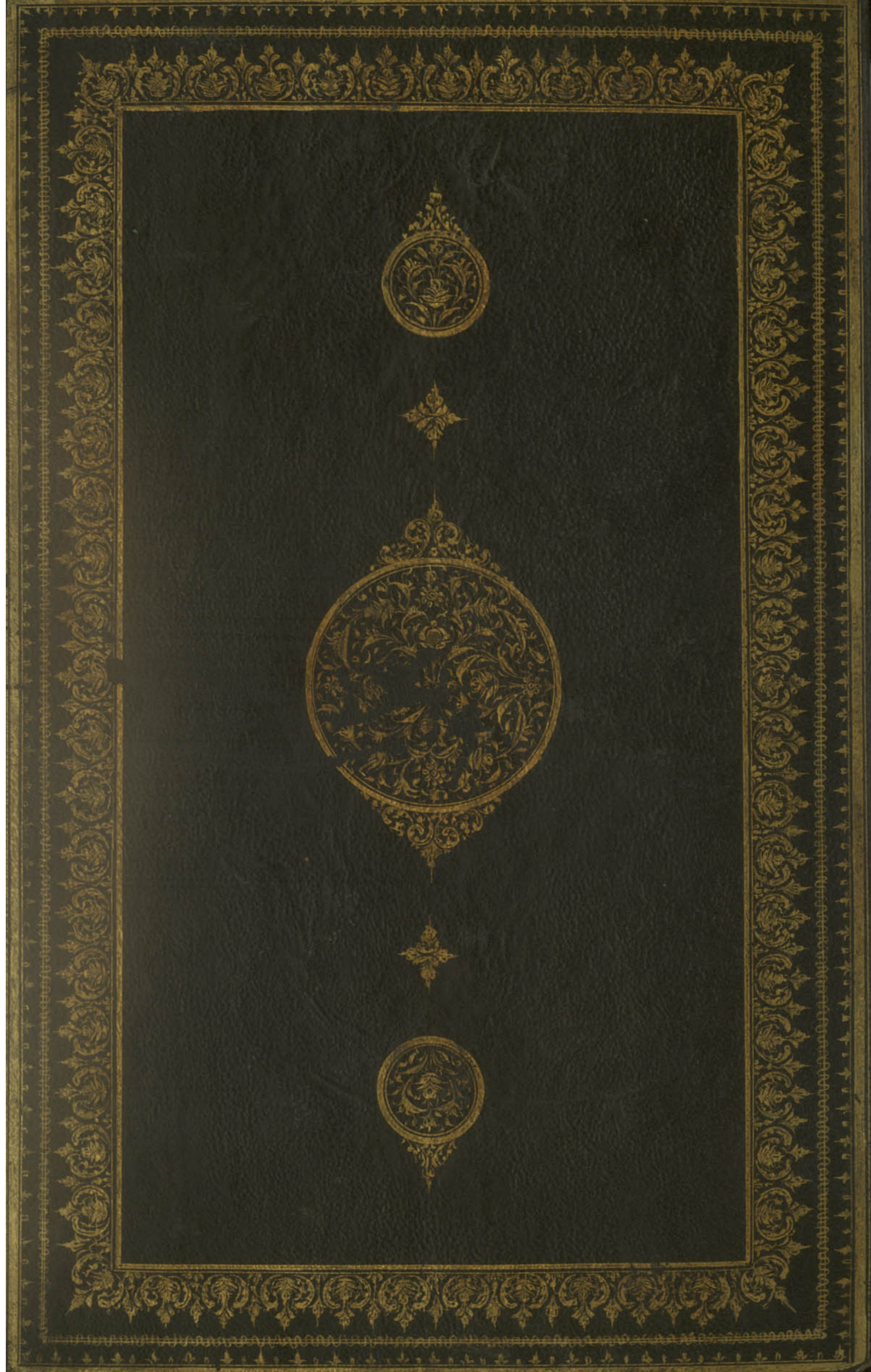
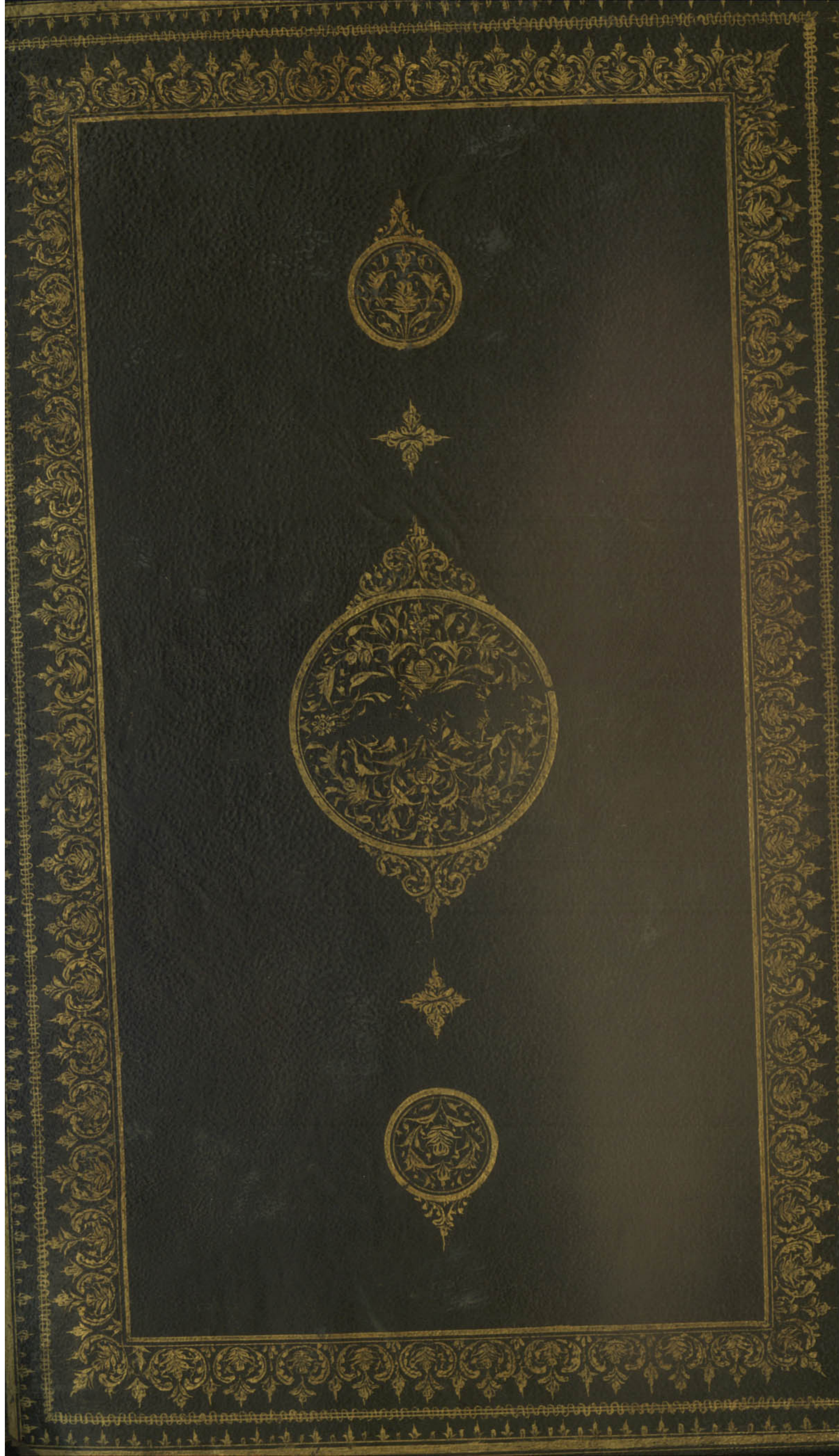
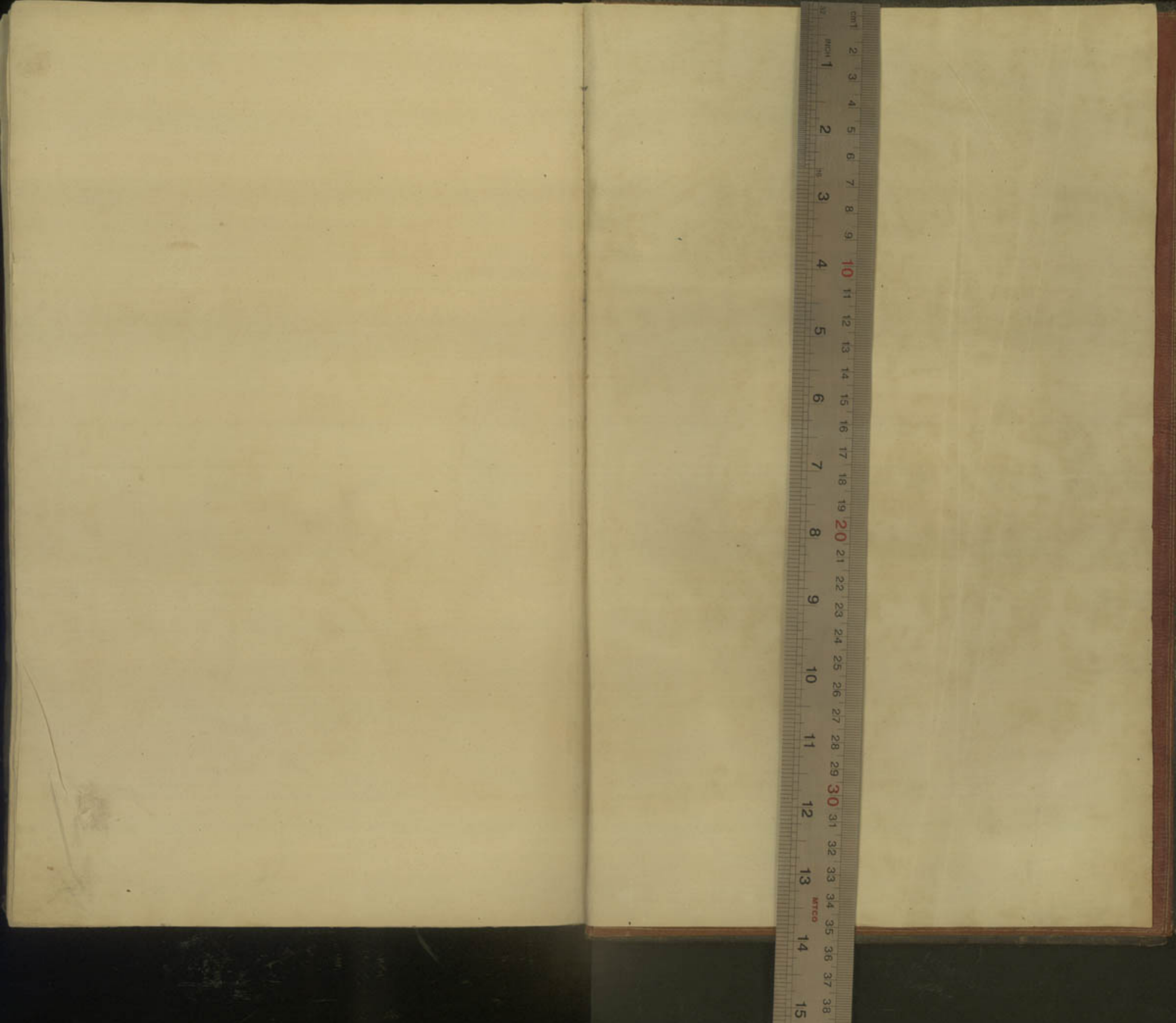
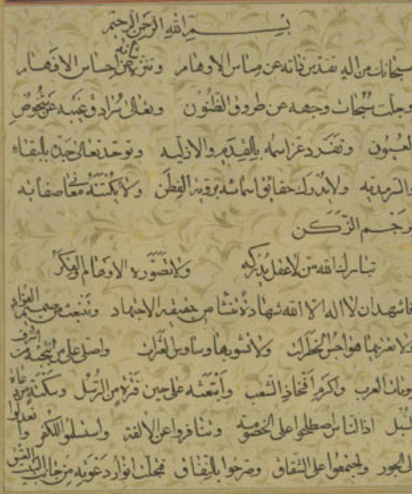

فهرست اسامی
مجلد اول از نامه دانشوران
ناصری است

که بیشتر آن
ترجمه مشاهیر فقها و ادبا
از نه طبقه است

بسم الله الرحمن الرحيم

سبحانك من إله تقدس ذاته عن مساس الأوهام وتنزه عن إحساس الأفهام
وجلت سبحات وجهه عن طروق الظنون وتعالى سرادق عظمته عن شخوص
العيون وتفرد عز اسمه بالقدم والأزلية وتوحد تعالى جده بالبقاء
والسرمدية ولا يدرك حقائق أسمائه بروية الفطن ولا يكتنه معاني صفاته
برجم الزكن

تبارك الله من لا يعقل بذكره ولا تصوره الأوهام والفكر

فأشهد أن لا إله إلا الله شهادة تنشأ من حقيقة الاجتهاد وتنبعث من صميم الفؤاد
ولا تعتريها هواجس الخطرات ولا تشوبها وساوس الغفلات وأصلي على من انتجبه من أشرف
بيوتات العرب وأكرم أفخاذ الشعب وابتعثه على حين فترة من الرسل وسكنة من عماة
السبل إذ الناس اصطلحوا على الخصومة وتنافروا عن الألفة واستلموا الكفر وا
الجحود واجتمعوا على الشقاق وصرحوا بالنفاق فجلا أنوار دعوته من جانب البيت العتيق

ديباچه كتاب

وأسرع دعاة حضرته إلى كل فج عميق وأنبأ بما أعوى به ذوي الألسنة الحداد وأذهل أولي
الأحلام السداد وأورى قادحات الزناد وحوّم أوداء العناد وأبلج موصلات الجواد
وأبان مشرعات الوراد ذلك الكتاب لا ريب فيه ولا اعتراض يعتريه نزل به الروح الأمين
على قلبه ليكون من المنذرين فأنذر وبشر ونهى وأمر وشق القمر وكلم الحجر وأنطق المدر
ودعا الشجر وجاهد في سبيل ربه بالحكمة والموعظة الحسنة حتى أنار المحجة وأتم الحجة
فانقشعت غياهب الشرك عن حقيقة الإيمان وانجابت عجاجة الشك عن فراح الإيقان
وشيمت أضواء السنن وخبت نيران الفتن وهو خيرة الخلق أسرة وأطيبهم

شجرة وأزكيهم عرقا وأصلا وأنجبهم طفلا وكهلا
محمد سيد الكونين والثقلين والفريقين من عرب ومن عجم
صلى عليه إله العرش ما طلعت شمس وما لاح نجم في دجى الظلم

وعلى شقيق دوحته وصنو أرومته وعيبة حكمته وحامي حقيقته الذي ضمه
إلى صدره وليدا ورباه في حجره وائتمنه على سره رشيدا وأمّره على أمره فاستبان في
إرشاد العباد وتقويم البلاد عزائم ثاقبة لا تتخمضها وهمما شاهقة
لا تنتهي علياؤها فطأطأ لصولته قروم الطغاة وتجمجم لهيبته صناديد البغاة
وهو آية الله العظمى وحجته الكبرى ونهجه السوي وخليفة النبي بالنص الجلي والبرهان
القوي والنبأ العظيم والصراط المستقيم وفتى آل إبرهيم وضارب الخراطيم
فلاق الهام وقتال الطغام ذو الرقة الموبقة والصاعقة المحرقة والمجد الشامخ
والعز الباذخ والفخار المعرق والشرف المورق الغيث المغدق والسحاب المودق
الذي حاز خصائص جمّة ومناقب دثرة أزمعت على غروب أمادها وطفوا ...
دول جائرة وطوائف غادرة فتوعدوا وأفادوا وحسدوهم ومنعوا ... وقلوبهم
ولم يألوا جهدا في إخفاء النهى المشارق الأرض ومغاربها ونجومها ومناكبها

وسهولها وجبالها ونقاعها ودمالها فتلك الاقمار أبنا الاطلوعا
وهاتيك الانوار امتنعت الاسطوعا والله متم نوره ولو كره الكافرون

ذلك سيدنا وامامنا على امير المؤمنين و

رأس الموحدين وعمّ … بيضة الدين من كفّ عداها
جمع الله فيه جامع الرسل … وأتاه فوق ما أتاها
لا أرم وصفه فيه معاني … لم يصفها الا الذي سواها

وعلى اغصان شجرته الطيبة وأفنان جرثومته الطاهرة امناء وحيه وحفظة سره وكهوف كتابه وجبال دينه مخمد عنهم البلد ولا برق النهم الطير الذين هامت بجادراك حقايقهم عقول البشر وتحت نعوت عناصرهم فصحاء ربيعة ومضر واستودعوا مكنوم سر لو كشفوا عنه لضعضعت اساس الاراء وانديجوا على مكنون علم لو باحوا به لاضطربت حلوم الحكماء فانهم مظاهر الوجوب المكنونة في الهياكل الامكانية ومعاني الاسماء المضمرة في الصور الانسانية وهم سفراء سلطان اللاهوت وامراء قطان الناسوت واقلام الاقدار والواح الاسرار

علماء ائمة حكماء … يهتدى النجم باتباع هداها
سادة لا تريد الا رضى الله … كما لا يريد الا رضاها
لم يكونوا للعرش الا كنوزا … خافيات سبحان من ابداها

صلى الله عليهم وعجل فرجهم بظهور دولة الحق وبزوغ شارق الصدق وسطوع صبح الدجى وتجلى نور الهدى بقية الله في الارضين و

خليفة رب العالمين وظله … على ساكني الغبراء من كل دياّر

جرثومة الشيء

قطن … قطونا

ابا حجة الله الذى ليس جاريا … بغير الذى يرضاه سابق اقدار
اغث حوزة الايمان واعمر ربوعه … فلم يبق منها غير دارس اثار
وعجل فداك العالمون بأسرهم … وبادر على اسم الله من غير انظار

وبعد

خطاب مبارک شاهنشاه جهان پناه طرازبخش دیهیم و کلاه مایه امن و امان آیت عدل و احسان خداوند ملک و ملت نگهبان دین و دولت انتخاب کتاب قضا و قدر مقدمه کتاب فتح و ظفر رافع رایات صدق و ایمان ناسخ آیات بغی و عدوان شاهین تیز ازوی معدلت و این چارسوی سلطنت تخته امتزاج طبایع و اجسام حکمت نتایج عناصر و اجرام مصدر عظائم همم مجامع مراحم سایه آسایش عباد مایه آرامش بلاد فلاق الهامات سباق الغايات غلاب الخصام جلاب الحمام مقرب الحتوف مفرق الصفوف السيف المسلول والرمح المصقول الليث الصائل والغيث الهاطل السحاب الساكب والشهاب الثاقب الصادم البتار والخضارة الزخار العلم الاشم واليم الخضم الباسط المقسط المجاهد المرابط سلطان السلاطين وخاقان الخواقين ابو المظفر ... ايد الله اعوانه وشيد اركانه ونضر عيشه ونصر جيشه ما دار الفلك الدوار بر عهده گنجور گنوز دانشوری و دانای موز سرپوری تحقق عرشه فادت مر بر فلک سعادت ناسخ تربیت اصحاب نجوم برازنده دست وزارت علوم

فلم تك تصلح الا له … ولم يك يصلح الا لها

ملک زاده دانشمند نواب اشرف الاعتضاد السلطنه وزیر علوم و معادن و تلغراف و صنایع عمره سلیل شاهنشاه مبرور خاقان مغفور ابو الملوک فتحعلی شاه قاجار نور الله مرقده صدور و نفاذ یافت که در ترجمه احوال و شرح اخبار علمای اسلام و رؤسای ملت و مشایخ فنون

خضارة العلم

دیباچه کتاب

اهل الالباب اذکی بما فی الباب تا جملهٔ اخبار و آثار این فن محیط با صحت اسناد مطابق
عبارات و نصوص معتبرین و صدق انتساب بفحاوی مسائل و مجامع معتبرین آراسته گردد
و از اختلاط ضعاف اقاویل و ارتباط قباح مجاعیل پیراسته آید
پس فرمود که برای تمهید مقدمات این کتاب کریم و تشیید مبانی این بنیاد عظیم از ارکان
افاضل و اعیان امثال جمعی کثیر و جمی غفیر حاضر آورند و نقد هنر و دانش هر یک بر محک
انتقاد خاطر وقاد عرضه دارند تا که قبول افتد و که در نظر آید همینکه نشر این خطاب
فضل انتشار یافته مشام هوش دانشمندان ملک سیدار باب دانش و خداوندان
فنون از حاضر و بادی ظاهر و خامل قاصر و کامل سابق تمنی ایستاده آغاز خود
نمائی نمودند و زبان خویشتن ستائی گشودند و هر یک بیکی از حواشی دست و زارت علیه
توسل جستند که اذکرنی عند ربک لاسیما عاکفان دار الملک که از حسن عنایت
و یمن تربیت شاهنشاه هنر پرور محط رحال افاضل و مخیم ارباب فضایل و مجمع البحرین
معقول و منقول و مشرق الشمسین فروع و اصول است لقد جمعت فیها المحاسن کلها
محض اطاعت و امتثال رب النوع کمال یکان یکان پایهٔ هنر و اندازهٔ فضل خویش
باز نموده برحسب وسع و طاقت لسان دعوی استعداد و لیاقت کردند و طالب
اختبار و امتحان آمدند فهنداالامتحان یکرم الرجل او یهان لاجرم اراده دانشمند
کاشف استار اسرار و واقف کنوز رموز و جامع شتات حکم و فهرست علما
عالم است روزی چند از در تمیز ما بین الغث والسمین والقشر واللباب در رطبان کتابخانه
خاصه که مدرس محصل افکار حکما یونانیین و چشمسار عیون فنون فضایل اولین و آخرین

هی الدار ما اسنت مطرح العلم ما عندی		لها نا اهل الامال کنا نا اهلا	

بر مسند مباحثه و صدر تحقیق قرار گرفته و در هر باب از شواکل مسائل و زحالیف خواطر
و غوامض مطالب و مزالق بصائر بمیان آورده و حاضران محفل معلی را در جلسات

دیباچه کتاب

و اساتید علوم کتابی جامع و دفتری کامل ترتیب کن که فهرست آثار خداوندان هنر و تذکره
مفاخر ارباب کمال باشد نام هر کدام از فحول فقها و اکابر حکما و حذاق اطبا و اقطاب عرفا
و مصنفین هر فن و متبحرین هر صناعت در عنوانی جداگانه مذکور سازد و خلاصه حالات
و نوادر وقایع و لطایف حکایات و نخب اشعار و شیوخ اجازات و مشاهیر تلامیذ
و اسامی تآلیف و بلاد تحصیل هر یک را از اصول معتبره و مدارک معتمده استقصا نموده
بی کاوش شرح آورد و در این اثر جمیل و فیض عمیم اسلاف غابرین با اخلاف معاصرین
سهیم نماید تا هم آثار فضایل و رسوم کمالات پیشتازان میدان هنرمندی
که مانند منزل سقط اللوی و دمنه ام اوفی حالت دروس و کیفیت طموس پذیرفته بر صورت
ملک محروس انتقال یابد و هم مآثر معاصرین که از هنگام جلوس ابد قرین تا کنون
که بطالع مسعود و طائر میمون آغاز ثانی قرن است در ظل عنایت شاهانه تربیت
یافته اند بر صفحات این دفتر جدید جاوید ماند همینکه ملک زاده دانشمند که تمام
همت موروث و معظم اوقات شریف در ترویج اسواق علم و تکمیل افاضل ملک
و رعایت بساتین ادب و عمارت مدارس هنر همی مصروف دارد از مضمون حقایق
مشحون آن خطاب همایون و کتاب مکنون دیده هوش و باصره دانش روشن ساخت
و در فحوای حکمت پیرای آن نص مسطور و کتاب مسطور رواج ملت بیضا و خدمت
دولت غرا هماغوش یافت این فرخنده شغل خطیر و خجسته منصب مبارک را که مایه
افتخار دارین و آیت سعادت نشاتین است بشیر آمال و دلیل اقبال گرفته و از بی
امتثال امر اقدس چالاکتر از فلک اطلس بحرکت برخواست
نخست حکم نمود تا مدلول توقیع رفیع و مضمون بلیغ بمسامع ولات و بلاد و حکام
اقطار تبلیغ نمایند و گماشتهٔ هر مرکزی را مأمور دارند که تفصیل حالات و شرح گذارشات
علمای آن ملک از شیوخ سلسله و رؤسای خاندان هر یک باز خواهند که

مطارح انظار و مسارح افکار مسابقت مناظرت مبادرت جستن فمو دلبهلک من هلک
عن بینه و یحیی من حی عن بینه خود با نظر صائب و رای ثاقب در ترجیح مراتب فهم
و فضل ایشان تحری تام نمود و حق جهات و داد انتقاد بداد فوجد بعضهم کبرق
خلب او کسراب بقیعة و بعضهم کزند المحل الصحاح او جعفر بن فلاح الکتابی
و در سلک آنان که اخبار و اختبار مطابق و موافق یافت از آنجمله که بمزید تجربه اطلاع
و فرط احاطت و لطف قریحت و حدت فکرت و شدت ذکا بر دیگران مزیت و رجحان
داشتند چهار کس که در مراتب هنر و مقامات کمال اربعه متناسبه و ارکان متوازیه
بودند برگزید

لعدهم الدبر الخبیر والطبیب اللبیب والناظم الناثر والخطاط الماهر
استادنا الحاج میرزا ابوالفضل الساوی حماه الله حتی یجدد عن دناوة المطالب والمآرب
والآخر الحبر المفضال والعین الهطال صاحبنا المیرزا حسن
الطالقانی لازال مؤیدا بالاید الربانی
و ثالثهم العالم اللبیب والادیب الاریب
مولینا عبدالوهاب القزوینی الشهیر بملا آقا سقاه الله کاسا دهاقا
ثم اتمم العلة بجزء لولا ما نهی الله عنه من تزکیة المرء نفسه لذکر
فضائل جمة لا یمجها الآذان ولا تنکرها الاجنان وهو صنیع نعمته
وربیب عنایته محمد المدعو بالمهدی العبد الزنبابادی
افاض الله علیه اودیة الایادی پس تکلیف تألیف این تذکره مبارک
بر عهده آن چهار استاد را حوالت کرد و برای تبییض مسودات و انتساخ مبیضات
از کتاب و خطاطان آستان مبارک یکه و نفر و بیه ممتاز فرمو ختصاص قرین اعزاز
داشته صنیمت دیگر منتجبان نظر اکسیر اثر نمود و هما میرزا محمد الاذربیجانی

و میرزا طاهر الهمدانی و انگاه از بحار زخار جود و نوال ظل الله الممدود
جدولی گشت تا آمال آن جمع بگشود و هر یک اشهریه مستمر و روزانه مستدام برقرار
نمود و از نهایت عنایت و تمام اهتمام کفالت احوال کفایت مهمات این جمع
با سطار جمند خود نواب ظل السلطان مسکین میرزا بازگذاشت و در اختیار و امتیاز وی این منصب
سامی جهة نجیبت و جنسیت ملحوظ داشت چه در عنفوان عمر و ریعان شباب و انقراض
عیش و خضرت عود نیروی عزم و توان همت گوهر پاک و ذیل عفاف از تیرگی
مناهی و آلایش ملاهی صیانت نمود و سالیان دراز و عهدی دیر باز در تحصیل و تکمیل آداب
برده و از افاضات خاصه نیای بزرگوار خویش قامت قابلیت با نواع هنرها آراسته
نحو علا ابن الصفر انیتبه الصفر او بر عهده نجل مجد و نسل ارشد خویش گوهر درج
جلال و اختر برج اقبال میرزاده کامکار نواب محمد حسن میرزا مقرر داشت که هر گاه گرامی
اوراق طروس اطباق این نامه مبارک بچهل هزار بیت پیوست بشرایط طبع آن
قیام و اهتمام نماید و این اثر جمیل و شاهکار جزیل را در تمام اطراف و اکناف ملک محروس
شایع و منتشر سازد

یذیع به الافطار شرقا و مغربا	و یجری به دنیا جنوبا و شمألا

و صبغة ذلک کله آن نو اد روزگار و نتایج اعصار نزدیک خویش احضار داشته
فرمان تا بان غیشه فصاحت و دستور ناظور حدیقه بلاغت اصغا نمودن فرمود
انگاه از در آموزگاری مورد تصنیف و نکات تالیف بلسان خطابت چنین نطق نمود
که همانا شمار در شناوری این دریای شگرف و غوطه خواری این گرداب ژرف
رعایت چند معنی نمودن باید تا از غرقه خطر و تعرضات بساحل سلامت و نجات
رسیدن توانید نخست آنکه در تتبع و تفحص و استقصا و استیفا تمامت آثار
و اخبار و حالات و حکایات فقها و محدثین و حکما و منجمین و نحاة

ولغویین واطبا و مفسرین و عرفا و مقربین و شعرا و عروضیین و غیرهم من فرع علی شیخ فرع اونلمذ دونا شاذ فرد از آغاز هجرت رسول مختار تا سطوع انوار دولت قاجار که بر دوام فلک دوار برقرار و استوار باد

من قال آمین ابقی الله مهجته	فان هذا دعاء یشمل البشرا

چندان بذل جهد و استنفاد وسع نماید که کس را با وجود این مجموع محیط که لا یغادر صغیرة ولا کبیرة الا احصاها به دیگر کتب رجال و تراجم احوال زعما و خاصی تازی و پارسی حاجت نیفتد و دیگر آنکه در ترک عصبیت مذهب و حمیت طریقت چنان شرط مواظبت بکار برد که ضبط عقاید و تفصیل اقاویل و شرح احوال و ثبت مناقب مخالف و موالف بر یکنسق فراهم آید و بر حسب اغراض دینیه و اهوا باطله جهات کلام از مساقی که وارد است تبدیل نیابد زنهار صنادید اصحاب و تابعین و بزرگان ملت و دین و خلفا خلفا از ثین بکلمات ناشایست و القاب ناپسند یاد نکند و باقتضای کیش خویش در تصحیح و ابطال عقیدت منتحلین فرق و تهمین طوائف اجتهاد ننورزد و دیگر آنکه تمام توان و منتهای طوق در احتیاط بر سلاست عبارات و سهولت کلمات مبذول دارد تا عارف و عامی عالی و دانی از ثمره این شجره طیبه که باکوره مبارکه این قرن بدقرین است بهرها برند و فایده ها اندوزند و گمان نبرد که سخن با رعایت این جهة از جمال بلاغت محروم آید و از آیین فصاحت برکنار ماند چه حقیقت حسن کلام بدان است که خواص و عوام آن را فهم کنند و پسندیده شناسند چنانکه مامون گوید در اخبار با وزیر خود حسن بن سهل گفت ما البلاغة گفت ما فهمته العامة ورضیته الخاصة بلی باید اندام معانی جزل از کسوت الفاظ مبتذل صیانت نمود و از تیره تعبیر مردم سفله که از خسایس کلم و اعلاق الفاظ تهی دستند اجتناب جست و رغبت در محاضرات در حد اقتصار کلمات گوید خیر الکلام ما لا یکون عامیا سوقیا ولا غریبا وحشیا همانا فصاحت را تفاوت اینمه

مصداق متفاوت گردد نخب خطب و مختار اشعار مضی قرون و اعصار مختلف آید در زمان جاهلیت و صدر اسلام غالب تشکیل کلام با عبارات حوشیه و جمل وحشیه می رفت و از عهد نابیش و حدوث فصحا محدثین وجوه معانی و مضامین را زیور دقایق کنایات و نکات استعارات آرایش یافتن گرفت و ضخامت هیکل کلمات و خشونت بکر عبارات بدقت و لطافت نهاد و کی تا رفته رفته سهولت سیاق و سلاست اسلوب بمقامی پیوست که استعمال غرایب الفاظ و حوشیات کلمات یکباره منافی براعت و مخل فصاحت گشت و از اذهان عوام میزان کلام آمد در یکی از کتب ادب خوانده ام که صفی الدین حلی را گفتند که فلان فاضل متدرب دیوان شعر تو بدید و تمام نقود عقیان و کنوز ذهبان آن بمیزان خبرت بسنجید و گفت لا عجب فیه سوی انه خال عن الالفاظ الغریبة صفی از شنیدن این سخن شگفت صفا خاطر از دست بشد و از روی طیش اشعاری پاسخ وی نوشت که این چند بیت از آنجمله است

انما الحیزبون والدردبیس	والطخا والنقاخ والعلطبیس
والعطادیس والسقحطب والصقعب والحربصیص والعیطموس	
والحراجیج والعفنقس والعفلق والطرفسان والعسطوس	
لغة تنفر المسامع منها	حین تروی وتشمئز النفوس
وقبیح ان یسلک النافر منها	ویترک المأنوس

و دیگر آنکه ارباب تراجم بترتیب حروف معجم ترکیب نماید و از اسما و القاب و کنی در هر نام اشهر اعلام مناط شناسید که با رعایت این شرط گشودن هر ترجمت و یافتن هر عنوان باسهل طرق و ایسر وجوه بدست آید و اگر در طی اخبار و شرح احوال کسی از اصطلاحات و مشکلات لغات و اسامی بلاد و مشترکات اعلام و عقاید ملل و اصول مقالات چیزی بر راستنه اقلام درگذرد توضیح و ضبط آن را اهمال نرود و اگر فهم کردن لفظی از قبیل لمحات

و یا سطری از ضمائم قصص و حکایات از داستان و استانی اگر باشد خلاصه موقوف علیه
بر سبیل استطراد ایراد نماید تا خاطر خواننده را انتظاری نماند و بمراجعت دیگر
مجامع محتاج نگردد که اشارت الحدیث ذو شجون والکلام یجر الکلام عذرخواه
این گونه اطالت و اطناب است و اگر صاحب عنوان از طبع موزون بود و اشعاری مطبوع
سروده و انموذجی از نتایج افکار مشهود دارید تا هنروی مستور نماند ولی بحکم رعایت
تعمیم فیض و اشاعت نفع هر شعر از ترجمتی لایق نویسید و در آن باب جز حاصل مضمون
و اصل مراد امری منظور ندارید تا معانی ابیات از جهه رعایت تعقیدات نامطبوع
و غیر مانوس نشود که خروج معنی از مضیق تشخص نیز اختفای نوعیت اسهل گردد و بین واحق
محذورین باشد چنانکه بعض الشر اهون من بعض و در نظم وقایع و اخبار هر شخص
علی قدر الاستطاعه ترتیب سنوات مراعات کنید و مانند بسیاری از اصحاب طبقات از ابن
زمان وفات در آغاز و اوان میلاد در انجام نیارید که عقد منتظم خوشتر از قلاده
منفصم پس همی بکوشید تا هر نادره را از قراین و امارات و آثار و علامات تاریخ وقوع
بدست آورید و جمله را علی الترتیب تفصیل دهید کما فصل الیاقوت بالدر یا ناظمه
و پس از اعمال جمیع شروط و قیودی که اشارت رفت حاصل مشغلت و نتیجه فکرت
خویش بلباس ریحلس بر من قرائت کنید تا اگر اقدام اقلام از عثرتی افتاده و یا در ضبط
و ربط امری غلطتی رفته باشد خود بجامه خبرت اصلاح کنم چون ملکزاده دانشمند
جوامع کلمات حکیمانه بپرداخت و بتلقین لآلی اسرار و نکت مسامع مقربان حضرت
گرانبار ساخت حاضران محفل رخصت انصراف یافته بر حسب اشارت والا
در همان آستان معلی گنجوری خزانه سرفراز آمدند که از اشتمال کتب اوائل و اواخر
خود فلکی است مشحون بل فیها ما تشتهیه الانفس و تلذ الاعین در ساعتی
مسعود شروع در مقصود نموده نقدینه وقت عزیز و عمر شریف در مصرف تألیف و تصنیف

بکار برده گرفتند اینک بتوفیق خدای سبحانه تمام ایام در تعظیم شعائر اسلام و خدمت
علما اعلام می گذرد و بیاد هر یا جد علی تعیینی و با عمر کن بعض لیالیها هر چند در انبار انباء و
و تراجم اعاظم هر عصر من متفقهة الصحابة والتابعین و مندرسة النحاة واللغویین
و متجرة الاساة والمتطببین و متفلسفة الحکماء والطبیعیین و متصوفة العرفاء والربانیین
تا کنون که یکهزار و دویست و نود و چهار سال از هجرت رسول اکرم صلی الله علیه و آله و سلم
بر آمده بسی تصنیفها رفته و نامها پرداخته آمده ولی از چو کار از پرتو افاضات و تاییدات ربانی
و سعادت طالع همایون اعلیحضرت صاحبقرانی این تصنیف کامل و تالیف حافل ناسخ
دفاتر دیگران و خاتم نامهای گذشتگان آمد

فانی و ان کنت الاخیر زمانه　　لآت بما لم تستطعه الاوائل

و بر الواح ضمائر وقایع پردازان خاطره آگاه و بدیع طرازان دقیقه جوی و نامه نگاران
نکته یاب بجامه ضراعت و ابتهال نگارش میرود که بهنگام مطالعت این اوراق
موشح و اطباق مطرز از طریق اعتساف کناره گیرند و از در سلامت و انصاف
در آیند و بنظره حمقا زبان قدح نگشایند و این کمینه بندگان آستان وزارت علم
و دیرینه چاکران ارسکال العتیق ذراع و قصور باع و قلت بضاعت و نزارت
استطاعت اسناد نفرمایند که سالها دفترها در گرو صهبا بود و رونق مسند ارباب
دعا بود و اگر احیانا بر زلتی قدمی و طغیانی قلمی واقف آیند مانند مردم که

درسوا العلوم لیملکوا بجدالهم　　فیها صدور محافل و مجالس

نغیر مراد بر ندارند و عربده جدال بر نکشند و از در مردمی و فتوت عیون اعراض فروبسته اغماض نمایند

فما ابرئ نفسی اننی بشر　　اسهو و اخطی ما لم یحمنی قدر

و نسئل الله الذی بیده ازمة التحقیق ان یشرح صدورنا و ییسر امورنا
و یهدینا سواء السبیل انه حسبنا و نعم الوکیل

ابن ادریس حلی

از فحول فقهاء امامیه است نامش محمد و کنیتش ابو عبدالله و لقبش فخرالدین بوده پدر
وی احمد نام داشته و ادریس که وی را بدون منسوب دارند جد ابی او است و جد
امیش استاد الکل ابوجعفر طوسی صاحب تهذیب و استبصار باشد که در سلسلهٔ
اثنی عشریه شیخ الطایفه لقب دارد و ابن ادریس خود سید محیی الدین بن زهره را
جد امی است و از جهة انتسابش بشیخ ابوجعفر با ابن او و بنی طاوس پیوند قرابت
پدید گردد زیراکه ورام بن ابی فراس صاحب مجموع تنبیه الخاطر و نزهة
الناظر که رضی الدین علی و جمال الدین احمد ابنی طاوس نبایر ویند داماد
شیخ الطایفه بوده چنانکه در مقدمهٔ احوال رضی الدین بدین معنی اشارت رفت
بالجمله ابن ادریس از خاندان علم و دودمان کمال است از محضر خال مفضال
خویش شیخ ابوعلی طبرسی و شیخ عربی بن مسافر و شیخ حسن بن رطبه سوراوی
و سید ابوالمکارم بن زهره استفادات نموده و بر شیخ جعفر بن نما و فرزند
زادهٔ وی محمد بن نما و سید فخار بن معد اذن روایات بخشیده در کتب
رجال و صور اجازات نام وی در عداد اکابر مشایخ و افاضل اساتید
مذکور دارند در وصفش عباراتی بیاورند که هر یک برای اثبات مدح و توثیق
و انکار قدح و طعن برهانی ظاهر و دلیلی متین است شهید اول در یکی
از اجازات وی را باین کلمات ستوده | الامام العلامة شیخ
العلماء رئیس المذهب فخر الدین محمد بن ادریس رضی الله عنه
شهید ثانی در ضمن اجازه چنین ذکر نموده | الشیخ الامام العلامة
فخر الدین ابو عبدالله محمد بن ادریس الحلی | محقق ثانی این عبارت در صورت
اجازتی درج کرده | الشیخ الامام السعید المحقق حبر العلماء و الفقهاء

فخر الملة والحق والدين محمد بن ادريس الحلي الربعي برّد الله مضجعه وشكر سعيه	

علما را در تمجید وی از اینگونه کلمات بسیار است ولی از تصفح کتب قوم
دو عبارت درباره قدح و ذم او بنظر رسید یکی آنکه میر مصطفی تفرشی در کتاب
نقد الرجال از رجال ابن داود حلی که خود با ابن ادریس معاصر یا قریب العهد

كان شيخ الفقهاء بالحلة متقنا للعلوم كثير التصانيف	بوده نقل کرده گوید
یعنی ابن ادریس با همه جلالت	لكنه اعرض عن اخبار اهل البيت بالكلية

قدر و علو مقام از اخبار اهل بیت یکباره روی تافته و از استدلال و تشبث
و تمسک اخبار دست برداشته   صاحب منتهی المقال گوید پوشیده نماند
که این سخن از روی گزاف است نه از راه انصاف زیرا که اولاً ابن ادریس
بالضعفت که ابن داود بدو اسناد داده از احتجاج بسنت اعراض نجسته
بلکه عمل وی باکثیری از اخبار قابل انکار نیست خصوصاً بدان روایات که خود
در ذیل کتاب سرائر از مصنفات ثقات روات و قدمای اصحاب انتخاب نموده
و ثانیاً اگر ترک اخبار آحاد موجب قدح و مورث طعن گردد بایستی العیاذ
بالله بغیر وی نیز از اعاظم علما و اکابر فقها زبان تجبر دراز نمود و بذم اسلاف
مشایخ و عظام اساتید لب گشود چه این فتوی از خصایص و متفردات او نیست
بلکه جمله از اجلاء اصحاب را نیز عقیدت بدینسان بوده مانند سید مرتضی
و ابن قبه و ابن زهره و غیرهم   شیخ یوسف بحرینی در اجازه برادرزادگان
خویش آورده که ابن ادریس اصولی بحت و مجتهد صرف بود و او اول کسی است
که باب طعن شیخ ابوجعفر طوسی مفتوح ساخت و الا تمامت معاصرین شیخ
و کسانی که پس از وی بودند غالباً بر مسلک او مشی مینمودند و از متابعت
آن فقیه کامل تخلف نمی ورزیدند   همو گوید محقق اول و علامه حلی او را در حق

ابن ادر

ابن ادریس طعن کثیر و تشنیع بسیار است در طی استنباط فروع و استدلال مسائل
عنان خامه بحث و جدال بجانب اقوال او معطوف داشته اند و بر گرد بسیاری
از فتاوی وی خط بطلان کشیده اند   ولی براستی از مقام فضل و علو مرتبت
اینمرد اغماض نتوان کرد و آنکه از تمام مسائل فن در یک مسئله راه خطا
پیموده است دلیل طعن و مجوز تشنیع نگردد چه امثال او را بسی اغلاط واضحه
و زلات ظاهره افتاده است لاسیما در همین مسئله عمل باخبار آحاد که مطرح
انظار و مختلف اقوال است و جماعتی از افاضل اصحاب که پس از ابن ادریس
آمده اند حتی محقق و علامه کثیری از اقوال وی را اختیار کرده اند و در آنها
بر طریقت استدلال و طرز احتجاج او اجتهاد نموده اند   مع الجمله ابن ادریس
در مسئله عمل باخبار آحاد نقیب شریف علم الهدی رضوان الله علیه همداستان است
و از جمیع اقسام آثار و انواع روایات جز بمتواترات استناد نجوید
و در این باب بهمان طریق احتجاج نقیب و کیفیت استدلال وی اکتفا نماید
چنانکه در اوائل سرائر گوید دلیل حکم حق و حجت فرمان خدا از چهار طریق
بیرون نباشد   نخست کلام الله   دویم سنت رسول بشرط که بسبیل
تواتر بدرجه ثبوت پیوسته باشد   سوم اجماع   چهارم دلیل عقل هرگاه
که در اثبات تکالیف از آن سه طریق چیزی بدست نکنیم ادله عقلیه و اصول
شرعیه را متتبع شناسیم بنای محققین قوم نیز در بحث از مدارک احکام
و مآخذ شرایع بدین ترتیب است هر کس از این چهار طریق مخصوص انحراف جوید
البته در بیغوله خبط و مهلکه اعتساف گرفتار آید   خدای سبحانه ما را در طلب
حق و ترک باطل به توفیق و تائید خود مدد رساناد   سیدنا علم الهدی در جواب
مسائلی که برخی از مردم موصل از او سؤال نموده اند فرماید بدانکه ما را

در تکالیف شرعیه و نوامیس الهیه دلیلی باید که موجب علم و مورث یقین
گردد زیرا که اگر بر سبیل قطع و یقین بدانیم که این حکم با مصلحت واقعیه متعارض
بلکه بمجرد ظن بمصلحت قناعت کنیم البته در آن حکم احتمال مفسدت نیز خواهیم
داد چه رجحان صلاح با احتمال فساد پیوسته هم دوش باشد و از این
راه بر حسب آن حکم فتوی دادن و بر طبق آن عمل نمودن عند العقل قبیح
باشد زیرا که عقل اقدام بر مفسده محتمل را مانند اقدام بر مفسده معلوم محظور
شناسد و ارتکاب امری را که فاعل آن از ورطه فساد مامون نیست
مثل ارتکاب فساد مقطوع تجویز ننماید و از همین جهة عمل بقیاس را
در شریعت روا نداریم زیرا که از مشابهت فرع باصل چنانکه اصحاب
رای و عاملین قیاس اعتبار نمایند جز رجحان و ظن چیزی حاصل نگردد
و راه احتمال خطا و طریق توهم فساد هرگز مسدود نباشد جمعی از اصحاب ما
در این باب راه افراط پیش گرفته خواسته اند عمل باخبار و تعبد بقیاس را
در جمله محالات عقلیه معدود دارند ولی برهانی که بر استحاله اقامت نموده اند
از تحقیق مدعا قاصر است کلام صحیح و سخن حق همانست که در این باب بفقدان
دلیل شرعی احتجاج کنیم نه بعدم امکان عقلی اینکه عقیدت این جماعت را
با آنکه بطلان آن واضح است اشارت نمودم برای آن بود تا معلوم دارم
که اصحاب ما سلفا و خلفا قدیما و حدیثا از تعبد باخبار آحاد و متابعت
قیاسات امتناع داشته اند و عاملین آنها را بشدت عیب می نموده اند
بحدی که آن مذهب از کمال ظهور و نهایت انتشار در عداد ضروریات و سلک
بدیهیات انتظام یافت این کلام بالتمام از سید مرتضی بود مرا که محمد بن
ادریسم هم عقیدت بدینگونه است و بنای عمل خویش بر این قاعده گذارم

و بر طبق آن ادله مخصوص فتوی نویسیم و بر نهج شریعت حقه و دین حنیف را
پیروی کنم و خود را بر سوادی مسطور و کلماتی مهجور متعبد نسازم و بمجرد دلیل
واضح و برهان لایح چیزی را مقلد نگردم و بر اخبار آحاد هیچگاه التفات
نیارم که آنها بنیاد اسلام برافکنند و بیخ شریعت برآورند انتهی
عبارت دیگر که در قدح ابن ادریس آورده اند کلامی است که از فهرست
شیخ منتجب الدین قمی که از خاندان بنی بویه و از معاصرین ابن ادریس بوده
نقل نموده اند گوید شاهدته بحلة و قال شیخنا سدید الدین الحمصی
هو مخلط لا یعتمد علی تصنیفه یعنی من ابن ادریس را در بلده حله مشاهده
نمودم استاد ما شیخ سدید الدین محمود بن علی الحمصی در قدح وی گفتی که او
در تصانیف خویش زشت و زیبا با هم در آمیخته و مطالب صحیحه با کلمات
باطله مخلوط ساخته از اینروی مولفات او اعتماد را نشاید بر خداوندان
خبرت مستور نیست که علما شیعه خصوصا متاخرین بر این سخن اصلا عنایت
نیارند و در تصنیفات و استدلالات خود با نهایت وثاقت بروایات
و کتب ابن ادریس تمسک جویند چنانکه علامه مجلسی در بحار الانوار گوید
کتاب السرائر لا یخفی الوثوق علیه و علی مؤلفه علی اصحاب الحجی
شیخ حر عاملی در مستندات وسائل گوید و منها کتاب السرائر تالیف
الشیخ الجلیل محمد بن ادریس فانه ذکر فی آخره احادیث کثیرة
من اصول القدماء و کلمات معاصرین لا سیما با اتحاد موطن در قدح
یکدیگر چندان اثر نبخشد و ابن ادریس روزگاری در حله با شیخ سدید الدین
محمود بسر برده چنانکه خود صورت بحثی که او را با شیخ افتاده حکایت
آورده و در پایان او را بحسن انصاف و طیب معاشرت مدح نموده گوید

شیخنا محمود بن علی المتکلم الحمصی الرازی وقتی با من گفت چه گوئی در معنی این حدیث
که محمد بن مسلم از امام ابوجعفر علیه السلام روایت کرده که قضی امیر المؤمنین
صلوات الله وسلامه علیه برد الحبیس وانفاذ المواریث
گفتم مراد از حبیس ملکی است که آنرا مالک بر انسانی حبس نماید که فواید و منافع
آن مادامیکه مالک در حیات باشد به آن شخص محبوس علیه اختصاص یابد و او
بر استیفاء منافع مسلط خواهد بود تا آنگاه که مالک درگذرد در آنحال باید
ضمیمه متروکات شود و وراث هر یک سهم خویش از آن باز گیرند و بیت
اینکه گفتم بر انسانی حبس نموده باشد برای آن است که اگر خود بر مواضع تقرب
و مواطن عبادت مانند بیت الله الحرام و مساجد معظمه و مشاهد مشرفه حبس نماید
عقده آن عقد هیچگاه گشوده نگردد و مادام که عین محبوسه قابل تصرف و محل
انتفاع باشد همی بر حال سابق بماند زیرا که در این فرض عین و منفعة از ید
مالک بیرون شده پس اگر مرد حابس بمیرد هم در جمع ترکه درنیاید و انفاذ
مواریث در حق آن صورت نه بندد همینکه شیخ سدید الدین الحمصی این
بشنید زیاده بشکفت و گفت من از حقیقت معنی خبر آگاه نبودم و از فهم کردن
مقصود امام صلوات الله علیه محروم ماندم براستی شیخ از طراز انصاف
حظی وافر داشت و آنچه بیرون صناعت و فن وی بود و آنرا چنانکه
بایستی ندانستی دعوی نکردی در حق او میگویم و حق میگویم که من در ابنای جنس
و افراد نوع کمتر کس دیدم که مانند وی بکرائم اخلاق آراسته باشد و همواره
جانب صواب گیرد و سخن صحیح را منقاد گردد و از رذیله جدل اجتناب کند
وفقه الله وایانا لمرضاته وطاعته   این حکایت از باب اخبار نوادر
از کتاب قضا سرائر نقل افتاد و اینگونه نکات و تحقیقات در مطاوی مباحث

آن تصنیف

آن تصنیف شریف بسیار است بلکه آن کتاب از تمامت مؤلفات فقها باشتمال
دقایق ادبیه و لطایف عربیه امتیاز تمام دارد   در خاتمه کتاب حج
کلام شیخ طوسی را در باب صید وج نقل نموده گوید   قال شیخنا ابوجعفر
فی مسائل خلافه صید وج وهو بلد بالیمن غیر محرم ولا مکروه
یعنی سرزمین وج از حرم بیرون است و از نیروی صید آن مکان نه حرام باشد و نه
مکروه آنگاه گوید بعضی از اساتید را شنیدم که این عبارت را تصحیف میخواند
و بجای جیم حاء مهمله می آورد و هر دو کلمه را لفظ واحد می پنداشت
ولی سخت بخطا میرفت زیرا که وج با جیم مشدده نام بلدیست در طائف
نه در یمن چنانکه شیخ ابوجعفر گمان برده   نمیری در وصف زینب
بنت یوسف خواهر حجاج بن یوسف ثقفی گفته

مررن بوج ثم رحن عشیة   یلبین للرحمن مؤتجرات

یعنی زینب با جماعت همراهان شبانگاهی بسر منزل وج عبور داد و
بر حالیکه جملگی بوظیفه تلبیه اشتغال داشتندی و ببذل صدقات خواستار
پاداش بودندی گویند زینب ثقفیه بر آئین نذر بخود واجب ساخته بود که از طائف
پیاده طریق حج سپارد و از آنجا تا مکه زیاده بر دو مرحله فاصله نباشد
زینب این مسافت را در مدت چهل و دو روز طی نمود و موضع وج را که منزل
قرار داد با آنکه تمام مسافت تا بدان موضع سیصد ذراع بیش نیست نمیری شاعر
در این بیت که ثبت افتاد بدان واقعه اشارت نموده   انتهی
و در باب زیارات آورده که در حائر مقدس علی بن الحسین الاکبر سلام الله علیه را
باید زیارت نمود مادر وی لیلی بنت ابی مرة بن عروة بن مسعود الثقفی باشد
وی از آل ابیطالب نخستین کسی است که در یوم الطف بسعادت شهادت مبادرت جست

تولدش در عهد امارت عثمان افتاده و از جد بزرگوارش امیرالمؤمنین علی احادیث
روایت نموده خداوندان سخن در ستایش وی اشعار آبدار پرداخته‌اند
ابوعبیده و خلف الاحمر تصریح کرده‌اند که این ابیات فصیح در مدح علی بن الحسین
المقتول گفته شده

لم تر عین نظرت مثله … من محتفٍ یمشی ولا ناعلِ
یغلی نیّ اللحم حتی اذا … انضج لم یغل علی الآکلِ
کان اذا شبّت له ناره … یوقدها بالشرف الکاملِ
کیما یراها بائسٌ مرملٌ … او فرد حیّ لیس بالآهلِ
اعنی ابن لیلی ذا السدی والندی … اعنی ابن بنت الحسب الفاضلِ
لا یؤثر الدنیا علی دینه … ولا یبیع الحق بالباطلِ

یعنی همانا در تمامت جهانیان هیچ دیده مانند وی ندیده بر اطعام مساکین
و اکرام واردین چندان حریص و مولع است که پیوسته انواع لحوم و اطعمه با قیمتی گزاف
و بهائی گران بخرد و در بازار مردمی و مصرف میزبانی بس ارزان بکار برد و همواره
بر عادت اشراف بسر چه همت نار قری بفروزد تا مردم نیازمند از هر طرف
باستان وی شتابند و بر خوان نعمتش گرد آیند آن ممدوح عظیم الشان
فرزند لیلی باشد که خود خداوند جود و عطا و دست پرور و دایه حسب و شرافت
و هیچگاه دین بر دنیا نگزیند و حق بر باطل نفروشد شیخنا المفید در کتاب
ارشاد بدین مذهب رفته که علی بن الحسین المقتول علی اصغر است که فرزند
ثقفیه بوده است و علی اکبر حضرت ابومحمد زین العابدین علیه السلام باشد
که از ام ولدی مسماة بشاه زنان از دختران یزدجرد کسری پدید آمده
ولی در اینباب کلام خداوندان خبرت که نسابین و اصحاب سیر و مورخین

وارباب

وارباب اخبار باشند بر عقیدت فقیه مقدم است زبیر بن بکار و بلاذری
و فرنی و عمری و ابن قتیبه و ابن ابی الازهر و ابوالفرج
و ابن جریر طبری و ابوحنیفه دینوری و جامع کتاب الزواجر والمواعظ
و مصنف کتاب الفاخر که خود بنص شیخ ابوجعفر از اصحاب ما بوده و ابوعلی بن
همام مؤلف کتاب الانوار که هم از علمای امامیه معدود می‌شود همگی بلسان
واحد اتفاق کرده‌اند که علی بن الحسین الاکبر همانست که در رکاب پدر فیض
شهادت دریافت مفید را در نظر این سخن خطائی دیگر بی افتاده در حق عبدالله
ابن علی بن ابیطالب نوشته که او همراه برادر در ارض کربلا شهید گشت
با آنکه در کتب مغازی و اخبار بر سبیل تواتر مرویست که او در فتنه مصعب
ابن زبیر از اصحاب و انصار وی بود و او را مختار در قصبه مذار بقتل آورد
و ابن زبیر از در طعن با مختار گفت تو دعوی تشیع همی کنی و حب علی ابوطالب
بزبان آوری پس بفرزند وی چگونه تیغ برکشی و بر شهادتش انگیزه گری
کنی اینک عبیدالله را مزار در ارض مذار ظاهر و معروف است و هم نظیر
این خطا لغزش دیگری است که از مفید پدید آمده در نسب عباس بن
علی آورده که او ام البنین دختر حزام بن خالد بن دارم است و این سخن
از راه خطا رانده چه عباس اکبر بن علی که مسمی بسقا بود ارباب انساب
ویرا ابوقربه نامند و ابوعبدالله بروز طف رایت خود بدست او سپرد
مادرش ام البنین بنت حزام بن خالد بن ربیعه است و ابن ربیعه برادر لبید
شاعر بود پدر ایشان عامر بن کلاب بن ربیعه بن عامر بن صعصعه باشد
پس نسب ام البنین بنی دارم نپیوندد انتهی شیخ ابوالفوز سویدی
در کتاب سبائک الذهب فی معرفة قبائل العرب آورده که اولاد کلاب بن ربیعه

شش نفر بودند بدین شرح عبید و رواش و عمرو و عبدالله
و ضباب فی عامر و در ذیل دائره ضباب نوشته که نام وی معاویه بود
و ذوالجوشن بن الاعور قاتل حسین بن علی کرم الله وجهما و رضی الله عنهما
از اعقاب وست همانا در اینکلام ابو الفوز را خبطی افتاده و یا از عبارت
سقطی وی داده چه ذوالجوشن خود قاتل حسین بن علی نبوده بلکه پسر وی
شمر بن ذی الجوشن بر آن کار شنیع جرات نموده چنانکه اینمعنی در جمیع
کتب مقاتل و تواریخ در شرح اخبار ذی الجوشن و پسر او شمر مشروح است
و بهر حال قرابت شمر بن ذی الجوشن با ابو الفضل بن علی از اینجانیک
بوضوح میرسد چه ذی الجوشن النسب از جهة پدر بضباب بن کلاب میپوندد
و ابو الفضل علیه السلام نژاد امی بعامر بن کلاب ساند و از این روی
شمر بن ذی الجوشن بوقتیکه از جانب عبید زیاد بارض طف درآمد چنان
سگالید که ام البنین را بسبب قرابت قومی گذارد پس بخیام گردون
احتشام امام ابو عبدالله راه نزدیک نمود و نعره برداشت که این بنو
اختنا یعنی فرزندان خواهر ما کجانید و از این ندا ابو الفضل با سه برادر
اعیانی خویش جعفر و عبدالله و عثمان بروی بیرون آمدند
همینکه چشم او بدیشان افتاد گفت | اَنتُم یا بَنی اُختی آمِنونَ
یعنی شما ای همشیرزادگان من در امان باشید ایشان گفتند | لعنکَ الله
ولعنَ امانکَ اتؤمننا وابنُ رسولِ الله لا امانَ لهُ یعنی خدا تو را
و امان تو را از خود براند آیا در حق ما بذل امان کنی و از فرزند رسول دریغ
داری آن شیطان مایوس باز گشت و با معسکر پسر سعد در پیوست
هم ابن ادریس گوید ابن حبیب نسابه را در نسب عباس بن علی سلام الله علیه

خبطی

خبطی فاحش و غلطی شگفت افتاده چه او در کتاب منمق عباس بن علی را در عداد ابناء
الحبشیات از قریش معدود داشته و هم او را در نسب محمد بن علی المعروف بابن الحنفیه تعریضی
بدیع و خطائی عجیب واقع شده چه محمد بن علی را در سلک ابناء السندیات از قریش منظوم کرده
بهر حال آنچه شیخنا المفید در تعیین علی بن الحسین الشهید افادت نموده صحیح نباشد زنهار کس
گمان نبرد که امامت زین العابدین ع بر شهادت برادر کهتر شهادت دهد زیرا که ما دلایت
عهد و خلافت پدر را با کبر اولاد اختصاص ندهیم و جز شایستگی وی نص امام سابق
چیزی را مناط نشناسیم آیا مذهب ما را چه نقص وارد آید از اینکه امام ما در میان فرزندان پدر
از همگان بزرگتر نباشد سیدنا امیر المومنین علی اصغر اولاد ابی طالب بود و حضرت سجاد
بروز طف بیست و سه سال داشت و از عمر شریف حضرت امام ابو جعفر محمد الباقر در آنحال
سه سال و چند ماه گذشته بود انتهی در خاتمه کتاب صیام گوید مقتل عمر بن الخطاب
در شهر ذی الحجة الحرام افتاد یوم بیست و ششم جراحت یافت و در بیست و نهم درگذشت
تاریخ این واقعه گاهی بر بعضی از علماء ما مشتبه شود و چنین پندارند که این حادثه در نهم
ربیع الاول بود و این قول با جماع مورخین و ارباب سیر مردود است شیخ بزرگوار
محمد بن محمد بن النعمان الملقب بالمفید در کتاب خویش که آنرا کتاب التواریخ
نامید این نکته بر وجه تحقیق نگاشته و با ما در اینباب همداستان آمده انتهی
یکی از سادات معاصرین بعضی از فتاوی نادره و اقوال شاذه ابن ادریس را که از جمیع
فقهاء شیعه و یا از اغلب علماء آن سلسله بدانها انفراد و امتیاز دارد التقاط
نموده و در ذیل شرح احوال وی مسطور داشته ما نیز محض اقتضای مقام و مناسبت محل
چند فتوی از آنجمله مذکور داریم گوید اگر کسی را چهار زن در حباله زوجیت باشد و از آن
چهار یکی را مطلقه نماید و شخص وی را معین ندارد و بنکاح پنجمی تجدید فراش کند و از آن پیش
که مطلقه را تعیین نماید خود از دنیا درگذرد و یا آنکه پس از تعیین اشتباه و التباسی در میانه پدید گردد

درین فرض ربع میراث و یا ثمن آن که علی التقدیر نصیب زوجه است باید بر چهار جزء متساوی
منقسم شود و یکجزء آن با تمام زوجه خامسه را خواهد بود آنگاه در میان زوجات چهارگانه
که یکی از ایشان لا علی التعیین مطلقه است بایستی قرعه زد هر کدام را نام بقرعه معین گشت
باید او را مطلقه واقعیه انگاشته از متروکات محروم داشت و آن سه ربع باقی را
بدان سه کس باید اختصاص داد همانا دلیل این حکم روایت ابی بصیر باشد که دیگر فقهای
امامیه آن روایت را مردود شمارند و بر تقسیم سه جزء باقی در میان هر چهار
زوجه فتوی دهند و گویند چون در سلک سند این حدیث نام علی بن فضال مذکور است
بمضمون آن نتوان عمل نمود زیرا که علی بن فضال مذهب فطحیه داشته و در مسئله امامت
از طریقه اثنا عشریه بیرون بوده و دیگر از شواذ فتاوی وی آنکه گوید در وضو اگر
کسی هر دو دست را از اطراف سر انگشتان آغاز شستن نماید و در مرفق بانجام رساند
عبادتی صحیح و طهارتی بیع بجای آورده چه در کتاب مجید جز فرمان شستن چیزی
بر عهده مکلفین ثابت نگشته و هر کس بدان صفت که اشارت رفت غسل یدین نماید
البته امر تنزیل را امتثال نموده بلی اینگونه شستن مکروه شده و مرجوح انگاشته شد و دیگر
آنکه فقها انفاق زوجه دائمیه را وقتی بر زوج واجب دارند که بر لوازم همبستری
سر تمکین فرود آورد و هر وقت شوی را هوای خلوت و اندیشه تمتع در سر افتد در بذل
نفس و امتثال فرمان درنگ نیارد و از شرایط استمتاع هیچ امتناع نجوید پس آن
همبالین که تمکین نیارد و طریق نشوز گیرد از نفقات مقرر محروم ماند و همچنین
معقوده که قدم بسر حد بلوغ ننهاده و هنوز در سن صغر باقی باشد و ازین رو تن
هم آغوشی را نشاید ولی ویرا در باب کسوت و نفقات لسان مطالبت کوتاه
باشد زیرا که حق مذکور شرعا بر شرایط تمکین مشروط است ابن ادریس در خصوص
صغیره از فقها تخلف جسته گوید در شرع رسول حق انفاق بر سبیل اطلاق ثابت شده

اگرکسی

اگر کسی این حکم را بر زوجه بالغه اختصاص دادن خواهد بایستی دلیلی دیگر و برهانی جداگانه
اقامت کند چه ما هرگز بموجبی صحیح تقیید مطلق نپردازیم و بتخصیص عام اقدام ننمائیم
و دیگر آنکه گوید معقوده را از آن پیش که زوج با او نزدیک شود روا نیست
که تمکین خود را بتسلیم مهر معلق دارد الا آنکه زوج از ادای صداق و قضای مهر
عاجز نباشد و دیگر آنکه اگر کسی با صغیره خلوت گزیند و طریق مجامعت پیش
گیرد این عمل محظور موجب حرمت دائمی و باعث تحریم ابدی نگردد و دیگر آنکه
گوید زنازاده هر چند بظاهر دعوی تشیع کند و بر طریق اثنی عشریه رود باید او را
در پلیدی اندام مانند کفار گرفت و از ملاقات او و برطوبت او اجتناب جست بالجمله
در تمام این فتاوی با جمهور فقها مخالفت ورزیده و راه انفراد پیموده در السنه و افواه
طلبه علم چنان مشهور است که ابن ادریس از روزگار زندگانی تمتعی نیافت و از عهد
جوانی توشه بر نداشت از سنین عمرش قریب بیست و پنج سال بیش نیامده بود
که در عین طراوت جمال و نضارت نهال تندباد مرگ ناگهان بوزید و بهار شبابش
تباه ساخت گویند این کوتاهی رشته عمر و قصور زمان حیات را سبب آن شد که او نسبت بجد
خود شیخ الطائفه ابوجعفر طوسی اسائه ادب نمود و در طی استدلالات فرعیه حشمت آن
فقیه بزرگ را رعایت نکرد و پاس حرمت وی هیچ نگاه نداشت و در تضاعیف تصانیف
خود چندانها وی را در خلاف درآمد که هر بیننده آنهمه رد و اعتراض و نقض و ابرام را
بیرون احتجاج شمارد و داخل لجاج انگارد و ازین راه علامه حلی غالبا از وی بلفظ الشاب المترف
یعنی جوان سرخود تعبیر آورده و بعد از آن لفظ ویرا بعبارت عفی الله عنه دعا نموده
و این تجربت ثابت شده که هر کس با اساتید و مشایخ رسوم تعظیم و آیین حرمت از دست
بگذاشت و بر حقوق تعلیم و تربیت عنایت نکرد و با ایشان مانند مردم بی ادب
سخن راند دیر نکشید که او را قضای محتوم در رسید و پیوند حیات ببرید همانا این سخن

در حق ابن ادریس عند التحقیق استوار نیاید واز مشهورات بی اصل وترهات مجعول
معدود گردد زیرا که چون تاریخ ولادت وی بسبیل تخمین با سال اشتغالش تطبیق
نماییم از روزگار عمرش امتدادی لایق وزمانی قابل بدست آید علامه مجلسی
در کتاب بحار الانوار از خط شیخ شهید روایت کرده که ابن ادریس خود گفته
بَلَغْتُ الْحُلُمَ سَنَةَ ثَمَانٍ وَخَمْسِينَ وَخَمْسَمِائَةٍ یعنی مرا حالت احتلام وبدایت
تکلیف در سال پانصد و پنجاه و هشت هجری افتاد و شیخ ابراهیم بن علی
الکفعمی در رساله وفیات العلما از پسر ابن ادریس نقل آورده که گفت
تُوُفِّيَ وَالِدِي مُحَمَّدُ بْنُ إِدْرِيسَ يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَقْتَ الظُّهْرِ ثَامِنَ عَشَرَ شَوَّالٍ
سَنَةَ ثَمَانٍ وَتِسْعِينَ وَخَمْسَمِائَةٍ یعنی پدر من محمد بن ادریس بوقت زوال
از روز آدینه هیجدهم شوال از سال پانصد و نود و هشت درگذشت بر این جمله
ابن ادریس را زمان زندگی علی التقریب پنجاه و پنج سال کشیده و پس این سخن مشهور
از مرحله صدق بدور است از مصنفات وی بجز کتاب السرائر الحاوی
لتحریر الفتاوی و کتاب تعلیقات التبیان و کتاب اجوبة
المسائل چیزی در کتب رجال و غیرها نام نبرده اند با آنکه وی را اجازات
واسانید بوفور تصانیف وکثرت تالیف تمجید آورده اند چنانکه در صدر ترجمه
بدین معنی اشارت رفت

شیخ ابو حامد اسفراینی

احمد بن ابی طاهر محمد بن احمد از افاخم فقهاء اهل سنت و جماعت است
پیرو محمد بن ادریس شافعی بود ریاست دار السلام بغداد در بحبوحه رواج
علم بوی منتهی گشت چنانکه محمد بن سعد یمنی در مدح او گفته شَیْخُ طَرِیقَةِ
الْعِرَاقِ وَإِمَامُ الشَّافِعِيَّةِ بِالْاِتِّفَاقِ انْتَهَتْ إِلَيْهِ رِيَاسَةُ
الدُّنْيَا وَالدِّينِ بِبَغْدَادَ ابو منصور ثعالبی ورا در یتیمة الدهر یکی
از رجال دنیا شمرده گوید اسفراین از مدن خراسان در میان
بلدان مخصوص است بر آنکه همواره مولد فحول و منشاء کفات عالم بوده
انوشیروان که نخستین شخص ملوک است در عدل بدان کشور ولادت
یافت ابو العباس فضل بن احمد که محمود سبکتکین را تربیت نموده شایسته
سریر سلطنت داشت از آن ناحیه برخاست ابو جعفر حمویه بن علی
که دولت سامانیان بکفایت او قوام گرفت از آن ملک نمایش یافت
و شیخ ابو حامد احمد بن ابی طاهر که رئیس ارباب حدیث و صدر جریده
فقها بود از آن بلد بیرون آمد پس در صفت ابو حامد گوید فَإِنَّهُ بَلَغَ
مِنَ الْفِقْهِ وَالتَّدْرِيسِ مَبْلَغًا تُشِيرُ إِلَيْهِ الْأَنَامِلُ وَتُثْنَى عَلَيْهِ
الْخَنَاصِرُ یعنی او در فقاهت و تدریس بمقامی رسید که در عهد خویش
یگانه اعاظم و مشار الیه افاضل گردید شیخ ابو السعادات مجد الدین
مبارک بن اثیر در کتاب جامع الاصول فی احادیث الرسول گوید مروج
علم فقه و مجدد فن فروع بر سر مائه چهارم از امامیه شریف نقیب علم
الهدی واز حنفیه ابو بکر محمد بن موسی خوارزمی است واز مالکیه ابو محمد
عبد الوهاب بن نصر واز حنابله ابو عبد الله حسین بن علی بن حامد

وازشافعیه ابو حامد احمد بن ابی طاهر اسفراینی ولادت وی در سال
سیصد و چهل و چهار هجری واقع شده و علم فقه از ابو الحسن بن مرزبان
و ابو القاسم دارکی فرا گرفت و فن حدیث از عبدالله بن ادی
و ابی بکر اسمعیل و ابراهیم بن محمد اسفراینی استماع نمود ابو بکر خطیب
در تاریخ بغداد آورده که ابو حامد در سال سیصد و شصت و سه وارد
بغداد شد و همی در دار الخلافه بتعلم و تعلیم و تدریس و تدریس مشغول
بود تا ریاست آنسواد اعظم باو اختصاص یافت و در نزد سلاطین دولت
جاه و مکانت بگرفت من خود مکرر در مدرس وی که مسجدی بود
در صدر قطیعة الربیع حضور یافتم و از بعضی چنین شنیدم که در مجلس
وی هفتصد فقیه می نشستند مردم درباره ابو حامد می گفتند لَوْ رَآهُ
الشَّافِعِيُّ لَفَرِحَ بِهِ یعنی اگر محمد بن ادریس در سلسله پیروان خویش
چنین فقیهی جلیل مشاهدت کردی بس مسرور و خورسند گشتی
در تاریخ منتظم تصنیف ابو الفرج بن جوزی مسطور است که مقام قبول
و مرتبت اعتبار ابو حامد بدانجا کشید که ابو غالب فخر الملک وزیر
مجد الدوله دیلمی و سایر ارکان خلافت و امراء دار السلام بزیارت
او میرفتند و از اقطار و اصقاع ممالک اسلام وجوهات و زکوات
بحضرت او میفرستادند تا در مصارف مقرر و موارد مخصوص مبذول
دارد و او تلامیذ خود را مبلغی معلوم و رزقی مقسوم بصیغه شهریه مینمود
در هر ماه بر سبیل استمرار یکصد و شصت دینار باشیان بهره میداد
و در دیگر وجوه بر و مصارف خیر نیز نقود موفور و اموال گزاف
بکار میبرد چنانکه در یکسال چهار هزار دینار زر مسکوک بحاج بخشید

در تاریخ مرآت الجنان بنظر رسید که ابو الفتح یحیی بن عیسی از پدر خویش
حکایت کرده که گفت در یکی از مواسم حج شیخ ابو حامد اسفراینی را
در مکه معظمه دیدم بر حالیکه لباسهائی فاخر که درخور ملوک است در بر داشت
و در موکبی عظیم که شایسته سلاطین است سوار میشد روزی او را در طواف
دیدم که مردم در تعظیم و توقیر وی مبالغتی اکید میجستند در آنحال یکی بر حسب
اتفاق این کریمه تلاوت کرد تِلْكَ الدَّارُ الْآخِرَةُ نَجْعَلُهَا لِلَّذِينَ
لَا يُرِيدُونَ عُلُوًّا فِي الْأَرْضِ وَلَا فَسَادًا یعنی جهان باقی و سرای
جاوید با کسانی بازگذاریم که بر روی زمین کبر نجویند و فساد نطلبند
ابو حامد از استماع این آیه گریستن گرفت گریستن شدید و شنیدم که می گفت
أَمَّا الْعُلُوُّ يَا رَبِّ فَقَدْ أَرَدْنَاهُ وَأَمَّا الْفَسَادُ فَلَمْ نُرِدْهُ
یعنی بارالها اما بلندی را جستیم ولی فساد را نخواستیم شیخ ابو اسحق شیرازی
مؤلف طبقات الفقها گوید ابو الحسین احمد قدوری که رئیس حنفیان
بود در تعظیم جانب ابو حامد اسفراینی عظیم مبالغت میجست وزیر ابو القاسم
علی بن حسین مرا حکایت کرد که قدوری ابو حامد را بر جمیع فقها حتی الشافعی
ترجیح و مزیت مینهاد و میگفت إِنَّ أَبَا حَامِدٍ عِنْدِي أَفْقَهُ
وَأَنْظَرُ مِنَ الشَّافِعِيِّ یعنی ابو حامد بعقیدت من در فقاهت و مناظرت
از شافعی فزونتر است گفتم ایها الوزیر قدوری را عصبیت حنفیت
بر آن داشته که بر امام شافعیه اینگونه تجری نموده و از تابعین محمد بن
ادریس یکی را بر وی ترجیح نهاده سخن قدوری در این باب از طراز
قبول عاریست و بهیچ جهه التفات را شایسته نیست چه ابو حامد
و کسانی که اعلم و اقدم از او بوده اند نسبی از درجه شافعی بدورند

مثل شافعی و مثل فقهائی که پس از وی آمده اند چنان است که شاعر گفته

نَزَلُوا بِمَكَّةَ فِي قَبَائِلِ نَوْفَلٍ	وَنَزَلْتُ بِالْبَيْدَاءِ أَبْعَدَ مَنْزِلِ

یعنی ایشان در مکه میان قبایل نوفل افتادند ولی من در بیابان بدورترین منزل مقام گرفتم ما بعد این بیت که بواسحق تمثل کرده این شعر است

حَذَرًا عَلَيْهَا مِنْ مَقَالَةِ كَاشِحٍ	ذَرِبِ اللِّسَانِ يَقُولُ مَا لَمْ يَفْعَلِ

یعنی از این مردم برای آن بر کناری افتادم که در باره آن مستوره حجاب عفاف دشمن یاوه گوی که همی گفتار با کردار مخالف دارد زبان بسته باشد گویند ابو حامد باستقصاء نکات و اشباع بیان ممتاز بود چون بر مسند تحقیق نشستی و در مسئله سخن گفتن گرفتی از فروع و شقوقات انعام خبری فرو نگذاشتی چنانکه خود گفتی

مَا قُمْتُ مِنْ مَجْلِسِ النَّظَرِ قَطُّ فَنَدِمْتُ عَلَى مَعْنًى يَنْبَغِي أَنْ يُذْكَرَ فَلَمْ أَذْكُرْهُ

یعنی هیچگاه نشد که از دست افادت برخیزم و تحقیقی که شایسته بیان بوده ترک نموده باشم و بر ترک آن پشیمان کردم سلیمان بن ایوب رازی مؤلف کتاب اشاره و غریب حدیث که از فقهاء شافعیه و تلامیذ ابو حامد است حکایت کرده که من در بدایت امر سمت شاگردی بوحامد نداشتم و در حوزه افادتش نمی نشستم روزی بخانه یکی از علماء دار السلام میرفتم اتفاقا بدرس بوحامد عبور افتاد دیدم این مسئله را عنوان کرده سخن میراند که إِذَا أَوْلَجَ ثُمَّ أَحَسَّ بِالْفَجْرِ فَنَزَعَ یعنی قاصد صیام باندیشه بقاء وقت دخول کند و در خلال آن حال طلوع فجر مشاهد نماید و خود را از عمل بر کنار کشد لختی گوش فرا داشتم و در طرز

استدلال و قانون احتجاج و حسن تحقیق و جودت تقریر بوحامد تامل کردم باخود گفتم یا ذا العجب اینچنین محققی بارع و فقیهی فحل ابداع فوائد کند و حل معضلات نماید و من خود را محروم دارم پس فسخ عزیمت کردم و از آن تاریخ ملازمتش واجب گرفتم و همه روزه در تحت منبر وی حضور یافتم و تحقیقاتی را که در کتاب صیام املاء کرده بود فراهم نمودم و تعلیقه جداگانه ساختم هم سلیمان گوید که رسم و سیرت بوحامد بر آن بود که هرگز از عائده دنیوی و اخروی فارغ نمی نشست تا در جمع افاضل حضور داشت بصحبت علمی می گذرانید و چون بجائی میرفت و بیکاری جز علم اشتغال می جست قرآن تلاوت مینمود حتی لمحه که بتراشیدن قلم مشغول بود زبان خود از قرائت قرآن فارغ نمیگذاشت قاضی احمد بن خلکان آورده که یکی از فقهاء را در مجلسی با ابو حامد مناظرت علمی افتاد و بر وی پرخاش کرد و کلمات نالائق گفت چون شب شد خدمت بوحامد رسیده و از در اعتذار اظهار ندامت و طلب اقالت نمود ابو حامد در جواب و بانشاد این دو شعر لب گشود

جَفَاءٌ جَرَى جَهْرًا لَدَى النَّاسِ وَانْبَسَطْ	وَعُذْرٌ أَتَى سِرًّا فَأَكَّدَ مَا فَرَطْ
وَمَنْ ظَنَّ أَنْ يَمْحُو جَلِيَّ جَفَائِهِ	خَفِيُّ اعْتِذَارٍ فَهُوَ فِي أَعْظَمِ الْغَلَطْ

یعنی ستمی آشکارا و جفائی بر ملا در گذشت عذری در نهان و ندامتی پوشیده در رسید پس بر جرم سابق مزید آورد و جنایت گذشته تاکید کرد هرکس گمان برد که معذرت پنهانی تعدی فاش از دل برد خود در خبطی فاحش است و غلطی عظیم یافعی گوید وقتی ابو حامد

بعیادت مریض رفت آن مریض از مقدم وی زیاده خوشنود گشت واین
دو بیت در مدح او انشاد نمود

مَرِضْتُ فَاشْتَقْتُ إِلَى عَائِدٍ	فَعَادَنِي الْعَالَمُ فِي وَاحِدٍ
ذَاكَ الْإِمَامُ ابْنُ أَبِي طَاهِرٍ	أَحْمَدُ ذُو الْفَضْلِ أَبِي حَامِدٍ

یعنی رنجور و بیمار گشتم و از کسی مشتاق دیدار شدم پس جهانی در پیکر
یکنفر و عالمی در وجود یک عالم عیادتم کرد و او پسر ابو طاهر و خداوند
فضل امام ابو حامد است   در کتب سیر مسطور است که در سال سیصد و
نود و هشت هجری در دار الخلافه بغداد مابین مریدان شیخ مفید که ریاست
فرقه امامیه داشت و تابعان ابو حامد اسفرائنی که امام عامه بود نزاعی
بزرگ افتاد و بشابه که آن دو رئیس بناچار چندی از منصب غیاب کشیدند
و بر وظیفه تدریس و حق ترویج قیام نتوانستند تفصیل این اجمال بر سیاقی
که ابو الفرج بن جوزی در منتظم و عز الدین بن اثیر در کامل و دیگر علماء
اخبار در دیگر کتب آثار آورده اند آنکه روزی یکی از هاشمیین که در بغداد
بمحله باب البصره می نشست مسجد شیخ مفید در آمد و از در عصبیت آغاز
سفاهت کرد و نسبت بآن عالم جلیل بسی سخنان نالائق و کلمات
ناسزا بر زبان راند شیخ از اینمعنی زیاده آزرده خاطر گشت و عظیم
دلتنگ شد اصحاب و حمایت برخاستند و از مردم کرخ که تماما
شیعه امامی بودند استمداد نمودند و گروهی انبوه فراهم کرده بسرای
ابو حامد اسفرائنی و قاضی ابو محمد بن الاکفانی در آمدند و در کیفر ششوای
خویش زبان هتک دراز کردند و حشمت آن دو فقیه یکباره ببردند
آنگاه در تفحص دیگر اکابر اهل سنت شدند عامه شهر بحمایت خواص خود برخاستند

از طرفین

از طرفین میدان تعصب گرم و غبار فتنه بالا گرفت قضارا در همان اوقات
مصحفی بدست اهل سنت و جماعت افتاد و چنین مذکور شد که آن مصحف
عبد الله بن مسعود است و آنرا با سایر مصاحف اختلافی بگزاف بود
در یوم جمعه بیست و هشتم شهر رجب آنسال اشراف و فقهاء و قضاة مجمعی بزرگ
ترتیب دادند و آن مصحف را در آنجا حاضر ساخته همگی در آیاتش نظر
کردند و مواضع اختلاف برای العین مشاهدت نمودند ابو حامد و سایر
فقهاء تحریق و اتلاف آن حکم کرده و فتوی نوشتند سنیان آن مصحف را
در همان محضر بسوختند چون ایامی چند برین بگذشت عرضه بنظر خلیفه
عهد قادر بالله عباسی رسانیدند که شب نیمه از شعبان در مسجد حایر
مردی شیعی از اهل جسر نهروان مشاهدت شد که درباره کسانی که آن
مصحف سوختند دشنام و ناسزا می گفت خلیفه حکم داد تا او را بچنگ
آورده بکشتند و چون آن مقتول بر آیین تشیع میرفته شیعیان کرخ درباره
او سخنان گفتند کار به پیکار کشید نائره قتال در میان مردم کرخ
با عامه باب البصره و باب الشعیر زبانه کشیده و در آنمیانه جمعی از جوانان
شیعه بخانه ابو حامد اسفرائنی ریختند ابو حامد از سرای خود بمحله دار القطن
گریخت کرخیان در آنحال آواز بندای سلطان شیعه برمیداشتند
وحاکم بامر الله را که خلیفه فاطمی بود از مصر ندا مینمودند و یا منصور
یا منصور همی صلا میزدند چه نام حاکم علوی منصور بود و همینکه این
اشعار در حضرت قادر عباسی مذکور شد سخت بهم بر آمد و حکم داد
تا از لشکریان آنچه حاضر درگاهند با سنیان بپیوندند و در استیصال
کرخیان ثبات ورزند چون مدد خلیفه بدانگروه رسید زیاده قوی

دل شدند و بر مردم کرخ چیره گشتند و برخی از دیار و مساکن ایشان را
که برکنار شهر و جاح بود بسوختند پس جمعی از اشراف و تجار نزد خلیفه
رفتند و از آنجسارت اغماض طلبیدند قادر از تجری کرخیان
درگذشت و چون میر ابوعلی عمید الجیوش که سپهسالار دیالمه بود
و از جانب سلطان بهاء الدوله بویهی ولایت عراق و امارت
عسکر داشت از این واقعه استحضار یافت داخل بغداد شد نخست
بجلا شیخ مفید حکم داد و موکلان وی گماشت تا او را از دار السلام
بیرون فرستند شیخ در بیست و ستم رمضان آنسال از بغداد انتقال
جست آنگاه از مردم غوغائی جمعی را بگرفت بعضی را بسیاست سانید
و برخی را محبوس داشت ابو حامد بمسجد خویش بازگشت و واعظان
از منابر و قصه خوانان از معابر ممنوع گشتند چرا که عمده موجبات
فتنه و آشوب سخنان ایشان بود و پس علی بن مزید که از ارکان
امرا بشمار رفتی در حق شیخ مفید توسط کرد شفاعتش پذیرفته شد
و مفید دیگربار در صدر ریاست برقرار گشت و همچنان حافظ و قصاصین
دستور یافتند و بر سر کار خود رفتند ولی بشرط که از در حمیت
و عصبیت خبر فتنه آمیز نخوانند و داستان شورانگیز نگویند
مورخین در حوادث سال چهار صد هجری آورده اند که در رمضان
این سال قادر بالله را مرضی صعب افتاد و بدان پایه که اراجیف در
دار الخلافه بموت او شیوع یافت خبر تعاد بردند در یکی از جمعات
بعد از نماز بردر سرای دوش و قضیب آنحضرت در دست گرفته
برای مردم بنشست و شیخ ابو حامد اسفرائنی برحسب منزلتی که در بارگاه

قادری داشت حاضر گشت و بر لسان ابو العباس بن حاجب بخلیفه
پیغام داد که آیتی چند از کلام مجید تلاوت نماید تا مردم صوت خلیفه
استماع کنند و اطمینان یابند پس قادر باشارت ابو حامد این آیات
برداشت لَئِنْ لَمْ يَنْتَهِ الْمُنَافِقُونَ وَالَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ
مَرَضٌ وَالْمُرْجِفُونَ فِي الْمَدِينَةِ لَنُغْرِيَنَّكَ بِهِمْ ثُمَّ لَا يُجَاوِرُونَكَ
فِيهَا إِلَّا قَلِيلًا مَلْعُونِينَ أَيْنَمَا ثُقِفُوا أُخِذُوا وَقُتِّلُوا تَقْتِيلًا
چون لطف اختصاص این آیات بقرائت منوط بترجمت بود ظاهر
کلمات مبارکات بپارسی ترجمت شد تا بظهور رسد که قادر
از کتاب مبین تا چه حد آیتی مناسب مقام تلاوت کرده فرماید
سوگند یاد میکنیم که اگر کسانی که نفاق میورزند و آنان که در دل مرضی
دارند و مردمی که اراجیف اخبار انتشار دهند از شیوه و شعار
خویش باز نایستند البته تو را بر ایشان مسلط سازم بدانپایه که از انجمله
جز قلیلی در جوار تو نمانند برحالیکه همگان از رحمت خدای رانده
باشند هر جا بدست آیند گرفتار گردند و با تیغ مسلمانان در گذرند
چون مردم بغداد صوت خلیفه اصغا نمودند صدا بگریه برآوردند
و او را دعا گفته بازگشتند هم در کتب ثبت است که چون صبح دولت
بنی فاطمه از افق مغرب زمین طالع گشت از شام پرچم آن سلسله روز
خلافت آل عباس تار شد چه حکم آن طبقه از اقطار اسپانی و افریقا
برخی از قسمت آسیا رسید و جمع خراج مصر خود دیوان ایشان گردید
پس اولاد عباس از در التباس در نسب آنگروه قدح کردن گرفتند
قادر بالله در سال چهار صد و دو فرمان داد تا در بغداد مجلسی عظیم

تشکیل نمودند وجوه اشراف و مشایخ فقها و صنادید قضاة و دیگر علما در آن محفل انبوه شدند شیخ ابو حامد که آن زمان در بحبوحهٔ ریاست بود و در مجامع ملی همی بر صدر می نشست نیز حاضر گشت پس محضری عریض برداشتند و هر یک گواهی خویش در طعن نسب آن سلسله ثبت نمودند و نژاد ایشان از جرائد بنی هاشم بیرون کردند ابو حامد اسفراینی برحسب هواخواهی خلفا سجلی صریح در قدح آن طبقه مرقوم داشت آنچه ابن اثیر در ضبط اسامی حاضران آن مجلس نوشته که شریف ذو الحسبین رضی نیز مانند نقیب و المجد بن علم الهدی و شیخ اجل محمد بن النعمان المفید شهادت خویش بر طبق سایر سجلات درج فرمود منافی عبارت دیگر مورخین است چنانکه از شرح این واقعه که بعون الله در مقامی مناسب از تراجم آتیه نگاشته آید بظهور رسد مع الجمله ابو حامد در شب شنبه نوزدهم شهر شوال از سال چهارصد و شش در بغداد وفات یافت و عمر او شصت و یکسال و چند ماه بود ابو الفرج بن جوزی گوید نعش ابو حامد را برای تجهیز بخارج بغداد حمل دادند تشییع جنازه او را انبوهی عظیم و ازدحامی عام از مردم دار السلام فراهم آمد پس از تغسیل ابو عبد الله بن مهتدی که خطیب جامع منصور بود بروی نماز گذارد و ثانیاً جنازه اش بشهر آورده در سرای خود بخاک سپردند و در سال چهارصد و شانزده قبر او را بشکافتند و جثه اش بیرون آورده در باب الحرب دفن نمودند از مصنفات و تعالیق مختصر مزنی است و کتاب بستان و تعالیق کبری

ابو تمام حبیب بن اوس بن الحرث بن قیس بن الاشج بن یحیی بن مروان بن مر بن سعد بن کاهل بن عمرو بن عدی بن عمرو بن الغوث بن طیئ و اسمه جلهمة ابن ادد بن زید بن کهلان بن یشجب بن یعرب بن قحطان الشاعر المشهور

نکته جویان دقیقه یاب در شرح حال و ضبط ترجمهٔ ابی تمام و غیره از شعرای اسلام بازخورده نگیرند و اینگونه سخنوران هرچند از موضوع این دفتر مبارک بیرون نشمارند زیرا که این گروه تا قوانین لغت عرب و ضوابط شعب ادب از مدرس استادی از مهرهٔ فن استفادت و استوار ننمودند نه غزلی در وصف ملیحی سرودند و نه گرمی المبایات مجلسی ستودند پس آحاد این جماعت هر یک عالمی شاعرند نه شاعری جاهل شاید این دعوی انکه جار الله زمخشری که در طبقات کبار مشایخ و عظام اساتید بالاتفاق از طراز اول معدود داست همین ابو تمام را در کتاب کشاف بعلم و فضل یاد کرده پس از آنکه برای اثبات مطلبی

بشعر وی استشهاد نموده گوید	وَهُوَ وَاِنْ کَانَ مُحْدَثاً لَا یُسْتَشْهَدُ بِشِعْرِهِ فِی اللُّغَةِ

فَهُوَ مِنْ عُلَمَاءِ الْعَرَبِیَّةِ فَاَجْعَلُ مَا یَقُولُهُ بِمَنْزِلَةِ مَا یَرْوِیهِ اَلَا تَرَیٰ اِلیٰ قَوْلِ الْعُلَمَاءِ

الدَّلِیلُ عَلَیْهِ بَیْتُ الْحَمَاسَةِ فَیَقْتَنِعُونَ بِذٰلِكَ لِوُثُوقِهِمْ بِرِوَایَتِهِ وَاِتْقَانِهِ

یعنی اگرچه ابی تمام در طبقات چهارگانهٔ شعرا که جاهلیین و مخضرمین و متقدمین و محدثین باشند از فرقهٔ اخیر شمار میرود که علما در اثبات لغات و تصحیح اوضاع که بنای آنها بر توقیف و رخصت واضع است بکلمات ایشان استدلال نکنند چنانکه بر اشعار و منظومات هر یک از دیگر طبقات استناد جویند ولی از آنجائیکه ابو تمام در جملهٔ علمای عربیت معدود است من در عبارات وی حکم روایات میرانم نمی بینی علما بکتاب حماسه استشهاد نمایند و بحکم وثوق بر روایت وی بمحض نقلش قناعت کنند الغرض جمهور علمای انساب برآنند که سلسلهٔ نژاد وی بجلهمة بن ادد که نخستین بنای قبیلهٔ بنی طیئ است منتهی گردد و از این روی او را حبیب بن اوس طائی خوانند

ولادت ابی تمام چنانکه یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان آورده در سال یکصد و هشتاد و هشت
هجری اتفاق افتاده مسقط الرأسش قریه جاسم است که موطن والدش بود ولی
در ملک مصر نشو و نما یافت در عنوان جوانی و عنفوان زندگانی در جامع مصر بشغل
سقائی معاش میکرد برخی گویند پدرش در دمشق پیشه خماری داشت و ابو تمام خود
در آن شهر شاگرد جولاهی بود چون لختی از عهد طراوت و روزگار شباب را بر این نسق
بگذرانید قابلیت گوهر و استعداد نهاد او را بر کسب فضایل و تحصیل کمالات بداشت
از آن روی صحبت ارباب دانش و فضل و ملازمت خداوندان هنر و کمال را وجهه همت
ساخت پس از تمهید مقدمات لغت و تشیید مبانی بلاغت در صناعت سخن
گستری و فن شعر پردازی بعهد خویش از تمامت شعراء عرب ممتاز گشت و در ابتکار
افکار و اختراع مضامین بمقام تأسیس قدم نهاد نتایج خاطر زخارش بجزالت
لفظ و رشاقت معنی امتیازی تمام و فزونی کامل یافت ابو الفرج اصفهانی
در کتاب اغانی گوید در این عصر مردم در باره ابی تمام بر دو گروه هستند قومی
در مدح و اطراء وی از طریق اعتدال اعراض نموده بر اوج افراط برانید و او را
بر تمامت اسلاف و اخلاف شعراء رجحان و مزیت نهند و جماعتی در قدح و ذمّش
از جادهٔ انصاف انحراف جسته در حضیض تفریط فرو شوند و از در تعصب و عناد منتخبات
دیوانش منثور و اشعار نامطبوعش آشکار دارند و این اشعار ناهنجار و شیوه رذیله را
وسیله کسب معاش و ذریعه نیل آمال گیرند ولی سلوک طریقت اقتصاد در هر امر پسندیده
و مطبوع باشد و رعایت حق و پیروی صواب در هر باب شایسته و مطلوب آید
آنگاه در ذیل این عبارات گوید نقل است که ابو تمام در محضر یکی از شعرای عصر قصیده
انشاد کرد که تمام آن بطراز فصاحت و لطف سیاقت آراسته بود مگر یک بیت
که پسند وی نیفتاد آن شاعر گفت یا ابا تمام این قصیده تو فی المثل بدر تابان

که از مشرق

که از مشرق خاطر جلوهٔ طلوعش بخشیده ولی دریغ که از کلف این یک بیت بر آن مه
نیست در جواب گفت من خود نیز بر این عیب واقف بودم و هم بوقت نظم بقبح
صورت و رکاکت معنی این شعر میدانستم لیکن بعقیدت من آنچه از خاطر شاعر
بیرون تراود با آنکه از صلبش بوجود آید برابر است چنانکه مرد بر یک فرزند زشت
خود رضا دهد شاعر نیز باسقاط بیت نازل خویش دل ننهد همانا از این اعتذار
معلوم گردد که آنچه در اشعار قصاید و مطاوی دیوان وی از ابیات ردیه مندرج است
بر حسب اختیار ذوق سلیم و انتخاب سلیقه مستقیم وی نیست بلکه باقتضای
علاقه طبیعی ثبت و ضبط نموده بس حدت خاطر زخار و انتقاد طبع سرشار
وی را جای طعن باقی نماند هم ابو الفرج گوید وَقَدْ فَضَّلَ اَبَا تَمَّامٍ مِنَ الرُّؤَسَاءِ
وَالْكُبَرَاءِ وَالشُّعَرَاءِ مَنْ لَا يَشُقُّ الطَّاعِنُونَ عَلَيْهِ غُبَارَهُ وَلَا يُدْرِكُونَ
وَاِنْ جَدُّوا آثَارَهُ یعنی ابو تمام را از اساتید ادب و بزرگان فن و خداوندان
طبع کسانی بر همگنان ترجیح داده اند که متعصبین وی بگرد ایشان فرا نرسند
و با هر گونه عجلت و شتاب آثار اقدامشان در نیابند چنانکه عم من از پدرش نقل کرده
که از محمد بن عبد الملک وزیر شنیدم که می گفت اشعر جمع مردم آن کس است که گفته

وَمَا اُبَالِي وَخَيْرُ الْقَوْلِ اَصْدَقُهُ حَقَنْتَ لِي مَاءَ وَجْهِي اَوْ حَقَنْتَ دَمِي

یعنی سخن راست را میگویم و از کسی باک ندارم که بر عقیدت من حفظ آبروی مرد
با ریختن خون وی برابر است عمم گفت از تصدیق آن وزیر بصیر عقیدت من
در تقدم رتبت ابی تمام چنانکه باید استوار گشت همی منتظر ماندم تا ابراهیم بن
عباس صولی را ملاقات کنم چه او در نزد من بفنون ادب از وزیر خبیرتر بود
پس روزی بر وی در آمدم و باقتضای آنکه وی را بمثابه پدر انگاشتی دلیرانه
گستاخی کردم و از اشعر اهل عصر پرسیدم گفت اشعر زمان آنکس است که گفته

نسبٌ كأنّ عليه من شمس الضحى … نورًا ومن فلق الصباح عمودا

ورثوا الأبوّة والحظوظ فأصبحوا … جمعوا جدودًا في العلى وجدودا

یعنی خاندان نبی و آل را فروغ اصل و علو نسب چنان است که گوئی خورشید تابان بر سلسلهٔ نژاد ایشان پرتو افکنده و عمود صبح روشن از افق اسلافشان قامت افراخته شرافت نیاکان با سعادت اختران بوراثت یافته اند و اصالت نسب با نبالت حسب ضمیمت کرده اند پس از گواهی این دو شاهد آگاه مرا یقین روشن گشت که ابوتمام بر کافهٔ ابنای جنس خود پیشوا و مقدم است هم عمر از محمد بن یحیی الصولی و علی بن سلیمان اخفش و آن دو از محمد بن یزید نحوی حکایت آورده اند که گفت عمارة بن عقیل وارد بغداد شد مردم دار السلام بروی گرد آمدند از دیوان خود و پدرش نسخها برگرفتند و از اشعار اهل بلد بسی بنظر نقادش عرضه داشتند روزی یکی از حاضران خواست مقام ابوتمام تصدیق وی معلوم دارد گفت یا عماره در این شهر شاعری است که خود را یگانهٔ دوران و اشعر مردم زمان میداند و دیگران در حق وی اعتقاد دیگر دارند عماره گفت از نظمش قدری چند انشاد کنید تا میان وی و مدعیانش بر آئین انصاف داوری کنم بدین اشعار دلفریب لب گشود

عنت تستجير الدمع خوف نوى غد … وعاد قتادًا عندها كل مرقد

وأنقذها من غمرة الموت أنه … صدود فراق لا صدود تعمد

فأجرى لها الإشفاق دمعًا موردًا … من الدم يجري فوق خد مورد

هي البدر يغنيها تودد وجهها … إلى كل من لاقت وإن لم تودد

خلاصهٔ مراد آنکه چون آن یار دیرین آهنگ مسافرت من شنید از بیم فراق سیلاب اشک پناه برد و چنان آسایش از وی برفت که گوئی بر آرامگاهش بساط

خار گسترده گشت و از ورطهٔ هلاک بدین اندیشه نجات یافت که این دوری نه از راه فراق پدید آمده از آهنگ نفاق از بیم هجر اشک خون آلود بر گونه گلگونش جاری ساخت وی را صفحهٔ عارضی است که چون قرص ماه بدرخشد و بی منت غازه مانند طبق گل شکفته باشد منشد اشعار این چهار بیت بخواند و خاموش نشست عماره گفت نی نی لب مبند و از آن اشعار آبدار زیادت کن گفت

ولكنني لم أحو وفرًا مجمّعًا … ففزت به إلا بشمل مبدّد

ولم تعطني الأيام نومًا مسكّنًا … ألذّ به إلا بنوم مشرّد

خلاصهٔ معنی آنکه نیل مراد و فوز مقصود بی رنج سفر و شکنج غربت حاصل نگردد من خود هیچگاه تا زحمت مسافرت پریشان نگشتم مالی جمع و ثروتی فراهم نگردم و تا در منزل خطرناک خوابهای آشفته ندیدم لذت خواب آسوده نیافتم عماره گفت با آنکه در معنی تو مسافرت و تحبیب غربت از این پیش بسی مضامین پرانده اند بخدا سوگند که این مرد در این بیان از تمامت پیشینیان پیش افتاده هم از گنجینهٔ خاطر وی جواهر دیگر نمای گفت

وطول مقام المرء في الحي مخلق … لديباجتيه فاغترب تتجدد

فإني رأيت الشمس زيدت محبة … إلى الناس أن ليست عليهم بسرمد

یعنی طول اقامت در وطن دیبای رخساره مرد کهنه کند پس رخت بسوی غربت گرای تا در نظر دوستان تازه نمائی زیرا که می بینیم خورشید در نزد مردم بمزید عزت اختصاص دارد مگر برای آنکه پیوسته بر ایشان نتابد و مدام در یک مقام نپاید عماره گفت کفایت کرد اگر امتیاز شعر بجودت الفاظ و لطف معانی است بخدا سوگند که صاحب این نظم اشعر مردمان باشد انتهی نقل است که روزی علی بن الجهم از شئون مزایا و فنون کلمات ابی تمام شرح میداد کسی با وی گفت شما که داد انصاف دادید در مدح ابی تمام هیچ فرو نگذاشتی اگر خود فی المثل با تو برادر بودی زیاده بر این وصفش میکردی

گفت هرچند در میان ما برادری نسب موجود نیست ولی برادری ادب محکم است
آیا نشنیده که او در این اشعار مرا با خود برادر خوانده گوید

إن يكد مطرف الإخاء فإننا	نغدو ونسري في إخاء تالد
أو يختلف ماء الوصال فماؤنا	عذب تحدر من غمام واحد
أو يفترق نسب يؤلف بيننا	أدب أقمناه مقام الوالد

حاصل مضمون آنکه اگر اخوت جدید که در نشأه اشباح پدید گردد با من حاصل نیست با الفت عالم ارواح که خود اخوتی است قدیم بپاییم و اگر آب پیوند ما را جدائی است با زلال یکتائی که خود از یک سحاب فرود آید بسر بریم و اگر ما را در سلسله نسب اختلاف باشد علاقه ادب را بمنزله پدر کریم قاضی احمد بن خلکان گوید ابراهیم بن عباس صولی که امیر نظم و نثر بود گفت من در مکاتیب و منشآت خود هرچه از طبع خویش تراود و اشکال نو رزم و ناموس برد کیان خاطر بزنگ سرقت نیالایم ولی عبارتی نفیس که بر مضمونی بدیع دلالت داشت از دقایق خیالات ابی تمام اخذ نموده یکی از رسایل خود را بدان پیرایه بستم و نوشتم

فصار ما يحرزهم يبيدهم	وما كان يعقلهم يعقلهم

یعنی آنجماعت را حرز و پناه ایشان بدست دشمن سپر و حصن و معقل ایشان پای بند و عقال گشت و در این فقره بدین اشعار ابی تمام دست بردم

فإن باشر الإصحار فالبيض والقنا	قراه وأحواض المنايا مناهله
وإن يبن حيطانا عليه فإنما	أولئك عقالاته لا معاقله
وإلا فأعلمه بأنك ساخط	عليه فإن الخوف لا شك قاتله

یعنی اگر خصمی که با تو طریق نبرد سپارد میدان مصاف در فراخای بیابان بیارائید ویرا با شمشیرهای آخته و نیزه‌های افراخته مهمانی کنی و جام اجل از منهل هلاکش بنوشانی

و اگر بگرد خود باره برای تحصن بنیاد کند همانجا مقام حبس گردد نه مکان حفظ و اگر خواهی ویرا آگاه کن که خود با او بر سر خشم و کینی تا اندیشه سطوت و قهر تو زهره وی چاک زند همانا ابا تمام را در پیروی اهل بیت رسول قدمی راسخ بود و در موالات خاندان عصمت عقیدتی استوار داشت از علماء عامه و خاصه بتشیع وی تنصیص شده و چنانکه جاحظ در کتاب الحیوان و نجاشی در فهرست رواة و علامه در خلاصه رجال و شیخ حر در امل الآمل بدین معنی تصریح نموده و اینک جاحظ گوید

كان من رؤساء الرافضة علامه گوید كان اماميا وله شعر في أهل البيت كثير

شیخ حر عاملی گوید	كان شيعيا فاضلا أديبا منشئا	از ابن الغضائری

نقل است که در کتابی بس قدیم که شاید در عهد ابو تمام نگاشته شده بود قصیده از وی دیدم که در آن اوصیاء بر حق از عترت رسول را یکان یکان تا حضرت امام ابوجعفر ثانی علیه السلام برشمرده محامد مجید و فضایل بیشمار برای هر یک در سلک نظم کشیده بود و چون روزگار حیات وی با ایام سعادت فرجام حضرت امام محمد جواد مقارن بود و عهد امامت سه حجت دیگر از ائمه اثنا عشر در نیافت از این راه در آن رشته پرگوهر تا حضرت امام ابوجعفر بیش نیاورده و بنام گرامی ولی العصر ختم نموده ولی صاحب امل الآمل از مناقب ابن شهرآشوب ابیاتی چند با جودت سبک و سلاست اسلوب از نتایج خاطر وی نقل نموده که اسامی بابرکات ائمه هدات تا قائم آل محمد در آن مذکور داشته و ما محض مزید یمن و تکمیل فواید این تصنیف شریف آنها را ذکر نمائیم

ربي الله والأمين نبيي	وكذا بعده الوصي إمامي
ثم سبطا محمد تالياه	وعلي وباقر العلم حامي
والتقي الزكي جعفر الطيب	مأوى المعتز والمعتام

ثم موسی ثم الرضا علم الفضل — الذی طال سائر الاعلام

والمصفی محمد بن علی — والمعرّی من کل سوء وذام

والزکی الامام ثم ابنه القائم — مولی الانام نور الظلام

هؤلاء الاولی اقام بهم — حجته ذو الجلال والاکرام

حاصل معنی آنکه خدای سبحانه را که شایسته پرستش و سزاوار بندگی است پروردگار خویش خوانم و محمد امین را پیغمبر مبعوث دانم و پس از وی علی را امام خود شناسم سپس پیشوایان من یازده کواکب تابناک باشند که جملگی از افق صلب آن امام همام سعادت طلوع یافته اند و خدای عزوجل را هر یک بر تمامت آفرینش حجتی بالغ و آیتی عظیم باشند نقل است که در مابین ابو تمام طائی و دعبل بن علی خزاعی با توافق عقیدت و اتحاد مذهب طریق خلف و نفاق مسلوک بود و چنانکه آیین معاصرین هر عهد و عادت ابناء هر جنس باشد ایشان نیز بمحض اشتراک صنعت هر یک زبان تشنیع بقدح دیگری دراز می نمودند هرون بن عبد الله مهلبی گوید من با جمعی در حلقه دعبل نشسته بودم یکی از حاضران بتقریبی از ابو تمام نام برد دعبل گفت آن سارق طرار آفت افکار و بلای اشعار منست مردی از میان مجلس گفت یا ابا علی خدایت ارجمند دارد ابو تمام کدام مضمون از تو فرا گرفته گفت من گفته ام

وان امرأ اسدی الی بشافع — الیه ویرجو الشکر منی لاحمق

شفیعک فاشکر فی الحوائج انه — یصونک عن مکروهها وهو یخلق

یعنی آنکس که با دخالت و توسط شفیعی مرا خیری بخشد و خود بسپاس آن نعمت امید دارد البته مردی کم خرد و احمق است زیرا که شکرانه این عطیت بحقیقت حق آن شفیع باشد چه منعم دیبای جاهم کهنه سازد و شفیع از ابتذال سؤالم نجات بخشد ابو تمام گفته

فلقیت بین یدیه حلو عطائه — ولقیت بین یدی مرّ سؤاله

واذا امرؤ اسدی الیک صنیعة — من جاهه فکانها من ماله

یعنی در پیش روی ممدوح شیرینی عطا و در پیش روی خویش تلخی سؤال بنگریستیم و چون مردی منزلت خود نزد کسی شفیع کند و ترا خیری رساند چنان است که از مال خویش بخشیده زیرا که منزلت و مقام از زخارف و حطام کمتر نباشد پس آن مرد گفت حبذا ابو تمام که بس نیکو و بلیغ سروده دعبل برآشفت و گفت دروغ گفتی قبحک الله گفت نی والله اگر این معنی را او از تو اخذ نموده بلطف تصرف که بکار برده بر تو مزیت آورده و اگر تو از وی سرقت کرده نظم خود باز بور فزایای وی آراستن نتوانسته دعبل زیاده غضبناک شده خاموش گشت از عون بن محمد روایت است که گفت دعبل بن علی را در محضر حسن بن رجا دیدم که از شان ابی تمام همی میکاست و در حق وی سخنان ناحق میراند مردی از اهل مجلس که عصابه نام داشت گفت یا ابا علی من از قصاید ابی تمام ابیات چند انشاد می کنم بشرط آنکه دیده تعصب از وی فرو پوشی و گوش انصاف بمن فرا داری اگر مضامین گوهر آگین آنها در نظر تو مطبوع افتاد پس دم درکش و زبان قدح بر بند و اگر مرضی خاطر و پسندیده طبعت نیفتاد من نیز سپس در قدح و ملامت او با تو همراه گردم و بخدا پناه میبرم که تو آنها را از راه حسد نپسندی آنگاه از قصیده اما انه لولا الخلیط المودع این بیت فرو خواند

هو السیل ان واجهته انقدت طوعه — وتقتاده من جانبیه فیتبع

ولم ار نفعا عند من لیس ضائرا — ولم ار ضرا عند من لیس ینفع

معاد الوری بعد الممات وسیبه — معاد لنا قبل الممات ومرجع

یعنی همانا آن ممدوح سیلی است کوهکن که اگر با او روی بروی افتی ترا در هم شکند

واکر باقدم مطاوعت از دو جانب وی راه بپیمائی تو را منقاد کردد من خود تجربت
چنان یافتم که هر کس کزندی تواند رسانید سودی نیز تواند بخشید و هر کرا
نیروی نفعی نیست هم او را توان زیانی نباشد مردم را نشور ارواح واعادت
حیات پس از مرک صورت نبندد ولی جود و عطای ممدوح کالبد ما را
قبل از هلاک روح بخشد دعبل کفت ما را در مراتب فضل و کمال اثیر دستخن منت
لیکن شما وی را از آن درجه و مقامی که دارد بالاتر برید و بر دیکرانش مزیت وفزونی
نهید عصابه کفت اکر بر همکنانش مزیت نبودی مانند تو شاعری فحل بستیزه اش
بر نخواستی آورده اند که چون ابوتمام در اقطار عراق و شام رایت اشتهار
برافراخت بلکه صیت فصاحت و آوازه کمال وی در تمام آفاق منتشر کشت حاضران
موقف خلافت از مراتب فضل و بلاغت او شرحی بمعتصم عباسی باز کفتند و خاطر
خلیفه را بدیدار شخص و استماع شعر او مشتاق نمودند لاجرم معتصم او را ببلده
سر من رای احضار داشت و علو رتبت و مقام بر اقرانش ببرودن قصاید غرا
و اشعار آبدار معلوم نمود و بر عموم فصحای عصر و جمهور شعرای عهدش بر کزید
تشریفات کرانبها و توجهات بی منتها در حق وی مبذول داشت مدایح و قصایدی
که ابی تمام در آنها بنام معتصم تخلص نموده در مطاوی دیوانش مسطور است
منجمله قصیده ایست که در فتح عموریه و قدح منجمین و مدح معتصم نظم آورده در ذیل
شرح احوال ابوالفضل منجم بذکر و ترجمه آن نظم بدیع وعده صریح شد اینک مقام
آن است که انجاز وعد بجای آوریم و چون فهم کردن برخی از مضامین آن
قصیده از دانستن داستان فتح ناکزیر است نخست بر سبیل اجمال بدان واقعه
اشارت نمائیم در کتب مغازی مسطور است که در سال دویست و بیست و سه هجری
بحکم معتصم عباسی لشکری عظیم بسرداری افشین بر دفع بابک خرم دین که مروج

عموریه
معرب اموریا

مذهب

مذهب فردک بود مأمور کشت و افشین در حدود ارمنیه و حوالی آذربیجان با او رزمها
داد چون کار بر بابک صعب افتاد برای تفرقه جیوش خصم در پرده بسلطان روم
که توفلیس بن میخائیل بود نامه فرستاد که معتصم در این اوان چندان بر محاربت
من همت کماشته که تمام لشکر اسلام را بدین سرزمین فرستاده اینک در مقر
خلافت از عساکر مسلمین و فرسان قبایل کمتر بجای نمانده اکر سلطان را
رای رزمی بر لشکر کشی و کشورکشائی تعلق کیرد برای انجام این امر زمانی خوشتر
ازین بدست نیاید توفلیس چون از مضمون مکتوب آکاه شد فرصت غنیمت
شمرده با یکصد هزار سوار از لشکر نصاری بر بلاد اسلام تاختن آورد و قلاع
و حصون چند مانند زبطره و ملطیه و غیر آنها مفتوح ساخت و جمعی کثیر
از مردان مسلمانان عرضه شمشیر نمود و جماعتی بسیار از زنان ایشان اسیر کرد
چون این خبر بمعتصم رسید آتش غیرتش زبانه کشید و توان شکیب از خاطرش برفت
با وی کفتند که در این حادثه زنی از هاشمیات در شهر زبطره بدست مردی
رومی اسیر کشته ناله استغاثت برداشته همی کفتی وامعتصماه معتصم چون این بشنید
کفت لبیک لبیک و در دم از تخت برخواست و مرکب طلبیده بر نشست
و طریق دیکر نیز نوشته اند که معتصم از غلام آب طلبید در آن بین کفتند که شخصی از نصاری
زن هاشمیه را کرفته خواست با وی طریق ناعفافی مسلوک دارد زن فریاد برآورد
که وامحمداه وامعتصماه نصرانی بطور سخریه و استهزا کفت اینک معتصم بر اسب
ابلق سوار است و آمده که ترا خلاص نماید معتصم بعد از شنیدن این سخن کفت
آب ننوشم تا تدارک این کار نکنم پس حکم داد تا آنچه اسب ابلق در سر من رای است
حاضر نموده سوار شوند کویند در آن روز یکصد و پنجاه هزار ابلق سوار از سر من رای
بیرون رفتند جمهور منجمین و ارباب احکام از دلایل آثار فلکی و زایچه طالع حرکت

چنین استنباط و استخراج نمودند که در این واقعه هزیمتی عظیم و شکستی فاحش در لشکر معتصم
حادث شود و در این حکم همگی همداستان بودند معتصم را از ترهات آن جماعت
رخنه در بنیاد عزیمت پدید نیامد با عددی بی پایان و عدتی فراوان از سر من رأی
بیرون شتافت بر شدائد حروب و سوانح خطوب دل نهاد طی طریق و قطع مسافت
نمود تا بحدود و ثغور ملک توفلس فرا رسید پس آتش قهر و انتقام بیفروخت
و خرمن اعمار و اموال مردم آن ملک سوختن گرفت تا بشهر انقره واصل گشت
تخت آن بلد را در اندک زمانی مفتوح ساخت پس بجانب عموریه گرایید
و آن شهریست که در آن عهد مسیحیان اسوادی اعظم و ملکی اشرف از آن موجود
نبود بارهٔ استوار و خندقی شگرف داشت معتصم زمانی آن بلد را در حصار
گرفت تا بتقدیر خداوند حکیم و رغم انوف اصحاب تنجیم صورت فتح و ظفر
در صفحه شمشیر او جلوه گر گشت از طرفی در حصار آن حصن منیع رخنه افتاد
ناطس که از جانب توفلس در آن شهر بطریق بود اسیر گشت غازیان اسلام
بفرمان معتصم دست انتقام بر مردم آن سرزمین گشودند و از قتل و غارت
و تخریب و احراق هیچ فرو نگذاشتند ابوتمام در این سفر همراه بود انواع
شگفت در ضمن قصیدهٔ بشرح آورد که خداوندان سخن را در جزالت کلمات و لطافت
مضامین آن حیرت آید و چون آن قصیده از طوال قصائد ابوتمام است و نگارش
تمام ابیات و ترجمت آن مورث کلالت خاطر و ملالت طبع گردد
لاجرم این چند شعر برای نمونه از آن التقاط نموده بیاوردیم و هر که تمام
آن قصیده را من المطلع الی المقطع خواهد بایستی بمطالعه کتاب مستطاب
فلک السعاده که از مصنفات ملکزادهٔ دانشمند اعتضاد السلطنه وزیر علوم است دیدهٔ
خویش روشن سازد و هر که تفصیل و شرح آن واقعه را طلبد بکتاب طبقات المنجمین

واخبار المتنبئین که هم از تألیفات ایشان است رجوع نماید

السیف أصدق أنباء من الکتب — فی حده الحد بین الجد واللعب
والعلم فی شهب الأرماح لامعة — بین الخمیسین لا فی السبعة الشهب
أین الروایة أم أین النجوم وما — صاغوه من زخرف فیها ومن کذب
وصیروا الأبرج العلیا مرتبة — ما کان منقلبا أو غیر منقلب
وخوفوا الناس من دهیاء داهیة — إذا بدا الکوکب الغربی ذو الذنب
یقضون بالأمر عنها وهی غافلة — ما دار فی فلک منها وفی قطب
لو بینت قط أمرا قبل موقعه — لم تخف ما حل بالأوثان والصلب
فتح الفتوح تعالى أن یحیط به — نظم من الشعر أو نثر من الخطب
یا یوم وقعة عموریة انصرفت — عنک المنى حفلا معسولة الحلب
أم لهم لو رجوا أن تفتدى جعلوا — فداءها کل أم منهم وأب
وبرزة الوجه قد أعیت ریاضتها — کسرى وصدت صدودا عن أبی کرب
بکر فما افترعتها کف حادثة — ولا ترقت إلیها همة النوب
من عهد إسکندر أو قبل ذلک قد — شابت نواصی اللیالی وهی لم تشب
حتى إذا مخض الله السنین لها — مخض البخیلة کانت زبدة الحقب
جرى لها الفأل برحا یوم أنقرة — إذ غودرت وحشة الساحات والرحب
لما رأت أختها بالأمس قد خربت — کان الخراب لها أعدى من الجرب
کم بین حیطانها من فارس بطل — قانی الذوائب من آنی دم سرب
بسنة السیف والخطی من دمه — لا سنة الدین والإسلام مختضب
لم یعلم الکفر کم من أعصر کمنت — له العواقب بین السمر والقضب
تدبیر معتصم بالله منتقم — لله مرتغب فی الله مرتقب

لم یغز قوماً ولم ینهد الی بلد	الا تقدمه جیش من الرعب
لبیت صوتاً زبطریاً هرقت له	کاس الکری و رضاب الخرد العرب
اجبته معلناً بالسیف منصلتاً	ولو اجبت بغیر السیف لم تجب
حتی ترکت عمود الشرک منعفراً	ولم تعرج علی الاوتاد والطنب
ان الاسود اسود الغاب همتها	یوم الکریهة فی المسلوب لا السلب
ان کان بین صروف الدهر من رحم	موصولة او ذمام غیر منقضب
فبین ایامک اللاتی نصرت بها	وبین ایام بدر اقرب النسب
ابقت بنی الاصفر الممراض کاسمهم	صفر الوجوه وجلت اوجه العرب

خلاصه مضمون آنکه شمشیر اخبر از کتابهاست تر باشد سرحدیکه مابین حق و باطل جد
و هزل امتیز ده، در تیزنای شمشیر تعیین یافته حقیقت علم از سنانهای درخشان بدست
آید که در میان هر دو لشکر چشمها خیره کنند نه از هفت اختر تابان که در هفت فلک
گردون نمودار باشند آیا آن آثار آسمانی چه شد و آن دلائل نجومی کجا رفت
و آن کلمات مزخرف را که در قالب کذب بخشیدند چه رسید برای بروج عالیه
و کواکب طالعه از سیارات و ثوابت ترتیبی مخصوص اعتبار نمودند و هر زمان
که در سمت مغرب ستاره ذوذنب پدید آمد مردمان را از نزول حوادث و ظهور
عجایب بیم دادند از جانب کواکب همی سخنان گویند و حکمها رانند و آنها خود
از آن آثار و احکام غافل باشند اگر از خبایا و مغیبات آگاه شدن توانستندی
آن حادثه‌ها که ناگهانی بر اصنام بت پرستان و چلیپای ترسایان نازل آمد برایشان
مستور نماندی این فتح عظیم را نام فتح الفتوح است که نه زبان شاعران
فصیح از عهده شرح آن تواند بیرون شد و نه خطیبان بلیغ حق وصفش توانند
ادا نمود الا ای روز وقعه عموریه از سعادت ساعات تو شخص آمال با پستانی
پر از شیر و شهد باز آمد مدینه عموریه پنداری ساکنانرا مادری مهربان

که در حفظ ناموس آن آباء و امهات فدای نمودند همان شاهد بی پرده که نه کسری
آنرا آرام ساختن توانست و نه ذوالقرنین و آن دوشیزه دیرینه که نه حوادث
دهر دست تصرف در آن دراز نمود و نه سوانح روزگار از عهد دولت اسکندر
و یا از آن پیش تاکنون موی جهان پیر سفید گشت و آن هنوز بر طراوت جوانی
باقی بود تا آنگاه که خدای حکیم بدست قدرت خود ظرف سنین بجنبانید و فتح
این حصن حصین منسکه آنها قرار داد روزیکه دست حوادث بر مدینه انقره گشاده
گردید و آن قلعه متین در میان صفحات زمین مانند منازل وحش از جنس انس خالی
گشت طائر فال بر فتح عموریه بال گشود وقتی که آن بلده عظمی عارضه ویرانی
بر پیکر خواهر دیرین نگریست آثار خرابی شتابنده تر از آزار جرب بر اندامش
سرایت کرد اینک بسی بهادران دلیر با گیسوان نگین در عرصه آن افکنده است که جملگی
بحکم شریعت شمشیر بر طبق سنت رسول با خون خویش خضاب نموده اند خود شخص
کفر آگاه نبود که از چه عهد تاکنون لشکر حوادث در میان نیزها و تیغها در کمین آن خفته
بود همانا این امر عظیم تدبیر خلیفه عهد است که خود بخدا اعتصام جوید و برای خدا
انتقام کشد و در طاعت خدا رغبت نماید و از خدا انتظار ثواب برد و بر فتح
هیچ ملک عزیمت نگارد مگر آنکه مقدمة الجیش از صولت و سطوت خویش بیاراید
ای خلیفه غیور بر فراز سریر خویش استغاثت هاشمیه اسیر شنیدی و در جوابش
لبیک گفتی و در دم زلال خواب از کاسه چشم بریختی و باده صافی از لبان دوشیزگان
خندان نوشیدن واگذاشتی آن اسیر گرفتار را با تیغ آخته جواب آوردی
و اگر نه چنان میکردی البته حق جواب ادا نموده بودی تا آنکه به نیروی پردلی
خیمه شرک سرنگون ساختی ولی بر اوتاد و اطناب آن اصلا التفات نیاوردی
بر عادت شیران بیشه دلیری که ایشان را در هنگام بیکار جز کشتن اقران و افکندن شجعان

همتی نباشد و بر سلب و جامه مقتولان خویش عنایت نیارند اگر بالفرض در میان سلسلهٔ ایام پیوند خویشاوندی و قرب انتساب موجود بودی مابین این ایام و ایام بر پیوندی قریب و نسبتی نزدیک پدید آمدی ملوک بنی اصفر از این شکستهای متواتر مانند نام خویش همی بارنگی زرد بمانند و وجوه قبائل عرب از فتوحات پیاپی بس بزرگ و جلیل باشد نظیر قصیدهٔ ابی تمام در فتح عموریه قصیدهٔ عنصری است در فتح سومنات که یمین الدوله محمود بن سبکتکین را بدان مدح کرده سه بیت از اوائل آن که با مطلع قصیدهٔ ابی تمام کمال تناسب و نهایت تشابه را داشت ذکر نمودیم گوید

چنان کنند بزرگان چو کرد باید کرد | چنین نماید شمشیر خسروان آثار
به تیغ شاه نگر نامهٔ گذشته مخوان | که راست گوی تر از نامه تیغ او بسیار
نه رهنمای بکار آیدش نه اختر بر | نه فال گوی بکار آیدش نه فال گذار

صاحب تجارب السلف گوید معتصم ابوتمام را بدین قصیده سی هزار درم بخشید وچون این بیت برخواند که میگوید

رمی بک الله برجیها فهدمها | ولو رمی بک غیر الله لم یصب

معتصم گفت رمیت دراهمک یعنی درمهای تو دینار شد سی هزار دینار جائزه اینقصیده بابوتمام داد هموگوید بعضی گویند که معتصم موصل را بجائزهٔ اینقصیده بابوتمام داد و فتح عموریه در سنهٔ دویست و بیست و سه بود انتهی

صلاح الدین کتبی در ذیل وفیات الاعیان گوید از بدایع وقایع آنکه ابوتمام غلامی داشت رومی که در تناسب اعضا و صباحت منظر آفت روزگار بود حسن بن وهب که یکی از کتاب زمانه شمار میرود آن رومی زاده را فریفتهٔ غرهٔ درخشان و آشفتهٔ طرهٔ پریشان بود و خود حسن بن وهب غلامی داشت خزری

که در زیبائی صورت و رعنائی قامت افسانهٔ جهان و یگانهٔ عهد بود ابوتمام را خاطری گرفتار آن لعبت راحت سوز و دل ربوده آن ترک غارتگر داشت وقتی حسن بن وهب او را دید که با غلام وی مشغول ملاعبت و گرم عشقبازی است از در مطایبت این لطیفه بر زبان آورد که

قاالله لئن سرت الی الروم لاسرن الی الخزر | یعنی بخدا اگر تو سوی روم روی هر آینه من جانب خزر گیرم

حسن گفت اگر خواهی در این قضیه اختیار با من گذار و مرا در میانه حکم نمای و از آنچه حکم رانم سر متاب گفت همانا تو در این داوری چون داود نبی باشی و من مانند خصم وی چه آنحضرت با آنکه در سرادق خلافت نبی پردگیان ماه جبین در حبالهٔ ازدواج داشت خاطر مقدسش با موی و روی معقودهٔ اوریا علاقتی محکم گرفت و هم بالبسنی آن اختر فروزان همی رزو برد حسن گفت یا ابا تمام این دعوی بی اعتدالی که در حق من آوردی اگر منظوم بودی هر آینه اندیشهٔ انتشار و بیم اشتهار آن مرا هراسان داشتی ولی سخن منثور خود عارضی است بی حقیقت که زمانی نپاید و بقائی نیابد ابوتمام بفطن جسته در صورت این مکالمت اشعاری چند پرداخت که این سه بیت از آنجمله است

أذكرتنا أمر داود وكنت فتى | مصرف القلب في الأهواء والفكر
أعندك الشمس تزهى في مطالعها | وأنت مضطرب الأحشاء للقمر
إن أنت لم تترك السير الحثيث إلى | جآذر الروم أعنقنا إلى الخزر

یعنی مرا که همواره نقد خاطر در مصرف افکار بکار میرود از سخن قصهٔ داود نبی بیاد آمد چه با آنکه خورشید تابان ترا در کنار است همی دلی طپیده بر وصل ماه درخشان طمع بندی اگر از این عجلت که تو را بسوی گوزن بچگان روم است عنان نتابی من نیز جانب آهو برگان خزر بشتابم گویند کسی با ابوتمام گفت غلام تو

حسن بن وهب را بیشتر پذیرای فرمان و مطیع میل است تا غلام وی تو را گفت آری سبب آن است که حسن غلام مرا پیوسته بیذل مال دلشاد دارد و من غلام او را همی بتقبیل و قال خشنود کنم   آورده اند که رقیبان سخن چین این داستان از روی نمامی بسمع محمد بن زیات وزیر رسانیدند وقتی چنان افتاد که غلام ابی تمام برای لوازم احتجام نامه با بن وهب فرستاد و از وی مطبوخی که در آن عهد معهود بود درخواست نمود ابن وهب یکصد من از آن مطبوخ بضمیمت یکصد دینار مسکوک بدو ارسال داشت و این اشعار در جواب نوشت

لیت شعری یا املح الناس عندی	هل تداویت بالحجامة بعدی
دفع الله عنک لی کل سوء	باکر رائح و ان خنت عهدی
قد کتمت الهوی بابلغ جهدی	فبدا منه غیر ما کنت ابدی
وخلعت العذار اذ علم النا	س بانی ایاک اصفی بودی
فلیقولوا بما احبوا اذا	کنت وصولا ولم تر عنی بصد

یعنی ای محبوب ملیح من کاش دانستمی که آیا بحجامت مداوات نمودی یا نه اندام نازک از هیچ گزند آزرده مباد هرچند پیوند عهد مرا با سرپنجه خیانت بگسلی همانا با تمام طاقت و نهایت جهد کوشیدم تا شعله عشقت در کمون سینه مستور نمودم ولی دریغ که دود آه سر من فاش نمود و سیل اشک بنیاد شکیبم خراب کرد اکنون که راز نهان من آشکارا شد پس بر آیین شیدائی طریق بیباکی پیش گیرم و بر هیچ ملامت مبالات نیارم و چون مرا بنوید وصل جاوید دلشاد داری و از هم حادثه هجر ایمن سازی مردم بداندیش هر سخن خواهند بگویند و هر فتنه خواهند بجویند   قضارا حسن آن مکتوب از آن پیش که بمحبوب فرستد در کنار مصلای خویش نهاده بود خورده بینان بسگال از نامه و ارمغان آگاه شده

ماجری با وزیر باز گفتند دو کس بفرمان وزیر نزد حسن شدند یکی از در صحبت در آمد و از سر طرف لطایف حکایات در میان آورد و خاطر وی مشغول ساخت و دیگری نامه بربود و در ساعت بوزیر رسانید وزیر بدیهه این اشعار از زبان ابی تمام انشا نموده در آن صفحه بنگاشت و بدست آنکس که آورده بود سپرد که هم در جای خود گذارد

لیت شعری عن لیت شعرک هذا	ابهزل تقوله ام بجد
فلئن کنت فی المقال محقا	یا ابن وهب لقد تطرقت بعدی
لا احب الذی یلوم و ان کا	ن حریصا علی صلاحی و رشدی
بل احب الاخ المشارک فی الحب	و ان لم یکن به مثل وجدی
کشدیجی ابی علی و حاشا	لشجی من مثل شجوه وجدی
ان مولای عند غیری و کولا	مشغوم جدی فکان مولای عندی

یعنی یا ابن وهب کاش دانستمی که این سخن از راه مطایبت و هزل رانی یا از در حقیقت و جد آوری اگر در پیروی عشاق بجد ایستاده پس از دعوی ظرافت طریق تکلف پیش گرفته من آن ناصح مشفق که بر عاشق شیدا ملامت آورد دوست ندارم هرچند کلام حق گوید و طریق صلاح جوید ولی آن صدیق موافق که در متابعت آیین محبت با من همراه گردد بس دوست دارم هرچند مقام عشق من عالی تر از آن وی باشد چنانکه حریف من حسن بن وهب را با من در طی آن طریقت قدم مجاز راسخ و عقد مواخات استوار است اما در نحوست اختر و شآمت بخت بر وی فزونی باشد زیرا که مهتر دیرین و خواجه گزین من پیوسته در خدمت او بچاکری ایستاده اگر مرا از سعادت طالع قسمتی بود از دولت وصل بهره یافتمی و از لذت حضور نصیبی گرفتمی چون ابن وهب ملتفت نامه گشت و ماجرای بغرابت دریافت

کفت انا لله در حضرت وزیر رسوا شدیم پس از جای جست و ابو تمام را از قضیه آگاه ساخته هر دو حریف باتفاق بدرگاه ابن زیات شتافتند و از در اعتذار در آمده از حقیقت امر بری جستند و گفتند ما این دو غلام را دستاویز مشق ادب و بهانه مجارات شعر قرار داده ایم و بدین وسیله در معنی تغزل و نسیب و دیگر فنون نظم و شجون سخن شعرها پردازیم و بیکدیگر فرستیم زینهار بر قلب حضرت وزیر اعزه الله سوء ظنی راه نیابد و در حق ما بخاطر مبارک جز خیر خیری نخلد وزیر لبان طعن گشاده گفت وَمَن یَظُنُّ هذا بِکُما یعنی این گمان بد که تواند در حق شما برد راوی حکایت گفت این طرز وزیر ایشان را از انکشاف امر شدید الرقه پس با نهایت خجلت و کمال انفعال برخاسته بیرون شدند آورده اند که ابو تمام مانند صیت فضل و سمعه کمال خویش در اقطار بلاد و نقاط ممالک دائر و سائر بود و پیوسته در اطراف امصار و اکناف اقالیم با مدح اکابر و اخذ جوائز روزگار میگذرانید احمد بن یزید مهلبی گفته

ما کانَ اَحَدٌ مِنَ الشُّعَراءِ یَقتَدِرُ عَلی اَن

یَأخُذَ دِرهَماً فی حَیوةِ اَبی تَمّامٍ فَلَمّا ماتَ اقتَسَمَ الشُّعَراءُ ما کانَ

یَأخُذُهُ

یعنی بروزگار حیات ابی تمام هیچیک از سخنوران

هنرمند را جلوه آن نبود که از پرتو کمالات خویش درمی تواند یافت و از عطایای اسخیاء عهد و صلات اجواد عصر بضاعتی تواند اندوخت و چون آن یگانه دوران درگذشت از آنچه وی را بتنهائی میرسید جمیع شعرای آن روزگار قسمتها بردند و بهرها گرفتند اکنون از نوادر و اخبار که او را در بلدان چند افتاده برخی بر سبیل اشارت بیاوریم در کتاب اسعاف و غیر آن مسطور است که در زمانیکه عبد الصمد بن معذل بن غیلان شاعر در بصره علم فصاحت افراخته بود ابو تمام بر توسن ارتحال برنشست و بعزیمت آن بلد بند برانداخت چون خبر وصول وی

بسمع عبد الصمد رسید سخت بترسید و بیم آن کرد که مردم آن شهر از گرد او بپاشند و در حیطهٔ تسخیر ابی تمام در آیند پس باندیشه فسخ عزیمت و صرف نیت وی از سفر او را پذیره گشت و از آن پیش که وارد شهر گردد آنها را در نامه ثبت نموده بتیماری دوستی نزد وی فرستاد

اَنتَ بَینَ اثنَتَینِ تَبرُزُ لِلنّا	سِ وَکِلتاهُما بِوَجهٍ مُذالِ
لَستَ تَنفَکُّ راجِیاً لِوِصالٍ	مِن حَبیبٍ اَو راغِباً فی نَوالِ
اَیُّ ماءٍ یَبقی لِوَجهِکَ هذا	بَینَ ذُلِّ الهَوی وَذُلِّ السُّؤالِ

خلاصه معنی آنکه تو را حال از دو گونه بیرون نیست زیرا که همواره یا از معشوقی آرزوی وفا و امید وصل میبری و یا از ممدوحی چشم عطا و دیده طمع میداری تو خود میدانی که ذلت عشق آفت عزت است و خواری سؤال بلای حشمت پس با این دو حال تو را چه آبروی بجای باشد چون ابو تمام آن اشعار بخواند گفت انیرد مردم این بلد بخود مشغول ساخته و مرا با وجود وی در این شهر در آمدن روا نیست پس نامه بگردانید و این سه شعر در پشت آن بپاسخ بنگاشت و بعبد الصمد باز فرستاد

اَفی تَنظِمُ قَولَ الزّورِ وَالفَنَدِ	وَاَنتَ اَنزَرُ مِن لا شَیءَ فِی العَدَدِ
اَشرَجتَ قَلبَکَ مِن بُغضی عَلی حُرَقٍ	کَاَنَّها حَرَکاتُ الرّوحِ فِی الجَسَدِ
اَقدَمتَ وَیلَکَ مِن هَجوی عَلی خَطَرٍ	کَالعَیرِ یُقدِمُ مِن خَوفٍ عَلَی الاَسَدِ

یعنی ای آنکه هیچ در حساب نیائی و در شماره از لاشیء کمتر باشی آیا درباره من ژاژخائی و بیهوده سرائی لب گشائی همانا شدت بغض و سوزش کین من چنان در صمیم ضمیر نهان داشته که مانند حرکات روح در اندامت پوشیده و مستور است وای بر تو از این مبادرت که بر هجا گفتن من جستی خود را در خطری

عظیم در افکندی مانند درازگوش که چون بوی شیر دریابد بیدرنگ بسوی
آن بشتابد ابوالفرج اصفهانی اینواقعه را در اخبار ابن المعذل
بتفصیل دیگر نقل نموده هرکس آن روایت خواهد باید جزء دوازدهم از کتاب
اغانی بگشاید محمد بن سعید کاتب رقی حکایت کند که ابوتمام برای مدح
حسن بن رجا از بغداد بملک فارس درآمد چون با دیده دقیقه شناس در کم و کیف
کمالات و اخلاق وی بنگریستم و با میزان خرد مقدار مزایا و خصایصش سنجیدم
مقام عقل و علو وی بمراتب چند بیش از اندازه نطق و کلامش دیدم و با آنهمه
علو رتبه سخن سنجی و زبان آوری پایه دانش و خردمندیش از آن هنر بالاتر
یافتم روزی ما در محفل حسن بن رجا بر بساط عیدی سرخوش نشسته بودیم
حسن گفت یا اباتمام رشته گوهری که برای من ارمغان آورده اینک
نثار محفل انس نمای پس ابوتمام چالاک نشست و قصیده لامیه را که در ستایش
ابن رجا سروده بود شروع نموده مسلسل بخواند تا بدین دو شعر رسید

أنا من عرفت فإن عرفت جهالة	فأنا المقيم قيامة العذال
عادت له أيامه مسودة	حتى توهم أنهن ليالي

یعنی من آن کسم که بر حال من نیک شناسا بودی همان شیدای بی باک
که بر نکوهش ملامت گویان هیچ مبالات نیاوردمی ولی اکنون روزگارم
چنان تار گشته که روز روشن من مانند شب دیجور باشد حسن زبان بگشاد بگفت

والله لا تسود عليك بعد اليوم	یعنی بخدا سوگند که ازین پس تو را روزگار

هرگز تار نگردد پس ابوتمام دیگر باره همی بخواند تا بدین دو شعر آمد

لا تنكري عطل الكريم من الغنى	فالسيل حرب للمكان العالي
وتنظري خبب الركاب ينصها	محيي القريض إلى مميت المال

یعنی اگر خداوندان مردمی و کرم را قامت همت از پیرایه ثروت و توانگری عاطل ماند
عجب مدار زیرا که سیل ریزان در جایگاه بلند هرگز قرار نگیرد و اگر خواهی
تا این تمثیل بدیده عیان بنگری در آستانی نظر کن که این روح بخش پیکر سخن را
ستایش آن آفت مال بدانجا راحله عزم براند ابن رجا چون این بشنید محض
تبجیل آن قصیده بپای برخواست و گفت بخدا سوگند این نظم بدیع نشنوم
مگر بر حالتی که ایستاده باشم ابوتمام نیز برای تعظیم ممدوح از جای برجست
و باقی قصیده را ایستاده بپای برد پس ابن رجا و ابوتمام دست یکدیگر گرفته
باهم معانقت نموده بنشستند ابن رجا گفت یا اباتمام این منثوره خاطر زخارا را
چه نیک جلوه ظهور بخشیده گفت سوگند بخدای که اگر فی المثل خود از حور العین بهشت
بودی بایده بر ایستادن تو مهری را سزاوار نبادی محمد بن سعید گوید
ایام اقامت وی در فارس بیش از دو ماه بکشید و در آن مدت قلیل با آنکه ملکه
بخل و امساک بر طبع حسن بن رجا غالب بود آنچه بدستیاری من درباره
ابوتمام مبذول داشت تا بده هزار درهم رسید و از آنچه بحوالت دیگران
در حق وی مبذول نمود آگاه نیستم نقل است که حسن بن رجا خود گفت از ملازمان
و کسان من برخی بر آیین سعایت اظهار داشتند که ابوتمام نماز نگذارد و در بر وظایف
آن تکلیف شریف مبالات نیارد چون نیک تحقیق کردم چنان یافتم که گفته
بودند بحکم نهی از منکر زبان تشنیع دراز کردم و بروی سخت برآشفتم در جواب
گفت آیا چنان پنداری که من از دار السلام تا فارس طی منازل و قطع مراحل
نمایم و از ارتکاب زحمات سفر و شدائد رحیل مطلقا سر نتابم ولی از انجام
رکعات چند که بس سهل و آسانست کاهلی ورزم نی نی اگر یقین داشتمی که برای
نماز گذار ثوابی مقرر و جزائی مقدر است هرگز نماز را ترک ننمودمی

حسن گوید چون سوء عقیدت و فساد ضمیر وی مرا معلوم گشت بقتلش همت گماشتم ولی
پس از چندی بیم آن کردم که شاید تقدیر هلاک او را بتاخیر انداخته باشد و آن امر
بدست من جاری نگردد بلکه قضیه برعکس نتیجه بخشد از این روی ترک آن اندیشه کردم
مسعودی در مروج الذهب گوید همانا ابوتمام بدین سخن بر سبیل مطایبت و مزاح
اعتذار جسته چه او مردی بود که در آیین پاکی و نام مبالاتی قدمی راسخ داشت
حاشا که در بنیاد عقاید استوارش رخنهٔ تزلزل و فساد راه یافته باشد
مؤید این مقال شعری است که او خود میگوید

وَاَحَقُّ الْاَنَامِ اَنْ یَقْضِیَ الدَّیْنَ	اِمْرُءٌ کَانَ لِلْاِلٰهِ غَرِیْمًا

یعنی آنکس که عهدهٔ ذمتش بدین خدای سبحانه مشغول است از همه کس بادای
وام و قضای دین سزاوارتر باشد از حسن بن وداع که هم مانند محمد بن سعید از کتاب
حسن بن رجا بود حکایت است که گفت در ارض جبل بر ابوالحسین محمد بن الهیثم وارد
شدم دیدم ابوتمام طائی قصیدهٔ | اَسْقیٰ دِیَارَهُمْ اَجَشُّ هَزِیْمُ | را در ستایش
محمد بن الهیثم آغاز نموده برای ممدوح خویش انشاد می کند چون آن سمط جواهر
بانجام رسانید محمد هزار دینار نقد با یک تشریف گرانبها بدو بخشید من در آنجا
یک شبانه روز با وی بسر بردم همینکه بامداد شد قطعه با کمال عذوبت الفاظ
و رقت معانی در توصیف آن تشریف پرداخته نزد محمد بن الهیثم فرستاد محمد اشعار
بخواند و از بهجت بشکفت و گفت کیست که مایملک خویش در جزای این مدیح فصیح
نبخشد بخدا سوگند که آنچه از قماش مطرز و دیبای ملون و پرند مرا تا اکنون
در جامه خانهٔ من مخزون است همه را برای تمام بخشیدم پس ابوتمام تمام آن
اثواب رنگین و البسهٔ قیمتین ببرد و ابن هیثم را چیزی جز نام نیک بجا نگذاشت
در عهدیکه ایالت خراسان از جانب خلفای بنی عباس بر آل طاهر اختصاص داشت

ابوتمام برای مدح عبدالله بن طاهر ذوالیمینین مسافرت خراسان را پیشنهاد خاطر ساخته
همه جا راحلهٔ عزم براند تا بمملکت قومس رسید صاحب معجم البلدان گوید در کتاب
تحف الظرف سلامی خواندم که ابن علویهٔ دامغانی از پدر خود ابن عبد حکایت کرده
که ابوتمام وقتیکه بعزم نیشابور بدین ملک رسید در خانهٔ ما منزل گزید بدو گفتم آیا
در این مسافرت دیدار کرا منظور داری بدین دو بیت جواب داد

یَقُوْلُ فِیْ قُوْمِسٍ صَحْبِیْ وَقَدْ اَخَذَتْ	مِنَّا السُّرٰی وَخُطَا الْمَهْرِیَّةِ الْقُوْدِ
اَمَطْلَعَ الشَّمْسِ تَبْغِیْ اَنْ تَؤُمَّ بِنَا	فَقُلْتُ کَلَّا وَلٰکِنْ مَطْلَعَ الْجُوْدِ

یعنی در ملک قومس بر حالیکه طول سفر و دوام شبروی از توان سیرها و طاقت رفتار
شتران بسی کاسته بود یاران با من گفتند که آیا از این شدت پیمودن منازل و سرعت
راندن رواحل رسیدن مطلع خورشید اندیشی گفتم نی نی بلکه دیدار مطلع جود خواهم
چون در نیشابور که آنوقت مرکز ایالت خراسان بود بار گشود طبقات فصحا از هر جا
بروی انبوه شدند و استدعا نمودند تا از نتایج طبع سخن پرور خود چیزی بر ایشان
قرائت کند در جواب گفت امیر مرا باید در حضرت انشاد بخشیده هر کس را هوای اصغاء
کلمات من است بایستی فردا بدان آستان معلی شتابد تا نصیبهٔ سمع خود از آن
جواهر آبدار دریابد بامداد ارباب ادب و خداوندان کمال در محفل آن امیر هنردوست
حاضر آمدند ابوتمام بانشاد برخواسته گفت

وَهُنَّ عَوَادِیْ یُوْسُفٍ وَصَوَاحِبُهْ	فَعَزْمًا فَقِدْمًا اَدْرَکَ السُّؤْلَ طَالِبُهْ

حاصل مراد آنکه این زنان همان ستمکاران یوسف صدیقند بر دوستی منجحان
اینجا عنایتی میاور و از پی عزم خویش بگذر که از روزگار دیرین پرجوینده
بمقصود رسیده ابوالعمیثل که از اکابر کتاب و ادبای آن خاندان بود همین که
این بیت بشنید از در تعرض با ابوتمام گفت لِمَ لَا تَقُوْلُ مَا یُفْهَمُ

یعنی چرا چیزی که فهمیده میشود نمیگوئی ابوتمام گفت لم لا تفهم ما یقال یعنی چرا
چیزی که گفته میشود نمیفهمی حاضران از بداهت آن جواب جملگی در عجب شدند پس ابوتمام
بقیتی از باقی آن قصیده فریده فرو خواند چون فصحا منصف وسعت خاطر و علو
خیال و امتیاز اسلوب و قدرت طبع وی معلوم کردند یکبار صیحه بر داشتند که

ما ینبغی مثل هذا الشعر الا الامیر اعزه الله

یعنی این چنین مدح ارجمند و ثنا بمانند امیر کس شایسته نباشد یکی از شعرا بار
که او را باجی گفتندی معروض داشت که مرا امیر وعده جائزتی و نوید موهبتی
بخشیده و من آن عطای موعود را جزای آن مدیح فصیح بدین مرد ایثار نمودم
عبدالله بن طاهر گفت تو خود آن صله را بالمضاعف سزاوار گشتی و آنچه شایسته
سخن و لایق کلام ابی تمام است ما خود بوی ارزانی داریم چون ابوتمام قصیده را
بانجام رسانید عبدالله فرمان داد تا هزار دینار بر روی نثار کردند ابوتمام
دست در آستین مناعت کشیده از آن نثار هیچ بر نگرفت غلامان از هر طرف
بر بخشند و تمامت آنها را بر چیدند عبدالله از این معنی در غضب شد و بر ابوتمام
خشم گرفت و گفت همانا جائزه مرا ناچیز شمرد و از روی استغنا عطایم خوار
انگاشت و بر موهبت من توهین آورد بدان آرزوی مهر و مردمی که از من برد
هرگز نخواهد رسید پس ابوتمام روزگاری دیر باز بامید عطایای کرامند
و جوائز شایان در ملک خراسان مقیم گشت اتفاقا در آن اوقات از عبدالله
طاهر در یک روز دو پسر بن صغر در گذشت ابوتمام بر او در آمد و این اشعار
که الحق سحر حلال و آب زلال را مصداق است در مرثیت آن دو کودک
انشاد نمود

ما زالت الایام تخبر سائلا ... ان سوف تفجع مسهلا او عاقلا

مجد تأوب طارقا حتی اذا ... قلنا اقام الدهر اصبح راحلا
نجمان شاء الله الا یطلعا ... الا ارتداد الطرف حتی یافلا
ان الفجیعة بالریاض نواضرا ... لاجل منها بالریاض ذوابلا
لو ینسئان لکان هذا غاربا ... للمکرمات وکان هذا کاهلا
لهفی علی تلک الشواهد منهما ... لو امهلت حتی تکون شمائلا
لغدا سکونهما حجی وصباهما ... حلما وتلک الاریحیة نائلا
ان الهلال اذا رأیت نموه ... ایقنت ان سیکون بدرا کاملا

خلاصه مراد آنکه روزگار ستمکار خدنگ مصیبت بر هدف خویش بوزد چه در فضای
بیابان باشد و چه در قلة جبال همانا شخص مکرمت دوش بر باد در آمد چنان
پنداشتیم که اقامتش مستدام باشد ولی بامداد رخت ارتحال بربست خدای سبحانه
بر حسب حکمت بالغه چنین خواست که این دو اختر تابناک بیش از یک طرفة العین جلوه
طلوع ننمایند و زمانی نکشد که در مغرب فنا افول نمایند براستی آه تأسف و ناله حسرت
بر سبزه زار بهار بلند تر از بوستان خزان است اگر فنا بشرف در نژاد ایشان
بنگرد هر یک را در یکی مکرمات بمثابه اعضای عالیه در یابد افسوس بر آن آثار
جلالت و علائم ابهت که در اندام ایشان موجود بود اگر ایشان از مدت حیات اندکی
در کشیدی که آن آثار رو دلائل بر کرائم اخلاق و شمائل بپیوستی هر آینه آن طمانینت
قلب بر خردمندی و آن هوای خاطر بر بردباری و آن وسعت خلق بر بخشندگی
انجامیدی خود این حدس ثاقب و فراست صائب بدیع نباشد چه هر کس
بر نمایش هلال بنگرد بیقین داند که عنقریب بدر تمام گردد محمد بن عباس یزیدی
از عم خود روایت کرده که در آن دست از عبدالله طاهر در حق ابی تمام زیاده بر قدر

واندازه معاشش چیزی نمی تراوید واز آن انقباض وانحرافی که از وی در خاطر داشت انجاح سؤال واصلاح حال او را بر عهده تعویق حوالت می نمود تا آنکه هنگام اعتدال هوا بگذشت وهنگامه فصل شتا نزدیک شد ابو تمام بدین ابیات آغاز تنگی نمود وزبان تشنیع دراز کرد

لهوٌ للضيف لا رسمٌ ولا طللُ	ولا قضيبٌ فتبكيه ولا اسلُ
عذلٌ من اللؤم ان يبكى لضيفٍ كما	يبكي الشباب فيبكي اللهو والغزلُ
يمنى الزمان انقضى معروفها وغدت	يسراه وهي لنا من بعدها بدلُ

یعنی تابستان رفت واز بنیاد دنبای این بهیچ اثر نماند اینک مرا نه ملبوسی نو باشد تا در پوشم ونه گلیمی خورد که بر خود پیچم سرشک را می سزد که از دیده حسرت بر فصل تابستان بریزد بدان سان که بر عهد شباب وایام وصال یار در زمانه بخشندگی وریزش دست راست انجام یافته اکنون دست چپ آغاز عطا نمود جود رسیده این اشعار بسمع ابو العمیثل رسید دانست که روی سخن با کیست پس در ساعت نزد ابی تمام شد وبر آئین دولت خواهی از آمد واقامت وی وطول تغافل امیر معذرت خواست واز لوح خاطر ملولش یکباره غبار انکسار بزدود وبر قضای مأمول وادای مسئول وعقد ضمان محکم ساخت آنگاه از آنجا بیرون شد وبمجلس عبدالله در آمد وگفت جمال دولت امیر بجمال خلود مزین باد صیت بذل وجود وآوازه کرم وهمت امیر چنان آفاق عالم را فرو گرفته که گوئی ارباب هنر وخداوندان کمال را خود بصلای بلند ندا می کند چنانکه حبیب بن اوس طائی بیاد نیل عطا واخذ جایزه امیر از خاک عراق تا ملک محروس در هیچ نقطه درنگ ننموده واز خزانه طبع گوهر ریز رشته جواهری بسم ارمغان تقدیم کرده که در نظر سخن سنجان بصیر از زهر نظم بلیغ وکلام بدیع برتبه اعجاز

نزدیکتر است واز یوم ورود وی تاکنون مدتی دراز میگذرد که دیده امید بردست نوال امیر دوخته بسی انتظار برده تا مگر وقتی محیط جود وسخای امیر امواج پدید آید که کشت امانی وآمال وی از آن سرسبز گردد امیر اغره الله تا اینده او را از حلاف مأمول از دولت قرب مهجور داشته واز بذل توجهات محروم فرموده بحدیکه اگر کسی از نبالت شان ونباهت قدر او اغماض تواند نمود از خوف جنایت لسان وهم نکایت کلامش ایمن نتواند نشست ایها الامیر اگر از تمامت مدایح وقصاید او در حق دودمان ذوالیمینین نبودی مگر همین دو بیت در تکریم قدومش کفایت نمودی

تقول في قومس صحبي وقد اخذت	منا السرى وخطا المهرية القودِ
امطلع الشمس تبغي ان تؤم بنا	فقلت كلا ولكن مطلع الجودِ

عبدالله چون این شنید گفت لقد بهتت فاخشنت وشعفت فلطفت وعاتبت فاحسنت

یعنی مرا بسی بس نیک آوردی ودر طی شفاعت لطایف نغز بکار بردی ودر ضمن خطاب خاطرم با عتاب رنجه ساختی ای غلام ابو تمام را حاضر نمای ابو العمیثل گوید آن روز وی را در جرگ ندیمان نشانید وابواب تلطف واشفاق بر رویش بگشود ودو هزار دینار زر به وارزانی داشت وسراپای قامتش با جامهای فاخر خویش بپوشانید ومثال داد که او را تا آخر قلمرو خود بدرقه نمایند آورده اند که ابو تمام از نیشابور بار مسافرت بربست وبشهری رسید در آنجا مدتی توقف گزید واز آن سرزمین بعزیمت عراق عرب برنشست چون ببلده همدان در آمد از ارباب فضل ودوستاران کمال وادب جویا شد ابو الوفا ابن سلمه را به وی نمودند وابن ابو الوفا یکی از رؤسای جبل بود ودیرا پیوسته پدر از اکتساب کمال واقتناء ادب نهی کردی وبر ابتیاع ضیاع واد خار عقار

امر نمودی ولی ابوالوفا برحسب میل طبع و هوای خاطر مصاحبت ارباب هنر و همراهی
اهل دل بر توفیر ثروت و تحصیل آب و گل ترجیح دادی چون ابوتمام را ملاقات کرد
وجودش غنیمت شمرد و از شرایط اکرام و لوازم تشریف هیچ فرو نگذاشت
قضارا در آنوقت که فصل زمستان بود شدت سرما و کثرت برف بحدی رسید
که طریق عبور یکباره مسدود گشت ابوالوفا از تعذر خروج ابوتمام زیاده چون
و خورسند گردید و باوی گفت یا سیدی در بلد ما نحی زمستان و شدت سرما بسی
بسیار دیده شده ولی اینچنین سرما و برف از هیچگاه معهود نبود همانا کوکب سعادت
و اقبال بر صفحه امانی و آمال من پرتو افکنده اکنون بر توقف همدان توطین نفس
فرمای ابوتمام نا چار بر اقامت آن بلد دل نهاد و از میزبان خویش کتاب
چند خواستار شد تا از هجوم هموم غربت و مفارقت وطن و عشیرت خاطر بدانها
مشغول سازد ابوالوفا کلید کتابخانه که بروزگار دراز از دواوین فصحا
و دفاتر ادبا آراسته بود بروی مفوض داشت پس ابوتمام در کمال فراغت
و آسایش بر جمع کتاب حماسه عزیمت گماشت و از منتخبات سخنوران سلف
اشباه و نظائر فراهم کرد و با کمال حذاقت و نهایت انتقاد از دیوان هر یک
ابیات جزل و معانی نغز التقاط نمود و در هر وادی که فرسان مضمار بلاغت
خیول افکار بجولان آورده اند بابی ترتیب داد مانند نسیب و مراثی
و هجا و اضیاف و غیر ذلک ولی آن تالیف شریف بنام باب نخستین
که در حماسه است اشتهار یافت این کتاب در نزد علما ادبا از نفایس مؤلفات
باشد و مکانت قبول آن چندان است که در اثبات قوانین عربیت بی تامل
باشعار آن استشهاد کنند هر جا گویند قال الحماسی مراد انتساب آن شاهد است
بشاعری که صاحب حماسه از نتایج طبع وی اختیار نموده گویند چون الجموع

تفصیل تصنیف کتاب حماسه

بلغ

مطبوع سمت اختتام یافت ابوتمام خود بسوی شام شتافت و آنرا در خاندان
آل سلمه بیادگار گذاشت ایشان در باب آن کتاب زیاده بخل و ضنت میورزیدند
و همواره مانند گوهر قیمتی در خزانه کتب خویش پوشیده و مستور میداشتند پس روزگاری
بدین منوال بگذشت و از نیرنگ بازی چرخ شعبده گرد دوده بنی سلمه را انقلابی
پدید آمد ادیبی از مردم دینور که ابویحیی یا ابوالعواذل کنیت داشت بدان کتاب
دست یافت و آنرا از چنگ اهلش بربوده بیدرنگ بجانب اصفهان شتافت
و النصفحات در آن عهد مجموعه فحول فصحا و فهرست رجال ادب بود در آنجا
افاضل هنرمند از روی آن تصنیف لطیف نسخها برگرفتند تا رفته رفته در تمام
آفاق انتشار یافت در این باب سخنان دیگر نیز بنظر رسیده است که استیفاء آنها
موجب اطناب و مورث تطویل گردد احمد بن خلکان گوید او را دو تالیف
دیگر نیز هست یکی را فحول الشعراء و دیگری را اختیارات نامیده از تذکره
عبدالله بن معتز منقول است که یکی از دوستان ابی تمام حکایت کرد که در قزوین
زمانی که ابوتمام در آنجا مقیم بود برای تجدید عهد بدیدن وی رفتم در حوالی
و اطراف او از کتب و دواوین آنقدر مرتب دیدم که خود در میان آنها دیده
نمیشد ساعتی توقف کردم و او از فرط اشتغال بمطالعه از آمدن و نشستن من
هیچ واقف نبود پس بتقریبی سر برداشت و بمن ملتفت شد و سلام کرد من گفتم
یا ابا تمام در سیر کتب و مطالعه دفاتر رنج بسیار و زحمت بحد بر خود مینهی
گفت لا والله در اشتغال و اولیع مطالعه کتب هیچ کلفتی بر من نباشد
زیرا که بغیر کتاب الفت ندارم و بجز مطالعه لذت نیابم اگر ساعتی از کتاب
و مطالعه مهجور مانم بیم آن است که دیوانه و مصروع گردم گفتم از این جمله
کتب که در گرد تو فراهم است کدام را بیشتر عنایت و اهتمام داری

اقامت ابوتمام در قزوین

گفت اینها که در یمین من گذارده شده مار وتند واینها که در یسار من نهاده
شده مار وتند ومن خود در میانه از آنها سحر می آموزم آن شخص گفت چون نظر کردم
دیدم آنچه در طرف یمینش نهاده شعر مسلم بن الولید است که او را صریع الغوانی
نامند وآنچه در جانب یسارش گذارده شعر حسن بن هانی است که ویرا ابونواس
خوانند ابو الفرج از علی بن سلیمان واو از محمد بن یزید نحوی حکایت
کرده که ابوتمام در زمانیکه خالد بن یزید بن مزید بن زائده شیبانی ایالت
مملکت ارمنیه داشت بجانب آن سرزمین عزیمت نگاشت مدحی شایان
که در خور شان وی ودودمان بنی زائده بود از نظر خالد بگذرانید وده هزار درهم
جایزت بضمیمه نفقه مراجعت پاداش یافت آنگاه خالد باوی گفت اکنون
اگر بر آن اندیشه که بمسکن معهود وموطن مالوف عود دهی پس بدرنگ آهنگ
سفر کن وازاین بیش در این ملک نمان واگر ترا هوای توقف ومیل اقامت
البته از پرتو توجهات خاص بهره‌مند گردی وهمواره از عنایات عام
نصیبه خویش دریابی ابوتمام گفت دیدار دوستان ووطن راز یاده مشتاقم
بارخصت امیر براحله مراجعت برنشینم وبسوی اهل وعشیرت برگردم آنگاه شرط
وداع بجای آورد واز محفل بیرون شتافت پس روزی خالد برای شکار
بصحرا رفت ناگاه ابوتمام را دید در سایه درختی نشسته ومشک شرابی در پیش
روی خود نهاده جوانی مطرب برای وی طنبور تغنی می کند خالد را از مشاهدت
این حال حیرتی عظیم دست داد وگفت آیا خود حبیب بن اوسی گفت آری چاکر
وبنده دیرین تو باشم گفت با آن اندوخته چه کردی گفت

عَلَّمَنِي جُودُكَ السَّمَاحَ فَمَا	أَبْقَيْتُ شَيْئاً لَدَيَّ مِنْ صِلَتِكْ
مَا مَرَّ شَهْرٌ حَتَّى سَمَحْتُ بِهِ	كَأَنَّ لِي قُدْرَةً كَمَقْدِرَتِكْ

تنفق

اقامت ابوتمام در ارمنیه

تُنْفِقُ فِي الْيَوْمِ بِالْهِبَاتِ	فِي السَّاعَةِ مَا تَجْتَنِيهِ فِي سَنَتِكْ
فَلَسْتُ أَدْرِي مِنْ أَيْنَ تُنْفِقُ	لَوْلَا أَنَّ رَبِّي يَمُدُّ فِي هِبَتِكْ

یعنی همانا شخص همت وجود توطبع مرا در سماحت وبخشندگی آموزگار آمد واز این
روی دست اتلاف بدان جایزت گزاف دراز کردم ودر زمانی کمتر از یکماه
چنانش از هم بپاشیدم که گوئی مر الکنی بسان تو مهیا بود زیرا که تو آنچه در سال
بیندوزی در ساعت بخشی ندانم اینهمه بذل وجود از کجا توانی نمود آری همت
طبع وعطای دست ترا پیوسته از کارگذاران غیب وخازنان ملکوت
مدد رسد پس خالد دیگر باره ده هزار درهم در حق وی ارزانی داشت
ابوتمام آن عطایا اخذ نمود ودر ساعت راه وطن پیش گرفت
ابوعباده بحتری گوید در شهر حمص زمانی که ابوتمام در آنجا بود با جمعی از خداوندان
طبع موزون در مجلس وی حاضر شدم مقرر بود که او همه روزه در محفلی برای
انتقاد کلمات ورد وقبول اشعار نشستی ودر آن بلد هیچ سخنور فصیح نماندی
جز آنکه بدان مجمع در آمده نتیجه خاطر وحاصل افکار بر محک رای رزین وی
عرضه نمودی پس هر کس هنر خویش بنمود تا نوبت بمن رسید نظمی که پرداخته
بودم فرو خواندم چون ابوتمام شعر من بشنید تحسین کرد وآفرین گفت از حضار
روی بتافت وبا تمام توجه جانب من اقبال نمود همینکه آن جمع پراکنده گشت
با من گفت تو اشعر اقران خویش باشی آیا ترا اسباب وسعت معاش
وجمعیت خیال نیک فراهم باشد گفتم لا والله سخت پریشانم پس خامه
برگرفت ومردم معرة النعمان را در سفارش من نامه نگاشت وبر حذاقت
وبراعتم گواهی داد ودر رعایت جانبم زیاده تاکید نمود آنگاه نامه را بپیچید
وبمن سپرد وگفت پس در این شهر مقام مگیر وبسوی معرة النعمان شو

اقامت ابوتمام در حمص

وبزرگان آنجا را مدح گوی پس من بحسب امر وی جانب معره کرفتم و بدان
بلد درآمده نامهٔ ابوتمام بمردم نمودم مرا زیاده کرامی داشتند و عظیم حرمت
نهادند و چهار هزار درم بصیغهٔ وظیفه در حق من مقرر نمودند این اول
سودی بود که از بضاعت شعر دریافتم و نخست حاصلی که از کشت کمال بر داشتم
نقل است که ابوتمام ابن زیات وزیر را با قصیدهٔ بس بلیغ بستود چون
انشاد مدح انجام برد وزیر تحسین لب کشود و کفت یا ابا تمام تو اندام کلام
با کوهر لفظ و جوهر معنی چنان آرایش کنی که کوئی دوشیزکان کواعب
با عقود کواکب آراسته اند و خریدار مدح تو آن متاع کرانبها را با هر ثمن عقد معاوضت
بندد البته زا مغبون سازد در حضرت وزیر فیلسوفی نشسته بود کفت این جوان
عنقریب جهان را بدرود کند سبب پرسیدند کفت آن حدت ذهن و شدت
ذکا و توقد خاطر که در نهاد اوست پیکرش چنان تباه سازد که تیغ هندی
نیام خود را پس چنان افتاد که آن حکیم خبر داد زمانی نکذشت که ابوتمام
درکذشت نظیر این قضیه قصهٔ مدح احمد بن معتصم است که ابوتمام در ستایش
وی قصیدهٔ پرداخت و در هنکامی که فیلسوف عرب یعقوب بن اسحق
کندی حاضر بود انشاد نمود تا باین بیت رسید

اقدام عمرو فی سماحة حاتم   فی حلم احنف فی ذکاء ایاس

یعنی احمد بدلیری عمرو بن معدیکرب و بخشندکی حاتم بن عبد الله و بردباری
احنف بن قیس و فرزانکی ایاس بن معویه موصوف است یعقوب چون
این بشنید کفت هان ای ابا تمام در این شعر چه صنعت کردهٔ جز اینکه پسر امیر المؤمنین را
با اجلاف زمان و دزدان عرب مانند و مساوی نمودی اینکونه تشبیه قبیح
در آئین بلاغت هرکز مجوز نباشد چرا مثل علی بن جبلهٔ عکوک تمثیل نیاوردی

که در مدح امیر ابی دلف کفته

رجل ابر علی شجاعة عامر   باسا وغبر فی محیا حاتم

یعنی ابودلف مردیست که در بهادری از عامر بن طفیل و در بخشندکی از حاتم بن
عبد الله فزون تر است یا ابا تمام می بینی چکونه از طریق تسویت انحراف
جسته و بهرهٔ ممدوح در وجه تمثیل بیش از مشبه به آورده ابوتمام سر بزیر افکنده
و لختی تامل نمود آنکاه کفت

لا تنکروا ضربی له من دونه   مثلا شرودا فی الندی والباس
فالله قد ضرب الاقل لنوره   مثلا من المشکوة والنبراس

یعنی بدین تشبیه خورده مکیرید و بر اینکه در بخشش و پر دلی احمد را کمتر از وی مثل
زدم انکار میارید زیرا که خدای سبحانه اینکونه تمثیل تاسیس کرده و برای
نور خود بر روزن و چراغ مثل زده و فرموده مثل نوره کمشکوة فیها مصباح
چون حاضران در اصل قصیده نکریستند و آن دو شعر که در معذرت تشبیهات
آورده بود نیافتند از آن ارتجال عجیب و بدیهه شکفت یکبار صدا تحسین
برداشتند و از هر طرف آفرینها کفتند احمد بن معتصم کفت هر جایزه که خود
خواهی در حق تو مهیاست ابوتمام کفت منشور ایالت موصل بنام من صادر
فرمای احمد بن معتصم کفت تو مرد شاعر از عهدهٔ تکالیف حکومت بیرون
شدن نتوانی تو را که از غیر ترتیب الفاظ و تلفیق عبارات خبرتی نیست
نظم قوانین تمدن و انجام امور جمهور چکونه توانی داد یعقوب بن اسحق
آهسته کفت ای مولای من قبول کن و مسئولش معمول دار چه او زیاده از اجل
زندکانی نیابد زیرا که از شدت فکر آثار حمرت در دو چشم وی ظاهر شده
و صاحب اینحال از یک اربعین بیشتر نماند پس فرمان ایالت موصل بوی سپردند

واو بجانب آن خطه بشتافت و در عرض آن مدت محدود وی را اجل موعود در رسید
پوشیده نماند که این داستان اگرچه در مؤلفات قدماء قوم مسطور گشته و در مصنفات
متاخرین نیز در اشارات ثواب اخبار فلک السعاده مرکوز است ولی جمعی از ارباب
ادب مانند صاحب اسعاف و مؤلف نهایة التفصیص و جامع وفیات و غیرهم
این سخن استوار ندانند و قضیه را بدین صورت صحیح نشمارند زیرا که در کتب سیر
نه از خلافت احمد بن معتصم نامی است و نه از حکومت حبیب بن اوس نشانی
هرچند سعد بن محمد بن سعد مشهور بحیص بیص که از مهره فن و اساتید سخن معدود است
در طی عرایضیکه نزد امام مسترشد در طلب قریه یعقوبا فرستاده بدین داستان
اشارت نموده گوید | المَوصِل کانت الجائزة لشاعر طائی
ولی این اشارت از آن شیخ محقق و شاعر مغلق محمول است بر مجرد متابعت
مشهور و یا محض توسل بمأمول   قاضی احمد بن خلکان گوید من در این باب
بسی تتبع و تحقیق کردم برای این خبر اصلی نیافتم بلی آنچه از تصفح اوراق و تفحص
اخبار مستفاد گردید آنست که از ایام حیات و سنین عمر وی کمتر از دو سال
مانده بود که بسعی و اهتمام حسن بن وهب منصب صاحب البریدی موصل از مقر
خلافت در حق وی عنایت شد و ارسال مسرعان چالاک و انفاذ قاصدان
سریع در خصوص آن بلد بر عهده او حوالت رفت   ابو عباده بحتری که کنوز ادب
از پرتو ابی تمام اندوخته و رموز کمال از توجه وی آموخته است گوید وقتی بخدمت
آن استاد سخن رفتم و بعضی از اشعار خویش خواندم چون آنها را بشنید بدین بیت
از کلام اوس بن حجر تمثل نمود

إذا مقرمٌ منّا ذرا حدُّ نابه	تخمّط فینا نابُ آخرَ مقرمِ

یعنی هر گاه از قبیله ما فحل ارجمندی را تیزنای دندان سائیده شود از دهان دیگری دندان

ناب رسته گردد آنگاه گفت نَعَیتَ واللهِ لی نفسی یعنی سوگند بخدا که از قرائت
این نظم بدیع حادثه مرگ مرا خبر دادی گفتم تو را از این اندیشه هولناک در حرز
کردگار پناه میدهم گفت یا ابا عباده با آنکه در دوده آل طی مانند تو
جوانی فصیح نمایش یافته سپس مرا روزگار عمرا امتدادی نیابد آیا نشنیده
که خالد بن صفوان منقری چون شبیب بن شبه را که از فصحای بنی منقر بود نگریست
که با ذلاقت زبان و طلاقت بیان همی سخن کند گفت یا بُنَیّ این رتبت
بلاغت و قدرت خطابت که از تو نگریستم گوئی شاهد انقضای عمر ملکه خود قاصد
مرگ خویش دیدم زیرا که ما معشر بنی منقر هیچگاه خطیبی از سلسله ما برنخاست
مگر آنکه خطیب پیشین عنقریب در گذشت اکنون که مانند تو جوانی زبان آور در این
خاندان برومند آمده مرا نقد حیات بقابض ارواح سپردنی باید بحتری
گفت چون از ابی تمام این بشنیدم گفتم این چه کلامی است که میگوئی
مرا جان عزیز فدای تو باد و خدایت عمری روز افزون بخشاد قضا را از این
قضیه یکسال بیش نگذشت که او را پیک اجل فرمان فنا برسانید و در بلده
موصل پیوند حیاتش منفصل گشت و این واقعه در ماه ذیقعدة الحرام یا جمادی الاولی
یا محرم الحرام از سال دویست و بیست و شش یا بیست و نه یا سی و یک
یا سی و دو علی الاختلاف اتفاق افتاد و در خارج باب المیدان بر کنار خندق
موصل مدفون گشت و ابو نهشل بن حمید طوسی بر مزار وی قبه بنیاد کرد و محمد بن
عبد الملک وزیر در مرثیت او انشاد نمود

نَبَأٌ أتی مِن أعظَمِ الأنباءِ	لمّا ألَمَّ مُقَلقِلُ الأحشاءِ
قالوا حَبیبٌ قد ثوی فأجَبتُهُم	ناشَدتُکُم لا تَجعَلوهُ الطائی

یعنی خبری خطیر از خبرهای عظیم بیاوردند گفتند حبیب در گذشت گفتم شما را سوگند میدهم

کہ آن حبیب حبیب طائی نباشد   دلیک الحق شیئی در مرثیت او گفت

فجع القریض بخاتم الشعراء   وغدیر روضتها حبیب الطائی

ماتا معا فتجاورا فی حفرة   وکذاک کانا قبل فی الاحیاء

یعنی شخص سخن از فوت خاتم ارباب بلاغت و غدیر بوستان فصاحت در گذشت
چنانکه در عهد زندگانی همی همدوش بزیستند در دخمه گور نیز هم آغوش بخفتند

الشیخ ابو الخطاب الکلوذانی محفوظ بن احمد بن الحسن بن احمد

از علماء عامه و فقهاء حنابله است در دار السلام بغداد مقلدین ابن حنبل را فتوی میداد و در جوق همکیشان بصحت عقاید و مواظبت احکام و کثرت حفظ و فرط فضل و حسن معاشرت و یمن صحابت مشهور بود ادیب اوحد عماد الدین محمد بن محمد در کتاب خریدة القصر و جریدة العصر برای او عقد ترجمتی کرده و بر انجمله بدینعبارات اشارت آورده که سمعت غیر واحد

انه کان احد ائمة الحنابلة ببغداد و کان صحیح الاعتقاد مفتیا فاضلا عالما عاملا کثیر المحفوظ غزیر الفضل حسن المحاورة محبوب المجالسة مأمون الصحبة میمون النقیبة فی المحبة

شیخ جمال الدین ابو الفرج عبد الرحمن بن الجوزی در تاریخ منتظم میگوید ابو الخطاب کلوذانی در شوال سال چهار صد و سی و دو بوجود آمد و از ابو محمد جوهری و ابن مسلمه و ابن عشاری علم حدیث استماع کرد و در نزد قاضی ابو یعلی فن فقه و فرائض بخواند و خود بالعاقبه محدث و مفتی و مدرس شد و تصنیفات سودمند فراهم ساخت و با قاضی القضاة ابو عبد الله دامغانی در پیوست و بوثاقت روایت و غزارت فضل و مزید عقل و حفظ حدیث امتیاز یافت اشیاخ ما از وی روایات است

الغرض ابو الخطاب کلوذانی مفتی عصر و محدث وقت خویش بوده و صفش بالاجمال در کامل ابن اثیر و معجم یاقوت نیز مسطور است در نظم سخن طبعی ماهر و خاطری قادر داشته اشعار وی از سلاست اسلوب و سهولت لفظ بهری کامل دارد و از حسن ترکیب و عذوبت سیاق نصیبی وافر در تاریخ سمعانی و منتظم ابن جوزی و خریده عماد اصبهانی از شعر او شطری ثبت افتاده

اینچند غزل را بکواسطه از وی خط سمعانی نقل میکنیم گوید

إن كنت يا صاح بوجدي عالما — فلا تكن لي في هواهم لائما
فان جهلت ما ألاقي بهم — فانظر ترى دموعي السواجما
هم قتلوني بالصدود وادوا القتلى — وما دعوا في قتلي الجاد ما
يا من يخاف الإثم في وصلي اما — تخاف في سفك دمي المآثما
هبني رضيت أن تكون قاتلي — هل رضيت أن تكون ظالما
سلوا النجوم بعدكم عن مضجعي — هل قرّ جنبي او دأتني نائما
واستقبلوا الشمال كيما تنظروا — من حرّ انفاسي بها سمائما
وهذه الأيك سلوا الأيك الم — أعلم النوح بها الحمائما
لقد اقمت بعد ان فارقتكم — على فؤادي بينهن ماتما

یعنی ای یار من اگر شیفتگی مرا بخوبان میدانی پس زبان ملامت بر بند و مرا بمنع عشق میازار و اگر از آنچه در هوای ایشان می بینم خبردار نه پس چشم گریانم و اشک ریزانم ببین خوبان مرا بهجران بکشتند و حرمت خون من هیچ رعایت نمودند ای دوست چرا همی از گناه وصل میترسی و از چندین گناه قتل نمی اندیشی گرفتم که در حق خویش بخونریزی تو خرسند گشتم آیا بستمکاری تو نیز راضی شدم حال من از ستارگان باز پرسید که آیا پس از فراق شما پهلوی من به بستر قرار گرفت و یا خواب راحت بچشم وارد آمد و هم با نسیم شمال استقبال کنید تا از سوز آه من حرارت سموم در آن بنگرید و از درختان ایک سؤال نمایید که آیا کبوتران را در فراز آن آهنگ نوحه گری بیاموختم همانا پس از جدائی شما با جمع کبوتران در تنگنای دل ماتمکده برپا نمودم هم ابو الخطاب گوید

لوان

لو ان من احببته ملك عاني — ما راح منطلقا وقلبك عاني
ولرق للكبد التي ذابت به — كمدا للجسد النحيل الفاني
لكن من اشجى فؤادك حبه — خال من البرحاء والاشجان
افدي الذي آد نو ويبعدني الهوى — واطيعه ويلج في عصياني
واذا شكوت اليه ما القى به — ولّى وقال دواك في هجراني
ومن العجائب انني ابغي الهوى — من غادر والامن من خوّان
وادوم من هذا الزمان رعاية — وبه استفدت تغير الاخوان
وبلي على متلون ان لمته — استكثر او ان امسكت عنه جفاني
واذا عذلت عليه زاد تلهفي — وكان عذل عواذلي اغراني
واذا هممت بهجره فشفيعه — قلبي وكل جوارح الجسمان
واذا عزمت الصبر عنه طاف بي — جيش الهموم وموكب الاحزان
لهفي على زمن تقضى ناعم — لو عاد لم افزع بصرف زمان

اذ لا ابالي بالرقيب وانتم — طوعي وما لي عاذل ينهاني

یعنی اگر دوست را با تو عنایتی بود از تو بدینخاطر بخور مفارقت نمی نمود و بر جگر یکه در عشق او گداخته شده و بر پیکری که در هوایش فانی گشته رقت میکرد و رحمت میآورد ولی آنکه محبت وی خاطر ترا غمگین همی داشته خود را خاطر از الم و غم آزاد است جانم فدای آن دوست نامهربان که هرچه من با او نزدیک شوم او از من دور گردد و هرچه من وی را فرمان بپذیرم وی در عصیان من اصرار نماید و چون از آنچه در عشق او می کشم شکایت کنم روی تابد

وپاسخ دهد که همین دردوای تواست از عجایب آنکه من از بیوفادوی میجویم وازدغل راستی وازاین روزکار رعایت می طلبم با آنکه خود تقلب باطن دوستان وتغیر حال برادران از روزکار آموخته ام وای برمن از آنمحبوب بوالهوس که اگر ملامتش کنم خشم آورد واگر باز ایستم جفا نماید وچون خود در دوستی او نکوهیده شوم بر افسوس بر دانسان که کوئی نکوهش مرا آزمند میازد وملامت بر خصم می افزاید واگر بر ترک هوای وی همت کارم دل وتمام اعضا بشفاعت بر خیزند وچون بصبوری عزیمت نمایم لشکر غم وانبوه اندوه از هر سوم درمیان کیرند دریغا وصال وآن روزکار خوش که اگر باز بکشتی از هیچ حادثه ام بیم نبودی هما نعهدیکه نه من از رقیب باک داشتم ونه دوست از وصل روی میتافت ونه ملامتگر سخنی میراند هم ابو الخطاب کلوذانی راست

دقّ ربّي حتّی تملّکت مهجتي / وصرت حجابا بين قلبي والعذل
فلا ذلّت اما قاتلي او معذّبي / فهل لك نفع في عذابي وفي قتلي
خف الله في سفك الدماء فربما / ندمت على التفريط في موقف العدل
وقالوا الا ينهاك عقلك عنهم / فقلت وهل احببتهم ومعي عقلي
لقد بعتهم حلمي علوّ صالهم / فخانوا فلا بالحلم فزت ولا الوصل

یعنی چندان مرا ازخود نزدیک ساختی که یکباره وجودم مالک شده ودرمیان دل وملامت حاجب کشتی پس همی قاتل من بوده یا معذب من آیا دراین قتل یا عذاب تورا چه سود خواهد بود از ریختن خونها بترس که بسا میشود درمحضر داور داد کر بدین تعدی پشیمان کردی کفتند آیا

خود عقل تو از این عشقت مانع نکشت کفتم آیا درحال عشق از عقل هیچ باقی بود تا مانع تواند شد همانا عقل را بشیرینی وصل بفروختم پس مشتریان خیانت کردند نه کالا باز پس دادند ونه بهای آن هم ابو الخطاب کلوذانی راست بروایت سمعانی

لئن جاد الزمان عليّ حتی / رماني منه في ضنك وضيق
فاني قد حمدت له صروفا / عرفت بها عدوّي من صديقي

یعنی اگر روزکار برمن جفا کرد وبهرگونه سختی وتنکنایم درافکند باک نیست چه حوادث روزکار را میستایم ازجهة آنکه بدلالت حوادث دشمنان از دوستان باز شناختم هم ابو الخطاب کفته وسمعانی آورده

يقول لي الاحبة لا تزرنا / على حال ونحن فلا نزور
فقلت متى اطقت فعال هذا / وقلت احبكم فالقول زور

یعنی دوستان میکویند نه تو مارا دیدار کن ونه ما تورا کفتم اگر این تکلیف را طاقت بیاورم وادعا کنم البته دعوی باطل نموده وسخنی بدروغ کفته باشم این اشعار را سمعانی بروایت ابو المعمر بن احمد بن عبد العزیز ازجی از ابو الخطاب در تاریخ خویش ثبت نموده قطعه هم عماد اصفهانی خود بروایت ابو الاکرم مبارک بن مسعود بن عبد الملک بن حمیس بغدادی درخریده نوشته میکوید درمحرم سال پانصد وچهل ونه که از حج بیت الله باز میکشتم ابو الاکرم درراه حکایت کرد که ابو الخطاب زمان تحصیل فقه ملازم جامع منصور بود وبدانوقت جندی در قبه خضرا که هم از بناهای ابو جعفر است منزل داشت ابو الخطاب با آن جوان انس کرفته بود اینچند شعر درخطاب آن بنظم کشید

یا بومة القبة الخضراء قد أنست … دوحي بوحدك إذ يستبشع البوم
ويا مثيرة أشواقي برنتها … حاشاك مالك تشويه ولا شوم
زهدت في زخرف الدنيا فأسكنك … الزهد الخراب فمن يذممك مذموم
وقد هويتك من بين الطيور فمن … يلومني بعد هذا لو مه لوم

یعنی ای جغد گنبد خضرا روان من با روان تو الفت گرفته با آنکه جغد را مردم مکروه میدارند ای حیوانی که با بانگ خود اندوه مرا می‌انگیزی حاشا که تو زشت دیدار و یا بد فال باشی در نگار و پیرایه دنیا آئین زهد گرفتی فلاجرم در ویرانه جای گزیدی پس آنکه ترا نکوهش آورد خود نکوهیده من از میان پرندگان ترا بدوستی برگزیدم پس هر که مرا سرزنش کند خود شایسته سرزنش است

شیخ ابو الفرج بن جوزی قصیده در اصول عقاید حنابله بروایت محمد بن ناصر حافظ از ابو الخطاب کلوذانی نقل کرده تماما ثبت شد

دع عنك تذكار الخليط المنجد … والشوق نحو الآنسات الخرد
والنوح في تذكار سعدى إنما … تذكار سعدى شغل من لم يسعد
واسمع مقالي إن أردت تخلصا … يوم الحساب وخذ بهديي تهتد
واقصد فإني قد قصدت موفقا … نهج ابن حنبل الإمام الأوحد
ذي العلم والرأي الأصيل ومن حوى … شرفا علا فوق السها والفرقد
واعلم بأني قد نظمت مسائلا … لم آل فيها النصح غير مقلد
وأجبت عن تسآل كل مهذب … ذي صولة يوم الجدال مسود
هجر الرقاد وبات ساهر ليله … ذي همة لا يستلذ بمرقد
قوم طعامهم دراسة علمهم … يتسابقون إلى العلا والسؤدد

قالوا بما عرف المكلف ربه … فأجبت بالنظر الصحيح المرشد
قالوا فهل رب الخلائق واحد … قلت الكمال لربنا المتفرد
قالوا فهل لله عندك مشبه … قلت المشبه في الجحيم الموصد
قالوا فهل تصف الإله أبن لنا … قلت الصفات لذي الجلال السرمد
قالوا فهل تلك الصفات قديمة … قلت الصفات كذاته لم تجدد
قالوا فأنت تراه جسما قل لنا … قلت المجسم عندنا كالملحد
قالوا فهل هو في الأماكن كلها … فأجبت بل في العلو مذهب أحمد
قالوا أتزعم أن على العرش استوى … قلت الصواب كذاك أخبر سيدي
قالوا فما معنى استوائه أبن لنا … فأجبتهم هذا سؤال المعتدي
قالوا النزول فقلت ناقله له … قوم تأسيهم بشرع محمد
قالوا فكيف نزوله فأجبتهم … لم ينقل التكييف لي في مسند
قالوا فينظر بالعيون أبن لنا … فأجبت رؤيته لمن هو مهتدي
قالوا فموصوف بأنه متكلم … قلت السكوت نقيصة المتوحد
قالوا فما القرآن قلت كلامه … لا ريب فيه عند كل مسدد
قالوا فأفعال العباد فقلت ما … من خالق غير الإله الأمجد
قالوا فهل فعل القبيح مراده … قلت الإرادة كلها للسيد
لو لم يرده كان ذاك نقيصة … سبحانه عن أن يعجز في الورى
قالوا فما الإيمان قلت مجاوبا … عمل وتصديق بغير تبلد
قالوا فمن بعد النبي خليفة … قلت الموحد قبل كل موحد
خير الصحابة والقرابة كلهم … ذاك المؤيد قبل كل مؤيد
قالوا فمن صديق أحمد قلت من … تصديقه بين الورى لم يجحد

قالوا فمن ثانی ابی بکر الرضا / قلت الامامة فی الامام الاهد

فاروق احمد والمهذب بعده / نصر الشریعة باللسان وبالید

صهر النبی علی ابنته ومن حوی / فضلین فضل تلاوة وتهجد

اعنی ابن عفان الشهید ومن دعی / فی الناس ذا النورین صهر محمد

قالوا فرابعهم فقلت مبادرا / من حاز دونهم اخوة احمد

زوج البتول وخیر من وطئ الحصا / بعد الثلاثة والکریم المحتد

اعنی ابا الحسن الامام ومن له / بین الانام فضیلة لم یجحد

ولعم سیدنا النبی مناقب / لو عددت لم تنحصر بتعدد

اعنی ابا الفضل الذی استسقی به / عمر وان الجدب بین المشهد

ذاک الامام ابو الخلائف کلهم / نسبا الی المستظهر بن المقتدی

صلی الاله علیه ما هب الصبا / وعلی بنیه الراکعین السجد

وادام دولتهم علینا سرمدا / ما حن فی الاسحار کل مغرد

قالوا انارا الکلوذانی الهدی / قلت الذی فوق السماء مؤید

یعنی آن یاریکه بنجد رفته بگذار و شوق دلارامان آز من از سر به
وشغل نوحه گری در ذکر سعدی بپای بر که عشقبازی و غزل سازی
کار مردم بی سعادت است اگر بروز شمار آرزوی خلاص داری سخن
من بشنو و سیرت من بگیر و لبان من مذهب پیشوای یگانه احمد بن
حنبل را آهنگ نمای بهمان خداوند دانش و رای که خیمهٔ شرف بر فراز
چرخ هشتم افراخته بدانکه من مسائلی از اصول بنظم کشیده ام که در تحقیق آنها
از کوشش دریغ نداشته ام و طریق تقلید نپیموده ام بدین مسائل از دانشمند

پاکیزه

پاکیزه عقیدتی جواب داده ام که در میدان جدال حمله بزرگان حمله ورند
و در طلب علم ترک خواب گفته اند شب را همه بیدار بسر برده اند و بر اقتضای
همت از لذت آرام کناره جسته اند همان مردمیکه در پرورش و آن
خورشی جز سبق گفتن ندارند و همی در طلب بلندی و بزرگواری بمسابقت
یکدیگر همت میگمارند پرسیدند باری سبحانه را چه شناختی گفتم بفکر سلیم
و نظر مستقیم پرسیدند آیا پروردگار یکی است گفتم آری کمال از برای
پروردگار یگانه است گفتند آیا از برای خدا بعقیدت تو شبه و مانندی
هست گفتم معاذ الله فرقه مشبهه در آتش مخلدند پرسیدند که آیا برای
واجب تعالی صفاتی زیاده بر ذات اثبات میکنی گفتم آری حضرت
ذو الجلال را نعوتی است محقق و صفاتی ثابت گفتند آیا این صفات
قدیمند یا حادث گفتم صفات نیز مثل ذات تازه پیدا نگشته و از دیرباز
با آن وجود مستود همی بوده گفتند ایزد تعالی را خداوند کالبد و
پیکری میدانی گفتم حاشا مجسمه در عقیدت با مثل ملاحده اند پرسیدند
آیا واجب سبحانه در جهت مکان دارد گفتم مذهب احمد بن حنبل آنست
که او را مکانی نیست جز در جهت علو پرسیدند آیا بزعم تو ایزد بر فراز
تخت نشسته گفتم سید من احمد اینچنین صواب دیده و خبر داده
پرسیدند بر تخت نشستن و استواء علی العرش را در حق حق سبحانه معنی چیست
گفتم این سؤال را وانه چنانکه نظر از مردم ستمگر می افتد گفتند
پروردگار از افراز بنشیب نزول میکند گفتم بلی قومی که بشرع رسول
اقتداء دارند برای وی اثبات نزول کرده اند پرسیدند نزول در
باره واجب چگونه است گفتم چگونگی نزول در هیچ مسند منقول نشده

پرسیدند که آیا برای او صفت رؤیت ثابت میدانی گفتم آری در خوبان
خلق و راه یافتگان بندگان نظر می کند گفتند آیا کردگار عز و جل متکلم است
گفتم چگونه متکلم نباشد که نقیض آن صفت صفت نقیصه است گفتند
قرآن چیست گفتم کلام خدا که قدیم است نه حادث پرسیدند اینکه
ما تلاوت می کنیم ما منمائیم چیست گفتم هم بر عقیدت مردم بخرد بی شک
کلام خدا است پرسیدند کارهای بندگان آفریده کیست گفتم
آفریدگاری جز خدای بزرگوار نیست گفتند پس باید کارهای زشت
نیز مراد او باشد گفتم آری هرگونه اراده از او است چه اگر از موارد
اراده بعضی نتواند در صفتش نقصی پدید آید و او منزه است از آنکه
اراده را نتواند هر چند متعلق آن فعلی قبیح و کاری ردی باشد پرسیدند
که حقیقت ایمان چیست گفتم عمل ارکان بلا کسالت و تصدیق جنان
بدون حیرت پرسیدند جانشین پیغمبر از وی کیست گفتم آنکه پیش
از هر کس بوی بگروید و موحد گشت و خود از همه یاران و تبار رسول
بهتر بود و آنحضرت را قبل از تمام مسلمانان تایید نمود پرسیدند
صدیق پیغمبر کیست گفتم آنکه تصدیق او را مردم عالم نتوانند انکار نمود
گفتند پس از ابابکر خلافت کراست گفتم فرمانگذاری با امام زاهد
فاروق احمد عمر بن الخطاب باشد و پس از وی پاکیزه امت خلیفه
پیغمبر است آنکه شریعت را بدست و زبان یاری داد و خود داماد
رسول از دو دختر آنحضرت یافت و دو فزونی در وجود فراهم آورد
از تلاوت قرآن و عبادت پروردگار مرادم عثمان بن عفان
شهید است که بلقب ذوالنورین و صهر محمد در میان مردم خوانده میشود

بالجمله

پرسیدند خلیفه چهارم که باشد بجواب مبادرت جستم و گفتم آنکه برادری
پیغمبر او دریافت نه دیگران همان شوی بتول که پس از خلفای سه گانه
از تمام آفرینش بهتر میباشد مقصودم حضرت امام ابوالحسن علی است
که مناقب ویرا از مردم تمامت عالم احدی انکار نتواند نمود و عم پیغمبر را
فضائلی است که بشمار در نمیآید منظورم ابوالفضل عباس بن عبدالمطلب است
که عمر بن الخطاب در عهد قحط خدا را باو قسم داد و استسقا کرد همان
بزرگوار که خلفای امت راشد راست تمامهم از ابوالعباس سفاح تا مستظهر
ابن مقتدی تا نسیم صبا فرو میوزد درود پروردگار بر او و فرزندانش باد
و تا پرندگان بر فراز درختان میخوانند خدای دولت ایشان برپا داشته
کناد گفتند همانا ابوالخطاب راه حق را روشن ساخت گفتم چه عجب آنکه
بر فراز آسمانت مراهمی تایید فرماید هم ابوالفرج در منتظم این
شعر بشیخ ابوالخطاب نسبت داده که در معنی علو طبع و عزت
نفس گفته

ولا خیر فی دنیا تنال بذلة		ولا فی حیوة اولعت ببقا مع
ومن جانب الاطماع عز واغنا		مذلته تطلابه لحطام

یعنی نه در دنیائی که بخواری در چنگ آید خیری است و نه در آن زندگی
که خداوندش بناگواری بگذراند هر که از طمع کناره گرفت ارجمند و آبرومند شد
در طلب زخارف است و تحصیل حطام ابن جوزی میگوید وفات ابوالخطاب
کلوذانی در شب پنجشنبه بیست و چهارم جمادی دیگر از سال پانصد و ده
در بغداد بیفتاد و ابوالحسن فاعوس در جامع قصر بر وی نماز خواند
آنگاه نعش او را بجامع منصور آورده دیگر باره باو نماز گذاردند

ودر کنار مزار ابو محمد تمیمی از جوار امام احمد بن حنبل دفن کردند کلوذانی
نسبت است بر خلاف قیاس بقریه کلواذی مقصورة کما فی المعجم
وممدودة ایضا کما فی القاموس وآن دیه یک فرسنگ از مدینة
السلام بدور افتاده ابو نواس ومطیع بن ایاس وغیرهما من الشعراء
در کلام خویش بسیار نام آن بر رشته نظم کشیده اند یاقوت حموی
تصریح میکند بر اینکه ابو الخطاب اصلا از مردم این قریه بوده وابو الفرج
میکوید وی از اهل باب الازج که محلۀ ایست در بغداد می نشست ومنافات
بین العبارتین نیست اهل سیر در وجه تسمیت آن دیه بکلواذی گفته اند
آنجا بنام کلواذی پسر طهمورث پادشاه عجم نامیده شده که بانی آنست
ولی محمد بن حسن حاتمی در کتاب جبهة الادب گوید کلواذی نامی است
که عامه و ملاحین اصطلاح کرده اند وگرنه اسم صحیح آن قریه کلواذ است
بدون الف وکلواذ نام تابوت توریه موسی علی نبینا وآله وعلیه السلام
میباشد در بعضی روایات وارد است که آن تابوت در این موضع مدفون
شده وبدین جهة آن قریه بدین نام موسوم گردید

قاضی ابن طرار جریری نهروانی

نامش معافی کنیتش ابو الفرج پدرش زکریا بن یحیی بن حمید بن حماد بن
داود است از ارباب فنون واساتید صناعات بود در عموم علوم
یدی طولی داشت لا سیما در فقه وحدیث وادبیات واز کبار افاضل
مائۀ رابعه بشمار میرفت چنانکه ابو بکر خطیب مورخ بغداد در حق او گوید
کان من اعلم الناس فی وقته بالفقه والنحو واللغة
واصناف الآداب وشیخ ابو محمد باجی می گفته اذا حضر
القاضی ابو الفرج فقد حضرت العلوم کلها یعنی چون قاضی
ابو الفرج در مجلسی حاضر آید تمامت علوم در آن مجلس حضور یافته وهم
او میگفته لو اوصی رجل بثلث ماله لاعلم الناس لوجب
ان یدفع الی ابی الفرج المعافی یعنی اگر کسی وصیت کند که ثلث
مال او را بداناترین مردمان دهند بایستی آن مال با بو الفرج معافی
تسلیم کرد یعنی در طبقات افاضل و بمقام اعلمیت انفراد واختصاص
دارد واز احمد بن عمر بن روح که یکی از مشاهیر تلامیذ ابن طرار بشمار
رود منقولست که روزی جماعتی از اهل ادب در سرای یکی از رؤسای
بغداد مجتمع بودند ابن طرار بدان دار در آمد و بنای گفتگوی علمی شد
گفتند از انواع علوم در کدام فن مجارات کنیم قاضی ابو الفرج
روی سوی آن رئیس کرد وگفت خزانتك قد جمعت انواع
العلوم واصناف الادب فان رأیت ان تبعث غلاما الیها
تأمره ان یفتح بابها ویضرب بیده الی ای کتاب
منها فیحمله ثم یفتحه وینظر فی ای العلوم هو فنتذاکره

وَتَجَادَی فیهِ یعنی کتابخانهٔ تو از مصنفات هر فن و مؤلفات هر علم
فراهم دارد اگر خواهی غلام خویش را بفرمای تا در دار الکتب باز
کند و سوی هر کتاب که خود خواهد دست برد و بیاورد چون آن
کتاب در انجمن بگشاید از هر علم که باشد آغاز مذاکرت از آن تعلم
گذاریم و بنای محاورات در آن صناعت نهیم ابن نوح گوید از این دعوی
چنین مکشوف گردد که ابن طرار را در جمیع علوم خبرت بوده و از
هر صناعت نصیب داشته بالجمله در یوم پنجشنبه هفتم رجب ولادت
یافت و در علوم ادبیه جمعی از نحاة را که از آن جمله است ابو عبد الله
ابراهیم بن محمد بن عرفه الشهیر بنفطویه تلمذ کرد و فن حدیث را از مشایخ
اخبار و کبار محدثین فرا گرفت مانند ابو القاسم بغوی و ابو بکر بن داود
و یحیی بن صاعد و ابو سعید عدوی و ابو حامد حضرمی و غیرهم و در علم
فقه محمد بن جریر طبری را متابعت نموده چه ابن جریر در میان فقهاء
عامه ترک تقلید سلف و بنیاد قواعد اجتهاد طریقی مخصوص گرفت و آیینی
جدید گذارده قاضی ابو الفرج معروف بابن طرار مانند جمعی بسیار
شعار وی پذیرفته و در احکام شریعت و فروع ملت مقلد ابن جریر
گردیده و از این رو وی را ابن طرار جریری خوانند و او را
قاضی از آن گویند که مدتی از جانب ابن صبر قاضی در باب الطاق
بغداد بنیابت حکومت کرد و بکار قضاوت پرداخت شاگردان
وی در فقه و حدیث و غیره بسیارند از آن جمله است ابو القاسم ازهری
و قاضی ابو الطیب طبری و احمد بن علی ثوری و احمد بن عمر بن
روح جلال الدین سیوطی در طبقات النحاة از ابو حیان توحیدی

حکایت

حکایت آورده که گفت با آن وفور دانش و فرط فضل که قاضی ابو الفرج
در جمیع فنون خصوصا در علم آثار و معرفت اخبار و ایام عرب
و غیر ذلک داشت از فقر و پریشانی بغتهای شدت و کمال محنت
مبتلا بود روزی او را در موسم زمستان دیدم که در جامع رصافه پشت
بآفتاب خوابیده و چندان آثار ابتذال و علائم اندراس جامه
و لباس وی نمودار است که بیننده را از مشاهدت آن حال از چنان
دانشوری بهمال شگفت آید و من پیش رفتم و از در تسلیت گفتم

مَهْلًا أَیُّهَا الشَّیْخُ وَصَبْرًا فَإِنَّکَ بِعَیْنِ اللهِ تَعَالَی وَمَرْأَیً
مِنْهُ وَمَسْمَعٍ وَمَا جَمَعَ اللهُ تَعَالَی لِأَحَدٍ شَرَفَ الْعِلْمِ وَعِزَّ

الْمَالِ یعنی ای شیخ بر محنت درویشی و شدت پریشانی صبور باش
و از اینگونه نیرنگ و شعبدهٔ سرای سپنج مرنج که حال تو از خدای عز اسمه
پوشیده و منیت فقر و صبر تو میبیند ذکر و شکر تو میشنود و او سبحانه
بر حسب حکمت کامله و مشیت بالغه هیچگاه شرافت علم و عزت مال
در یک وجود فراهم نفرمود هر کرا منصب دانش داد از نعمت و بال
مال آزادش نمود و هر کرا از توانگری بهره بخشید از کرامت علمش
محروم داشت چون ابو الفرج این کلام از من بشنود از در انکار فرمود
مَا لَا بُدَّ مِنْهُ مِنَ الدُّنْیَا فَلَیْسَ مِنْهُ بُدٌّ یعنی از مال دنیا
آنقدر که برای زندگانی واجب و ضرور است هیچ گزیر از آن نباشد
آنگاه این اشعار سرودن گرفت

یا مِحنةَ اللهِ کُفّی إن لم تَکُفّی فَخُفّی	قد آنَ أن ترحمینا مِن طولِ هذا التَّشَفّی
طَلَبتُ حَظًّا لِنَفسی فَقیلَ لی قد تُوُفّی	فلا عُلومی تُجدی ولا صِناعةُ کَفّی

ثودینا آل الثریا و عالم متجی

یعنی ای بلای روزگار و محنت پروردگار از رنج و آزار من دست بدار و اگر دست برنداری باری سبک شو و خفت جوی که براستی زمان آن است که بر من رحمت آوری و طول زمان زحمت کوتاه داری برای خوشبختی طلبیدم گفتند خاموش که بخت بمرد و از این سرای رخت بربرد پس نه صناعاتی که اندوخته ام سود بخشید و نه صنایعی که آموخته بودم یا ذا العجب که از گردش گردون دون پرور هر گاو و خر بستاره ثریا واصل شده و هر مرد دانشور در زاویهٔ خفا خامل مانده همانا ابن طراز در نظم اشعار آبدار طبعی سرشار و خاطر زخار داشته علمای سیر و اصحاب طبقات از نتایج خاطر وی قلیلی نقل آورده اند چنانکه این سه شعر بروایت قاضی شمس الدین ابن خلکان اربلی از شیخ ابو اسحق شیرازی از قاضی ابو علی داودی بدو منسوب است که ابو اسحق در کتاب طبقات الفقها بعد از ذکر مرح ابن طراز گفته قاضی بلد ما ابو علی حکایت کرد که ابو الفرج جریری خود این ابیات را که در حکایت حال روزگار و یأس مردم امیدوار بسلک نظم کشیده از بدایع کلمات خویش برای من انشاد نمود

اَأَقتَبِسُ الضِّیاءَ مِنَ الضَّبابِ — وَأَلتَمِسُ الشَّرابَ مِنَ السَّرابِ
أُرِیدُ مِنَ الزَّمانِ النَّذلِ بَذلاً — وَأَریاً مِن جَنى سَلَعٍ وَصابِ
أُرَجّی أَن أُلاقی لاشتِیاقی — خِیارَ النّاسِ فی زَمَنِ الكِلابِ

حاصل مضمون آنکه آیا از سوسمار روشنائی خواهم و از سراب آب جویم

ابن طرار

سلع [illegible]
صابه [illegible]

واز زمانه خسیس آرزوی عطا برم و از شاخه سلع و صاب میوه انگبین چینم و در روزگار سگان بدیدار نیکان طمع بندم و نیز این سه شعر شیخ ابو الفرج ابن جوزی از قاضی ابو الطیب طبری از ابن طرار جریری روایت کرده که در طعن ارباب حسد و ذم اخلاق بد گفته است

أَلا قُل لِمَن كانَ لی حاسِداً — أَتَدری عَلى مَن أَسَأتَ الأَدَب
أَسَأتَ عَلى اللهِ فی فِعلِهِ — لِأَنَّكَ لَم تَرضَ لی ما وَهَب
فَجازاكَ عَنهُ بِأَن زادَنی — وَسَدَّ عَلَیكَ وُجوهَ الطَّلَب

یعنی با آن کس که بمن همی رشک برد بگوی که آیا میدانی رشته این حسد بکجا کشد و این ترک ادب با که انجامد همانا در انکار بر کردار پروردگار انکار آورده که آنچه را او بمن روا داشته ناپسند انگاشته پس خدایت اینچنین پاداش داد که بر عطایا و مواهبی که نصیب من فرمود همواره بیفزاید و طرق طلب و وجوه تحصیل بر تو پیوسته مسدود دارد و اینچند بیت بروایت جامع مرآة الجنان و صاحب وفیات الاعیان از قاضی ابو الفرج است که در معنی شعر علی بن الجهم سروده

مالِكُ العالَمینَ ضامِنُ رِزقی — فَلِماذا أُمَلِّكُ الخَلقَ رِقّی
قَد قَضى لی بِما عَلَیَّ وَما لی — خالِقی جَلَّ ذِكرُهُ قَبلَ خَلقی
صاحِبُ البَذلِ وَالنَّدى فی یَسارٍ — وَرَفیقی فی عُسرَتی حُسنُ رِفقی
فَكَما لا یَرُدُّ عَجزی رِزقی — فَكَذا لا یَجُرُّ رِزقی حِذقی

حاصل مراد آنکه چون خدای عالم رزق مرا ضمانت کرده پس مرا نه شایسته است که خود را مملوک مردم دارم و برای امر معیشت

بنده مخلوق شوم حضرت آفریدگار که در حق من نگاه بسیر عطای خویش همی متوالی دارد و در هنگام عمر همی بحسن رفق همراه باشد از آن پیش که مرا خلعت خلقت بخشد از خیر و شر آنچه نصیب من بوده تقدیر فرموده پس نه عجز و زبونی من از آن رزق که مشیت ازلی بدان تعلق گرفته بکاهد و نه سعی و تلاش من بر آنچه قلم قضا جاری شده بیفزاید

علی بن الجهم گفته

لَعَمْرُكَ مَا كُلُّ التَّعَطُّلِ ضَائِرٌ	وَلَا كُلُّ شُغْلٍ فِيهِ لِلْمَرْءِ مَنْفَعَةٌ
إِذَا كَانَتِ الْأَرْزَاقُ فِي الْقُرْبِ وَالنَّوَى	عَلَيْكَ سَوَاءً فَاغْتَنِمْ رَاحَةَ الدَّعَةِ

یعنی بزندگانی تو سوگند که در طلب آمال و توسعه ارزاق نه هر مسامحت زیان رساند و نه هر سعی سود بخشد چون روزی خویش در حضر و سفر یکسان بینی بهر راحت آسایش غنیمت شمار و زحمت کوشش بر خود مگذار   از نوادر اتفاقات که برای وی فتاده حکایتی است که یاقوت حموی در معجم البلدان و مورخ اربلی در وفیات الاعیان و غیرهما فی غیرهما نقل کرده اند که ابو عبد الله حمیدی صاحب کتاب الجمع بین الصحیحین حکایت کرده که خود از خط قاضی ابو الفرج نهروانی خواندم که نوشته بود سالی بزیارت بیت الله الحرام مشرف بودم و با یام تشریق در منی حضور داشتم آواز کسی شنیدم که ندا کرد یا ابا الفرج خواستم جواب دهم اندیشه کردم که در میان این انبوه بسی مردمند که ابو الفرج کنیت دارند بیکن که جز من کسی دیگر مراد منادی باشد بدین احتمال جواب نگفتم آن مرد چون دید کسی جواب نداد ندا کرد که یا ابا الفرج المعافی ناچار آهنگ لبیک نمودم که نام و کنیت مرا

بزبان راند همینکه خواستم آواز بلند کنم دیگرباره اندیشمند شدم که محتمل است حاج دیگری را نیز کنیت ابو الفرج و نام معافی است و این منادی او را طلب کند پس همچنان خاموش ماندم تا آنکه آن مرد بار دیگر بانگ برداشت که یا ابا الفرج المعافی بن زکریا النهروانی همینکه ندای او را با این تعینات مخصوص استماع کردم گفتم دیگر هیچ شک نماند که این منادی مرا جوید چه نام و نسب و نسبت و کنیت مرا جمیعاً مذکور ساخت پس پیش دویدم و گفتم ها انا ذا فما ترید یعنی این منم که همی ندا کنی مراد چیست گفت من انت تو کیستی گفتم ابو الفرج بن المعافی بن زکریا النهروانی گفت لعلک من نهروان الشرق یعنی شاید تو از مردم آن نهروان که در بلاد مشرق واقعست باشی گفتم آری گفت نحن نرید نهروان الغرب یعنی ما آن نهروان را خواهیم که در مغرب زمین واقعست ابو الفرج گوید چون این پاسخ شنیدم سخت در حیرت و شگفت ماندم که چه امر عجیب بود و اتفاق غریب که کس را چون من نام معافی است و پدر زکریا و کنیت ابو الفرج و موطن نهروان و دانستم که بجز نهروان عراق موضعی دیگر نیز نهروان نام دارد که در ملک مغرب واقعست

وفات قاضی ابو الفرج بن طرار در یوم دوشنبه هیجدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و نود در نهروان افتاد   و آن فاضل نحریر چند کتاب سودمند در ادبیات و غیرها بیادگار نهاد   از آن جمله است کتاب الجلیس و الانیس   و کتاب التفسیر   صاحب آثار البلاد گوید نهروان ناحیه وسیعی است ما بین بغداد و واسط که در جانب شرقی دجله افتاده در حوالی و اکناف بغداد و زمینی نضرت و خضرت

آن نبوده و دخلش بر جمیع نواحی و اعمال عراق زیادتی داشته و پس از
خرابی آن ناحیه هر یک از ملوک که اراده عمارت آن میکرد چنین
اتفاق می افتاد که قبل از انجام در میگذشت و اینمعنی منشأ شآمت
و تطیر شد ولذا پادشاهان و خداوندان ملک از احیا ضیاع و بناء
بلاد آن ناحیه بیمناک شدند و بعمارتش رغبت نفرمودند و در زمان
مقتفی عباسی بهروز خادم اراده حفر نهر و تجدید مزارع آنجا کرد
باو گفتند هیچکس بعمارت این زمین شروع ننمود مگر آنکه قبل از اتمام
وفات یافت بهروز بدینسخن التفاتی نکرد و از پی عزم خویش برفت
تا آنکه قبل انجام عمل درگذشت و نهروان دیگرباره ویران
گردید

استاد ابواسحق اسفرائنی

ابراهیم بن محمد بن ابراهیم بن مهران رکن الدین لقب داشت در چند علم
مدرس بود کلام و اصول و فقه شیخ ابوالحسن عبدالغافر متنفری
مورخ نیشابور در ترجمت او گوید کَانَ طِرَازَ نَاحِیَةِ الْمَشْرِقِ یعنی ابواسحق
اسفرائنی پیرایه ملک خاور بود و کشور شرق بوجود وی آذین داشت
برای تحصیل کمال چندی بعراق رفت و در آنجا نزد شیخ ابو محمد دعلج بن
احمد سجزی درس خواند و چندی در خراسان خدمت شیخ ابوبکر
اسمعیلی تلمذ کرد آنگاه در نیشابور مقیم گشت و بنشر علوم و تدریس فنون
اشتغال گرفت در آن بلد که مجمع فحول و دار کمال بود
مدرسه برای او بنیاد کردند طلبه علم بمدرسش اجتماع نمودند ابوعبدالله
حاکم بن بیع نیشابوری که از ائمه علم حدیث و قضاة دولت
سامانیه است در تاریخ علمای نیشابور ابواسحق اسفرائنی را یاد
کرده گوید اَخَذَ عَنْهُ الْکَلَامَ وَالْأُصُولَ عَامَّةُ شُیُوخِ
نیشابور وَأَقَرَّ لَهُ بِالْعِلْمِ أَهْلُ الْعِرَاقِ وَخُرَاسَانَ
یعنی تمام مشایخ نیشابور فن کلام و علم اصول از ابواسحق اسفرائنی
فرا گرفتند علمای عراق و خراسان بفضل و دانش او اقرار
آوردند احمد بن خلکان در وفیات الاعیان چند کس از ارکان
متعمقین را از شاگردان ابواسحق شمارد چون شیخ ابوالقاسم
عبدالکریم بن هوازن قشیری و قاضی ابوالطیب طبری که بعهد اقامت
ابواسحق در اسفرائن بخدمت او رسیده و اصول فقه از او آموخته
و حافظ ابوبکر بیهقی که در مصنفات خود کثیرا سند روایات با بواسحق منتهی ساخته

اصحاب طبقات و ارباب معجمات آورده اند که ابو اسحق اسفرائنی در فروع
و احکام بر طریقت شافعی میرفت و در اصول و عقاید پیروی اشاعره مینمود
از این جهت با قاضی عبد الجبار معتزلی که از متکلمین عظام بود و صفائی نداشت
ملا علی قوشچی و غیر او حکایت کرده اند که روزی در مجلس صاحب کافی
اسمعیل بن عباد قاضی عبد الجبار معتزلی را با شیخ ابو اسحق اسفرائنی
ملاقات افتاد قاضی عبد الجبار از در تعریض گفت سُبْحَانَ مَنْ تَنَزَّهَ
عَنِ الْفَحْشَاءِ ابو اسحق بدیهة گفت سُبْحَانَ مَنْ لَا يَجْرِي فِي مُلْكِهِ
اِلَّا مَا يَشَاءُ تنزیه عبد الجبار طرزی است بر مذهب اشاعره که بجبر
قائلند و افعال عباد بخالق اسناد کنند چون بر این عقیدت لازم
آید که فاعل منکر و فحشا نیز واجب عز اسمه باشد قاضی در مقام طعن گفت
خدای سبحانه را پاک خوانم که از فعل قبایح و عمل شنایع منزه است
و تسبیح ابو اسحق انتصاری است از مذهب اشاعره و قدحی در عقیدت
معتزله که بتفویض قائلند و افعال را بالاستقلال بعباد اسناد
نمایند و اراده الهی از جمیع اعمال خلق مسلوب دارند چون بقول
اینگروه حقتعالی را در افعال بندگان اختیار و مشیتی نخواهد بود شیخ در صدد
اثبات قدرت گفت خدای توانا را تسبیح کنم که در مملکتش امری
بی مشیت او صورت نگیرد برخی اینکلمه را مع المزید از شیخ مفید
و ابو بکر باقلانی نقل کرده اند چنانکه در ترجمت یکی از ایشان
شرح رود آورده اند که شیخ ابو اسحق در حال حیات همی گفتی
مرا آرزوی آنست که در شهر نیشابور وفات یابم تا تمامت مردم نیشابور
که سواد بیت اعظم مشتمل بر جمهوری لا یحصی از محدثین و فقها بر من نماز

گذارند

گذارند قضارا مأمول وی بحصول پیوست و در یوم عاشورا
از سال چهارصد و هیجده در نیشابور درگذشت پس از
تغسیل و صلوة جنازه او را باسفرائن نقل کرده در آنجا بخاک
سپردند

او را مصنفات جلیله بسیار است منجمله

کتاب جامع الحلی فی اصول الدین و الرد علی الملحدین
ابن خلکان گوید من این کتاب را در پنج مجلد دیده ام
ضبط اسفرائن در ذیل ترجمت ابو حامد اسفرائنی
مثبت افتاد

ابن راهویه

کنیت او ابو یعقوب و اسمش اسحق پسر ابی الحسن ابراهیم بن مخلد بن
ابراهیم است از معارف محدثین و قدماء متفقهین اهل سنت
و جماعت بشمار میرود نژاد وی با آل حنظله که بطنی از بنی تمیمند
پیوسته گردد در بدایت حال بشهر مرو که از امهات بلاد
خراسان بوده می نشست با محمد بن ادریس شافعی همعصر بلکه
همعنان بود فاضل طیبی در حاشیه تفسیر کشاف از جامع
الاصول چنین نقل کرده که اَبُو یَعْقُوبَ اِسْحٰقُ بْنُ اِبْراهِیمَ
التَّمِیمِیُّ الْمَعْرُوفُ بِابْنِ راهُوَیْهِ اَحَدُ اَرْکانِ
الْمُسْلِمِینَ وَ عَلَمٌ مِنْ اَعْلامِ الدِّینِ وَ مِمَّنْ جَمَعَ بَیْنَ الْحَدِیثِ
وَ الْفِقْهِ وَ الْاِتْقانِ وَ الْحِفْظِ وَ الْوَرَعِ احمد بن حنبل
که یکی از ائمه مذهب اربعه است در ستایش فقاهت و فضل او
می گفته اِسْحٰقُ عِنْدَنا اِمامٌ مِنْ اَئِمَّةِ الْمُسْلِمِینَ وَ ما
عَبَرَ الْجِسْرَ اَفْقَهُ مِنْ اِسْحٰقَ یعنی ابن راهویه بعقیده ما یکی از پیشوایان
مسلمانان است از جسر دار السلام فقیهی از او برتر عبور نکرده
قاضی ابن خلکان مورخ گوید ابن راهویه در سال یکصد و شصت و
سه یا شصت و شش هجری بوجود آمد و برای تحصیل کمال مدتی
مدید در حل و ارتحال شد و از مشایخ بلاد چند مانند ملک
حجاز و کشور عراق و صقع یمن و قطر شام اخذ حدیث نمود
و در نزد سفیان بن عیینه و کسانی که در طبقه او بودند روزگار
تلمذ بسر برد و هم بتصریح دارقطنی و بیهقی از امام شافعی کسب

علم و اجازه روایت یافت تا خود بمقام املاء و افادت
رسید پس در شهر نیشابور مسکن گزید و در آنجا بر منبر تدریس ارتقا
جست محدثین عامه مثل بخاری و مسلم و ترمذی از لسان
او استماع حدیث نمودند امالی و مرویات وی در مطاوی
کتب اخبار ثبت کردند خود در سعه احاطت و قوت حفظ خویش
گفتی اَحْفَظُ سَبْعِینَ اَلْفَ حَدِیثٍ وَ اُذاکِرُ بِمِائَةِ اَلْفِ
حَدِیثٍ وَ ما سَمِعْتُ شَیْئاً قَطُّ اِلّا حَفِظْتُهُ وَ لا حَفِظْتُ شَیْئاً
قَطُّ فَنَسِیتُهُ یعنی هفتاد هزار حدیث بحافظه سپرده ام
و در یکصد هزار حدیث مباحثه میکنم هیچگاه چیزی نشنیدم مگر
آنکه حفظ نمودم و هرگز نشد که چیزی را حفظ کنم و پس از حفظ
از خاطر ببرم زمانی که ابن راهویه در شهر نیشابور
اقامت داشت و از وجوه مشایخ فن حدیث محسوب می شد
حضرت امام همام علی بن موسی الرضا صلوات الله و سلامه
علیه در سفری که بر حسب احضار مأمون عباسی عازم مرو بود بدان
بلد نزول اجلال فرمود ابن راهویه از کسانی بود که در جمع جمهور
رواة و محدثین آن شهر حدیث سلسلة الذهب از لسان همایون
آنجناب اصغا نمود چنانکه شیخ صدوق محمد بن علی بن حسین بن
موسی بن بابویه در کتاب عیون اخبار الرضا بوسائطی چند
از ابو الصلت عبد السلام بن صالح هروی روایت کرده
که گفت زمانی که علی بن موسی الرضا از نیشابور عزیمت مرو
نمودند من بسعادت ملازمت رکاب آنجناب شرفیاب بودم

چون استر شهبای آنحضرت که در آنحال بر فراز آن جلوس داشت
بچارسوی نیشابور قدم نهاد ناگاه محمد بن رافع و احمد بن
حارث و یحیی بن یحیی و اسحق بن راهویه و جماعتی از اهل علم بلجام
بغله وی بیاویختند و از در التماس عرضه داشتند که
بحق آبائك الطاهرین حدثنا بحدیث سمعته من ابیك
یعنی بحرمت نیاکان پاک خود که ما را خبر ده بحدیثی که از پدر خویش
شنیده باشی ابو الصلت گوید فاخرج رأسه من العماریة
وعلیه مطرف خز ذو وجهین یعنی چون این بشنید سر مبارک
از عماری بیرون کرد بر حالیکه کسوتی دو رویه از خز بر دوش
داشت پس فرمود حدثنی ابی العبد الصالح موسی بن
جعفر قال حدثنی ابی الصادق جعفر بن محمد قال حدثنی ابی
ابو جعفر محمد بن علی باقر علم الانبیاء قال حدثنی ابی علی بن
الحسین سید العابدین قال حدثنی سید شباب اهل الجنة
الحسین قال حدثنی علی بن ابی طالب علیه السلام
قال سمعت رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم یقول سمعت
جبرئیل علیه السلام یقول قال الله جل جلاله انی
انا الله لا اله الا انا فاعبدونی ومن جاء منکم بشهادة ان لا اله الا الله بالاخلاص دخل فی حصنی ومن
دخل حصنی امن عذابی حاصل ترجمت آنکه از اسلاف
اشراف من تا امیر المؤمنین علی صلوات الله وسلامه علیه هر کدام
از سابق خویش روایت آورده اند که آنحضرت فرمود از خواجه
عالمیان رسول خدای شنیدم که فرمود از پیک پروردگار

جبرئیل شنیدم که گفتی خدای جل جلاله فرمود منم خداوند یگانه که جز
من پروردگاری نیست پس مرا پرستید از شما مردم هر آنکس
که از روی اخلاص و صمیم قلب بیگانگی من گواهی دهد و کلمه توحید
بر زبان آورد در حصن حراست من داخل گردد و هر که در حصن
من در آید از رنج شکنج من آسوده ماند هم شیخ صدوق علیه الرحمه
در کتاب عیون این حدیث را بعبارت و روایت دیگر از ابن
راهویه نقل کرده گوید محمد بن موسی بسند خویش از یوسف بن عقیل
مرا حکایت کرد که اسحق بن راهویه خود گفت چون امام ابو الحسن
رضا صلوات الله علیه بشهر نیشابور رسید و خواست بعزیمت
لقاء مأمون بجانب مرو بیرون رود اصحاب حدیث در حضرت
او گرد آمدند و عرض کردند یا ابن رسول الله ترحل عنا ولا
تحدثنا بحدیث فنستفید منک یعنی ای فرزند رسول از شهر ما
کوچ میکنی بر حالتی که ما را بروایت حدیثی از خود مستفید نفرموده
آنحضرت بگاه این سخن در عماری نشسته بود چون این بشنید
جمال همایون از عماری طالع ساخت و فرمود سمعت
ابی موسی بن جعفر یقول سمعت ابی جعفر بن محمد یقول سمعت
ابی محمد بن علی یقول سمعت ابی علی بن الحسین بن علی یقول
سمعت امیر المؤمنین علی بن ابی طالب صلوات الله
وسلامه علیهم یقول سمعت رسول الله صلی الله
علیه وآله یقول لا اله الا الله حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی
ابن راهویه گوید چون راحله حضرت در گذشت ما را ندا نمود و فرمود

بشروطها وانا من شروطها صدوق گوید مراد آنست
که شرط ایمنی عذاب آنست که مرد موحد بشرط توحید اقرار آورد
که از آنجمله است اعتراف بامامت علی بن موسی صلوات الله علیه
وانکه آنحضرت حجه پروردگار باشد بر تمامت بندگان و طاعت
او بر جمیع مکلفین مفروض است میر معاصر در کتاب روضات
گوید از روایت این خبر شریف قرب اسحق بن راهویه براه نجات
استنباط شود شیخ نحریر علی بن عیسی الوزیر در کشف الغمه از
ابو القاسم قشیری حکایت کرده که گفت چون این حدیث
به بعضی از امراء سامانیه رسید بفرمود تا آنرا بسلسله سند بطلا
بنوشتند وآن مکتوب رزین همی حراست کرد تا هنگام
وفاتش در رسید پس وصیت نمود که آنرا با جثه وی در قبر
دفن کنند پس از موت او را دیدند از ماجراء حالش پرسیدند
گفت غفر لی بتلفظی بلا اله الا الله وتصدیقی محمد رسول الله
مخلصا وانی کتبت هذا الحدیث بالذهب تعظیما واحتراما
یعنی گناهان من آمرزیده گشت از بهر آنکه بیگانگی خدای اقرار
آوردم و برسالت پیغمبر گواهی دادم واین حدیث مبارک را از
روی احترام بازر نوشته بودم ارباب سیر و اصحاب تفاسیر آورده اند
که مابین ابن راهویه و محمد بن ادریس شافعی زمانی که هر دو فقیه اسلام
مجاور بیت الله الحرام بودند در این مسئله اختلاف افتاد که آیا خانهای
مکه را فروختن و کرایه دادن و سایر تصرفات مالکانه نمودن جایز است
یا نی شافعی مانند برخی از علماء خاصه بملکیت قائل بود

واز اینروی بیع وشراء واجاره آنها جایز میدانست وابن راهویه
بر عقیدت ابوحنیفه وبعضی از شیعه میرفت وباقتضاء عدم ملکیت
جمیع مسلمانانرا در تصرفات آنها مساوی میگرفت چون
باهم بمناظرت نشستند شافعی ابن راهویه را الزام داد و از عقیدت
خویش بازگردانید وما اکنون باده نزاع ومنشأ خلاف
اشارت می کنیم وادله شافعی را که بدانها بر ابن راهویه غالب گشت
در طی احتجاجات مذکور میداریم بدانکه علماء را در تفسیر این کریمه
اختلاف است إِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا وَصَدُّوا عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ وَالْمَسْجِدِ
الْحَرَامِ الَّذِي جَعَلْنَاهُ لِلنَّاسِ سَوَاءً الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ وَمَنْ
يُرِدْ فِيهِ بِإِلْحَادٍ نُذِقْهُ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ ترجمت ظاهر کلام مبارک آنکه بحقیقت کسانی
که کافر شدند وباز میگردند از راه خدا و از مسجد الحرام
که اهل مکه را با سوای ایشان در آن
مساوی فرموده ایم وکسانی که در آنجا آیین ملحدان میسگالند
جمله را از شکنج دردناک خواهیم چشانید اختلاف در این آیت
که آیا مراد از تساوی مابین مکی و آفاقی که از این آیه مستفاد شود
در چه چیز است قتاده وسعید بن جبیر وعبدالله بن عباس گفته اند
مراد از تساوی در سکنی است وکسانی که در مکه اقامت دارند
وآنانکه طاری و بدوی باشند هر دو در نزول و سکون خانهای
آن ارض مبارک یکسانند احدی از این دو طایفه بر منزلی که در آن
ساکن گشته اولی و احق از دیگری نیست عبدالله بن عمر
و عمر بن عبدالعزیز و اسحق بن راهویه و امام ابوحنیفه و جمعی

از امامیه بر این قول رفته اند و از اینجهت بیع و اجاره دیار آن ارض
حرام دانسته اند و گفته اند مراد از مسجد الحرام که محل تساوی است
تمام مکه باشد بدلیل آنکه از مقیم که مقابل بادی است بلفظ
عاکف تعبیر شده چه اعتکاف عبادت مخصوصی است که در مساجد
بجای آورده شود پس مقیم منازل مکه بسان معتکف مساجد
اسلام خواهد بود و مصحح این اطلاق آنکه در آیه دیگر نیز مسجد الحرام
در تمام اراضی مکه استعمال شده قال الله تعالی سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَىٰ بِعَبْدِهِ
لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى چه مراد از مسجد الحرام در این
آیه خصوص مسجد الحرام نیست بدلیل آنکه حضرت رسول در لیله معراج
از سرای ام هانی بملکوت آسمانی رفت نه از مسجد الحرام
و بقولی از خانه خدیجه رضی الله عنها و بقولی از شعب ابیطالب
رضوان الله علیه و بر هر تقدیر از مسجد الحرام عروج نفرمود
پس مراد از مسجد الحرام در این آیه نیز ارض مکه خواهد بود و فعلی هذا
حکم زمین مکه حکم مساجد است و تصرفات ملکیت در آنجا جایز
نیست و مردم آفاق با مجاورین حرم در جمیع دیار آن ارض
مبارک از جهت سکنی مساوی باشند چنانکه رسول صلی الله
علیه و آله و سلم فرمود مکة مُبَاحَةٌ لِمَنْ سَبَقَ إِلَيْهَا
یعنی زمین مکه هر کس را که بدان سبقت گرفت مباح باشد اما
حسن و مجاهد و جبائی و امام شافعی و جمعی از امامیه
گفته اند مراد از مساوات حاضر و بادی تساوی در عبادت است
و خدای تعالی مسجد الحرام را برای مقیم و غیره در عبادت

یکسان

یکسان گردانیده نه مجاور مکه بدوی را در مسجد الحرام بالخصوص
از موضعی منع تواند نمود و نه بدوی مقیم را تمام پیروان
دین اسلام در عبادت مسجد الحرام با هم مشارک و مساوی
باشند نه مقیم را حق مجاورت اولویتی دهد و نه بادی را رنج مسافرت
رجحانی نهد مؤید این معنی آن است که رسول فرموده
يَا بَنِي عَبْدِ مَنَافٍ مَنْ وَلِيَ مِنْكُمْ مِنْ أُمُورِ النَّاسِ شَيْئًا فَلَا يَمْنَعَنَّ
أَحَدًا طَافَ بِهَذَا الْبَيْتِ أَوْ صَلَّى أَيَّةَ سَاعَةٍ شَاءَ مِنْ
لَيْلٍ أَوْ نَهَارٍ یعنی ای پسران عبد مناف از شما
هر کس متولی منصبی از امور مسلمانان گردد بایستی احدی را
از طواف اینخانه و نماز آن منع ننماید تا در هر ساعت
از ساعات شبانه روز که خواهد عبادت کند و این فرقه
گویند استعمال مسجد الحرام در مطلق ارض مکه از در مجازات
و بدون قرینه صریحه از معنی موضوع له صرف نظر نتوان
کرد و اطلاق عاکف بر مقیم قرینه نشاید چه خود از عاکف
مجازا مجاور مسجد اراده شده امام فخر الدین رازی در تفسیر
کبیر گوید امام شافعی در انتصار این مذهب با ابن راهویه گفت
کریمه الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ که در شان اهل مکه
نازل شده و حدیث نبوی که حضرت در روز فتح مکه فرمود
مَنْ أَغْلَقَ بَابَهُ فَهُوَ آمِنٌ یعنی کسیکه در خانه خود ببندد از
شمشیر مسلمانان در امان است برهان قوی و حجتی
محکم باشند بر آنکه دیار مکه ملک ساکنان آنها بوده چه در آیه

وحدیث دیار و باب با کره و اضافه شده و در فن عربیت
مقرر است که اضافه را ماده ملکیت کند و هم در خبر است که چون
رسول اکرم از جوار حرم بیرون آمد و بمدینه طیبه هجرت فرمود
پسر عم او عقیل بن ابی طالب خانه مسکون وی بفروخت و زمانی
که آنحضرت بر مشرکین فیروز گشت و ملک مکه بگشاد نزول اجلال
اصحاب عظام عرضه داشتند که مناسب است تا خورشید
رسالت در بیت الشرف قدیم که مهبط وحی و منزل آیات بود انتقال
نماید حضرت چون این سخن شنید فرمود هل ترک لنا عقیل
من ربع یعنی آیا عقیل برای ما منزلی بر جای گذاشت
که امروز در آن نزول نمائیم و در بعضی از روایات بجای من ربع
من دار یا ربع و در بعضی من رباع بهر کیف کان از اینحدیث چنان مستفاد گردد
که رسول را در حرم الهی مسکنی مملوک بوده و عقیل آنرا در معرض
بیع بر آورده و هم در کتب سیر ثبت است که خلیفه ثانی
در مکه خانه معروف بدار السجن ابتیاع کرده یا ابن راهویه
آیا تورا امکان آن است که عمر دار السجن را از مالکین او بخرید
اگر کوئی از غیر مالکین ابتیاع نموده لازم آید که مالی بغیر
مستحق آن داده باشد و اگر کوئی از مالکین آن باز خریده
فهو المطلوب ابن راهویه کوید چون در براهین شافعی
موقع قدح نیافتم لاجرم از در انصاف معتقدات او
بگرویدم سپس بجواز بیع و شرا و اجاره دور مکه فتوی
دادم مخالفین این مذهب کویند اضافه دیار و باب بآیه و خبر

از برای

از برای ملکیت دلیلی استوار نتواند بود چرا که اضافه گاه مفید ملکیت است
و گاه مفید اختصاص چنانکه عرب گوید الجُلُّ لِلفَرَس
و در این مورد قرینه از برای تعیین احد المعنیین نیست و از اینجهه شکی
در دلالت پدید آید و اینچنین حجت استدلال را نشاید
و هم در کتب سیر و تواریخ و مجامیع خطب و مکاتیب مضبوط است
که امیر المؤمنین علی بن ابی طالب بر عهد قثم بن عباس
که بعهد خلافت آنجناب عامل مکه بود فرمانی مشتمل بر تکالیف ایالت
و وظایف حکومت داشت و این کلام در جمله عبارات آن
منشور مسطور فرمود وَمُرْ اَهْلَ مَکَّةَ اَلَّا یَأْخُذُوا مِنْ سَاکِنٍ
اَجْراً فَاِنَّ اللهَ تَعَالیٰ یَقُولُ سَوَاءً الْعَاکِفُ فِیهِ وَالْبَادِ
الْعَاکِفُ الْمُقِیمُ بِهِ وَالْبَادِی الَّذِی یَحُجُّ اِلَیْهِ مِنْ
غَیْرِ اَهْلِهِ یعنی مردمان مکه را فرمان ده که از ساکنین
اندیار اجرت سکنی نگیرند چرا که خدای تعالی فرماید عاکف
و بادی در زمین مکه یکسان باشند و عاکف آن کس است
که در مکه اقامت دارد و بادی آن است که از غیر اهل مکه
باشد و برای گذاردن حج بمکه وارد آید انتهی
وفات ابن راهویه در شب شنبه یا یکشنبه یا پنجشنبه پانزدهم
شهر شعبان از سال دویست و سی و هفت و بقولی سی و هشت
بشهر نیشابور اتفاق افتاد ابن خلکان گوید راهویه
بفتح را و بعد از الف و ها ساکنه پس واو مفتوحه و بعد از آن
یا ساکنه و بعد از یا ها ساکنه لقب ابراهیم پدر ابن راهویه است

ووجه تلقب وی بدین نام آنست که در طریق مکه متولد گشته وطریق
بفارسی بمعنی راه وویه بمعنی جستن است گویا اورا از راه یافته اند
وبعضی راهویه بضم ها، وسکون واو وفتح یا، خوانند
از اسحق بن راهویه روایت است که خود گفت عبید الدین
طاهر امیر خراسان با من فرمود تورا از چه راهویه گویند
ومعنی این لفظ چه چیز است وایا تورا کراهت است که بدین
نام خوانده آئی گفتم ایها الامیر پدرم در طریق مکه متولد
گردیده مردمان اورا راهویه گفتند یعنی کسیکه در راه متولد شده
پدرم کراهت داشت که اورا بدین نام خوانند ولی مرا کراهتی
از این نام نیست

ابن معتز

ابو العباس عبد الله بن المعتز بن المتوکل بن المعتصم العباسی
از خاندان خلافت ودودمان سلطنت بشرافت نسب
ونباهت قدر وجلالت حسب ورزانت فکر موسوم است
چهره اصالت ذاتی را باکتساب کمالات صوری واقتناء
فوائد معنوی زیب وزینت داد وقامت قابلیت را بحلیهٔ از
علم بیاراست ودر فنون عدیده مانند لغت وصرف واشتقاق
ونحو ومعانی وبیان وعروض وقافیه وترسیم خطوط وترسل
رسایل وقرض اشعار وفهم تواریخ وعلم موسیقی سرآمد اهل روزگار
خویش آمده ابو الفرج اصفهانی در ضمن اخبار وی گوید از جملهٔ
کسانی که در میدان هنرمندی گوی فرقیت از تمامت مردم
روزگار خود در ربوده واز حیثیت فضل وادب وشعر وحسب وظرافت
وشرافت ودیگر ادبیات از ابنای عصر تقدم جسته عبد الله بن
معتز بالله است چنانچه فضایل وکمالات وی باقرب عهدش
بزمان ما گوشزد خاص وعام است قاضی ابن خلکان در
ترجمت وی گوید کان ادیبا بلیغا شاعرا مطبوعا
مقتدرا علی الشعر قریب المأخذ سهل اللفظ جید القریحة
حسن الابداع للمعانی مخالطا للعلماء والادباء معدودا
من جملتهم یعنی ابن معتز مردی ادیب وسخن سنج وشاعری
مطبوع وباقدرت ونتایج طبعش با سهولت الفاظ وقرابت معانی
آراسته است واو مردی خوش طبع وموجد معانی نغز بود

وهی با اهل علم وادب آمیزش نمودی و از زمرهٔ ایشان معدود
گشتی صلاح الدین کبتی در کتاب فوات الوفیات گوید
وی در شعبان سال دویست وچهل و نه هجری ولادت یافت
علوم ادبیه وقواعد عربیه را از معلم ومؤدب خویش احمد بن
سعید دمشقی وابو العباس مبرد وابو العباس تغلب بیاموخت
ودر تقریض شعر وترسیل نثر نادرهٔ روزگار خود شد وچندان
از بحر فکرت لآلی تابناک برآورده وجواهر آبدار از خزانهٔ خاطر
برشتهٔ نظم کشیده که اشعارش در هر محفل مذکور آید وبواسطه
لطایف ومزایا وخصوصیات چندی از حیثیت لفظ ومعنی بکار
برده که خنگ خیالش از میدان نظم سابقین قاصر نیاید
واز طرز واسلوب ایشان خارج نماید بلکه بعضی از ادبا
ویرا از فصحای جاهلیین ومخضرمین واسلامیین برتر دانند
چه خاطر ایشان جز بذکر دیار مخروبه وبوادی بی آب وعلف
انس نگرفته وجز در وصف ناقه وجمل وآهو وحمل مانند آنها
سخن نموده اند وبغیر از الفاظ وحشیه ومعانی درهم شعری
نسروده اند وهیچگاه بزمی بوجود ندما وشمع روی شاهدان
رعنا تشکیل نداده اند ومحفلی بفروش وبساطهای فاخره
وآلات واوانی مختاره نیاراسته اند واز انواع ریاحین مشام
جان معطر نساخته وباقسام ازهار دیده خویش روشن ننموده
واز اجناس الحان گوش هوششان التذاذ نیافته
بالجمله ویرا در صنعت موسیقی مهارت تمام بود ووقتی در این فن

رساله بنگاشت وبجانب عبید الله بن عبد الله بن طاهر
انفاد داشت عبید الله در جواب آن رساله ابن معتز که در صنعت
موسیقی ومعرفت الحان نگاشته بود وپس از ستایش بسیار گوید

لقد تخيل إلي أن لسان جدك العباس عليه السلام ينقسم
على أجزاء فلك أعزك الله نصفها والنصف الآخر مقسوم
بين أبي جعفر المنصور والمأمون رحمة الله عليهما ولو
أن هذه الرسالة جهت لإبراهيم بن إبراهيم المهدي
وإبراهيم الموصلي وابنه إسحق وهم مجتمعون
لبهت منهم الناظر وأخرس الناطق ولأقروا
لك بالفضل في السبق وظهور حجة الصدق
ثم كان قولك لهم فرقا بين الحق والباطل و
الخطاء والصواب ووالله ما تأخذ من فن من
الفنون إلا برزت فيه تبريز الجواد الرائع
المغبر في وجه كل حصان عضد الله
الشرف ببقائك وأحيا الأدب
بحياتك وجمل الدنيا
وأهلها بطول حاصل معنی آنکه عمر لک

رسالهٔ تو چنان مرا بخاطر آورد که طلاقت لسان وفصاحت زبان
جد بزرگوارت عباس بن عبد المطلب بچندین جزء منقسم گشته
نصفی از تمامت آن اجزا بشخص تو اختصاص یافته خدایت
عزیز دارد ونصف دیگر میان ابو جعفر منصور وعبد الله مأمون

تقسیم شده اگر این رساله با ابراهیم بن مهدی عباسی و ابراهیم موصلی و پسر وی اسحق موصلی مقابل و مواجه گشتی در حالتیکه ایشان در مجلسی بگرد یکدیگر مجتمع میبودند بخست ناظرین مبهوت و متحیر و ناطقین گنگ و لال میماندند و بر مزیت سبق و برهان صدق تو اقرار مینمودند پس کلمات ابدارت ایشانرا فارق حق از باطل و ممیز صواب از خطا باشد بخدا سوگند که در هیچ فنی از فنون اقدام ننمودی جز آنکه در میدان دانش و هنر از تمامت امثال و اقران خویش مانند اسب نجیب خوب تقدم گرفتی و بر روی ایشان غبار باشیدی مانند اسبان عزیز خداوند شرافت را ببقاء تو باقی دارد و بزندگانیت ادب زنده ماند و بطول عمر تو خدا جمال دنیا و اهل آنرا جمیل سازد

ابو الفرج اصبهانی در کتاب اغانی از یحیی صولی روایت کند که گفت زمانی که مونس خادم محمد بن عبید الله بن عبد الله بن طاهر را از ریاست شرطه بغداد بجای خویش نیابت داد عبد الله بن معتز این ابیات را در تهنیت بعبید الله نگاشت و بجانب وی روان داشت

فَرِحْتُ بِمَا اَضْعَافُهُ دُونَ قَدْرِكُمْ	وَقُلْتُ عَسَى قَدْ هَبَّ مِنْ نَوْمِهِ الدَّهْرُ
فَتَرْجِعُ فِينَا دَوْلَةٌ طَاهِرِيَّةٌ	كَمَا بَدَأَتْ وَالْاَمْرُ مِنْ بَعْدِهِ الْاَمْرُ
عَسَى اللهُ اَنَّ اللهَ لَيْسَ بِغَافِلٍ	وَلَا بُدَّ مِنْ يُسْرٍ اِذَا مَا انْتَهَى الْعُسْرُ

یعنی خورسند و خرم شدم بچیزی که چندین برابر آن از شان و مرتبت شما پست تر است پس با خود گفتم امید است که چشم روزگار از خواب غفلت باز بماند و دولت طاهر بن حسین با ما عود کند چنانکه در اول نسیم اقبال وزیدن گرفت و کار بدانجا رسید که بر

چون

چون خداوند از شائبه غفلات و نسیان مبراست امید است که رحمت آورد چون دست حوادث و نهایت تنگی فشار رسد لاجرم باران رحمت الهی از پی در آید و کشت زار آمال ما را سیراب کند عبید الله از دیدن اشعار بسی مسرور شد قصیده در جواب بر نوشت که این دو بیت از آنست

وَنَحْنُ اِذَا مَا النَّاسُ مَسَّ جَفْوَةٌ	فَمَا عَلَى لَأْوَائِهَا الصَّبْرُ وَالْعُذْرُ
وَاِنْ رَجَعَتْ مِنْ نِعْمَةِ اللهِ دَوْلَةٌ	اِلَيْنَا فَمَا عِنْدَهَا الْحَمْدُ وَالشُّكْرُ

یعنی چون ما را ظلم و ستمی رسد بر ما است که بر شدائد آن صبر نمائیم و بر تحمل آن عذر خواهیم و اگر از الطاف الهیه دولتی بما بر گردد البته در مقام تشکر بر آئیم و اظهار حمد نمائیم پس از چند روزی محمد بن عبید الله برای اداء حق آن تهنیت نزد ابن معتز برفت قاضی ابن خلکان گوید که پیوسته ابن معتز گفتی که چهار نفر از شعراء بمضمون یَقُولُونَ بِاَلْسِنَتِهِمْ مَا لَيْسَ فِي قُلُوبِهِمْ گاه اعمال و افعال ایشان بر خلاف اقوال و اشعارشان بود نخست ابو العتاهیه که در زهدیات شعر سرودی و خود بر جاده الحاد قدم گذاشتی دویم ابو نواس که پیوسته از طرائف حرکات جوانان مهوش و لواط ایشان سخن راندی و خود از میمون زانی تر بود سیم ابو حکیمه کاتب همی از فقد و عجز از جماع سخن میکرد ولی هیجان و حرص وی در جماع از بز نر زیادتر بوده است چهارم محمد بن حازم همیشه در قناعت شعر گفتی ولی از سگ حریص تر بودی قاضی ابن خلکان حکایتی از ابن حازم آورده که دلیل است

بر توافق افعال و اشعار وی و آن خود با کلام ابن معتز مخالف است
چه ابن حازم که با سعید بن حمید کاتب طوسی قرب جوار داشت
سعید را بواسطه امر که درمیانه ایشان روی داده بود هجا گفت
سعید آن هجا بشنید با آنکه بر مؤاخذت قادر بود از آن جسارت
اغماض کرد چون چندی بگذشت پریشانی حال ابن حازم را
دریافته از جوار سعید انتقال جست و سعید از کیفیت آن واقعه
باخبر گشته ده هزار درهم با چند جامه دان از لباس و اسباب خانه
و غلام و کنیزی برای محمد بن حازم روانه داشت و بوی نوشت

ذُوا الأَدَبِ بِجُمْلَتِهِ ظُرَفَةٌ عَلَى نَعْتِ الشَّيْءِ بِغَيْرِ هَيْئَتِهِ وَنَعْتُهُ
قُدْرَتُهُ عَلَى وَصْفِهِ بِخِلَافِ حِلْيَتِهِ وَلَمْ يَكُنْ مَا شَاعَ
مِنْ هِجَائِكَ فِي جَارٍ يَا الَّا هَذَا الْمَجْرَى وَقَدْ
بَلَغَنِي مِنْ سُوءِ حَالِكَ وَشِدَّةِ خَلَّتِكَ مَا لَا اغْضَاضَ
بِهِ عَلَيْكَ مَعَ كِبَرِ هِمَّتِكَ وَعِظَمِ نَفْسِكَ وَنَحْنُ
شُرَكَاءُ فِيمَا مَلَكْنَا وَمُتَسَاوُونَ فِيمَا
تَحْتَ أَيْدِينَا وَقَدْ بَعَثْنَا إِلَيْكَ بِمَا جَعَلْنَاهُ
وَانٍ فَكَلَّا اسْتَخْفَفْنَا حَالًا لِمَا بَعْدَهُ

یعنی صاحبان ادب را دانش ایشان برآن دارد که اشیا را
بغیر صورت و هیأت آن وصف نمایند و قدرتشان برآن دارد
که چیزها بر خلاف اوصاف ستایش آورند همانا آنچه را که از هجو
من گفته بودی و شایع گشت بیقین از این قبیل و از این مجری است
که گفته آمد از پریشانی حال و شدت احتیاج و درویشی تو

مرا آگاهی حاصل آمد و آن چیزی نیست که با آن بزرگی همت و عظمت
نفس تو از ذلت و منقصت باشد و آنچه را که ما لکیم من و تو شریک
و سهیم باشیم و آنچه در تحت تصرف ما است مساوی باشیم
و برای فتح باب چیز اندکی انفاد داشتیم که نمونه و انموزجی است
برای بعد ابن حازم چیزی از آن جوائز قبول ننموده تمامت
آنها را بوی برگردانید یکی از ادبا در مدح وی گفته

لَا يُبْعِدُ اللهُ عَبْدَ اللهِ مِنْ مَلِكٍ ... سَامٍ إِلَى الْمَجْدِ وَالْعَلْيَاءِ مُذْ خُلِقَا
فَلَدْ كَانَ زَيْنَ بَنِي الْعَبَّاسِ كُلِّهِمِ ... بَلْ كَانَ زَيْنَ بَنِي الدُّنْيَا حِجًى وَتُقَى
اَشْعَارُهُ زَيَّنَتْ بِالشِّعْرِ اَجْمَعِهِ ... فَكُلُّ شِعْرٍ سِوَاهَا بَهْرَجٌ وَلَقَا

حاصل معنی آنکه

خدا عبدالله بن معتز را از بزرگواری و عظمت کم نماید چه وی از ابتدای
خلقت بسوی مجد و بلندی همی گرائید براستی که پیوسته وی
از حیثیت عقل و پرهیزکاری نه فقط زینت بنی عباس بلکه پیرایه زینت اخیار
دنیا است جواهر اشعار وی قدر دیگر اشعار را کاسته و تمامت
آنها را ناسره و بی قدر نموده پس جمیع اشعار جز شعر وی باطل
و اندا ختنی است طرایف و نوادر اخبار وی بسیار است منجمله
جعفر بن قدامه گوید روزی نزد ابن معتز بودم و نمیری نیز در آن محفل
حضور داشت چون زمان ادای فریضه در رسید نمیری بپا خواست
نمازی از روی عمد بکمال خفت و سرعت بجای آورد و پاره از
اوراد و ادعیه بخواند پس سر بسجده گذاشت از روی عمد چندان
طول داد که تا جمیع حاضرین ستکین و کسل شدند ابن معتز همی از روی

تعجب و حیرت بروی مینگریست تا آنکه سر از سجده برداشت این و شعر ابن معتز در حق وی سرود

صَلاتُكَ بَيْنَ الوَرى نَقْرَةٌ	كَما اخْتَلَسَ الجُرْعَةَ الوالِغُ
وَتَسْجُدُ مِنْ بَعْدِها سَجْدَةً	كَما خَتَمَ المِزْوَدَ الفارِغُ

یعنی نماز تو درمیان خلق چنان است که سگی از اطراف زبان سر جرعه از آب برگیرد و پس از اتمام صلوة سجدهٔ طولانی کنی مثل شخص بیکاری که توشه دانرا مهر برنهد و از اشعار رائقهٔ وی اینچند بیت است

سَقَى المَطيرَةَ ذاتَ الظِّلِّ وَالشَّجَرِ	وَدَيْرَ عَبْدُونَ هَطّالٌ مِنَ المَطَرِ
فَطالَما نَبَّهَتْني لِلصَّبُوحِ بِها	في غُرَّةِ الفَجْرِ وَالعُصْفُورُ لَمْ يَطِرِ
اَصْواتُ رُهْبانِ دَيْرٍ في صَلاتِهِمُ	سُودِ المَدارِعِ نَعّارينَ فِي السَّحَرِ
مُزَنَّرينَ عَلَى الاَوْساطِ قَدْ جَعَلُوا	عَلَى الرُّؤُسِ اَكالِيلاً مِنَ الشَّعَرِ
كَمْ فيهِمُ مِنْ مَليحِ الوَجْهِ مُكْتَحِلٍ	بِالسِّحْرِ يُطْبِقُ جَفْنَيْهِ عَلى حَوَرِ
لاحَظْتُهُ بِالهَوى حَتّى اسْتَقادَ لَنا	طَوْعاً وَاَسْلَفَنِي المِيعادَ بِالنَّظَرِ
وَجاءَني في قَميصِ اللَّيْلِ مُسْتَتِراً	يَسْتَعْجِلُ الخَطْوَ مِنْ خَوْفٍ وَمِنْ حَذَرِ
فَقُمْتُ اَفْرُشُ خَدّي فِي الطَّريقِ لَهُ	ذُلّاً وَاَسْحَبُ اَذْيالي عَلَى الاَثَرِ
وَلاحَ ضَوْءُ هِلالٍ كادَ يَفْضَحُنا	مِثْلُ القُلامَةِ قَدْ قُدَّتْ مِنَ الظُّفُرِ
وَكانَ ما كانَ مِمّا لَسْتُ اَذْكُرُهُ	فَظُنَّ خَيْراً وَلا تَسْئَلْ عَنِ الخَبَرِ

حاصل معنی آنکه

خدای تعالی رضی مطیره و دیر عبدون را از قطرات مطر سیراب کند که قامت اشجارش بساط آن ملک را سایه افکن است

چه روزگارها که عمر عزیز در آن مکان بسر بردم و از آواز رهبانان آن دیر که برای ادای فریضهٔ فجر در حینی که پردهای ظلمت شب چیده نشده بود و گنجشکان بال پریدن نگشاده بودند مرا برای شرب صبوحی از خواب بیدار نموده چه راهبها که جملگی جامهای سیاه پشمینه در پوشیده و زنارها بر میان دارند و بر تارک خویش از مو تاج و اکلیلها قرار داده اند و بوقت سحر آواز و نعرها همی بمناجات بر دارند و چه جوانان خوشگل ملیحی درمیان ایشان بودند که چشمهای خود بسرمهٔ سحر مکحول نموده و آن چشمهای فتان و مژگان سیاه را از روی غمزه بر روی هم نهاده و چندان تیر نظر بجانب وی روان داشتم که عاقبت بدام خویش درآورده و از گوشهٔ چشم مرا وعده داد و بکمند انقیاد و اطاعتش بکشیدم پس چون پردهای شب فروکشیده میشد به پنهانی بوثاقم میشتافت و از خوف رقیبان و هم حافظان همی بسرعت گامهای نرم بر میداشت و من خود برای تشریف مقدمش صورت بخاک میسودم و دامان خویش براثر وی می کشیدم و بیاض غره اش مانند شکل هلال چنان بزم مرا منور میساخت که نزدیک بود کار بفضیحت کشد و آن عمل برسوائی انجامد بهر جهت شد آنچه شد که مرا قدرت و توان ذکر آن نیست ولی تو حسن ظن از دست مده و گمان بد مبر و از کیفیت آن واقعه سؤال منما انتهی

و هم از اشعار او است

ومقرطق یسعی الی الندماء	بعقیقة فی درة بیضاء
والبدر فی افق السماء کدرهم	ملقی علی دیباجة زرقاء
کم لیلة قد سرنی بمبیته	عندی بلا خوف من الرقباء
لما انثنی اذ عقد الشراب لسانه	فحدیثه بالرمز والایماء
نبهته بیدی وقلت له انتبه	یا فرحة الجلساء والندماء
فاجابنی والسکر یخفض صوته	بتلجلج کتلجلج الفأفاء
انی لافهم ما تقول وانما	غلبت علی سلافة الصهباء
دعنی افیق من الخمار الی غد	واحکم بما ترضاه یا مولائی

حاصل ترجمت انکه

بسا سرو قد قبا پوشی که جامی از در سفید پر از شراب عقیق کون همی بجانب ندما محفل دو رمیداد در حالتیکه ماه چهارده در آسمان آسمان درهمی مینماید که بر نیلکون پرندی افکنده شده باشد چه نیکو شبی که از مقدم خویش بزمم را رشک روز نموده و مرا مسرور داشت و از بیم رقیب در آسایش بودم و هرگز از خاطر نبرم وقتی را که زبان وی از شدت باده بسته شده بود و از آن روی بارمز و اشارت سخن کردی و اورا با دست خویش بیدار ساخته گفتم ای پیروزی ندما و شادی جلسا بیدار شو پس وی در جواب لب شکرین باز داشته ولی مستی شراب و سکر باده ناب آواز وی پست نموده از آن روی سخن در دهان همی کردانید مانند کسیکه از تکلم فاعاجز باشد وانحرف را

بالکنت در دهان بکرداند که آنچه را با من کفتی فهم نمودم لیکن کسالت شراب چندان حیرانم کرده که از جواب عاجزم پس یکشب مرا بحال خود بگذار تا وقت صبح که خمار از سر نهم و از مستی بهوش آیم وای مولای من بدانچه خواهی حکم نمای ابو الفرج از ابراهیم هاشمی حکایت کند که گفت روزی بر ابی عیسی بن متوکل در آمدم عبد الله بن معتز را بسرای وی دیدم که از در صلح در آمده بود و در انوقت سن وی به بیست سال نرسیده پس در آن اثنا علی بن محمد بن ابی الشوارب قاضی وارد شد ابو عیسی شرایط اکرام و اعزاز وی قیام نموده پس از لمحه قاضی با ابو عیسی گفت در امری گرفتار گشته ام که مرا چاره جز دست انگشت اعانت تو در انجاح آن مهم نیست ابو عیسی گفت آن واقعه کدام است گفت یکی از دختران طایفه خود را بردی از کسان خود نکاح نموده ام و او از طرفه ها بیرون شده و بسو معاشرت روزگار میگذراند و بیشتر از ما وی مکان خویش را در منزل عیسی بن وقر قرار داده و پیوسته ما را از شر عیسی تهدید و تخویف مینماید آخر عیسی با ابن ابی الداود نسبت ما با بی کلمات ناشایسته و عبارات ناباییسته گفت و بسیار زعاوی منظور داشت و ما را زیاده تو هین کرد و اگر قرابتی در میان نبود که فخر او برای ما منقصت است و دعاوی او را ضرری هر آینه با نصاف حق با وی مسلوک میداشتم لاجرم در حل این عقده و رفع این مهم بپناه تو در آمده ام ابو عیسی گفت چون تو از نزد من باز گردی کس بجانب وی بفرستم و خود کفالت کنم که آن مرد دیگر بجانب عشیره ببدی باز نگردد و ضامن باشم که این داماد جز بطریق رضای خاطر تو قدم ننهد و موافقت تو از دست ندهد پس قاضی لوازم شکر بجای آورده طریق خانه خود گرفت ابو عیسی روی با حاضران

داشته گفت آیا در شگفت می آید از اینکه مردی با چنین فضل و بزرگواری و شرافت که در اینگونه ورطها انداخته میشود خوشا بحال کسی که دختر نداشته باشد ابن معتز گفت ایها الامیر پسرت را در این معنی شعری است جماعتی که از جودت طبع و شاعری وی آگاهی داشتند زبان تحسین گشودند پس گفت عمت بفدایت کدام است آن شعر گفت

وَبِکْرٍ قُلْتُ مَوْتِی قَبْلَ بَعْلٍ ... وَاِنْ اُوتِیْ وَعْداً مِنَ الصَّمِیمِ
اَلْمَزْجُ بِاللِّئَامِ دَمِی وَلَحْمِی ... فَاَعْذِرْنِی اِلَی النَّسَبِ الْکَرِیمِ

یعنی دختر دوشیزه خود را گفتم که پیش از رسیدن بوصال شوهری که بسیار باثروت باشد و از عداد صاحبان نسب و اصالت محسوب شود جهانرا بدرود کن هرگز خون و گوشت خود را با مردمان لئیم مخلوط نسازم وگرنه مرا از فقدان نسب کریم عذری نخواهد بود ابو عیسی چون این شعر بشنید طریق ملاطفت بپیمود و کلمات مطبوع زیاده بگفت گویند عبدالله بن معتز را غلامی نشوان نام بود که در ملاحت صورت و حلاوت سیرت و سرودن غنا فتنهٔ روزگار بود و پیوسته ابن معتز بهوای تماشا و وصال نشوان سرمست بودی وقتی آنغلام بمرض آبله مبتلا گشت و حبابهای آبله برآب رویش ظاهر شد چون عبدالله را خبر افتاد از پرده دل ناله جگرسوز برکشید و همی محزون بود تا پس از چندی نشوان صحت یافت و اصلاً اثری قبیح از آنعارضه بر عارضش ظاهر نبود جعفر گوید روزی بر ابن معتز در آمدم

گفت

گفت یا ابا القاسم نشوان از آنعارضه شفا یافت و بر حسن وی افزوده گشت و این ابیات انشاد کرد

بِیْ قَمَرٌ جُدِّرَ لَمَّا اسْتَوَی ... فَزَادَهُ حُسْناً فَزَادَتْ هُمُومِی
اَظُنُّهُ غَنَّی لِشَمْسِ الضُّحَی ... فَنَقَّطَتْهُ طَرَباً بِالنُّجُومِ

یعنی ماه من بمرض آبله گرفتار شد و چون صولت مرض و شدت آن فرونشست حسن وی افزوده گشت و هموم من زیادت گرد مرا گمان آنست که وی آفتاب عالمتاب را تغنی گفت پس خورشید از روی طرب خالهای نجوم بر روی او نثار کرد چون این اشعار بشنیدم زبان تحسین بگشودم گویا یکی از شعرای هند این شعر را از نظم ابن معتز اقتباس نموده است

ماه من آبله رو نیست ولی عیبش نیست ... روی پر آبله تیغی است که جوهر دارد

جعفر گوید پس از چندی نشوان غلام از عبدالله بن معتز اظهار کراهت و بی میلی نموده و چاره در اینباب نمیتوانست کرد روزی بر وی درآمدم این ابیات را انشاد نمود

بِاَبِی اَنْتَ قَدْ تَمَا ... دَیْتَ فِی الْهَجْرِ وَالْغَضَبِ
وَاصْطِبَارِی عَلَی صُدُو ... دِکَ یَوْماً مِنَ الْعَجَبِ
لَیْسَ لِی اِنْ فَقَدْتُ وَجْهَکَ فِی الْعَیْشِ مِنْ اَرَبِ
رَحِمَ اللهُ مَنْ اَعَا ... نَ عَلَی الصُّلْحِ وَاحْتَسَبَ

یعنی پدرم فدای تو باد براستی که در هجر و غضب طول دادی و حال آنکه فراق یکروزه تو مرا عجب است اگر روی خود از من بپوشی مرا آرزوئی بعیش دنیا نیست خدا رحمت کند کسی را که برای صلاح

اعانت کند پس من بجانب غلام رفته و از در مرافقت بروی درآمدم تا آنکه ویرا راضی نمودم و نزد عبدالله آوردم صلاح الدین کتبی دقاضی ابن خلکان در ترجمت وی گویند که ابن معتز در طریق سنت و جماعت قدمی راسخ و عقیدتی ثابت داشت و بوحنیفه را پیروی کردی و این ابیات که خود از نتایج افکار اوست در عقیدت وی شاهدی عادلند که گفته

خَلیلی قَدْ طابَ الشَّرابُ المُوَرَّدُ — وَقَدْ عُدْتُ بَعْدَ النُّسْكِ فِی العَوْدِ اَحْمَدُ

فَهاتِ عُقاراً فی قَمیصِ زُجاجَةٍ — کَیاقُوتَةٍ فی دُرَّةٍ تَتَوَقَّدُ

وَقَتْنی مِنْ نارِ الجَحیمِ بِنَفْسِها — وَذلِکَ مِنْ اِحْسانِها لَیْسَ یُجْحَدُ

یعنی ای دوست من شراب گلگون چه پاکیزه است من چه دیرس از پارسائی بشرب نبید عود نمودم و اینک از آن آب آتش صفت مراد ده که در جام بلورین و جامه زجاج چون یاقوتی ماند که در میان دری برخشد چه آن باده مرا بنفس خود از آتش جحیم نگاه داشته و انکار چنین احسانی از آن نتوانم کرد راغب در محاضرات گوید وی جز شب باده ننوشیدی و گفتی که شرب شب نافعتر است چه در شب خبر یکه قاطع هستی و سببی که مانع مستی باشد نیاید تا لذت باده ببرد ولی در روز زیان آن بسیار و موانع آن بیشمار است چنانکه در اشعار پارسی لسان الغیب حافظ شیرازی سروده

روز در کسب هنر کوش که میخوردن روز — دل چون آینه در زنگ ظلام اندازد

گویند وی از ذریه طیبه مصطفوی و سلسله علیه علوی منحرف بوده و همی تخم عداوت ایشان در دل میکاشت و پیوسته در مفاخر

خویش و مطاعن اعقاب اطیاب رسول مبالغت مینمود از آنجمله در قصیده بائیه خود گوید

وَنَحْنُ وَرِثْنا ثِیابَ النَّبِیِّ — فَلِمْ تَجْذِبُونَ بِاَهْدابِها

لَکُمْ رَحِمٌ یا بَنی بِنْتِهِ — وَلکِنْ اَرَی العَمَّ اَوْلی بِها

بِهِ نَصَرَ اللهُ اَهْلَ الحِجازِ — وَاَبْرَأَها بَعْدَ اَوْصابِها

وَیَوْمَ حُنَیْنٍ فَقَدْ اَغْنَتْکُمْ — وَقَدْ اَبْدَتِ الحَرْبُ عَنْ نابِها

فَهذا بَنی عَمِّنا اِنَّها — عَطِیَّةُ رَبٍّ حَبانا بِها

وَاُقْسِمُ اَنَّکُمْ تَعْلَمُونَ — اَنّا لَها خَیْرُ اَرْبابِها

یعنی

ما سلسله بنی عباس ثیاب مطهر پیغمبر را وارثیم و شما گروه بنی فاطمه جز بریشه ها و اطراف آن دست فرا نبرده اید ای پسران دختران رسول شما را قرابت رحم است ولی عباس که عم پیغمبر باشد بدان جهت ویرا بملبوس پیغمبر اولویت است چه بوی خدا اهل حجاز را یاری نمود پس از تواردا امراض بسیار ایشان را برء و صحت حاصل آمد و وقعه حنین حرب از شدت فرو نشست شما توسن خویش آهسته راندید ای پسران عم من که اینکرامت عطیه از عطایای خداست که ما را بملکیت ملبوس انجناب اولویت و همچنین مروان بن ابی حفصه اشعاری بدین مضامین بنظم آورده و حضرت رضا علیه السلام وی را جواب داده که بعون الله در شرح احوال مروان نگاشته میآید صفی الدین حلی را قصیده ایست بدین وزن و روی که ابن معتز را جواب گفته

و بعضی از اینها را اینک ذکر مینمائیم و هی هذا

الا قل لشر عباد الا له   وطاغی قریش وکذابها
وباغی العباد وباغی العناد   وهاجی الکرام ومغتابها
اانت تفاخر آل النبی   وتجحدها فضل احسابها
بکم باهل المصطفی ام بهم   فرد العداة باوصابها
اعنکم نفی الرجس ام عنهم   کطهر النفوس وآدابها
وقلتم ورثنا ثیاب النبی   فلم تجذبون باهدابها
وعندک لا نورث الانبیا   فکیف حظیتم باثوابها
فکذبت نفسک فی الحالتین   ولم تعلم الشهد من صابها
اجدک یرضی بما قلته   وما کان یوما بمرتابها
وقولک انتم بنو بنته   ولکن بنو العم اولی بها
بنو البنت ایضا بنو عمه   وذلک ادنی لانسابها
فدع فی الخلافة فصل الخلاف   فلیست ذلولا لرکابها
وما انت والفحص عن شانها   وما قمصوک باثوابها
وما ساورتک سوی ساعة   فما کنت اهلا لاسبابها
فکیف تخصوک یوما بها   ولم تتأدب بآدابها
فدع ذکر قوم رضوا بالکفاف   وجاؤا الخلافة من بابها

یعنی

شریرترین بندگان خدا و ستمکار قریش و کذاب آن سلسله و سرکش و نافرمان عباد و طالب عناد و آن هجوکننده بزرگان و عیب نمای ایشان را بگوی که آیا تو با آل

پیغمبر اظهار مفاخرت نمائی و انکار فضل و مناقب ایشان کنی با شما بنی العباس حضرت رسالت بعزم مباهلت بیرون آمد و یا با اهل البیت خود و بدان جهت معاندین کفار را معاودت داد آیا شما بنی عباس را از آلایش پاک فرمود و یا نفوس مطهره ایشان را از قذارت رجس مصون داشت و اینکه دعوی نمودید که ما لباس رسول را بوراثت مالک گشتیم و شما بنی فاطمه جز ریشه های اطراف آنها چنگ در نزدید من خود گویم که در نزد تو که از اهل سنت و جماعتی و بمذهب ایشان عقیدت داری انبیا بوراثت چیزی بر جای نگذارند پس چگونه گوئی که ما بحظ میراث آنجناب فائز شدیم و اثواب آنحضرت را بالارث مالک شدیم از عدم علم و فقد دانش شیرینی از تلخی تمیز ندهی هر یک ازاین دو قول کذب آن دیگر کند و هر کدام مناقض دیگری باشد یقین جد تو عباس بدینگونه مقالات رضا ندهد و زنگ شکوک از این بیان من زدوده است و اما آنکه گفتی که شما علویین از اولاد دختر رسول هستید ولی پسران عم آنجناب را تقدم است گویم که ایشان را قرابت نسبت بیشتر است چه پسران دختران آنجناب ایضا بنی اعمام او نیند تو را نرسد که از شان خلافت سخن کنی چه آن اسب حرونی است که تو را رام نگردد و لباس خلافت بقامت تو راست نیاید پس هوای خلافت از سر بنه و از آن وادی فخر مکن چرا که جز ساعتی در حق تو کنگاش نشد و تو خود از لیاقت آن برکنار بودی پس قومیکه باندازه

خود رضا دادند و بخلافت را از طریق آن درآمدند بکلمات
ناشایست یاد مکن داهر ابن اثیر جزری گوید
چون در سال دویست و نود و پنج هجری مکتفی بالله را عارضهٔ
موت در رسید و مرض وی اشتداد یافت عباس بن حسن
که بمنصب وزارت اختصاص داشت و مردی فاضل و ادیب
بود در امر خلافت همی تفکر میکرد که آیا بعد از وی چه کس را
صلاحیت آن مسند منیع و شایستگی آن منصب رفیع است
چون هر روز که طریق سرای خلافت پیمودی یکی از این
چهار نفر که بمنزلهٔ ارکان اربعه خلافت بودند اول ابو عبدالله
ابن محمد جراح دویم ابو الحسن محمد بن عبدان سیم
ابو الحسن علی بن محمد بن فرات چهارم علی بن عیسی
در رکاب وی میبودند روزی با محمد بن داود بن جراح
در آن باب مشاورت کرد وی با بن معتز اشارت نمود و از
عقل و ادب و رای رزین وی بزیاده وصف کرد پس وقت دیگر
آن مشورت با ابو الحسن بن فرات بمیان نهاد ابن فرات گفت
ایها الوزیر تا کنون هرگز عادت با آن جاری نشده بود که در
اینگونه کارهای بزرگ و امورات خطیر و تعیین خلفا من طرف
مشاورت باشم ولی در امورات عزل و نصب عمال مشاورت را
شایسته ام و از بیان صواب مضایقت نکنم وزیر در غضب
شده گفت همانا این قطعی بارد و طرزه خنک است چه من ترا
بدین شور مخصوص داشتم و رای صحیح ترا پسندیده ام آنچه را

که صواب دانی بیان کن ابن فرات گفت اگر وزیر در حق کسی
رای زده و او را شایسته و لایق مسند خلافت دانسته البته برقرار
سازد و او را اینکه گاه سلطنت مستقر دارد وزیر چنان
دانست که مقصود وی از آن کلام ابن معتز است چه خبر
وی در میان مردم اشتهار داشت وزیر گفت بدین گفتار
تو قناعت نکنم مزید آور که از تعیین مرادت آگاه شوم
پس ابن فرات گفت

فَلْيَتَّقِ اللهَ الوَزِيرُ وَلَا يَنْصِبْ إِلَّا مَنْ عَرَفَهُ وَاطَّلَعَ
عَلَى جَمِيعِ احْوَالِهِ وَلَا يَنْصِبْ بَخِيلًا فَيُضَيِّقُ عَلَى النَّاسِ
وَيَقْطَعُ ارْزَاقَهُمْ وَلَا طَمَّاعًا فَيَشْرَهُ فِي اَمْوَالِهِمْ
فَيُصَادِرُهُمْ وَيَاْخُذُ اَمْوَالَهُمْ وَاَمْلَاكَهُمْ وَلَا قَلِيلَ
الدِّينِ فَلَا يَخَافُ العُقُوبَةَ وَالآثَامَ وَيَرْجُو الثَّوَابَ
فِيمَا يَفْعَلُهُ وَلَا يُوَلِّي مَنْ عَرَفَ نِعْمَةَ هٰذَا وَبُسْتَانَ
هٰذَا وَضَيْعَةَ هٰذَا وَفَرَسَ هٰذَا وَمَنْ قَدْ لَقِيَ النَّاسَ
وَلَقُوهُ وَعَامَلَهُمْ وَعَامَلُوهُ وَيَحْسُبُ حِسَابَ نِعَمِ
النَّاسِ وَعَرَفَ وُجُوهَ دَخْلِهِمْ وَخَرْجِهِمْ

حاصل معنی آنکه
ایها الوزیر از خدا بترس کسیکه ترا اجمال و شناسایی نیست
بر سریر خلافت نصب مکن مگر وقتیکه بر تمامت حالتش مطلع باشی
و کسیرا که بهر رذیله بخل متصف است بر اریکه خلافت مستقر مساز
چه این کس فراخای عیش را بر مردمان تنگ سازد

ومعیشت ایشان قطع نماید وشخصی که سرشت وجودش با آب
طمع تخمیر یافته اختیار مکن چراکه چنین کس برای اخذ اموال
مسلمانان حریص باشد پس ایشان را بر کرداند و اموال
مردم بستاند و املاک ایشان ضبط کند وکسیکه از دین چندان
بهره نداشته باشد بر چار بالش امارت متکی مساز چه از عقوبت
وگناه نترسد ودست تعدی باز دارد واز خدا اندیشه نماید
واز افعال وکردار خود امید ثواب ندارد وزمام اختیار
مردم بدست کسی ده که منعت وکفاف هرکسی بداند واز
ضیاع وعقار وبساتین باغ واسب هر کسی را بشناسد وهمچنین کسی
که با مردم مخالط ومعاشر باشد ومردم او را دیده باشند
واو با مردم معاملت ومردم با وی داد وستد کرده باشند
وهمی مخاوهمش نعم مردم شمارد وطرق دخل ووجوه خرج
ایشان بداند بدان مقام بلندش مستقر مکن وزیر گفت راست
گفتی آیا کرا شایسته این مقام ودارای این صفات دانی
ابن فرات گفت جعفر بن معتضد وزیر گفت وای بر تو او
طفلی خورد سال است ابن فرات گفت راست گفتی ولی
وی فرزند ارجمند معتضد است وهیچ مرد کاملی در مسند خلافت
مستقر نشد که برای اصلاح امور مملکتی که بوی ما احتیاج نداشته
باشد پس وزیر دیگر از علی بن عیسی مشاورت کرد وی بتصریح
باسم کسی نمود گفت برای این مسند کسی را قبول کن که از خدا
ترسد ودین ودنیای مردمان اصلاح کند وزیر از آنمیان

رای ابن فرات بپسندید ووصیت مکتفی را بدان انتخاب واختیار ضمیمت
واضافت کرده پس از مکتفی جعفر را بر اریکه خلافت نشاندند ومردم
با جعفر بیعت نمودند وبمقتدر ملقب شد چون در آنزمان سن
وی سیزده سال بیش نبوده همی مردم در این باب سخن
میکردند وزیر بر آن شد که ویرا خلع نماید ومحمد بن معتمد را
بر جای او ثابت دارد در جمع اسباب میکوشید ومترصد وقت
بود که محمد بواسطه مرض فالج درگذشت وزیر عزیمت گماشت
که تا حسین بن متوکل را بر خلافت متولی کند پس از پنج روز
وی نیز از دنیا درگذشت پس در سال دویست ونود وشش
هجری طبقات مردم از وزرا وسرکردگان وقضاة
ومستوفیان وقاطبه بزرگان واعیان با عباس بن حسن
وزیر بر خلع مقتدر وبیعت با ابن معتز همت گماشتند وتمامت
ایشان هم عهد وهم عقیدت شدند نخست کس بجانب ابن معتز
فرستادند که ما را هوای خلافت تو بر سر است وهمی خواهیم
که عقد بیعت وقلاده اطاعتت بر گردن نهیم ابن معتز در جواب
گفت بدین بیعت رضا دهم بشرطیکه آتش جدال شعله نکشد وغبار
فتنه برپا نشود وخون مسلمانان بر زمین نریزد پس با وی گفتند
که خاطر آسوده دار چه منازع ومحاربی در میان نیست وتمامت
افراد امراکه در اینباب باتفاق است مقدم ورؤسای ایشان
اینانند عباس بن حسن وزیر ومحمد بن داود بن جراح واحمد بن
یعقوب قاضی واز سرکردگان لشکر حسین بن حمدان وبدر ووصیف بن

هوارتکین وزیر با خود اندیشید که مقتدر را با من نهایت محبت
والفت است و بموجب این کار نباید اقدام کردن پس از نتیجه
از کرده پشیمان شد و در فکر علاج برآمده حاضرین از اراده
او آگاه شدند وقتیکه وی با فاتک معتضدی بجانب بستان خود
میرفت حسین بن حمدان و بدر اعجمی و وصیف از پشت سر بروی
رسیدند نخست وزیر را عرضه شمشیر کرده سپس فاتک را بخون
آغشتند پس حسین بن حمدان اسب خویش بجانب حلبه که محله
بزرگی است واقع در طرف شرقی بغداد تاختن نمود چه وی را
گمان آن بود که مقتدر در آنمکان چوگان بازی میکند تا او را
بقتل آورد مقتدر قبل از وصول وی بر حقیقت حال و قتل وزیر
و فاتک واقف شده بود بعمارتی که در آنجا بود متحصن گشت
حسین بر وی دست نیافت عود نموده فردای همان روز که بیستم
شهر ربیع الاول بود مقتدر را خلع نمودند و تمامت سرکردگان
و مستوفیان و اعیان ملک سوای ابن فرات و بعضی از خواص
مقتدر بر ابن معتز گرد آمده محمد بن سعید ازرق متولی اخذ بیعت
شده تمامی مردم با وی بخلافت بیعت نمودند و او را المرتضی بالله
و یا الراضی بالله و یا الغالب بالله و یا المنصف بالله لقب نهاده
گفتگان وی محمد بن داود جراح را بشغل جلیل وزارت مقرر داشت
و دیوان رسائل و استیفا را بر عهده علی بن عیسی باز گذاشت
احکام و فرامین باطراف بلاد و اکناف امصار بدین عنوان رقم
داد که من امیر المؤمنین المرتضی بالله ابی العباس عبد الله بن

معتز بالله کذا و کذا و کس بسوی مقتدر روان داشت که باید
همین لحظه از دار خلافت بخانه ابن طاهر انتقال کنی که اینک
امیر المؤمنین بدار الخلافه متوجه است مقتدر را از در تدبیر گفت
بسر و چشم مرا تا شام مهلت دهید تا رخت بیرون کشم فرستاده
ابن معتز بازگشته علی الصباح حسین بن حمدان بر اسب خویش
بنشست و بسوی دار الخلافه براند غلامان مقتدر بمقاتلت
برخاستند و از پشت استار و جدران بتیر آنروز را قتال نموده
تا آخر روز حسین را برگردانیدند چون غراب شب بال گشود
مقتدر دید که کار بهجوم عام کشیده سوار شد با جمعی از خواص
و خدم و اموال عزیمت موصل نموده همی از آن مخل در تحیر سبب
و علاج بر وی پوشیده بود و از سرکردگان جز مونس خادم
و مونس خازن با وی متابعت نکردند و بغیر از حواشی دار
خلافت کسی با وی نبود پس در آنحال مردم دو فرقه شدند
بعضی با بعضی گفتند که ما بدون عذر موجه خلافت بکسی تسلیم نکنیم
جماعتی از آن کسان که با ابن معتز بیعت کرده بودند بمقتدر
پیوستند و با هم همرای شدند که از طرف آب بر حرم سرای
ابن معتز درآیند و او را بقتل آورند مقتدر فرمود تا سلاح جنگ
و اسباب حرب آماده داشتند پس جمعی در کشتیهای کوچک
برنشستند و جانب سرای ابن معتز براندند حواشی وی از دور
چون آن کثرت مشاهدت کردند همگی از ترس روی بگریز
نهاده بعضی بر روی یکدیگر می افتادند ابن معتز چون آنحال

مشاهدت کرد بر اسب برنشست و با وزیر خود روی بفرار نهاده یکی
از غلامان از پیش روی او باواز بلند همی گفت یا معشر العامة
ادعوا لخلیفتکم السنی البربهاری یعنی ای گروه
سنت و جماعت مر خلیفه خود را که مردی سنی و بربهاری است
دعا کنید ابن اثیر جزری گوید انغلام ویرا برای آن
بدین نسبت میخواند که مردم بوی رغبت کنند چه حسین بن قاسم بن
عبدالله بربهاری مردی از پیروان احمد بن حنبل و الجماعت را
مقدم بود و مردم عامه در حق وی عقیدتی عظیم داشتند پس از
آن وی مردم را استمالت میکرد ابن معتز با همان خالت و قلیل
جمعیت راه صحرا پیش گرفت بگمان آنکه سپاهیانیکه او را بیعت
نموده اند متابعتش کنند از آنجا بسر من رای نقل نموده تا سلطنت
وی قوت گیرد احدی بوی ملحق نشد محمد بن داود از ترس
و هراس بخانه خود مختفی شد و ابن معتز از اسب خویش بزیر
آمده با غلام خود یمن نام بسرای ابی عبدالله بن جصاص پناه
گزید و بیشتر مبایعین ابن معتز پنهان شدند در آن اثنا مقتدر را
اقتداری از نو پدید آمد و عیاران فتنه در بغداد بالا گرفت
بنهب اموال قطع اعمار دست باز داشتند مردمان سفله
و مردان عیار فرصت غنیمت شمرده خانها را همی غارت
میکردند ابن عمرویه صاحب شرطه که از متابعین و مبایعین ابن
معتز بود پس از فرار و اختفای ابن معتز از در مکر و غدر و تدلیس
در آمده و بشعار مقتدر مردم را میخواند مردم آواز بر داشتند که

ایرد کذاب ریاکار آیا چه قدر مکر نمائی با وی مقاتلتی سخت نمودند
ابن عمرویه راه فرار پیش گرفته خود را بجائی پنهان ساخت
و اصحابش نیز متفرق شدند یحیی بن علی ویرا بدین اشعار
هجا گفت

بایعوه فلم یکن عند الانوک الا التغیر و التخبط
رافضیون بایعوا انصب الامة هذا لعمری لتخلیط
ثم ولی من زعفه و محاموه من خلفهم لهم تضریط

یعنی

بیعت نمودند ابن معتز را و آن مرد احمق را این جز تغییر و خبط نبوده
بجان خودم که بسیار شگفتی است که مردم رافضی با ناصبی ترین
امت بیعت کردند پس از شدت ترس برگشت و مردم قصد
وی نموده از عقب وی ضرطها همی روان داشتند
در همانساعت مقتدر ریاست شرطه بمونس خازن مفوض داشت
و خود با سپاه خارج شده بر وصیف بن صوارتکین و غیره دست
یافته تمامت ایشانرا عرضه شمشیر نمود پس علی بن عیسی و قاضی
محمد بن خلف و قاضی ابو عمر را گرفته ها نمود و قاضی المثنی احمد
ابن یعقوب را حاضر کردند اول بیعت مقتدر بوی تکلیف نمودند
احمد گفت من با طفلی بیعت نکنم خلیفه مقتلش فرمان داد پس مقتدر
کس بجانب ابو الحسن بن فرات فرستاده او را از زاویه اختفا
بخواند خلعت وزارت بقامتش در پوشانید رتق و فتق امور
ملکی بروی مقرر داشت در آن اثنا یکی از غلامان ابن جصاص که سوسن

نام داشت بصافی حرمی خبر داد که الساعة ابن معتز با جمعی از خواص
خود در سرای مولای من مختفی است بمحض انتشار این خبر غلامان
مقتدر بیکبار بخانه ابن جصاص در آمدند و ابن معتز را گرفته
بمحبس بردند تا شبانگاه در آنجا بسر برد و چون شب در آمد
دو خصیه وی را چندان بفشردند که روزگار عمرش بپایان رسید
جهان را بدرود کرد بنا بر روایتی گلوی وی چندان بفشردند
که تا رخت بعالم بقا کشید بهر حال جسد وی را بزیلوئی در پیچیده
بسوی اهلش روانه داشتند و مالی وافر از ابن جصاص بگرفتند
و محمد بن داود را که وزیر ابن معتز بود بقتل آوردند و علی بن عیسی
بجانب واسط نفی شد پس از آنجا کس نزد ابن فرات فرستاد
اذن عزیمت و اجازه هجرت بمکه خواست وزیر اذنش داده
وی از راه بصره بمکه پناه گزید و از قاضی ابو عمر صد هزار تومان
بگرفتند پس عساکر منصوره در طلب حسین بن حمدان از بغداد
همی تا بموصل بتاختند و بر وی ظفر نیافته ببغداد مراجعت کردند
وزیر بامیر موصل ابو الهیجا برادر حسین بن حمدان بنگاشت
که وی را گرفته بجانب ما بفرست حسین راه فرار در پیش گرفته
ابو الهیجا بر اثر وی براند عاقبت بر وی ظفر یافته بعضی از اصحاب
او را اسیر نموده و ده هزار تومان از وی بگرفت و بجانب
موصل برگشت و از موصل بسوی بغداد عزیمت بگماشت
چون بقرب تکریت رسید حسین بن حمدان شب بر ابو الهیجا
در رسید و جمعی از کسان وی بقتل آورده ابو الهیجا بسوی

بغداد بتاخت برادرش حسین کس بسوی ابن فرات روان
داشت که از من درگذر و در پیشگاه خلافت از من شفاعت
کن که خلیفه از من و ابراهیم بن کیغلغ و ابن عمرویه و جمعی دیگر
عفو و اغماض نماید شفاعت ابن فرات مقبول خلافت افتاده
مقتدر از ایشان درگذشت پس حسین داخل بغداد شده
برادرش ابو الهیجا تمامت آن مال که از وی مأخوذ نموده
بود رد نمود تا بکلی آتش آن فتنه منطفی شد و ابن فرات
بساط عدل و سفره احسان بگسترد و بنیاد ظلم و طغیان برچید
و کار مسلمانان از نو انتظام آمد   قاضی ابن خلکان
گوید که ابن معتز مردی سیاه چرده و گندم گون بود و صورتی
درخشان داشت و ریش خود را بسواد خضاب میکرد و از کلمات
اوست که میگفته اَلبَلاغَةُ بُلُوغُ المَعنی

مصنفات و مؤلفات وی بدین تفصیل است

کتاب الزهر والریاض   کتاب البدیع
کتاب المکاتبات الاخوان بالشعر
کتاب الجوارح والصید   کتاب السرقات
کتاب اشعار الملوک   کتاب الآداب
کتاب حلی الاخبار   کتاب طبقات الشعرا
کتاب الجامع فی الغناء   کتاب
فیه ارجوزة فی ذم الصبوح
علی بن محمد بن بسام شاعر این دو شعر در مرثیه وی سروده

للهِ دَرُّكَ مِن مَيتٍ بِمَضيَعةٍ	ناهيكَ فِي العِلمِ وَالآدابِ وَالحَسَبِ
ما فيهِ لَوٌّ وَلا لَولا فَتَنقُصُهُ	وَإِنَّما أَدرَكَتهُ حِرفَةُ الأَدَبِ

یعنی

خیر دهد خدا آمرزیده را که در مراتب علمیه و آداب و حسب
تو را از دیگر مردم کافی باشد لو و لولا که از کلمات
شرطند در او نبود که گوئی اگر چنان بودی چنین می شد
و اگر چنان نمیکرد چنین نمی شد بلکه نکبت حرفت ادب
ویرا دریافته بود سید صدر الدین شیرازی المعروف
به سید علی خان در عنوان کتاب انوار الربیع آورده اول
کسیکه علم بدیع اختراع نموده عبد الله بن معتز عباسی است
که از بدایع افکار بنیاد آن علم نهاد و از هار اسعفن بسر
انگشت رای صائب صحائف اوراق نگاشت
و بنام بدیعش موسوم داشت چنانکه ابن معتز این عبارات
در صدر کتاب خود نوشت

وَما جَمَعَ قَبلي فُنونَ البَديعِ أَحَدٌ وَلا سَبَقَني إِلى
تَأليفِهِ مُؤَلِّفٌ وَأَلَّفتُهُ في سَنَةِ أَربَعٍ وَسَبعينَ
وَمِائَتَينِ فَمَن أَحَبَّ أَن يَقتَدِيَ بِنا وَيَقتَصِرَ
عَلى هٰذِهِ فَليَفعَل وَمَن أَضافَ مِن هٰذِهِ المَحاسِنِ
أَو غَيرِها شَيئاً إِلى البَديعِ وَأَدخَلَ غَيرَ رَأيِنا
فَلَهُ اختِيارُهُ

یعنی کسی فنون بدیع قبل از من جمع ننموده و هیچ مؤلفی

در تالیف آنعلم شریف مرا پیشی نگرفته من خود در سال دویست و
هفتاد و چهار هجری تالیف انعلم بدیع نمودم پس اگر
کسی خواهد که ما را پیروی نماید و بر آنچه نگاشتیم اقتصار
کند ما اذنش کردیم که بجای آورد و اگر کسی خواهد
بر این محاسن و یا غیر آن مزیدی بیاورد و آنرا بر بدایع
طبع ما اضافت سازد و رای جز رای ما طلب کند
پس وی در آنعمل مختار است

ابو سلیمان

محمد بن طاهر بن بهرام در فلسفهٔ اولی و حکمت الهی و فن منطق و معرفت
میزان رتبتی ارجمند و مقامی بلند داشت و در سلک حکمای
مائهٔ چهارم منظوم است تمامت العلوم و جمیع الفنون بر متی
ابن یونس و امثال وی از معاصرین قرائت کرد و بعهد عضدالدوله
دیلمی اشتهار یافته در بارگاه آن سلطان مکانتی رفیع و منزلتی
منیع حاصل نمود عضدالدوله زیاده وی را اکرم و منعم میداشت
ابو سلیمان بپاس نعمت و ادای حقوق وی اکثر شروح بر کتب
ارسطوطالیس نگاشت کویند ابوحیان توحیدی که در عداد
اصحاب وی بشمار میرفت در عصبیت وی زیاده میکوشید
و اسرار مجالس بزرگان بوی افشا مینمود و بهرگونه خبر که اطلاع
یافتی با ابو سلیمان بمیان می‌آورد و از آرزوی وی کتاب
الامتاع والموانسه برای وی تصنیف کرد و در آن کتاب بسیاری
از اخبار مجالس عبدالله بن فارض شیرازی را در آن وقت
که بشغل جلیل وزارت صمصام الدوله بن عضدالدوله سرافراز
آمد درج نمود قطب الدین لاهیجی کوید اگر کسی بچشم تحقیق و دیده
انصاف در آن کتاب بنگرد داند که تصنیف آن کتاب جز
بسر انگشت فکرت فاضلی محیط و عالمی ذوفنون صورت نه بسته
بالجمله وی را نوادر سؤال و طرائف جواب و لطائف اخبار
بسیار است آورده اند که وی مردی اعور بود و از یک چشم
ادراک اشیا نمودی بدانجهة پیوسته از خلق کناره گرفتی

و در گوشهٔ انقطاع نشستی و ابواب مراودات با مردم
مسدود داشتی جز طالبان علم و اهل استفادت بسرای
وی بار نیافتند و منزلش خاصه اهل علم را محل آسایش و راحت
بود و یکی از شعرا گمان آن است که بدیهی شاعر باشد بدین
اشعار وی را هجا گفته

أَبُو سُلَيْمَانَ عَالِمٌ فَطِنٌ	مَا هُوَ فِي عِلْمِهِ بِمُنْتَقِصِ
لٰكِنْ بِهِ طَرْقٌ عِنْدَ رُؤْيَتِهِ	مِنْ عَوَرٍ مُوحِشٍ وَمِنْ بَرَصِ
وَبِابْنِهِ مِثْلُ مَا بِوَالِدِهِ	وَهٰذِهِ قِصَّةٌ مِنَ الْقِصَصِ

یعنی ابو سلیمان مردی بزرگ و دانشمند است و هیچگاه
مراتب فضلش را نقصانی راه نیافته لیکن چون وی را
بدیدم که مردی یک چشم موحش و بمرض برص مبتلا است
در حیرت شدم و این از قصه‌های عجیب است که پسر وی
نیز بعلت پدر گرفتار است یکی از ابو سلیمان پرسید که
چگوئی در حق نحو یونان و نحو عرب اصول و قواعد آن دو
کدام یک محکم و مضبوط تر است وی در جواب گفت

نَحْوُ الْعَرَبِ قَطْرَةٌ وَنَحْوُنَا قَطْعَةٌ یعنی نحو ما

یونانیین بمنزله قطعه است و نحو عرب بمثابه قطره
و این خود دلیل است بر آن چیزیکه در ترجمت ابوالاسود
دئلی در قصهٔ یحیی نحوی نگاشته آمد از اینکه مردمان
یونان را برای تصحیح کلمات و حفظ اعراب اصولی
منضبط و قواعدی محکم بوده و آن را نحو [illegible] می‌گفتند

چون تاریخ ولادت و زمان فوت وی از محل معتبر دست نیامد لهذا بایراد آن مبادرت نشد

ابن درستویه نحوی

کنیتش ابو محمد و نامش عبد الله پسر جعفر بن درستویه بن المرزبان از مشاهیر معرمین و علماء عربیت بود و ولادت وی در سال دویست و پنجاه افتاده اصلاً از مردم ناحیه فسا از ملک فارس است و از این جهت او را ابن درستویه فسوی خوانند قاضی احمد بن خلکان در ترجمت وی گوید کَانَ عَالِمًا فَاضِلًا اَخَذَ فَنَّ الْاَدَبِ عَنِ ابْنِ قُتَیْبَةِ وَعَنِ الْمُبَرِّدِ وَغَیْرِهِمَا بِبَغْدَادَ وَاَخَذَ عَنْهُ جَمَاعَةٌ مِنَ الْاَفَاضِلِ كَالدَّارِقُطْنِی وَغَیْرِهِ یعنی علم نحو و عربیت از ابن قتیبه و مبرد و غیرهما آموخت و جماعتی از افاضل اعلام مانند دارقطنی از او فرا گرفته ملا جلال الدین سیوطی در کتاب بغیة الوعاة فی طبقات اللغویین والنحاة آورده که ابن درستویه در مسائل فن اعراب و علم لغت بر طریق نحاه بصره میرفت و از مذاهب بصریین انتصار میکرد و از آراء کوفیین همی اعراض مینمود ابن منده وی او را بوثاقت خبر و صدق روایت بستوده و مرویات وی را بصحت استناد و حسن قبول وصف نموده ولی شیخ هبة الله الکائی گفته روایت ابن درستویه درست نیست و اخبار او ضعیف و از حلیه اطمینان عاطل است چه من شنیده ام که او را گفتند از عباس دوری حدیثی حکایت نمای و در ازائی این کذب یکدرم بستان او

روایتی که از عباس شنیده بود بگفت و درمی گرفت اخبار
اینچنین راوی متهم اعتماد را نشاید چه اینگونه جعل در سایر
کلمات او نیز احتمال وضع پدید آرد   جلال الدین گوید
اما از خطیب بغدادی نقل است که او خود هبة الله الکائی
در این باب طعن میآورده و اورا در قدح ابن درستویه
قدح مینموده و می گفته مرا این حکایت باور نیاید چه مقام
علم و رتبت فضل ابن درستویه ارفع از آنست که جعل خبر کند
و وضع حدیث نماید   وفات ابن درستویه روز دوشنبه
بیست و یکم یا بیست و چهارم صفر از سال سیصد و چهل و هفت
هجری در بغداد اتفاق افتاد   و این مصنفات
بضبط مصنف وضات یادگار نهاد

تفسیر کتاب الجرمی   کتاب الارشاد فی النحو
کتاب الهجا   شرح الفصیح الرد علی المفضل الضبی
فی الرد علی الخلیل   کتاب الهدایه   کتاب
المقصور والممدود   کتاب غریب الحدیث
کتاب معانی الشعر   کتاب الحی والمیت
کتاب التوسط بین الاخفش وثعلب فی تفسیر القران   کتاب
خبر قس بن ساعده   کتاب الاضداد   کتاب اخبار
النحویین   کتاب الرد علی الفراء فی المعانی

واورا مؤلفاتی چند است که بدانها شروع نموده و تمام نکرده
کلمه درستویه را ابن سمعانی بضم دال و را و سکون سین مهمله و ضم تا و سکون واو و فتح یا
و ها ساکنه ضبط نموده   و ابن ماکولا در کتاب اکمال بفتح دال و را و تا و واو بیان

ابن خمیس

حسین بن نصر بن محمد بن حسین بن قاسم بن خمیس بن عامر
از فقهای شافعیه و قبیله بنی کعب است در سال چهارصد و
شصت و شش هجری بقریه جهینه تولد یافت در شهر موصل علم حدیث
خواند و برای تکمیل بدار السلام رفت شاگردی ابو حامد غزالی اختیار
نمود علم اصول و فن فقه از او آموخت و در حوزه جمعی از شیوخ
قاضی ابوبکر شامی و شیخ ابو الفوارس زینبی و غیرهما نیز در آمد از هر یک
فایدتی گرفت و در هر مدرس نکته اندوخت تا آنکه لقب تاج الاسلام
یافت و بر قضاوت رحبه مالک بن طوق گماشته شد مدتی در آن
بلد بمیزان شرع حکم راند و عاقبت از آن منصب روی تافت و در شهر
موصل توطن گزید و بکار علم و دانش مشغولی کرد چندین تصنیف سودمند
پرداخت که از آنجمله است کتاب مناسک حج   کتاب اخبار المنامات
کتاب مناقب الابرار   علی الجمله روزگار خویش بترویج احکام و تشیید
سنن و تصنیف فقه و تعلیم تألیف اختصار داد در شهر ربیع الاول
از سال پانصد و پنجاه و دو وفات یافت   جهینه بضم جیم
و فتح ها قریه ایست بزرگ بقرب موصل که در کنار دجله افتاده
و آن قریه مجاور دیهی است که چشمه عین القیاره در آن واقع شده
گویند استحمام در آن چشمه برای فالج و ریاح بارده نافع است   احمد بن خلکان
در ذیل ترجمت ابن خمیس کعبی گوید از شعب عرب چهار قبیله اند که منسوب
بهر یک را کعبی خوانند بفتح کاف و سکون عین مهمله   و معلوم نیست
که ابن خمیس بکدام یک از آن قبائل منسوب است

ابوبکر سمان

ازهر بن سعد سمان از مردم بصره و مشایخ رواة و ارکان محدثین است
ولادت وی در سال یکصد و یازده هجری اتفاق افتاد
پدرش سعد غلام مردی از قبیله باهله بود و ازاین روی ابوبکر را
در کتب رجال باهلی بالولاء نویسند او در فن حدیث شاگردی
حمید طویل کرد محدثین عراق فن اخبار را از او فرا گرفتند
و روایت خویش بوی مستند داشتند یافعی و دیگران آورده‌اند
که ابوبکر از آن پیش که ابوجعفر منصور بر اریکهٔ خلافت نشیند همواره
در صحبت ابوجعفر بسر میبرد و با وی طریق مرافقت و اتحاد و سلوک
میداشت وقتیکه منصور بر مسند خلافت جلوس کرد ابوبکر بر حسب
دوستی قدیم برای تهنیت منصور بدرب سرای خلافت آمده آهنگ
حضور نمود و اذن ورود خواست چون خبر استیذان وی بمنصور
بردند منصور باقتضای منصب آغاز بیوفائی نمود و حاجب را بممانعت
وی فرمان داد ابوبکر بناچار بازگشت و در خانه خود همی منتظر نشست
تا روزیکه منصور طبقات مردم را بار عام بخشید پس ابوبکر بمنزل ابوجعفر
درآمد همینکه چشم خلیفه بدو افتاد گفت یا ابابکر از چه راه آهنگ این
درگاه کردی و بچه عنوان عزیمت این آستان نمودی گفت
یا امیرالمؤمنین آمدم تا حق صحبت دیرین گذارم و ترا باین موهبت
عظیم تهنیت گویم منصور با غلامان گفت هزار دینار بوی تسلیم دارید
و از جانب من با او بگوئید که کاری نیکو کردی و مرا بخلافت
تهنیت و تبریک گفتی ولی پس مرا از تکلیف دیدار معاف دار
و قدم خود بزحمت این حرکات رنجه مساز حسب الامر هزار دینار

بوی دادند و آن پیغام گذاردند ابوبکر جایزهٔ خویش بستد و از مجلس منصور
برآمد چون سال دیگر منصور بار عام داد ابوبکر بدرگاه رسید بار دوم
بحضرت خلیفه وارد شد و سلام کرد همینکه منصور را نظر بدو افتاد
گفت ای ابابکر از چه روی دیگر بار را خواستار شدی گفت شنیدم
امیرالمؤمنین را کسالتی عارض شده و وظیفه عیادت بر خود واجب
دیدم برای ادای این تکلیف بخدمت رسیدم منصور با یکی از واقفان حضور
گفت هزار دینار بوی بسپار و از لسان منش پیغام گذار که شرط عیادت
پرداختی از این پس این تکلیف بر خود واجب مشناس که من بس
قوی مزاج و قلیل مرض باشم ابوبکر پیغام بشنید و عطا بگرفت و بخانه
برگشت چون سال دیگر درآمد و زیرا که مقرر بود علی الرسم بار عام
بخشید هم ابوبکر خود را مانند سالهای گذشته بدار الخلافه رسانید
و در جرگ عامه بحضور کشانید همینکه منصور او را دید گفت دو سال
از این پیش تهنیت خلافت بهانه کردی و سال گذشته عیادت
مرض وسیله نمودی حالی در تصدیع ما چه دستاویز جسته گفت شنیده‌ام
که امیرالمؤمنین را دعائی است مستجاب که هر کس در سختی و گرفتاری
آن دعا بخواند البته نجات یابد اینک آمدم تا آن دعا از امیرالمؤمنین
بیاموزم منصور گفت ای ابابکر خود را بیهوده زحمت بهادی زیرا
که یک دو سال است از آن دعا یکباره اثر برفته چه من هر سال
آن دعا میخوانم که ترا نبینم و از آزار دیدارت خلاص یابم اصلاً مستجاب
نمیشود و چنانکه می بینی همه ساله بوظیفه ملاقاتت مبتلا و بتکلیف
دیدارت گرفتارم یافعی گوید چنانا منصور در این واقعه طریق حلم

وبُرد باری سپرده با آنهمه سخت گیری بیگذشتی که از او منقول است
اینگونه سلوک را از نوادر اتفاقات توان شمرد چه اگر اینمقدمات
با حجاج افتادی جز عقوبت قتل نتیجه ندادی وهمچنین انتقیم در بذل
وبخشش از ابوجعفر بس بدیع وغریب است چه صفت بخل وملکه امساک
چندان بر طبع وی غالب بوده که با بوالدوانیق مکنی شد و
وفات ابوبکر چنانکه جمعی از ارباب طبقات ذکر نموده اند در سال
دویست وسه یا دویست وهفت وقوع یافت قاضی شمس الدین
ابن خلکان در ذیل ترجمه ابی بکر گوید بصره از شهرهای معظم از بلاد اسلامیه
معدود است که عمر بن الخطاب در سال چهارده هجری آن شهر بدست
عقبة بن غزوان بنیاد کرد و در نسبت بآن شهر بصری بفتح باء
وبصری بکسر باء هر دو مجوز است چنانکه ابن قتیبه در باب اسامی
بلدانی که در نسبت تغییر پذیرند بدینمعنی تصریح نموده

ابو بکر بن عیاش بن سالم الخیاط

در نام وی اختلاف است بعضی سالم گفته اند وبرخی شعبه ویعقوب
اسم وکنیت او یکی است هم مادرش بو بکر نام نهاد نژاد او
بقبیله بنی اسد رسد مورخ اربلی در وفیات گوید کان من
ارباب الحدیث والعلماء المشاهیر ابو بکر یکی از دو راوی عاصم
ابن ابی النجود بود که از قراء سبعه معدود شود وراوی دیگرش
ابو عمر بزاز است این دو راوی موثق فن قرائت از عاصم
اخذ نموده برای مردم روایت کرده اند محمد بن سعد یمنی
در ترجمت ابو بکر آورده کما قال بعضهم کان لا یفتر عن
التلاوة وقرأ اثناعشر الف ختمة وقیل اربعة وعشرین الف ختمة یعنی گفته اند که ابو بکر
هرگز از تلاوت کلام مجید فتور وکسالت نمی یافت مدت العمر
دوازده هزار بار کلام پروردگار ختم کرد وبقولی بیست وچهار
هزار بار از نوادر وقایع وی حکایتی است که بر علو منزلت
وحسن عقیدتش دلیلی محکم باشد وشاهدی عادل غواص
بحار اخبار علامه مجلسی در کتاب بحار الانوار وغیر آن از مصنفات
خود از یحیی بن عبد الحمید حمانی روایت کرده که گفت در
زمانی که موسی بن عیسی الهاشمی حاکم کوفه بود نوبتی از منزل
خویش بیرون آمدم وشیخ ابو بکر بن عیاش را دیدم
که بر دراز گوشی نشسته همینکه چشمش بر من افتاد گفت یا یحیی بیا
تا باهم نزدیک امیر درویم ومن ندانستم که مراد او کیست ولی
تعظیم ابو بکر را همراه شدم پس در رکاب او روان گشتم

چون بخانه که بدار عبد الله بن حازم معروف است رسیدیم
روی سوی من کرد و گفت ای پسر حمانی ترا از آنجهت
بزحمت مصاحبت انداختم که بر آنچه با این مرد طاغی گویم
گواه گردی و ابلاغ حجت را بگوش خویش اصغا نمائی
گفتم ایها الشیخ کرا میگوئی گفت این کافر فاجر موسی بن عیسی
که والی اینملک است پس همی برفتیم تا بدرب خانهٔ
موسی رسیدیم و ابوبکر همچنان سواره داخل شد با آنکه
رسم آن بود که مردم چون بدرگاه سرای موسی میرسیدند
پیاده میشدند حاجب موسی ابوبکر را بشناخت و از دخولش
مانع نتوانست شد ولی مرا نگذاشت که وارد شوم ابوبکر
ملتفت شد که مرا باز میدارد بانگ زد که ای ملعون ورا
مانع میشوی با آنکه همراه من آمده پس دربان بکناری شد
و من از دنبال شیخ درآمدم و او جامه در بر داشت که گمهای
آن گشوده بود و همی دار گوش براند تا داخل ایوان
شد موسی در صدر ایوان بر تخت خود نشسته بود و علی العادهٔ
از یمین و یسارش گروهی مسلح قیام داشتند چون دیدهٔ
او بر ابوبکر افتاد مرحبا گفت و او را نزدیک خوانده و در کنار
خویش بر تختش نشانید و مرا نگذاشتند که داخل ایوان
شوم ابوبکر ملتفت من شد که در بیرون ایستاده ام عتاب
کرد که و یحک نزدیک من آی من درون ایوان شدم
و با پای افزار و پیراهن که در پای داشتم پیش رفتم

مرا و بروی خود بنشاند موسی با ابابکر گفت این همان است
که نزد من شفاعت او مینمودی گفت نی بلکه آوردن او
برای شهادت است نه شفاعت گفت چه شهادت
گفت بر آنچه تو با این قبر کرده نگریستم آمدم تا سخنی بر تو ابلاغ
کنم و او بر اتمام حجت من گواه باشد گفت کدام قبر گفت
قبر فرزند بتول سبط رسول حسین بن علی و موسی آنزمان
زارعی چند فرستاده بود تا تربت شریف حضرت امام
ابوعبد الله علیه السلام را شیار نموده تمامت ارض حائر
بکاشته بودند همینکه اینکلام از ابن عیاش شنید چنان
در خشم شد که نزدیک بود اندامش از هم بشکافد و گفت
ترا با عمل من چکار است گفت بمان تا بگویم زمانی چند
از این پیش در واقعه دیدم که گویا من بعزمیت قبیله خویش
در بنی غاضره از کوفه بیرون شدم همینکه بقنطره رسیدم
ده خنزیر از پیش روی من بیرون آمدند و آهنگ من
نمودند و خدای تعالی مرا بکمایت مردی از بنی اسد که خود
او را میشناختم از صدمهٔ تعرض آنجانوران نجات داد
چون از آنها بگذشتم و بقریهٔ شاهی رسیدم از جاده
غافل ماندم و بیاوه راه بیابان گرفتم در اثنا بیغوله با پیرزالی
برخوردم از من پرسید عزمیت کجا داری گفتم غاضریه
گفت اینوادی در پیش گیر که در انجام آن باره ره در پیوندی
من بنشانی که انعجوز گفت همی راه سپردم تا به نینوا رسیدم

ناگاه پیری کهن سال دیدم که در آنجا نشسته گفتم از کجائی
ای شیخ گفت از مردم انیقریه گفتم از عمر تو تا چند سال
برآمده گفت ندانم ولی آنزمان مرا در خاطر است که حسین بن
علی و همراهان ورا از این فرات ممنوع داشتند بر
حالیکه طیور هوا و وحوش صحرا از آن مینوشیدند ابوبکر
گوید از این سخن عظیم در حیرت شدم و از در تحقیق گفتم ویحک
تو خود آن ماجری بدیدی گفت آری سوگند با فریدگاری
که آسمان برافراخت من در آنزمان بودم و آن داستان
دیدم چنانچه این زمان هستم و با چشمی نگران می بینم
که تو و مردم عهد تو اعانت می کنید بر گناهی عظیم که اگر
مسلمانی بر روی زمین باشد از نگریستن آن چندان بگرید که
دیده اش مجروح گردد گفتم وای بر تو آن چه امر است
گفت آنکه سلطان این ملک را باز ندارید از فعلی شنیع
و شغلی فظیع که بجای آورد آیا مزار فرزند رسول
شخم و زراعت میشود گفتم مزار او کدام است گفت
نزدیک همین جایگاه که تو ایستاده ولی خود مدفن
آنحضرت نمودار نیست و کس آن را نتواند یافت
ابوبکر گوید مرا تا آنوقت هیچگاه بدان تربت عبور
نیفتاده بود گفتم ای شیخ حالی که آن قبر مطهر مستور است
پس که مرا تواند بدان دلالت نمود شیخ چون این بشنید
برخاست و روانه شد و من از دنبالش برفتم

تا برلب گودالی بایستاد و بر آن گودال دری استوار و حاجبی ایستاده
و گروهی انبوه دیدم راه با حاجب نزدیک نمودم و بار خواستم
تا بحضرت ابوعبدالله درآیم گفت رخصتی نیست گفتم چرا گفت از آنکه
ابراهیم خلیل و سلیل او خواجه عالم و پیغمبر خاتم نزد آنحضرتند و جبرئیل
و میکائیل با جمعی فراوان از فرشتگان همراه ایشانند ابوبکر
گفت پس بجستم و بیدار شدم بر حالیکه خوفی شدید و اندوهی
عظیم بر خاطر من جای گرفته بود و از اینواقعه روزگاری
مدید بگذشت چندانکه نزدیک آمد که من این داستان فراموش
کنم پس اتفاقاً مرا آهنگ قبیله بنی غاضره پیش آمد چه بر ذمه
مردی از آن طایفه وامی داشتم اقتضاء دین را جانب
آن قبیله گرفتم و مرا داستان خواب هیچ بخاطر نبود و همینکه
بقنطره کوفه رسیدم ناگاه ده کس از عیاران راه زن بیرون
آمدند و مرا از دیدن ایشان ماجرای واقعه بخاطر آمد ایشان
بر من در آویختند و گفتند آنچه با تو است بینداز و خود بسلامت
بیرون رو و با من جز نفقه اندک هیچ همراه نبود گفتم وای
بر شما من ابوبکر عیاشم و از پی طلب خویش میروم خدا را از
من درگذرید و از راه خود باز ندارید که من مهمان حسینی دوست دارم
و از این عزیمت تهیه شرط ضیافت همی خواهم یکی از آن جماعت
بیاران بانگ زد که این مولای من ابوبکر است کس متعرض
او نشود آنگاه جوانی را گفت همراه وی باش تا براهش رسانی
و من از تذکر واقعه و تعبیر خواب زیر در شگفت بودم همینکه بنوا

رسیدم والله الذی لا اله الا هو که پیر کهن سال بهمان
شمایل که در خواب دیده بودم در بیداری یافتم و با خود گفتم
لا اله الا الله این خود وحی بوده نه خواب آنگاه
بهمان تفصیل که در واقعه سؤال و جواب شده بود کمابیش
در میان ما گذشت تا آنجا که مرا همراه خود بموضع مزار
مقدس برد دیدم شیار کرده اند و زراعت نموده اند
از جزئی و کلی خواب خویش چیزی مختلف نیافتم بجز آنکه در و دیوار
در بیداری ندیدم پس ای موسی از خدا بترس که من سوگند
یاد کرده ام که نه در حکایت این ماجری بان بندم و نه از زیارت
آن مرقد پای کشم مکانی که ابراهیم مکرم و پیغمبر خاتم بزیارت
آن روند و جبرئیل و میکائیل با قنادیل ملائک در آن فرود
آیند البته شایسته است که هر مسلمان بعزمیت زیارتش همی
رغبت و مراقبت کند چه ابوحصین مرا روایت کرده که رسول
فرمود من رآنی فی المنام فایای رأی فان الشیطان
لا یتشبه بی | یعنی هر که مرا بخواب بیند خود مرا دیده چه شیطان
بصورت من مانند نگردد   یحیی گوید همینکه ابوبکر سخن ختم کرد
موسی برآشفت و گفت ای پسر عیاش اینهمه گفتار دراز آوردی
و من بپاسخ بسی خاموشی گرفتم تا این خرافت و حماقت
که از تو ظهور یافته بپای بری   سوگند بخدای اگر از این پس
بشنوم که این خبر بجائی گفته باشی هر دو را گردن زنم هم تو و هم اینکه
بر من گواه آورده   ابوبکر گفت بجان وقت خدا من و اورا

از تو منع خواهد کرد که من نقل این خبر جز خدا هیچ نیت نداشتم گفتا تواجهنی
یا ماص فرج امه یعنی ای که عورت مام خویش مکی آیا مرا جواب باز
پس دهی ابوبکر گفت | اسکت اخزاک الله و قطع لسانک
یعنی ساکت شو خدای خوارت کند و زبانت ببرد پس موسی در غضب
شد و بوبکر را از خویش بدور داشت و با غلامان گفت بگیرید
او را ابوبکر را از تخت بکشیدند و مرا نیز گرفتند و کشان کشان از ایوان
بیرون بردند قسم بخدا که از کشیدن و زدن بر ما حالتی رفت
که من هرگز باور نداشتم که ما زنده مانیم و بوجود خویش برشمار
مردم بیفزائیم از تمام آن ستم چیزی بر من سخت گران افتاد
در اثنا حالتی که مرا از پای می کشیدند و سرم بسنگها
کوفته می شد غلامی می آمد و از ریش من لختی میگرفت و می کند
موسی همی نهیب میزد که بکشید و بکشید و ما را بی پرده بزندان منسوب
میداشت و ابوبکر همی گفت | امسک قطع الله لسانک وانتقم
منک یعنی باز ایست خدا زبانت ببرد و کیفر ما از تو بگیرد
آنگاه باری عز اسمه را بخواند و گفت | اللهم ایاک اردنا
و لولد نبیک غضبنا و علیک توکلنا | یعنی بارالها در طلب
رضای تو خواستیم و برای فرزند پیغمبرت خشم گرفتیم و بحراست
تو اطمینان جستیم پس ما را بزندان بردند و ابوبکر در من نگریست که
جامهایم تار تار شده و خون از اندامم فرو ریزد گفت
یا حامی قد قضینا لله حقا و اکتسبنا فی یومنا هذا اجرا
و لن یضیع ذلک عند الله و لا عند رسوله یعنی ما حق را

که از خدا بر ما بود بگذاردیم و امروز سزا پاداش اند وختیم و اینعمل نزد خدا و رسول آن ضایع نگردد زمانی اندک بقدر غذا خوردن و خواب کردن موسی در مجلس بودیم که پیک آنملعون بطلب ما آمد دراز گوش ابو بکر را خواستند پیدا نشد لاجرم همچنان پیاده روانه شدیم چون از رنج فراوان و زحمت بی پایان که بر ما گذشت بس خسته بودیم تا آنکه بسرای موسی رسیم در تعب افتادیم ابو بکر از هر چند گامی که میسپرد بر زمین می نشست و لمحه آرام میگرفت آنگاه روانه میشد مع القصه بسردابی وسیع که در پهنا و بزرگی باندازه حیاطی در آمدیم موسی را دیدیم که بر تخت قرار گرفته بود همینکه چشمش بر ما افتاد متوجه ابو بکر شد و بغلظت و خشونت سخن گفتن گرفت و زبان تهدید دراز نمود که لاحَیّاکَ اللهُ وَلاقَرَّبَ مِنْ جاهِلٍ اَحمَق یعنی خدایت زنده ندارد و نزدیک نسازد ای نادان بخیره و بیکناه ای بی پدر ترا چه افتاده که در میان ما بنی هاشم داخل کردی ابو بکر گفت کلام تو شنیدم و خدای تو را کفایت کند گفت بیرون رو خدایت زشت دارد و الله اگر بشنوم که این داستان شایع ساخته گردنت برگیرم یحیی گوید آنگاه بجانب من چشم انداخت و لب بدشنام گشود و گفت ای کلب زنهار بر حذر باش از انکه اینخبر فاش کنی که اندیشه این دو یسار شیطانی که در خواب با وی بازی کند مجسم ساخته بیرون شوید لعنت و غضب خدا بر شما باد یحیی گوید پس من و ابن عیاش از بیم سطوت موسی جانی بسلامت بردیم با آنکه از حیات خویش نومید شده بودیم چون بمنزل شیخ ابو بکر رسیدیم

خواست که درون خانه خود رود ملتفت من شد و گفت اِحفَظ هذَا الحَدیثَ وَاَثبِتهُ عِندَکَ وَلاتُحَدِّثَنَّ هٰؤُلاءِ الرَّعاعَ وَلٰکِن حَدِّث بِهِ اَهلَ العُقُولِ وَالدّینِ یعنی این واقعه بخاطر بسپار و با این مردم زبون در میان نیار مگر با خداوندان دین و دانش انتهی خداوندان دین و دانش میدانند که از این ماجری ابو بکر ابن عیاش را جانیم موثق است و موسی بن عیسی را خلود جحیم محقق و چون از کینه انفرعون هاشمیان با فرزند رسول صلوات الله علیه خبری نگاشته آمد لازم افتاد که وخامت عاقبت و سوء خاتمت او نیز از در استطراد ایراد کرده چه این با آئین موالات موافق نیاید که نتایج اینگونه معادات در پرده اهمال ماند و آثار اینچنین عقاید در بوته اجمال گذارد هم علامه محدث از امالی شیخ ابو جعفر محمد بن علی صدوق روایت آورده که موسی بن عبد العزیز گفت یوحنا بن سرافیون که طبیبی در نهایت حذاقت بود و بر کیش نصاری میزیست مرا در شارع ابو احمد بدید و گفت بایست که مرا از تو سؤالی است چون بایستادم گفت تو را بپیغمبر و آئینت سوگند که این قبر نزدیک قصر ابن هبیره که قومی از شما بزیارت آن همی روند از آن کیست آیا مدفن یکی از یاران پیغمبر شما است گفتم نه از قدر شریفا از اصحاب نیست بلکه از پسر دختر پیغمبر است آیا تو را داعی بسؤال چه بود گفت مرا از این قبر داستانی است طرفه گفتم برای من نقل کن گفت نوبتی سابور بزرگ خادم هرون الرشید شبانگاهی از پی من فرستاد من حاضر شدم چون مرا دید گفت با من بیا با هم رفتیم تا بسرای موسی بن عیسی الهاشمی در آمدیم موسی را دیدیم که عقل کم کرده

ازو زایل شده و لبان مردم مصروع بر بالشی افتاده و در پیش روی او
طشتی است که تمام احشا و امعاء وی در آن ریخته و او را از زمان آن
از کوفه احضار داشته بود چون سابور آنحال بدید با یکی از غلامان
خاص او گفت ویحک بر این چه گذشته گفت همین ساعت نشسته
بود بر حالتیکه در استقامت مزاج و خورسندی حال بر تمامت مردم
فزونی داشت و ندیمانش برد و را او نشسته بودند در اثنا صحبت از
حسین بن علی گفتگوئی رفت مردی از بنی هاشم گفت بر من مرضی
سخت بود بهر تدبیر معالجت خواستم مفید نشد تا آنکه نویسنده من گفت
از تربت قبر حسین بن علی بگیر و بدان استشفا جوی من چنان کردم
و خلاص یافتم موسی چون این بشنید گفت آیا از آنخاک چیزی نزد
تو مانده است گفت آری پس کس فرستاده قطعه از آن حاضر ساخت
موسی آنرا بگرفت و خواست تا با آن هاشمی استهزا کند و بر حسین بن علی
توهین آورد آن تربت در دبر خویش داخل کرد پس بدیرنگ صیحه کشید که

النار النار الطشت الطشت

همینکه طشت بنهادند تمام آنچه می بینی در طشت ریخت و ندیمان پراکنده
شدند و مجلس انس محل ماتم گشت یوحنا گفت سابور پس از استماع
این ماجری وی را منزد داشت و گفت ببین تدبیری توانی کرد من شمعی
خواستم و در طشت تامل کردم دیدم جگر و دل و شش و سپرز او تماما
بیرون آمده گفتم موسی را دیگر هیچکس نتواند علاج کرد مگر عیسی که مرده
زنده میساخت سابور گفت راست گوئی ولی در همین جای بباش
تا انجام امر مشهود گردد من آنشب را در آنجا بیتوته کردم و موسی چنان

که افتاده

که افتاده بود بر نخواست تا سحرگاه در گذشت راوی گوید پس یوحنا
بزیارت مشهد ابو عبدالله میرفت و عاقبت مسلمانی گرفت و با حسن عقیدت
از دنیا برفت نقلست که ابو بکر بن عیاش گفت چون در سن شباب
بر من مصیبتی وارد میگشت راه جلادت میگرفتم و خود را برالم صبوری
رنج مینهادم و از این راه بر من بسی سخت میگذشت چه کاری بود بر خلاف
عادت و اقتضای طبیعت تا آنکه وقتی مردی اعرابی در کناسه کوفه
دیدم که بر شتری نجیب سوار است و این دو بیت انشاد کند

خلیلیّ عوجا من صدور الرواحل — بجمهور حزوی وابکیا فی المنازل
لعلّ انحدار الدمع یعقب راحة — من الوجد او یشفی نجیّ البلابل

یعنی ای دوستان
بخاطر این عاشق مهجور زمام راحلها بگردانید و بر این دو یار گریستن آغاز
کنید که باشد جریان سرشک از دنبال اندوه راحتی آورد و انحدار
سرشک از غم عشق آسایشی بخشد ابو بکر گوید پرسیدم این اعرابی
کیست گفتند این ذوالرمه شاعر است از پس آن زمان هر وقت که مرا
غمی و مصیبتی می افتاد بر آئین ذوالرمه رفتمی و گریستمی و از اندوه و حزنی
که داشتم آسوده شدمی چون این اثر در بکاء عند الشده دیدم با خود
گفتم قاتل الله الاعرابی ما کان ابصره یعنی خدای این اعرابی را
لعنت کناد که بر علاج اندوه تا چه حد بینا بوده وفات ابو بکر بن
عیاش هیجده روز بعد از فوت هرون الرشید در سال یکصد و
نود و سه بکوفه اتفاق افتاد و عمر او نود و هشت سال بود
عیاش بفتح عین مهمله و تشدید یاء مثناه تحتانیه و شین معجمه است

ابراهیم بن عبد الله بن الحسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب صلوات الله علیهم

از علمای شعبهٔ طالبیه و ائمهٔ شیعهٔ زیدیه است و بر عقیدت آنقوم در مقام
هفتم امامت افتاده چه ایشان از امیر المؤمنین علی تا حجة ثالث حضرت
امام ابو عبد الله الشهید با جمله فرق شیعه جز کیسانیان همعنان آیند پس
روی عقیدت با زید شهید نمایند و سپس با قتیل جوزجان یحیی بن زید
انگاه بر وصیتی که در طی انشاد صحیفهٔ حضرت سجاد ایراد شده
امامت زیدیه با نفس زکیه محمد بن عبد الله انتقال یافته و از وی
برادرش قتیل باخمری که صاحب این ترجمت است اختصاص گرفته
چه او تمامت مزایا و خصایصی را که زیدیه شرط امامت گیرند فراهم
داشت از نژاد فاطمه و شرف علم و صفت زهد و فضل شجاعت
و ملکهٔ سخا و سل سیف و اینفرقه گویند کُلُّ فاطِمِیٍّ عالِمٍ زاهِدٍ
شُجاعٍ سَخِیٍّ خَرَجَ بِالسَّیْفِ لِلْخِلافَةِ فَهُوَ اِمامٌ واجِبُ الطّاعَةِ
سَواءٌ کانَ مِن وُلْدِ الحَسَنِ وَالحُسَیْنِ فاضل نحریر عبد الحمید بن
هبة الله در مفاخرات بنی هاشم و آل امیه چنین آورده که اَمّا
مُحَمَّدٌ وَاِبْراهیمُ فَاَمْرُهُما مَشْهُورٌ وَفَضْلُهُما غَیْرُ مَجْحُودٍ
فِی الفِقْهِ وَالاَدَبِ وَالنُّسُکِ وَالشَّجاعَةِ وَالجُودِ
شیخ ابو الفرج علی بن حسین اصفهانی جامع مقاتل الطالبیین گفته
کانَ اِبْراهیمُ مِن کِبارِ العُلَماءِ فی فُنُونٍ کَثیرَةٍ وَکانَ
جادِیًا عَلی شاکِلَةِ اَخیهِ مُحَمَّدٍ فِی الدّینِ وَالعِلْمِ وَ
الشَّجاعَةِ وَالشِّدَّةِ شریف یحیی بن حسین بن هرون در کتاب
افاده گوید وَکانَ تِلْوَ اَخیهِ مُحَمَّدٍ النَّفْسِ الزَّکِیَّةِ فِی العِلْمِ

وَالدّینِ وَالشَّجاعَةِ وَکانَ خَطیبًا فَصیحًا جَیِّدَ النَّقْدِ فِی الشِّعْرِ
الحَسَنِ لِلبَدیهَةِ فیهِ یعنی ابراهیم در علم و دیانت و فضل و شجاعت
تالی برادرش محمد میرفت و او خطیبی زبان آور و ادیبی هنر گستر بود
خاطری سخن شناس داشت و طبعی بدیهه گوی کتاب مفضلیات
انتخاب نظر اوست چنانکه در ضمن اقاصیص آتیه مشروح آید
کنیت وی ابو الحسن است در مبسوطات انساب آورده اند
که از متقدمین آل ابو طالب هر که را نام ابراهیم بوده ابو الحسن کنیت
داشته و از مورخین هر که ابراهیم بن عبد الله را ابو اسحق کنیت داشته
بر خطاست و این سخن را از روی قیاس گفته نه روایت چه
در غیر طالبیین غالبا بار هر را کنیت ابو اسحق باشد و این از نام
حضرت خلیل و پسرش اسحق اقتباس شده سدیف شاعر نیز در قصیده
که ابراهیم را هنگام خروج مدح نموده از روی مقایست و فراست
ابا اسحقش خوانده و همانا شعر او منشأ خطای دیگران آمده گوید

اِیهٍ اَبا اِسْحقَ هُنِّیتَها	فی نِعَمٍ تَتْری وَعَیْشٍ طَویلْ
اُذْکُرْ هَداکَ اللهُ ذَحْلَ الاُلی	سیرَ بِهِمْ فی مُصْمَتاتِ الکُبُولْ

یعنی

ای با اسحق ترا منصب خلافت گوارا باد در نعمتی بی پایان و عمری
روزافزون بزی و کینهٔ آن اسیران که با غل و قید شان بردند
بجوی در قوت اعضا و نیروی بدن ابراهیم حکایت کرده اند
که روزی با محمد در حضرت پدر بزرگوارشان عبد الله بودند
در آنحال شترانی چند از محمد در رسید و در میان آنها شتری بود

سید صدر الدین
علی بن احمد در صفت او گوید کان
مُتَفَنِّنًا فی کَثیرٍ مِنَ العُلُومِ قیلَ کانَ یَرَی رَأْیَ الاَعْتِزالِ
وَتَلَقَّبَ بِاَمیرِ المُؤْمِنینَ یعنی در بسیاری
از علوم متفنن بود و گویند در اصول عقاید
بر آئین معتزله میرفت و در میان
زیدیه امیر المؤمنین لقب
یافت
ح

صعب و شرود که هیچ پهلوانی قوی نگاه داشتن آن نمیتوانست
همینکه جرگ شتران از محاذی ایشان گذشت ابراهیم نظری تند
با آن ناقه انداخت مگر آنجا نور وحشی صید تواند نمود محمد گفت
ای برادر چه مینگری آیا چنان پنداری که آنرا توانی گرفت گفت
آری گفت اگر این هنر باز نمائی خود آن شتر از آن تو باشد ابراهیم
در آنحال جامهٔ خود پیچیده و نشسته بود همینکه این بشنید از جای بجست
و با آن پیل مست در آویخت و زمانی در ستیز و گریز بود هر گاه که شتر
بر او حمله میکرد خود را در میان شتران در می انداخت و چون باز
می گشت از دنبالش تعاقب مینمود تا آنکه فرصتی بدست کرد و دم
شتر بقوت برگرفت و شتر روی فرار جانب صحرا نهاد و ابراهیم
همچنان از دنبال آن بتاخت تا از نظر غایب شد عبدالله با محمد گفت
برادر خود را بکشتی چون ساعتی بگذشت ابراهیم تنها بازگشت
محمد گفت چگونه دیدی ابراهیم دست از جامه که بر خود پیچیده داشت
بیرون آورد و دم آن شتر بر زمین انداخت که از بیخ برکنده
بود و گفت اَمَا اَعْذِرُ مَنْ جاءَ بِهذا یعنی آیا کسیکه این
نشانه همراه آورد معذور نیست حاضران از وفور قوت و فرط
شدت او عظیم در تعجب شدند بالجمله فضل ابراهیم بسیار بود و بکمال
و خصایص چند از دیگر فتیان بنی الحسن امتیاز داشت و او
با نفس زکیه برادر اعیانی است هر دو را پدر عبدالله محض پسر
حسن المثنی بود و مادر هند دختر ابوعبیدة بن عبدالله بن معه بن
اسود بن مطلب بن عبدالعزی بن قصی بن کلاب پدر ایشان را

از آنراه محض گفتندی که از بنی الحسن نخستین کسی است جامع نژاد سبطین
چنانکه حضرت ابوجعفر محمد بن علی الباقر از بنی الحسین چراکه مادر
عبدالله بن حسن بن الحسن فاطمه بنت الحسین بود و مادر محمد بن علی بن
الحسین فاطمه بنت الحسن صلوات الله علیهم اجمعین پس عبدالله
از شرف طرفین و نسب ابوین محض اصالت بود و خالص نجابت
و از اینروی در مقام مفاخرت می گفت اَنَا اَقْرَبُ اِلَی رسول الله
صلی الله علیه واله وَلَدَتْنِی بِنْتُ رَسُولِ اللهِ مَرَّتَیْنِ عبد را
شیخ بنی هاشم می گفتند و او بوفور فضل و کثرت کرم و علو همت و حسن
صورت در عصر خود ممتاز بود سید شهاب الدین احمد نسابه
در صفت او گوید کَانَ یُقَالُ فِیهِ عَبْدُ اللهِ اَجَلُّ النَّاسِ
وَاَکْرَمُ النَّاسِ وَاَفْضَلُ النَّاسِ وَاَسْخَی النَّاسِ ابوالفرج
اصفهانی در کتاب اغانی گوید مصعب زبیری در صفت عبدالله گفتی
اِنْتَهی کُلُّ حُسْنٍ اِلَی عَبْدِ اللهِ بْنِ حَسَنٍ یعنی سرانجام هر خوبی
و بازگشت هر نیکوئی بعبدالله محض است در کتاب اخبار
المتنبئین و آثار المضلین تالیف ملکزاده دانشمند وزیر علوم
حَرَسَ اللهُ الْعَادَةَ بِطُولِ بَقَائِهِ مسطور است که سعید بن
ابان قرشی گفت روزی در نزد عمر عبدالعزیز بودم عبدالله
ابن الحسن که در سن شباب میزیست وارد مجلس شد عمر او را مرحبا
گفت و نزدیک خویش خوانده در کنارش بنشانید و از حرمت و خوشی
هیچ دقیقه مهمل نگذاشت و عبدالله در آنحال لباسی در بر نداشت
مگر ازاری و ردائی پس عمر از شکم عبدالله عکنی بدست گرفته بفشرد

و بدان وقت از بنی امیه جز یکنفر حاضر بارگاه نبود چون عبدالله برفت
من با عمر گفتم این کار برای چه کردی گفت برای شفاعت چه امیدوارم
که رسول خدا بروز بازپرس ببرکت مس این بزرگوار در حق این دست
گناه کار شفیع گردد   عبدالله را طبعی موزون بود و احیاناً بنظم
سخن رغبت مینمود این دو شعر لطیف از آیات لسان او است که در صفت
لعبتان پارسا گفته

بِیضٌ حَرائِرُ ما هَمَمنَ بِرِیبَةٍ	یعنی	كَظِباءِ مَكَّةَ صَیدُهُنَّ حَرامُ
یُحسَبنَ مِن لِینِ الكَلامِ زَوانِیاً		وَیَصُدُّهُنَّ عَنِ الخَنا الإِسلامُ

آنجماعت سیمبران آزاده اند که کس باندیشه ریبه آهنگ ایشان نتواند کرد
مانند آهوان حرم که صید شان نتوان نمود بنگاه محاورت آنچنان
نرم سخن رانند که در حقشان پندار زناکاری رود و هیچگاه بر خلاف
اسلام بگفتار نالایق لب نگشایند   مادر محمد و ابراهیم هند نخست در حباله
عبدالله بن عبدالملک اموی بود و پس از وی بحباله عبدالله در آمد
چنانکه ابوالفرج اصفهانی در مقاتل و اغانی از علی بن صالح نقل کرده
که عبدالملک مروان هند دختر ابوعبیدة بن عبدالله در حباله دختر
عبدالله بن عبدالملک را با پسر خویش عبدالله تزویج نمود چرا که شنیده
بود حکمران این امت از اولاد ایشان خواهد بود و پس عبدالله بمرد
وربیطه را چنانکه مبرد در کامل گوید محمد کامل باذن عمر عبدالعزیز بخواست
و ابوالعباس سفاح از او بزاد و هند را عبدالله محض خواستار شد
و از مادر خود فاطمه بنت الحسین خطبه هند تمنا کرد فاطمه فرمود ای فرزند
هند را بمیراث شوی خود ثروتی گزاف رسیده و بتزویج تو راضی نگردد

که مردی فقیر و بی بضاعتی عبدالله را سخن او در باور نیامد و خود بخانه ابوعبیده
رفت و هند را خطبه نمود و ابوعبیده دامادی او را از جان بپذیرفت
و گفت بجای خویش بباش تا من باز گردم و در دم برخاست
بنزد هند شد و گفت ای دختر این فرزند رسول عبدالله بن حسن است
ترا از من خطبه کرد گفت چه جواب دادی گفت اجابت نمودم گفت
احسنت من نیز اجازت کردم آنگاه هند بعبدالله پیغام داد که از جای
خود حرکت مفرمائی با حلال خویش هم آغوش گردی پس خود را
زینت کرد و نزد عبدالله رفت و عبدالله تا هفت شب در خانه هند بخفت
بود و مادرش فاطمه از حال او خبر نداشت   پس بروز هفتم علی الصباح
بخدمت مادر رفت بر حالیکه جامه فاخر پوشیده و عطر خوش مالیده بود
فاطمه چون او را بدانصفت دید فرمود یا بُنَیَّ مِن أَینَ لَكَ هذا (یعنی ای فرزندم)
اینجا مها تو را از کجاست گفت مِن عِندِ الَّتی زَعَمتِ أَنَّها لا تُرِیدُنی
یعنی از نزد همانکه می پنداشتی مرا بهمسری خویش نپسندد   عبدالله را
با هند الفتی مفرط و علاقتی وافر بهم رسید چنانچه در محبت او غزل میسرود
و اشعار عاشقانه میفرمود و این دو بیت که در کتاب اغانی و ایقاعات
آورده از آنجمله است

یا هِندُ إِنَّكِ لَو عَلِمتِ بِعاذِلَینِ تَتابَعا		قالا فَلَم أَسمَع لِما قالا وَقُلتُ بَلِ اسمَعا
هِندٌ أَحَبُّ إِلَيَّ مِن مالي وَرُوحي فَارجِعا		وَعَصَیتُ فیهِ عَواذِلي فَأَطَعتُ قَلباً مُوجَعا

یعنی ای هند کاش دانستی که دو ملامتگر از در نکوهش در آمدند و مرا در
هوای تو سرزنش کردند و من سخنان ایشان نشنیدم و گفتم این بشنوید و باز
گردید که هند بنزد من از مال و جان عزیزتر است پس در هوای تو

مردم بدکوی اعصیان آورده ودل بخور رافرمان بردم اکنون برسر
خبر ابراهیم باز گردیم و حدیثا ورا از بدایت هوس خلافت وآغاز داعیه
امامت الی نهایت امر وانجام عمرش بپای بریم آنچه از تتبع کتب مغازی
ودفاتر مقاتل ومبسوطات انساب وسیر زیدیه مستفاد شد آنست که چون
این بشارت از لسان مبارک رسول صلی الله علیه وآله مسموع جهانیان
بود که لَوْ بَقِيَ مِنَ الدُّنْيَا يَوْمٌ لَطَوَّلَ اللهُ تَعَالَى ذَلِكَ الْيَوْمَ حَتَّى يَظْهَرَ
فِيهَا مَهْدِيُّنَا يَمْلَأُ الْأَرْضَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ جَوْرًا یعنی اگر
از عمر دنیا بر جای نمانده باشد مگر یک روز هرآینه خداوند تعالی آن
روز را بدراز کشاند تا مهدی ما ظهور نماید وزمین را از پس آنکه از جور
وستم پر شده باشد از عدل وداد پر کند همینکه محمد پسر عبد الله محض
در بحبوحه تغلب واستیلا فراعنه بنی امیه در وجود آمد مردم وی را
مهدی موعود پنداشتند بفحوای خبر پیغمبر که فرمود الْمَهْدِيُّ
مِنْ وُلْدِي اِسْمُهُ اِسْمِي وَاسْمُ اَبِيهِ اِسْمُ اَبِي یعنی مهدی
این امت از فرزندان من نام او نام من است ونام پدرش نام
پدر من واز بنی هاشم نیز جمعی کثیر خاصه بنی حسن این حدیث را بولادت
وی اشارت میگرفتند وبراین تاویل ورا ملقب مهدی میخواندند
واز مخائل جود وشمایل حال وی چنان فال میزدند که او ملک بنی امیه
براندازد وروی زمین از عدل آباد سازد مؤید این خیال آنکه در
میان دو شانه محمد خالی سیاه وبزرگ همچنان خاتم نبوت بر
دوش پیغمبر گفتند این مهر امامت است وخاتم خلافت چندانکه مهر
بزرگ میشد وآثار جلالت وشهامت از شرف عنصر واصالت گوهر او

بظهور میرسید بر عقیدت بنی هاشم افزوده میگشت وبر حرمت وتبجیل او
می افزودند از عمیر بن فضل خثعمی روایتست که گفت روزی محمد
در خانه پدرش عبد الله بود وغلامی سیاه مرکب ورا در بیرون در
نگاه میداشت وابوجعفر منصور دوانقی انتظار محمد میکشید همینکه بیرون آمد
ابوجعفر برجست ورکاب وی برگرفت تا برنشست آنگاه جامهای
اورا برپشت مرکب هموار نمود ومن تا آنروز محمد بن عبد الله را نمیشناختم
چون برفت از ابوجعفر پرسیدم این که بود که بدین پایه تعظیمش کردی
گفت وی کیست این مهدی ما اهل بیت است وهمانا یحیی بن زید بن علی
محمد وبرادر او ابراهیم را بخلیفتی برگماشت وودیعت خود را از خراسان
نزد ایشان روانه داشت چنانکه در تفصیل سند زبور آل محمد صحیفه
حضرت امام علی بن الحسین صلوات الله علیه منقول است که متوکل بن
هرون بجلی گفت یحیی بن زید را هنگامی که بخراسان میرفت بدیدم وبر او
سلام کردم گفت از کجا آئی گفتم از حج پس حال خویشاوندان خویش
بپرسید ودر استفسار خبر حضرت ابوعبد الله جعفر بن محمد مبالغتی بکمال
نمود من حال هریک میگفتم واندوه ایشان از شهادت پدر او زید بن
علی باز نمودم گفت عم من ابوجعفر محمد بن علی باقر پدرم را از آهنگ
خروج نهی فرمود واز آنچه بروی گذشت خبر داد آیا ای متوکل
تو خود پسر عمم جعفر بن محمد را دیدی گفتم آری گفت در باره من
چیزی از او شنیدی گفتم آری گفت چه فرمود گفتم جعلت فداک
خوش ندارم که آنچه شنیده ام روبروی تو باز گویم گفت آیا مرا از مرگ
میترسانی هرچه شنیدی بگوی گفتم میفرمود تو نیز مقتول ومصلوب شوی

چنانچه پدرت مقتول و مصلوب شد متوکل گوید پس گونه یحیی دیگرگون
شد و گفت يَمْحُوا اللهُ مَا يَشَاءُ وَيُثْبِتُ وَعِنْدَهُ أُمُّ الْكِتَابِ
ای متوکل خدای عزوجل این شریعت بنیروی ما استوار داشت و علم
و شمشیر در ما فراهم فرمود و بنی عم ما را بعلم اختصاص بخشید گفتم جعلت
فداك من غلبت مردم را به پسر عم تو جعفر صادق بیشتر دیدم تا با تو
و پدرت زید گفت این از آن است که عم من باقر و پسرش صادق مردم را
بحیات خواندند و ما بممات گفتم یا ابن رسول الله آیا ایشان بعلم فرزندتر
یا شما پس یحیی سر بزیر افکند آنگاه سر برداشت و گفت ما و ایشان
هر یک را دانشی است ولی هر چه ما دانیم ایشان نیز بدانند
و هر چه ایشان دانند ما ندانیم آنگاه گفت یا از املاء پسر عمم جعفر چیزی نوشته
گفتم آری گفت بمن بنمای پس من وجوهی از علم بیرون آوردم
با نسخه دعائی که حضرت ابوعبدالله بر من املاء فرموده و خبر داده بود
که پدرش ابوجعفر او را روایت کرده که آن دعا از او و او از پدرش سجاد است
از دعای صحیفه کامله یحیی آن را تا آخر بنگریست و گفت آیا دستور میدهی
تا از این دعا نسختی برگیرم گفتم ای فرزند رسول آیا در چیزیکه خود از شماست
دستور طلبی پس گفت بخدای سوگند که اینک برای تو صحیفه از دعا
کامل بیرون آورم از اسرار آن که پدرم از پدرش زین العابدین فرا
گرفته بود و مرا وصیت فرمود که آنرا از تلف صیانت کنم و از غیر
اهلش باز دارم راوی گوید متوکل گفت پس برخاستم و سر یحیی را
بوسه دادم و گفتم والله یا ابن رسول الله که من با دوستی و طاعت
شما بخدا بگروم و بدوستی و ولای شما امید میبرم که در حیات و ممات

نیکبخت

نیکبخت آیم پس یحیی نسخه مرا جانب غلامی که با او بود بینداخت و گفت
این دعا را بخطی آشکارا و خوش بنویس و بر من بنمای باشد آنرا در خاطر
کنم که من از جعفر بن محمد حفظه الله نسخه آن بخواستم و از من دریغ داشت
متوکل گوید چون این سخن شنیدم از رخصت انتساب نادم شدم
و حضرت ابا عبدالله با من نفرموده بود که آنرا بیحیی دهم پس یحیی زنبیلی از
ادیم بخواست و صحیفه مقفل و مختوم از آن بیرون آورد و بخت در خاتم
آن بنگریست و ببوسید و بگریست پس مهرش بشکست و قفلش بگشود و صحیفه را
باز نمود و بر دو چشمش بنهاد و بر رویش برکشید و گفت والله ای متوکل
اگر نه آن بود که از پسر عمم حکایت کردی که من مقتول و مصلوب گردم
هر آینه این صحیفه با تو ندادمی و بر آن بخل نمودمی ولی میدانم که خبر او
حق است که از پدران خویش گرفته و براستی سخن او درست خواهد گشت
پس ترسیدم که این چنین علم با بنی امیه رسد و آنرا پوشیده دارند
و برای خویش در گنجینها اندوخته نمایند پس این صحیفه بگیر و این اندیشه
از من کفایت کن و همی منتظر باش تا گاهی که خدای در میان
من و این قوم حکم راند و بدان وقت این صحیفه از من نزد تو امانت است
تا آنکه آن را بدو پسر عم من محمد و ابراهیم پسران عبدالله بن حسن بن حسن بن علی
علیهما السلام فرا رسانی که بعد از من ایشانند ولی خلافت
و قائم امامت متوکل گوید آن صحیفه بگرفتم و چون یحیی بن زید کشته شد
بمدینه رفتم و حضرت ابوعبدالله علیه السلام را دیدم و ماجری باز گفتم پس
او بگریست و اندوهش بر یحیی سخت شد و فرمود خدای پسر عمم را
رحمت کند و با پدران و نیاکانش باز رساند والله ای متوکل

من آن دعا از وی دریغ نداشتم مگر اندیشه که او را بر صحیفه زید بود
آیا آن صحیفه کجاست متوکل گوید صحیفه را دادم و گفتم این است پس
حضرت ابو عبدالله آنرا بگشود و فرمود سوگند با خدای که این خط عمم
زید است و دعای جدم علی بن الحسین علیه السلام آنگاه با پسرش
گفت برخیز ای اسمعیل و دعائی که ترا محفوظ و مصون داشتن آن فرمودم
بیاور اسمعیل برخاست و صحیفه بیرون آورد که گوئی بعینها صحیفه ایست
که یحیی بن زید بمن داد پس حضرت ابو عبدالله آنرا ببوسید و بر
دیده اش نهاد و گفت این خط پدر من است و املاء جدم که در مسمع
من املا شده و در مرای من نگاشته آمده گفتم یا ابن رسول الله اگر
خواهی این صحیفه را با صحیفه یحیی مقابله دهم رخصت بخشی گفت تو را
اهل اینمعنی می بینم پس من نظر کردم و آن دو را یکی دیدم حتی ما بین
دو حرف از آنها مخالفت نیافتم آنگاه از حضرت ابو عبدالله دستوری
خواستم تا صحیفه یحیی را بمحمد و ابراهیم دهم گفت إِنَّ اللّٰهَ يَأْمُرُكُمْ
أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا آری
آن صحیفه باشان ده و چون ملاقات محمد و ابراهیم را از محضر امام بر خاستم
فرمود بجای خود باش و آنگاه از پی محمد و ابراهیم کس فرستاد و
آن هر دو حاضر شدند پس حضرت ابو عبدالله با ایشان گفت این
میراث پسر عم شما یحیی است از پدرش زید و شما را با وجود برادرانش
بآن مخصوص داشته و ما را در باره آن بر شما شرطی است گفتند رحمک الله
بفرمای که قول تو مقبول است فرمود لَا تُخْرِجَا هٰذِهِ الصَّحِيفَةَ
مِنَ الْمَدِينَةِ یعنی این صحیفه را از مدینه بیرون نبرید

گفتند چرا گفت پسر عم شما یحیی بر این صحیفه آن بیم داشت که من بر شما
دارم گفتند یحیی وقتیکه قتل خویش بدانست برین صحیفه بیمناک شد
فرمود شما نیز ایمن نباشید که سوگند با خدای من میدانم که شما خروج
خواهید نمود چنانکه یحیی خروج کرد و کشته خواهید شد چنانکه یحیی کشته آمد
متوکل گوید پس محمد و ابراهیم از مجلس برخاستند و می گفتند
لا حول ولا قوة الا بالله العلی العظیم
مع القصه عبدالله محض برانجمله حسنی در حق فرزندان بر طمع خلافت
بود تا آنگاه که عهد دولت امویان را زمان سپری در آمد و در ملک و سلطنت
اختلالی خطیر پدید گشت و ولید بن یزید بقتل رسید گروهی از بنی هاشم
طالبیان و عباسیان در قریه ابوا از توابع ناحیه فرع نزدیک ربذه
که تربت آمنه مادر پیغمبر در آنست فراهم آمدند از آنجمله بود ابراهیم
امام و ابوالعباس سفاح و ابوجعفر منصور و صالح بن علی و محمد بن عبدالله
ابن عمرو بن عثمان و عبدالله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم
و سخن ایشان در صفت جور بنی امیه و اضطراب ملک ایشان
در پیوست صالح بن علی از آن میانه آغاز کلام کرد و گفت ای جماعت
همانا این معنی مکشوف است که خود شما آن کسانید که چشمهای این امت
بجانب شما نگران است و مردم عالم آرزوی پاس اسلام از شما برند
و امید حراست ملت از شما دارند و اینساعت خدای تعالی بزرگان
شما را در این محفل فراهم فرموده پس از میان خود کسی بر گزینید و همگان
دست بیعت بر کف او گذارید و رشته پیمان وی نیک استوار دارید
و داعیان باطراف فرستید و مردم را به بیعت خویش بخوانید تا خدای

ملک خلافت بدست شما گشاید و مسلمانان را از مضیق ظلم خلاص بخشد
و هو خیر الفاتحین پس عبدالله محض بسخن درآمد و نخست بلسان
خطابت حمد خدای بجای آورد آنگاه روی با جمع داشت و گفت
ای اهلبیت رسول همانا خدای تعالی شما را بشرف رسالت مخصوص
ساخت و پیغمبر خاتم از قبیله شما مبعوث فرمود و برکات خود را در شما
افزون داشت شما ای عترت محمد بمجاهدت راه حقتعالی از دیگران
سزاوارترید آیا نمی بینید کتاب خدای مهمل مانده و سنت رسول
متروک آمده و نور حق مخفی گردیده و ظلمت باطل عالمگیر شده از آن
پیش که نام شما از میانه برافتد و عزت این سلسله دیگرگون
گردد در طلب حق بکوشید تا مردم این اهل لسان بنی اسرائیل زبون
و ذلیل نگردند که پس از آنکه محبوب ترین آفرینش بودند نزد حقتعالی
ذلیلترین قبائل شدند نزد خلق و ما همی شنیده ایم که چون
این قوم دست بکشتار یکدیگر دراز کنند ملک از متصرف ایشان بیرون
شدن خواهد اکنون ولید بن یزید را کشته اند و این نجوای اخبار که
بما رسیده آیت زوال ملک ایشان است و بشارت انقراض
عهد طغیان حالی که اکجاعت بر عزم خروج باقی باید بود بیائید
با پسر من محمد بیعت کنید و سریر خلافت باو گذارید چه همه
میدانید که اوست قائم منتظر و مهدی موعود ابوجعفر منصور نیز بر این
عبدالله سخن راند و گفت اکنون از چه راه خود را همی فریب دهید
همه میدانید که مردم در اجابت هیچیک از شما آنچنان شتابان
نباشند که در اجابت این جوان حاضران نیز او را تصدیق کردند

و بر سخن عبدالله همداستان شده پس دست بگشودند و یکایک با محمد
بیعت نمودند آنگاه گفتند ابوعبدالله جعفر بن محمد در میان ما نیست
وظیفه آنکه کس فرستاده او را حاضر سازیم تا کار بیعت بوجود وی
استوار نموده باشیم عبدالله گفت از جعفر بن محمد بگذرید و داستان
بیعت با او در میان نیارید که در ایم آنست که او جمع شما پریشان کند
و این کار بپایان بردن نگذارد گفتند جعفر بن محمد بزرگ بنی الحسین است
و سید اشراف ما را از حضور او گزیر نیست پس بناچار کس بطلب آنحضرت
روانه داشتند از عیسی پسر عبدالله بن محمد بن عمر اطرف منقول است
که هم رسولی از عبدالله نزد پدر من آمد و او را بدان جمع بخواند پدرم با من گفت
ای پسر نزد عبدالله رو و ببین مرا برای چه کار احضار داشته عیسی
گوید من بمجلس ایشان رفتم دیدم محمد بن عبدالله بر روی طنفسه مشغول
نماز است گفتم مرا پدرم فرستاده تا بپرسم که اجتماع شما برای چیست
عبدالله گفت برای آنکه با محمد مهدی بیعت کنیم عیسی گوید
پس حضرت ابوعبدالله جعفر بن محمد در رسید عبدالله او را در پهلوی خویش
جای داد و بروایتی عبدالله علیه السلام نخست از حضور انجمن امتناع
داشت تا عبدالله خود رفت و او را همراه آورد و ماجری در میان نهاد
و گفت آنچه ما بنی هاشم از بنو امیه کشیده ایم بر کس پوشیده نیست
و اینک بر آنیم که یداً واحده با این جوان بیعت کنیم حضرت فرمود
زنهار اینکار نکنید که هنوز عهد دولت ما نرسیده و پسر تو ای عبدالله
مهدی منتظر و قائم موعود نیست و اگر این بیعت برای آن است که کار
امر بمعروف و نهی از منکر انجام دهید بخدا سوگند که ما از بیعت تو تجاوز نکنیم

که خود شیخ بنی هاشمی و بزرگ اشراف عبدالله چون این بشنید در خشم
شد و گفت تو خود خلاف آنچه میگوئی معلوم داری و خدای تعالی
ترا علم غیب نیاموخته ولی این سخن از روی حسد که ترا بر محمد است
بر زبان آوری حضرت چون سخن عبدالله بشنود بلسان اعجاز فرمود
إنَّ هٰذَا الأَمْرَ وَاللهِ لَيْسَ إِلَيْكَ وَلَا إِلَى ابْنَيْكَ وَإِنَّمَا
هُوَ لِهٰذَا ثُمَّ لِهٰذَا ثُمَّ لِوُلْدِهِ بَعْدَهُ لَا يَنَالُ فِيهِمْ
حَتَّى يُؤَمَّرَ الصِّبْيَانُ وَيُشَاوَرَ النِّسَاءُ وَإِنَّ وَلَدَيْكَ لَمَقْتُولَانِ
یعنی بخدای سوگند که خلافت نه ترا آید و نه پسران ترا بلکه سفاح را باشد آنگاه منصور را
پس در اعقاب او تا زمانیکه کودکان را امیر کنند و زنان را مشیر و پسران
تو محمد و ابراهیم البته کشته کردند این بگفت و از مجلس برخاست
و بدست عبدالعزیز بن عمران زهری و بروایتی بدست عبدالله بن
جعفر بن مسور تکیه نموده بیرون رفت راوی خبر عبدالعزیز با عبدالله
گوید ابوجعفر منصور در آنروز قبای زرد پوشیده بود وقتی که
با حضرت ابوعبدالله از مجلس بیرون آمدیم با من فرمود آیا خداوند
قبای زرد را دیدی گفتم آری گفت سوگند با خدای که ما او را قاتل وی
میدانیم گفتم آیا او محمد را بکشد گفت آری پس من با خود گفتم قسم بپروردگار
کعبه که ابوعبدالله بر محمد حسد برد و پس از دنیا رفته بودم که منصور
محمد و ابراهیم را کشت چون حاضران آنخبر از امام جعفر بن محمد علیهما السلام همگی
برخاستند و پراکنده شدند دیگر فراهم نیامدند و عبدالصمد بن علی
و ابوجعفر منصور از دنبال حضرت فرا رسیدند و گفتند أَتَقُولُ
هٰذَا يَا أَبَا عَبْدِ اللهِ یعنی آیا اینکه فرمودی میدانی

گفت

گفت اي وَاللهِ أَدْرِي وَإِنَّهُ لَكَائِنٌ یعنی آری بخدا سوگند
که میدانم والبته خواهد شد در تجارب السلف آورده که منصور
گفت چون این سخن بشنیدم در دل خویش عمّال در اطراف مرتب
کردم الغرض عباسیان از این بشارت عقده آن بیعت در
دل بگشودند چه ایشان خود از عهدی دیرباز بود که سودای سلطنت
بسر داشتند و هوس خلافت در خاطر کشیده بودند عباس پسر
خود عبدالله را که هنوز طفل بود بحضرت رسول آورد و بروایتی عبدالله
پسر خود علی را بخدمت امیرالمؤمنین ع حضرت ویرا بر کنار خویش گرفت
و در گوش او بانگ نماز گفت و قدری آب دهان مبارک در دهان
آن کودک انداخت و در حق او دعا کرد آنگاه با پدرش داد و فرمود
خُذْ إِلَيْكَ أَبَا الأَمْلَاكِ یعنی بگیر پدر پادشاهان را
و هم دعوی خلافت ابن الحنفیه و امامت کیسانیه میداشتند و از وقتی
که سلیمان بن عبدالملک ابوهاشم عبدالله بن محمد را شربت مسموم نوشانید
و او بحمیمه شام رفته خلیفتی خویش بمحمد کامل پدر ابراهیم امام و عبدالله
سفاح و ابوجعفر منصور داد و صحیفه محمد بن الحنفیه را که از علامات
امامت بود و امارات امارت و بر حوادث عالم تا روز قیامت
اشتمال داشت باو سپرد این سلسله آثار اقبال در حال خویش
دیدند و از همان زمان که عهد سلیمان بود دعوت کیسانیه اساس نهادند
و داعیان بخراسان و غیرها در حرکت آوردند و شرح این مختصر بر کتب
سیر حوالت است که در اینجا از این تفصیل مقصود ما اصیل نیست مگر
اشارتی مقدمات خروج ابراهیم بالجمله دعاة محمد بن عبدالله

پس از قتل ولید زندیق و اضطراب امر یزید ناقص و من بعده در اطراف
می گشتند و بعهد مروان حمار خبر او با مروان بگفتند گفت محمد و امثال
وی اتفاقی نیست چه آل ابو طالب را از خلافت نصیبی نباشد
و در سال یکصد و سی که شیبان بن عبد العزیز یشکری بر مروان
خروج کرد و عبد الملک بن عطیه سعدی بامر مروان با وی مصاف
داد و منصور گشت بهنگام مراجعت وارد مدینه شد مردم مدینه
کلهم نزد او رفتند مگر عبد الله بن حسن و پسرانش محمد و ابراهیم عبد الملک
شرح این بغیابتی بمروان نوشت مروان جواب داد که عبد الله
و پسران او را تعرض مکن که ایشان نه آن کسانند که با خروج خواهند
کرد پس کار مهدی موعود بسبحان بین الظهور و الخفا بود
تا آنکه در سال یکصد و سی و دو که تاریخ آغاز خلافت عباسیان است
و انجام دولت امویان چون دعوی خلافت کیسانیه رواج گرفت
و مذهب حشویه بانقراض بنی امیه برافتاد امام زیدیه محمد بن عبد الله
با برادرش ابراهیم مختفی شدند تا چند از بیم تعرض عباسیان
ایمن مانند و در خلال آن حال مقدمات خروج تمهید کنند سفاح
و منصور را از نواری ایشان عیش دولت منغص بود و صفای
ملک مکدر و غمی نداشتند جز آنکه محمد و ابراهیم را بدست آورند
و بکشند چرا که بیعت محمد بر گردن ایشان بود و خود در عیت آل
علی محسوب میشدند سفاح در بدایت استقلال در طلب محمد و ابراهیم
جدی بکمال داشت ولی عاقبت از آن اهتمام بایستاد چنانکه
از کلمات آتیه بظهور رسد سبط بن جوزی قزاوغلی در تذکرة الخواص گوید

در زمانی

در زمانی که ابو العباس بر سریر خلافت نشسته بود عبد الله محض
با جمعی از طالبیین ملاقات سفاح را از مدینه بیرون آمدند چون
بانبار رسیدند سفاح ایشان را گرامی داشت و هر یک را عطائی که در خور
او بود خورسند نمود و حرمت عبد الله را از تمام آل علی زیادت کرد
و بیشتر شبها را در صحبت او میگذرانید و بسی ملائمات از وی تحمل میکرد
و کلمات ناگوارش بر خود هموار میساخت چنانکه از کتاب
اوراق تالیف ابو بکر صولی منقول است که وقتی عبد الله بسفاح گفت
من اسم هزار هزار درهم بسیار شنیده ام ولی رسم آن تاکنون
ندیده ام سفاح گفت تا هزار هزار درهم بیاورند و در پیش روی عبد الله
بر هم نهادند عبد الله چون آن مال بدید گفت یا امیر المؤمنین این دراهم
بمن بخش گفت بخشیدم پس مردم بمنزل عبد الله آمدند و او را بدان
موهبت تهنیت گفتند عبد الله در جواب گفت
شَکَرْتُمْ رَجُلاً اَعْطَانَا بَعْضَ حَقِّنَا وَفَازَ بِالْبَاقِي
یعنی مردی را سپاس گفتید که
از حق ما برخی بداد و خود بباقی آن رستگار شد این سخن بسفاح
رسید و هیچ نگفت و هم شبی سفاح سفطی خواست انباشته از
جواهر آنرا بگشود و جواهر ثمین از آن بیرون آورد و در وی عبد الله
داشت و گفت یا ابا محمد اینها از نفایس اموال و اعلاق منال
بنی امیه است که بما رسید و پس آن گوهرها قسمت کرد بهری با عبد الله
داد و بهری برای خود نهاد چون اندکی بر این بگذشت سفاح را خواب ربود
و عبد الله این دو شعر انشا کرد

أَلَمْ تَرَ حَوْشَباً أَمْسَى يُبَنِّي	قُصُوراً نَفْعُهَا لِبَنِي نُفَيْلَة

یُؤَمِّلُ اَنْ یُعَمَّرَ عُمْرَ نُوحٍ	وَاَمْرُ اللهِ یَأْتِی کُلَّ لَیْلَةٍ

یعنی

آیا چو شب راندی قصوری اساس می نهاد که سود آنها پسران
نفیله را باشد و خود آرزو میدارد که عمر نوح دریابد و لی قضای
کردگار در هر شبانگاه نازل آید سفاح چون این دو بیت بشنید از خواب
بجست و بانگ بر عبدالله زد که این چه تمثل بود آیا سزای الحرمات
که تو را نهادم و یا جزای این جایزت که بتو بخشیدم از رعایت تو هیچ
دقیقه مهمل نگذاشتم و از اسرار خویش امری بر تو مخفی نداشتم عبدالله
گفت یا امیرالمومنین بخدا سوگند از انشاد این دو بیت چیزی که
مکروه خاطر تو باشد در ضمیر نگرفتم بل شعری بود مرا انجا طرک گذشت
و بر زبان جاری گشت اگر خواهی این معنی از من تحمل فرمای سفاح
گفت تحمل کردم و از تو درگذشتم آورده اند که روزی سفاح
با عبدالله گفت اینگونه خادت و تلطف که با تو میگذارم از ان است
که تو را بمنزله پدر و عم خویش میدانم اینک از تو سوالی دارم
و خواهم تا جواب آن بلسان صدق بازگوئی گفت از هر چه خواهی
سوال کن گفت اینکه پسران تو محمد و ابراهیم نزد من نیایند برای
چیست گفت یا امیرالمومنین بحقیقت از ضمیر ایشان خبر ندارم ولی انقدر
میدانم که دوری ایشان نه از راه مخالفت است سفاح ساکت شد
شبی دیگر نیز آن سوال عادت داد و اصرار نمود و از عبدالله
همان پاسخ شنید پس گفت یا ابا محمد آیا چنین پنداری که پسران
تو را این پنهان شدن سودی بخشد بخدا قسم که هر دو مقتول شوند

محمد در سلع و ابراهیم در نهر عیاب عبدالله از این سخن سخت رنجیده
شد و با اندوهی تمام بیرون آمد در تجارب السلف مسطور است
که عبدالله روزی با برادر خویش حسن بن الحسن بن علی بن ابی طالب
الملقب بالمثلث این حال حکایت کرد او گفت اگر نوبتی دیگر
محمد را از تو باز پرسد تو بمن حوالت کن سفاح نوبتی دیگر بپرسید
عبدالله گفت عمش حسن مثلث احوال و میداند سفاح حسن را
طلب کرد و از او حال محمد بن عبدالله برادرزاده حسن باز پرسید
او گفت یا امیرالمومنین با تو چنان سخن گویم که با پسر عم خویش گویند
یا چنانکه با ملوک گفت نه چنانکه با پسر عم خویش گویند گفت یا امیرالمومنین
تو را بخدای سوگند میدهم که اگر اهل مشرق و مغرب جمع آیند و خواهند
که محمد را خلافت دهند و خدای نخواهد توانند گفت نه گفت اگر
خدای خواهد که او خلیفه باشد و تو با همه خلق روی زمین منع کنید
آن منع را هیچ فایدتی باشد گفت نه گفت پس چرا این پیر را
معذب میداری و نعمتها که بدو بخشیده منغص میکنی سفاح از این
سخن خجل شد و تا زنده بود دیگر سخن محمد بن عبدالله را نگفت عن
شریف شهاب الدین نسابه در عمدة الطالب این واقعه از ابراهیم
حکایت کرده نه از حسن مثلث و سبط ابن جوزی قزاغلی در تذکرة
خواص الامه قصه تمثل را که اشارت رفت بروجه دیگر نقل نموده که
استوارتر مینماید گوید چون عبدالله بسفاح درآمد سفاح
دست او را در دست گرفته و تماشای ابنیه و قصوری که در هاشمیه
بنیاد کرده بود ببرد عبدالله را از آن قصور شامخ و مبانی راسخ

در شگفت شد و بدان دو بیت تمثل کرد سفاح در غضب شد دست خود
از دست عبد الله بکشید و گفت هان ای عبد الله این انشاد
بی‌هنگام بود عبد الله گفت ای امیر مرا از قرائت این شعر فال
نیک در نظر بود نه فال بد که خواستم تو را آیین تقوی و زهد
در خاطر اندازم و از غفلت غرور و امل بیدار سازم پس ابو العباس
این ابیات از قصیده عمرو بن معدیکرب که در باره ابی مرادی
گفته تمثل جست

أُرِيدُ حِبَاءَهُ وَيُرِيدُ قَتْلِي	عَذِيرَكَ مِنْ خَلِيلِكَ مِنْ مُرَادِ

یعنی من عطای او خواهم و او کشتن من سکالد ای عمرو خود کسی را بیار
تا عذری که تو راست در آزردن دوست مرادی خویش فاش نماید
در بعضی نسخ بدل کلمه حباءه حیاته وارد است مع القصه
عبد الله گفت از گناه من بگذر سفاح گفت خدای از من نگذرد
اگر از تو بگذرم گویند پس منصور در باره عبد الله شفاعت نمود
سفاح بخندید و لب گشود و گفت اینک در حق عبد الله توسط کند و عاقبت
هم خود او را بکشد عبد الله پس از چندی که در هاشمیه مانده بود بمدینه
بازگشت و سفاح در اشعار با حضار محمد بیت معدیکرب بدین
بعبد الله نوشت که

أُرِيدُ حِبَاءَهُ وَيُرِيدُ قَتْلِي	عَذِيرَكَ مِنْ خَلِيلِكَ مِنْ مُرَادِ

و عبد الله در جواب اشعار یکی این ابیات از آنهاست بسفاح فرستاد

وَكَيْفَ يُرِيدُ ذَاكَ وَأَنْتَ مِنْهُ	بِمَنْزِلَةِ النِّيَاطِ مِنَ الْفُؤَادِ

یعنی محمد قتل تو چگونه اندیشد با آنکه تو نزد وی آنچنانی که قلب او تو بود یخته

شیخ عز الدین علی بن اثیر جزری در کامل آورده که ابو جعفر منصور در سال
یکصد و سی و شش هجری که امارت حج یافت و با ابو مسلم بموسم رفت
در مکه از عامل مدینه زیاد بن عبد الله الحارثی حال محمد و ابراهیم
باز پرسید زیاد گفت تو را از غیبت ایشان خاطر پریشان نباشد
من محمد را از پرده اختفا بیرون آورم منصور زیاد را با مارت
اعادت داد و چون در آن سال سفاح بمرد و منصور بخلافت نشست تخت
بنی هاشم را یکان یکان احضار داشت و در نهان موجب تواری
محمد و ابراهیم سؤال نمود و از آنجمله کس آهنگ خروج بدیشان
نسبت نکرد الا حسن بن زید بن الحسن که از بنی عمام خویش منحرف بود
و در شعار مسوده منیر بیست گفت بخدا سوگند که من از مخافت ایشان
بر تو ایمن نیستم سخن او در خاطر منصور موقعی عظیم گرفت پس در اظهار
آن دو برادر جدی تمام بظهور آورد و در طلب ایشان جواسیس باطراف
فرستاد و خود در کشف ضمیر عبد الله حیلتی انگیخت چنانکه در سیر مسوده
مسطور است که منصور چون عقبة بن سلم ازدی را بدید او را بخرد
مندی و فرزانگی بپسندید در نهانش احضار داشت و گفت مرا در
کاری خطیر همواره خاطر پریشان است و کفایت آن مهم را مردی
فرزانه همی جویم چنان می‌بینم که تو آن مرد توانی بود عقبه گفت ارجو
که حدس ملوکانه بصواب رفته باشد گفت پس خود را پوشیده
دار و در فلان وقت نزد من آی عقبه برفت و در میعاد باز آمد منصور
گفت همانا بنی اعمام ما در کید ملک ما باشند و ایشان را در فلان
قریه از ملک خراسان شیعیانی است که زکوات اموال و تحف

بلاد خود بدیشان فرستند پس بروایت عبدالرحمن بن خلدون مغربی
مکتوبی مجهول وتحفی منحول از جانب مردم آنقریه بعقبه داد وگفت تورا
باید که جانب مدینه گیری و بر عبدالله حسن درآئی بدین دعوی که از مردم
خراسانم و پیک شیعیان پس اگر نامه تو نخواند و هدیات نپذیرد
باید زبان التماس دراز داری وچندان خضوع و ضراعت کنی که اگر
اعراض واز در احتیاط باشد از چم مگر بیرون رود و مکنون ضمیر
آشکارا کند عقبه برفت و عبدالله را بدید و مکتوب بازنمود عبدالله
نخست از راه انکار درآمد وگفت من این قوم که تو گوئی نشناسم
وعاقبت بافسونهای انطرار راز پوشیده آشکار داشت عقبه
جواب مکتوب خواسته عبدالله گفت جواب نامه بکلک نیارم
که مرا رسم دیرینه اینچنین است ولی خود سلام وپیغام برسان
که فرزند من مهدی درفلان میقات ظهور خواهد کرد عقبه در ساعت
بیرون آمد وراه عراق گرفت همگنه ماجری با منصور گفت و خود از حیره
احرام بست چون بمدینه رسید صلات گرامند در آل ابیطالب
تقسیم کرد که شاید محمد وابراهیم مفتون کردند وبیرون آیند وقتی که
عبدالله را دید عتاب کرد که در کجایند پسران تو گفت نمیدانم پس کلام
بخشونت و غلظت کشید ودرمیانه ناسزائی با در عبدالله گفته آمد
عبدالله گفت یا اباجعفر اینسخن زشت بکدام مادر من راندی با بتول دختر
رسول یا فاطمه بنت الحسین یا ام اسحق زاده طلحه یا خدیجه ام المؤمنین
گفت حاشا که بدیشان بدگفته باشم بلکه مراد جربا بود مادر ام اسحق
ودختر قسامة بن زهیر که زنی از قبیله طی بیش نیست مسیب بن زهیر

چون عبدالله را برمنصور آنچنان جسور دید پیش دوید وگفت یا امیرالمومنین
بفرمای تا اورا گردن زنم زیاد بن عبیدالله عامل مدینه برجست
ورداء خویش برروی عبدالله انداخت وگفت ای امیر اورا بمن
بخش که من پسران او ظاهر سازم وبروایت تاریخ کامل وکتاب
العبر چون منصور بمنزل وطاس رسید عقبة بن سلم را درخلا بخواند
وگفت چون بنی حسن مرا پذیره شوند ودر نزد من فراهم آیند ایشانرا
زیاده حرمت گذارم و طعام طلب کنم تو در گوشه پنهان باش تا آنگاه
که خوان برگیرند پس تو پیش آی و روبروی عبدالله بایست
چون دیده او در تو افتد روی بگرداند تو همی دور زن تا از دنبال
سر عبدالله بایستی پس با ابهام پای خود پشت او را افشار ده که در تو
نظر کند ودیده اش از تو پر شود که همینقدر از تو کافی است زنهار
که در سر خوان خود را بعبدالله بازنمائی ولذت طعام بروی ناگوار
نسازی راوی گوید چون بنی حسن برمنصور درآمدند عبدالله را
به پهلوی خود جای داد وطعام طلبید وبا ایشان مشغول غذا شد
ودر اثناء با عبدالله خطاب کرد که یا ابا محمد محمد وابراهیم را نمی بینم
وچنان دانم که ایشانرا از جانب من وحشتی است باآنکه من همی
دوست دارم که پسران تو با من انس گیرند ومن با ایشان وصلت
کنم وصلات بخشم عبدالله سر بزیر افکند وپس از مدتی سر برداشت
وگفت قسم بحق تو یا امیرالمومنین که مرا از مکان ایشان خبری نیست
واین مرا از اختیار من بیرون رفته منصور گفت یا ابا محمد چنین نیست
که گوئی بنویس و هر دو را طلب عبدالله جواب سابق اعادت داد

وچندین بار گفتار با صرار و انکار گذشت چون خوان برداشتند
منصور گفت یا ابا محمد آیا آن مواثیق محکم و عهود مؤکد که بر التزام
وفاق و ترک نفاق من سپرده تو را در خاطر است گفت آری
یا امیر المؤمنین آن پیمان را گسستی نیامده و آنرا مبانی نراخشی نرسیده
منصور بگوشه چشم جانب عقبه نگریست و عقبه از قرار معهود در حرکت
آمد تا آنگاه که پشت عبد الله با ابهام پای بکاوید همگی چشم عبد الله
در او افتاد و چندانکه آمیخته بودند تفطن جست از جای بر جست
و پیش روی منصور بنشست و از هراس آغاز التماس کرد و گفت
یا امیر المؤمنین مرا بر نقض عهد مگیر و گناهم اقالت فرمای خدایت
اقالت کند منصور گفت هیهات که از تو درگذرم ای ربیع او را
بگیر و در زنجیر کن و بروایت ابو الفرج اصفهانی در مقاتل حدیث
آنمجلس که بحبس کشید بر طریق دیگر است گوید عباس بن محمد
برادر ابو جعفر گفت عبد الله محض و حسن مثلث نزد منصور بودند
و او در کتابی نظر میکرد و پسرش مهدی سخنی گفت مغلط عبد الله
از در تعرض گفت یا امیر المؤمنین مهدی کیزان همیماند چرا آموزگاری
بر او نمیگماری تا او را قوانین اعراب تعلیم کند و لسانش از اعوجاج
لحن تقویم نماید منصور ملتفت نشد و من با عبد الله اشارت کردم
که ساکت شود متنبه نگردید و دیگر بار آغاز این سخن کرد منصور در غضب
شد و گفت این ابناءک یعنی کجایند محمد و ابراهیم
عبد الله گفت نمیدانم گفت باید هر دو را حاضر کنی گفت اگر فی المثل
در زیر قدمهای من باشند که نخواهم با تو سپرد منصور جانب

ربیع

ربیع نظر کرد و گفت برخیز و او را حبس کن ربیع دست عبد الله بگرفت
و بیرون برد و در دار مروان که سرای خلافت بود و حکام در آن
می نشستند او را محبوس داشت و اینواقعه در یکصد و چهل هجری اتفاق
افتاد و بعضی در یکصد و چهل و یک نوشته اند و درست نیست چه حبس
عبد الله بالاتفاق در سال حج منصور بود و او در سال صد و چهل و
یک بحج نرفت و امارت موسم در آنسال با عم خویش صالح بن علی
گذاشت شیخ ابو علی بن مسکویه مصنف تجارب الامم گوید از ابو حنین
روایتست که گفت چون عبد الله را بگرفتند روزی بمجلس او رفتم
همینکه مرا دید گفت یا ابا حنین امروز چه حادثه افتاده گفتم ابو جعفر فرمان
داده تا اموال و اثاث و عبید و اماء ترا عرضه بیع و شراء دارند
ولی من گمان نبرم که کس از آنها چیزی را خریدار شود گفت
ای ابو حنین بخدای سوگند اگر خود مرا با دختران من در قطار بردگان
کشند و عرضه فروش کنند هر آینه شما خواهید خرید در مقاتل مسطور است
که پس از حبس عبد الله محمد در خفا نزد مادرش هند آمد و گفت یا اماه
بخدمت ابو محمد شو و او را از من پیغام رسان که اگر از اولاد رسول
یکنفر بقتل آید بهتر است تا چندین کس دستور ده که من نزد ابو جعفر
روم هند گوید بمجلس رفتم همینکه پایهای عبد الله در قید دیدم صدا
بجزع بر آوردم و او مرا تسلی نمود و بصبر فرمود پس پیغام محمد بگذاردم
راست نشست و گفت خدای محمد را محفوظ دارد اگر امروز این کار
کند فردا در نزد خدا چه حجت آورد لا و الله این اندیشه بسی ناصوابست
زنهار خود را در اطراف ارض متواری سازد که لا یزال دعوی حق

وطلب خلافت در سلسله ما خواهد بود الحاصل منصور از مدینه بیرون
رفت و زمانی که در مکه بود محمد و ابراهیم و جمعی از بنی حسن در آنجا
فراهم آمدند و عبد الله اشتر پسر محمد خواست که ناگهانی بر منصور در آید
و او را کردن زند محمد رخصت نبخشید و گفت کشتن او نپسندم تا آنگاه
که بنقض بیعت خود بروی احتجاج آورم چون منصور از حجاز بعراق رفت
در جستجوی پسران عبد الله جدی تمام نمود و محمد را از زیاد بن عبید الله
که اظهار او بر عهده گرفته بود طلب داشت پس نوبتی که محمد بمدینه آمد
و زیاد را از قدوم او خبر شد کس نزد وی فرستاد و از در تلطف
امانش داد تا لمحه روی با مردم مدینه نماید و او را از عهده شرطیکه
با منصور نموده بود بیرون آورد محمد بپذیرفت و بگاه میعاد بر نشست
وبیرون آمد مردم چون او را بدیدند غوغا برداشتند | یا اهل
المدینه المهدی المهدی
پس زیاد مردم را گواه گرفت وگفت ایها الناس هذا محمد بن
عبد الله الحسن | آنگاه علی العهد با محمد گفت بهر جای که خواهی
باز گرد محمد ناپدید شد چون ماجری بمنصور رسید زیاد بن عبید الله
الحارثی را در ماه جمادی از سال یکصد و چهل و یک از مدینه
معزول داشت و محمد بن خالد بن عبد الله القسری را در ماه رجب
بجای وی بر گماشت و پسران عبد الله را از او طلب نمود و گفت
در اینمصرف هر مقدار که از بیت المال ضرور افتد دریغ مدار او فزون
از سه سال در مدینه بماند و مبلغی بگزاف در قصد محمد و ابراهیم مصروف
داشت و ظفر نیافت حتی بفرمان منصور بیوت مدینه را یکایک تفحص کرد

وسودی نبرد چون منصور تفاوت بیت المال بنگریست او را در باب
محمد و ابراهیم متهم داشت و با ابو العلا که مردی بود بخرد از
قبیله قیس غیلان بشور انشست ابو العلا گفت الحال صلاح وقت
چنان بینم که محمد بن خالد را از مدینه معزول داری و از اعقاب
طلحه بن عبید الله یا زبیر بن العوام مردی را بر جای او بگماری تا الحجه
بغض موروث و عداوت مجبول اقتضا کند در طلب محمد و ابراهیم
بگذارد منصور از در شگفتی گفت قاتلک الله چه رای رزین
آوردی و فکری متین این تدبیر بر من پوشیده نبود ولی مرا با خدا تعالی
عهد دیرین اینچنین است که از بنی اعمام و اهل بیت خویش بدشمنان
کهن انتقام نکشم و از دودمان اعدا کس بر ایشان مسلط نسازم
اما امروز عیاری از صعالیک عرب بر بنی حسن بگمارم که آنچه را تو
رای زدی خود بر حسب سرشت خسیس بظهور آورد پس با شارت یزید بن
یزید سلمی ریاح بن عثمان مری را امیر یثرب ساخت و برخی گویند
ریاح بن عثمان خود خواستار ایالت مدینه شد بشرط که محمد
و ابراهیم را بدست آورد و گفتگان او در رمضان یکصد و چهل و چهار
وارد مدینه شد چون بدار الاماره رسید با حاجب خویش ابو البختری
گفت دار مروان این است گفت آری گفت اَمَا اِنَّهَا
مِحْلَالٌ مِظْعَانٌ یعنی سرائی است که حل و ارتحال آن بسیار باشد
چون از مجلس تهنیت فراغت یافت گفت یا ابا البختری دست من
بگیر تا بمجلس این شیخ یعنی عبد الله بن حسن ویم همینکه نزد عبد الله
شد عتاب کرد و گفت ایها الشیخ سوگند با خدای که امیر المومنین

امارت یثرب نه برای آن با من سپرده که حق نسبت قریب گذارده
باشد و یا شکر نعمت سابق چه مرا با او نه عنوان خویشاوندی در میانست
و نه داستان آشنائی بخدا قسم که من بازیچه تو نگردم مانند زیاد بن
قسری سوگند بخدای که جان تو بستانم مگر آنکه پسرانت با من سپاری
عبدالله چون این بشنید سر برآورد و گفت نعم اما والله انه
لَأَذْیَقُ قَیْسٍ الْمَذْبُوحُ فِیهَا کَمَا تُذْبَحُ الشَّاةُ
یعنی آری اینچنین است بخدا که خود همان ازرق ناچیز خوار ای بود
که سرت چون گوسفند بریده گردد ابو البختری گوید عاقبت صدق
خبر عبدالله مشهود افتاد و محمد بن عبدالله در عهد خروج پس از آنکه
دیوان اهل بیعت خود بسوخت بزندان آمد و ریاح بن عثمان را با برادرش بکشت
ابو البختری گوید ریاح چون این خبر از عبدالله استماع کرد
روی بگردانید از مجلس بیرون آمد بر حالیکه دستش از غلبه خوف و فرط
دهشت چنان سرد شده بود که دست من برودت آن احساس
مینمود و پاهایش از فتور و سستی بر زمین می کشید گفتم ای امیر از کلام
عبدالله توراهیم نگیرد چه او را از علم مغیبات نصیبی نیست گفت ویلک
خاموش که این خبر نگفت مگر از لسان مخبری صادق در مقاتل ابی الفرج
مسطور است که حسن بن زید علوی گفت ریاح بن عثمان مرا با چند کس
بمجلس فرستاد تا از عبدالله در باب محمد و ابراهیم خبری باز پرسیم
و از مکان ایشان سخنی استماع کنیم چون بر مجلس در آمدیم دیدیم عبدالله
بر خورجینی نشسته از کاه انباشته کسانی که همراه من بودند سخن آغاز
کردند و آنچه در خاطر داشتند ابراز نمودند همیکه کلام ایشان

بپایان رسید عبدالله جانب من نگریست و گفت ای پسرک برادر من
بلای من از بلای ابراهیم عظیمتر است چه او را فرمان رسید تا پسر خود
اسمعیل را در طاعت پروردگار ذبح نماید و شما مرا محکوم دارید
تا فرزندان خویش در معصیت کردگار بقتل سانم هیهات کجاست
امتحان خلیل با امتحان من حاشا این کار ناصواب هرگز نکنم والله
یا ابن اخی همیگاه و بر فراش خود اینچنین آسوده نمی خفتم که این کاه بر این
بستر گاه در اخبار بنی الحسن آورده اند که روزی عبد العزیز بن سعد
از خواص منصور گفت یا امیر المؤمنین تو انتظار خروج محمد و ابراهیم
میبری بر حالیکه برادران و عمزادگان ایشان مطلق العنان باشند و تورا
هیچ اندیشه نیست بخدا قسم که مهابت یکی از ایشان در قلوب مردم
فزونتر است از سطوت شیر منصور از این سخن سخت اندیشناک شد
و در حال ریاح بن عثمان را فرمان فرستاد تا جمله آن شیران شرزه را
در سلسله کند چون مثال منصوری بوی رسید نوبتی که بنی علی
بر درب حکومت فراهم بودند غلامی را گفت تا ندا کرد که از بنی الحسن
هرکس حاضر است داخل شود ایشان از دری درآمدند و از دیگری
بیرون شدند آنگاه ندا در داد که از بنی الحسن هرکس در اینجا است
درآید همینکه ایشان داخل شدند غلامان و شرطه خویش را گفت
تا جمله را بگرفتند و حدادان قید و زنجیر بر ایشان استوار نمودند
واقدی گوید آن جماعت بیست نفر بودند و آنچه ما خود از اسامی ایشان
یافتیم بر اینگونه است

حسن المثلث ابراهیم الغمر جعفر بن حسن بن حسن داود بن حسن بن حسن

موسی الجون بن عبدالله داود واسمعیل واسحق ابناء ابراهیم الغمر
عباس وعبدالله وسلیمان ابناء داود بن حسن بن حسن
حسن بن جعفر بن حسن علی بن محمد بن عبدالله وعلی الخیر
پدر حسین صاحب فخ وبرادر وی عباس بن حسن المثلث
ابوالفرج گوید عباس برادر علی خیر در عتبه سرای خود نشسته بود ناگاه
ملازمان ریاح در رسیدند واورا گرفتند چون مادرش عایشه
بنت طلحه آنحال بدید از وراء باب صیحه کشید وگفت دعونی
اَشُمُّهُ شَمَّةً وَاَضُمُّهُ ضَمَّةً
یعنی بگذارید تا فرزند را یکبار ببویم ودر آغوش گیرم گفتند لا والله
ما کُنتِ فی الدنیا حَیَّةً | یعنی دیگر اورا نبینی مگر آنگاه که بمیری
علی الخیر را که در طالبیین ملقب بعابد اشتهار داشت وبورع وتقوی
ممتاز بود تعرض نمودند واو خود همینکه آنحادثه بشنید بدار مروان
آمد وجامه بر خود پیچیده داشت چون ریاح بن عثمان اورا بدید گفت
مرحباً بِكَ برای چه حاجت آمده گفت برای آنکه مرا با قوم خود
در زندان کنی ریاح بگفت تا اورا با برادران بنی اعمامش ملحق ساختند
محمد بن عبدالله العرجی نواده عثمان بن عفان را با آنکه با بنی حسن برادر
امی بود تعرض نمودند چه منصور نسبت بوی عقیدتی نیک داشت
ودر خیال خروج با برادران همداستان نمیدانست تا آنکه
منصور در همانسال که یکصد وچهل وچهار هجری بود عزیمت حج نمود
چون بمدینه رسید محمد بن عمران بن طلحه را با مالک بن انس نزد
بنی حسن فرستاد تا مکان محمد وابراهیم بنمایند چون بمجلس در آمدند

عبدالله

عبدالله بن حسن بنماز ایستاده بود ایشان وظیفه رسالت بگذاردند
عبدالله از نماز فارغ شد دیگر بار سخن تکرار نمودند عبدالله گفت
لا والله این سؤال را پاسخی نگویم مگر در حضرت منصور پس اگر خواهد
دستور دهد که خود اورا دیدار کنم وجواب گویم محمد ومالک بازگشتند
وماجری باز نمودند منصور ملتمس او نپذیرفت وگفت آیا عبدالله مرا
سخره کند وبامن از در استهزا سخن گوید قسم بخدا که هرگز اورا مواجهت
نکنم مگر آنگاه که با دو پسر خویش نزدیک من آید ومنصور این سخن
از آن گفت که ترسید عبدالله اورا بحال مکالمت بفریبد چه در
لسان وی اثری بود که با احدی محاورت نمیکرد مگر آنکه اورا در سخن
خویش همداستان میساخت ورای اورا با خود موافق میداشت
پس منصور طریق مکه گرفت ودر مراجعت راه بگردانید وخیام خویش
در ربذه برپا داشت ریاح بن عثمان بدرود خلیفه را بربذه رفت
وبا وی گفت یا امیر المؤمنین اهل خراسان هوا خواهان تو باشند
وخلق عراق دوستان علویان وکفار شام شیعیان عثمان بخدا
سوگند که اگر از محمد بن عبدالله عثمانی یک داعی بشامات رود
احدی از اجابت او تخلف نجوید این سخن در نظر منصور درست افتاد
واز محمد عثمانی منحرف شد پس فرمان کرد تا ریاح بمدینه رود ومحمد را
بچنگ آورد وبا تمامت محبوسان بنی حسن بربذه برد ریاح بر حسب
مقرر بازگشت ومحمد بن عبدالله عثمانی بگرفت وبا اغلال وقیود بنی حسن
بیفزود وجمله را جانب ربذه روی منصور حمل داد ثقة الاسلام
کلینی محمد بن یعقوب رضوان الله در اصول کافی از عبدالله بن ابراهیم جعفری

روایت کرده که موسی بن عبد الله گفت چون فرستادگان
ابی الدوانیق در رسیدند و پدرم عبد الله را با تمامت اعمام من
در قید آهنین کشیدند و جمله را در محامل بی فرش و روی پوش
نشانیدند و براندند تا بمصلی رسیدند پس بایستادند که مردم
ایشان را بدان خواری و گرفتاری شماتت کنند اما اهل مدینه چون
فرزندان پیغمبر را بدان صفت دیدند بر ایشان رحمت آوردند و رقت نمودند
آنگاه موکلان منصور از راه مسجد رسول در حرکت آمدند
در بحار الانوار مسطور است که حسین ذی الدمعه بن زید الشهید پسر خوانده
حضرت امام ابو عبد الله صادق گفت من ما بین قبر و منبر رسول ایستاده
بودم و نظر مینمودم که اولاد حسن بن علی علیه السلام را از دار مروان بیرون
می آوردند در آنحال حضرت ابو عبد الله صلوات الله علیه مرا احضار
داشت و فرمود چه خبر داری گفتم بنی حسن را بر محامل نشانند تا جانب
ربذه برند فرمود بنشین من نشستم پس حضرت زمانی بسیار روی بدرگاه
پروردگار داشت آنگاه با غلامی فرمود نظر کن تا هر وقت جمله را در محامل
نمودند مرا خبر دهی غلام برفت و بازگشت و گفت آوردند حضرت برخاست
و بر پشت پرده از موی سفید که بدر آویخته بود بایستاد همینکه عبد الله
محض و ابراهیم غمر و دیگر بنی حسن را که با هر یک پاسبانی از مسوده
بر محمل نشانیده بودند بنگریست بگریست و قطرات اشک بر ریش مبارکش
سرازیر گشت آنگاه ملتفت من شد و گفت یا ابا عبد الله والله که پس از این
حادثه خدا را هیچ حرمتی رعایت نخواهد شد سوگند با خدای که نه
انصار بیعت عقبه را وفا نمودند و نه اولاد انصار مرا پدرم ابو جعفر

از آبا

از آباء کرام خود حدیث آورد که رسول با علی بن ابی طالب در عقبه
فرمود از مردم بیعت بگیر گفت بچه شرط فرمود باینکه پیغمبر و ذریت
وی را آنچنان حمایت کنند که خود و ذریت خود را اینک احدی
نیست که از فرزندان رسول دست ستم باز دارد بارالها بر انصار
سخت بگیر   کلینی در کافی آورده که خدیجه دختر عمر اشرف گفت چون
اسرای بنی حسن را بر باب جبرئیل از درهای مسجد رسول واقف داشتند
حضرت ابو عبد الله نخست از خانه خویش بر ایشان نظر فرمود و از خشم
ردای مبارکش بر زمین می کشید آنگاه بر اهل مسجد نگریست و سه بار فرمود
لعنکم الله یا معشر الانصار شما را با رسول نه شرط
عهد بر این صفت بود و نه میثاق بیعت اما والله من خود بسی در تعویق
مبادی این امر دامان حرص و آز باز نمودم و زبان موعظت و نصیحت دراز
داشتم تا مگر حرمت بیت رسالت دست فرسود انجاعت نگردد
و حشمت ذراری اطهار پایمال قومی نابکار نیاید ولی نصیحت و تحذیر
دفع مشیت و تقدیر نتوانست نمود و عترت پاک رسول مانند عبید
مقید و مغلول شدند   از موسی الجون روایت است که حضرت
ابو عبد الله از مسجد بیرون آمد و با محمل پدرم عبد الله بن حسن نزدیک
شد خواست تا با او سخنی گوید یکی از جلاوزه با غلظتی سخت مانع
گشت ابو عبد الله فرمود دور شو که خدای عنقریب ترا و دیگران را
کفایت کند   خدیجه بنت عمر اشرف گفت پس حضرت ابو عبد الله
بخانه بازگشت و از شدت آن محنت تا بیست شب بآتش تب گرفتار
بود و لا یزال میگریست نه شب آرام داشت نه روز بدانمثابه که ما

بروی غمناک بودیم موسی بن عبد الله گفت هنوز ما را به تشییع نرسانیده
بودند که آن پاسبان بد سرشت که ابو عبد الله را از مکالمهٔ
پدرم مانع گشت ببلائی شدید مبتلا شد یکی از شتران چنان لگدی
بروی بکوفت که استخوان ترش بشکست و بدان ضرب درگذشت
جمعی از قدمای اصحاب و ثقات محدثین روایت کرده اند که چون
اولاد و احفاد حسن بن علی علیه السلام را بارض ربذه حمل دادند حضرت
امام ابو عبد الله صلوات الله علیه توقیعی همایون از راه تسلیت بعبد الله
فرستاد که علمای امامیه از اسلوب آن مکتوب بر صحت عقیدت و حسن
حال وی و دیگر همقطارانش از بنی حسن استدلال کنند و انحراف
از مخالفت حجت عصر بدعوی تقیه و غیر آن معذور دارند و نیز دلائل
دیگر از اخبار آل محمد بر سعادت عاقبت ایشان بل عموم بنی فاطمه
رضوان الله علیهم ضمیمت نمایند و ما نسخه آن کتاب شریف که گرفتار
آن قید مصائب و بستگان زنجیر حوادث را بصبوری دستور است
شگفت بیک واسطه از اصلی صحیح بخط محمد بن علی بن مهجاب مرسوم
و بسال چهار صد و چهل و هشت هجری مورخ بوده روایت
کنیم و طراز آن نامه مبارک بر آذین نامه دانشوران
مزید آوریم

بسم الله الرحمن الرحیم

الی الخلف الصالح والذریة الطیبة من ولد اخیه وابن عمه
اما بعد فلئن کنت قد تفردت انت
واهل بیتک ممن حمل معک بما اصابکم ما انفردت بالحزن

والغیظ والکآبة والألم وجع القلب دونی ولقد
نالنی من ذلک من الجزع والقلق وحر المصیبة مثل ما نالک
ولکن رجعت الی ما امر الله جل وعز به المتقین من الصبر وحسن
العزاء حین یقول لنبیه صلی الله علیه وسلم
وعلی آله الطیبین فاصبر لحکم ربک فانک باعیننا
وحین یقول فاصبر لحکم ربک ولا تکن کصاحب الحوت و
حین یقول لنبیه حین مثل بحمزة وان عاقبتم فعاقبوا بمثل ما
عوقبتم به ولئن صبرتم لهو خیر للصابرین فصبر رسول الله
ولم یعاقب وحین یقول وأمر اهلک بالصلوة واصطبر علیها
لا نسألک رزقا نحن نرزقک والعاقبة للتقوی وحین
یقول الذین اذا اصابتهم مصیبة قالوا انا لله وانا
الیه راجعون اولئک علیهم صلوات من ربهم
ورحمة واولئک هم المهتدون وحین یقول
انما یوفی الصابرون اجرهم بغیر حساب وحین
یقول لقمن لابنه واصبر علی ما اصابک ان ذلک
من عزم الامور وحین یقول عن موسی وقال موسی لقومه
استعینوا بالله واصبروا ان الارض لله یورثها من یشاء
من عباده والعاقبة للمتقین وحین یقول الذین آمنوا
وعملوا الصالحات وتواصوا بالحق وتواصوا بالصبر
وحین یقول ثم کان من الذین آمنوا وتواصوا بالصبر
وتواصوا بالمرحمة وحین یقول ولنبلونکم

بشيء من الخوف والجوع ونقص من الأموال والأنفس و
الثمرات وبشر الصابرين وحين يقول وكأين من نبي
قاتل معه ربيون كثير فما وهنوا لما أصابهم في
سبيل الله وما ضعفوا وما استكانوا والله يحب الصابرين
وحين يقول والصابرين والصابرات وحين يقول
واصبر حتى يحكم الله وهو خير الحاكمين وأمثال ذلك من
القرآن كثير و اعلم أي عم وابن عم إن الله عز وجل لم يبال
بضر الدنيا لوليه ساعة قط ولا شيء أحب إليه
من الضر والجهد والبلاء مع الصبر وإنه تبارك
وتعالى لم يبال بنعيم الدنيا لعدوه ساعة قط ولولا ذلك
ما كان أعداؤه يقتلون أولياءه ويخوفونهم ويمنعونهم
وأعداؤه آمنون مطمئنون عالون ظاهرون ولولا ذلك
لما قتل زكريا ويحيى بن زكريا ظلما وعدوانا في
بغي من البغايا ولولا ذلك ما قتل جدك علي بن أبي طالب
لما قام بأمر الله جل وعز ظلما وعمك حسين بن فاطمة
صلى الله عليهم اضطهادا وعدوانا ولولا ذلك ما
قال الله جل وعز في كتابه ولولا أن يكون الناس
أمة واحدة لجعلنا لمن يكفر بالرحمن لبيوتهم سقفا
من فضة ومعارج عليها يظهرون ولولا ذلك لما قال
في كتابه أيحسبون أنما نمدهم به من مال وبنين
نسارع لهم في الخيرات بل لا يشعرون ولولا ذلك

جاء

جاء في الحديث لولا أن يحزن المؤمن لجعلت للكافر عصابة
من حديد فلا يصدع رأسه أبدا ولولا ذلك لما جاء في
الحديث أن الدنيا لا تساوي عند الله جل وعز جناح بعوضة
ولولا ذلك ما سقى كافرا منها شربة من ماء ولولا ذلك لما
جاء في الحديث لو أن مؤمنا على قلة جبل لابتعث الله له
كافرا أو منافقا يؤذيه ولولا ذلك لما جاء في الحديث
أنه إذا أحب الله قوما أو أحب عبدا صب عليه البلاء
صبا فلا يخرج من غم إلا وقع في غم ولولا ذلك لما
جاء في الحديث ما من جرعتين أحب إلى الله عز وجل أن
يجرعهما عبده المؤمن في الدنيا من جرعة غيظ كظم عليها
وجرعة حزن عند مصيبة صبر عليها بحسن عزاء
واحتساب ولولا ذلك لما كان أصحاب رسول الله
يدعون على من ظلمهم بطول العمر وصحة البدن وكثرة
المال والولد ولولا ذلك ما بلغنا أن رسول الله
كان إذا خص رجلا بالترحم عليه والاستغفار
استشهد فعليكم يا عم وابن عم وبني عمومتي وإخوتي
بالصبر والرضاء والتسليم إلى الله جل وعز والرضا
بالصبر والصبر على قضائه والتمسك بطاعته و
النزول على أمره أفرغ الله علينا وعليكم
الصبر وختم لنا ولكم بالأجر والسعادة وأنقذنا وإياكم
من كل هلكة بحوله وقوته إنه سميع قريب

وصلی الله علی صفوته من خلقه محمد النبی واهلبیته

خلاصه معنی عبارات عالیات بپارسی آنکه

این نامه ایست بسوی باز مانده نیک وزاده پاک از فرزند برادرش
و پسر عمش سپس یا ابا محمد هرچند تو و همراهانت بدین مصیبت
ناگوار تنها گرفتارید اما در اندوه خاطر خشمگین و رنج دل دردناک
تنها نیستید وبراستی در این ستم وجوریکه بر شما رفت
از ناله و اضطراب و سوز مصیبت آن رسید که تورا ولی من براه
شکیب و صبر باز گشتم که پروردگار عز و جل خداوندان تقوی را
درچنین حال سپردن آن طریق فرموده چنانکه با رسول صلی الله
علیه وآله وسلم در خطابی فرماید حکم پروردگار را شکیبا باش
که ما همواره در تو نگرانیم ودر خطاب دیگر فرماید در طاعت کردگار
صبوری گیر و بسان یونس نبی مباش ودر خطاب دیگر
هنگامیکه حمزه را مثله نموده بودند فرماید اگر بر آهنگ کیفر باشید
مثل این مثله مکافات کشید واگر بشکیبید همانا خوشتر خواهد بود
رسول صبوری گرفت وعقوبت نفرمود ودر خطاب دیگر فرماید
کسان خود را بنماز امر کن ودر امتثال حکم حق صبر نمای تورا
از روزی باز نپرسیم وخود تورا روزی رسانیم وعاقبت
نیک پرهیزکاران راست ودر آیت دیگر فرماید آن جماعت
چون مصیبتی برایشان فرا رسد گویند ما خدایرا باشیم و بوی باز
گردیم درود و رحمت پروردگار برایشان باد و ایشانند
راه یافتگان ودر آیت دیگر فرماید جزای صابران بحساب در نیاید

گردد ودر حکایت خطاب لقمان با پسرش فرماید ای فرزند شکیبا
باش که شکیبائی امریست فرض ودر حکایت خطاب موسی
با بنی اسرائیل فرماید ای قوم از خدا یاری جوئید وصبوری
گیرید که زمین ملک او است از بندگان خویش هر که را خواهد بسپارد
وعاقبت ستوده پرهیزکاران است ودر صفت بندگان خاص خود
فرماید کسانیکه ایمان آوردند وکردار نیک پرداختند و یکدیگر را
بملازمت صواب وصبر سپردند ودر آیت دیگر فرماید آنگاه بظهور رسید
از کسانی که بگرویدند ویکدیگر را بشکیبائی ومهربانی وصیت
نمودند ودر آیت دیگر فرماید هر آینه شما را باندکی از بیم وگرسنگی
وکاستن اموال واشخاص واثمار بیازمائیم صبوران را
بشارت ده ودر آیت دیگر فرماید بسا پیغمبران که با بسیاری
از خاصان خویش کار جهاد پرداختند واز آنچه در راه خدا
برایشان رسید فتور نگرفتند وضعف نپذیرفتند وخواری نپسندیدند
وخدای صابران دوست دارد وهم در کلام مجید مردان
صبور وزنان شکیبا را یاد فرموده ودر آیت دیگر فرماید
شکیبائی را شعار خود گیر تا آنگاه که حق سبحانه حکم براند
واو بهترین خداوندان حکم است یا ابا محمد امثال این آیات
مبارکات در ستایش صبر ومدح ثبات بسیار باشد
ای عم وپسر عم بدانکه خدای جل وعز برای ولی خویش برگزیند
بگزند دنیا باک نیاورده وچیزی را از تحمل بلیت وتجلد مصیبت
فزونتر نخواسته وهیچگاه درباره اعدا، خود بر آسایش

دنیا مبالات نفرمود اگر نه این بودی دشمنان خدای اولیای
وی را نکشتندی و نترسانیدندی بحالتیکه خود جمله هم ایمن و آسوده
باشند و هم بلند و قوی و اگر نه این بودی نه خود زکریا کشته گشتی
و نه فرزندش یحیی و اگر نه این بودی نیای پاک تو علی بن ابی طالب
بجور و ستم شهید نیامدی و عم بزرگوار تو حسین بن فاطمه از عدوان
و ظلم بقتل نرسیدی و اگر نه این بودی خدای جل و عز در کلام
خود نفرمودی که اگر اراده آن نبود تا طوایف امم در نیاز مندی
و درویشی بر یک آیین باشند هر آینه سقف بیوت کفار و نردبان
بامهای ایشان را از زر خالص گردانیدمی و اگر نه این بودی وحی
آسمانی نرسیدی که آیا خداوندان نعمت چنان پندارند که این
اموال و اولاد که نصیب ایشان فرموده ایم خیری است عاجل
بلکه خود از حکمت آن غافلند و جاهل اگر نه این بودی در خبر قدسی
نرسیدی که اگر کراهت آن نبود که مؤمن اندوهگین شود هر آینه
عصابه آهنین بر جبین کافر بستمی تا هیچگاه بصداع مبتلا نگردد
و اگر نه این بودی در حدیث نیامدی که دنیا در نزد خدای جل و عز
با بال پشه برابر نباشد و اگر این نبودی از دنیا دم آبی
بکافر ننوشانیدی و اگر نه این بودی در خبر نرسیدی که اگر
مؤمن بر قله کوهی عزلت گزیند هر آینه خدای کافری یا منافقی را
برانگیزد تا او را بر فراز کوه آزار رساند و اگر نه این بودی در آثار
وارد نشدی که چون خدای قومی یا بنده را دوست دارد
ابر بلا بر وی بباراند پس از غمی بیرون نرود مگر آنکه در غمی دیگر در آید

و اگر نه این بودی در سنت روایت نیفتادی که هیچ دو جرعه
نزد خدا محبوب تر نیست که بنده خود را در دنیا بنوشاند از جرعه خشمی که
مومن فرو برد و کظم غیظ کند و جرعه اندوهی که در حال مصیبت
بنوشد و بحسن صبر ثواب محنت بشمارد اگر نه این بودی اصحاب
رسول در حق ستمکاران خویش بدرازی عمر و تندرستی و فزونی
مال و فرزند دعا نمینمودند و اگر نه این بودی خبر بما نرسیدی که
چون رسول الله کسی را بدعای رحمت و طلب مغفرت اختصاص بخشیدی
بسعادت شهادت رسیدی پس بر شما باد ای عم و پسر عم من
و ای فرزندان عم و برادران من شکیبائی و خورسندی و تسلیم فرمان
قضا و تفویض امر خدا و ملازمت طاعت حق و متابعت حکم وی
خدای بر قلب ما و شما نیروی شکیبائی فرو ریزاد و عاقبت امر ما
و شما را بپاداش نیکبختی باز رساناد انتهی
شیخ عز الدین علی در تاریخ کامل گوید روزیکه عبد الله با دیگر همراهان
بجانب ربذه روانه بودند محمد و ابراهیم در زی اعراب نزد یک
پدر میآمدند و نجوی سخن می گفتند و اذن خروج می طلبیدند عبد الله
دستوری نداد و گفت زینهار آشکار نشوید تا آنگاه که شرط فیروزی
نیک مهیا ساخته باشید همانا اگر ابو جعفر شما را از آنکه بعزت بمانید
مانع گردد باری از آنکه بعزت بمیرید مانع نتواند بود
واقدی گوید با ابو جعفر دوانیقی گفته بودند که عبد الرحمن بن
ابی الموالی از موالیان محمد و ابراهیم است بل از داعیان
ایشان پس ایامی که در ربذه توقف داشت موکلان بر گماشت

تا او را بدست آوردند و نزد وی بردند عبد الرحمن گفت چون مرا
وارد زندان نمودند دیدم بنی حسن را جمله با اغلال و سلاسل در آفتاب
نشانیده اند ابو جعفر مرا احضار داشت چون در آمدم بجانب عمش
عیسی بن علی که در جرگ حاضران بود نگریست و گفت همان است
عیسی گفت آری یا امیر المؤمنین اگر بروی سخت بگیری البته مکان
محمد و ابراهیم باز خواهد نمود پس من نزدیک رفتم و سلام گفتم گفت
لا سلام علیک این الفاسقان ابنا الفاسق این
الکذابان ابنا الکاذب یعنی کجایند آن دو فاسق پسر فاسق و دو
کذاب پسر کاذب گفتم یا امیر المؤمنین اگر بلسان صدق سخنی گویم
آیا سودی خواهد داشت گفت کدام است گفتم منکوحهٔ من بطلاق
رها است اگر از مکان ایشان آگاه باشم منصور نپذیرفت
و بگفت مرا در عقابین کشیدند و چهار صد تازیانه بر من بکوفتند و من
چنان از هوش شدم که اثر ضرب احساس نمیکردم آنگاه حکم
کرد تا مرا باز کردند و بیاران خود فرا رسانیدند ابن اثیر گوید
چون بنی حسن را بربذه رسانیدند منصور از آنجمله محمد بن عبد الله بن عمرو بن
عثمان را احضار داشت محمد وارد مجلس او شد بر حالی که ویرا
جامه در بر نبود الا قمیصی و ازاری پس در مقابل منصور بایستاد
و منصور باب عتاب بگشاد و گفت ایها یا دیوث محمد گفت
سبحان الله تو خود مرا از عهد مهد و زمان کودکی بغیر این صفت
شناخته گفت پس دختر تو رقیه در غیاب شوی خود ابراهیم از که
بار بر داشته مگر نه تو با من سوگند آوردی که راه خیانت نسپاری

و امداد عدوی من روا نداری اینک اثر حمل بر دختر تو هویدا است
پس حال تو از دو گونه بیرون نخواهد بود که یا نقض میثاق من نموده
باشی و یا قیادت دختر خویش سوگند با خدای که مرا عزیمت است
که دختر تورا بسیاست زنا رسانم و بحکم شرع رسول سنگسارش نمایم
گفت یا امیر المؤمنین اما نقض پیمان و حنث ایمان اگر صدق باشد
وبال عصیان آن بر من خواهد بود و اما حمل این جاریه پس خدای سبحان
ویرا باصالت نژاد رسول گرامی داشته و البته با انتساب
خاندان عصمت دامن عفاف او بلوث تهمتی چنان الوده نتوان
داشت همانا وقتیکه اثر حمل بروی نگریستم دانستم که ابراهیم
در غفلتی از ما بر او در آمده منصور در غضب شد و بگفت تا پیراهن او
بدریدند و یکصد و پنجاه تازیانه اش بکوفتند و منصور خود در آنحال
ویرا دشنامهای صریح میگفت و در اثنا تازیانه بر رویش فرود
آمد صیحه زد که ویحک اکفف عن وجهی فان له حرمة برسول الله
یعنی وای بر تو از روی من تازیانه بردار و حرمتی که آنرا از رسول
خدا است نگاهدار منصور برغم او بانگ بر جلاد زد که الرأس
الرأس پس قریب سی ضربت بر سر و روی وی فرود آورد
و تازیانه بر چشمش وارد گشت که طبقات باصره اش فرو ریخت
آنگاه از محضر منصورش بیرون بردند بحالتیکه اندامش برگونه
زنجیان سیاه گشته بود گویند ازاری که در بر داشت زیاده
رقیق بود چون قمیص او بدریدند عورتش نمودار گشت وقتیکه بیرون
آمد غلامش پیش دوید و گفت ای مولی اگر خواهی پوشش خود بر تو افکنم

گفت جزاک الله خیرا بکن که والله از این ضرب بر من آن نکوتر است که از کشف عورت از محمد بن هاشم بن یزید حکایت است که گفت وقتیکه اولاد حسن بن علی را وارد ربذه نمودند من در اردوی دوانیقی حاضر بودم و محمد عثمانی را در سلسله اسیران دیدم که گفتی بصفای بشره و سپیدی اندام شوشه بود از نقرهٔ خام ناگاه از بارگاه مردی مسود برآمد و گفت محمد عثمانی کدام است محمد برخاست و با او بنزد دوانیقی رفت و در ساعت صدای تازیانه بلند شد آنگاه ویرا بیرون آوردند با جسمی سوخته و چشمی فرو ریخته پس در کنار برادرش عبدالله بر زمین نشست و آب خواست عبدالله گفت

مَنْ یَسْقِی ابنَ رسولِ اللهِ ماءً	کیست که فرزند رسول خدا را

آبی نوشاند کس یارای جواب نداشت تا آنکه مردی خراسانی مقداری آب با محمد داد پس زمانی نگذشت که دوانیقی در محملی بیرون آمد و ربیع حاجب معادل وی نشسته بود عبدالله آواز داد که

یا اَبا جَعْفَر هٰکَذا فَعَلْنا بِاُسَرائِکُم یَومَ بَدرٍ	یعنی آیا ما در غزوهٔ

بدر با اسیران شما اینچنین کردیم منصور التفاتی نکرد و براه خود رفت و کلام عبدالله اشارتی بود بر آنکه در کتب مغازی آورده‌اند که چون در غزای بدر کبری عباس بن عبد المطلب اسیر مسلمانان شد و در قطار کفار گرفتار گردید تمام شب را از رنج قید مینالید و حنین ناله او بسمع همایون رسول میرسید حضرت امداد فرمود

لَقَدْ مَنَعَنِی اَنینُ العَبّاسِ اللَّیلَةَ اَنْ اَنامَ	یعنی براستی

ناله عباس مرا دوش از خوابیدن بازداشت پس بروی رحمت آورد

دلگفت

وگفت تا قید از وی بگرفتند الحاصل بنی حسن را از ربذه کوچ دادند و در هاشمیه که شهری جدید بود قرب کوفه از بناهای سفاح محبوس داشتند سبط ابن جوزی در تذکره خویش آورده که پس از حبس بنی حسن خوف بر محمد و ابراهیم مستولی گشت و از حوالی حجاز بیرون رفتند و راه دشت و هامون در نوشتن گرفتند چندی در یمن بسر بردند و زمانی در هند و سند و جاسوسان دوانیقی از هر ملک از دنبال آن دو برادر در حرکت بودند و ایشان دیگربار از طریق جزیره بازگشتند و همچنان پوشیده بعراق آمدند و با لباسی دیگرگون با جمعی از لشکر منصور که با ایشان بیعت نهانی داشتند بودند گویند منصور را آئینه بود که چون بآن نظاره مینمود از کران تا کران جهان میدید وقتی با آن مرآت سیر لشکر خویش میکرد ناگاه ندا داد که اینک محمد و ابراهیم است که در معسکر من ایستاده‌اند جلاوزه و شرطه از هر سوی در جستجوی شدند ولی ایشان را نتوانستند یافت این افسانه جز تذکره قزاغلی ابن جوزی در مجامع برخی از مورخین نیز بنظر رسید و صدق آن بر عهده روات حوالت و همانا از اساطیر خرافات و اقاویل ترهات بیرون نرود الا بر احتمال آنکه آن مرآت آلتی بوده از جنس آنچه امروز درربینهای اروپ و فیه ما فیه ابن اثیر گوید ابراهیم از بیم در یک ملک نمیتوانست مقیم شد لاجرم هر چندی در کشوری میگذرانید از بلاد جبل و دیار یمن و اراضی شام و اصفهان فارس و نواحی کرمان و حوالی حجاز و غیرها

وکاشتگان منصور در هر اقلیم از پی وی میگشتند بدانسان
که شهرهای وسیع و سوادهای عظیم بر او تنگ میداشتند چنانکه
خود گفته نوبتی که موکب ابوجعفر منصور در موصل توقف داشت
بدان بلد بودم از شدت طلب و فرط فحص چندان مضطرب شدم
که حیلتی نیافتم الا آنکه خود جوار دوانیقی را مأمن خویش سازم
پس با لباس مبدل که در بر داشتم داخل بارگاه شدم
و بر سفره طعام که گسترده بود نشستم تا آنگاه که اندکی اطمینان یافتم
و بمنزل خویش بازگشتم گویند از لشکریان منصور جمهوری بر کیش
زیدیه بودند و با ابراهیم بیعت داشتند زمانیکه منصور شهر دارالسلام
اساس مینهاد و خود در حوالی آن بلد میزیست هواخواهان
ابراهیم یکی از پی وی وانشیدند واورا بعراق طلب داشته
مگر مغافصة بر دوانیقی بتازند ابراهیم بیدرنگ راه بغداد گرفت
و با شیعیان خویش در پیوست اتفاقرا روزی منصور با مراقی
مخصوص که بذکر آن اشارتی رفت در لشکرگاه میگذشت
ابراهیم را در انبوه مردم بدید گفت ای مسیب دشمن ترین خلق جهانرا
نسبت بخود همینگاه در میان سپاه می بینم جوباشوید و پیدا کنید
و نیز ایامی که قنطره صراط را بامر منصور عمارت میکردند روزی
ابراهیم از منزل خویش برون آمده بود و در جرگ مردم
تماشائی بقنطره نظر مینمود منصور نیز حضور داشت ناگاه چشم او
بر ابراهیم افتاد ابراهیم ملتفت شد بزمین نشست و خود را در انبوه
آنگروه مستور ساخت و از گوشه برون رفته در سرای سفیان بن حیان

قی که از شیعه زیدیه بود پنهان شد منصور چون بر حسب معاینت
یقین کرد که ابراهیم در آنملک است در هر نقطه از حدود عراق
جاسوسی گماشت و ابراهیم حلیف بیت و ملازم منزل گشت
چه بر تمامت شوارع و معابر عیون منصور ایستاده بودند
و انتظار او میبردند سفیان بن حیان که شرط میزبانی وی میگذارد
در نزد منصور بتهمت تشیع معروف بود و همی بیم داشت که مبادا
از مردم عوان کسی بمکان ابراهیم پی برد و از گرفتن وی ننگی جاوید
بر دوده او پدید آید پس خلاص براهیم را حیلتی شگفت اندیشید
بامدادی نزد ربیع حاجب رفت و گفت مرا بحضرت خلیفه عهد زمان
نصیحتی لایق دارم ربیع برای وی دستور حضور گرفت همینکه
وارد بارگاه شد منصور آغاز دشنام کرد سفیان گفت یا امیرالمؤمنین
از سخنان نا ملائم آنچه در حق من بزبان آوری بجاست ولی
اینک از در انابت آمده ام و از ماضی توبه کرده ام و بالفعل خود
از خواص معتقدان آل عباس باشم چه ابراهیم بن عبدالله و متابعین
ویرا بمیزان خبرت بسنجیدم و جمله را در شرایط خلافت بیازمودم
و خیری در ایشان نیافتم اگر رای امیرالمؤمنین اقتضا کند برای
من و غلامی که همراه دارم تذکره خروج بر عهده موکلان حدود
نگارد و جمعی از فرسان عسکر در فرمان من کند عنقریب ابراهیم را
بچنگ آورم و در آستان معلی حاضر سازم منصور بدعوی وی
مغرور شد و بنام او و غلامش بجواسیس معابر و عیون قناطر
اذن عبور نوشت و جماعتی از سپاه با وی همراه داشت

وبگفت تا هزار دینار برای تهیه کار نزد او آوردند سفیان از
آن مال سیصد دینار بگرفت و گفت مرا بیش از این بنفقه حاجت
نخواهد افتاد پس با آن لشکر بیرون آمد و ابراهیم را قبل الوقت
جبهٔ پشمین و قبائی ناچیز که در خور غلامان است پوشانیده بود
چون بسرای خود رسید و با همراهان بدرون خانه آمد بر ابراهیم بانگ
زد که بخیز و روانه راه شو ابراهیم بر آئین ممالیک از جای بجست
و در طاعت سفیان شد پس همگان از انمکان بیرون رفته
راه مداین گرفتند چون بقنطره رسیدند گماشته منصور پیش آمد
و از عبور مانع شد سفیان مکتوب خلیفه با وی بنمود او در مکتوب
بنگریست و گفت غلام تو کدام است سفیان بجانب ابراهیم اشارت
کرد آنمرد با براهیم نظر نمود و گفت سوگند بخدای که این غلام نیست
همانا ابراهیم بن عبدالله است ولی در امان خدای راه خویش
بگیرید که از جانب من در امانید پس سفیان و همراهان در
سفینه نشستند و از راه آب وارد بصره شدند آنگاه سفیان تفرقه
فرسانرا تدبیری پیش گرفت آنجماعت را چندین جوق نمود
پس هر جوقرا همراه خویش میبرد و در شوارع شهر میگردانید
تا بجائیکه آنرا دو گذرگاه بود میرسید و بایشان میگفت شما
بر درگاه بایستید تا من وظیفهٔ فحص نیک بگذارم و بیرون
آیم که این دار از مظان استتار مطلوب ما است این میگفت
و از آن در بدرون میشد و از در دیگر بیرون میرفت
و بنزد جوق دیگر میرفت و ایشانرا نیز بر همین شیوه بر در سرائی بداشت

مترصد

مترصد میگذاشت تا تمامت آنجماعت را گروه گروه از هم بپاشید
و خود با ابراهیم تنها ماند پس در کنجی مهیا از همکیشان خویش مستور
گشت چون والی بصره سفیان بن معاویه را از ماجری خبر شد
موکلان فرستاد آنسپاه پریشانرا که جمله در انتظار خروج
سفیان بودند فراهم آورد و در طلب سفیان قمی جدی وافی ظاهر
ساخت ولی از یافتن وی عاجز آمد گویند ابراهیم قبل از
ورود بصره چندی در اهواز بخانه حسن بن حبیب مختفی بود و عامل
آنکشور محمد بن حصین در جستجوی وی همی تکاپوی مینمود روزی در مجلس
خود گفت امیرالمؤمنین مرا مرقوم فرموده که ارباب احکام و اصحاب
تنجیم خبر داده اند که ابراهیم با هواز در جزیره پنهان است ما بین دو
نهر و من او را در تمام جزیره بجستم و نیافتم حالی بر آن عزمیتم که بامداد
شهر شما را فحص کنم مگر مراد از آن دو نهر گیلرود [illegible] جیل باشد و دیگر
وادی مسرقان حسن بن حبیب گوید من حاضر درگاه بودم
همینکه سخن ابن حصین بشنودم در ساعت نزد ابراهیم آمدم و ماجری
شرح دادم چون آنروز بسر رفت شبانگاه او را بظاهر بلد حمل
نمودم و در موضعی امن جای دادم و خود مراجعت کردم و علی الصباح
نزد وی بازگشتم آنروز را من الغداة الی العشاء ما در خارج بلد بکار
خویش بودیم و ابن حصین بدرون شد مشغول تفتیش چون آفتاب
بغروب رفت هر یک بدرازگوشی نشستیم و بشهر در آمدیم قضا را در اثنا
راه سپاه ابن حصین نمودار شد ابراهیم در حال پیاده شده
از راه کناره گرفت و بهانه بول را پشت بر مردم بنشست اول سپاه

ابن حصین رسید چون حصین خود مرا بدید گفت یا ابا محمد در اینوقت
شب بکجا بودی گفتم منزل یکی از خویشاوندان گفت اگر خواهی
کسی با تو همراه کنم تا ترا بخانه فرارساند گفتم ضرورت نیست که مقصد
نزدیکست پس ابن حصین براه خود رفت و من جانب سرای
خویش گرفتم و چون تمام لشکر بگذشتند بسوی ابراهیم بازگشتم
و در از گوشش ویرا که نایاب شده بود پیدا نمودم پس برگشت
و روانه راه شدیم وقتیکه بشهر رسیدیم ابراهیم گفت بخدای سوگند که همانا
از من بجای پیشاب خون ناب فرو ریخت حسن گوید بامداد بدانموضع
رفتم دیدم حال چنان بود که ابراهیم فرمود   ارباب تواریخ
آورده اند که ابراهیم پس از چندی که در اهواز مختفی ماند عزیمت بصره
کرد و در سال یکصد و چهل و پنج هجری وارد آن بلد گشت و بدانوقت
برادرش محمد بن عبدالله در دار الملک اسلام مدینة الرسول زادها الله
شرفا با شمشیر آخته بیرون آمده بود و مردم یثرب را بر ملا به بیعت
خویش دعوت مینمود و بقولی ورود ابراهیم بشهر بصره در یکصد و
چهل و سه هجری است قبل از خروج نفس زکیه و بین التاریخین جمع
و التیام توان داد که سال صد و چهل و سه تاریخ ورود نخستین باشد
که با سفیان افتاد و چهل و پنج تاریخ ورود واپسین بخروج پیوست
و کیفکان میزبان ابراهیم در آن بلد یحیی بن زیاد حنظلی بود و بروایتی
ابو فروه مصری پس ابراهیم در خفا اظهار دعوت کرد و بنام
برادر آغاز بیعت نمود و مردم بصره یکایک در طاعت او درآمدند
و دعاة ویرا اجابت گفتند اسامی کسانی که در بدایت دعوت

به بیعت او مبادرت جستند بدینشرح است که از تواریخ زیدیه
نقل افتاده   نمیلة بن مره عبسی   عمرو بن سلمه هجیمی
عبدالله بن یحیی الرقاشی   معاویة بن هشیم بن بشیر
اسحق بن یوسف ازرق   عیسی بن یونس   معاذ بن
معاذ   عباد بن عوام   مغیرة بن فزع   عبدالله
ابن سفیان   عبدالواحد بن زیاد   گویند طایفت
مردم از اینجماعت پدید آمد که رؤسای طوایف بودند
و زعماء قبایل و پس از گرویدن ایشان گروه گروه دلاوران
شیرشکار و فرسان روز پیکار بپای مطاوعت پیش رفتند
و دست مبایعت در کف ابراهیم نهادند حتی سفیان بن معاویه مهلبی
که والی بصره بود با او طریق موافقت بسپرد و باصاحب خویش
حق نصیحت نمیگذارد   از اشیاخ بصره جماعتی روایت
نموده اند که دفیف بن اسد از موالی یزید بن حاتم قبل از خروج
ابراهیم بیکشب نزدیک سفیان آمد و گفت از فرسان منصور
فوجی همراه من کن تا خود ابراهیم بنزد تو آورم و یا سر او را
سفیان براه مسامحت رفت و گفت مگر ترا بجز این عملی نیست
سر خود گیر و براه خود رو   دفیف چون این بشنید شب از بصره
بیرون شد و ادراک یزید بن حاتم را راه مصر گرفت و نیز از قبیله
ازد گروهی نقل کرده اند جابر بن حماد که بر شرطه سفیان بود قبل از
خروج ابراهیم بیکروز نزد سفیان آمد و گفت بمقبره بنی یشکر عبور
دادم در آنجا گروهی فراهم بودند چون مرا دیدند بانگ زدند

ابن القزع
مدتی است که با ابراهیم بن عبدالله بن حسن رضی الله عنه خروج کرده و منصور او را بردار کشید

وسنگ انداختند سفیان طریق مساهلت گرفت وگفت آیا تورا معبری جز مقبره بنی یشکر نبود اگر براه دیگر میگذشتی نه سنگ میدیدی ونه بانگ میشنیدی واز فقهاء زمان وزهاد عهد نیز جمعی با ابراهیم همداستان بودند که عامه مسلمین رای ایشانرا مناط قبض وبسط ید بیعت میدانستند ومدار حل وعقد امر دعوت بل بروایت یحیی بن هرون مؤلف کتاب لافاده ائمه اسلام ومفتیان شریعت من الباب الی المحراب ومشایخ ارشاد وسالکان طریقت من الرؤس الی الاذناب جمیعا صلای دعات ابراهیم را لبیک اجابت گفتند بلی فرقه معتزله وشیعه زیدیه با وی بقرونی اختصاص اندکی امتیاز بوده همواره در حضرت او فراهم میشدند وخدمات مخصوص بظهور میرسانیدند ومرجع کلیات امور میآمدند ومصدر مهمات مشاغل یکی از صنادید متابعین وجهابذه متابعین وی امام اعظم ابوحنیفه کوفی بود که معتقدین عراق وغیرهم بوجوب متابعت محمد وابراهیم برمی انگیخت وبقول اهل خویش آن دو برادر را مدد میرسانید چه او در اصول عقاید شیعه زیدی بود وآن دو برادر را پس از یحیی بن زید امام عهد میدانست وحجت عصر میگفت ومیگفت با ایشان خروج واجب است وازایشان تخلف حرام از ابواسحق فزاری روایت است که گفت نزد ابوحنیفه رفتم واورا عتاب آوردم که ایها الشیخ از خدای سبحانه نترسیدی وبرخون برادر من فتوی دادی که بحکم تو با ابراهیم خروج کرد ابوحنیفه در جواب من گفت قتل اخیک حیث

قُتِلَ یَعْدِلُ قَتْلَهُ لَوْ قُتِلَ یَوْمَ بَدْرٍ وَشَهَادَتُهُ مَعَ اِبْرَاهِیمَ خَیْرٌ لَهُ مِنَ الْحَیوةِ یعنی بقتل آمدن برادرت در رکاب ابراهیم اکنون که بروز بدر در رکاب رسول بشهادت رسیده باشد والبته اینگونه شهادت برای او از زندگانی نیکوتر خواهد بود گفتم پس تو خود چرا سعادتی اینچنین عظیم از دست دادی وبا رشیدان خروج قدم وپیش ننهادی گفت یا هذا اگر نه رعایت ودایع وامانات مسلمین فرض بودی البته خود را از فیض مجاهدت وفوز شهادت محروم نکذاشتمی جارالله زمخشری در تفسیر کشاف آورده که زنی نزد ابوحنیفه آمد واز او شکایت کرد گفت ایمفتی مسلمانان بچه سبب فرزند مرا بمتابعت محمد وابراهیم اجازت دادی واورا عرضه هلاک ساختی ابوحنیفه گفت ایکاش من بجای فرزند تو در رکاب ائمه زیدیه حاضر بودم وجان خویش فدای ایشان مینمودم از ابراهیم سوید حنفی روایت است که گفت ابوحنیفه مرا گرامی میداشت وبس حرمت مینهاد نوبتی در ایام ابراهیم از وی استفتا کردم که پس از قضا حجة الاسلام آیا کدام یک از این دو امر را بر دیگری رجحان است بیعت ابراهیم یا عزیمت بیت الله گفت غَزْوَةٌ بَعْدَ حَجَّةِ الاِسْلَامِ اَفْضَلُ مِنْ خَمْسِینَ حَجَّةٍ یعنی پس از ادای حج واجب یکنوبت جهاد کردن افضل است از پنجاه نوبت حج گذاردن واز محمد بن خالق برقی روایتست که ابوحنیفه بعهد خروج ابراهیم این کلمه همی برملا میگفت تا باشد بسمع ابراهیم رسد وبداند دستور رفتار کند که اِنَّمَا اَمَرَ عَلِیٌّ عَلَیْهِ السَّلَامُ اَنْ لَا یُجْهَزَ جَرِیحٌ

ولا یقتل مدبراً فی قوم لم یکن لهم فئة یوم الجمل ولم یفعل ذلک بصفین لان القوم کانت لهم فئة

یعنی اینکه امیر المؤمنین علی سلام الله علیه لشکر خود را در غزوهٔ
جمل فرمان داد تا خستگان را بقتل نیارند و گریختگان را از دنبال
نروند از آن است که ناکثین بصره را گروهی پشتیبان نبود که در صورت
هزیمت بدیشان استظهار نمایند و در غزوهٔ صفین بر خلاف
این فرمود چه قاسطین شام را مردم دمشق و نواحی آن در خونخواهی
عثمان انتصار مینمودند و این سخن اشارتی بود بآئین ارشاد
بر آنکه اگر نسیم ظفر بر شیعهٔ زیدیه فرو وزد ابراهیم از عسکر دوانیقی
بر احدی ابقا نفرماید حتی مجروحان و فراریان را نیز با تیغ بگذراند
چنانکه خود در ضمن مکتوبی که از طریق هوا خواهی بوی فرستاده
بدین تلویح تصریح نموده نسخهٔ آنمکتوب بر دو روایت مختلف بنظر
رسیده و ما از آن دو یکی را در طی ترجمت ابوحنیفه بیاوردیم و اینک
بروایت دیگر نگارش دهیم تا از وصمت تکرار بر کنار مانیم
عمر بن شبه از عبدالله بن محمد بن حکیم حدیث کرده که چون ابراهیم
بالشکر خویش باستقبال سردار ابوجعفر عیسی بن موسی بیرون
آمد ابوحنیفه بوی نوشت که اِذا اَظفرکَ الله بعیسی واصحابه
فلا تسر فیهم سیرة ابیک فی اهل الجمل فانه لم یقتل المنهزم
ولم یأخذ الاموال ولم یتبع مدبراً ولم یذفف علی جریح
لانّ القوم لم یکن لهم فئة ولکن سر فیهم سیرته یوم صفین
فانه سبی الذریة ودفف علی الجریح وقسم الغنیمة لانّ

اهل

اهل الشام کانت لهم فئة وکانوا فی بلادهم

یعنی چون ایزد تعالی ترا بر عیسی و یارانش فیروز فرماید با ایشان
سیرتی را که پدرت با اهل جمل مسلوک داشت مسپار که او هزیمتیان را
نکشت و اموال دشمن تاراج ننمود و فراریان را از دنبال نگرد
و مجروحان را بقتل نیاورد چرا که آنگروه را گروه دیگر در پی نبود
ولی تو آن سیرت در پیش گیر که آنحضرت با مردم صفین مسلوک داشت
که اولاد ایشان اسیر گرفت و بقتل مجروحان مبادرت جست و اموال
اعدا قسمت کرد چرا که مردم شام را حامیان بدنبال بودند
و هم در موطن خویش حرب مینمودند   از کتب سیر و دفاتر خبر
بسیار جا خوانده ایم که اینمکتوب موجب هلاک بوحنیفه شد زیرا
که نسخهٔ آن بدست منصور افتاد و بعیسی بن موسی که ایالت کوفه
داشت نوشت تا ابوحنیفه را ببغداد فرستد عیسی مثال منصور
امتثال نمود چون ابوحنیفه ببغداد رسید منصور شربتی زهرآلود
بوی نوشانید که بدان درگذشت   و دیگر از مشاهیر علما
که راه متابعت ابراهیم سپرد سلیمان بن مهران بود و او از
ارکان شیوخ عامه است و ثقات محدثین ایشان در میان
آنجماعت بلقب اعمش اشتهار دارد چه در چشم او علتی بود که
همواره اشک فرو ریختی اعمش مردم عراق را بنصرت ابراهیم
تحریص میکرد و سخنان عزمیت انگیز بسمع خداوندان شجاعت
میرسانید   راوی گوید خود شنیدم که سلیمان بن مهران می گفت
ایها الناس زینهار از متابعت ابراهیم تقاعد نورزید که شما را

درخذلان وی هیچ عذری ستوده نخواهد بود اگر من خود چشمی بینا
داشتمی خویشتن را از سعادت ملازمت او محروم نگذاشتمی
از عمرو بن منذر نقلست که گفت چون ابراهیم بن عبدالله
بقتل آمد و خبر شهادت او بکوفه رسید نزد اعمش رفتم و او را
از واقعه باخبری واقف ساختم گفت آیا در اینمجلس مخالفی هست
گفتم نی گفت اگر باشد بیرون نماید آنگاه گفت اگر مردم کوفه
با من همراه میشدند و مرا نزد ابوجعفر میبردند و او از من میپرسید
که برای چه آمده میگفتم برای آنکه یا من قصر خضرای ترا ویران کنم
و یا تو سرای مرا خراب کنی که پس از جرمی اینچنین شنیع
نتواند بود که هم بنیان ایوان تو برجای ماند و هم عنوان ایمان
و دیگر عباد بن عوام بود از ائمهٔ اسلام که از خاصگان اصحاب
ابراهیم بشمار میرفت و بهنگام خروج ملتزم رکاب او گردید
چون غبار فتنه از میانه برخاست و نائرهٔ قتال فرونشست
ابراهیم شهید شد و منصور مظفر گشت عباد در سرای خویش
منزوی گردید بدانسان که با احدی یارای مخالطت و پروای
مراودت نداشت چراکه ابوجعفر نخست خواست تا او را بقتل
آورد پسرش مهدی میانجی شد و از هلاکش خلاص داد ولی
بشرط که از خانه بیرون نیاید و آمیزش نکند و حدیث نگوید
و فتوی ننویسد پس عباد همی در پس زانوی انتظار نشست و در
سرای خود مستور بود تا دوانیقی درگذشت و دور خلافت
بمهدی رسید و مهدی مراد ستور ظهور بخشید و او از منزل انفراد

بیرون آمد و بر فراز ارشاد قرار گرفت و بنشر احکام و املاء اخبار مشغولی
نمود و دیگر از علماء شیعهٔ ابراهیم مفضل بن محمد ضبی راویه بود که خود
از معاریف رجال زیدیه معدود است زمانی که ابراهیم نقاب
غیاب در بصره بر چهره آویخته میداشت بیشتر روزگار خویش در
سرای مفضل بسر میبرد و از اخبار و اشعار ابراهیم شطری عریض بروایت
مفضل رسیده ابن ابی الحدید مدائنی و ابوالفرج اصفهانی
و غیرهما الحکایت را بسندیکه با مفضل بن محمد پیوسته دارند نقل
آورده اند و ما آن روایت را بطولها ذکر نمائیم ولی بر سبیل توزیع
تا هر جزو آن در مقامی تالیف یابد که مقتضای ترتیب باشد مفضل
گوید زمانی که ابراهیم در خانهٔ من میبود روزی فرمود یا مفضل چون
تو بیرون میروی مرا تنهائی سخت دلتنگ میدارد از دفاتر
ادب و دواوین عرب آنچه داری نزد من گذار تا بگاه وحدت
خاطر بمطالعت مشغول سازم من چند دفتر از اشعار فحول بحضرت
او بردم پس هرگاه که تنها میماند از آن دواوین میخواند و هر قصیده
که میپسندید علامتی بر آن میکشید و من منتخبات خاطر شریف و منتقدات
نظر مبارک او را برچیدم و صدر کتاب مفضلیات خویش را
بدان اشعار گزیده و ابیات پسندیده که جملةً هفتاد قصیده بودند
بیاراستم و دیگر از رؤساء ملت شعبة بن الحجاج شیعهٔ خاص
ابراهیم بود و او چنانکه عبدالرحیم پوری مترجم قاموس عقیدت
اهل سنت در صفت علم و جلالتش گفته برهانی است مبین
از ائمهٔ مسلمین و حجتی متین از ارکان دین گویند هرگاه که در مقام بحث

ابراهیم از او فتوی طلبید ندی بپاسخ گفتی	مَا یَقعُدُ کُم
هَا لبَدُ دُالصُّغرَی	یعنی شما را چه اندیشه از این جهاد

متقاعد سازد که خود بعینها غزوهٔ بدر صغری است

مع الخبر ابراهیم در بصره تهیهٔ کار و تمهید بکار اشتغال داشت
وقتی در دیوان هواخواهانش نظر کردند نام چهار هزار دلاور
بشمار آمد اصحابش گفتند اگر مکان خویش از گرد بصره تغییر دهی
و در بحبوحهٔ شهر قرار گیری البته مردم بمنزل تو بیشتر آیند و در میدان
مطاوعتت فزونتر گرایند ابراهیم آن نصیحت بپذیرفت و از
منزل خود کوچ داده در مقبرهٔ بنی یشکر بسرای ابی مروان از موالی
بنی سلیم مقیم شد و اسامی متابعانش یک برده مزید گشت
بلکه در چند سند معتبر دیده شده که یکصد هزار مرد شمشیرزن در طاعت
ابراهیم بودند و مع هذا هنوز تجهیز اسباب خروج چنانچه سزاوار
بود فراهم نداشت که پای جلادت بیرون گذاشت و باعث
تعجیل وی خبر ظهور محمد شد که او نیز قبل از تکمیل استعداد قدم
ببسالت بیرون نهاده و آن دو برادر را عهد بر آن بود که در یوم
واحد طلوع نمایند یکی از سمت حجاز و دیگری از سوی عراق
و عبدالله نیز با ایشان وصیت نموده بود که تا از ساز خروج
و بسیج ظهور چنانچه شایسته است فراغت نیابند بیرون نیایند
ولی ایشان را نه عهد اتحاد و نه شرط استعداد سامان
که وبال اختر بنی حسن و اقبال طالع آل عباس بتقدیر
حاکم قضا بود و تحریر قلم اعلی و مقدمهٔ عجلت محمد آن شد که ناگاه

توقف بنی حسن در ربذه منصور با عبدالله پیغام داد که از همراهان خویش
یکی را نزد من فرست عبدالله روی با آنجماعت داشت و گفت
ابوجعفر یکی از شما را احضار کرده گفتند هر که را بگوئی اطاعت کند
که جمله منقاد امریم و مطیع فرمان عبدالله ایشان را دعا کرد و گفت
مرا یقین است که این طلب از در قهر باشد نه از روی لطف و از شما
ایمن زید رنج بر هیچیک روا ندارم مگر بر فرزند خویش موسی بن عبدالله
پس موسی الجون را که خوردترین اولاد او بود و از مادر محمد و ابراهیم
همراه رسول کرد موسی گوید همینکه چشم منصور بر من افتاد نخست
دشنام داد آنگاه امر کرد که چندان تازیانه بر من کوفتند که از
هوش شدم چون بخود آمدم مرا نزدیک طلبید و گفت آیا میدانی
این چیست این سجل حکمی است که بدست داوری چون من نگاشته
آید نخست تازیانهٔ سیاط فرمان رود آنگاه تیغ جلاد تورا
عقوبت سوط اینچنین گذشت ولی سیاست سیف بر جای
باشد هان ای پسر بر جان خویش بترس و از نافرمانی من بر حذر
باش گفتم یا امیرالمؤمنین سوگند بخدای که من هیچ گناه ندارم
و از آن سودا که محمد و ابراهیم در سر گرفته اند بیزارم گفت برو
و برادران خود را حاضر کن گفتم یا امیرالمؤمنین چون من از پی امتثال
بدینسو روم البته ریاح بن عثمان بر من جاسوسان برگمارد
پس در هر طریق که قدم گذارم موکلی از وی ملازم من خواهد بود
محمد و ابراهیم چون اینحال بنگرند ناچار از من همی در فرار باشند
منصور سخن من بصواب نزدیک یافت لاجرم بریاح نوشت

که تورا بر موسی بن عبدالله سلطانی هست و موکلان چند با من همراه
داشت تا اخبار من روزنامه کنند و بوی باز فرستند من بمدینه
برگشتم و تا چند ماه در بلاط که موضعی است ما بین مسجد رسول و سوق
مدینه بسرای ابن هشام توقف داشتم تا ریاح بمنصور نوشت موسی
ابن عبدالله مدتی است در مدینه انتظار حوادث بر توهمی برد
وسودی که از اطلاق وی طمع میداری بدست نیاید منصور جواب
داد که موسی را بدست جمعی بسیار که ببغداد رسانند ریاح جماعتی را
همراه موسی کرد و مقرر داشت که هرگاه از سمت مدینه گروهی بتعاقب
ایشان برآیند بی تامل موسی را گردن زنند که بیشبهه فرستادگان
محمد خواهند بود برای استخلاص موسی چون موکلان راه
عراق گرفتند هواخواهان بدیه خبر به محمد بردند که منصور موسی را
دیگربار احضار کرد و ریاح او را ببغداد فرستاد محمد سپس مجال درنگ
نیافت و در وقت که بیست و هشتم جمادی الآخره بود یا غره رجب
از سال یکصد و چهل و پنج بمدینه خروج نمود چون ریاح را
بدید نخستین سخنی که باو راند سؤال از برادرش موسی بود ریاح
گفت او را بعراق فرستادم و با گماشتگان خویش چنان قرار
داده‌ام محمد روی با اصحاب کرد و گفت آیا کیست که موسی را سلامت
باز آورد ابن خضیر بپای خاست و این خدمت خطیر بر عهده
گرفت با سواری چند از دلیران لشکر محمد بیرون آمد و چون نزدیک
آن جماعت شد راه بگردانید و از راه عراق موکلان موسی را استقبال کرد
و با ایشان درآمیخت و موسی را سالماً بیرون آورد و بحضور برادرش رسانید

شیخ

شیخ کلینی در کتاب کافی آورده که موسی بن عبدالله در خروج محمد همراه او بود
پس از وی در بصره با ابراهیم درپیوست و چون ابراهیم بقتل رسید
با برادرزاده‌اش عبدالله اشتر پسر محمد بن عبدالله همراه شد
وقتیکه او در سند کشته گشت خائفاً بملک عرب بازگردید خود گوید
بعد از شهادت برادران و برادرزاده که فراخای جهان بر من
تنگ شده بود از هراس بنی عباس خبر حضرت امام ابوعبدالله
صادق صلوات الله علیه مرا بیاد افتاد که فرمود چون برادران
موسی قتیل گردند و خود از آل عباس التماس امان کند دریغ
داشت و بدانوقت منصور درگذشته بود و مهدی خلیفه بمکه
وقوف داشت لقاء وی را احرام حج بستم قضارا وقتی بمقصد
رسیدم که مهدی بر فراز منبر بود و حاج را خطبه میکرد من خود را
بپای منبر رسانیدم گفتم یا امیرالمؤمنین آیا مرا امان است اگر تورا
بر نصیحتی دلالت کنم گفت آری چه نصیحت داری گفتم موسی بن عبدالله
با تو نمایم پس عهود مؤکد و مواثیق مغلظ در اتقان امان بگرفتم
آنگاه گفتم یا امیرالمؤمنین انا موسی بن عبدالله گفت زهی
کرامت که پس آسوده مانی و خوش گذرانی چه تورا از جانب من
نعمت امان مهیا است و جائزت احسان مهنا گفتم پس تکمیل اکرام
مرا بیکی از تبار خویش بسپار گفت از اقارب و عشیرت من هرکه را
شایسته کفالت خود شناسی برگزین من در میان ارحام و اعمام
وی عباس بن محمد را ستوده داشتم گفتم یا امیرالمؤمنین کفالت
من با عم خویش عباس بگذار عباس گفت مرا با تو حاجت نیست

گفتم ولی مرا با تو حاجت است تو را با امیر المؤمنین سوگند دهم که از
قبول مأمول من سر نزنی عباس خواهی نخواهی ملتمس من بپذیرفت
پس مهدی بگفت از اینمردم که تو را میشناسد گفتم از حاضرین بنی هاشم
حسن بن زید و حسن بن عبدالله و موسی بن جعفر صلوات الله علیه
ایشان بلسان تصدیق گفتند آری یا امیر المؤمنین خود موسی
ابن عبدالله است و گوئی هیچ از نظر ما غائب نبوده موسی گوید
پس خبر حضرت ابو عبدالله جعفر بن محمد سلام الله علیهما را در انجمع
روایت نمودم ولی مزیدی بدروغ بر کلام امام بیفزودم و گفتم
پدر موسی حضرت جعفر بن محمد مرا از اینمقام خبر داد و فرمود
چون مهدی را دیدار کنی سلام من باوی برسان که او است
امام عدل و سخا مهدی چون این بشنود امر نمود تا چهار [illegible] دینار
بموسی بن جعفر جائزت دادند موسی از آنمال دو هزار دینار بمن کرم
کرد و باقی را بر اصحاب خویش قسمت نمود مع الجمله چون
محمد از حجاب غیبت برون تاخت اعلام ابراهیم را نامه ببصره
فرستاد ابراهیم از خبر خروج برادر عظیم دلتنگ شد که خود
بمرض آبله رنجور بود و علی العهد در زمان نمیتوانست خروج نمود
از عفوالله بن سفیان منقول است که گفت روزی وارد مجلس ابراهیم
شدم دیدم سخت اندیشناک است سبب پرسیدم گفت مهدی
بمدینه ظهور نموده و مرا نیز بخروج مأمور فرموده این بگفت و از
اشتعال خشم و استیلاء غضب خاموش گشت و سخن کردن نتوانست
من از راه تسلیت برآمدم و سورت خاطر او را تسکین نمودن گرفتم

وگفتم

وگفتم یا ابن رسول الله همانا خروج تو بدینوقت نه کاری است
مشکل که اسباب ظفر تمام انجام گرفته و قلوب مردم رام شده
دلاوری مانند ابو المضاء بچاکری تو رضا داده و بهادری چون
طهوی تو را فدوی گردیده من و مغیره از پس آنکه با غیر بودیم
اینک از جان نثاران معدودیم چون شب در آید با جماعت شیعیان
شمشیرهای هندی حمایل کنیم و نیزه‌های خطی در دست گیریم بفال نیک و طائر
میمون بیرون تازیم و مانند سعادت و اقبال در یمین و یسار
تو آئیم نخست باب سجن بگشائیم و بندیان از حبس برهانیم علی الصباح
عالمی در رکاب تو احتشاد کنند و با طمأنینتی بکمال فرمانت انقیاد
نمایند ابراهیم همینکه سخنان من بشنفت از آن گرفتگی بشکفت و خاطر
مبارکش آرام گرفت مع الاجمال منصور حراست بصره را
در امداد سفیان هرگونه اهتمام بظهور میرسانید و با نفاذ
ارباب نجدت بر عدت و عدت وی می فزود از جمله دو سرهنگ
از ابطال رجال را با افواجی چند از متجنده خویش روانه بصره داشت
سفیان بن معاویه آندو سرهنگ را در جوار خود منزل داد
تا ابراهیم بگاه خروج ایشان را با سهل وجوه بچنگ آورد
ابراهیم از توالی امداد و تراکم استعداد بیم آن کرد که سبیل فرصت
خروج نیابد لاجرم در نهان کس نزد سفیان فرستاد
و او را از قصد خویش آگاه ساخت و در شب دوشنبه غره
رمضان سال یکصد و چهل و پنج در بصره رایت ظهور
برافراخت و آتشی سخت که بر سم انغمد آیت خروج بود بهیجان

و فریضهٔ صبح در جامع بلد بگذارد و از پس نماز با حشم خویش راه دار الاماره گرفت سفیان آمد و سرهنگ را مقدمهٔ نزد خود دعوت کرده بود چون خبر ابراهیم شنیدند متحصن شدند و امان طلبیدند ابراهیم ایشان را امان داد تا در دار الاماره بگشودند چون وارد شد حصیری بگستردند که بر آن جلوس کند قضا را بادی بوزید و آن حصیر را واژگونه کرد حاضران از این معنی تطیر نمودند و او گفت من فال بد نزنم پس همچنان بر حصیر منقلب نشست و بفرمود تا سفیان و همراهان ورا احاطت نموده جمله را بگرفتند و سفیان را بزندان فرستاد و لی باشارت وی قیدی سبک بر پای وی بگذاردند چرا که حبس او بر آیین ظاهر بود تا بنزدیک منصور و دیگر مردم بر نفاق متهم نباشد علی بن حسین مسعودی در مروج الذهب گوید آنگاه که از خروج محمد خبر بمنصور بردند اسحق بن مسلم عقیلی را که از عقلاء عهد و مجربان دهر بود برای مشورت طلب داشت و گفت ای پیر خردمند چگوئی در باب مردیکه بر من خروج کرده گفت یا امیر المؤمنین صفت او چیست گفت جوانی است از احفاد فاطمه بنت رسول الله صاحب علم و زهد و ورع گفت کدام طایفه در طاعت وی شده اند گفت گروهی از آل علی بن ابی طالب و اولاد جعفر طیار و اعقاب عمر بن الخطاب و نبایر زبیر بن عوام و سایر قریش و طبقات انصار گفت از چه سمت بیرون آمده گفت از بلدیکه نه زراعت دارد و نه تجارت عقیلی لختی در تفکر شد

آنگاه سر بر آورد و گفت یا امیر المؤمنین اشحن البصرة بالرجال

یعنی

یعنی بصره را از مردان جنگی آگنده ساز منصور با خود گفت این پیر را زمان خرافت برسیده من حال کسی که در مدینه خروج نموده سؤال کنم و او از بصره جواب گوید پس اینگاه از خروج ابراهیم ببصره خبر رسید منصور گفت پیر عقیلی را حاضر کنید چون بیاوردند نزدیک طلبید و گفت من در باب مردیکه بمدینه خروج نموده بود از تو استشارت کردم و تو بجراست بصره اشارت آوردی همانا ترا از بصره خبر بوده گفت لا والله خبر نداشتم ولی چون امیر المؤمنین صفت الخارجی بیان کرد دانستم که از اعیان مسلمین و وجوه قبایل هیچکس از مثل او تخلف نماید و چون حال بلد بفرمود یقین کردم که او را در بلدی باین صفت آهنگ درنگ نباشد و از راه ضرورت بملکی دیگر خیال انتقال دارد پس در تعیین مقصود وی اندیشه کردم ثغور مصر و عراق و شام در کمال رزانت و استحکام یافتم چه از عسکر امیر المؤمنین جنودی نامعدود نگاهبان آنجا بوده باشند پس در ملک بصره تأمل نمودم آن کشور را از لشکر خالی دیدم چنان اندیشیدم که آنجا طمع نخست ببصره سپاه کشد آنگاه بکشودن دیگر ممالک عزمت کند منصور از حصافت عقل و رزانت رای عقیلی شگفت شد و او را تحسین گفت قاضی احمد بن خلکان گوید یکی از علویان کوفه این سه شعر در معنی ابیات ابو مریم که نصر بن سیار در تعریض خروج بومسلم و ظن زوال ملک امویان در نامه خود از خراسان نوشته بود دلبرو د و مسامحت منصور را در دفع محمد و ابراهیم بغفلت مروان بن محمد

تمثیل نمود

ادی نارا تشب علی بقاع — لها فی کل ناحیة شعاع
وقد رقدت بنو العباس عنها — وباتت وهی آمنة رتاع
کما رقدت امیة ثم هبت — یدافع حین لا یغنی الدفاع

یعنی آتشی همی بینم که برامکن چند بیفروزد و پرتو آن بر اکناف عالم فرو تابد و بنی عباس از آن شعلهٔ جهانگیر همی در خواب غفلت بسر برند و آسوده بیچرند بدانسان که آل امیه همی بخفتند و زمانی بیدار شده مدافعت آغاز کردند که سودی نداشت الغرض بگاه خروج ابراهیم محمد و جعفر پسران سلیمان بن علی بن عبد الله عباس در بصره بودند چون واقعه ابراهیم بشنیدند با ششصد دلاور از متابعان خویش بر دفع وی برخاستند خبر با براهیم بردند و او در مسجد خطبه میکرد در حال ابو المضا و طهوی را که سرداران وی بودند بخواند گفت پسران سلیمان را با حربهای آتشبار استقبال کنید و در نخست ایشان را از جانب ما پیغام گذارید که پسر خال شما گوید اگر خوشدارید که در جوار ما باشید پس شما با تمامت زینهاریان خویش در امانید و اگر صحبت ما مکروه شمارید پس راه خود گیرید و بهر جای که خواهید بسلامت روید تا در میان ما خونی بناروا ریخته نیاید ابو المضا و طهوی با پنجاه کس از مردان جنگی سر راه بر محمد و جعفر بگرفتند و در میانه بسی سخنان رفت تا کار به پیکار کشید سرداران ابراهیم دست بشمشیر بردند و با آن پنجاه دلاور بر آن ششصد کس حمله آوردند و جمله را در ساعت برهم شکستند و فیروز بخدمت ابراهیم باز گشتند

پس

پس لشگر زیدیه بر هر جانب بتاختند و شهر بصره بهم برآمد ابراهیم خود پای از مسجد بیرون نهاد و بفرمود تا در افواج عساکر خویش بر خلاف دستور بوحنیفه ندا دادند که لا یتبع مهزوم ولا یذفف علی جریح یعنی از پی شکستگان نروید و بقتل خستگان پیشی نگیرید آنگاه ابراهیم خود در حرکت آمد تا بدرب سرای زینب بنت سلیمان رسید که زینبیون از بنی عباس بوی منسوبند بفرمود تا مردم آنخانه را باختصاص امان امتیاز دهند در حدیث مفضل بن محمد ضبی است که ابراهیم بسرای سلیمان بن علی رسید آب طلبید و بیاشامید آنگاه چند کودک از آنخانه بیرون فرستادند ابراهیم ایشانرا از در مهربانی بآغوش کشید و گفت هؤلاء والله منا ونحن منهم وهم اهلنا ولحمنا ودمنا ولکن آباءهم انتزوا علی امرنا وابتزوا حقوقنا وسفکوا دماءنا بخدا سوگند که ایشان از ما باشند و ما از ایشان نسب و عصب ما باهم پیوسته است و گوشت و خون ما یکدیگر آمیخته لکن پدران ایشان بمقام ما بر جستند و منصب ما بر بودند و ریختن خون ما روا داشتند آنگاه بدین اشعار تمثل جست

مهلا بنی عمنا ظلامتنا — ان بنا سورة من الغلق
لمثلکم تحمل السیوف ولا — نغمز احسابنا من الرقق
انی لانمی اذا انتمیت الی — عز عزیز ومعشر صدق
بیض سباط کان اعینهم — تکحل یوم الهیاج بالعلق

یعنی ای عمزادگان ما در ستم کردن ما آهسته روید که بر خاطر ما حلقی است

غمز

از حدت و سورتی از خشم همانا برای اقرانی مثل شما شمشیر برداریم و از بهر
دیده غمز در دوده خویش جای طعن نیابیم و من چون بیان نسب کنم
نژاد خویش با شرفی نامبردار پیوند دهم و گروهی راست گفتار که گوئی
خود تیغهای برانند و تازیانهای سوزان و پنداری که بهنگام
قتال دیده خویش بخون اکتحال نمایند مفضل گوید عرض کردم
چه اشعاری فحل باشند و الفاظی جزل آیا اینها نظم کدام شاعر
و نسج کدام خاطر گفت از ضرار بن خطاب فهری که در غزوه احزاب بر دو
نگاهی که از خندق بجست و از خاندان ما جمعی در مواقف چند بدین ابیات
تمثل فرموده اند علی بن ابیطالب در یوم صفین و حسین بن علی در یوم
طف و زید بن علی در یوم سبخه و یحیی بن زید در یوم جوزجان مفضل گوید
چون این بشنیدم تطیر زدم و با خود گفتم ای دریغ که ابراهیم بچه اشعار
شوم تمثل فرمود که احدی بدانها تمثل نکرده الا آنکه یا مقتول شده
و یا مغلوب مع القصه بفرمان ابراهیم در بیت المال بصره بگشودند
هزار هزار درهم در آن آماده یافتند بفرمود تا جمله را بر لشکریان پراکنده
کردند بهر کدام پنجاه درم رسید لشکروی چون آن مال میگرفتند با یکدیگر
می گفتند خمسون و الجنة یعنی پنجاه درم بگرفتیم با بهشت
در مقاتل ابی الفرج مکتوب است که از معاریف اتباع زید بن علی
کسانی چند لباس خویش تبدیل نمودند و در زی جمالان داخل حاج
شده با ابراهیم پیوستند مانند سلام بن ابی واصل و عیسی بن یونس
ابن ابی اسحق سبیعی و ابو خالد احمر و حنیفه بن حسان کیال
سلام بن ابی واصل روایت کرده که چون وارد بصره شدم

ابراهیم در سرای محمد بن سلیمان بود بدانجا رفتم و با حاجب گفتم ابراهیم را
سلام رسان و بگوی که سلام بن ابی واصل بر درگاه ایستاده
بار حضور می طلبد حاجب برفت و بازگشت و گفت داخل شو که
رخصت است چون درآمدم ابراهیم با من خطاب فرمود که چرا در
نزد ما آمدی گفتم در ادراک حضور اهمال کردم که با خذ بیعت اشتغال
داشتم فرمود آری است گفتی پس مراد همانسرای بو تاقی جای داد
روزی در منزل خویش نشسته بودم پیغام ابراهیم بمن رسید که در
امر بیت المال اختلالی پدید گشته ما را در اینباب بامانت خود امداد
نمای من از حاضران مکان بیت المال سؤال کردم و بدانجا
رفتم مردی کهن سال که گنجور بیت المال بود پیش آمد و گفت آیا
بامری مامور شده گفتم آری گفت همانا خود سلام بن ابی واصل
خواهی بود گفتم آری پس برحسب فرمان از آن روز پاسبانی بیت
المال بر عهده گرفتم و بر ضبط و حراست آن قیام نمودم علی الجمله
ابراهیم پس از استیلا بصره قضای آن ملک با عباد بن منصور گذاشت
آنگاه بر فتح دیگر بلاد عزیمت گماشت عمرو بن شداد را بر سر
فارس فرستاد مغیرة بن فزع را روانه اهواز نمود و هرون
ابن سعید را گشودن واسط فرمود پس مغیره دویست مرد شمشیرزن
از میان دلیران لشکر برگزید و راه اهواز گرفت چون محمد بن حصین
که از جانب منصور والی آنکشور بود خبر رسید با چهار هزار کس
از مسوده بدفع مغیره بیرون آمد مغیره با آن فئه قلیله بر ایشان
بتاخت ابن حصین را پای ثبات بلغزید و با سپاه خود نهزیمت رفت

مغیره وارد اهواز شد و دست تصرف دراز داشت و بروایتی
انفاذ مغیره با هواز پس از ورود ابراهیم بود بباخمری و عمرو بن
شداد بی منازعی ملک فارس بگشود اسمعیل و عبدالصمد پسران
علی بن عبدالله بن عباس که بامر منصور پاسبان آن کشور بودند
و بدانگاه در شهر اصطخر بسر میبردند چون از ورود عمرو استحضار
یافتند بداراب جرد گریختند و بدان بلد متحصن گشتند و عمرو بدون
مناجزت بر آن مملکت استیلا یافت گویند هرون بن سعید
عجلی که خود از وجوه محدثین و اجلاء فقها معدود می گشت قبل از آنکه
فتح واسط بر عهده وی حوالت رود از درگاه ابراهیم مطرود
بود و ابراهیم بر سابقه رنجشی که از او در خاطر داشت بجانبش
التفات نمینمود هرون در آغاز داستان خروج نزد یکی از اصحاب
ابراهیم آمده گفت آیا صاحب تو را در وقتی اینچنین بمن حاجت نیست
گفت چرا پس در ساعت نزد ابراهیم آمد و او را از حضور هرون خبر
داد ابراهیم گفت مرا بوجود او نیازی نباشد گفت یا امیرالمؤمنین
با مردی بزرگ چون هرون اینچنین استغنا روا نیست پس چندان
التماس کرد تا ابراهیم مسئول وی بپذیرفت و هرون را رخصت
دخول بخشید چون در آمد گفت یا امیرالمؤمنین از امور خود مهمی لایق
برمن تفویض کن ابراهیم فتح واسط باوی حوالت فرمود
و او با هفده هزار کس از لشکر زیدیه روانه واسط شد و هرون
ابن حمید ایادی که از جانب منصور والی آن بلد بود چون
از آن خبر ناگاه آگاه گشت انبوهی عظیم فراهم ساخته بر زیدیان

سر راه بگرفت هر دو هرون در مقابل یکدیگر صفوف لشکر بیاراستند
از هر دو سوی دلیران جنگجوی در جولان آمدند و هر مرد نبرد با هماورد خویش
در آویخت و عاقبت پرچم علم زیدیان به نسیم نصرت در اهتزاز شد
هرون عجلی بر هارون ایادی فیروز گشت شهر واسط بگشود و مردم آن ملک
در جامع بلد فراهم نمود و خود بر فراز منبر شده خطبه آغاز کرد مناقب
آل علی و مثالب بنی عباس شمردن گرفت و از افعال شنیع و اعمال
فظیع و معایب صریح و مطاعن قبیح ایشان شطری عریض شرح داد
و از عدوان و ستمی که منصور با اولاد حسن و اسباط رسول معمول
داشته بود چندان بگفت که مردم صدا بناله بکشیدند و های های
بگریستند پس دست بیعت بگشود و بنام ابراهیم دعوت نمود گروهی
از اهل علم و ارباب فقاهت برخاستند و شرط بیعت بپرداختند
از آنجمله بود عباد بن عوام و یزید بن هرون و هشیم بن بشیر
و علاء بن راشد و اصبغ بن زید و مسلم بن سعد و اسحق بن یوسف
ازرق که باسامی برخی در ضمن تسمیت متابعین از مشایخ محدثین
و کبراء فقها اشارت رفت گویند از علمائی که در شهر واسط نشستند
احدی از بیعت ابراهیم تخلف نکرد الا عاصم بن علی که هرون کس
فرستاده او را برای بیعت طلب داشت و او برنجوری و ناتوانی
متعذر گشت و گفت من مردم اینملک را فتوی دهم که با تو در خروج
همراه شوند آنگاه مختفیاً از واسط فرار کرد گویند چون دیوان
اسامی بیعتیان در بصره تعداد کردند نام یکصد هزار کس بیکبارگیش
بشمار آمد که جملگی سر طاعت بر پای ابراهیم سوده داشتند

و یا دست بیعت در کف عمال وی نهاده بودند و ابراهیم بر سیرتی
نیک و آئینی ستوده با مردم رفتار میفرمود گفتارش بلسان
صدق بود و کردارش بر قانون حق   و از متابعت احکام شرع
شریف و مشایعت وظایف دین حنیف هیچ دقیقه مهمل نمیگذاشت
سیرت او را در تواریخ زیدیه بالی نهاده اند وقتی از عمال منصور یکی را
نزد وی آوردند کسی برخاست و گفت یا امیر المؤمنین اختیار اینمرد
با من گذار گفت تا چکنی گفت تا او را شکنجه نمایم مگر بر اموالی که از
ابوجعفر نزد او است اقرار آورد ابراهیم گفت حاشا که من چنین
کاری را اینجا روا دارم و مالی که بعذاب مسلمی بدست آید غنیمت
شمارم و چون لشکر زیدیه بر فارس در آمدند محمد بن عطیه را از موالی
باهله که از جانب منصور گماشته برخی از اعمال فارس بود گرفتند
و نزد ابراهیم آوردند ابراهیم او را خطاب کرد که یا هذا آیا از ابوجعفر
نزد تو مالی است گفت نی گفت پس بر انکار خویش سوگند
یاد کن ابن عطیه اطاعت نمود صیغه حلف بر قانون شرع
بر زبان آورد ابراهیم گفت او را رها کنید ابن عطیه بیرون آمد و میگفت
کجاست سیرت اینمرد از سیرت ابوجعفر   هم عبدالحمید بن لاحق را
که یکی از کارگذاران منصور بود اسیر نموده نزد ابراهیم آوردند ابراهیم
با وی گفت بسمع ما چنین رسانیده اند که از این ستمکاران در نزد
تو اموالی است اندوخته عبدالحمید انکار کرد ابراهیم گفت سوگند
یاد کن عبدالحمید شرط یمین بپرداخت ابراهیم گفت اگر معلوم شود که از آنجماعت
نزد تو مالی بوده و بدروغ قسم خورده همانا از این پس ترا در عداد دروغگویان معدود دارم

ابوالفرج

ابوالفرج گوید گروهی از زیدیه بمنزل شبه کاتب موریانی
شده گفتند از منال دوانیقی مبلغی که در دست تو است با تسلیم
ساز شبه انکار نمود مدعیان ویرا برداشته نزد ابراهیم بردند
شبه خود گوید چون مرا در خدمت ابراهیم حاضر ساختند
و ماجری بگفتند از مخائل شمائل وی تفرس کردم که از کردار
اینجماعت انقباضی در طبع دارد و اشمئزاز در خاطر پس بجانب
من توجه نموده فرمود سوگند یاد نمای که از اموال ظلمه چیزی
نزد تو نیست من اطاعت کردم پس بگفت تا دست از من بداشتند
بی زحمتی و سیاستی از آن سپس همواره از حال ابراهیم سؤال
میکردم و او را دعا می نمودم تا آنگه مخدوم من مسعود موریانی
مرا از استفسار حال و ذکر خیر وی منع نمود تا مبادا بسمع منصور
رسد و مرا زیانی رساند   و نیز آورده اند که یکی از اصحاب
ابراهیم محمد بن زید را که از دولتخواهان دوانیقی بود بچنگ آورد
و بخدمت ابراهیم برد و او را اسبی بود سخت عظیم الجثه طویل
القامه چندانکه هرگاه محمد بروی می نشست فرق راکب و مرکوب
محاذی همدیگر میگشت   محمد خود گوید ابراهیم مرا در حبس بداشت
و پس از ایامی چند پیغام داد که اگر خواهی اسب خویش بمن
بفروش من پاسخ فرستادم که آن مرکب را تقدیم کردم که
بحضرت خداوند هدیه ایست محقر ابراهیم پرسید بهای این مرکب
تا چند است گفتند دو هزار درهم پس دو هزار و پانصد درهم نزد
من فرستاد و آنگاه که بجانب باخمری میرفت مرا از بند برهانید

وقتی جماعتی از اهل مزارع و ارباب ضیاع نزد ابراهیم آمده
گفتند یا ابن رسول الله ما گروهی باشیم از غیر عرب و هیچکس را
بر ذمت ما منت زنهار نیست اموالی از خالص املاک خویش
بدرگاه تو ارمغان آورده ایم و بسی آرزو میبریم که این تحفه را قابل
پذیرفته داری و در مصرف قتال دشمنان بکار بری ابراهیم سخن
آن جماعت نشنود که خود نه مسلم بودند و نه ذمی و فرمود

هَل هِیَ الاسیرة عَلی اَوِ النّاد کنایت از آنکه با بدسیرت

امیرالمؤمنین علی مسلوک داشت و یاد از آتش دوزخ معذب
از موفق که شیعهٔ ابراهیم بوده روایت است که ابراهیم مکاتیب
چند به شیعیان که در کوفه می بودند بنوشت و مرا فرمود با این
نامها بکوفه برده بدوستان من برسانی من نامه ها را در میان
اثنانی پنهان کردم و جانب کوفه گرفتم و مکتوب هرکس را برسانیدم
و جواب بستانیدم ناگاه مراجعت ده کس از مشایخ مسوده
بر من در آویختند و گفتند همانا تو از یاران ابراهیم باشی نامه
و خبر که داری فاش کن من انکار کردم ایشان باور نداشتند
تا آنکه سوگند یاد کردم که زوجهٔ من بطلاق رهاست و ممالیکم
جمله آزاد و اموالم جز صدقات اگر فرستادهٔ ابراهیم باشم
و یا هوای وی جویم چون آن جماعت این حلف مغلظ استماع
نمودند دست از من برداشتند همینکه بحضور ابراهیم رسیدم بیاد
ایشان آن سوگند گریستن آغاز کردم ابراهیم ملتفت من شده
از جای بجست و با شمشیر بطرف من آمد و گفت هان ای پیک شیعیان

تورا که آزرده که اینچنین گریانی من ماجرای بگفتم فرمود باک مدار نه زوجه
از حبالهٔ نکاحت رهاست و نه اموالت از ید تصرف بیرون البته
مال و عیال خود را متصرف کن که این سوگند را هیچ اثر نباشد و بروز
قیامت من خود از عهده جواب بیرون آیم الحاصل کار
ابراهیم بالا گرفت اهواز و فارس و بصره و واسط و مداین و سواد
بر وی مسلم گشت حکام و عمال بهر سمت روانه داشت مناصب
و مشاغل بر اصحاب برقرار فرمود چون حادثهٔ خروج و استیلای
وی بسمع منصور رسید بسیار بترسید و از فرط فزع و شدت خوف
یکباره آرامش برفت چرا که از سپاه مسوده جز اندکی حاضر
رکاب وی نبودند و عمدهٔ لشکرش در حدود و ثغور توقف داشتند
خود با محارم خاصان خویش میگفت سوگند با خدای که در امر خود
متفکر و حیرانم و تدبیر دفع دشمنی اینچنین قوی را با اینحال ندانم
که از سپاه خود بجز هزار کس همراه ندارم و تمامت لشکر من در اطراف
و اکناف پراکنده است سی هزار کس با مهدی است در ری
و چهار هزار نفر با محمد بن اشعث در افریقیه و باقی با عیسی بن موسی در مدینه
قسم بخدا اگر از ورطهٔ ابراهیم خلاص یابم هیچگاه معسکر خویش از سی
هزار دلیر خالی نگذارم پس بعیسی بن موسی مکتوب کرد که بسرعت
تمام بجانب مدینة السلام معاودت نماید عیسی پس از قتل محمد
بنیت عمره متوجه مکه شده بود پیک منصور وقتی بعیسی رسید
که احرام بسته بود همینکه از مضمون مکتوب واقف شد جامهٔ احرام
برکند و از راه عراق بازگشت و نیز منصور بمسلم بن قتیبه

که در ملک ری میبود نوشت که با سپاه خود ببغداد کوچ دهد و مهدی
فرمان داد که خزیمة بن خازم را باهواز فرستد ابو علی در تجارب
الامم گوید لگاه خروج ابراهیم در لشکرگاه منصور کسی حاضر نبود
مگر جماعتی معدود از زنجیان منصور از در حیلت بگفت ایشان هیزم
فراوان بدست کرده هر شبانگاه در جوانب لشکرگاه آتش میفروزند
تا بینندگان از کثرت آتش بکثرت لشکر استدلال کنند ولی در معسکر
بجز آتش و معدودی قلیل چیزی نبود و چون اخبار موحشه و مکاتیب
مفزعه از تسلط ابراهیم و فتح امصار بروی متوالی گشت این
بیت انشاد کرد

وجعلت نفسی للرماح دریئة	ان الرئیس لمثل ذاک فعول

یعنی خویشتن را نشانه تیرهای حوادث نمودم همانا مرد رئیس از اینگونه
کار بسیار کند در کتب سیر ثبت است که منصور پس از استماع
ماجرای ابراهیم از تمامت لذائذ و شهوات کناره کرد و مدت
پنجاه روز ملازم مصلی خود گشت بدانمثابه که بگاه ضرورت خواب
بر مصلی می خفت و در تمام آن ایام از لباس بیک جبه بسر میبرد
و آنرا اصلاً تبدیل نمی نمود مگر گاهی که برای ملاقات خواص خود
بیرون می آمد در آنحال بر شعار مسوده جامه سیاه می پوشید
و همینکه بمصلی باز میگشت برهنه میگردید و آنجبه چرکین بر دوش
می افکند از حجاج بن قتیبه نقل است که سلام منصور را
روزی نزد وی شدم و در آنوقت خبر بصره و فارس و اهواز
بوی رسیده بود و کار ابراهیم و زیدیه قوتی بنهایت داشت

و بکوفه یکصد هزار شمشیر مقابل سپاه او آماده و انتظار صیحه میبردند
تا در ساعت او را با تمام لشکرش درهم پیچند با آنهمه تواتر حوادث
و توالی نوائب ثبات و قوتی در قلب منصور مشاهدت کردم
که جای شگفتی بود و گفتی شاعر در صفت وی گفته

نفس عصام سودت عصاما	وعلمته الكر والاقداما

وصيرته ملكاً هماما

یعنی خود گوهر عصام او را بزرگوار ساخته و رموز جنگ و جلادت
آموخته و او را پادشاهی بزرگ همت نموده در تاریخ ابن اثیر
مسطور است که در آن ایام دو زن از مدینه برای منصور آورده
بودند یکی فاطمه دختر محمد بن عیسی بن طلحة بن عبید الله و دیگری
ام الکریم بنت عبد الله از نژاد خالد بن اسید منصور بدیشان
التفاتی نکرد باو گفتند این دو منکوحه را که از خاندان اصیلند و دودمان
جلیل تا باستغناء و ترک التفات نیست وانیک از تو بدگمانند
که چرا با ایشان صحبت نمیداری گفت اینوقت نه زمان زنانست
و صحبت ایشان مرا با اینجاعت سر همبستری نیست مگر آنگاه که سر
ابراهیم را برای خود بینم و یا سر خود را برای ابراهیم وقتیکه عیسی بن
موسی از راه حجاز در رسید منصور پانزده هزار کس در فرمان او
کرد و گفت بیدرنگ آهنگ بصره نمای و حمید بن قحطبه را
با سه هزار کس در مقدمه عیسی بفرستاد و هنگام وداع عیسی او را
از حکمی که منجمین نموده بودند خبر داد و گفت این پلیدان گفته اند
که چون تو با ابراهیم روبروی گردی و آغاز جدال کنی لشکر تو

نخست جولانی بطریق هزیمت نمایند و قدمی چند واپس گریزند
ولی دیگر بار بگرد تو مجتمع آیند و عاقبت فتح و ظفر ترا مرزوق گردد
بروایت مشهور ما بین المورخین در آن ایام که ابراهیم مقیم بصره
بود از واقعه برادرش نفس زکیه آگاه گشت و استماع آن خبر منغص عیش
سه روز قبل از یوم فطر افتاد ابراهیم بروز عید برای نماز فطر بمسجد
آمد بر حالی که آثار حزن و آیات انکسار از وجنات حالش آشکار
بود چون وظیفه صلوة ادا نمود بر منبر صعود فرمود و خبر شهادت
نفس زکیه فاش ساخت مردم بصره و سایر زیدیه از اصغاء
آن واقعه بر متابعت و نصرت ابراهیم عزیمتی نافذ گماشتند و بر قتال
ابوجعفر منصور زیاده حریص گشتند پس در باب مقاتلت مسوده با اصحاب
خویش از زیدیه بمشورت نشست بصریون گفتند صلاح آنست که تو
خود در بصره اقامت کنی و سپاهی آراسته بحرب ابوجعفر روانه
نمائی که اگر سپاه را هزیمت افتد ایشان را بسپاهی دیگر امداد توانی
و خراج ممالک متصرفی خود را گرد آورده در تهیه لوازم جنگ مصروف
داری و هم جایگاه اقامت تو که دار الملک تو است در اندیشه
خصم بمهابت و خوف موصوف آید کوفیون گفتند اصلحک الله
در شهر کوفه یکصد هزار مرد شمشیر گذار باشد که جملگی سودای نصرت
و اعانت تو در سر گرفته اند پس اگر ترا برأی العین مشاهدت
کنند جان خویش از تو دریغ ندارند و اگر ترا نبینند دواعی موانع
موجب تقاعد ایشان خواهد گشت پس رای آنست که بجانب کوفه
نهضت نمائی و بنفسه مباشرت حرب فرمائی مردی از اهل کوفه

براعتضاد

براعتضاد این تدبیر گفت یا امیر المومنین تا ملک کوفه در تصرف تو نباشد
بر منصور منصور نخواهی بود مرا اجازت بخش تا بکوفه روم و نخست در
خفا نشر دعوت کنم آنگاه با یاران و همکیشان یکباره بیرون آییم چون
ابوجعفر غریو خروج ما شنود روی فرار در هامون گذارد و تا
حلوان بهیچ مقام جای توقف نیابد ابراهیم بشیر الرحال را که از
معاریف اصحاب او بود گفت یا ابا محمد در قبول و رد این سخن چگوئی
گفت یا امیر المومنین اگر ما را باصابت رای این کوفی وثوقی بود
البته از سخن او تخلف روا نمیداشتیم ولی از کجا دانیم که اگر او را
در کوفه فرستیم و او پس از دعوت بر ابوجعفر خروج کند البته
ابوجعفر فرار خواهد نمود لعل ابوجعفر غوغای خارجیان بشنود و از جای
خود حرکت نکند و با قلیل جماعتی که همراه دارد با آنگروه در اندازد
و بازماندگان ایشان را عرضه سیاست سازد و از این روی جمعی بیگناه
از کودکان و زنان و پیران و ناتوانان بقتل آیند پس هم بارتکاب
معصیتی رضا دهیم و هم از نیل مامول محروم آییم کوفی گفت آیا
شما را عزیمت آن است که با منصور ستیز کنید و از قتل صغیر و ضعیف
پرهیز نمائید آیا حضرت مقدس نبوی نه آن بود که سرایای مسلمانان
باطراف میفرستاد و در جهاد ایشان آنچه بوقوع میپیوست باک
نمیداشت بشیر الرحال گفت آنان که اصحاب رسول با ایشان
مقاتلت میکردند کفار و مشرکین بودند و اینقوم در عداد اهل قبله
و مسلمین معدودند عاقبت الامر رای مرد کوفی بپسندید و عزیمت
کوفه را مصمم گشت گویند محمد بن عبد الله هنگام خروج

وجوه مدینه واشراف قوم را فراهم ساخت وبرآئین وصیت فرمود
ایردم گواه باشید که اگر در این امر مرا آسیبی وحی رسد اما مت زیدیه
بر برادرم ابراهیم مسلم است واگر ابراهیم نیز بقتل آید این منصب
ارجمند بر عیسی بن زید بن علی بن الحسین مفوض است چون محمد
بدرجه شهادت فائز گشت عیسی بن زید بصره آمد وولایت عهد
محمد دعوی کرد زیدیه را بتبعیت خویش دعوت نمود گروهی او را اجابت
گفتند بصریین از پذیرفتن داعیه او امتناع جستند وبا براهیم گفتند
اگر اجازت فرمائی عیسی را از ملک خویش بیرون نمائیم که ما پس از
نفس زکیه جز به پیشوائی تو رضا ندهیم ابراهیم رخصت نداد
ما بین اندو فرقه میانجیان باب مراودت گشودند وبا طرفین گفتند
اگر در میان شما اختلاف افتد البته ابو جعفر بر ما غالب آید وظیفه آنکه
اکنون امر با براهیم تفویض کرده در دفع دشمن همگی همداستان باشیم
چون خدای تعالی ما را بر منصور ظفر بخشد در تعیین امام خویش نیک تأمل
نمائیم پس تمامت آنقوم بر امامت ابراهیم اتفاق نمودند وبر روایت
برخی اصطلاح بر آن شد که ابراهیم بن عبدالله امام باشد
وعیسی بن زید ولیعهد وبنقلی ضعیف عیسی از ابراهیم مخالفت نمود
واز بصره کناره گرفت جهة آنکه وقتی ابراهیم بگاه توقف بصره بر جنازه
نماز گذارد وبرآئین اهل سنت وجماعت چهار تکبیر آورد عیسی حاضر
بود بروی اعتراض کرد که چرا تکبیر پنجم ترک گفتی واز طریقت اهل
ملت خود مخالفت جستی ابراهیم در جواب گفت نخواستم در میان جماعة
همراهان خویش شبهه خلاف اندازم وانبوهی را که بر من فراهم آمده اند

پراکنده سازم از ترک تکبیری که قلوب اهل مملکتی مجذوب دارد
بر من چه باک خواهد بود عیسی عذر وی نپذیرفت واز متابعتش
کناره گرفت محققین مورخین اعتزال عیسی از ابراهیم استوار ندانند
چه او از آغاز خروج تا انجام امر همه جا با ابراهیم بود ودر غزوه
باخمری میمنه سپاه زیدیه بروی اختصاص داشت وپس از قتل ابراهیم
متواری شد وتا آخر عمر فرصت خروج نیافت عزالدین
ابن اثیر در کامل آورده که ابراهیم در آنوقت که بجانب کوفه در نهضت
بود شبی نهانی در معسکر خویش بگردش رفت از اطراف لشکر آواز
طنبور بسمع وی رسید بمقام خود برگشت ودیگر بار بهوای سیر لشکر گرد
دید همچنان بشغل لعب وضرب طنبور سرگرمند مَا اَطْمَعُ فِی
نَصْرِ عَسْکَرٍ فِیهِ مِثْلُ هٰذَا یعنی از سپاهی که در آن صوت طنبور
باشد طمع فیروزی نیست پس در اشعار راه این ابیات از نظم
قطامی شاعر انشاد فرمود

اُمُورٌ لَوْ تَدَبَّرَهَا حَکِیمٌ	اِذَنْ لَنَهَی وَهَیَّبَ مَا اسْتَطَاعَا
وَمَعْصِیَةُ الشَّفِیقِ عَلَیْکَ مِمَّا	یَزِیدُکَ مَرَّةً مِنْهُ اسْتِمَاعَا
وَخَیْرُ الْاَمْرِ مَا اسْتَقْبَلْتَ مِنْهُ	وَلَیْسَ بِاَنْ تَتَبَّعَهُ اتِّبَاعَا
وَلٰکِنَّ الْاَدِیمَ اِذَا تَفَرَّی	بَلًی وَتَعَیُّبًا غَلَبَ الصَّنَاعَا

خلاصه مراد آنکه اگر زمام این امور کس در کف تدبیر حکیمی مهیا داشتی
او بقدر استطاعت از اقدام آن بیم میداد چون رای ناصح
مشفق را عصیان آوری نتیجه مخالفت وی باعث آن گردد که بار
دیگر پندش بپذیری وکلامش بسمع قبول بشنوی رای ستوده

وکار نیک آن باشد که چون بسوی آن بکرائی در طلبش سوز قامت نیابی ولی پوست چون از کهنگی وعیب تاکی شکافته کردد هیچ استادی ماهر اصلاح آن نتواند نمود اصحاب ابراهیم چون انشاد این اشعار شنیدند دانستند که او از مفارقت بصره وعزیمت کوفه پشیمان است چون نزدیک باخمری رسید بروایت ابن ابی الحدید واقعه شهادت محمد شنید مفضل بن محمد کفته از استماع این خبر رنک سیمای ابراهیم دیکرکون کشت وسرشک مبارکش آماده ریختن شد واز شدت غم وفرط غصه چنان کلوکیر کردید که آب دهانش فرو بردن نمی توانست درانحال دست بدعا برداشته

کفت اللهم ان کنت تعلم ان محمدا خرج یطلب مرضاتک ویبتغی طاعتک ویؤثر ان تکون کلمتک العلیا وامرک المتبع المطاع فاغفر له وارحمه وارض عنه واجعل ما نقلته الیه من الآخرة خیرا له مما نقلته عنه من الدنیا

یعنی بارالها اکر محمد را چنان دانستی که از خروج رضای تو وطاعت تو می طلبید واعلاء کلمه وترویج امر تو میخواست پس ویرا رحمت کن ودر غفران ورضوانت درآور وسرائی را که بروی ارزانی داشتی بهتر از جهانی نمای که از او دریغ فرمودی آنکاه کریستن آغاز کرد وبدین اشعار تمثل جست

ابا المنازل یا خیر الفوارس من یفجع بمثلک فی الدنیا فقد فجعا

الله یعلم انی لو خشیتهم … او آنس القلب من خوف لهم فزعا
لم یقتلوک ولم اسلم اخی لهم … حتی نعیش جمیعا او نموت معا

یعنی ای دلیر جنکجوی وای سرآمد دلاوران هر که را مانند تو افتد بحقیقت مصیبت زده باشد خدایتعالی داناست که اکر مرا از ایشان بیم قتل برادر میبود ودر ایشان یارای کشتن وی می اندیشیدم هرآینه برادر را تنها باز نمیکذاشتم واز او جدا نمیکشتم تا آنکه یا هردو برادر باهم زنده مانیم ویا هردو باهم بمیریم مفضل کوید اورا تسلیت دادم وبر اظهار جزعش عتاب آوردم فرمود ای مفضل سوکند بخدای من درانحال چنانکه درید بن الصمه کفت

تقول لا تبکی اخاک وقد اری … مکان البکا لکن بنیت علی الصبر
لمقتل عبد الله والهالک الذی … علی الشرف الاعلی قتیل ابی بکر
وعبد یغوث او ندیمی خالد … وجل مصابا حثو قبر علی قبر
فاما ترینا لا تزال دماؤنا … لدی واتر یسعی بها آخر الدهر
فانا للحم السیف غیر نکیرة … ونلحمه طورا ولیس بذی نکر
یغار علینا واترین فیشتفی … بنا ان اصبنا او نغیر علی وتر
بذاک قسمنا الدهر شطرین بیننا … فما ینقضی الا ونحن علی شطر

یعنی آن زن مرا کوید آیا بر برادر خویش نکریی که جای کریستن است ولی تو بنا بصبوری نهاده کریه تو برادرت عبد الله قتیل غطفان باید وبرادرت قیس قتیل آل ابی بکر بن کلاب وبرادرت عبد یغوث قتیل بنو مره وبرادرت خالد قتیل بنی حارث بن کعب مصیبت بزرک آن است که کوری آرزومند کور دیکر باشد اینکه می بینی همواره خونهای ما بر ذمه خونخواهی است بدبخت عجب نیست چه حال ما باقتضای شرف عنصر ومناعت کو هر هی بر دو کونه است

کاهی ما طعمهٔ شمشیر اعدا باشیم و کاهی ایشان طعمهٔ شمشیر ما و از این
دو کار هیچیک را انکار نتوانیم روزی دشمنان بر ما غارت آورند
و سینهٔ خود از کینه شفا دهند و روزی ما بر ایشان یغما زنیم
و کینهٔ دیرینه بازجوئیم ما روزگار بر این دو کار قسمت نموده ایم
پس هیچگاه بر ما نگذرد مگر آنکه بناچار بر یکی از این دو حال باشیم پس
این ابیات در مرثیت محمد بسرود

سأبكيك بالبيض الرقاق وبالقنا	فإن بها ما يدرك الطالب الوترا
ولست كمن يبكي أخاه بعبرة	يعصّرها من جفن مقلته عصرا
وإنا أناس لا تفيض دموعنا	على هالك منا ولو قصم الظهرا
ولكنني أشفي فؤادي بغارة	ألهّب في قطري كتائبها جمرا

یعنی ای برادر بر تو با شمشیر و نیزه بگریم که مرد خونخواه با تیغ
جانسوز و نیزهٔ دلدوز کینهٔ خویش بجوید و من نه بسان آنکس باشم
که در عزای برادر خویش سرشک ریزد و پلک دیده برای اشک
درهم فشارد همانا مردمی باشیم که دیدهٔ ما بر گذشتهٔ خویش
ریزش نکند هرچند از مرگ وی پشت ما بشکند بلکه من سوز دل
خود بغارتی شفا دهم که از دو سوی سپاه یغمائی شعلهٔ آتش
بیفروزد الغرض چون در طی طریق بباخمری رسید فرمان داد
که آنجا مضرب خیام و موقف احشام قرار دهند لشکر زیدیه
فرود آمدند و در آن سرزمین مقام گرفتند در تجارب الامم
مسطور است که مضاء بن قاسم جزری گفت چون در رکاب
ابراهیم بباخمری رسیدیم نزد ابراهیم شدم و گفتم علی الصباح

سپاه ابوجعفر با عیسی بن موسی در رسند و با تو آغاز مقاتلت کنند
و خود میدانی که با ایشان آلات حرب و اسلحهٔ جنگ چندان است
که در حیز شمار نیاید و اصحاب تو مردمی باشند از ادوات قتال
برهنه و از برگ و ساز جدال عریان پس مرا دستوری ده
که در شبانگاه و مغافصةً بر این سپاه لشکر برم و در زمان حمله
پراکنده سازم ابراهیم گفت من از قتل انجماعت کراهت
دارم ابو المضا گفت سبحان الله تو را اراده آنست که ملکی و
بگشائی و خصمی منیع براندازی و با این اندیشه خطیر از قتل نفوس
و ازهاق ارواح اجتناب فرمائی ابو الفرج اصفهانی گوید
عبد الواحد بن زیاد از اصحاب ابراهیم با وی گفت رخصت ده
تا بلشکر عیسی شبیخون بریم زیدیان گفتند ما چنین کار نکنیم که این کار
عمل دزدان است عبد الواحد گفت پس خود ببصره معاودت
فرمای و ما را بگذار تا با لشکر عیسی جنگ کنیم اگر بر سپاه منصور مظفر
شدیم بمنتهای آرزو رسیده ایم و اگر منهزم گشتیم بامداد تو مستظهر گردیم
زیدیه گفتند یا امیر المؤمنین آیا پس از ملاقات دشمن مراجعت
میکنی زنهار اینکار مکن که بزرگان اینچنین نکنند عبد الواحد گفت
پس بر گرد لشکر خود خندقی حفر نمای زیدیه گفتند أنجعل بيننا
وبين الله جُنّة یعنی آیا مابین خود و خدای حایلی قرار دهی
سالم بن قتیبه حکیم بن عبد الکریم را در ورود باخمری نزد ابراهیم
فرستاد و پیغام داد که تو در بیابان منزل گزیده و مانند تو کسی
باید در حراست وجود و پاس جنود بسی عنایت بکار بندد

و از مخافت دشمن ایمن نباشد باری اه از گذرگاه عیسی بگردان
و از طریق هامون قصد کوفه نمای و یا برگرد و لشکر خویش خندقی
حفر کن و روی حربگاه را از یکسمت گشوده دار که اگر سخن پذیرفته
نداری سپاه مسوده بگاه هیکه رو بروی تو بکار جنگ پردازند
بنگاه گروهی از ایشان از دنبال تو بتازند و در ساعت
تار و پود سپاه تو از هم بشکافند ابراهیم خواص اصحاب خود
بخواند و پیغام سالم بر ایشان مکشوف ساخت گفتند اگر ما را
بنای تحصن بود هیچ خندقی از باره بصره استوارتر بدست
نمی افتاد اکنون که لشکر دشمن را استقبال کرده ایم و بر سر
ابوجعفر تاختن میبریم از چه راه بخندق تحرز جوئیم لا و الله چنین کار
نخواهیم کرد بر حالتیکه ابوجعفر در دست ما است اگر خواهیم او را بچنگال
خویش برباییم ابراهیم حکیم را گفت جواب سالم آنست
که خود شنیدی حکیم گوید معاودت کردم بحالتیکه بر ضعف
وسستی امر ابراهیم یقین نمودم چه امور خویش بالکلیه برای
اصحابش منوط میداشت ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه
آورده که مفضل ضبی گفت در باخمری حاضر خدمت ابراهیم بودم
که ناگاه سپاه منصور مانند انبوه ملخ نمودار شد ابراهیم از مشاهدت
آن لشکر جرار باین اشعار تمثل فرمود

نُبِّئْتُ أنّ بني جذيمة أجمعت	أمراً تُدبّره لتقتل خالدا
إن يقتلوني لا تُصب أرماحهم	ثأري ويسعى القوم سعياً جاهدا
أرمي الطريق وإن صُددت بضيقه	وأنازل البطل الكمي الحاردا

یعنی خبر آوردند که پسران جذیمه تصمیم عزم داده همی تدبیر کار
اندیشند تا خالد را بکشند اگر این جماعت مرا بقتل آورند سپس
برای کشتن انباز مرا جوینده البته نتوانند یافت هرچند سعی بلیغ
و فحص شدید کنند من چنانم که طریق بیمناک در هم نوردم و از
مترصدان هلاکت خویش نیندیشم و با دلیران یگانه در اندازم
مفضل گوید عرض کردم یابن رسول الله قائل این ابیات کیست
فرمود خالد بن جعفر بن کلاب در یوم شعب جبله که قبیله قیس با طایفه
تمیم مقابل شدند ابن اثیر گوید چون سپاه عیسی در مقابل سپاه
ابراهیم صف کشیدند سالم با وی گفت لشکر خود را چندین صف
قرار ده که اگر از ایشان گروهی منهزم شوند گروهی دیگر پای ثبات
استوار دارند و هزیمتیان را امداد کنند و اگر تمامت لشکر بر یکصف
بایستند از شکست یکجانب جانب دیگر نیز بهم برآید که جمله خود را اهل
واحد پندارند زیدیه گفتند ما لشکر خود را جز بر یک صف قرار
نخواهیم داد چنانکه خدایتعالی فرموده الَّذِينَ يُقَاتِلُونَ
فِي سَبِيلِهِ كَأَنَّهُمْ بُنْيَانٌ مَرْصُوصٌ یعنی لشکر اسلام
که در راه حق جهاد میکنند گوئی بنیادی باشند بهم پیوسته
پس ابراهیم سپاه خود را بیک صف بیاراست و میمنه خویش
با موتم الاشبال عیسی بن زید بن علی علیه السلام گذاشت آنگاه
بروایت مسعود الرحال فرمود کجاست ابوحمزه پیری کوتاه
قامت سواره به پیش وی دید چون نزدیک رسید در روی نظر
کردم بشناختم که مردی بود در کوفه بدروازه بنی مسعود می نشست

و بحرفهٔ کلاه دوزی تکسب مینمود ابراهیم بر علمی زرّین که محاذی
خیمهٔ وی کوفته بود نظر اشارت کرد و فرمود یا ابا حمزه این رایت
برگیر و بر میسرهٔ سپاه بایست و از جای خویش حرکت مکن
آن پیر دلیر بیرق بستد و بجای خود از میسره بایستاد ابراهیم
ابن محمد جعفری روایت کرده که در یوم باخمری چون هر دو لشکر
برابر یکدیگر صف زدند مردی بلند قامت ازرق چشم از لشکر
عیسی خارج شد و بانگ برداشت که ای اصحاب ابراهیم وا
که محمد بن عبد الله را من کشتم یاران ابراهیم چون این بشنیدند در
حال چهار کروه از ایشان مانند بازهای شکاری که بر صعوه
هجوم آورند بر سر او ریختند و با شمشیرش پاره پاره نمودند و سرش
بریدند و نزد ابراهیم بردند قسم بخدای که از صفوف لشکر عیسی
احدی بحمایت او بیرون نیامد مفضل گوید لشکر ابوجعفر حمله آوردند
و با سپاه ابراهیم در آویختند ابراهیم دست در نیزه کرد و پیش
تاخت و با مردی هم نبرد شده نیزه در اندامش فرو کوفت
آنگاه بدیگری حمله برد و او را نیز از طعن نیزه بجست من پیش دویدم
و عرض کردم یا بن رسول الله أتباشر الحرب بنفسك
والعسكر منوط بك یعنی آیا خود بجنگ مباشرت میفرمائی
و حال آنکه وجود این لشکر بوجود تو منوط است گفت
إليك عني يا أخا بني ضبّة بدور باش که همانا
حال من در این وقت چنانست که عویف القوافی در بارهٔ آنزد
فرازی بنظم کشیده و گوئی خود در این روز مرا مشاهدت نموده

و این اشعار سرود

ألمّتْ سعادُ وإلمامُها / أحاديثُ نفسٍ وأحلامُها
مجبّبةٌ من بني مالكٍ / تطاولَ في المجدِ أعلامُها
وإنّ لنا أصلَ جرثومةٍ / تردّ الحوادثَ أيّامُها
تردّ الكتيبةَ مغلولةً / بها أفنُها وبها ذامُها

یعنی خیال محبوبهٔ من سعاد در خاطر افتاد و در خواب نزول نمود
و آن محبوبه محبوبهٔ قبیلهٔ بنی مالک باشد که او را در نژاد عالی رایات
افراخته و براستی ما را در اصالت گوهریست که تناور که
ایام و وقایع آن نوازل روزگار و حوادث دهر باز گرداند و لشکر
دشمن بشکند و با کاستگی و عیبناکی باز پس نشاند مفضل گوید
دلیران از هر دو سوی روی آوردند و در هم ریختند و نائره
حرب زبانه کشید و کار سخت شد ابراهیم فرمود ای مفضل مرا
باشعاری جلادت انگیز قوی دل کن و شعلهٔ عزیمتم افروخته
ساز من اشعاری چند از نظم عویف القوافی خواندن گرفتم
که او نیز از اشعار وی انشاد فرموده بود گفتم

ألا أيها الناهي فزارةَ بعدما / أجدّت لسيرٍ إنما أنت ظالمُ
أبى كلُّ حرٍّ أن يبيتَ بوترهِ / ويمنعُ منهُ النومَ إذ أنت نائمُ
أقولُ لفتيانٍ كرامٍ تروّحوا / على الجُردِ في أفواههنّ الشكائمُ
قفوا وقفةً من يحيَ لا يخزَ بعدها / ومن يخترمْ لا تتبعْهُ اللوائمُ
وهل أنتَ إن باعدتَ نفسكَ عنهمُ / لتسلمَ فيما بعدَ ذلكَ سالمُ

یعنی الا ای آنکه قبیلهٔ فزاره را پس از آنکه در سیر همی کوشد

از عزیمت خویش باز داری همانا تو مردی ستمگر باشی آزاد
مردان کیفر ستم نخواسته نخسبند و بوقتی که تو خفته باشی طائر
خواب باندیشه کینه جوئی برانند با جوانانی گرامی نژاد که شبانگاه
دلاوران اهنین لگام همی راه سپارند گویم لحظه قدم استوار
دارید و نامی نیک گذارید که پس از این لحظه یا زنده مانید
بی ننگ خذلان و یا بمیرید بی ملامت فنوان آیا پنداری که
اگر تو خود را از مردان میدان نبرد بدور داری که بسلامت گذرانی
تا ابد زنده مانی چون این بشنید فرمود دیگر بار این اشعار
بخوان من از انشاد آنها پشیمان شدم که مبادا از انگیختن سورت
شجاعت وی باعث هلاکش شده باشم گفتم شعر دیگر بخوانم
گفت نی همین ابیات اعادت نمای من بناچار تکرار نمودم
پس پای در رکاب استوار ساخت و مرکب بجولان آورده خود را
در سپاه مخالف انداخت و از نظر من ناپایاب شد و این آخر
عهد من بود با آنحضرت و دیگر او را دیدار نکردم علی بن ابی الکرام
حکایت کند که در آن روز پر دلان آزموده بسان شیران درنده
و پیلان دمنده بر یکدیگر حمله کردند نیران حرب برافروختند
بهادران بصره حملهای گران انداختند و جنگهای سخت پرداختند
لشکر عیسی را توان ثبات نماند و ناگزیر روی در گریز نهادند
نخست حمید بن قحطبه با اصحاب خود بشکست آنگاه سایر سپاه
از دنبال وی منهزم گشت ولی سردار مسوده عیسی بن موسی
همچنان بر جای خود استوار ایستاده بود و پیوسته بانگ همیزد

که ایمردم

که ای مردم بکجا گریزید و عار فراری پسندید چون از قهر عتاب سودی
نمیدید بلطف خطاب سوگند میداد که اطاعت خدا را ما و خود را
عرضه ننگ و هلاک مسازید و از اطاعت امیرالمؤمنین تخلف نورزید
مردم بسخن وی التفات نکرده فرار مینمودند پس حمید بن قحطبه را ندا
داد و بگفت تو را بخدای سوگند دهم طاعت امیرالمؤمنین از دست
مده حمید گفت این چه سوگند بهنگام است و تکلیف بمقام
منصور را در حال انهزام بر من چه طاعت است الغرض تمام
سپاه منصور پشت بجنگ داده بگریختند الا قلیلی که با عیسی در رده
بر جای ماندند بعضی از اصحاب عیسی چون دیدند که او از خبر که
منجمین بمنصور داده اند از آن کسر قبیح و هزیمت فاحش اصلا
بد دل نشده و همی قوی قلب بایستاده و انتظار فتح می برد
گفتند حالی که از پیرامن یاران خویش تازی باری بکجید کام
از اینمقام باز پس و نکر سپاه شکسته مجتمع آیند تا دیگر بار
بر خصم حمله کنیم گفت حاشا که من از اینمکان قدمی دور شوم
مگر آنگاه که یا کشته گردم و یا منصور آیم سوگند با خدای اگر
از دشمن ود مان خویش شکست یابیم دیگر بار روی من دیدار
نخواهند کرد راوی گوید در آنحال چون کسی از نزد وی
میگذشت می گفت مردم خاندان مرا سلام رسان و پیغام
من گذار که عیسی گفت هیچ چیز عزیزتر از جان خویش نیافتم
پس خود را فدای شما نمودم ابوالفرج روایت کند
که چون خبر انهزام سپاه عیسی بسمع منصور رسید زیاده مضطرب گشت

وگفت وَيْلَكَ يا دَبيعُ كيفَ وَلَمْ تَنَلْها اَبْناؤُنا وَاَبْ
إِنَّاءُ الصِّبْيانِ يعنی لشکر ما چگونه شکسته شد و حال آنکه

هنوز پسران ما بخلافت نرسیده اند و کودکان ما امارت نیافته
منصور را این حیرت از روی خبر حضرت ابو عبدالله امام جعفر بن محمد
علیهما السلام میداشت که برخلاف نوید خلافت که در مجمع
ارض ابواء داده بود لشکر مسوده مغلوب شده باشد شرحی
که اشارت رفت   ابو علی بن مسکویه حکایت کرده که
چون اوائل منهزمین اصحاب عیسی داخل کوفه شدند منصور در
پرده بر حاجب خود مقرر داشت که بهر دروازه از دربهای کوفه
چارپایان باد پیما از شتر و اسب آماده دارد که چون اصحاب
ابراهیم از بابی بکوفه درآیند او از باب دیگر فرار نماید
مع الجمله چون فرمان کارگذاران قضا بر نصرت منصور
و شهادت ابراهیم رفته بود لاجرم سپاه مسوده پس از
انهزام هزیمت دادند گروهی از آن جماعت را در حال فرار نهری
گذار افتاد که عبره آن نتوانستند نمود و ناچار از بیم تیغ مخالف
بازگشتند از مراجعت ایشان عسکر زیدیه چنان پنداشتند
که مسوده همگروه بر عزیمت حمله آیند از این اندیشه ضعفی قوی
بر ایشان مستولی شد بیکبار روی از معرکه بر تافتند محمد و جعفر
پسران سلیمان بن علی با موالی خویش آن جماعت را تعاقب نمودند
یاران او ادبار دشمنان نگریستند بدیشان در پیوستند و از
دنبال زیدیان تاختند   شریف شهاب الدین در عمدة الطالب

و دیگر هزیمتیان نیز چون اقبال
صح

و شیخ عزالدین در کامل التواریخ مقدمه هزیمت زیدیه بر وجهی
دیگر آورده اند و گفته اند چون در لشکر عیسی شکست افتاد مردی
بفرمان ابراهیم ندا درداد که این جماعت زیدیه از دنبال هزیمتیان
نتازید و فراریان را تعاقب ننمائید زیدیه چون این بشنیدند بازگشتند
سپاه عیسی از مشاهدت مراجعت زیدیه پنداشتند که ایشان در
کار فرارند پس دلیران عنان بگردانیدند زیدیه از معاینت معاودت
دل بباختند و هزیمت یافتند حمید بن قحطبه بر سپاه خصم چیره شد
و از ایشان هر که در میغلطید سرش بر میگرفت و نزد عیسی میفرستاد
انصار ابراهیم چنان پراکنده شدند که از آن لشکر جرار و عسکر
بیشمار با وی جز ششصد و بروایتی چهارصد کس بیش نماند
و او خود باقتضای نجدت موروث و جلادت مجبول و علو نهاد
و شرف نژاد در دفع هوان و ابای ضیم با قلبی ثابت و قدمی
راسخ همی بکوشید تا خدنگی بر مقتلش در رسید و حلق مبارکش بشکافت
و رامی آن معلوم نگشت پس خود را بگردن اسب انداخته از میان
معرکه بکناری شد او را از مرکب بزیر آوردند بر سینه بشیر الرحال تکیه نموده
فرمود وَكانَ اَمْرُ اللهِ قَدَرًا مَقْدُورًا اَرَدْنا اَمْرًا وَاَرادَ اللهُ غَيْرَهُ
یعنی امر ایزد تعالی مقدر بوده ما امری خواستیم و خدای امری
خواست سوای آن حواریان و خاصگانش از زیدیه برگردش
دور زدند که دشمنان مصرع وی نبینند پس برگرد او با اعدا
مقاتلت میکردند حمید بن قحطبه با یاران گفت بر این جماعت حمله
کنید و ایشان را از مجمع خود دور سازید تا سبب گرد آمدن ایشان

درانمکان مکشوف کرد و پس حمید با دیگر جابره غضب بر انقوم
حمله منکر آوردند و ایشانرا از هم پراکندند ابراهیم را دیدند بر زمین
افتاده و بر بشیر الرجال تکیه داده پس سر مبارک او را با سر
شیعه وی ببریدند در خبر مسعود الرجال وارد است که در آنحال امرا
بر موقف میسره زیدیان عبور افتاد دیدم آن شیخ که ابراهیم را رایت
مذهب باوی داد مانند جبل راسی بر جای خویش ثابت است
و همچنان پرق زرین در چنگ بگرفته و آماده جنگ ایستاده
گفتند ای پیر سر خود گیر که امامت به تیر تقدیر از پای در آمد
گفت حاشا معاذالله که تا سر به پیکر دارم از مقام خویش
قدمی بر دارم چرا که امام ابراهیم مرا فرمود بجای خود بباش
و من فرمان او را عصیان نتوانم آورد و پس همچنان آغاز حرب
نمود تا مرکبش را پی زدند از اسب بیفتاد و پیاده بر آنقوم حمله برد و
همی قتال کرد تا قتیل گشت حمید بن قحطبه سر ابراهیم را نزد
عیسی فرستاد عیسی بکر قتل وی باور نمیداشت از اینروی آن سر
مطهر را با ابن ابی الکرام جعفری نمود ابن ابی الکرام گفت آری
خود راس ابراهیم است عیسی در حال بر زمین افتاده سجده
شکر بجای آورد و سر او را بجانب کوفه روانه داشت و این واقعه
عظیم و حادثه جلیل روز دوشنبه بیست و پنجم ذی القعده
از سال یکصد و چهل و هجری اتفاق افتاد و از عمر شریف او
چهل و هشت سال برآمده بود از آغاز خروج تا زمان
قتلش سه ماه گذشت الا پنج روز بروایت مسعودی چهار صد

وبقو

و بقولی پانصد نفر از شیعه وی در رکابش کشته آمدند در برخی
از کتب سیر آورده اند العهدة علی الراوی در خلال آنحال که خبر
هزیمت سپاه مسوده با منصور گفتند او از در اضطرار عازم فرار
گشت اتفاق را نوبخت منجم حاضر بود گفت یا امیر المؤمنین از اینخبر
هیچ اندیشه مدار و حشمت و وقار از دست مگذار که مرا از آثار علوی و علائم
فلکی شکست ابراهیم و فیروزی عیسی یقین است منصور نوید نوبخت
باور نداشت نوبخت گفت بفرمای مرا محبوس دارند پس اگر
اصابت استخراج و صدق استنباط من بر تو مشهود نگردد
سرم برگیر و گرنه سپس هرچه حکم رانم رایم بپذیر راوی گوید
منصور و نوبخت در این سخن بودند که پیک عیسی در رسید و خبر
قتل ابراهیم برسانید منصور بلسان تفال بدین بیت تمثل جست

فَأَلْقَتْ عَصَاهَا وَاسْتَقَرَّ بِهَا النَّوَى ‌ ‌ ‌ كَمَا قَرَّ عَيْنًا بِالْإِيَابِ الْمُسَافِرُ

یعنی بر قصد اقامت عصای مسافرت بیفکند و بیارمید چنانکه
دیده مسافر بمراجعت خنک شود پس منصور مساحت دو هزار
جریب از نهر حویزه با نوبخت باز گذاشت که حاصل انجا برسم
اقطاع خاصه وی باشد گویند پس از قتل ابراهیم از حاجب
منصور پرسیدند که منصور در اندیشه فرار آهنگ کدام بلد داشت
گفت عازم آن بود که بملک ری گریزد و با پسرش مهدی
در پیوندد مع الاجمال چون سر ابراهیم نزد منصور آوردند
در میان سپر نهاده بود همینکه منصور آنسر نگریست زار زار
بگریست چنانکه اشک چشم وی بر صفحه روی ابراهیم فرو ریخت

آنگاه با آنسر خطاب کرد و گفت سوگند با خدای که من قتال تو
بسی مکروه میداشتم ولی دریغ که تو بر من مبتلا شدی و من بر تو
در آنحال حسن بن زید بن حسن السبط حاضر بود و بر سر منصور
قیام داشت خود او گفته از مشاهدت سر ابراهیم بر من حالتی
رفت که نزدیک هلاک شدم ولی جلادت کردم و خود را بر صبر
بداشتم تا منصور بر انقلاب و اضطراب من پی نبرد پس منصور
روی سوی من کرد و گفت یا ابا محمد آیا خود همان است گفتم
آری یا امیر المؤمنین چه خوش بود که او طریق وفاق تو میسپرد
و من سر ویرا بدینحالت نمیدیدم گفت آری ای ابو محمد من خود
آرزوی این امر بیشتر از تو میبردم والله مادر موسی مطلقه است اگر
ابراهیم از در مطاوعت می گرائید و از من بر خویشتن آسیبی میدید
ولی افسوس که درباره من سودائی بسر داشت که خود بدان
گرفتار گشت والبته جان هرکس نزد خود عزیزتر از جان دیگرانست
پس منصور بر مجلس عام نشست و جمهور مردم را بار داد خلق گروه
گروه بقصد تهنیت وارد میشدند و خوشنودی او را در حق ابراهیم
سخنان زشت میگفتند و او را از هتک احترام و هبط مقام بنی اعمام
همی خاطر می آزرد و در خشم میشد و رنگش دیگرگون میگشت و از غضب
هیچ نمی گفت و مردم بنشان کراهت و سبب انقباضش پی نمیبردند
تا آنکه جعفر بن حنظله دارمی داخل شد و بایستاد و گفت

أَعْظَمَ اللهُ أَجْرَكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فِي ابْنِ عَمِّكَ وَ غَفَرَ لَهُ مَا فَرَّطَ

فِيهِ مِنْ حَقِّكَ	یعنی ای امیر خدای اجر تو در عزای پسر عمت

ابراهیم عظیم دارد و از تقصیر او در رعایت حق تو درگذرد منصور را
از این سخن تیرگی روی رو بانجلا نهاد و نزدیک خویش مقامی
برای جعفر معلوم کرد و گفت یَا أَبَا خَالِدٍ مَرْحَبًا وَ أَهْلًا هٰهُنَا
مردم از معاینت آنحال تفرس نمودند که منصور را در آن مجلس
آئین تعزیت منظور است نه رسم تهنیت پس هرکس وارد میشد
بر طراز سخن ابن حنظله آغاز میکرد گویند در آن اثنا مردی حرسی داخل
شد و لختی خیو بر روی ابراهیم بیفکند منصور بر آن شعله جسور
خشم گرفت و بفرمود تا غلامان او را بکشیدند و چندان بدماغ
و رویش عمود گران بکوفتند تا استخوانهای سرش جمله درهم
شکست و بعذاب جاوید واصل گشت آنگاه بروایت علی
ابن حسین مسعودی منصور آن سر بربیع حاجب داد و گفت بمحبس
بنی حسن بر و این سر با عبدالله محض ده وقتیکه ربیع بزندان رفت
عبدالله مشغول نماز بود و ربیع سر را نزدیک دیگر بنی حسن
بر زمین گذاشت یکی از برادران عبدالله گفت یا اخا در نماز
خویش تعجیل کن عبدالله بسرعت نماز بانجام برد و دید سر ابراهیم است
که ربیع آورده دست فراز برد و سر فرزند برگرفت و در کنار

خویش نهاد و گفت	أَهْلًا وَ سَهْلًا يَا أَبَا الْقَاسِمِ

وَاللهِ لَقَدْ كُنْتَ فِيمَا عَلِمْتُكَ مِنَ الَّذِينَ قَالَ اللهُ
جَلَّ ثَنَاؤُهُ يُوفُونَ بِعَهْدِ اللهِ وَلَا يَنْقُضُونَ الْمِيثَاقَ

یعنی ای فرزند (خوش آمدی) بخدای سوگند که تو بر عقیدت پدرت از آنجماعتی
که خدای سبحانه خبر داده که بر عهد یزدان وفا کنند و پیمان نشکنند

ربیع گفت یا ابا محمد پسرت ابراهیم چگونه بود گفت بدانگونه که شاعر گفت

فتی کان یحمیه من الذل سیفه … ویکفیه سوآت الذنوب اجتنابها

یعنی جوانی بود که او را تیغ بیدریغش از عار خواری نگاهداری مینمود و کرامت عنصرش از ارتکاب ذنوب و اقتراف آثام کفایت میکرد و بروایتی این بیت را بتغییری اندک حسن بن زید قرائت نمود بگاهی که منصور برآمین تجاهل با وی گفت این سر کیست مقابل من نهاده است گفت

فتی کان یحمیه من الضیم نفسه … وینجیه من دار الهوان اجتنابها

و کینهکان عبدالله روی با ربیع داشت و گفت قل لصاحبک

قد مضی من بؤسنا ایام و من نعمتک ایام و

الملتقی القیمة یعنی با ابوجعفر گوی از روزگار شدت ما ایامی برآمد و از عهد آسایش تو زمانی گذشت میقات ملاقات ما فردای رستخیز است ربیع گوید پیغام عبدالله منصور رسانیدم چندان متأثر و گرفته خاطر شد که من او را هیچگاه بدانحال ندیده بودم شیعهٔ زیدیه بدن ابراهیم را در باخمری بخاک سپردند مسعودی گوید شعرا بطفیل آن کالبد شریف ارض باخمری در مراثی خویش مذکور داشتند لسان دعبل بن علی خزاعی که در قصیدهٔ تائیه گفته

مدارس آیات خلت من تلاوة … و منزل وحی مقفر العرصات

قبور بکوفان و اخری بطیبة … و اخری بفخ نالها صلوات

و اخری بارض الجوزجان محلها … و قبر بباخمری لدی الغربات

و غالب بن عثمان همدانی مرثیتی مطبوع درانوا قعه سروده که این ابیات انموزج آن است

وقتیل باخمری الذی … نادی فاسمع کل شاهد

قاد الجنود الی الجنود … تزاحفا الاسد الحوارد

بالمرهفات و بالقنا … و المبرقات و بالرواعد

فدعی لد بن محمد … و دعوا الی دین بن صائد

فرماهم بطل شجاع … سائق للخیل قائد

بالسیف یفری مصلتا … هاماتهم باشد ساعد

فانیح سهم قاصدا … لفؤاده بیمین جاهد

فهوی صریعا للجبین … ولیس مخلوق بخالد

و تبددت انصاره … و ثوی باکرم دار واحد

نفسی فداؤک من صریع … غیر ممهود الوسائد

و فدتک نفسی من غریب … الدار فی القوم الاباعد

ای امرء ظفرت به … ابناء ابناء الولائد

فاولئک الشهداء … و الصبر الکرام لدی الشدائد

اقوت منازل ذی طوی … فبطاح مکة فی المشاهد

والخیف منهم و الجماد … فموقف الظعن الرواشد

فحیاض زمزم و المقام … فصادر عنها و وارد

فَسُوَیقَتانِ فَیَنبُعُ فَبَقیعُ	یَثرِبَ ذو الحَدائِدِ
اَمسَت بَلاقِعَ مِن بَنی حَسَنِ بنِ	فاطِمَةَ الاَراشِدِ

یعنی قتیل باخمری که مردم حاضر را برآیین حق بخواند وصلای
دعوت خویش بشنوانید و لشکرها بسوی لشکرها کشید وشیران
خشم آلوده را نزدیک شد با شمشیرهای برآن ونیزهای لرزان
وحربههای درخشان و تکاورهای غران پیش آنقوم را بدین
رسول خواند وایشان او را بدین دجال پس آن بهادر دلاور
ودشمن کش لشکرکش تیغ برآنگروه براند وبازوی قوی
بسی فرقها بشکست تا تیری از شست حق ناشناسی بجبت دبر
قصد روانش بمقتل شریفش نشست از مرکب بر روی درافتاد
چه هیچ آفریده پاینده نماند پس یارانش پراکندند وخود بسرای
جاوید بیارمید جانم فدای چون تو قتیلی که فرصت تمهید
بساط نیافت جانم فدای چون تو غریبی که درمیان بیگانگان
تنها ماند افسوس که این کنیززادگان برچه آزادمردی چیره
گشتند حقا که او ویارانش در عداد شهیدانند ودرشد ائمه
صبوران منازل وبیوت بنی حسن از جایگاه ذی طوی وبطاح
مکه ومسجد خیف ومرمای جمر وموقف حاج وچاه زمزم ومقام
خلیل وسویقه مکه ومدینه ومسکن ینبع وبقیع ومواطن سرزمین
یثرب جمله از بنی حسن خالی ماند وان بیوت شریف ومنازل
کریم بی انیس گشت درکتب اخبار بر سبیل اسناد ارسال
مروی است از حضرت امام ابوعبدالله جعفر بن محمد بن علی

صلوات الله

صلوات الله علیهم که فرمود پس از قتل ابراهیم درباخمری بفرمان ابوجعفر منصور
ما معاشر بنی هاشم را که در مدینه می نشستیم از جوار مقدس رسول
کوچ دادند و در عراق ساکن داشتند مدت یکماه درکوفه
مقیم بودیم وانتظار قتل میبردیم تا آنکه روزی ربیع حاجب
برون آمد وگفت کجایند این سلسله علویه دو مرد از عقلای خویش
برگزینید تا بحضرت خلیفه فرستند امام فرمود پس من وحسن بن
زید برخواستیم ونزد ابوجعفر شدیم همینکه قرار گرفتیم منصور
روی با من داشت وگفت اَنتَ الَّذی تَعلَمُ الغَیبَ
یعنی توئی که بر مغیبات آگاهی گفتم لا یَعلَمُ الغَیبَ اِلّا الله
یعنی جز خدا تعالی کس بر غیب آگاهی ندارد وگفت
اَنتَ الَّذی یُجبی اِلَیکَ الخَراجُ یعنی توئی که خراج مملکت
نزد تو فراهم آورند گفتم بَل یُجبی الخَراجُ اِلی اَمیرِ المُؤمِنینَ
یعنی خراج ملک از جانب تو جبایت کنند گفت آیا
میدانید شما را برای چه خوانده ام گفتم ندانم گفت برای آنکه قصد
کرده ام که خانهای شما خراب کنم ودلهای شما را در هراس افکنم
ونخلهای شما را قطع نمایم وشما را بر حالتی خسیس نگاه دارم که احدی
از عراقیان وحجازیان با شما رغبت نماید که آمیزش ایشان مردم
مورث فساد شما شده گفتم یا امیرالمؤمنین اِنَّ سُلَیمانَ
اُعطِیَ فَشَکَرَ وَاِنَّ اَیّوبَ ابتُلِیَ فَصَبَرَ وَاِنَّ یوسُفَ ظُلِمَ
فَغَفَرَ وَاَنتَ مِن ذلِکَ النَّسلِ یعنی سلیمان نبی سلطنت
عالم یافت شکر نمود وحضرت ایوب بمحنت مبتلا وصبر فرمود

و یوسف صدیق از برادران ستم دید و از ایشان درگذشت و تورا
سرشت از این نژاد است و نهاد از این اجداد منصور از این
کلمات شکفته شد و تبسم نمود و گفت یا ابا عبدالله اعِد
یعنی این سخن اعادت ده اعادت دادم گفت مِثلُکَ
فَلیَکُن زَعیمَ القَوم یعنی مانند تو کس باید سید قبیله و زعیم
قوم باشد از شما طالبیین درگذشتم و گنا اهل بصره بخشیدم
یا ابا عبدالله حدیثی را که در زمان گذشته وقتی برای من از پدرت
از پدارنش از رسول خدای صلی الله علیه وسلم روایت نمودی
دیگر بار حکایت کن گفتم حَدَّثَنی اَبی عَن آبائِه عَن
عَلِیٍّ عَن رَسولِ الله قالَ صِلَةُ الرَّحِم تُعَمِّرُ الدِّیارَ
وَتُطیلُ الأعمارَ وان کانوا کفارا
یعنی پدرم از پدارنش روایت فرمود و ایشان از علی علیه السلام
و او از رسول صلی الله علیه وآله وسلم که حق رعایت ارحام
گذاردن خانها آباد کند و عمرها بیفزاید هرچند کافر باشند
منصور گفت مراد حدیث دیگر بود نه اینحدیث گفتم حدثنی
ابی عن آبائه عن علی عن رسول الله صلی الله
علیه وآله قال الأرحامُ مُعَلَّقَةٌ بالعَرشِ تُنادی
صِل مَن وَصَلَنی واقطَع مَن قَطَعَنی یعنی رحم بر عرش
آویخته است و همی خدا را بخواند و بگوید الها هرکه مرا پیوند
کند تو او را با خود پیوسته ساز و هرکه مرا ببرد تو او را
از خود گسسته دار گفت منظور حدیث دیگر بود نه اینحدیث

گفتم

گفتم حدثنی ابی عن آبائه عن علی عن رسول الله
قال ان الله عز و جل یقول اَنَا الرَّحمٰن خَلَقتُ الرَّحِمَ
وشَقَقتُ لَها اسماً مِن اِسمی فَمَن وَصَلَها وَصَلتُهُ
وَمَن قَطَعَها بَتَتُّهُ | یعنی خدای عزوجل فرمود رحم را آفریدم
و از نام خاص خود رحمن برای آن نامی برگزیدم هرکه صله
رحم کند من با او صله کنم و هرکه قطع رحم نماید من او را قطع نمایم
منصور گفت مقصود حدیث دیگر بود نه اینحدیث گفتم
حَدَّثَنی ابی عن آبائه عن علیٍّ عن رسول الله
اَنَّ مَلِکاً مِنَ المُلوکِ فِی الأرضِ کانَ بَقِیَ مِن
عُمرِه ثَلاثَ سِنینَ فَوَصَلَ رَحِمَهُ فَجَعَلَهَا اللهُ
ثَلاثینَ سَنَةً
یعنی ملکی را از پادشاهان روی زمین سه سال از روزگار
حیات باقی بود صله رحم نمود خدای سبحانه آن سه سال
سی سال فرمود زندگانیش یک پرده بیفزود
منصور چون اینخبر بشنود گفت از نخست اینحدیث میخواستم
سوگند با خدای آن قرابت و خویشاوندی که مرا
با شماست وصل خواهم داد اینک توقف کدام
بلد را خواهید گفتم جوار رسول صلی الله علیه وآله برای
ما از هرجا خوشتر و بهتر است پس ابوجعفر منصور ما را
روانه مدینه طیبه داشت و خدای تعالی شر منصور را
از ما کفایت فرمود

ابواحمد جلودی

نامش عبدالعزیز است پسر یحیی بن احمد بن عیسی از مشایخ علماء
بصره بود و بر عقیدت امامیه میزیست ترجمت وی در چندین
مصنف از رجال اثنی عشر بنظر رسید بر وثاقت روایات و صحت
عقاید او احدی قدح نیاورده بعصر خویش در فن تاریخ و علم
اخبار میان شیعه قلیل المثل بل عدیم الشکل بوده چنانکه از فهرست
تصانیف و تفصیل تالیفش روشن گردد جد اعلای وی عیسی
در عداد اصحاب حضرت امام ابوجعفر محمد بن علی الباقر بشمار میرود
استاد الفقهاء علامه حلی در کتاب خلاصه گوید ابواحمد جلودی
منسوب است بجلود با جیم مفتوحه و لام ساکنه و دال مهمله بعد از
واو مفتوحه که نام قریه ایست در بحر و قومی گویند اسم بطنی است
از ازد و این درست نباشد چرا که از علماء انساب و حفاظ
قبایل احدی در بطون ازد از این اسم خبر نداده و سید جمال الدین
ابن طاوس نیز این نسبت بر وفق علامه مشارٌ الیه از رجال ابن داود
حلی نقل کرده اند که گفته اینکلمه را بسکون لام خواندن غلط است
صحیح آنکه بضم لام قرائت شود صاحب ایضاح نیز مطابق
ابن داود ضبط نموده اگر واقع با سخن ایشان راست آید
نه علامه و ابن طاوس پس نسبت ابواحمد بملک اسپانی
خواهد بود بنص محمد بن یعقوب فیروزآبادی که گفته جلود
بوزن قبول قریه ایست در اندلس و کیفکان وفات وی در
اوایل غیبت کبری افتاد چنانکه در کتاب ایضاح مسطور است

که بخط سید صفی الدین محمد بن معد موسوی دیدم که نوشته بود بر نسخه
از کتاب مقتل حسین که از مصنفات ابواحمد جلودی است دیدم
که نوشته شده بود ابواحمد عبد العزیز بن یحیی بن احمد بن عیسی
بروز دوشنبه هفدهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و سی و دو
وفات یافت ابو الحسن بن غسال نعش او غسل داد و ابو جعفر علوی
بر جنازه اش نماز گذارد و در روز هجدهم که یوم الغدیر است
بخاک رفت از مجامیع و مؤلفات وی در حدیث و فقه
و تاریخ آنچه در کتب رجال خاصه منهج محدث استرآبادی
دیده شد ثبت افتاد بدین شرح
کتاب مسند امیر المؤمنین کتاب الجمل
کتاب الصفین کتاب الحکمین
کتاب الخوارج کتاب نهج ... کتاب
حروب علی علیه السلام کتاب ما نزل
فی الخمسه علیهم السلام کتاب الفضائل
کتاب نسب النبی کتاب تزویج فاطمه علیها السلام
کتاب ذکر حروب علی فی حروب النبی کتاب
محب علی و من ذکره بخیر کتاب من احب علیاً و ابغضه
کتاب ضغاین فی صدور قوم کتاب من سبه
من الخلفاء کتاب الکنایه عن سب علی علیه السلام
کتاب تفسیر عنه کتاب القراآت
کتاب ما نزل فیه من القرآن کتاب خطبه علی

کتاب شعره

کتاب شعره کتاب خلافته کتاب عماله و ولاته
کتاب قوله فی الشوری کتاب ما کان بین علی
و عثمان من الکلام کتاب المرء مع من احب
کتاب ما للشیعه بعد علی کتاب ذکر الشیعه و من
ذکرهم یهوی و من احب من الصحابه کتاب قضاء علی
کتاب رسائل علی کتاب من روی عنه
من الصحابه کتاب مواعظه ذکر کلامه فی الملاحم
کتاب ما قیل فیه من شعر او مدح کتاب مقتله
کتاب علمه کتاب قسمه کتاب الدعاء عنه
کتاب الشراب وصفته و ذکر شرابه کتاب الادب عنه
کتاب الجنائز و الدیات عنه کتاب النکاح عنه
کتاب الطلاق عنه کتاب التجارات عنه
کتاب الضحایا و الذبایح و الصید و الایمان و الخراج
کتاب الفرائض و العتق و التدبیر و المکاتبه عنه
کتاب الحدود عنه کتاب الطهاره عنه کتاب
الصلوة عنه کتاب الصیام عنه کتاب الزکوة
عنه کتاب ذکر خدیجه و فضل اهل البیت علیهم السلام
کتاب ذکر فاطمه ابا بکر کتاب ذکر الحسن و الحسین
علیهما السلام کتاب فی امر الحسن کتاب
ذکر الحسین کتاب مقتل الحسین الکتب المتعلقه
بعبد الله بن العباس رضی الله عنه مسنده رضی الله عنه

كتاب التنزيل عنه كتاب التفسير عنه كتاب
المناسك عنه كتاب النكاح والطلاق عنه
كتاب الفرائض عنه كتاب تفسير وعن الصحابة
كتاب القراات عنه كتاب البيوع والتجارات
عنه كتاب الناسخ والمنسوخ عنه كتاب
نسبه كتاب ما اسنده عن الصحابة
كتاب من رواه ممن رأى الصحابه كتاب بقية قوله
في الطهاره كتاب الصلوة والزكوة كتاب
الذبايح والاطعمه واللباس كتاب الفتيا و
والشهادات والاقضيه والجهاد والعده وشرايع الاسلام
كتاب قوله في الدعا والعوذ وذكر الخير وفضل
ثواب الاعمال والطب والنجوم كتاب قوله
في قتال اهل القبلة وانكار الرجعه والامر بالمعروف
كتاب في الاداب وذكر الانبياء واول كلامه في العرب
كتاب بقية كلامه في العرب وقريش والصحابة
والتابعين ومن فيه كتاب قوله في شيعته علي
كتاب بقية رسائله وخطبه واول مناظرته كتاب
بقية مناظرته وذكر نسائه وولده آخر كتب ابن عباس
اخبار التوابين وعين الورده اخبار
مختار بن ابي عبيد الثقفي اخبار علي بن الحسين
كتاب اخبار ابي جعفر محمد بن علي كتاب اخبار المهدي

كتاب

كتاب اخبار زيد بن علي بن الحسين كتاب اخبار
عمر بن عبد العزيز كتاب اخبار محمد بن الحنفية
كتاب اخبار العباس كتاب اخبار جعفر بن
ابي طالب كتاب اخبار ام هاني كتاب
اخبار عبد الله بن جعفر كتاب اخبار حسن بن الحسن
كتاب اخبار عبد الله بن الحسين بن الحسن
كتاب اخبار محمد بن عبد الله كتاب اخبار ابراهيم
ابن عبد الله بن الحسن كتاب اخبار من عشق
من الشعراء كتاب اخبار لقمن بن عاد
كتاب اخبار لقمن الحكيم كتاب مزح الفقها
كتاب من خطب على منبر بشعر كتاب اخبار
تابط شرا كتاب اخبار الاعراب كتاب
اخبار قريش والاصنام كتاب في الجوابات
كتاب قبايل نزار وحرب ثقيف كتاب
الطب كتاب طبقات العرب والشعراء
كتاب النحو كتاب السحر كتاب الطيره
كتاب زجر الطير كتاب ما رثي به النبي
كتاب الرؤيا كتاب اخبار السودان
كتاب العوذ كتاب الرقى كتاب المطر
كتاب السحاب والرعد والبرق كتاب اخبار عمرو بن معديكرب

كتاب اخبار امية بن ابي الصلت كتاب اخبار
ابي الاسود الدؤلي كتاب اخبار اكثم بن صيفي
كتاب اخبار عبد الرحمن بن حسان كتاب
اخبار خالد بن صفوان كتاب اخبار ابي نواس
كتاب اخبار المدنيين كتاب الاطعمه
كتاب الاشربه كتاب اللباس كتاب
اخبار العجاج كتاب النكاح كتاب ما جاء
في الحمام كتاب اخبار رؤبة بن العجاج
كتاب ما روي في الشطرنج كتاب شعر عباد بن
بشار كتاب اخبار ابي بكر وعمر كتاب
من اوصى بشعر جمعه كتاب من قال شعرا في وصيته
كتاب خطب النبي كتاب خطب
ابي بكر كتاب خطب عمر كتاب خطب
عثمان بن عفان كتاب كتب النبي
كتاب رسائل ابي بكر كتاب رسائل عمر
كتاب رسائل عثمان كتاب حديث يعقوب بن
جعفر بن سليمان كتاب الطيب كتاب
الرياحين كتاب التمثل بالشعر كتاب
قطايع النبي كتاب قطايع ابي بكر وعمر وعثمان

كتاب خبر

كتاب اخبار العرش كتاب اخبار ابي داود
كتاب الحساب كتاب الدنانير
والدراهم كتاب اخبار الاحنف
كتاب اخبار زياد كتاب الوفود على النبي
وابي بكر وعمر وعثمان كتاب مقتل محمد بن
ابي بكر كتاب السخا والكرم كتاب
الاقتضا كتاب البخل والشح كتاب
اخبار قنبر كتاب الالويه والرايات
كتاب رايات الازد كتاب اخبار
شريح كتاب اخبار حسان كتاب
اخبار دغفل النسابه كتاب اخبار سليمان
كتاب اخبار حمزة بن عبد المطلب
كتاب اخبار الجن كتاب صعصعة بن صوحان
كتاب اخبار الحجاج كتاب اخبار
الفرزدق كتاب الزهد كتاب الدعا
كتاب القصاص كتاب الذكر
كتاب المواعظ كتاب اخبار جعفر بن
محمد كتاب اخبار موسى بن جعفر كتاب
مناظرات علي بن موسى الرضا كتاب اخبار
عقيل بن ابي طالب كتاب اخبار بني
مروان كتاب اخبار العرب والفرس

کتاب اخبار البراجم کتاب هدبة بن خشرم
کتاب اخبار المحدثین کتاب اخبار سدحیه
کتاب مقتل عثمان کتاب اخبار ایاس بن
معاویه کتاب اخبار ابی الطفیل کتاب الفار
کتاب القرود

ابن خلدون عبد الرحمن بن محمد بن محمد بن محمد بن حسن بن محمد بن جابر بن محمد بن ابراهیم بن عبد الرحمن بن خلدون

نژاد وی از عرب یمن و رشتهٔ نیاکانش بوائل بن حجر وصل میشود که یکی
از خاندان بزرگ عرب است ابن عبد البر در کتاب استیعاب
در ترجمت وائل بن حجر گوید زمانی که وی بتقبیل آستان حضرت
نبوی صلی الله علیه وآله شتافت وبحضر آنجناب درآمد حضرت ردای
شریف برای تشریف وائل از دوش برگرفت و بر زمین پهن
نموده و برابر فراز آن بنشاند و لبهای معجز بیان بگشود و از خدای
رحمان بخواست اللّهمّ بارِك فی وائلِ بنِ حُجرٍ وولدِهِ وولدِ
ولدِهِ اِلی یومِ القیمةِ یعنی الها بوائل بن حجر و سلسله اعقاب
وی تا روز قیامت زیادت و سعادت موهبت فرمای بالجمله عبد الرحمن
ابن خلدون که اینک شرح حالش مینگاریم در غره شهر رمضان
از سال هفتصد و سی و دو هجری در تونس تولد یافت در حجر پدر
و جوار ما در تربیت یافته برای تعلیم نزد محمد بن نزال انصاری شد
نخست قرآن مجید را از وی بیاموخت سپس در خزانه حفظ بسپرد
پس از آن عن ظهر القلب بیست و یک نوبت تمامت قرآن بقراات
سبع افرادا و جمعا بر استاد خویش قرائت نمود پس قصیده لامیه
شاطبی در قراآت و قصیده رائیه وی در رسم و نشانها از وی
فرا گرفت کتاب تفسیر و کتاب تمهید در مدرس وی بخواند
کتاب تسهیل ابن مالک و مختصر ابن خطیب در فقه و جمله از کتب دیگر
تعلم گرفته قوانین عربیت در خدمت پدر خود و جمعی از علمای تونس

که ذکر اسم هر یک موجب اطناب است محکم نمود ابن خلدون گوید
من چون بمجلس محمد بن بحر اندلسی در آمدم نخست مرا بحفظ اشعار اشارت
اشارت فرموده من بر حسب فرموده او کتب اشعار سته و حماسه
اعلم و بعضی از اشعار متنبی و اشعار کتاب اغانی حفظ نمودم پس حوزه
افادت و حلقه افاضت محمد بن جابر محدث را ملازم گشتم
کتاب مسلم بن حجاج و کتاب الموطا و دیگر کتب حدیث از وی
استماع نمودم وی آنچه را که از مشایخ خود فرا گرفته بود بمن باز نمود
و در تمامت آنها مرا اجازت روایت بخشید پس بدرس یکان
یکان از افاضل و اعلام اندلس در آمده تمامت ایشان بمن اجازت
دادند از ابتدای نشو و حرکت در دروس علم و حلقات استفادت
دور میزدم و در اقتناء فضائل حرص میورزیدم تا آنکه در سال
هفتصد و چهل و نه هجری طاعون جارف بدان ملک شیوع یافته
صدور منابر از افادت خالی ماند پدر و مادرم بجوار رحمت اله جای
گزیدند پس سه سال در محضر افادت ابو عبد الله ابلی بسر بردم
سلطان ابو عنان وی را نزد خویش بخواند ابو عبد الله بدان صوب
ارتحال نمود محمد بن علی بن عمر که شغل علامت نگاری بوی مفوض
بود از وجه مقرر زیادت طلب کرده معزول گشت ابو محمد بن تافراکین
از جانب سلطان ابو اسحق مرا بخواند بر جای وی منصوب ساخت
پیوسته بر فرامین و احکام علامت ثبت میکردم آورده اند
که آن علامت چنان بود که در بین سطر بسم الله و مطلب سلطان
از مخاطبات و مرسومات این عبارت بقلم جلی و خط واضح نگاشته میشد

الحمد لله والشکر لله ابن خلدون خود گوید بواسطه
فوت مشایخ و موت اساتید مرا هوای بلاد مغرب بر سر افتاد
زمانی که بنو مرین از بلاد افریقیه بسوی ملک مغرب معاودت
میکردند خواستم بدیشان ملحق گردم برادرم محمد مرا باز داشت
وقتیکه ابو محمد بن تافراکین مرا برای آن شغل بخواند زیاده مسرور و خوشدل
گشته در اجابت آن بشتافتم چه در ضمن آن شغل مقصود من که رفتن بمغرب
بود بحصول می پیوست پس در ابتدای سال هفتصد و پنجاه و سه
در موکب سلطان بسوی مغرب از تونس خارج شدم چون
در بلاد هواره در آمدم صفوف لشکر منهزم شد من راه آبه پیش
گرفتم نزد شیخ عبد الرحمن وشتانی که از بزرگان مرابطین بود
اقامت نمودم و از آنجا بتبسه نقل کرده چند شب نزد محمد بن عبدون
بماندم تا آنکه رفیقی برای من مهیا شد و بقفصه بار گشودم و از آنجا
بهمراهی محمد بن مزنی ببسکره در آمدم و از آنجا عزیمت تلمسان کرده
باستان سلطان ابی عنان بار گشودم زمستان آن سال را
در آنجا نزد ابن عمر بسر بردم سلطان ابو عنان در فاس مجلسی
بوجود علما خواست تشکیل دهد جمعیکه مرا در تونس ملاقات کرده بودند
اوصاف من بعرض سلطان برساندند حاجب وی بمصحوب
نامه مرا بخواند پس در سال هفتصد و پنجاه و پنج رخت بدان صوب
کشیدم مرا در سلک مجلس نشینان آن محفل معلی منظوم داشت و در آن وقت
برگرد عارضم خط ندمیده بود و سلطتم بر نیامده پس از چندی مرا
برای مکاتیب و منشآت و مباحثات و مناظرات حضور اختصاصی داد

ومن خود زیاده از آن امر کراهت داشتم چه هیچیک از اسلاف من
بدینگونه امور مبادرت نکرده بودند باالجمله در آن مدت جمعی از مشایخ
و اساتید کبار و فضلا و ادبای عالیمقدار را ملاقات نموده
و از همگان اجازت یافت چون مردم آن بلد قرب و اختصاص
وی در نزد سلطان مشاهدت کردند همی بوی رشک میورزیدند
پس از هر طرف نمامان و سخن‌چینان نزد سلطان شتافتند و از وی
سعایت نمودند منجمله آنکه گفتند ابن خلدون با امیر محمد که صاحب
بجایه و محبوس نظر است راز نهانی و مطلب پنهانی است
چه وی پیوسته امیر را بفرار نمودن سوی بجایه که موطن مألوف
او است اغوی میکند و اینخود مفسده ایست بزرگ پس در
سال هفتصد و پنجاه و هفت سلطان از وی رنجیده نخست
بفرمود تا امیر محمد را مقید کردند سپس فرمان داد که ابن خلدون را
نیز گرفته با امیر برده در محبس برند ملازمان آن آستان بفرمودهٔ
سلطان عمل نمودند پس از چندی امیر رها شده وی در حبس ماند
تا آنکه امیر در چهاردهم از ذی حجه سال هفتصد و پنجاه و نه
در فاس از دنیا درگذشت حسن بن عمر وزیر بر آنملک استیلا
یافت وی را با جماعتی که مقید بودند رها نموده خلعتی بقامت
ابن خلدون راست کرد و ابواب ملاطفات بروی بگشود
ابن خلدون هر چند خواست که ببلد خویش عود کند وزیر
اجازت نمیکرد چون سلطان ابو سالم بجهة طلب ملک موروث
نهضت نمود و امورات ملکی وزیر مضطرب شد خطیب ابن مرزوق

که از جانب

که از جانب سلطان ابو سالم مردمان را به بیعت وی میخواند
در آنباب از ابن خلدون اعانت و استمداد نمود چه وی را
با رؤسای بنی مرین عقد محبت استوار و رشتهٔ الفت محکم
بود ابن خلدون ملتمس وی قبول کرده جمعی از بزرگان را
براطاعت و اجابت وی مایل نمود و از آن روی دولت
سلطان ابو سالم قوی شد و عموم مردم با وی بیعت نمودند
پس ابن مرزوق مراتب خدمت و درجات لیاقت ابن خلدون
بموقف عرض برسانید بعد از پانزده روز سلطان وی را
برای مکاتبات نثر و انشاآت خاصه و نگارش مراسلات
اختصاص و مزیت داد پس ابن خلدون بتنهائی در قیام
آن امر خطیر مساعی جمیله بکار برد در سال هفتصد و شصت و دو
در شب میلاد رسول صلی الله علیه وآله قصیده برشتهٔ نظم
بیان آورده در حضرت سلطان انشاد کرد و این دو بیت
از آن قصیده است

إنّي دَعَوْتُكَ واثِقاً بإجابَتي … يا خَيْرَ مَدْعُوٍّ وخَيْرَ مُجيبِ
قَصَّرْتُ في مَدْحي فإنْ يَكُ طَيِّباً … فَبِما لِذِكْرِكَ مِنْ أَرِيجِ الطِّيبِ

یعنی ای بهترین خوانده شده و اجابت کننده کان با امید اجابت
و انجاح مطلب ترا بخواندم زبان من خود از بلوغ حق مدح
و عروج بدرجهٔ وصفت قاصر است محاسن و محامد تو عطری است
که بوی خوشش عالمی را معطر ساخته و هم در آن مدت قصایدی
چند بمناسبات زمان و ملائمات وقت از بحر فکرت خویش

مانند لولو تابناک برشته نظم آورده، باجمله ابن مرزوق را
باوی کراهتی بمیان آمد و از آنزوی ابن مرزوق زبان بگولی
نزد سلطان دراز داشت ابن خلدون برحسب حزم و مآل
اندیشی چندی از آستان سلطان طریق سلوک مسدود نمود
سلطان برای رعایت و اعانت جانب و هم برحسب لیاقت
وشایستگی وی دیوان مظالم را با بن خلدون باز گذاشت
ابن مرزوق را اینعمل زیاده ناپسند آمده بیش از پیش زبان
بسعایت وی و امثال او از مقربان حضرت و ملازمان خدمت
باز نمود پس تمامت ارکان دولت ازوی برنجیدند ورفته رفته
سلطان از ایشان و ایشان از سلطان انحرافی شدید پدید گشت
عاقبت عمر بن عبدالله وزیر سبقت گرفته مردم عامه نیز باوی
موافقت نمودند بیعت سلطان شکستند و ابن مرزوق را بخونش
آغشتند و وزیر خود شخصه در اصلاح امور ملکی قیام کرده ابن خلدون را
برقانون سابق باعمال مرجوعه مقرر داشت و بر مرسوم وی
بیفزود   وقتی ابن خلدون از در تعرض و غضب از خدمت سلطان
برای امری منکر ابا خواسته سلطان از آن حرکت زیاده مکروه آمد
فرمود اینک سر خود گیر و بهر جا که خواهی برد ابن خلدون گفت
اگر اجازت بخشی با فریقیه که موطن مألوف است بازگردم سلطان
بواسطه آنکه مبادا وی بتلمسان درآید اجازت نبخشید پس ابن خلدون
ناچار در روز عید فطر بروزیر مسعود که صهر سلطان بود درآمده
این قصیده انشاد کرد

هنيئاً لصومٍ لاعداه قبول	وبشرى لعيد انت فيه منيل
وهنّأنا من عزة وسعادة	تتابع اعوام بها وفصول
سقى الله دهراً انت انسان عينه	ولا مس ربعاً في حماك محول
فعصرك ما بين الليالي مواسم	لها غرر وضاحة وحجول
وجانبك المأمول للجود مشرع	يحوم عليه عالم وجهول
عساك وان ضنّ الزمان منوّلي	فرسم الاماني من سواك محيل
اجرني فليس الدهر لي بمسالم	اذا لم يكن لي في ذراك مقيل
واولني الحسنى بما انا آمل	فمثلك يولي راجياً وينيل

حاصل ترجمت آنکه آن روزه را تهنیت گوی که دست قبولش
بستیز برنخیزد و آنعید را بشارت ده که تو اش دست عطا در آن
باز داری توالی سالها و تتابع فصول بعیش رغید و روزگار
سعید مرا تهنیت و تبریک نمودند خداوند خیر بدان روزگار را
که تو چشم و هرش را مردمکی و دست رحمتش آن منزل را فرا رسد
که در قورقگاه تو نقل شده و شب تو را در میان شبها علامت
و نشانهاست چه آنها را غره و جبین بیضا و دست و پاهای سپید
و درخشان است   جناب برای انجام حوائج نیازمندان
شریعه و آبشخوری است که خداوندان دانش و مردمان جاهل
همی بدان شریعه درآیند بهره و حظ خود برگیرند اگرچه روزگار از نجح
مقصودم بخل میکند لیکن مرا امید بر تو است چه نشانه انجام حوائج
و انجاح مقاصد از غیر تو محو شده و وصول مقصود از سوای تو
ممکن نیست پس بواسطه آنکه مرا جز در ذروه عز و اوج راحت پناه

و مأمنی نیست و روزگار را با من سر صلح و طریق مسالمت نباشد
البته باید مرا از نوائب دهر پناهی دهی و بدانچه مرا آرزوست
به نیکوئی برسانی چه امثال تو مردمان امیدوار را در جوار خویش
جای دهند و مقصود ایشان برآورند چون این قصیده بپایان
برد چندان در حفظ و حمایت جانب وی بکوشید که سلطان
وی را مطلق العنان کرده گفت جز شهر تلمسان بهر جا که خواهد درآید
ابن خلدون اندلس اختیار نموده در ابتدای سال هفتصد و شصت و چهار
زن و فرزند خود را بسمت قسنطینه نزد اخوال ایشان روانه داشته
و بسلطان ابو العباس صاحب آن ولایت نوشت که من اینک
بسوی اندلس روانه ام پس خود راه اندلس پیش گرفت چون نزدیک
غرناطه رسیدم بسلطان بن احمر که حکمران آن کشور بود و وزیر
وی لسان الدین بن خطیب را از قدوم خود خبر داده وزیر بن خطیب
در تهنیت قدوم وی و اشتیاق انس خود صفحه بالفاظی نغز و معانی
بدیع و اسلوبی مطبوع از نظم و نثر برنگاشت و با بریدی تند سیر
بجانب وی روان داشت گویند در منزلی که تقریباً در دو فرسخی
غرناطه است شبی که در آنجا بار گشوده بود آن نامه با بن خلدون
رسید و در عنوان نامه نگاشته بود

حَلَلْتَ حُلُولَ الغَيثِ فِي البَلَدِ المَحْلِ	عَلَى الطَّائِرِ المَيمُونِ فِي الرُّحْبِ وَالسَّهْلِ

یعنی بسان باران رحمت که در بلد خشک بارد در رحبت و بلندی این
ملک از فراز طائر میمون نزول فرمودی چون صبح شد
وی بجانب غرناطه براند و بخدمت سلطان درآمد سلطان ابواب اکرام

بروی بگشود و انواع تلطف بجای آورد پس برای پذیرائی وی فرمود
تا وزیر بن خطیب بهمراهی وی بمنزلی که در قصور سلطنت برای او
آماده نموده بودند درآید ابن خلدون گوید پس سلطان مرا در سلک
رؤسای مجلس خویش منظوم داشت در خلوات انس مرا برای
خوش طبعی مزاح اختصاص داده و چون بساط نعمتش گسترده میشد
مرا بمواکلت از همگنان مزیت می بخشید و در گاه سواری بملازمت
رکاب و در وقت خلوت برای مورات مستوره اختیار مینمود
پس از مدتی از جانب سلطان هدایای فاخره مانند ثیاب حریر
و اسبان نجیب خاصه با ساختهای طلا بسوی طاغیه بطره بن
اشد که ملک قشتاله بود بار مسافرت بستم تا آنکه عقد صلح در میانه
وی و ملوک عدوه محکم و استوار کنم پس در اشبیلیه بخدمت طاغیه
درآمدم وی چندان بکرامت و بزرگی با من معاملت کرد که آنرا
مزیدی متصور نیست و چون اولیت اسلاف مرا با شبیلیه دانست
و آثار ایشان مشاهدت نمود زیاده اظهار تحسر مینمود و هم در آن وقت
طبیب وی ابراهیم بن زرزر یهودی بثنای من لب گشود چه وی
مرا در محفل سلطان ابی عنان ملاقات نموده بود بالجمله طاغیه مقرر
فرمود که میراث اسلاف مرا که بدست رؤسای دولت وی بود انتزاع
نموده رد نمایند و هم حمایت جانب مرا منظور داشت تا وقتیکه
بجانب سلطان احمر عزم معاودت کردم زاد و راحله بداد و مرا
بر استری مخصوص با لجام زرین برنشانده و من خود آنها را بسلطان
هدیت دادم وی قریه بیره را که در اراضی مرج غرناطه واقعست مرا تیول داد

و در آنباب منشورى نگاشت الغرض وقتى در مدحت دو نفر پسر وى
اين ابيات انشا نمود

هما النيّران الطالعان على الهدى … بآيات فتح شأنهن عجيب
شهابان في الهيجا غمامان في الندى … تسح المعالي منهما و تصوب
يدان لبسط المكرمات تمدّها … الى المجد فياض الندى بن وهوب

يعنى آن دو يكى مشابه بشمس و ديگرى بجاى قمر است كه بر برج هدايت بآيات
فتح و علامات نصرت طالعند و از حالت ايشان بسى شگفتى است
كه در روز حرب بسان شهاب و در گاه اقامت مكان مانند غمامه اند
و همى از آن دو نيز قطرات معالى و باران بزرگوارى بريزنده است
ايشان دو دستند براى بسط بزرگوارى و پيوسته بسوى مجد نمو نمايند
از دست هبات و فيض بخششهاى ايشان مردمانرا بهرها است
بالجمله ويرا با ابن خطيب رشته محبت و عقد وداد محكم بود چنانكه علامه مقرى
در كتاب نفح الطيب از كلمات لسان الدين بن خطيب نقل كرده است
كه وى گفته هو رجل فاضل حسن الخلق جم الفضائل باهر الخصل
رفيع القدر ظاهر الحيا اصيل المجد وقور المجلس خاصي الزي
عالي الهمة عزوف عن الضيم صعب المقادة
متقدم في فنون عقلية و نقلية متعدد المزايا سديد البحث
كثير الحفظ صحيح التصور بارع الخط يعنى ابن خلدون مردى
خوشخلق و جامع فضايل عديده است و در بلندى قدر و اصالت
مجد موسوم طبعى غيور و حيائى ظاهر داشته پيوسته بالباسهاى خاص
دو فور وقار در مجلس مقام گزيدى بر حسب بلندى همت از ظلم و جفا

كناره

كناره ميگرفت گاه خشم چون دريا بجوشيدى و منقاد كس نشدى
در فنون عقليه و علوم نقليه خصوصياتى چند از همگنان تقدم جست
در راستى بحث و كثرت حفظ و صحت تصور و حسن خط حظى وافر و بهرۀ وافى
داشت پيوسته ابواب مكاتبات در ميان ايشان مفتوح
و انواع جانبدارى و اقسام دوستى از هر طرف بظهور ميرسيد
ابن خلدون خود حكايت كند كه چون از ملك قشتاله بپايه سرير
سلطان احمر مراجعت كردم سلطان ابواب الطاف و انعام
بر رويم گشوده داشت وقتى بسمع سلطان رسيد كه ابن خلدون را
زياده هواى اهل و ولد بر سر است پس بفرمود تا ايشان را
از ملك قسطنطينه بجانب تلمسان نقل دادند برحاليكه من جميع لوازم
معيشت و مايحتاج زندگى براى ايشان مهيا ساخته بودم پس
مردم حسود و نمام بواسطه قرب من بسلطان آتش غضب و جواد
غيرت وزير را بالنسبه بمن بهيجان و حركت همى آوردند و او خود
بر حسب ظاهر در حفظ وداد ميكوشيد ولى در باطن را آنچه كراهت
و انقباض از وى استشمام نمودم و بنا بر عهديكه امير ابو عبد الله
بخط خود براى من نوشته بود كه هر وقت در ملك بجايه بسرير
سلطنت قرار گيرم منصب حجابت را بتو مفوض ميدارم در آن
اوقات كتابت سلطان ابو عبد الله بدين مضمون رسيد كه من
در رمضان هفتصد و شصت و پنج بر ملك بجايه مستولى شدم و تو
ناچار بايد نزد من بشتابى گويند در آن زمان معنى حجابت
در آن ملك آن بود كه حاجب مستقلا خود در امور ملكى واسطه انجام

مهام جمهور و سلطان ها بشد پس من برای ابقاء دوستی جانب وزیر
از سلطان مخفی داشته بر اسب عزیمت برنشستم و از سلطان
احمر اذن ارتحال بخواستم وی خاطرم با جازت شاد فرموده
رخصت حرکت و توشهٔ راه موهبت فرمود و از املاء وزیر بن خطیب
بر جمیع اهل ملک و تمامت مردم قلمرو در وصف بزرگواری و نبالت
شان و نباهت قدر من اعلانی داد و در پایان آن بنگاشت

مَنْ وَقَفَ عَلَيْهِ مِنَ القُوَّادِ وَالأَشْيَاخِ وَالخُدَّامِ بَرًّا وَبَحْرًا
عَلَى اخْتِلَافِ الخُطَطِ وَالرُّتَبِ وَتَبَايُنِ الأَحْوَالِ وَالنَّسَبِ
أَنْ يَعْرِفَ أَحَقَّ هٰذَا الاعْتِقَادِ فِي كُلِّ مَا يَحْتَاجُ إِلَيْهِ مِنْ تَشْيِيعٍ
وَنُزُولٍ وَإِعَانَةٍ وَقَبُولٍ وَاعْتِنَاءٍ مَوْصُولٍ إِلَى أَنْ يَكْمُلَ
الغَرَضُ وَيُؤَدِّي مِنِ امْتِثَالِ هٰذَا الأَمْرِ الوَاجِبِ المُفْتَرَضِ
بِحَوْلِ اللهِ وَقُوَّتِهِ

حاصل مضمون آنکه بر تمامت اهل عسکر
و مشایخ و خدام لازم داشتیم که هر کس بر هر رتبه در خطه و بر حسب
و نسب چه در بر و چه در بحر بر این شیخ جلیل وقوف یابد باید
مراتب وی بشناسد و لوازم ما یحتاج وی از مشایعت و نزول
و اعانت و قبول و رعایت و وصول فراهم و تعهد کند تا غرض
سلطان را بطرز فرض و طریق وجوب امتثال و تکمیل نماید
پس آن مکتوب را مورخ نمود که در نوزدهم شهر جمادی الاولی از
سال هفتصد و شصت و شش هجری نگاشته آمد و در ذیل تاریخ
سلطان بکلک خویش رقم زد که صح هذا پس از خلیج مریه بر کشتی
نشسته همی بجانب بجایه براندم چون روز ورود سلطان ابو عبدالله

از قدوم من خبر افتاد بفرمود تا عموم ناس فوج فوج و دسته دسته
باستقبال بیرون آمدند و سلطان خود نیز برای ملاقاتم برنشست و مردم
از هر طرف دست من میبوسیدند و بر اطراف لباسم مسح مینمودند
بالجمله چون بسلطان پیوستم برای قدوم و ورودم تحیت و تهنیت
بفرمود و تشریف شایان مرا موهبت داشت پس در فردای
همان روز بحکم سلطان در وقت صبح رجال دولت و خاصان
سلطنت برای انجام امورات ملکی بدرب خانه ام اجتماع نمودند
پس من در فیصل مهام و سیاست ملک و ملت کمال جهد و نهایت
مواظبت بجای آوردم و خطابت جامع قصبه را نیز بمن مفوض فرمود
پس تراکم فتن و تلاطم قتال در میانهٔ سلطان و عم وی ابو العباس
صاحب قسنطینه بالا گرفت سلطان ابو عبدالله بهزیمت شد من
بسوی قبایل بربر رحلت نمودم و چندی در جبال و اطراف آن ملک
بسر بردم و از آنجا طریق قسنطینه را وجهه همت ساختم و بر سلطان
ابو العباس در آمدم وی مرا زیاده گرامی داشت و از آنجا
بملک عرب مسافرت جستم و بر قبیله یعقوب بن علی نازل شدم
سلطان ابو العباس بگمان آنکه مرا ذخیره و اموالی است حکم کرد
تا برادرم را مقید ساختند و بیوتات مرا خراب نمودند من چون
از آنجا دشه خبر یافتم بملک بسکره رحلت نمودم و در نزد امیر آن ملک
احمد بن یوسف مزنی اقامت نمودم سلطان ابو حمو وقتی که
باطراف مملکت تلمسان لشکر کشید و خواست ملک بجایه را تسخیر نماید
مرا طلب نمود که زمام مهام ملک بمن باز گذارد و بخط خویش این نامه بمن

اَلْحَمْدُ لِلّٰهِ عَلیٰ مَا اَنْعَمَ وَالشُّکْرُ لِلّٰهِ عَلیٰ مَا وَهَبَ لِیَعْلَمَ الْفَقِیهُ
الْمُکَرَّمُ اَبُو زَیْدٍ عَبْدُ الرَّحْمٰنِ بْنُ خَلْدُونَ حَفِظَهُ اللّٰهُ
اَنَّکَ تَصِلُ اِلیٰ مَقَامِنَا الْکَرِیمِ بِمَا خَصَصْنَاکُمْ بِهِ
مِنَ الرُّتْبَةِ الْمَنِیعَةِ وَالْمَنْزِلَةِ الْمُنِیفَةِ وَهُوَ قَلَمُ خِلَافَتِنَا
وَالْاِنْتِظَامُ فِی سِلْکِ اَوْلِیَائِنَا وَقَدْ اَعْلَمْنَاکُمْ بِذٰلِکَ

یعنی بر نعمتهای یزدانی و مواهب الهی سپاس و ستایش باد فقیه
بزرگوار ابو زید عبد الرحمن بن خلدون حفظ الله باید بداند و خود را
بمقام بزرگ ما برساند و بدانچه از رتبه بلند و منزلت بزرگ مهیا
و مخصوص داشتیم و آن عبارت است از خامه خلافت مسلک بودن
و در زمره دوستان ما بر استیک آنچه را که در حق شما ما را منظور خاطر
بود اعلام نمودیم و بخط خویش اسم خود را در زیر نامه رقم زده بود
و بخط کاتب مورخ شده بود که بتاریخ السابع عشر من شهر رجب الفرد
من عام تسع و ستین و سبعمائة و هم بخط کاتب نامه دیگر بدین مضمون
بنگاشت که مراتب علم شرعیات و درجات ادب عرفیات تو
در پایه سریر ما مکشوف است البته بمنصوب شتاب و با کمال استقلال
بدون مشارکت غیر در وظایف حجابت و لوازم علامت نگاری
قیام نمای پس آن ذرایع را بدست سفیری تند سیر و بریدی
بادیه نورد بسوی من روان داشت بمن سانیده کمال وجد و خورسندی
بمن روی داده در آن ایام برادرم یحیی از بند رهائی یافته بمن پیوست
پس او را بر حسب نیابت خود بجانب سلطان ابو حمو فرستادم
که در وظایف مقرره قیام نماید و خود در مطالعت احوال علوم

و سیر کتب و وظیفه تدریس همت گماشتم و هم کتابی در آنوقت از
ابن خطیب بدست سفرای سلطان احمر از غرناطه بمن رسید مشعر
بر اشتیاق ملاقات و شرح هجران و شکایت فراق و هم مکاتیب
دیگر در آنوقت بمن واصل گشت بالجمله چون سلطان عبد العزیز
صاحب مغرب بر بلاد تلمسان لشکر کشید تمامت آن ملک را
بحیطه تصرف در آورده سلطان صواب چنان دید که مرا بسوی
بلاد رباح مقدم داشته آن قبیله را بطاعت وی در آورم پس از زاویه
خمول و گوشه اختفا مرا بخواند و بطریق ملاطفت با من سلوک نموده
مقصود بمیان نهاد من جز اجابت آن امر چاره نداشتم لاجرم
بقبول آن امر دست اطاعت بر دیده نهادم و خلعتی شایان
مرا بپوشانید و بشیوخ زواوده نوشت که از فرمان من سر
نزنند و آنچه از سلطان بدیشان ابلاغ دارم امتثال کنند و بیعقوب
ابن علی و ابن فرنی نوشت که رعایت من منظور دارند و جانب
من فرو نگذارند پس سلطان را وداع کرده در روز عاشورای
سنه هفتصد و هفتاد و هجریه مراجعت نموده بشتم و بوزیر ابو بکر ملحق شدم
و کتابت سلطان بوی نمودم و بروی مقدم گرفتم و همی بطرف
رباح براندم چون بمسیله رسیدم مرا خبر افتاد که سلطان ابو حمو
طوایف رباح را بگرد خویش مجتمع ساخته ابواب احسان بر
روی ایشان برگشوده خیام جنگ و رایات جدال و اعلام
حرب افراخته است همینکه قبایل رباح از وقوف من بمسیله خبر
یافتند بسوی من شتافتند پس من ایشان را بر اطاعت

سلطان عبد العزیز زیاده ترغیب و تحریص نمودم مشایخ
و بزرگان ایشان را بجانب وزیر ابوبکر بن غازی فرستادم
در قرب نهر واصل بحضور وزیر شرف اندوز شدند و اظهار
اطاعت و انقیاد کرده وزیر را داخل شدن ملک خویش دعوت
نمودند و از وی خواستار شدند که شر دشمن از ایشان کفایت
کند پس وزیر بهمراهی آن جماعت بسوی بلاد ایشان نهضت
داد و من از مسیله بجانب بسکره عطف عنان نمودم و یعقوب
ابن علی را ملاقات نموده وی و ابن مزنی نیز بر طاعت
سلطان اتفاق نمودند یعقوب پسر خود محمد را بسوی
ابوحمو روان داشت و بنی عامر را امر نمود که ابوحمو را بجانب
وطن خود عود دهند و دست تعدی ایشان از بلاد سلطان عبد العزیز
باز دارند پس چون آن خبر بدیشان پیوست بر جناح حرکت
برنشستند و خواستند که از آن ملک بیرون روند بیکبار وزیر
با لشکری خونخوار بهمراهی قایدی آگاه در وقت غروب
شمس بر سر ایشان ریخته فرمان داد تا متاع و اموال و اثقال
ایشان را لشکر نهب و تاراج برند و سلطان جز جان
بسلامت نبرد و لشکریانش راه فرار پیش گرفتند سپاه وزیر
از کثرت غنیمت مالی وافر بیندوختند و وزیر چند روزی
در دوسن مانده صفحات آن ملک را از شر دشمن بپرداخت
پس جانب بلاد مغرب توسن عزیمت برنشسته بدانصوب براند و من بعد از وی

روزی

روزی چند در بسکره نزد عیال خویش بسر بردم و از آنجا با جماعتی از
رؤسا و اعیان زواوده بجانب سلطان براندم قبل از ورود
وزیر بپایه سریر سلطنت پیوستم و سحاب مکرمت سلطان زیاده
بر من ریزش نمود بعد از ورود وزیر سلطان بر زواوده عنایت
آورد و ایشان را اذن انصراف داده بجانب ملک خویش برگردانید
و ابواب احسان بر روی ایشان بگشود پس سلطان بر آن شد
که طایفه ابی زیان را از میان زواوده بیرون کند و آن امر
بعهده من مقرر داشت و بجانب ایشان روان شدم زمانیکه
در بسکره درآمده و بدان ملک قرار گرفتم ملک مغرب مضطرب گشت و نایره
فتنه چندان بالا گرفت که مرا از وصول بسلطان عبد العزیز مانع آمد
ناچار در جوار صاحب بسکره احمد بن یوسف همی بسر میبردم
تا آنگه امواج فتن فرونشست و سلطان مرا بجوار خویش بخواند
در سال هفتصد و هفتاد و چهار با اهل و عیال حضرت سلطان را
وجهه همت ساخته از بسکره بیرون شدم و در آنوقت سلطان
بمرض مزمنی مبتلا بود وقتی که من بملک ملیانه از اعمال مغرب
درآمدم خبر موت سلطان بمن رسید و هم خبر منصوب گشتن پسر
وی ابا بکر سعید بر اریکه سلطنت و کفالت وزیر ابوبکر بن غازی
بمن پیوست پس بهمراهی علی بن حسون که از سرکردگان بود
با جمعی از عسکر ملک صحرا بجانب ملک مغرب روان شدیم در ان
ایام خبر فوت سلطان با بوحمو رسید از در طغیان ملک تلمسان را
بحیطه تصرف درآوردند پس بنی یغمور را فرمان دادند که در حدود

بلاد خویش از راس عین سر راه بر ما گرفته جمیع اموال ما را
بغارت بردند و سوارهای ما را پیاده کردند من بر حالت عریانی
در آن صحرا متحیر ماندم تا آنکه باصحاب خود ملحق شدم پس راه بجایی
پیمودیم و بوزیر ابوبکر و پسر عمش محمد پیوستیم وزیر چندان ابواب مکرمت
بر رویم بگشود که فوق آن احصا نتوانم کرد در آن مملکت اقامت نموده
بوظیفه تدریس علم روزگار میگذرانیدم امیر عبدالرحمن را با من میلی
وافر بود و از آرزوی اکثر اوقات مرا نزد خویش میخواند و در تفصیل
امورات خود با من مشاورت مینمود بواسطه عداوتی که محمد بن
عثمان را با وی بود محمد بن عثمان حکم داد مرا بگرفتند چون امیر
عبدالرحمن از آن حادثه خبر یافت وزیر خود مسعود بن ماسی را برای
استخلاص من نزد محمد روانه داشت و مرا از آن ورطه نجات بخشید
ولی از کثرت فتن و حوادث و تقلبات زیاده وحشت داشتم
ناچار مصاحبت امیر بهوای اندلس و بعزم فرار در سال هفتصد و
هفتاد و شش بسوی آن مملکت خارج شدم در طی طریق کاتب سلطان
احمر را ملاقات نمودم که بجانب فاس میرفت و برا وصیت نمودم
اهل و اولاد مرا بسوی غرناطه روان دارد وی چون بفاس درآمد
و خواست که عیال من روان دارد مردم آنجا منع نمودند و گفتند
که بایست ابن خلدون سلطان را بر محبت و وداد امیر عبدالرحمن
مایل سازد پس از سلطان خواستار آمدند که مرا بتلمسان روان
دارد سلطان اذن اجازت بخشید زمانی که بدان مملکت درآمدم عیال
من نیز از فاس وارد تلمسان شده بودند چون بملک تلمسان

درآمدم

درآمدم سلطان بعادت سابقه و طریق مستمره انواع احسان و اکرام
با من بظهور آورده سلطان ابوحمو برای استئلاف و التیام
زواوده مرا بسفارت مخصوص داشت بواسطه وحشتی که مرا از
سلطان بود بر نفس خود ترسیدم و بر حسب ظاهر سلطان را اجابت نموده
و از شهر تلمسان بیرون رفتم چون ببطحا رسیدم از طریق منحرف
شده خود را بقبایل اولاد عریف رسانیده تمامت ایشان با هدایای
فاخره و تحف لایقه بملاقاتم مبادرت جستند و من چندی در میان
ایشان بسر بردم تا آنکه سلطان را از من معذرت خواستند که
انجام این خدمت و قضای این حاجت از عهده کفایت ابن خلدون
بیرون و از قدرتش خارج است سلطان از آن خدمت دست
از من باز داشته پس در قلعه اولاد سلامه که در بلاد بنی توجین واقعست
درآمدم بر حالتیکه از جمیع شواغل آسوده و از تمامت نوائب برکنار
بودم با فراغت بال و آسایش خاطر بتالیف کتاب العبر و دیوان
المبتدا والخبر که در اخبار عرب و عجم و بربر است شروع نمودم
و بهمی فواید معانی و طرایف الفاظ که از دواوین قوم و کتب
اخبار و سیر التقاط نموده بر صفحات اوراق نوشتن گرفتم
و آنچه را که اساتید بر من قرائت نموده بودند و از اطراف
بلاد و اقطار امصار در خزانه خاطر سپرده بودم ضمیمت کرده
بر آنها افزوده بسبکی بدیع و طرزی مرغوب ترتیب آن پرداختم
هنوز آن کتاب از سواد و بیاض نرفته و اغلاط آن بصحت و تنقیح
نپیوسته بود که بمرضی سخت مبتلا شدم هرگاه لطف خدائی

شامل حال نبود و تدارک آن نیشد هرآینه خبیه از دست رفته بود بهر جهة هوای تونس که موطن اصلی و مقام اسلافم بود در سرم افتاده از سلطان ابو العباس استیذان کردم که بوطن مالوف مراجعت وهم چندی نگذشت که صورت اذن سلطان بمن رسیده در شهر رجب هفتصد و هشتاد برراحله عزم برنشستم و با جمعی از قبیله و حواشی یعقوب ابن علی مشایعت همی من بود نه طریق تونس در نوشتم چون بقسنطینه رسیدم از صاحب آنملک امیر ابرهیم بن سلطان ابو العباس اذن اقامت عیال خویش در آنملک خواسته وی از در احسان در آمده اذن اقامت و تعهد کفالت ایشان نمود پس یعقوب بن علی برادر خود ابو دینار و جماعتی از قوم خود بهمراهی من وا داشت طریق حضرت سلطان پیمودن گرفتیم و در آنوقت سلطان با لشکری جرار از شهر تونس بسوی بلاد جرید تاختن آورده بود که تا شیوخ آنملک از فراز بساطهای فتنه بزیر آورده با خاک مقابل سازد پس در ظاهر سوسه بشرف حضور سلطان مفتخر آمدم وی در مراتب اکرام و لوازم اعزاز من زیاده مبالغت فرمود و در بعضی از امورات مهمه خویش با من مشاورت بمیان آورد پس مرا بسوی تونس روان نموده خود جانب انجام مامول با موکب خویش روان گشت در شهر شعبان همانسال بملک تونس در آمدم و در ظل عنایت سلطان با کمال راحت و وسعت معیشت و آسایش خاطر بغنودم و اهل خویش را بعیش رغید بخواندم سلطان از ایام سفر و روزگار غیبت زیاده بطول انجامید آخر الامر آنملک را بقبضه اقتدار خویش در آورد و در میان پسران خود

تقسیم کرده خود جانب تونس که مقر سلطنت بود عود داد و مرا برای مجالست انتخاب و افتخار بخشیده در خلوت بمزید مکانت مخصوصم داشت بساط تدریس بگستردم طلبه علم و مشتغلین فنون بگرد من اجتماع نموده حوزه تعلیم شیخ الفتیا ابن محمد بن عرفه که مدار اجتماع محصلین بود یکجا پراکنده شده وی بواسطه کدورت سابقه و واقعه حادثه زیاده بیاض خاطر و مرآت قلبش بزنگ ملال و سواد غبار گرفته گشت پس سلطان را بواسطه کثرت میل و شدت شوقی که در اقتناء فضایل و اطلاع بر اخبار نوادر بود مرا بر اتمام کتاب دیوان العبر فرمان داد من بسیاق حدایتا ده آنکتاب بپایان بردم و نسخه از آن برای مخزن کتب سلطان تقدیم داشتم چون مراد از آنکتاب از مدح سلطان قصوری رفته بود لاجرم بقصیده لامیه که این دو شعر از آنست و برا پذیره شدم

هل غير بابك للغريب مؤمّل	او عن جنابك للاماني معدل
هي همّة بعثت اليك على النوى	عزماً كما شحذ الحسام الصيقل

حاصل معنی آنکه حاشا که غریبان آرزومند را جز باب احسانت پناهی و حوایج نیازمندان را از آستان مکرمتت عدول و بازگشتی باشد چنانکه صیقل شمشیر را تیزی و حدت بخشد همچنین عزم حاجت مرا بر آن داشته که این نسخه فریده را که از بحر خاطر بغوص فکرت بر آورده برشته تالیف و نظم کشیده ام تقدیم حضور نمایم الحق آنکتاب را با اسلوبی بدیع و سبکی تازه نگاشته و آن دیوان خود از نفایس اخبار و نوادر آثار مشحون است

و مورخین را بر اخبار آن زیاده وثوق است بالجمله وی از سلطان
اجازت سفر حج و قضای فریضه خواسته و زیاده در آن باب
الحاح نمود عاقبت سلطان مأمولش اجابت کرده و اذن
رحیل یافت زمان خروج اعیان دولت و بزرگان همگی بمشایعت
وی بیرون شدند پس از انجام شرایط وداع ابن خلدون
در منتصف شعبان از سنه هفتصد و هشتاد و چهار هجری از شریعه
تونس بسفینه بر نشست و قرب چهل شب در آب مرکب همی راند
تا آنکه در روز عید فطر که ده روز از جلوس ملک الظاهر برقوق
که نخستین سلسله شراکسهٔ مصر است گذشته بود در ساحل اسکندریه
برسید مدّت یکماه برای تهیّهٔ اسباب سفر حج و زیارت خانهٔ
خدا در آنجا توقف نموده در آن سال ویرا قدرت و استطاعت
حاصل نیامد و مأیوساً در اول ذیقعده بسوی قاهره نقل کرد
ابن خلدون خود گوید من وصف آنشهر زیاده بر حسب اختلاف
از مشایخ و اصحاب و تجار و حاج استماع نموده بودم چه وقتی
از رئیس علمای فاس و کبیر فضلای مغرب ابو عبدالله مقری
سؤال نمودم کَیْفَ هٰذِهِ القَاهِرَة گفت کسی که آنشهر مشاهده
نکرده باشد همانا عزت اسلام بر او مکشوف نیفتاده همچنین را
از ابو العباس بن ادریس از کیفیت آنملک پرسش افتاد وی
بدینعبارت مرا پاسخ داد کَاَنَّمَا اُطْلِقَ اَهْلُهُ مِنَ السَّحَابِ
یعنی آن شهر از کثرت جمعیّت چنان باشد که اهل آن مانند قطرات
باران از سحاب بمرحمت الهی در آنملک فرو ریخته باشند.

وقتی در مجلس سلطان ابی عنان از ابو القاسم برجی وصف
آنملک استفسار نمودم گفت اَقُولُ فِی العِبَادَةِ عَنْهَا
عَلَی سَبِیلِ الاِخْتِصَارِ اَنَّ الَّذِی یَتَخَیَّلُهُ الاِنْسَانُ
فَاِنَّمَا یَرَاهُ دُونَ الصُّورَةِ الَّتِی تَخَیَّلَهَا لِاتِّسَاعِ
الخَیَالِ عَنْ کُلِّ مَحْسُوسٍ اِلَّا القَاهِرَة فَاِنَّهَا اَوْسَعُ
مِنْ کُلِّ مَا یُتَخَیَّلُ فِیهَا یعنی بر سبیل اختصار
وصف آنملک تو را مکشوف دارم این خود واضح است که آنچه را
انسان در قوهٔ متخیلهٔ خود خلعت وجود بخشد و در قوهٔ عاقله نقش
پذیرد در خارج آنچیز را بر خلاف صورت خیالی بیند چراکه
ظرف خیال از تمامت محسوسات اوسع است و اینقاعده
در همه جا جاریست جز در ملک قاهره چه آنشهر از آنچه در قوّهٔ
خیال نقش بندد وسیع تر است پس چون من خود بدانملک
در آمدم بچشم عیان زیاده از آنچه شنیده بودم دیدم چه دنیا را
در آنمشاهدت کردم همانا آنشهر بستان عالم و محشر امم است
اسلام را ایوان رفیع و سلطان را مقری بس منیع است
طاق ایوانهایش با طاق ابروان محبوب سر مقابلی کشند
و قوهٔ خیال در ارتفاع بنای قصورش قاصر ماند مدارس
و خانقاهای آنملک مانند نجوم در آسمان بدرخشند و از افق
عمارات جوانان مهوش چون ستارگان سیار بهر طرف حرکت
کنند بدر تابان و انجم درخشان آسمان از نور علم فضلای آنملک
استنارت و استضائت نمایند آبهای عذبش علل و اسقام را زایل گرداند

وبجای آن فواکه و اثمار بیاوردا از کثرت عابرین و ازدحام
واردین گذر کردن کوچها زیاده صعوبت داشت و بازار
و دکاکین چندان از نعمت پر بود که محاسب خیال از احصائیش
عاجز و طائر وهم از ادراکش قاصر آمدی بالجمله چون چندروزی
از زمان اقامتم بگذشت طالبان علم از هر طرف بگردم اجتماع نمو
ملتمس افادت و مستدعی افاضت شدند من هم از میدان مسئول
ایشان عنان برمیتافتم و عذری بظهور میآوردم تا عاقبت
طریق عذر و سبیل امتناع بر من مسدود داشتند پس ناچار
در جامع ازهر بر عرشه افادت و مسند تدریس نشسته بوظیفه تعلیم
و تدریس قیام نمودم پس از چندی با سلطان صاحب مصر
پیوستم و از رنج غربت رستم چه زیاده ابر عاطفت و سحاب
مکرمت وی بر من فرو ریخت صلات و صدقات وی همیشه
بسوی من جاری بود و عیال خود را از تونس بخواندم سلطان
بواسطه میل معاودت من ایشانرا مانع آمده لابد از صاحب
مصر شفاعت ایشان را از سلطان بخواستم که حکم منع از ایشان
برگیرد پس در آن اوقات یکی از مدرسین مدرسه قمحه مصر
که از بناها و موقوفات صلاح الدین ایوب است حلقه افادت
برچیده بزیر خاک مستور آمد سلطان مرا در مقام وی
برقرار فرمود روزها بلوازم تدریس میپرداختم در آن اثنا
سلطان بر قاضی مالکیه بسزای بعضی از مفاسد دولتی
که از وی بظهور رسیده بود خشم گرفت او را از منصب قضا

معزول کرد چون در آن اوقات بواسطه کثرت معموریت و بسیاری
جمعیت و شدت خصومات فیصل آنها بدست چهار نفر قاضی
بعدد چهار مذهب اهل سنت و جماعت مفوض بود بعد از آنکه
قاضی سلسله مالکیه معزول گشت آنجماعت برای رفع خصومات
از سلطان خواستار قاضی آمدند سلطان برحسب لیاقت
و شایستگی باجد تمام منصب قضاوت آن طایفه بمن واگذاشت
و در ایوان سلطنت خلعتی بمن مبذول داشته یکی از کبار دولت را
مقرر فرمود تا مرا در مدرسه صالحیه بر مسند حکومت مستقر سازد
پس در سال هفتصد و هشتاد و شش بدان امر قیام نموده
جد کافی و جهد وافی بکار بردم بقانون مقرره شرع انور
مساعی جمیله بجای آورده از خدای خواستم که تا مرا از مهلکات
لئامت حفظ کند حب شوکت و بزرگی و ریاست مرا از خدا اعراض
و میل ندهد تا آنکه در میان دو خصم تسویت حکم نمایم و داد ضعیف
از قوی بستانم و از شفاعات و وسایل که هر یک برای خود
برانگیزند اعراض کنم و در شنیدن شهادت ثابت رائی بهم
و در عدالت طرفین امعان نظر کنم چه ابرار ایشان با فجار مخلوط
و اطیابشان با خبائث آنها مشتبه میباشند و حکام در انتقاد
و امتیاز صحیح از زدنی خود را نگاه دارند قضات از قبایح افعال
آنجماعت که بر ایشان ظاهر شده چشم فرو پوشند زیرا که غالب
ایشان بدامان اهل شوکت چنگ در زده و با امرا مخالطت کنند
و برائمه جماعات اوقات صلوة حاضر آیند و پیوسته تقران

متنکر باشند و لباس تقوی و شعار ورع و ثوب چاپلوسی در
پوشند و آثار عدالت بر خود فراهم آورند پس مردم در حق
ایشان بخوبی گمان برند و از هر حظ و بهره قسمتی بدیشان دهند
که در نزد قضاة و مفتیان با ایشان توسل جویند و در حق ایشان
بخیر سخن رانند عاقبت تذویر آن طایفه ظاهر و تدلیس ایشان
آشکار گردید و مفاسد ایشان افشا گشت بسیاری از مردم
بدان تذویرات متفطن شدند من خود بر حالت بعضی از ایشان
واقف شده آن جماعت را در مورد عقاب و سرزنش در آورده
قلم جرح و قدح بر ایشان جاری داشتم بعضی را از تحمل
شهادات منع نمودم و از مجلس قضا نفی کردم و جمعی از
پدستین که کتاب دیوان حکم و منشیان مجلس قضا بودند و در
آن فن مهارتی تمام داشتند و در املاء دعاوی و تحریر حکومات
و تسجیل قضاوات بصیر بودند چون شرط مواثیق و عقد احکام
کتابت با ایشان بمیان آوردم از آن عمل امتناع نمودند
هر یک بخدمت امیری پیوسته از مجلس حکومت پای کشیدند
و بدان جهت بر اهل طبقه خود برتری و زیادت گرفتند و باب
تدلیس و تمویه بسبب جاه خود بر قضات بگشودند و بعض ایشان
که قلمشان در عقود و عهود محکم شده بود همی در حل آنها بجاد
طریق فقهی و سبیل شرعی زیاده میکوشیدند و در اغیاب
با طراف داعیان جاه و طالبان ریاست گرد آمدند و از هر طرف
بدواعی برخواستند و از این روی در اوقاف ضرر پدید گشت

و در عقود

و در عقود و املاک غرر راه یافت من از حقد و زرق آن مردم همی بخدا
پناه بردم بعلاوه حکام و مفتیان را با هم بخصومت یافتم که پس
از اجرای احکام و بیان فتاوی بر نسخ آن قلم میراندند و چندان
عنان اقلام رها نموده بودند که هر یک از متخاصمین برای غلبه
آن دیگر حکمی ابراز میکرد و قضات باندازه رضای هر یک از برای
متداعیین حکمی نگارش میدادند و بیکدیگر هم اسناد تناقض از ایشان
صدور می یافت و در مذهب خلاف زیاده پدید میگشت سلوک
طریق انصاف متعذر آمد و قضات آن جماعت چندان از علم بی بهره
بودند که سلسله احکام و فتاوی ایشان بشیخی متصل و باستادی
مستند نبود و در هیچ فن کتابی از ایشان شناخته نمی شد
و در مجالس خود جز در مثالب و مساوی و عرض مردم سخن
نمیکردند و تهمتها ایشان از روی حقد و حسد منزویان کنج
عزلت را که بجهت طلب جاه از مردم کناره گرفته بودند و از روی
تذویر عبادت میکردند از کوشهای خفا و زوایای خمول با خود همرای و
هم عقیدت کرده بیکدیگر من کمر بستند چه در آن ایام تار نسیان
بر ابواب محکمه ایشان تنیده و آثار احکامشان معطل مانده
بود پس اقوال و افعال از من جعل کرده و توسط مردمان سفله
و اشخاص سفیه در میان مردم شیوع دادند رفته رفته آن
اکاذیب را بسلطان برداشته اظهار تظلم و شکایت نمودند
سلطان بدان کلمات توجه نفرمود و من در آن حال در جمیع
امور بر خدا توکل داشتم کفایت آن هم از او میخواستم و از جهال

اعراض نموده بر طریق مستقیم مشی میکردم و بر سبیل عدالت و خلاص
حقوق قدم نهاده از وادی باطل و ورطه هلاک بر کناره میرفتم
چون قضاة مقام تقرب من نزد سلطان مشاهدت کردند
از در زرق و تذویر هر چند خواستند طریق صلح بمیان نهند و مرا
همرای خود ساخته رعایت اعیان و اکابر و مرضات ایشان
بجای آرم و بلسان ایشان با هوا باطله عمل کنم من از تمامت آنها
ابا و امتناع نموده جز پیروی شرع و کسی که آن امر را بر عهده
من بازگذاشته بر خود روا نداشتم پس دوباره جمع ایشان
بر عنادم جمع شدند و معاندین مرا یار گشتند و بر انکار من دست
واحد و امت مجتمعه شدند سهو دیرا که من بمقتضای علم خود مطرود
نموده بودم چنان فهمانیدند که ابن خلدون در حق شما بخلاف
قانون شرع حکم رانده پس مردود و دین بان دم دراز و آواز
قدح برداشته در نزد سلطان لب گشودند که ابن خلدون
بناحق در حق ما سخن رانده سلطان مجلسی بوجود قضاة و اهل
فتوی تشکیل داد و تمامت ایشان گرد نموده در حضرت
سلطان آنعمل را مانند طلائی که از خلاص بر آید خالص کردم و پر
زنگ آن واقعه و غبار انشبهه از خاطر سلطان زدوده گشت
و در همان محضر رغماً لانفهم حکم الهی بر ایشان جاری ساختم
آنجماعت ناچار بمقربین سلطان و رؤسای دولت پناه
برده سخنان فتنه انگیز و کلمات آشوب خیز بمیان آوردند
و چندان از هرگونه سخن راندند که مردمان حلیم را منبعث

مردان

و مردان حلیم را بحرکت می آورد و آتش فتنه از هر طرف بر من زبانه
کشید و دود عداوت و ظلمت غضب میان من و اهل دولت فرا
گرفته از هر جهة لشکر غموم بر من هجوم آور شدند هم در آن اوقات
خبر وفات اهل و ولد بمن پیوست چه ایشان از مغرب بر کشتی نشسته
بجانب قاهره میراندند که بیکبار سفینه حیات ایشان طوفانی شد
و بادهای سخت وزیدن گرفت مراکب و راکبین بدریا غرق آمدند
و هیچیک بساحل نجات راه نیافتند تمامت اموال و احمال که
سالها اندوخته بودم بقعر دریا قرار گرفت از این خبر قوه صبر
و توان شکیب من از دست بشد و مصیبتم شدید گشت
دل از متاع و حطام دنیوی برداشته عزیمت زهد و ارادات
استعفاء قضاوت نموده از ناصحی مشفق مشاورت کردم
وی از مخافت غضب و سطوت سلطان از استعفاء مانع آمد
من خود در آنحال با خاطری افسرده در طریق یأس و رجا و صدود
و ورود متحیر مانده در اختیار بر ویم بسته شد چندی نگذشت
که لطف الهی و رحمت خدائی شامل حال گشت سلطان بنظر رحمت
بر من نگریسته عهده ذمتم از حمل آن بار گران خارج کرد و عقال
اقامت از پای عزیمتم برداشت و آن منصب بصاحبان و لش
بازگذاشت در ظل عاطفت و عنایت سلطنت با خاطری شاد
و دلی خرم بوظیفه تدریس و قرائت قیام نموده و در تدوین
و تالیف کتب باعمال قلم اقدام کردم سه سال پس از آن واقعه
در قاهره مکث داشتم پس در منتصف شهر رمضان از سال

هفتصد و هشتاد و نه بر قضای فریضهٔ حج سلطان و امرا را وداع
کرده از ایشان ما فوق الکفایه بعنوان زاد بر من مبذول
افتاد روز عاشر شوال از طرف غربی دریای تونس از
ساحل طور بر دریا سوار شده و در عاشر ذیقعده به ینبع رخت
رخت گشودم و از آنجا بهمراهی مرافقت محمل طریق مکه پیمودم
دوم ذی الحجه در آن تربت شریف درآمدیم و بوظایف حج و قضای
فریضه قیام نموده بعد از فوز آن سعادت عظمی بجانب ینبع برگشتیم
مدت پنجاه شب در آن شهر اقامت کردیم تا آنکه اسباب
برنشستن دریا ما را فراهم گشت پس مسافرت دریا اختیار نموده
چون نزدیک ساحل طور رسیدیم ریاح سخت و بادهای شدید
وزیدن گرفت و راه چاره بر ما مسدود گشت لابد بجانب شرقی
عطف عنان کرده بهمی بقطع دریا پرداختیم تا آنکه عاقبت بساحل
قصیر کشتی حیات ما نجات یافت و از آنجا ببندر قنا نقل داده
با اعراب آن ناحیه بمدینهٔ قوص عزیمت گماشتیم و چند روزی
بساط راحت در آنجا افکندیم پس از دریای نیل بطرف مصر روان
شده در جمادی هفتصد و نود داخل آن شهر شدم و بفیض لقای سلطان
فائز گشتم ابن خلدون گوید زمانی که در ینبع مقیم بودم
کتابی مشتمل بر لآلی نظم و دراری نثر که این تشبیبات از آن
قصیده است از فارس میدان بلاغت از ابو القاسم
ابن ... بمن پیوست

فکم فی قباب الحی من شمس کله		وفی فلک الازرار من قمر سعد

وکم صارم قد سل من لحظ اغید		وکم ذابل قد هز من ناعم القد
سهام جفون من قسی حواجب		تصاب بها قلب البری علی عمد
وروض جمال ضاع عرف نسیمه		وما ضاع غیر الورد فی صفحة الخد
ونرجس لحظ اذ سل الدمع لؤلؤا		فوشی بماء الورد روضا من الورد
وکم غصن قد عانق الغصن مثله		وکل علی کل من الشوق یستعدی
قبیح وداع قد جلا لعیوننا		محاسن من روض الجمال بلا عد

حاصل ترجمت آنکه چه آفتابها که با حجاب استار رقیق در قبهای
خیام آن قبیله منزل گرفته اند و چه قمرها که از افلاک گریبانها
طالع اند و چه شمشیرها که از نیام چشمان سیاه برکشیده بودند
و چه مغروران حسنی که با قامت لطیف و نرم در زمان حرکت
از روی تکبر دامان بر زمین می کشند ایشان از در عمد تیر مژگان
از کمان ابروان ها نموده قلوب مخلوق نشانه و صید کنند بسا ریاحین
جمال و بستان منظری که بوی خوشش بجانب اطراف انتشار یافته
و از صفحات رویشان جز عطر گل استشمام نشود و بسا سیل اشک
که از مجری چشم چون نرگس مانند رشتهای مروارید فرو ریخته پس
با آن گلاب معطر گلستان روی خود گلگون و گلرنگ ساختند و چه
بسیار شاخهای برومند که با امثال خویش برای انجام شوق
معانقت نمودند و هر یک برای کثرت اشتیاق شکایت نزد یک
دیگری میبرد چه قبیح وداعی که محاسن بی نهایت و لطایف غیر محصور
که عبارت از گلزار جمال ایشان است چشم ما را جلا بخشید
ابن خلدون آورده است در آن اوان که من بسلطان پیوستم

سانحه بر سلطان وی داد چون از عنایات و مواهب الهیه غبار آن
ملال از آئینه خاطر مبارکش زدوده گشت بر حسب مقرر و رسم مستمر
جداول نعمت خود بر من جاری داشت و ابواب آسایش بر رخم
بگشود پس برد عزلت و لباس عافیت بر خود راست کردم
وی در خاتمه کتاب العبر گوید کنون که ابتدای سال هفتصد و
نود و هفت از هجرت خیر البشر است بر قرائت علوم تدریس فنون
اشتغال دارم علامه مقری از خط شیخ ابراهیم شامی نقل نماید
که در سال هشتصد و سه وی در صحبت ملک ناصر فرج بن ملک ظاهر
در فتنه تمرلنگ بملک شام درآمد من بفیض صحبت او فایز آمدم
و تمرلنگ نهایت اکرام و اعزاز در حق وی بظهور آورده او را
بسوی دیار مصر معاودت داد و مرا با وی مودتی بمیان
آمد من خود او را از عجایب روزگار یافتم چه رشته نظم و نثر وی
از عقدهای مروارید بسی مطلوب تر است و در فنون معقول و منقول
دریائی شگرف بود و همتی بلند داشت و در سال هشتصد و هفت
در قاهره مغربیه رخت بآخرت بربست و در تحت خاک منزل گزید
از وی جز کتاب العبر فی دیوان المبتدا و الخبر که هشت مجلد است
کتابی بنظر نرسیده است

میرزا ابو القاسم صاحب القوانین المشهور بفاضل القمی

فقیهی دانا و محقق و عالمی متقی و کامل بود بوفور علم و فصاحت و کثرت فضل و فقاهت
در لسان افاضل فقها مذکور و بزیادت دانش و فواضل در میان اعاظم علما مشهور بکثرت
تصنیف و غزارت تألیف از همگنان ممتاز و بحسن خط و جودت بیان از اقران خویش مستثنی بود
و او از فقهائی است که در بدایت ارتفاع اعلام اقبال دولت قاجاریه بر مدارج علوم و اجتهاد
ارتقا جسته و بنشر علوم و ترویج شریعت غرا پرداخت چنانکه تفصیل این بیان
در طی این مقاله بوضوح خواهد پیوست بالجمله محامد و محاسن آن عالم متقی و فاضل نحریر بیش از آنست
که برشته تحریر آید یا فهم ذکی تواند مراتب دانش و بینش او را احصا نماید و چون غرض
اصلی اکنون پرداختن بشرح حالات آن علامه دانا و عالم بی نظیر است توصیف را
تبدیل بذکر احوال وی از زمان ولادت تا اوان وفات مینمائیم بدانکه والد آنجناب را
نام ملا حسن در عداد علما معدود و در زمره زهاد و خداوندان دیانت و تقوی محسوب
بوده و از اهالی قصبه شفت است از اعمال رشت در جات اشان از زمان فطام
تا اوان بلوغ در آن بلد طی کرد و نیز برخی از مقدمات علوم ادبیت را بیاموخت و در ابتدای
جوانی که اوان نشاط و کامرانی است از هر گونه امانی و آمال کناره جست از روی
توفیق بدو روی کرده باکتساب علوم شرعیه راغب گشت و بجهت نیل مقصود روی
توجه باصفهان نهاد در محضر میرزا حبیب الله و میرزا هدایت الله چاپلقی که دو فقیه
بی مانند بودند بتحصیل اشتغال ورزید و چون میرزا هدایت الله را در میرزا حبیب الله
بیشتر در تدریس ممارست داشت و بساط افادت و افاضت وی اکثر ایام منبسط بود
بدانجمله تحصیل را در حوزه آن فقیه بجمال تکمیل افتاد و در عداد تلامید وی معدود
گشت و چون چندی بر آمد آیات ترقی و آثار علم از ناصیه اقبالش ظاهر گردید
و فروغ فضایل از جبهه احوالش ساطع آمد از لطف رفتار و حسن کردار و فرط تقوی

و ترقی در علوم که هر لحظه از وی ظاهر میگردید محل میل و صاحب ودایع و اسرار
استاد گشت مقارن آن حال میرزا هدایت الله را هوای رفتن جابلق بجهة سرکشی
عیال و صله ارحام در سر افتاد از فرط محبتی که بوی داشت دوری وی را نتوانست
بر خود هموار نماید از آن روی مصاحبت خود بدانجای ببرد در ایام مسافرت و مواصلت
چندان حسن معاشرت و امانت از وی دید که بیش از آن متصور نبود چون میرزا هدایت الله
استحکام آن محبت و امتداد آن مودت را می خواست لاجرم دختری که در پس
پرده عفت پرورده و زیاده طرف میل آن عالم جلیل بود بوی خطبه نمود و ضیاع
و عقار بوی سپرده باصفهان معاودت نمود ملا حسن با فراغ بال و رفاه
حال توطن جابلق را اختیار کرده زمانی بر نیامد که از آثار معهود بوجود فرزند
امیدوار شد و هنگام ولادت در رسید در همان قریه که موسومه بدره باغ بود
در سال یکهزار و یکصد و پنجاه هجری خداوندش منتی بزرگ نهاد و ویرا بدو ارزانی داشت
و هم از عهد مهد و هنگام صبی آثار رشد و صلاح و علامات فوز و فلاح از ظاهر
حالش لایح گردید و نیز آیات فضل و دانش از حرکات و افعالش واضح و پدر از دیدار
آن فرزند زیاده امیدوار گشته سپاس ایزد تعالی بجای آورد و چون بحد تمیز رسید
همت بتعلیمش بگماشت و علوم ادبیت را چنانکه باید بوی بیاموخت در زمانی قلیل
طی آن مراحل را نموده و شایسته بتحصیل علوم شرعیه آمد و چون در آن ایام آقا سید حسین
خوانساری که از فحول فقها و مرجع طلاب بود و مهارتی در تدریس داشت و شئون
و مقامات علیه ورا از پدر و سایر فقها و فضلای عصر شنیده بود از روی
شوق و نهایت میل طبع بدانسوی توجه نمود و در مدرس تدریس آن سید جلیل اشتغال
ورزید در اندک زمان رتبه فقاهت و آثار جلالت از وی پدیدار گشت
و از مراتب علوم شرعیه در آن مقام چندان استفادت نمود که بیش از آن

مورد

مورد و محل نداشت و هم در ایام اشتغال منظور نظر آن عالم بمانند آمد تقدیرات آسمانی
چنان اسباب فراهم کرد صبیه ورا که سلاله عصمت و عفت بود بنکاح خویش درآورد
و سالی دیگر در آنجا بکسب و تکمیل مقامات خویش همت نمود و پس بصوابدید آن سید
عالم رفتن عتبات عالیات را مصمم گردید پس از رسیدن بمقصد در اغتنام فیض
باب مراودت با علما مفتوح نمود از جماعت علما آقا محمد باقر بهبهانی را که از افاضل
مجتهدین و افاخم فقهای آن زمان بود برگزید و هم در نزد وی باکتساب مقامات فقهیه
و اقتنای درجات اصولیه بکوشید تا در آن دو فن شریف رتبتی بلند و مقامی ارجمند
یافت و زمانی نگذشت که استاد اجتهاد ویرا مسلم داشت و چون استعداد ورا
در اخذ علوم بدرجه کمال دید در مجالس انس آنچه میدانست از حق وی مضایقت ننمود
و هم بر ذکاوت و فقاهت وی چنان اعتماد پیدا نمود که در اکثر اوقات اجزای مصنفات
خود را بدو میسپرد و میفرمود با نظر دقت بیانات و تحریرات مرا نگاه کن اگر سهو
و خطائی اطلاع یابی بقلم اصلاح در تصحیح آن بکوش   بالجمله مدت زمانی
در زمره تلامیذ خاص و معتمدان آن فقیه جلیل اختصاص داشت و هم در آن ایام
باجناب شیخ محمد نجفی و آقا محمد باقر هزار جریبی مراودت مینمود و از آن دو فقیه
بزرگ بقدر کفایت از علوم شرعیه استفادت نمود چنانکه در شرح حال
وی مسطور داشته اند که آنجناب از این دو فقیه بزرگ نیز روایت میکند
چنین گویند که بعد از فراغ از تحصیل آن عالم جلیل را رای بر مراجعت عراق عجم
قرار گرفت جمعی از طلاب که با وی در مدرس تدریس کمال اتحاد بود ولکن
ضمیر وی اطلاع پیدا نمودند گفتند چون قصد عراق عجم را داری از استاد
اجازه مکتوبی لازم است که مایه اعتبار و سبب اشتهار گردد آنجناب اجابت
فرمودند مشک آنست که ببوید نه آنکه عطار گوید هر که را از فضیلت اثری است

اهل علم بیک نظر شناسند آن کسان که بر اجتهاد خود تصدیق کنند مثل جماعتی از اهل
بادیه را ماند که بدعوی بعضی از اعمال که بفلان مکان رفته و فلان عمل را
از اعمال کرده اند مجلسی از برای خود تمام کرده که مردم فریفته و مایه را بدان فقیر ببندند
اگر در واقع نفس الامر استاد در من چیزی از اجتهاد و استنباط نموده اند تصدیق را
ناچار و اشتهارش ناگزیر است یکی از اعاظم علما حکایت کرد که در همان
ایام که وی در نزد عالم اجل آقا محمد باقر بهبهانی اشتغال داشت میرزا عبد الله
قاضی ساوه از ایشان پرسیده بودند چه میفرمایید در اجتهاد میرزا ابو القاسم فرمودند
از ایشان سؤال کن که در حق من چه میگویند چنان عالم متبحری اشان از آن
بالاتر است که فقاهت و اجتهادش تصدیق خواهد بالاخره در آن اوان که سال
یکصد و هشتاد و چهار هجری بود از عتبات عالیات بجاپلق معاودت کرد
و در قریه دره باغ که موطن خود و والد بود چند اقامت نمود بدان سبب که آن
قریه وسعتی نداشت و طرق معاش از برای وی از هر جهة مسدود بود ایام عسرت
و تنگی بر او میگذشت بنابر آن حاج محمد سلطان که از اعاظم و اعیان جاپلق بود
و مردی خیر و ثروت و مکنتی داشت در حضرتش مستدعی گردید بقریه بابوکان که نیز
از قرای جاپلق بود توطن نماید لهذا از دره باغ بدان قریه نقل نمودند و حاج
مسطور او را اعانت بسیار و محبت بی پایان نمود بدان وسیله چند در آن قریه
اقامت نموده ولی بهیچ جهه او را اسباب تدریس و مراجعه کتب فراهم نگردید
یک دو نفر از اهالی آن قریه نزد وی بخواندن کتب مقدمات و منطق از قبیل
شرح جامی و حاشیه ملا عبد الله مشغول گشتند از آنکه آنجناب را اشتغال بفراگیری
و ترویج علوم شرعیه فراهم نبود بر همان قدر از تدریس خوش بود
و چون اهالی آن قریه بیشتر از سکنه سایر قرای جاپلق بی تمیز بودند و فرقی ما بین ایشان

و ملا

و ملا سبز علی مکتب دار و ملا شاه مراد پشمار خود میدادند و هم در آن زمان پسرش
از این خاکدان فانی بسرای جاودانی مقام گرفته بود لهذا دلتنگ گشته تکلیف
خود را در اقامت آن قریه ندید باصفهان منصرف گشت و در مدرسه کاسه گران
که از مدارس مشهوره آن شهر بود در حال اقامت بجست زمانی دراز در آن مقام
هنگامه تعلیم و افادات را گرم کرد و جمعی از طلبه در حوزه تدریس وی بجهة تلمذ
و اخذ علوم شرعیه گرد آمدند و هر روزه از بیانات وافیه و تحقیقات کافیه آن
فقیه جلیل بهره حاصل می نمودند مقارن آنحال ایشان را با علمای اصفهان دوستی
و کدورتی روی داد نسبت با ایشان در مقام توهین و تخفیف بر آمدند لاجرم از اقامت
اصفهان دلتنگ شده عزم رفتن شیراز نمود و آن اوان اواخر سلطنت
و حکمرانی کریمخان زند بود چون بآن شهر بار گشود جناب شیخ عبد النبی
که فقیهی مبسوط الید و از اعاظم علمای شیراز بود و پسرش شیخ مفید که در سلک
علما و فقها معدود بود و دست اطلاع پیدا نمودند که آن فقیه متقی بآن شهر تشریف
ارزانی داشته بپرسش احوال وی آمدند و حضورش را ادراک نمودند و آنچه باید
و شاید در خور قدرش احترامات بعمل آوردند در محلی نیکو و مکانی دلجو منزلش
دادند و هر لحظه بر شئون وی می افزودند و خدمتش را آنی غفلت نمی ورزیدند تا یک
سال در آن شهر ماند و از درهم و دینار برسم هدیه مبلغی بخدمتش فرستادند
مقارن آنحال از علمای اصفهان نامه معذرت و استمالت بخدمت وی رسید
ضمنا معاودتش را متمنی گشته بودند بدانجهة ثانیا باصفهان مراجعت فرمود لکن
از آنکه اسباب تالیف و تدریس اندکی فراهم گشته بود بتدریس و تالیف مشغول
گشت و از قضای آسمانی در اصفهان و سایر بلدان باندازه کتاب را قدر
و قیمت رفته بود که نسخه مرغوبی را بدرهمی کسی نمیخرید و کتبی را که سالهای دراز

خداوندان مکنت از اهل علم فراهم کرده بودند بجهة مهیا کردن قوت یکروزه
که بدریوزه محتاج نگردند بهر قیمتی که مشتری آرای قرار میگرفت میدادند
بدانجهة از آن وجوه از هر قسم کتاب که در کار داشت ابتیاع فرموده مایه آسایش
وجمعیت حواس می کردید پس دقیقه از خیال جمع و تالیف فراغت حاصل
نمی نمود مقوی این قول اینکه یکی از افاضل علما حکایت کرد که وقتی در خدمتش
حاضر بودم فخرالدوله حاجی محمد حسین خان قاجار که خود از اهل فضل وهم
علما را دوستار بود بدرک صحبت آن عالم اجل فایز گشت بعد از رسوم مقرره
متمنی گشت که مخزن کتب ایشان را مرور نماید بخادمی که مواظب کتب بود امر نمودند
معظم الیه را بکتابخانه بردند پس از رفتن از بسیاری نسخ مرغوب که در آنجا فراهم
بود تعجب کردند که چگونه میتوان بدین قسم کتب که استکتاب آن بسالهای دراز و مالهای
زیاد ممکن نیست جمع نمود فرمودند جمله این کتب را که ملاحظه نمودید زمانی
که در اصفهان بودم از علم و تحصیل آن اسمی باقی مانده و از کتاب قدر و قیمتی
بر جای نمانده بمبلغهای نازل ابتیاع نمودم و بیشتر این کتب را که می بینید بوزن
خریداری نمودم چنانکه وقتی در همان ایام از دکانی عبور مینمودم کتب بسیاری بروی
هم ریخته بودند فروشنده مرغوب خوش خط آنها را انتخاب کرده بود و نرخ داد
میکرد از قرار یکمن تبریز نرخ تومان از بابت میل طبع و شوقی که بجمع کتب داشتم نزدیک
رفته بعضی از آنها را مطالعت کردم نزدیک شد که هوشم از سر و حواسم از تن
بیرون رود مرا مبلغی زر موجود بود میزان و من تبریز زرها تسلیم کردم فروشنده
سنگ در ترازو نهاد و چند کتاب که دیگر گذاشته اندکی از وزن کم آمد نسخه
شرح لمعه که خطی از معارف خوشنویسان بود و مبلغی خطیر ارزش داشت بجهة تعادل
کفتین بروی کتب نهاده تا وزن چنانکه رسم است میزان بلکه فزونتر آید

پس کتابها

پس کتابها را بمنزل برده مطالعه و مرور نمودم حیرت بر حیرت افزود با خود
گفتم که از علم و اسباب آن اگر بدین قسم قدر و قیمت برود زمانی نخواهد گذشت
که جز اسمی از علم نماند جای سپاس است که اکنون بر عکس آن خیالی است
که کردم چنان علم روی در ترقی و کتب پربهاست که اگر نسخه از آنرا خواهند
تحصیل نمایند یا انتساخ کنند با مکنت زیاد کمال صعوبت را دارد القصه پس از مدت
زمانی که آنجناب در اصفهان بتدریس و تالیف اشتغال ورزید بجاپلق معاودت
کرده در قریه که نامش دره گورگشت یکچند اقامت فرمودند و جماعتی از طلاب
که در اکناف و اطراف آن قریه ساکن بودند بجهة اخذ علوم شرعیه نزد وی حاضر
می گشتند پس از چندماهی اقامت در آن قریه از بابت نبودن اهل فضلی
که با وی طریق معاشرت پوید و نیز منبر احکام شرعیه پردازد بصوابدید
جمعی از تلامیذ توطن دارالایمان قم را مصمم گردید با اهل و عیال بدان بلد
نقل نمود و این حکایت متقارن بود با انقراض دولت زندیه و طلوع آفتاب
سلطنت قاجاریه از افق اقبال پس در آن ارض شریف بساط تدریس بگسترد
و بزمانی قلیل جمعی کثیر از اطراف و اکناف بلاد و امصار روی بحضرتش
نهادند و در مدرس تدریسی باستفادت و استفاضت مشغول گشتند از آنکه
زمان او را مرجعیتی پدید گشت بسواره مالی بسیار از وجوه بر و غیر نزد
وی می آوردند و بارباب استحقاق میرسانید و هم از فیض افادت و برکت
انفاس قدسیه آن عالم بزرگ جماعتی از علما بمدارج علوم و اجتهاد ارتقا
جستند و روات ایشان اکثر از ویند مثل حاجی محمد ابراهیم کرباسی
صاحب اشارات و آقا سید عبدالله شبر و حاج ملا محمد کرازی
و حاج میرزا مسیح طهرانی و حاجی ملا اسدالله بروجردی

وحاج سید شفیع چاپلقی وحاج سید اسمعیل قمی ونیز جماعتی دیگر از علما هستند
که در زمره تلامیذ آنجناب معدود میباشند وروایتشان از وست وآنها خود
در نزد علما معروفند اگر چه بعضی از علما که شاگردی وی شهرت یافته اند در بدایت
امر در نزد علمای دیگر تحصیل علوم شرعیه نموده اند ولی آخر الامر تکمیل آن جمله در محضر
آن عالم فقیه کرده واجازه روایت واجتهاد ازو داشته اند مثل مرحوم حاجی
سید محمد باقر شفتی حجة الاسلام که بعد از تحصیل ومراجعت از عتبات عالیات
قریب هشت سال در حوزه تدریس ایشان تکمیل مقامات خویش مینمودند واجازه
اجتهاد از ایشان حاصل نموده اند بالجمله چون نوبت سلطنت وجهانبانی بخاقان
مغفور فتحعلیشاه قاجار رسید وبر اریکه سلطنت وجهانداری مستقل ومستقر گشت
زیاده از حد نسبت بآن عالم جلیل در مقام تعظیم وتجلیل بر آمده معتقد وموثق آن پادشاه بود
وهمواره در حضرت آن خسرو عادل محل قضاء حوایج خلایق شده می شفیع هر عاصی مجرم
چنانکه وقتی از اوقات جمعی از اهل فتنه وفساد در اگرفته محض رفاه حال برایا ولا بحبس
وثانیا بقتل آنها فرمان رفت انجماعت التجا بدو آورده واز اعمال قبیحه تایب شدند
آن عالم اجل بوسیله رسیله در حضرت پادشاه شفاعت کرد رقم عفو بر جریده اعمال ایشان
کشید وگشت معتمد الدوله میرزا عبد الوهاب که در آن اوان منصب منشی الممالکی داشت
از جانب سنی الجوانب شاهنشاه در جواب آن فقیه اجل نامه بطرز مناجات نگاشت

وصورت آن نامه این است

بار خدایا کریما کردگارا رحیما زهی خداوند توانا که ناتوان بنده را رقبت کیستی خدایی
دادی وبکار خویش فرومانده را قدرت فرمانروائی بی هیچ طاعتی جهانم در قید
اطاعت آوردی وبی هیچ خدمتی هر گونه نعمتم میسر کردی زهی خجلت که شبی
بر آستان طاعت سر ننهادم وبر استی پشت عبادتی خم ننمودم از کرم

صورت نامه معتمد الدوله از جانب خاقان مغفور به میرزای قمی طاب ثراه

روز افزونت آستانم مطاع سلاطین است وروی نیم در زیر نگین اگر بر بروران
واگر بازوی شیر دوم موی اخت	ما کان الا بقوتک	زمانم چیره دستی است
کوکب چشم را سعادت دادی در کوکبه چشیم نصرت	لا حول ولا قوة الا بالله	

نهادی کف انعام بر دوستان باز داشتی ودست انتقام بر دشمنان دراز
کردی زمانی زیانی ودمی غمی ندیدم نفسی بی نیل هوسی نکشیدم
نه هرگز بر دلم دردی نه بر خاطرم گردی جهان جمله آوردی کام جهان آرا
ادای شکرت را سپاسی سپاست را قیاسی نیافتم نه سعادتی که در بندگی حضرت
تقدم تقربی پویم ونه عبادتی که بدان خوشنودی حبیب جویم بدوستی یکی
از دوستانت بر جمعی از دشمنان دولت هنگام قدرت عفو آوردم وثواب این
صنع را نیز وقف صحیفه اعمال او کردم واین صحیفه را برای حجت نگاشتم انتهی
چنین مسموع افتاد که ایشان کمتر تجسس در عقاید کسانی که در عداد اهل اسلام بود
مینمودند همینقدر که ظاهر حال اخارج از قانون شرع انور نمیدیدند برابقای
آنها انکاری نمی فرمودند چنانکه وقتی میر عبد المعالی همدانی ملقب بسرخ علیشاه
که از صوفیه بود وهم از سلسله شاه نعمت اللهی محبوب میشد در دار الخلافه طهران
او را نسبت بفساد عقیدت وسوء سریرت منسوب ساختند نزدیک بان شد که کار منتهی
بقتل وی گردد خاقان مغفور او را نزد آن عالم جلیل فرستادند در مجلسی که مشحون
بوجود علما بود وهم تلامیذ او حاضر بودند از عقیدت وی سوالات فرمودند جوابات
سوالات آنجناب را بر قاعده وقانون شرع داده وزیاده از حد اخلاق واحوال
او مطبوع افتاد پس به او فرمودند تورا با این حسن اعتقاد که هست چونست که جمعی از دور
خود گرد کرده وهمواره اغوا ایشان عرض کرد عسرت حال وتنگی معاش مرا بر آن
باز داشته فرمودند اگر بطریق قناعت قدم میزدی بیچاره احتیاج بدین افعال

واعمال بپند امینسود نمی اثنای همین جواب و سؤال خنه از دیوار یا سقف پیدا شده موشی بیرون آمده خرواری گندم بر زمین بحیث شرح علیشاه مجال باقیه عرض کرد این علالت است من قناعت نمایم و شما انبار میرزا از این صحبت خنده زیاد و بست داده زیاده اش نواخت و اسباب معیشت او را فراهم کرده در سلک محرمان خود او را منسلک ساخت در سنه یکهزار و دویست و هفده هجری در دارالخلافه طهران بجهة عروسی نایب السلطنه بعید مبرور بحکم خاقان مغفور جشنی بزرگ برپا گردید چنان امر اقتضا کرد که صلای عام در خوردن شراب مسکر در دادند و هر یک از خداوندان منصب و حکام و وزرا که در آن جشن حضور داشتند فرمان رفت که تخلف ننمایند حاجی محمد حسین خان نظام الدوله که در آن اوان بیگلربیگی اصفهان بود و بجهة همان سور بدارالخلافه احضار شده و بعد از شنیدن این خبر ده هزار تومان تقدیم حضور خاقان مغفور کرده و مستدعی معاف شد بعد از انقضای ایام جشن و رخصت از خاکپای شاهنشاه بر رسم مقرر بقم وارد شده بنابر قانون همیشه بخدمت آن عالم اجل رسیدند در اثنای صحبت حرفی از جشن سلطانی و آن حکم که در باره عموم مردم صادر شده بود در پیوست نظام الدوله تفصیل دادن ده هزار تومان و نخوردن شراب را بعرض آنجناب رسانید ایشان از این صحبت روی درهم کشیده بر وی برآشفت و فرمود خوب کار نکردی که شراب حلالی را ترک نموده بر عملی حرام مبادرت نمودی خوردن یک جام شراب در صورت مجبور بودن اولی بود که مبلغی مال از ارامل و ایتام را بجبر و عنف گرفته در محلی که غیر مناسب باشد صرف نمائی آن عمل را عفو الهی شامل بود و آن دیگر که از روی تجری و خودنمائی بوده جزای آن چه باشد جناب معتمد الدوله میرزا عبدالوهاب تفصیل جشن بور و آن را با بیانی نیک بطرزی خوب و روشی مرغوب مسطور داشته چون نهایت جزالت و فصاحت را داشت و با این حکایت که مرقوم گشت کمال مناسبت را در این مقام دارد تمام آن را نگاریم

شبی چون صباح صبوحی زدگان با یه فتوح و دمی چون لوح راح رسیدگان مفرح روح در کنجی نشسته دیده بر خواب غفلت بسته بودم نه بر سر از درد دل اکسیر شهوات نفسانی خماری و نه بر خاطر از هوای گرد آمیزه تعلقات جسمانی غباری نظری بکار خویش کردم و روز کار پیش بخاطر آوردم با خود گفتم عمری در وادی تعب بسر بردی و روزگاری در رنج طلب در دی هر قدم منتظر قدمی و در هر کام متهر کامی بودی از این چه سود و از این چه گشود نه دمی از طلب آسودی و نه قدمی بساحت مراد سودی گهی چند بی علاقه گاه در حجره تحریر ریاضی کرسی نشین حلقه تدریس و گاهی در پرده تصویر الهی حدت بین تشبیه و تقدیس ناطقه را منطق منطقی آموختی و طبع را از طبیعی طبیعها سوختی از مشارق اشراق لامع و با مسالک شرع تابع و خلاف مشائین را بصوف تصوف جامع شدی استجمار اخبار بااستبصار غنی وافی و کافی کردی و استفسار تفاسیر بضمیری بیضاوی صافی سحری نگذشت که در دعای بی اثری از اشک خونین و آتشینت رخساره کهف الخضیب در اضطراب نرفت و روزی نیامد که گوش پند نیوشت از سخن زاهدان بهره یاب و از نصایح جاگاهت دل در ومندان در عذاب نبود این طرفه که طرفه غافل نشستی و از هیچ طرف طرفی بر نبستی ندانستم با اینهمه تک و پو محرمان حرم قدس بچه جرم چون مجرمانت در حریم حرمان نشاندند و با اینهمه آمد و شد آشنایان خلوت یکتائی بکدام جنایت چون بیگانگان راندند از تلف عمر سلف و تشنگی از طلف علوم صلف با بخت خود در جنگ بودم ناگاه سروش غیبم بگوش این نکته خواند و پیک قدسم بهوش این مژده رساند

بر آستان نشین گر نجات راهی نیست
کجا روی که جز این آستان پناهی نیست
گاین در که مادر که نومیدی نیست
نومید مباش و حلقه بر در زن

ولی در مجلس مستان خرمی پرستان را راه نیست و از از بیدلان خجل دلدادگان آگاه نه

برهان ور وتسلسل مسلسل گفتی وشنیدمی ای زلیسال مهرسلسله مویان وری
کشیدی حرفی بزبان بی زبانی نگفتی ورمزی از دفتر اشنائی نشنفتی اکنون ورق
ما سبق بشوی وازین ورق سبقی بجوی ازین باده جامی نوش کن وهرچه دانی فراموش کن
انگاه درحریم حرم محرمی و دم قدسیان اهم م پس ازین بشارتم بجامی اشارت
رفت بر گرفتم و گفتم

شربت ولکن لا من الکاس اشرب	طربت ولکن لا من الخمر اطرب

بهشیاری مستی زبادپرستی رستم وبجمع حق پرستان پیوستم سراسر کون را
ازین باده سرمست دیدم ولی بیخبر از مستی وجمله جهان را در دست نیستی یافتم ولی
با تهمت هستی هرکه دیدم در عین خاموشی ذکرش ورد زبان وهرچه رسیدم
دربین فراموشی یادش مونس جان هم مجلس افلاکیان از باده شوقش پرشور
وهم محفل خاکیان از پرتو مهرش پرنور خمخانه سپهر را درگشاده دیدم مجره
چون پیری پشت خم در پای خم ایستاده سیارگان را صلای باده داده ساقی
دوران در پیمودن شراب چندان شتاب داشت که درد و صاف باده
کیا هم را بساغر ماه ریخته نور غره اش با کلف آمیخته عطارد را گوئی شراب ممزوج
داد که بعبادت دیرانچنان از نظر کی برفت فراج دیگری گرفت مشتری چون
متاع زهره را خریداری نمی دید چون زاهدی در مجلس رندان لاحول زنان کنجی خزید
مریخ از نیافتن باده کهن چون ترکان موکب شاه سر پرخاش داشت وکیوان
برسم هندوان خرگاه دیده براه انتظار بازگذاشت باده فروش چون
مجلسیان باده نوش را از فقدان شراب در خروش دید از تحریک چوب تبدیر شراب
افتاب پرداخته چند خم مشرق را سر بخشت ظلمت انباشت پس از زمانی بدستیاری
نسیم سحری آستین از ساعد سیمین برگرفته قدح زرین را از راح ریحانی لبریز

وشمیم نسیم را از روایح آن مشکبیز کرد ناهید که هرگز از اطراف خم باده جدا نیفتاده بود
بپرده گوئی باده جویان از صبح صادق وشفق بربطی وبطی برکنار وپیش گرفته
درکنار افق آهنگ این ترانه ساخت   بیا دوساقی بگیریم جامی
که دوران گردون نگردد بکامی   روشنان از آن باده هنوز نوشیده بخواب
مستی در حجاب ستوری چشم پوشیده خفتند وطایران بوستان از آن پرده نوائی
نشنیده وپرده طاقت وصبوری دریده گفتند   سحر خفته بودند یاران دریغا
که باد صبا داشت ازوی پیامی   کهن پیر دیر سال دیر روزگار چون خم
پر از باده واسباب نشاط آماده دید پیرانه سر هوای جوانی نموده ساغر فتابرا
که تا آنزمان باعتدال آورده بود خود برگرفته بسر کشید شاهد روزرا
در بر عادت دیرینه جور وکینه از دست داده وبا اشنا وبیگانه بعادت مستانه
بنیاد مهربانی نهاده از اثر آن باده در محفل مسدس جهات مربع نشینان امهات تکیه زن
چار بالش کیفیات شدند واز ذوق آن مدام آبا سبعه بحرکات شوقی روان
واطفال موالید از پی یکدیگر دوان آمدند مرا که هم از شراب دوشینه در سر شوری
ودر خاطر سروری بود دعای نشاطش را مستانه دعائی گفته چون بجالت خوش
دیدم صحبتش را گزیدم وگفتم   تا زهشیاری چه دیدی کاینچنین مست آمدی
بر غلطم عتاب آورد وبدین ترنم جواب گفت   رفت اگر باده باعث نقصان نمی بود
امروز در فزودنش مسلم است   عیش خلف خلافت شرف شرافت
مصدر صدارت مفخر فخامت مهب موهبت معدن معدلت شاهزاده آزاده
عباس میرزا زاده الله تعالی شرفا ومرا که یکی از دیرین بندگان آن
آستانم از منتی خبر در خصت باده پادشاه زمان شاهنشاه جهان قاآن
قیصر غلام جمشید خورشید جام سایه آفتاب جود آفتابی سایه اش جود

آسمان تخت جوان بخت ملک سیرت فلک سریر مشتری بصیرت مهر ضمیر قمرش
مسرعی در رکاب حلمش حاجبی جناب تیرش دبیری فصیح زهره اش خادمی بصیح
وجودش بی بدایت وجودش بنهایت خشمش عفوانگیز قهرش مهرآمیز بخشش
زرافشان تیغش سرفشان پامرد دست رفتگان دستگیر ازپافتادگان مسئول
عطایش سؤال مأمول سخایش آمال فضای ملکش وسعت فزا ادای امرش احکام
قضا از پی عزم او شتاب فلک از شرم رأی و حجاب ملک در دشت جودش
دریا سرابی زنجر جاهش گردون حبابی در بار جودش نصاب کرم در بار
حکمش رقاب امم قلم خشمش صرصر بر رقم عفوش اندک پذیر شاهباز عطایش
فاقه شکار صید سخایش دلهای فگار دستار خصالش گهرریز تیغ آب مثالش
شررخیز ناوک تیرش همیشه در تن اعدا صدرنشین پایه قدرش بصدره بر سدره
صدرگزین ستون سنان جان ستانش خرگاه جهانبانی استوار داشته و ستون
خشمش خواب شیرین در چشم خسروان نگذاشته حدت تیغش بحدی که هوند مهر عاشقان
از دلبران تیغ اندبرید جذب کمندش چندانکه زاهد از مجلعه رندان تواند کشید تیغش
پرآب از آنست که قرارش در کف دریاست تیرش در التهاب از آنکه پیوسته
در دل عدا آفتاب بر فلک اکنون عکسی از ضمیرش چنانکه در آب عکس آفتاب
جوهر بدار شمشیرش در انسان که در آینه عکس امواج آب در معرض رزم سازی
بر عارض سیه بختان تیغش آفتابی ظلمت اندوز و در هنگامه ترکتازی دل
تیره روزان تیرش شهابی اثرسوز بر گرد آوردگاه گرد توسن تیزگردش
سحابی شهاب خیز و در عرصه جنگ خنگ بید رنگش برقی سحاب انگیز هنگام
اهتزاز تندباد غضبش اگر فلک فلک اجلش لنگر نشدی ملک ملک را غرقه موجه
فنا ساختی و در التهاب شعله قهرش اگر ترشح سحاب رحمت ابی برآتش خشم

نزدی از رشک تا بسماک سرتاسر این بحر اخضر گداختی مزاج سلطنتش از امتزاج ارکان
چهارگانه کرم رأفت و غضب و سطوت حاصل و ابطال تعاطی معتدل حقیقی بعد
تحقیقش باطل گمی از بحر کفش دمی که عرض ایادی به کفاف مسلمت ایادی قعر عالم
امکان و منی از ترشح کرمش بی که باز ورق تخیل حاجات عالمی از آن عبور
نتوان از باران افضالش در گشت آمال بی برگان سبز و سؤال روید سرعت
قبولش در ادای سؤال برق آسا خرمن انتظار منتظران چو بدلاله باغ کرمش بی داغ
انتظار سرو آزاد بندگیش را پای در دل احرار از اثر عدلش جهان چنان شد
که از تابش ماه قصب ایمنی به ثمر جودش در زمانه کی آن بود که نهالی بی ثمر سرکشیده
تیغی بر پیکر دلیران که ماه قصب در برابر آورده و سر و ماه بر آورده در دبستان
فکرتش از حیرت ابهام بدیهیات افلاطون خم نشین چنان مانده که جنینی در ظلمت
رحم سرانگشت ابهام بلب دارد در دار السرور مملکتش ظلم بیچا مان غریبی را
ماند که جز رسم رو ستانیده از دهشت و حیرت پای جسارت بهیچ جا بگذارد
گوهر کفش صدفی که بحرها در میان دارد و سلسال طبعش بحری که گوهرها در بیان
در بیان گذارد گوهر موزون سخن از غواص خیال هنوز از بحر طبعش بیاورده
منظوم باید و بکر معانی مریع از خلوت سرای فکر سخنوران بعقد نظم در نیامده
بحجله مدحش شتابد گذشتن سفینه سخن از بحر پرشور طبعش نسرین کاری الواح طلا تحقیقت
صحایف کلام الهام نظامش در ساحت فسیح مدینه معنی منجر فصاحت و نقش ابنها
تا ابد سرگرانست مدتش را تا بدایت بدهقان آسمان را اگر حرکت بر قدر خواهش
نبودی ماه قدر روزافزونش همسری توانستی بوستان را اگر آفت خزان
نرسیدی با خلق خلد مونس برابری جستی بجز کلاه سروری کسی را با او بر سر همسری
نیست غیر از تاج خسروی بکران ابر او لاف برتری آسمان قطره ای است

که تقاضای آستان قدرش بر بر چکانند و زمین مشت غباری که فراشان بارگاه
جاهش از ساحت آن رانند بر کناری افشانند و اندر نسیمی که از گلشن اقبالش وزد
هم غنچه دل دوستان شکفته و هم خار بر خاطر دشمنان آشفته دارد صرصری
که از مهب مهابتش آید هم غبار ملال از خاطر هواخواهان پردازد و هم آتش در دل مخالفان
شعله ور سازد و در موسم بهاران گلشن پر گل از گلزار عنایتش مشت خاری
در هنگامه دیماه و خزان از صرصر قهرش مستعاری اگر پرتوی از رایش با تابش شمس
تافتی دیده خفاش حوادث فردا را این من الامس یافتی اگر صورت شراب
و می تصویر خروشش در آید و هیات خم دم از افلاطونی زند و اگر پیکر کباب
سعادت عنایت با دلسوختگان نظری نماید چوب شبان اثر ثعبانی کند
آبی در جویبار ریاض ملکش که پیکر بی ثبات حباب از آن حیات خضر یافته
شرابی جام لیلی وشان بزمش که در سرمستی آن عقل خردمند مجنون صفت به ریوزه
هوشمندی شتافته از آستان آسمان مثالش اقبال کجا رود که هرگز بجایی
خوشتر از آن نرسیده و شاهد ملک بکام دیگری چرا شود که زیباتر از بخت جوانش
ندیده هر شام آسمان پور اختران خود را بیارآید که باشد شبی خادمان ایوانش
بسوی نشیب بنگرند هر صبح رضوان پاس خیابان از آن دارد که شاید حوران ورای
بر فراز خلد ساحت ایوانش دیده از طرف خیابان بگذرند نگردیده و گردون و زمین
بحسرت بر پایه قدر جلالش دیده و که هر صبح و شام بر بساط دایی خام روانست
و یا نسیم بهاری اثیمی از لطفش بشام باغ رسیده که بسراغ آن از زاغ
بباغ و از شاخ بکاخ دوانست اگر لاله نگون بخت دشمنانش تیشه بخت
دلش پر خون و پر داغ از کجاست اگر بید مجنون هوای همدستی مخالفانش
نزیست سر افکنده و بی ثمر چراست دوشم با خرد در مدایح او سخنی می رفت

گفتم

گفتم نسیم بهار شمیمی از لطف اوست گفت زینهار مگر ندیدی که غنچه بیکدلست و سرو پای در گل
اگر زیب باغ از اثر خلق اوست داغ بر دل لاله از چیست و چاک سینه گل از کیست گفتم
اگر قدرش در سپهر چو نیم رواست گفت این بخر کوته نظری نیست گفتم اگر ذاتش عقل نخستین
گویم سزاست گفت اینهمه بیخردی چیست گفتا سایه خداش خوانم گفتا تا سایه چه باشد
گفتا از خدا جداش دانم گفت اگر شرک نباشد چون خرم دم چنین گوید و ادی بی پایان
دهش بچه پیرو سپارم همان به که وصفش در عهده زبان عجز و بیان خموشی گذارم
همین حسب حالتم بس که نامش بر زبان آرم و هو السلطان بن السلطان السلطان
والخاقان بن الخاقان بن الخاقان ابو الفتح و المعلی السلطان فتحعلی شاه
قاجار از حسب تا بنگری برتر ز برتر میرود   از نسب تا بشمری سلطان بسلطان میرسد
سقی الله مدته بمدامة الدوام و اسقاه بمدته الادوار بکاس المرام اگر در سر هوای
می پرستی داشتی صرصر خزانها پی جسارت بر سر شاخ رزان نگذاشتی و اگر
خروش قدح اقداح راح نمودی علی الصباح شریعت الی الرواح مدام از کف
صباح مباح بودی همتش تا بجائی که هوای باده نیز دست طلب در بر ساقی گشاده
و رحمتش تا بحدی که بر تحتی خون رزان هم رضا نداده خروش دشمن باده
افتاده چنانچه باده دشمن هوش و ساغر از دستش همان دیده که سبحه از کف منبر دوش
ولی از آنجا که در هر سر هوائی و با هر خاطر تقاضائی است و در این سور پر شور
از نزدیک و دور مردم موالف و مخالف از اصفهان تا شیراز و عراق تا حجاز
و نشابور تا ماوراء النهر بلکه از هر مملکت و شهر در آستان استان نوای دستان سازی
قانون نشاط را هم داستان آمدند دستوری رفت که هر سوی با سودائی کسی
و هر کسی با هوسی که هست سر خویش گیرد و بکیش خویش آیین عیش و سرور در پیش
اگرا حیانا زاهدی از سبحه و سجاده ملول و از خود ستائی و خویشتن ستائی

عذول آرند و وعاظ بوالفضول بی ملامت و نصیحتی بصحبت رندانش گذارند و اگر نعوذ بالله
رندی می پرست دل از ترک مستی بسته سر خویشتن پرستی دارد رندان مست دست
از دامنش بدارند و گریبانش بدست زاهدان سپارند ساز طرب ساز شده و در میخانها
باز الحمد لله زجمع مستان حلقه می پرستان کسی گرد زاهدان خود پرست نگشت و لی
از سر طرف اهل دل بر سر مستی از دست داده و از مشرب صافی می گفت

ای فقیهان بسلامت منزل گیرید — که مرا تا بدر دیر مغان کاری هست

و از زبان چنگ و عود این ترانه می شنفت

بشارت باد خاصان حرم را — که عزم کعبه دارد بت پرستی

پنبه که در دهان صراحی بود بگوش نصیحت نیوش دادند
و عقده که از زبان چنگ گشود بر لب حریفان غماز نهادند کشتی ساغر باده
لعلگون چون گونه خوبان از حیا افروخت
خونین از دیده عاشقان شرح آموخت

کأنها حمرة فی خد منخجل و یا شراب
کأنها دمعة من عین مهجور

دشمنان کهن چون یاران نو رسیده بصحبت هم پیوستند و دوستان نو گزیده
چون دشمنان دیرین می بی یاد هم نشستند و در هر کناری سری و کناری یاری و دستی
در میان نگاری خبر غم که پا در میان کاری نگذاشت و بر سر رهگذاری دستی
بدست همین ستم بود که سر گریبان داشت پس از یکی دو هفته باز از درگاه آسمان
جاه که در حقیقت حریمش شارع شریعت و طریقش مسلک طریقت است امر شد تا میخواران
در میخانها بستند و زاهدان نفر اعتبار در دکان خود فروشی نشستند و درد کشان
مصطبه که دانی دانند از این نکته غافل نمانند که براین پادشاه آگاه که پیر خرد
دانشش کودک دبستان و افضال حکیمان و شش روان مانند اطوار مستان است
البته امری بمصلحت و حکمی بحکمت نتواند داد و در این حضرت نیز قطع نظر از مصالح ملکی
و فواید ملکی که بیان آن در خور این مقام نباشد کافت و فواید شرعی حاصل آمد که بر هر کس

بر سر از شراب بی خمار دانشش اثری در سر باده کشان باد و تحقیق تمیزی دارد و از آن
غافل نخواهد بود یعنی ثابت که کمال عبادت و ظهور اطاعت در حالت استطاعت
و قدرت بر معصیت باشد و سر گرانی خمار شهوتی است منکر ضمیر است اگر احتراز از مناهی
نه از پی پاس ناموس حکم الهی بلکه برای ننگ و نام و ملامت انام است بنای ریا
شرک مشرک بلکه کسیکه از حضرت خالق شرم ندارد و از مخلوقی چند اندیشه دارد در کیش
اهل تعیین کافر پس حکم پادشاه داد کرد و اثر مترتب شد آنانکه منکر باده از انکار
زاهدان بودند از حجاب کفر و شراک شرک رستند و کسانیکه بار خصت پادشاهی قدرت
بر ملاهی اقدام بدان نمودند بار باب تعیین و عباد متقین پیوستند و بالجمله هر که
جرعه از باده نوشید مسلمان شد و هر که چشم از مستی دوخت روزه پوشید کاملان از میان
تا صهبای مهر و ساغر ماه مدام بجام و کام دوران است دوران باد و مهر بکامش باد

اقبال مدام بجامش باد — غم دور ز حسن خاطرش باد — پیوسته نشاط بر درش باد

حکایت کرده اند که مابین ایشان و آقا سید علی طباطبائی صاحب شرح کبیر در مسائل
شرعیه مخالفات و منافرات بود چنانکه میرزای قمی مویز مطبوخ را قبل از ذهاب
ثلثان چون آب انگور بر عدم پاکی و حرمت آن حکم نموده و جناب آقا سید علی
بر طهارت و حلیت آن فتوی داده وقتی در ایام مرجعیت تامه آنجناب محض زیارت
عتبات عالیات مشرف شدند صاحب ریاض احترامات لایقه از ایشان فرمودند
تشریفات آنجناب را شبی از جماعتی علما دعوت نمودند و حضور ایشان را نیز تمنی گشتند
پس از انعقاد مجلس و انقضای صحبت خوان گستردند و خوردنی حاضر نمودند آنجناب
چون لقمه از غذای مطبوخ بدهان نهاد معلوم گشت که مویز در آن پخته بودند
فی الحال از مجلس برخاسته آب خواسته دهان شستشو کرده بمجلس مراجعت فرمودند

صاحب ریاض را معاتب کرده فرمودند نیکو ضیافتی بود که رنجش مهمانرا خواستی ایشان از غفلت خود معذرت خواستند و بدلجوئی آنجناب مبادرت جستند شخصی از اهالی مجلس بعرض رسانید که در اجتهاد شما و بزرگوار جای سؤال و جواب نیست ایشان اکنون موزر مطبوخ میخورند و شما بدین قسم اجتناب دارید فرمودند ایشان شجاعت جبن خود اطمینان دارند مرا نمیرسد که در این معرکه دلاف برابری ایشان زنم و نیز یکی از مشاهیر علما حکایت کرد که صاحب ریاض زیاده از حد طلیق و بلیغ بود و حفظی وافر داشت در مجلس مناظرات و مباحثات علمیه کار را بر آنجناب تنگ میگرفت وقتی در مسئله از مسائل فقهیه گفتگو مینمودند جناب آقا سید علی صدای خود را بلند کرده گفت بگو تا بگویم ایشان با صدای ضعیف فرمودند بنویس تا بنویسیم دلایل قوی باید و معنی نه رگهای گردن بحجت قوی و غرض آنجناب این بود که گفتگوی مجلسی و بلند کردن صدا توضیح و قباحت کند نه تعیین فقاهت و دیگر مناظرات و مباحثات مابین ایشان و آقا سید علی اتفاق افتاده که در ترجمه آن سید اجل مسطور خواهد گشت میرزا محمد نیشابوری معروف باخباری در رجال کبیر خود در ترجمه آنجناب کلماتی ذکر میکند که ایراد آن در اینمقام چون خالی از فایدتی نبود تمام آنچه را که در شرح حال این فقیه اجل نوشته با توضیح آن کلمات مینگاریم صورت ترجمه میرزا محمد این است که مسطور میگردد

ابو القاسم بن الحسن الجیلانی اصلا الجابلقی مولدا و منشاء القمی جوارا فقیه اصولی مجتهد مصوب یروی عن شیخنا محمد باقر البهبهانی متبر الحدیث

گوید فقیه است یعنی عالم باحکام شرعیه فرعیه است از ادله احکام که ادله تفصیلیه است نه ادله اجمالیه که مقلدین راست اصولی است یعنی عالم باحوال ادله فقهیه است و احکام شرعیه را چنانکه باید برادله آن معرفت دارد مصوب است یعنی مثل علما

سنت است که میگویند خداوند را در واقع نفس الامر در لوح محفوظ حکمی نیست بلکه حکم او تابع آراء مجتهدین است هرچه ظن مجتهد استقرار یافت همان حکم خداست و این خلاف مذهب امامیه است که خود را مخطئه مینامند و اعتقادشان این است که خداوند را در واقع نفس الامر برای هر واقعه و قضیه حکمی در لوح محفوظ هست مجتهد بعد از بذل جهد بهر حکمی از احکام الله مظنه بهم رسانید اگر آن حکم مظنون مطابق با حکم الله شد دو اجر و دو ثواب دارد یکی بعوض تطبیق کردن مجتهد احکام را با حکم الله واقعی و دیگر باز از زحمت بذل جهدی که کرده است و اگر مظنون مجتهد که حکم ظاهری است مخالف شد با آنچه در واقع در لوح محفوظ است یک اجر دارد باز از زحمت کشیدن و بذل جهد و عمل و اتیان بحکم الله ظاهری ماجور و مثابست بسبب امتثال حکم ظاهری و برائت ذمه که تحصیل نموده است و هم او گوید که وی معاصر ما بود و روایات او از شیخ و استاد ما آقا محمد باقر بهبهانی است و زیاده معتبر الحدیث است تا اینمقام آنچه نوشته شد از رجال میرزا محمد اخباری است با توضیح کلماتی که در حق آن فقیه اجل مسطور داشته در رجال بعضی از علمای معاصرین که در ذیل کلماتی از ترجمه میرزا محمد اخباری نقل کرده اند چنین نوشته اند که در فضل و بزرگی آن عالم اجل همین قدر کفایت میکند میرزا محمد اخباری که با آنجناب همواره در مقام عناد بوده او را معتبر الحدیث میداند با آنکه در محل توهین علما و دوستان ایشان از تعبیر بتجاسر کرده که مخفف ابو القاسم باشد نظیر اشتقاق جعلی و دوستان آقا سید علی طباطبائی را با ازارقه که جمع ازرق باشد و دوستان شیخ جعفر نجفی را باموئیه پس چنین کسی در مقام تخطئه آن فقیه بیشتر از این نتوانسته است بگوید که مصوب است با آنکه خلاف واقع است با بعالم نسبت تصویب و حال آنکه نیست مصوب در نزد امامیه مگر کسیکه قائل است بتعدد احکام الله واقعیه بحسب تعدد

آرا مجتهدین موافق مذهب آن کسانیکه میگویند چیزیکه مؤدای ظن مجتهد است
درایش آن قرار گرفته آن مؤدی حکم الله ظاهری است در حق آن مجتهد و کسانی
که مقلد آن مجتهد میباشند و هرگاه خلاف آن حکم بظهور رسید که آن مظنون
حکم خدا نبوده است نیز ماجور و مثاب است از آن روی که استفراغ وسع و بذل جهد
برحسب تکلیف شرعی خود و بسبب رفع عسر و حرج در دین قویم بعمل آورده است
و این معنی با معنی تصویب که اعتقاد عامه است منافات بعید دارد و بعضی از علمای
رجال چنین مسطور داشته اند که تخطئه دادن میرزا محمد آن فقیه را بتصویب در نسبت
از جهة افراط وی باشد در باب حجیت ظن مطلق از برای مجتهد بآن قسم که عامه را
عقیدت است حاصل عبارت اینکه مضایقه ندارند ایشان از اعتنا باستقرا
و قیاس در هنگامیکه افاده ظن از برای مجتهد کنند آنچنان ظنی که ادله عقلیه و نقلیه را
بر وجوب ملاحظه آن ظن برهانی است متین و دلیلی محکم مختصری از معنی
تصویب این بود که اشارتی بآن رفت تفصیل آن خود در کتب معتبره علما
مضبوط است چون در اینمقام بیش از این احتیاج بتوضیح و تصریح نداشت از رقم
آن انصراف جست از بعضی علمای معاصرین که در حضرت آنجناب سمت
مصاحبت و ملازمت داشتند مسموع افتاد که در اواخر عمر بسبب کثرت مطالعت
و تالیف ضعفی در بصر و سنگینی در سامعه ایشان پدید گردید از آن روی کمتر متصدی مرافعات
و مشاجرات می گشتند و میرزا ابوطالب حسینی قمی که از اجله علما و از تلامیذ
خاص آنجناب بود و در حضرت آنجناب سمت مصاهرت نیز داشت باذن
و امضای ایشان متصدی اجرای احکام شرعیه بود و انجام و انجاح امور خلایق را
مراقبت می ورزید چنانکه تفصیل آن در شرح حال میرزا ابوطالب مرقوم خواهد افتاد
بالجمله روزگار آن فقیه کامل همچنین بترویج شرع و تالیف کتب میگذشت

تا در سال

تا در سال یکهزار و دویست و سی و یک هجری بجوار رحمت رب العالمین منزل
گزید و در قبرستان قم مدفون گردید اکنون قبر وی در قم مشهور و مزار مسلمانانست
میرزا کوکب خراسانی که از فحول شعرای معاصرین سلاطین قاجاریه است
قصیده غرا در تاریخ وفات آن عالم ربانی گفته که مصرع تاریخ این است

نقطه مسکین هائی از زلف مشکین غزال
از جهان بجنان صاحب قوانین رفت

و نیز بعضی از شعرای دیگر گفته اند
آنجناب را مؤلفات و مصنفات

در فارسی و عربی بسیار بوده بعضی از آن کتب از سواد به بیاض نرفته ولی مصنفات
و مؤلفات و کتب و رسائل و تعلیقات مشهوره آن عالم از این قرار است
کتاب قوانین در اصول زیاده از حد طلاب علوم دینیه را از آن کتاب مستطاب فواید
حاصل است و چند نسخه از آن اکنون در دار الخلافه طهران بطبع رسید و حکایت کرده اند
که چون این کتاب شریف مرتب و مجلد گردید یکی از علما نسخه از آن از عتبات عالیات
نزد جناب بحر العلوم بردند پس از مطالعت و اطلاع بر بعضی از مطاوی آن فرمودند
که مؤلف این کتاب ابعد از اتمام از کثرت فکر و مطالعت باید بعضی از مشاعر وی را
آفت رسیده باشد و همچنین بود که آن سید اجل فرموده بودند بعد از اتمام کتاب در سامعه
و باصره ایشان سنگینی و ضعف پدید گشته بود حاضر آن سید اجل در شگفت ماندند
کتاب غنایم در فقه در ابواب عبادات   کتاب دیگر در فقه موسوم بمناهج در ابواب معاملات
کتاب جواب سؤال   کتاب معین الخواص   کتاب مرشد العوام
رساله در اصول خمسه اعتقادیه و عقاید حقه اسلامیه   رساله در فقه و اصول و کلام
مقالات متشتته و تعالیق متفرقه در سایر مراتب علمیه   رساله در قاعده تسامح در ادله
سنن و کراهت   رساله فی جواز القضاء و التحلیف بتقلید المجتهد   رساله در حرمت
عموم ربا بالنسبه بسایر عقود و معاوضات   رساله مبسوطه در ابواب فرایض و مواریث   رساله مبسوطه دیگر

میرزا ابو طالب

از سادات صحیح النسب حسینی و از اجلاء علما و فقهاء زمان خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار بود
و در عداد معتبرین این طبقه جلیله معدود و مولد و منشاء وی دار الایمان قم است
در آغاز سن تمیز و بدایت جوانی عربیت و علوم ادبیه را در آن شهر چنانکه باید نیک
بیاموخت و در فنون نظم و نثر از تازی و پارسی مهارتی کامل پیدا نمود تا آنهنگام
که فقیه محقق و عالم مدقق میرزا رحمة الله علیه بخیال توطن از جاپلق بدار الایمان
قم نزول فرمود و از اول کسی که از سکنه آن ارض شریف سمت ملازمت و رتبه
استفادت در مدرس آن عالم اجل یافت همان فاضل متقی بود و هم در بدو
ملاقات و عنوان مقالات منظور نظر آن جامع علوم آمد و سالهای از زمره
خواص تلامید وی باستفادت و استفاضت مشغول بود تا در فقاهت و فنون
علوم شرعیه رتبه عالی و مقامی رفیع یافت بمیان مطالعه و تحصیل را بدون
سستی و تعطیل مواظبت جسته تا اجازه روایت و اجتهاد را حاصل نمود در ایام تحصیل
و ممارست در مباحثت زیاده از حد در نزد وی معتمد و موثق گردید از آن روی میل
طبع یکی از بنات خویش را که در حجر عفت پرورده بود بوی خطبه نمود و از آن جهت
او را در کنف حمایت و تربیت خود نگاهداری فرمود و پس مظاهرت آن مصاهرت
و وسیلت آن مواصلت توامی بیش از حد و شانی فزون از عد یافت و مرجعیتی
تمام پیدا نمود و از بابت آنکه اطمینان و اعتمادی که بر وی داشت بر کسی دیگر از نزدیکان
خود نداشت در حیات خویش اکثر مرافعات و مشاجرات را بوی رجوع میفرمود و احکام
او را امضا مینمود و وی نیز نهایت بذل جهد را در امور عموم مردم منظور میداشت
پس از انقضای زمان حیات آن فقیه اجل خود مستقلا مرجع عموم مردم گردید
مع تقوی و پرهیزکاری که داشت هم فقاهتی که او را بود خاص و عام را بدو توجهی

کامل پیدا گشته هم بساط تدریس افادت گستر و طلاب علوم دینیه از زیاده از بیانات
وی انتفاع حاصل میکردید از آثار وی که مولفات مرحوم میرزا ابهتر از وی
کسی تم رئیس ننموده و خاقان مغفور پس از وفات میرزا مجاهد احترامات وی
می افزود و از تشریفات متواتره و صلات جزیله و سایر لوازم تجلیل در حق وی ابقا
نمیداشت و از صفاتی که آن سید نبیل داشت این بود که در اعانت فقرا و ضعفا
نهایت جد و جهد داشت و در رعایت ارامل و ایتام کمال مبالغت مینمود و هر کس
که نسبت بوی حاجتی میکرد یا استمدادی مینمود در انجام و انجاح آن بیش از طاقت
و افزون از قوه سعی میفرمود با این حال همواره از تالیف و تصنیف فراغت نداشت
و اشیان اکتابیست در فقه بطریق سوال که بابلغ بیان و افصح عبارات برشته
تالیف در آورده و اکنون آن کتاب موجود است وفات وی در دار الامان قم در
رجب یکهزار و دویست و چهل و هشت هجری اتفاق افتاد و در آن هنگام عمر وی متجاوز
از شصت سال بود و در آن خاک پاک مدفون گردید یکی از افاضل علما حکایت کرد
که مرا در بدایت جوانی با وی کمال اتحاد بود و شعر عربی و پارسی انیکو میدانست پس
که رتبه فقاهت را دارا گشت هیچگاه آن مقام را اظهار ننمود از اشعار عربی وی چیزی بدست نیامد
ولی ترکیب بند پارسی که نسخه آن موجود بود و چند شعر از آن در این مقام مسطور میگردد

عشق آمد و برد عقل و هوشم — دلشاد ز مژده سروشم
سریست نهان که می سرایم — در دیست درون که می خروشم
معذورم اگر چو دیگ جوشان — از آتش عشق او بجوشم
زهرم بچشان از آن دو شکر — زهر از لب شکرین بنوشم
گو کعبه عشق را نهایت — با پای شکسته چند کوشم

ولہ ایضا

ای روی تو رشک ماه تابان — وی موی تو شرم عنبر و بان
بنشین که هزار فتنه برخاست — زان نرگس دلفریب فتان
ای زخم تو مرهم دل ریش — درد تو فرستدت ز درمان
من دست ز دامنت ندارم — هر چند فشانیم تو دامان
بس خوب ربا پسند دو نیست — بیش ز خدایگان ایران
فتحعلی آن شهنشه راد — میر ملکان که رافت و داد

ولہ ایضا

برخیز تو ای نگار زیبا — زانروی که گشت فصل صحرا
اسباب نشاط و عیش کن ساز — آیات طرب نما مهیا
بخرام بطرف باغ تا سرو — از شرم قدت نشیند از پا
بر سرو سرود و باز قمری — بر لاله کشید بلبل آوا
آن دل ببر تو ماند آن سان — پنهان بحریر گشته خارا

ولہ ایضا

مرا کوی بتی برد دل دگر منزل — که آخرم چه شود کار و چون شود حاصل
بتی که ماه فلک پیش وی او شرم — بتی که سرو چمن نزد قد او است خجل

ولہ ایضا

ای کشته چو من بسی گرفتار کمندت — در شهر دلی نیست که او نیست به بندت
عمرم بخیال قد سرو تو بسر شد — باشد که رسد دست بدان سرو بلندت
دیگر نکند یاد کسی از شکر مصر — گر باز گشائی بسخن لعل چو قندت

ولہ ایضا

دلا چند در رنج باشی تنها | ز تنها کسل باش کمچند تنها
شرنگ آورد بر خریدار شادی | شکنج آورد بر خریدار حلوا
بود تنگ تر از چه از چشم سوزن | بنیش اگر بینی این پهن صحرا
فزون از غدیری نیاید بحیثیت | بتحقیق اگر بینی این ژرف دریا

وله ایضاً

گرفت فر عیسی ز سیم شعبان | جهان ز طلعت خورشید مشرق ایمان
فزود زینت و زیبی گر زمان و زمین | فزود شوکت و شانی گر زمین و زمان
تبارک الله از این عید کز شرف تا حشر | همی ببالد بر خویش عالم امکان
خجسته عیدی با فیض چون دم عیسی | همی بپاکی چون جیب مریم دامان
ز فر مقدم این عید و این خجسته اثر | زمین شوکت این روز و این گهرباران
ببست دم درکات جحیم را مالک | گشود در روضات بهشت را رضوان

وله ایضاً

هست این مضجع همان از بضعهٔ موسی کزان | گرفتش آمد شفای جان بخور زوار
نسبتش با عرش چون تواند ز تبت داد زانک | از قدوم زائرانش عرش را باشد فخار
هر طرف خیل ملائک صف بصف از جان و دل | بهر خدمت در حرم حرمتش لیل و نهار
آنکه بر خاک درش شاهان گذارند از شرف | سال و ماه و روز و شب از فخر در گیتی عذار
کرد بام رفعتش خورشید را باشد سریر | کرد اوج عزتش افلاک را باشد مدار
هر که بنشاند نهال مهر او بر جان و دل | حفتش باشد بدان عالم بهار تابرک و بار
آنجهان بنوده حسی از دوزخش پروا و بیم | دوستی او یکیتی کرد هر کس اختیار

وله ایضاً

ای آنکه دل تو سخت تر از آهن و روست | از بهر چه تو نگوئی این دل نه نکوست
عهد تو بعشاق سی باشد سست | با سخت دلی سستی عهدت ز چه روست

ابن قولویه ابو القاسم جعفر بن محمد بن جعفر بن موسی بن قولویه

هنگام غیبت صغری از دار الایمان قم از ظلمات حرم عرصهٔ آن بلد را روشن فرموده
از اجلهٔ رواة و علما و از افاضل ثقات و فقهاست بجلالت قدر و رفعت شان
و اصالت رای در اعلام متقدمین ممتاز و به کثرت علم و غزارت فضل و شهامت طبع
در اساطین متاخرین مستثنی بوده پدرش محمد که مسلمه لقب داشت در زمرهٔ اصحاب
سعد بن عبد الله اشعری منظوم بوده و ابن قولویه احادیث فقه را از پدر و برادر خود روایت
کرده و آن دو از سعد بن عبد الله روایت می کنند و خود نیز بلا واسطه چهار حدیث
از سعد بن عبد الله روایت نموده است جمعی از فقها در سلک اصحابش منظوم آیند
و گروهی از علما در شمار تلامیذ وی معدود باشند از جمله ابو عبد الله شیخ مفید است
که از موثقین علماست علم فقه را از آنجناب آموخت و فواید بسیار از وی حاصل کرد
و جمعی از محدثین احادیث و فقه را از ابن قولویه روایت کرده اند من جمله
هرون بن موسی تلعکبری و حسین بن عبد الله و احمد بن محمد بن عبدون است
نوشته اند چون ابو طاهر قرمطی بر مکه تاخت و سی هزار نفر از مردم مکه را بر خاک
هلاک انداخت حجر الاسود را بر کند و بهجر و برد و مدتی آن سنگ را نگاه داشت
بعد از قتل ابو طاهر ابن شنبر قرمطی که از خواص ابو طاهر بود حجر را بکوفه آورده
بر ستون مسجد آویخت و این واقعه در اوایل خلافت الطائع بالله بود پس در ذی الحجه
سنه سیصد و سی و نه هجری مقرر شد که حجر را بجای خود نصب نمایند همانا این قضیه در اوایل
غیبت کبری بود و چون ابن قولویه از این خبر مستحضر گشت بتقبیل خاکپای امام عصر سفر
حج را تصمیم عزم نمود و بدان صوب روانه گشت چه بروی از اخبار صحیحه روشن بود
که حجر را جز امام زمان نتواند نصب نمود چنانچه قبل از بعثت که حجر از صدمت سیل بیفتاد
رسول خدای صلی الله علیه و آله آنرا بر جای نهاد و در فتنهٔ عبد الله بن زبیر حجاج

خانه را منهدم ساخت سید سجاد سلام الله علیه حجر الاسود را بر جای خود نصب فرمود
بالجمله چون ابن قولویه ببغداد رسید او را مرضی صعب روی داد چنانچه امید بر بداشت
و از حرمان این فیض بزرگ زیاده اندوهگین بود پس ابن هشام که مردی از اهل علم
و صلاح بود و هم با وی باده اتحاد و دوستی داشت بخواند و نیابت خویش بوی
تفویض نمود و مراتب مخفیه را بروی مکشوف داشت ایام عمر خویش را در عریضه استعلام
کرده و بخاتم خود مختوم داشته با ابن هشام سپرد تا هر کس حجر الاسود نصب کند آن عریضه را
از خاکپای مقدسش بگذراند ابن هشام با شوق تمام روی بمکه نهاد خود گوید که چون مناسک
حج افاضت شد گروهی انبوه جمع شدند تا حجر را نصب نمایند اجماع و ازدحام
بجائی رسید که راه آمد و شد بر خلایق مسدود گشت و من بجمعی از خدام مبلغی زر دادم
تا مرا در قرب موضع حجر جای دادند بدان محل چشم دوخته بودم و میدیدم هر کس
حجر الاسود نصب مینمود از محل خود ساقط میگشت ناگاه جوانی خوش روئی پیدا شد و حجر را
بگرفت و بجای خود بنهاد چنان در جای خود مستقر گردید که گویا او را با چندین مسمار
بر دیوار دوخته اند در آنوقت از مردم همهمه برآمد و صداها بهلهله بلند شد و چون
آن جوان خواست از مسجد بیرون رود من بر اثرش روانه شدم و صفوف مردم را
همی شکافتم و از دو طرف دور میکردم و میدویدم چنانچه مردم گمان کردند
که من دیوانه شده ام و هر چند میدویدم باو نمیرسیدم چون بجائی رسید که غیر از من
و او کسی نبود ایستاده بجانب من توجه و التفات کرده فرمود ودیعه را
اینک برسان عریضه را از حضور ساطع النور مقدسش بگذرانیدم گشوده فرمود
از این مرض صحت یابد و اجل محتومش بعد از سی سال مقرر شد چون این حالت را
مشاهده نمودم چندان خوف بر من مستولی شد که بر سؤال دیگر قادر نبودم در این اثنا
از نظرم غایب گردید مرا گریه بسیاری دست داد و روی بمنزل نهادم ساز سفر کرده

به بغداد آمدم بدون درنگ نزد ابن قولویه رفتم و آنچه دیده بودم باز گفتم و مژده
زندگانی سی سال و صحتش رسانیدم بعد از شنیدن این سخنان گریه بروی مستولی
شد و چون روز بگذشت مرض از وی زایل گردید بوطن مراجعت کرد
و سی سال بعد از آن زندگانی نمود چون ایام موعود بسر رسید آثار تب پدید گشت
در همان روز وصیت کرده کفن و حنوط و ملزومات سفر آخرت را فراهم کرد اصحابش
بدو گفتند تو را از رنجوری بدینجا بیمی نیست که مایه تشویش و اضطراب گردد گفت این همان سال
و همان روز است که مولای من مرا خبر داده و البته آخر ایام زندگانی من خواهد بود
پس در همان ایام بدان رنجوری از سرای فانی رخت بدار جاودانی کشید و این واقعه
در سنه سیصد و شصت و نه هجری اتفاق افتاد و در ارض قم مدفون گردید مرقدش
اکنون در آنجا مزار مسلمانان است و آنجناب را کتب بسیار و مؤلفات بیشمار است
و تصانیف مشهوره وی زیر است

کتاب تاریخ شهور و حوادث   کتاب نوادر   کتاب قضا و آداب احکام
کتاب شهادات   کتاب عقیقه   کتاب یوم و لیله   کتاب حج
کتاب زیارات   کتاب رد بر ابن داود   کتاب در تمیز اعضای محللات محرمه
کتاب مداواة جسد   کتاب صلوه   کتاب جمعه و جماعت
کتاب قیام اللیل   کتاب رضاع   کتاب صداق   کتاب در تقسیم زکوة
کتاب عدد در شهر رمضان   کتاب در صرف   کتاب الوطی بملک الیمین
کتاب اضاحی   کتاب نثار

ابن بابویه قمی

چون در عرف علماء رجال علی بن حسین قمی را ابن بابویه گویند وهم خلف صدقش محمد بن
علی که صدوق لقب دارد و در قرب دار الخلافه ناصره مدفونست بدان نام نامند
وهم فرزند دیگرش حسین بن علی را گاهی بدان عنوان یاد کنند و مارا در شرح این کتاب تعیین مراد
گزیر نیست فلهذا المکشوف میدارد مراد از ابن بابویه که اینک خلاصه احوالش بیان میشود
آن محدث فقیه است که در ارض قم بقعه و مزار دارد اگر توفیق آسمانی امداد کند
بحکم ترتیب در حرف صاد بشرح ترجمه صدوق بپردازیم و مجملی از حالات برادرش
حسین بن علی بدست آمده در ذیل همین عنوان انشاء الله تعالی بیاوریم
نسب ابن بابویه که مقصود است چنانکه در کتب رجال مضبوط شده بر اینگونه است
ابو الحسن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی از سلسله جلیله امامیه است و در سلک علمای
منظوم است که عهد همایون امام یازدهم ابو محمد حسن بن علی العسکری علیه السلام را
دریافته اند فن حدیث و علم احکام الهیه و ابواب فقه را از گروهی فرا گرفته که این چند نفر
از ایشان است

سعد بن عبد الله القمی الاشعری حسین بن محمد بن عطار عبد الله بن جعفر حمیری
قاسم بن محمد نهاوندی علی جماعتهم رحمة الله در عصر خود بر جمیع فقها و محدثین قم
رتبه برتری داشت و چشم شیعیان آن بلد بوجود وی روشن بود چنانکه علامه حلی
در کتاب خلاصه او را بدان القاب ستوده گوید شیخ القمیین فی عصره و متقدمهم و فقیههم و ثقتهم
چون در مراتب علم و تقوی بمقام عالی فایز گشت و در نشر احکام الهی و ترویج آیین شرع
مساعی جمیله مبذول داشت قابل آن شد که خورشید امامت بوی تابش کند لهذا
از جناب مقدس امام همام ابو محمد العسکری صلوات الله علیه بدین توقیع همایون افتخار ابدی

بسم الله الرحمن الرحیم

الحمد لله رب العالمین والعاقبة للمتقین والجنة للموحدین والنار للملحدین
ولا عدوان الا علی الظالمین ولا اله الا الله احسن الخالقین والصلوة علی
خیر خلقه محمد وعترته الطاهرین اما بعد اوصیک یا شیخی ومعتمدی وفقیهی ابا الحسن
علی بن الحسین القمی وفقک الله لمرضاته وجعل من صلبک اولادا صالحین برحمته بتقوی الله
واقامة الصلوة وایتاء الزکوة فانه لا تقبل الصلوة من مانعی الزکوة واوصیک
بمغفرة الذنب وکظم الغیظ وصلة الرحم ومواساة الاخوان والسعی فی
حوائجهم فی العسر والیسر والحلم عند الجهل والتفقه فی الدین والتثبت
فی الامور والتعاهد للقرآن وحسن الخلق والامر بالمعروف والنهی عن المنکر
قال الله عز وجل لا خیر فی کثیر من نجویهم الا من امر بصدقة او معروف
او اصلاح بین الناس واجتناب الفواحش کلها وعلیک بصلوة اللیل
فان النبی صلی الله علیه وآله اوصی علیا فقال یا علی علیک بصلوة اللیل
ومن استخف بصلوة اللیل فلیس منا فاعمل بوصیتی وامر جمیع شیعتی حتی
یعملوا علیه وعلیک بالصبر وانتظار الفرج ولا تزال شیعتنا فی حزن حتی یظهر ولدی
الذی بشر به النبی صلی الله علیه وآله انه یملأ الارض عدلا وقسطا کما ملئت ظلما وجورا
فاصبر یا شیخی وامر جمیع شیعتی بالصبر فان الارض لله یورثها من یشاء من عباده والعاقبة
للمتقین والسلام علیک وعلی جمیع شیعتنا ورحمة الله وبرکاته
وحسبنا الله ونعم الوکیل نعم المولی ونعم النصیر

خلاصه ترجمه عبارات عالیات بپارسی آنکه پس از ستایش و توحید پروردگار
و درود پیغمبر عالیمقدار و عترت پاکش صلوات الله علیهم اجمعین ای شیخ و معتمد من
وای ابو الحسن علی بن حسین قمی خدایت توفیق دهد و فرزندان صالح روزی کند
ترا وصیت کنم که از خدای بپرهیزی و نماز بگذاری و زکوة ادا کنی زیرا که نماز

از کسیکه زکوة ندهد قبول نیفتد و هم وصیت کنم که هرکس فرمان عصیان آورد از وی
درگذری و از گناه وی اغماض کنی و خشم خویش فرو بری و با ارحام پیوند نمائی و با برادران
دینی در معاش مواساة کنی و در حوایج ایشان بکوشی و در سختی و آسانی همراه شوی و بجز
کند نادانی یاد گیری و در نوامیس شریعت و احکام دین دانا و فقیه شوی و در هیچ امر بیدرنگ
و ثبات دم نزنی و همواره با قرآن مجید پیمان خویش تازه کنی و خلق خود پسندیده
و خوی خویش نیکو نمائی و در مردم طریق امر معروف و نهی از منکر مسلوک داری حق تعالی خدای
عز و جل در کلام مجید فرماید در بسیاری از نجواهای ایشان خیری نیست جز آنکه بصدقه یا معروف
فرمان دهد یا میان مردمان اصلاح کند و هم بر تو باد بنماز شب چه پیغمبر صلی الله علیه و آله
علی علیه السلام را وصیت کرد بر تو باد بنماز شب کسی که نماز شب را سبک شمارد و خوار دارد
از ما نیست پس ای شیخ وصیت مرا بجای آور و شیعیان من همگی را امر کن تا آنرا معمول دارند
بر تو باد بشکیبائی و انتظار گشایش پیوسته شیعیان ما در اندوه خواهند بود تا آنگه آن
فرزند ظهور نماید که پیغمبر صلی الله علیه و آله درباره وی بر سبیل بشارت فرموده که او
زمین را بدان سان که از ستم و جور پر شده از داد و معدلت پر کند پس ای شیخ من
شکیبائی پیشه کن و شیعیان مرا فرمان ده تا صبر را شعار خود نمایند زیرا که زمین ملک
خداست از بندگان خود هرکس که خواهد واگذارد و عاقبت نیکو پرهیزکاران راست
بر تو و بر عموم شیعیان ما سلام و رحمت و برکات خدای باد و ذات پاک آفریدگار
ما را نیکو وکیل و خداوند یاری دهنده است بالجمله هنگامیکه آفتاب جمال ابومحمد العسکری
سلام الله علیه از این عالم فانی غروب کرد و صبح خلافت مهدویه دمید آن
شیخ سعادتمند هنوز زنده بود او هم مانند محمد بن یعقوب کلینی و دیگران از قدماء
اصحاب آن عهد را که غیبت صغری نامند دریافت پس حسین بن منصور معروف بحلاج
که دعوی سفارت از ناحیه مقدسه مینمود و خود را در آستان خلیفة الله عجل الله فرجه

بر

باب میشمرد در آن روزگار بشهر قم در آمد ساز سفر از خود بگرفت و در محلی اقامت گزید و چون
از رنج سفر آسوده گشت از مسکن و مقام ابن بابویه جویا شد خامه برگرفت و نامه نوشت ای ابالحسن
من از جانب خلیفة الله فی الارضین عجل الله فرجه بشغل سفارت و نیابت سرافراز شده‌ام بایستی تصدیق
مدعای مرا در عهده شناسند و آن نامه را مصحوب رافع تر دابن بابویه داد و شیخ ابو عبدالله حسین بن علی
که برادر صدوق است گوید چون نامه حلاج را بدست پدرم رضوان الله علیه دادند و مهر
از آن برگرفته از مضمونش مطلع شد فی الفور از هم بردرید آثار خشم از جبینش ظاهر گشت و روی درهم
کشید و بجانب فرستاده متوجه شد طریق خشونت پیش گرفت با وی درشتی آغاز کرد و اصلاح خواهش بپای
خواست و بجانب دگر که محل تجارت و کسبش بود روانه گردید و گروهی از غلامان
و اصحابش نیز همراه بودند چون بسرائی که در آنجا دکه داشت در آمد مردم شرایط تعظیم
بجای آوردند و یکبار از جای خواستند جز مردی بیگانه که جانب ادب رعایت نکرد
و از جای نجنبید چون پدرم بمکان خود قرار گرفت و برسم بازرگانان دفتر و روزنامه
بیرون آورده نزد خویش بنهاد با یکی از حاضران گفت که از نام و نژاد آن مرد
مرا خبر ده آن مرد خود بدان گفتار متفطن شده گفت من خود حاضرم هرچه خواهید
جویا شوید پدرم گفت ای مرد آیا شأن خود را از آن معروف دانی که من از حال تو
پرسش کنم گفت من همانم که نامه‌ام دریدی و من در آنحال ترا میدیدم و بر حالت دیگرگون
شد قوت صبر و تحمل نماند چهره‌اش از شدت خشم افروخته گشت و رگهای گردنش درشت شد سخنان
ناملایم میان آمد جمعی بر ایشان گرد آمدند و از ماجری پرسیدند شرح مکتوب بر ایشان
برخواند مع القصه حلاج هوای اقامت قم از سر نهاد طریق مسافرت پیش گرفت آورده‌اند
ابن بابویه در اواخر زندگانی بعزم عراق از موطن مألوف مسافرت جست
و چون در آن ملک بار گشود بملاقات حسین بن روح فایز شد و او در آن عصر از جانب
حضرت ولی امر عجل الله فرجه بشغل سفارت منصوب بود و مسائل چند از وی بپرسید

و پاسخ شنید و چندی در بغداد مقیم شد و در آن وان با شیعهٔ عراق آمیزش تمام داشت ابوالحسن نوزانی گوید زمانی که علی بن بابویه ببغداد در آمد و آن سال سیصد و بیست و ششم از هجرت بود من بخدمتش رسیدم و از وی اجازه گرفتم مع القصه چون از آن سفر بوطن اصلی مراجعت کرد و بروایت کشی و علامهٔ حلی مصحوب جعفر بن اسود مکتوبی بحسین بن روح فرستاد و از وی خواهش کرد عریضه که داشتند جای فرزند خدمت امام قائم عجل الله فرجه عرض کرده بناحیهٔ مقدسه انفاد دارد پس حسین بن روح در ایصال عریضه وی شرط سفارت بجای آورد و از ناحیهٔ مقدسه جوابی بدین عبارت صادر شد

یعنی تحقیق که ما	قد دعونا الله لك بذلك وسترزق ولدين ذكرين خيرين

خدا برای آن حاجت بخوانده‌ایم و بزودی دو فرزند مردانه نیکوتر ارزانی شود پس ابوجعفر که محمد بن علی بن حسین و ملقب بصدوق است با ابوعبدالله حسین بن علی بن حسین از جاریه تولد یافتند غضایری گوید از شیخ صدوق شنیدم که در مقام افتخار و مباهات میگفت من بدعای حضرت صاحب الامر سلام الله علیه متولد شده‌ام آورده‌اند که در سال سیصد و بیست و نهم هجری که سنهٔ تناثر النجوم نامند گروهی از شیعه در مجلس علی بن محمد سمری حاضر بودند و او خاتم سفرای اربعهٔ حضرت خاتم الائمه عجل الله فرجه بوده است ناگاه علی بن محمد گفت رحم الله علی بن حسین بن بابویه حاضرین گفتند وهنوز در حیات است گفت امروز سرای فانی را وداع نمود آن روز را ضبط کردند تا بفاصلهٔ هفده یا هجده روز از قم خبر رسید و معلوم شد که در همان روز و همان ساعت از دنیا درگذشته است رحمة الله علیه و در آن سال بسیاری از علما وفات یافتند از جمله علی بن محمد سمری است که بموت او مدت غیبت صغری و سفارت اولی که هفتاد و چهار سال است بانجام رسید برخی فوت او را در سنهٔ قبل از سال وفات ابن بابویه نوشته‌اند بر این عقیدت طول روزگار غیبت هفتاد و سه مشود

و بنا براین ابن بابویه باید از سنین غیبت کبری سال نخست را دریافته باشد و ثقة الاسلام محمد بن یعقوب کلینی که شرح حالش خواهد آمد در آن سال وفات یافته و اختلافی که در تاریخ وفات سمری ذکر شد درباب وفات وی نیز مسطور است اکنون قبر علی بن بابویه در بلدهٔ قم مزار مسلمانانست و این کتب از مصنفات اوست کتاب التوحید کتاب الوضوء کتاب الصلوة کتاب الجنایز کتاب الامامة کتاب التبصرة من الحيرة کتاب الاملاء کتاب المنطق کتاب الاخوان کتاب النساء والولدان کتاب الشرایع کتاب التفسیر کتاب النکاح کتاب المناسک کتاب قرب الاسناد کتاب التسلیم کتاب الطب کتاب المواریث کتاب المعراج

ابوعبدالله حسین بن علی بن حسین بن موسی بن بابویه القمی اعلی الله درجاته

گرامی فرزند ابوالحسن بن بابویه و برادر اعیانی شیخ صدوق است بدعای حضرت حجة عجل الله فرجه تولد یافت علامهٔ حلی و شیخ نجاشی و دیگران از علمای رجال وی را توثیق کرده‌اند روایتش را مقبول شمرده‌اند در کثرت روایت امتیازی داشت و در قوت حفظ جز برادرش صدوق مانند نداشت چنانکه ابوعلی اصفهانی از کتاب الغیبه که تصنیف شیخ طوسی است در حق آن دو برادر نقل کند و گوید

فقيهان ماهران في الحفظ يحفظان ما لا يحفظ غيرهما من اهل قم

یعنی آن دو فقیه را در حفظ مهارتی بوده که هیچیک از علمای قم و رواة آن بلد را اندازه محفوظات نبود ابن سوره گوید هر گاه که آن دو برادر ابواب اخبار و ذکر احادیث باز مینمودند مردمان از آن کثرت روایات در شگفت میشدند و ایشان میگفتند که همانا این اختصاص شما را از میامن انفاس قدسیهٔ حضرت قائم سلام الله علیه میباشد

واین داستان درمیان اهالی قم مستفیض و شایعست بالجمله ابوعبدالله از پدرش
ابوالحسن بن بابویه و برادرش صدوق و جمعی دیگر روایت کند و او را مصنفاتست
من جمله کتاب التوحید و نفی التشبیه و کتاب الرد علی الواقفیه است
پاره از کتب را برای صاحب بن عباد تصنیف کرده غیر از صدوق برادری
دیگر داشت که بنام حسن بود و پدر ایشان ابوالحسن باسم وی مکنی گشت
از فقاهت و روایت بهره نگرفت ولی تمام عمر را بعبادت و زهد بگذرانید
و پیوسته وحدت و انزوا میجست صاحب منتهی المقال درباب الکنی
پس از ذکر علی بن بابویه و هر سه فرزندش گوید اعقاب و اولاد بابویه بسیارند
و بیشتر از اجله اهل علم هستند محقق بحرانی رساله در خصوص تعداد ایشان نوشته
و اسامی همگی را ضبط و ثبت کرده با آنکه بنای او در ظاهر بر استقصا بوده
چند نفر از ایشان را اهمال کرده تاریخ سال وفات ابوعبدالله
درست بنظر نرسیده است

ابراهیم بن ادهم بن سلیمان بن منصور بن یزید بن جابر

کنیت وی ابواسحق است از دوده بنی عجل و مردمان بلخ و شاهزادگان بود وی درمیان مشایخ
صوفیه از طبقه اولی معدود شده و در سلک هفت نفر بزرگان آن سلسله که سلاطین سبعه نامند
منظوم آمده آورده اند ادهم بزیارت بیت الله الحرام زوجه خویش را همراه داشت و او بابراهیم حامله بود
در مکه معظمه زادها الله شرفا بار حمل بنهاد پس ادهم آن طفل را در آغوش گرفته درون مسجد الحرام بر قفای
طواف کنندگان و حاجیان همی طواف کرد و خواهشمند شد که برای آن کودک دعا کنند تا خدای تعالی
او را از بندگان صالح خود فرمایند همگی درباره او بدعای خیر لب گشودند و از برکت آن مکان مقدس و یمن
انفاس قدسیه ایشان ابراهیم را سعادتی و همتی دست داد که بهر چه داشت تکیه و پشت پا زده و فیض
جاودانی را بر نعیم سرای فانی اختیار کرد چنانچه گویند با حشمتی وافر و شوکتی بی نهایت و خیل ملازمان
و لشکریان در شکارگاه بود از هر کنار اسب تاختی و از هر طرف شکار افکندی ناگاه هاتفی ندا در داد
که ای پسر ادهم آیا ترا برای این کار آفریده اند و یا از برای عبادت پروردگار ابراهیم را از آن ندا
لرزه بر اندام و رعشه بر ارکان افتاد با کمال اضطراب از اسب بزیر آمده دل را از هوای نفسانی
پرداخته گنجینه عشق خدائی نمود قلم از خویش برداشته قدم بجاده طریقت نهاد گویند در راه بیکی
از ساربانان خود برخورد و اسب و سلاح و جامه و زیور هر چه با خویش داشت بدان ساربان
بخشید جبه پشمین او را گرفته برتن پوشیده مسلک درویشی پیش گرفت و بدان پایه رسید که در سلک
سلاطین سبعه منتظم گشت برخی گویند در شکارگاه خوان نعمت گسترده بر سفره خویش نشسته بود
ناگهان مرغی بزیر آمده بره بریانی ربوده ببالا برد ابراهیم با خویشتن اندیشید که در این امر
سری پنهانست بایستی آشکار شود غلامان را فرمود تا همه جا در پی آن مرغ اسبها تاختند
دیدند در پس کوهی یکنفر دست و پا در بند و بازوان در کمند بپشت افتاده است و آن مرغ بجانب
او فرود آمده نزد وی نشست و بره بریان بزمین نهاد پس با منقار خود همی از گوشت بره جدا کرده
بدهان آن مرد میگذاشت غلامان پیش رفتند و بند از دست و پای او برداشتند بحضور ابراهیم آوردند

از قصهٔ وی جویا شد گفت من خود تاجری بودم با اجناس و اموال بسیار در قافله از پی مقصود خود میرفتم
چون بدان مکان رسیدیم ناگاه دزدان بر سر ما بریختند هرچه بود بغارت بردند و مرا بدان حالت
افکندند چون ایشان رفتند و من تنها شدم رشتهٔ امیدم از همه جا گسسته شده تن بمرگ دادم
بدانای آشکار و نهان از بیکسی خود نالیدم همان مرغ همه روزه نزد من فرود می آمد و آب و نان بمنقار
خود در دهان من نهاده مرا پرستاری میکرد ابراهیم از شنیدن آن سخنان عبرت گرفت با خود گفت
خدای رئوف مهربان که از هیچ جنبنده غافل نباشد و همه را در همه جا روزی دهد مرا چه افتاده است
که اینهمه وبال بر خویش نهم و شانه را از بار ریاست و حکومت سنگین کنم پشت بر خلایق و روی
بخالق کرده طریق فقر و درویشی پیش گرفت برخی گویند که روزی در قصر خویش نشسته و از دریچه
بتماشای مردمان خاطری خوش داشت ناگاه پیر سبکباری در لباس سیاحان که آن سرزمین وارد
شده در سایهٔ قصر نشست عصا از دست نهاد و موزه از پا کشید از کوله بار مطهره و کیسه بیرون
آورده دست بدرون کیسه برد پارهٔ چند از نان خشک برداشت از مطهره آبی بر آنها پاشیده
چون نرم شد صرف کرده بنحو رضا و تسلیم شکر منعم بجای آورد خاک بستر و دست راست را بالین نموده
خرقه بر روی کشیده بخواب رفت پس از لمحه بیدار شد اسباب سفر بر تن آراسته برخواست تا راه خود
پیش گیرد ابراهیم در همهٔ احوال با چشم دوخته بود و هر لحظه بر آزادی آن درویش غبطه میبرد و او را نزد خود
طلبیده از مطلب و مقصود وی جویا شد گفت چند ماه است بعزم زیارت بیت الله قطع مراحل
میکنم هر روز در هر منزل ساعتی استراحت میجویم تا برای شب روی توانا باشم ابراهیم گفت اینک
بمان تا من نیز رفیق راه شوم و در خدمات سفر با تو همراهی کنم پس از قصر بزیر آمده دست پیر گرفت
و از دار الملک خود بیرون رفت مولوی در مثنوی آورده که ابراهیم شبی بر بالای تخت بر بستر
راحت غنوده کنیزان ماه وش از هر طرف در تهیهٔ خواب وی بودند قراولان و نگهبانان از هر جانب
بحفظ و حراست کمر بسته ناگاه مردمانی دید که در بام قصر وی بر آمده جستجو میکنند از مشاهدهٔ
ایشان زیاده هولناک شد فریاد بر آورد شما کیستید و در بام قصر من چه میکنید گفتند شتری

در بیابان

در بیابان گم کرده ایم در بام قصر تو از گمگشتهٔ خویش نشان میجوییم بر آشفت و با ایشان بانگ زد که شما را
شگفت خیال باطلی در سر است در بیابان شتر گم کرده اید و در قصر پادشاهان باز میجویید گفتند
خیالی که ترا در خاطر افتاده شگفت تر است چه بر تخت کامرانی غنوده و خواهی برحمت خدا
آشنا شوی پس آن سخنان در دل او زیاده تأثیر کرده حالتش دیگرگون شد از خواب غفلت بیدار
گردیده عشق خدائی در سر و راه خداجوئی در نظر گرفته و سر بکوه و دشت نهاد ابراهیم بن
بشار گوید که در سفری با ابراهیم بودیم و چیزی نداشتیم تا روزه گشائیم چون ابراهیم از این بابت مرا
افسرده خاطر دید لب بموعظت گشود گفت خدای تعالی هر کرا مالی در دنیا دهد بروی باز پرسی نهد
اغنیا را از خمس و زکوة سؤال کند و از مواسات و رعایت ارحام عتاب آورد اگر گدایان در فقر
و فاقه صبر پیش گیرند و رضا و تسلیم پیشه کنند در قیامت پادشاه باشند پس نماز برخواستیم چون
سلام دادیم شخصی سلام کرده هشت گردهٔ نان و خرمای بسیار در برابر ما نهاد ابراهیم گفت زیاده
غم روزی مخور که هر کس روزی خویش بخورد پس سائلی پیش آمده ابراهیم از نزد ما سه گرده برداشت
بدرویش داد پس سه گرده نزد من نهاد و دو گرده خود صرف نمود و همی گفت مواسات نیکو
خصلتی است یکی از بزرگان طریقت حکایت کرده که وقتی در کنار دریا هوا سرد بود آتش افروختیم
دلها بهوای کباب افتاد ابراهیم گفت آنچه از خدا خواهیم محروم نکند ناگاه شتری از پیش و شیری
از دنبال نمایان شد شیر گردن شتر بشکست و خود بیکسو نشست پس آن شتر را نحر کرده کباب کردیم
ابراهیم از عجایبیکه خود مشاهده نموده گوید در جائی برای وضو آب خواستم موجود نبود ناگهان
کوزه چون مروارید و مسواکی چون نقره خام که نرمتر از خز بود ظاهر شد بعد از وضو عزم سیاحت
کردم بجائی رسیدم که جنبنده نبود ناگاه مردی در برابرم پیدا شد که ندانستم از کجا بر آمد مرا گفت
بدین درخت خطاب کن تا دینار بار آورد درخت را بآن خطاب مخاطب نمودم امری بظهور نرسید
وی با آن درخت توجه کرده فوراً بدینار بارور شد ناگاه آن مرد و آن درخت از نظرم ناپدید شدند
و هم او گوید وقتی در بیابان شیری روبمن آورد مرا خوف عظیمی دست داد چون نزدیک شد

دیدم میلیسد پس دست خود در پای من نهادم معلوم شد که دست وی آماس کرده و در جلدش کرم
بسیار بهم رسیده است چوبی بدست آورده بجای نشتر در محل ورم بکار بردم چون از آن ورم آسوده شد
بجانب بیشه بازگشت دو شیر بچه که در چنگال هر یک از آنها گرده نانی بود همراه خود آورد پس آن دو گرده
نان را در دامن من گذاشته بازگشتند گویند در جائی شیری بر مردمان سر راه گرفت ابراهیم نزد وی
آمده گفت یا ابا الحارث اگر از خدای خویش فرمانی داری بگذار و گرنه بجای دیگر شو تا مردمان بروند
شیر در حال همهمه کنان از آن مکان دور شد آنگاه ابراهیم روی بمردم کرده گفت چرا هر صبح و شام
این دعا نخوانید تا از هر آسیب در امان باشید اللهم احرسنا بعینک التی لا تنام واحفظنا برکنک
الذی لا یرام وارحمنا بقدرتک علینا فلا نهلک وانت ثقتنا و رجائنا
از سخنان اوست که در طواف بیت الله بمردی گفته هر کس از شش عقبه بگذرد از صالحین شود
اول در شداید قدمی استوار دارد دویم از ذلت دلتنگ نباشد سیم از تعب و مشقت
اندوهگین نشود چهارم از بیداری رنج نیابد پنجم از فقر و فاقه ننالد ششم اندیشه مرگ را
در برابر چشم بدارد هر یک از ارباب سیر و تواریخ حکایتی از حکایات را باعث درویشی او
آورده اند پس ممکنست که آنچه نگارش یافت همگی برای وی اتفاق افتاده باشد بعضی گفته اند
ادهم نام پدر ابراهیم نبوده است بلکه لقب ابراهیم است چه ادهم بمعنی غل آهنین است
چون در مجاهدات بدنیه و ریاضات نفسانیه غل در گردن نهاده بود بدانجهت ویرا ادهم گفته اند
قاضی نور الله گوید ابراهیم از آستان امام محمد باقر علیه السلام فیض یاب شده است
در سال یکصد و شصت و شش یا شصت و دو یا شصت و یک هجری وفات یافته است
مراد از سلاطین سبعه که در اول شرح حال مذکور گردید در اصطلاح سلسله صوفیه این هفت نفر اند
۱ سلطان خراسان ۲ سلطان اویس قرنی ۳ سلطان ابراهیم ادهم ۴
سلطان بایزید بسطامی ۵ سلطان ابوسعید ابوالخیر ۶ سلطان محمود غازی
۷ سلطان سنجر ماضی

ابوعبیده

معمر بن مثنی البصری النحوی از معارف لغویین و مشاهیر نحویین است
با عبد الملک بن قریب اصمعی معاصر بوده جاحظ گوید لم یکن فی الارض
خارجی ولا جماعی اعلم بجمیع العلوم منه یعنی در تمام کره خاک
هیچ خارجی و غیر خارجی بر جمیع علوم داناتر از ابوعبیده نبوده
ابن قتیبه در کتاب معارف گوید کان الغریب واخبار العرب
وایامها اغلب علیه یعنی او را بر لغات غریبه و اخبار عرب و جنگهای
ایشان احاطت از دیگر فنون ادب فزونتر بوده وی از موالی پسران
وی از موالی پسران عبید الله بن معمر تیمی است و پدرش معمر از مردمان
باجروان بوده ولادتش در شهر رجب از سال یکصد و هشت یا نه یا ده و
یا یازده یا چهارده علی الاختلاف اتفاق افتاد ابن خلکان گوید
اصح اقوال قول سیم است که سال وفات حسن بصری بوده چه ابوعبیده
خود بدان میلاد تصریح کرده اند چنانکه ارباب سیر نقل نموده اند
که وقتی امیر جعفر بن سلیمان بن علی بن عبد الله بن عباس بن عبد المطلب
او را از زمان ولادتش پرسید گفت مرا در جواب چنین سؤال عمر بن
ابی ربیعه مخزومی سبقت گرفته چه او را از میلادش سؤال نمودند
گفت ولادت من در شبی بس شوم و نامیمون اتفاق افتاد
چه در لیله که عمر بن الخطاب درگذشت من متولد گشتم در آن شب
از میان مردم چنان خیری بزرگ صعود نمود و چنین شری عظیم
نزول کرد در کتب تراجم نحاة و اخبار علما ثبت است که ابوعبیده
قوانین نحو و اصول عربیت از یونس بن حبیب نحوی و ابوعمرو بن العلاء اخذ کر

و فن اخبار از هشام بن عروه و غیر وی از کبار محدثین اخذ نمود
در چندین صناعت مانند لغت و نحو و فقه در میان ابنای زمان متفرد
و ممتاز شد و در ضبط اخبار و ایام عرب و امثال ایشان علامهٔ عصر گردید
علمای لغت و اساتید ادب در بسیاری از مسائل لغویه و ایام عرب بقول وی
استشهاد کنند و کلامش حجتی متین و برهانی قاطع شناسند و اینمعنی بر کسانیکه
بجامع ادبا و کتب لغت و مؤلفات مورخین مستولی و محیطند بنهایت
روشن و مبرهن است جماعتی از مشاهیر قدما مانند علی بن مغیرهٔ اثرم
و ابوعبید قاسم بن سلام و ابوعثمان مازنی و ابو حاتم سجستانی
و عمر بن شبه نمیری و ابو عمرو صالح بن اسحق جرمی شاگردان
وی بودند و اصمعی نیز در بعضی از فنون ادبیت او را تلمذ کرد
و هم هرون الرشید عباسی برخی از ادبیات شاگردی وی نمود
و جمله از تألیف و تصانیف او را در نزد خودش قرائت کرد و ابونواس
شاعر نیز زمانی در مجلس افادات وی بسر برده و از اینروی
در حق استاد خود عقیدتی استوار اظهار میداشت و دیگر اساتید را
که معاصر ابوعبیده بودند مرتبت از او فروتر می پنداشت وقتی از وی
گفتند درباره اصمعی چگوئی گفت بُلبُلٌ فی قَفَصٍ یعنی اصمعی در حسن گفتار
مانند عندلیب گرفتار باشد گفتند در باب خلف الاحمر چگوئی گفت
جمع علوم الناس و فهمها یعنی دانش مردم فراهم کرده و نیک
فهم نموده گفتند در حق ابوعبیده چگوئی گفت اَدیمٌ طُوِیَ علی علمٍ
یعنی پوستی است که بدانش و کمال برپیچیده گویند چون رشید
ابوعبیده و اصمعی را برای منادمت خویش احضار نمود خبر بابی نواس دادند

که خلیفه

که خلیفه آن دو استاد ادب حاضر ساخت تا هر یک را بر دیگری
مزیت و افزونی باشد در حرکت ندیمانش انتظام بخشد گفت

اَمّا اَبو عُبیدَة فانهم لو امکنوه قرء علیهم اخبار الاولین
والاخرین و امّا الاصمعی فبلبل یطربهم بنغماته

یعنی ابوعبیده را اگر مجال سخن دهند و از نشر فضائلش متمکن سازند
بر آینه اخبار اولین و آخرین بایشان فرو خواند و اصمعی چون
بلبلیست خوش الحان که حاضران از نغمات دلپسندش بوجد و طرب
در آورد ابوعبیده با آنکه خود در تحقیق لطائف فن ادب و حل
معضلات لغت عرب فطانت و خبرتی بنهایت داشت از طلاقت
لسان و حسن بیان یکباره بی نصیب و محروم بود و آن دقایق شریف
و نکات بدیع که بخاطر حدیده در یافت بگاه افادت جمله را
بسوء تقریر نا چیز و نابود می نمود ولی اصمعی را برخلاف او از حلاوت
سخن و لطف محاضرت بهره وافی و نصیبی کامل بود و مطالب
خسیسه و معانی ردیه را بهنگام تقریر بعبارتی ملیح و کسوتی مطبوع
جلوه می بخشید که قلوب و عقول سامعان می بود چنانکه

از ابی صاحب کتاب معانی نقل است که گفت | ان الطلبة

اذا اتوا مجلس الاصمعی اشتروا البعر فی سوق الدر و اذا اتوا
مجلس ابی عبیدة اشتروا الدر فی سوق البعر لانّ الاصمعی
کان حسن الانشاد والزخرفة لردی الاخبار والاشعار حتی
یحسن عنده القبیح وانّ الفائدة مع ذلک عنده قلیلة وانّ
اباعبیدة کان معه سوء عبارة مع فوائد کثیرة و علوم جمة

یعنی چون طالبان علم بمجلس اصمعی می‌آمدند چنان بودند که در بازار جوهریان
پشک بسی خرند و چون نزد ابوعبیده حاضر میشدند چنان بودند
که در میدان پشک فروشان گوهر ابتیاع نمایند زیرا که اصمعی بحسن گفتار
اشعار و اخبار ردیه را چنان پیرایه و طراز می‌بخشید که هر معنی زشت
از دهان وی نیکو مینمود اما ابوعبیده فواید عالیه و مطالب نفیسه تقریری
نامطبوع املا کردی که بکراهت صورت لفظ صباحت معنی میپوشید ولی
از کلمات و سخنان وی اصحابش علوم و فواید کثیر استفادت مینمودند
از ابوعبیده روایت است که گفت زمانی که در بصره اقامت داشتم
فرمان فضل بن ربیع وزیر هارون الرشید در رسید که تو را آهنگ بغداد
نمودن باید من از در امتثال راه ارتحال گرفته وارد دار السلام شدم
و برای وزیر شتافته بار یافتم بر محلی عظیم در آمدم که تمامت آن بسیط
مکان بیک بساط عریض مفروش بود و در صدر مجلس مسندی بس
بلند گسترده بودند که کس بر فراز آن بی کرسی صعود نمودن نمی‌توانست
و خود فضل بر دست وزارت قرار داشت من بر آیین تحیت وزرا
او را سلام کردم جواب سلام باز داد و لب تبسم گشوده مرا نزدیک خود بخواند
و در کنار خویش بنشاند و هر گونه مهربانی و تلطف اظهار داشت
پس گفت یا ابا عبیده از اشعار عرب چیزی انشاد کن من پاره از اشعار
که یادگار شعرای جاهلیین بودند بر وی بخواندم گفت این ابیات که قرائت
کردی جمله را من خود در خاطر داشتم اشعاری ملیح و ابیاتی ظریف
که خاطر را نشاط بخشد و دل را انبساط آورد انشاد کن من بنوادری
از اشعار عرب و لطائفی از دواوین ادب لب گشودم و ابیاتی چند

ابا الطیبی

که بر مضامین غریب و معانی بدیع اشتمال داشت بسرودم وزیر را
از شنیدن آن نهایت وجدی بکمال پدید آمد در آن اثنا مردی با هیأت
خوش که در لباس نویسندگان بود بر ما وارد شد وزیر او را
تعظیم و اکرام نموده در کنار من جای داد و روی بجانب وی نموده
گفت آیا این مرد را میشناسی گفت نی گفت این ابوعبیده علامه
بصره است او را از بلد خویش احضار کرده‌ام تا آنکه از فهم و دانش وی
بهره گیریم آن شخص از این خبر سروری دست داده بمدح و دعای وزیر
آغاز کرد پس بجانب من توجه نموده گفت روزگاریست که از اراده
حریص لقا و مشتاق دیدار تو بودم سپاس خدای را که عاقبت بفیض ملاقات
چون تو دانشمندی فائز شدم براستی مرا از مسئله پرسش نموده‌اند
اگر اجازت دهی آن مسئله را باز گویم تا جواب آن بر من مکشوف سازی
و حل اشکال از آن بفرمائی گفتم بگوی گفت خدا تعالی در صفت شجره
زقوم فرموده | إِنَّهَا شَجَرَةٌ تَخْرُجُ مِنْ اَصْلِ الْجَحِيمِ طَلْعُهَا كَأَنَّهُ رُءُوسُ
الشَّيَاطِينِ | یعنی زقوم درختی است که از تک دوزخ بیرون آید
میوه آن بسان سرهای شیاطین است در این کریمه خدا تعالی میوه
درخت زقوم را برؤس شیاطین تشبیه نموده و شیئی را بچیزی تشبیه
کردن باید که در خارج محسوس و مشاهد باشد چه تا متکلم مشبه به ندیده
وصفت آن مشاهدت ننموده باشد چگونه مشبه را با آن
شبیه و مانند تواند نمود و در این آیه مشبه به که رؤس الشیاطین است
مرئی و محسوس نیست چه کس شیاطین را نبینند و رؤس ایشان
ابصار نکند ابوعبیده گوید گفتم خدا تعالی با عرب بر حسب رسم و عادتی

که ایشان در محاورات خود دارند سخن کند آیا نشنیده شعر امرؤ القیس
که گفته

أیقتلنی والمشرفی مضاجعی	ومسنونة زرق کانیاب اغوال

یعنی آن مرد که در دوستداری محبوبه مرا بقتل همی تهدید کند آیا مرا تواند کشت
و حال آنکه همخوابه و ضجیع من شمشیریست که در مشارف ملک یمن ساخته آمده
و سهامی است که در حدت و صفا بدندانهای غول مانند باشد
امرؤ القیس در این بیت سهام را در صفا و جلا بدندان غول تشبیه نموده
و حال آنکه غول را کس مشاهدت و احساس نکند و انیاب آن را ادراک
و ابصار نماید ولی چون از غول محض توهم در قلوب مردم بیم و هراس
جای گرفته و استماع نام وی نزد ایشان اعلی خوف و باعث هول
گردد از اینروی عرب بگاه تخویف بنام غول تهدید کنند و باسم
وی وعید دهند ابو عبیده گوید چون این تقریر بپای بردم
سائل و وزیر این نکته بس لطیف و بدیع گرفتند هر دو تحسین لب
گشودند و من از آن روز عازم شدم که کتابی در باب تشبیهات
و مجازات قرآنی تصنیف کنم چون ببصره معاودت کردم مجموعه
نفیس نگارش داده ازا کتاب المجاز موسوم ساختم در کتب ارباب
بیان مسطور است که در آیین فصاحت گاهی شئ محسوس را بامری
موهوم تشبیه کنند بشرط که متکلم بر حسب عقیدت خویش آن امر چنان
بر وجه شبه متصف داند که محسوسات و مشاهدات را و ازاین قبیل است
تشبیه صورحسنه بملک و صور کریهه بشیطان چه در اذهان مردم
چنان مرکوز افتاده که دیو را از آنکه خود شر محض است صورتی زشت

و هیولائی کریه باشد و فرشته را از آنکه خیر محض است جمالی زیبا
و منظری صبیح باشد و چون خدای سبحانه در رقم مبارک خویش
بر اسلوب کلام عرب ایجاد سخن نموده لهذا در مقام تهدید و تهویل
فرموده کانه رؤس الشیاطین و در صفت حسن یوسف گفته
ان هذا الا ملک کریم مفسرین را در این تخمین بجز جواب ابو عبیده
سه معنی بدیع است که بنای هر سه معنی بر اثبات مشاهدت و احساس
در مشبه به است یکی آنکه شیطان در لغت تازی نام درختی است گیاه
که بصورت و پیکر زیاده قبیح و منکر باشد و رشتهای متفرق و پراکنده
دارد و از دور بر کالبد انسان نماید و عرب آنرا اکشتن نیز نامند
و ثمره آنرا رؤس شیاطین خوانند و در کریمه مذکوره میوه زقوم ثمره
آن که خود مشهود و محسوس است تشبیه شده دویم آنکه شیطان
ماری است سبک سیر که او را یالهای چند باشد و ما بین اصناف
مارها از هر قسم مهیب تر نماید و در درختی که آنرا حماطه گویند منزل گزیند
صورت منکر و منظر قبیح را بدان تمثیل آورده گویند کانه شیطان
الحماطة سیم آنکه در اطراف مدینه سنگهائی سیاه بود در نهایت
خشونت و تیرگی مردم یثرب آنها را رؤس شیاطین میامیدند حق
سبحانه و تعالی میوه درخت زقوم بدان سنگها تشبیه فرموده
و نیز از ابو عبیده نقل است که گفت وقتی بمجلس فضل بن ربیع درآمدم
همینکه چشم فضل بر من افتاد گفت یا ابا عبیده اشعر شعرای عرب کیست
گفتم راعی گفت بکدام دلیل گفتم بدلیل شعری که در مدح سعید بن عبدالرحمن
اموی گفته چه وی نوبتی بر سعید نازل شد و سعید لی تسویف و تعطیل

عطائی جزیل بر وی مبذول داشت و در همان روز او را بقبیلهٔ خویش
معاودت داد راعی اینده و شعر در ستایش سعید بنظم کشید

وانضاءٍ تحنّ الی سعیدٍ	طروقاً ثم عجّلن ابتکاراً
حمدن مناخه واصبن منه	عطاءً لم یکن عدةً ضماراً

یعنی بسا شتران لاغر که با چنین شوق شبانگاه بعتبهٔ سعید فرو خفتند
و بامداد راه مراجعت گرفتند آستان سعید را ثنا گفته بعطائی از او
فرا رسیدند که بوعده و ضمار موسوم نبود و گفتار بی کردار محبوب نشد
ابوعبیده گوید چون این ابیات و شعر فصیح بر دعوی خود احتجاج جستم وزیر تصدیق
من نموده گفت آری راعی که سعید را بچنین عبارتی اندک چنان مدحی
نمایان و ثنائی شایان آورده است بیقین اشعر شعرای عرب بوده
که در الفاظی یسیر معانی کثیر گنجانیده از اصمعی روایت است که گفت
وقتی من و ابوعبیده در مجلس فضل حضور داشتیم فضل متوجه
من گردیده گفت در فن معرفت خیل چند فرسانه تالیف نموده
گفتم یک مجلد از ابوعبیده پرسش نمود گفت پنجاه مجلد پس بفرمود
تا اسبی حاضر آوردند و روی با ابوعبیده داشته گفت برخیز
و از اعضا و جوارح این حیوان نام یکایک باز گوی ابوعبیده گفت
من نه بیطار باشم و آنچه در کتب خویش نوشته‌ام نه از فن بیطره است
بلکه آنچه از اخبار و اشعار عرب در باب اصناف خیل و صفات
مراکب شنیده‌ام یکجا فراهم کرده‌ام وزیر روی با من داشت
وگفت ای اصمعی تو برخیز و آنچه گفتم معمول دار من از جای بجستم و ناصیه
اسب برگرفتم و در صفت هر عضو و اندام آن آغاز کرده نام و نشان آن

باز

باز نمودم و از کلمات و ابیات عرب مناسب هر مقام چیزی در میان
آوردم همینکه فضل آنهمه فضل از من بنگریست زیاده شگفتی و شگفتگی اظهار
داشت و بر من زیاده آفرین و تحسین کرد و آن اسب بمن موهبت نمود
از آن پس هرگاه خواستمی که ابوعبیده را بخشم آورم بدان اسب
برمی نشستم برخی از علمای آثار در نقل این حکایت بجای فضل رشید را
آورده‌اند و اینواقعه بمحضر خلافت نسبت داده‌اند گویند اسحق
ابن ابراهیم ندیم موصلی در این دو بیت با فضل بن ربیع در مدح ابوعبیده
و قدح اصمعی خطاب آورده گوید

علیک اباعبیدةِ فاصطنعهُ	فانّ العلمَ عندَ ابی عبیدة
و قدّمهُ و آثرهُ علیه	ودع عنک القریدَ بن القریدة

یعنی ای وزیر بر تو باد بمنادمت ابوعبیده و او را برای استفادت هنر
و اقتباس دانش برگزین که علم و کمال در نزد اوست و او را بر دیگران
مقدم دار و بر همگانش اختیار کن و آن بوزینه که زاده بوزینهٔ دیگر است
از خود واگذار و ابوعبیده را غرائب اخبار و نوادر حکایات بسیار است
گویند روزی در مجلسی سخن بخیلان بمیان آمد یکی از حضار مجلس گفت
در قبیله بنی هلال بن مالک بن صعصعه مردی بود که مادر نام داشت
عرب در بخل بوی مثل زنند و گویند فلانٌ ابخلُ مِن مادِر
یکی از حکایات لئامت و وقایع بخل وی آنست که نوبتی شتران
خویش را بکنار حوضی که اعراب برای سقایت بر لب چاه حفر کردندی
برده و آب از چاه برآورده شتران آب داد چون همگی سیراب شدند
قدری آب در آن حوض بماند مادر پلیدی کرده اطراف حوض را بدان بیندود

تا آنکه کسی از بقیت آن آب منتفع نگردد ابوعبیده گفت عجب دارم
که اعراب با این حرکت که از ما در صدور یافت او را ببخل مثل ساخته اند
و هیچکس ذکر خست و امساک عبدالله بن زبیر نمیکنند چه نقلست در زمان
محاربه حجاج جوانی شامی از لشکر عبدالله بیرون آمده دست تیز
برکشود و جنگهای مردانه کرد و چند مبارز را بر خاک هلاک افکند
عبدالله همینکه آنهمه جلادت از آن شامی نگریست دانست که آن دلیری
و بهادری را ناچار پاداشی از پی است دل بدان بذلهای چند توانستی
نهاد لاجرم در اثنای حرب آواز داد که ای جوان از جنگ دست بدار و بجای
خویش باز گرد که بیت المال هرانچه تو بازای این بکار از من طمع داری
وفا کنند و هم در آن هنگام که مردم حجاز از بیم حجاج در مکه متحصن شدند
عبدالله چندان خرما و غله در انبارهای مکه ذخیره داشت که دو سال تمامت
اهل مکه را کافی بود ولی یکخرما بکس نداد تا مردم از جوع مضطر گشته از وی
متفرق و پراکنده شدند و بحجاج پناهیدند آنگاه بدیشان خطاب عتاب
آورده گفت اَكَلْتُمْ تَمْرِی وَعَصَيْتُمْ اَمْرِی یعنی خرماهای مرا خوردید
و نافرمانی من کردید و این کلامی است که اگر فی المثل بقالی این تکلم کند
بس قبیح باشد تا چه رسد بکسی که دعوی خلافت کند و امارت مسلمین جوید
زمخشری در کتاب ربیع الابرار در باب اسما و انساب و کنی گوید مردی
ابوعبیده را از نام کسی پرسید گفت ندانم ابوسلیمان کیسان هجیمی حضور
داشت گفت من او را از هر کس نیکوتر شناسم نام وی خداش یا خراش
یا ریاش یا چیزی دیگر است ابوعبیده گفت ای کیسان چه نیکو شناخته
او را این شناسائی خبرت جای شگفتی و حیرت است کیسان گفت خبر

چنان

چنان دانم که از قبیله قریش باشد ابوعبیده گفت از کجا دانی
گفت الا ترى كيف احتوشته الشينات من كل جانب
یعنی آیا نه بینی که حروف شین چگونه وی را در میان گرفته پس این
دلیل باید اسم قبیله اش نیز مختوم بشین باشد مع القصه آورده اند
که ابوعبیده در آزار قلوب و رنجانیدن مردم زبانی داشت
گزنده تر از دندان مار و نیش کژدم خاطر معاصرین خود را از علما
و غیرهم بجراحات لسان و طعن زبان بیازردی و در قدح و ایذا
هر کس از هیچ تعریض و کنایت فرو نگذاشتی و از این رو اهل بصره
با وی طریق مدارات گرفته از شناعت مقال و سوء گفتارش
همی بر حذر بودند حتی اصمعی نیز چون برای املا فواید و نشر فضایل
بمسجد بصره وارد شدی مادام که ابوعبیده حاضر بود خاموش نشستی
و از بیم تعرض او سخن کردن نتوانستی و هم موسی بن عبدالرحمن
هلالی وقتی که ابوعبیده در ملک فارس بروی نازل شد غلامان
خود را احضار داشته و از خوف لسان وی با ایشان در مواظبت خدمت
تأکیدات آورده گفت این مرد ابوعبیده است که در نکته جوئی و لطیفه
گوئی ملک عرب اشتهار تمام دارد و از شر طعن و زخم زبان وی کس
رهیدن نتواند پس باید که این مرد بسرای من مهمانست از شرائط
حزم و رسوم نظم هیچ نکته فرو نگذارید و ناموس مردمی من از نظر
وی محفوظ دارید غلامان بر حسب سفارش خواجه خویش طریق
احتیاط گرفته از موجبات تعرض همی بر حذر بودند تا آنکه روزی
بهنگام احضار طعام مقداری شوربا بر جامه غلامی بریخت

موسی گفت اندوه مدار که من بعوض این جامه ده ثوب بر تو بذل
دارم ابو عبیده گفت ای موسی ترا این عوض لازم نیست چه شعرهای
تو هیچ زیانی نرساند کنایت از آنکه او را اصلا چربی نباشد
موسی مقصود ابو عبیده بفهمید ساکت گردید گویند چون وی آیین
شعوبیه داشت و بر این عقیدت عرب را بر عجم تفضیل نمی نهاد و مطاعن
عرب در ضمن تألیف خود انتشار میداد روزی مردی از عرب
با او گفت یا ابا عبیده در کتاب مثالب از معایب عرب هیچ فرو
نگذاشتی و از هر بادیه حاضر طعنی و قدحی بیاوردی ولی درباره
خود هیچ نگفتی گفت آری من در کتاب مثالب عموم قبایل عرب را
قدح نموده ام ولی از قدح قبایل عرب بر تو زیانی نرسد
کنایت از آنکه مادر ترا با غیر عرب صحبت افتاده و ترا از بیگانگان
حمل داده در بعضی از مجامع مسطور است که ابو عبیده بحب غلمان
و هوای مردان متهم بود از اینجهت در محکمه هیچیک از قضات شهادتش
مقبول نبودی و در کتاب کامل گوید وقتی برای ادای شهادت
با یکی از عدول در محضر حکومت عبیدالله بن حسن قاضی حاضر گشت پس
از ادای شهادت قاضی بمدعی گفت ابو عبیده را هیچ تعدیل حاجت نیست
خود او را از هر کس نیکوتر شناسم ولی اگر ترا بر اثبات مدعی گواهی
دیگر نیز هست حاضر نمای جمعی از مورخین و ارباب طبقات باختلاف
عبارات آورده اند که اصمعی گفت روزی من و ابو عبیده وارد جامع
بصره شدیم و در آن مسجد اسطوانه بود که ابو عبیده هنگام تدریس و افادت
بدان تکیه میداد چون نزدیک آن اسطوانه رسیدیم ناگاه دیدیم این دو شعر

برفراز آن نوشته اند

صلی الاله علی لوط و شیعته — ابا عبیدة قل بالله آمینا
وانت عندی بلا شک بقیتهم — منذ احتلمت وقد جاوزت ستینا

یعنی خدای سبحانه بر لوط نبی و امت وی رحمت فرستد ای ابا عبیده
ترا بخدای سوگند دهم این دعا را آمین گوی تو بعقیدت من از بقایای
ایشانی و از هنگام احتلام تا کنون که سال عمرت از هفتاد گذشته
پیروی آن قوم همی کنی و از ایشان همی وی ابو عبیده از مشاهدت
آن مکتوب سخت شرمنده و منفعل شد گفت ای اصمعی در ستردن این شعر
مبادرت جوی چون محل آن مکتوب باندازه هفت ذراع از زمین ارتفاع
داشت پای خود بر دوش ابو عبیده گذارده در محو کردن آن کلمات
شروع نمودم چون نزدیک اتمام شد ابو عبیده گفت ای اصمعی تعجیل کن
که سخت خسته شدم و سنگینی تو دیگر حمل نمودن نتوانم گفتم جز حرف طاء
از کلمه لوط چیزی دیگر باقی نیست گفت زنهار در ازاله آن تعجیل کن
که بدترین حروف این دو شعر همان است و بلای بزرگ در آن خواهد بود
همانا ابو عبیده بتصریح جماعتی از اهل خبر بطریقت خوارج مایل بوده و در میان
قبایل و شعوب آن قوم همراهی اباضیه می نمود و در عقاید این فرقه
در پایان ترجمت شرحی بین الاختصار والاطناب خواهد رفت
ابو حاتم سجستانی گوید ابو عبیده را در حق من گمان آن بود که من از خوارج
سجستانم از اینجهت هر گاه مرا ملاقات کردی در تعظیم و توقیر من
مبالغت آوردی از ثوری نقلست که گفت وقتی داخل مسجد شدم
ابو عبیده را دیدم که در گوشه تنها نشسته چنان می نمود که در مهمی تفکر کند

چون مرا بدید گفت گوینده این بیت کیست

اقول لها وقد جشأت وجاشت　　مکانک تحمدی او تستریحی

گفتم قطری بن فجاءه گفت فض الله فاک چرا نام وی تلفظ کردی وازراه تعظیم بلقب وکنیت نمودی نگفتی که امیر المومنین ابو نعامه اکنون گفت حالی نزدیک من منشین و آنچه از من شنیدی پوشیده دار ثوری گوید این واقعه را تا ابو عبیده در حیات بود فاش ننمودم　ابن خلکان گوید این حکایت بدین صورت که نقل افتاده استوار نباشد چه این بیت باتفاق اهل ادب از جمله ابیات عمرو بن اطنابه انصاری خزرجی است نه قطری بن فجاءه　محمد بن یزید مبرد در کتاب کامل آورده که معاویة بن ابی سفیان اموی گفت

اجعلوا الشعر اکبر همکم واکثر دابکم فان فیه مآثر اسلافکم ومواضع ارشادکم ولقد رایتنی یوم الهزیمة وقد عزمت علی الفرار فما ردنی الا قول ابن الاطنابة الانصاری

یعنی حفظ اشعار عظیم ترین همت وبیشتر آداب خود قرار دهید که مناقب اسلاف ومکارم اوصاف از اشعار بدست آید من خود در یکی از ایام صفین چون نایره جنگ سخت مشتعل دیدم بر هزیمت دل نهادم از رنگ آن آهنگ مرا هیچ چیزی نجات نداد وقصد فرارم بر ثبات وقرار مبدل نساخت مگر اشعار عمرو بن اطنابه خزرجی که گفته

ابت لی عفتی وابی بلائی　　واخذی الحمد بالثمن الربیح
واجشامی علی المکروه نفسی　　وضربی هامة البطل المشیح
وقولی کلما جشأت وجاشت　　مکانک تحمدی او تستریحی

لادفع عن مآثر صالحات　　واحمی بعد عن عرض صحیح

حاصل معنی آنکه مرا عفت وشجاعت وخریداری مدح بقیمت از عار فرار مانع آمد وتکلیف نفس بر مکاره وکوفتن مفارق ابطال از ترک جدال رادع گشت وهر زمان که نفس را اضطراب وخروش حاصل شدی با وی گفتمی که بجای خود باش وتوان دلیری از دست مگذار چه اگر بدین ثبات وجلادت فیروز ومظفر گردی در افواه والسنه مردم جهان ستوده وممدوح آئی واگر بدست خصم هلاک ومقتول شوی از رنج سرای سپنج آسوده ومامون گردی من بقوت قلب وثبات قدم مآثر ومناقب خویشتن حراست کنم واز نژاد پاک ونام نیک خود حمایت نمایم　پوشیده نماند که حکایت ثوری در اشکال چنانست که ابن خلکان گفته ونکته نغز ودقیقه نیک جسته ولی خود بمنشا نظر وعلت اشتباه انتقال نیافته کجند از این پیش در ضمن فن زنامجات علمی که از رسوم شریفه ومخترعات بدیعه وزیر علوم است از این معنی سوالی رفته بود چون ورقه سوال بدار التالیف رسید بمجرد قرائت یکی از حاضرین متفطن شد وگفت همانا سر این اشکال اشتباهیست که یکی از رواة حکایات را افتاده چه خود از قطری اشعاری چند روایت شده که بصورت ومعنی مجانس ومناسب شعر عمرو بن اطنابه است بدانسان که اگر کسی را اندر شعر بخاطر باشد کثیرا یکی از آن دو را بجای دیگری بر زبان آورد در این حکایت نیز یا ثوری خود بهنگام نقل ماجری ویا یکی از ناقلان حکایت اشتباها مطلع اشعار عمرو از شعر قطری بدل آورده وچون صدق این سخن وحقیقت این معنی بنقل شعر قطری

منوط بود لهذا اشعار وی در اینمقام ثبت افتاد

اقول لها وقد طارت شعاعا	من الابطال ویحک لا تراعی
فانک لو سالت بقاء یوم	علی الاجل الذی لک لم تطاعی
فصبرا فی مجال الموت صبرا	فما نیل الخلود بمستطاع
ولا ثوب الحیات بثوب عز	فیطوی عن اخی الخنع الیراع
سبیل الموت غایة کل حی	وداعیه لاهل الارض داعی
ومن لا یعتبط یسأم ویهرم	وتسلمه المنون الی انقطاع

خلاصه معنی آنکه چون مرا بهنگام کارزار دل از کار رشود و بیم ابطال توان قتالم از دست برداز در تشجیع با خویشتن گویم وای بر تو اندیشه خوف بخود راه مده و قوت قلب از کف مگذار که فرار و هزیمت بر اجل مقدر نیفزاید بایست که در میدان کین صبور باشی و در این سرای فانی هیچکس جاودانی نماند لباس زندگی بسان لباس رجبندی نیست که مرد جبان ازان محروم آید و چنانکه خود را از تشریف عزت بی بهره بیند با قتحام حروب از خلعت حیات بی نصیب گردد هر زنده را عاقبت پیمودن طریق هلاک باید چه داعی موت از ازل بر این هیچکس اتفاق کند و تمامت مردم را بموت نماید اگر کسی را موجب قتل و باعث هلاک پیش نیاید عاقبت از زندگانی ملول شود و بدرد پیری گرفتار آید و رشته عمرش بالمال بمقراض قطع اجال بریده گردد انتهی از ابو حاتم سجستانی حکایت شده است که گفت ابو عبیده با آن فضل و دانش چون شعری انشاد کردی وزن او را شکسته و مختلف العروض آوردی و چون بقرائت قرآن یا روایت حدیث لب گشودی از روی عمد لحن با صواب اخلاط

و قوانین اعراب رعایت نمودی و هم در زبان وی لثغه بود از اینجهت تمامت حروف از مخارج خویش ادا نتوانستی نمود و بمکان بعضی از حروف حرف دیگر بیاوردی گویند روزی در بصره بسرای محمد بن قاسم نوشجانی رفت محمد مقداری از موز برای وی حاضر کرد ابو عبیده چند دانه ازان تناول نمود بدانسبب علیل گشت و یکچند ملازم بستر شد تا آنکه در سال دویست و ده یا یازده یا سیزده در بصره وفات نمود و قرب یکصد سال زندگانی یافت چون مردم بصره از شناعت مقال و نکایت لسان وی لب آزرده بودند بجنازه اش حاضر نگشتند تا آنکه آخر الامر بروایت مسعودی بعد و دیرا جرتی مقرر نمودند تا نعش او را حمل داده بخاکش بسپردند و پس از وفات ابو عبیده وقتی ابو العتاهیه بمجلس محمد بن قاسم درآمد محمد مقداری موز نزد ابو العتاهیه آورد ابو العتاهیه از در مطایبت گفت ای محمد این موزها بردار ابو عبیده را بموز بکشتی اینک اراده آن داری که مرا بقتل آوری همانا تو از کشتار علما در کام شیرین آمده گویند ابو عبیده را نزدیک دویست مجلد تصنیفات بوده و از آنجمله این اسامی بنظر رسیده

کتاب مجاز القرآن الکریم		کتاب معانی القرآن
کتاب الدیباج	کتاب التاج	کتاب غریب القرآن
کتاب الحدود	کتاب خراسان	کتاب خوارج البحرین والیمامه
کتاب الموالی	کتاب البله	کتاب الضیفان
کتاب مرج راهط	کتاب المنافرات	کتاب القبائل
کتاب خبر البراض	کتاب القرائن	کتاب البازی

کتاب الحمام کتاب الحیات کتاب العقارب
کتاب النواکح کتاب النواشر کتاب حضر الخیل
کتاب الاعیان کتاب بیان باهله کتاب بادی الازد
کتاب الخیل کتاب الابل کتاب الانسان کتاب الزرع
کتاب الرحل کتاب الدلو کتاب البکره
کتاب السرج کتاب اللجام کتاب الترس
کتاب السیف کتاب الشوارد کتاب الاحتلام
کتاب مقاتل الفرسان کتاب مقاتل الاشراف
کتاب الشعر و الشعراء کتاب فعل و افعل کتاب المثالب
کتاب خلق الانسان کتاب الفرق کتاب الخف
کتاب مکه و الحرم کتاب الجمل و صفین کتاب بیوتات العرب
کتاب اللغات کتاب الغارات کتاب المعاتبات
کتاب الملاومات کتاب الاضداد کتاب مآثر العرب
کتاب مآثر غطفان کتاب ادعیة العرب
کتاب فضل عثمان کتاب اسماء الخیل کتاب مقتل عثمان
کتاب العقیقه کتاب قضاة البصره کتاب فتوح الاهواز
کتاب لصوص العرب کتاب فتوح ارمینیه کتاب اخبار الحجاج
کتاب قصة الکعبه کتاب الحمس من قریش کتاب فضائل الفرس
کتاب ما تلحن فیه العامه کتاب السواد و فتحه
کتاب من شکر من العمال و حمد کتاب الجمع و التثنیة
کتاب الاوس و الخزرج کتاب محمد و ابراهیم ابنی عبد الله

ابن

ابن الحسن بن علی بن ابی طالب کتاب الایام الصغیر خمسة و سبعون یوما
کتاب الایام الکبیر الف و ما تا یوم کتاب ایام بنی مازن و اخبارهم

کتاب غریب الحدیث

شیخ زین الدین شهید ثانی اعلی الله مقامه در کتاب شرح الدرایه
گوید نخستین کسی که در احادیث غریبه باب تصنیف مفتوح نمود نضر بن
شمیل و بقولی ابو عبیده معمر بن مثنی بود و پس ابو عبید قاسم بن
سلام آنگاه احمد بن محمد خطابی صاحب معالم السنن بود و این چهار
در این فن بمنزله ارکان اربعه محسوب شوند و بعد از اینجماعت
گروهی از اعیان افاضل بدیشان تأسی نموده در احادیث غریبه
بضمیمت اضافات و فوائدی چند تصنیفات سودمند برداختند
چنانچه ابن اثیر جزری در اینباب حق استقصاء و استیفا ادا نموده
کتاب نهایه تألیف نمود و جار الله زمخشری بتألیف کتاب
فائق بر همگنان فائق آمد و پس از زمخشری هروی کتاب غریبین
که جامع غرائب قرآن و حدیث است تصنیف نمود انتهی

فائده چون در ضمن اخبار ابو عبیده اشارت رفت که وی
از خوارج اباضیه بود در این مقام چنین مناسب افتاد که عقاید اباضیه را
نگارش دهیم در کتب مقالات مسطور است که فرقه اباضیه اتباع
عبد الله بن اباضند که در عهد خلافت مروان بن محمد که آخر ملوک
بنی امیه است خروج کرد و عبد الله بن محمد بن عطیه بفرمان مروان
بدفع وی برخاسته پس از قتالی شدید او را بکشت و جمعیتش پراکنده
ساخت علامه مقریزی در خطط مصریه گوید انه طایفة الاباضیه اتباع عبد الله بن اباض ...

که منسوبند بفرقه که از اباض بضم همزه خوانند و کیفکان اباضیه
برحسب عقیدت خود درباره مخالفین خویش از اهل قبله چنین گویند
که ایشان کافر موحدند نه کافر مشرک و مناکحه ایشان روا
و موارثشان و غنیمت اموال و اسلحه حرب ایشان در حال جهاد مباح
و در غیر آن محظور باشد و قتل و سبی ایشان در خفیه بخدعه و فریب
روا نیست و در حال حرب پس از دعوت بحق و اتمام حجت جایز
بل واجبست و دار مخالفین را دار اسلام و توحید جز معسکر سلطان
که دار بغی باشد و گواهی مخالفین در حق موافقین مسموع و مقبول ایشان
و گویند عمل داخل ایمانست و بدون عمل صفت ایمان حاصل نگردد
پس مرتکب کبائر و مقترف معاصی موحد غیر مؤمن باشد و عقیدت
اباضیه در مسئله استطاعت موافق رای عدلیه است و در اینباب
برخلاف مذهب اشاعره سخن کنند چه رای اشعری آنست که قدرت
عبد بر فعل در حال حدوث فعل و مقارن فعل باشد بدلیل آنکه اگر عبد
قبل از فعل قادر بر فعل باشد لازم آید که هر فعل قبل از خود حادث شده
گردد و این ممتنع است زیرا اگر وجود فعل قبل از زمان حدوث فعل
ممکن باشد فرض کنیم وجود فعل را در زمان قبل پس لازم آید از
که سابق بر فعل فرض نموده ایم سابق نباشد بلکه عین فعل باشد
و اینمحال است چه بودن زمان متقدم بر فعل مقارن فعل مستلزم
اجتماع نقیضین است که عبارت از تقدم و عدم تقدم است پس
سبق قدرت بر فعل ممکن نیست و نیز شکی نیست که وجود
استطاعت پس از حدوث فعل متصور نگردد پس معین است

که استطاعت حال حدوث فعل و مقارن فعل است عدلیه که عبارت
از امامیه و معتزله است بر قول اشاعره تشنیعات بسیار آورده اند که تفصیل
آن در کتاب نهج الحق و سائر کتب کلامیه شروح افتاده و گویند
حق و صواب آنست که استطاعت مقدم بر فعل است و نخست
استطاعت حاصل شود آنگاه فعل تحقق یابد چه استطاعت عبارت
از حالت نفسانیه که حاصل شود پس از تحقق زوال موانع و وجود داعی
چون عبد را آنحال حاصل آید ویرا بر فعل مستطیع و قادر دانیم اباضیه
نیز بر مذهب عدلیه روند و چنانکه کعبی از ایشان نقل نموده گویند
استطاعت عرضیست از اعراض که قبل از تحقق و حدوث
فعل حاصل گردد و ایشان خلاف عقیدت معتزله افعال عباد را مخلوق
خدا تعالی دانند و امام خود را امیرالمؤمنین نخوانند و لفظ مهاجر بر خود
اطلاق نکنند و در مسئله فنا عالم و انعدام اجسام بر طریقه اهل
حق گویند عالم بعد از فنا جهانیان خود فانی گردد چه از آفرینش
آن غرض تمدن و تعیش خلق منظور بوده چون خلق فانی گردند
عالم نیز فانی گردد برخلاف فلاسفه که در اینمسئله بر دو عقیدت
شده اند بعضی دوام ازلی و ابدی عالم ثابت نموده اند و برخی ابدیت
اجسام انکار کرده و بر ازلیت و دوام آنها قائل شده اند چنانکه در کتاب
شرح مقاصد و غیر آن مشروح است و چون اباضیه تکلیف ما لا یطاق را
تجویز کنند از اینجهة در مسئله شرائط تکلیف برخلاف عدلیه بعضی از شرائط
تکلیف مانند عدم حرمت مامور به انکار نموده گویند روا بود که خدا تعالی
در یک زمان مکلف را بدو شیء متضاد امر کند مثل آنکه شخصی

داخل زراعت غیر شود بی دستوری وی آن شخص در آن حال مامور است بخروج از زرع از جهه عدم اذن و منهی است از خروج بجهه فساد زرع ولی امامیه و معتزله در ضمن شرایط تکلیف عدم حرمت مامور به اعتبار نمایند و در زمان واحد تکلیف به دو امر متضاد تجویز نکنند و ایضا در تعذیب و عقاب اطفال مشرکین توقف نمایند گویند روا نیست که خداتعالی ایشان را از جهه انتقام معذب نماید و شاید است که از در تفضل جمله را داخل بهشت کند بر خلاف اکثر مسلمین که اطفال کفار و مشرکین بدلالت شمول عمومات آیات و مطلقات روایات در نار مخلد دانند و معتزله ایشان را از خدام اهل جنت شمارند و گویند تعذیب آنکس که جرم و ذنبی مرتکب نشده ظلم است و خداتعالی فرماید وَلاتَزِرُ وازِرَةٌ وِزْرَ اُخْرىٰ وَلاتُجزَوْنَ اِلّا ما کُنْتُم تَعْمَلُونَ و برخی گویند الطفل که خدای تعالی بعلم خود دانسته که بر تقدیر بلوغ از اهل طاعت و ایمان شد او در جنت مخلد است و آن که بر فرض بلوغ بر این کفر و عصیان میرفت مخلد در نار است و گویند روا بود فرستادن رسول اگرچه او را هیچ معجزه نباشد و عملی که خداتعالی در آن منظور نباشد عبادت دانند و او را طاعت گویند و اباضیه بسیاری از کبار صحابه را کافر خوانند و کریمه وَمِنَ النّاسِ مَنْ يُعْجِبُكَ قَوْلُه فِی الحَیٰوةِ الدُّنْیا وَيُشْهِدُ اللّٰه عَلیٰ ما فی قَلْبِه وَهُوَ اَلَدُّ الخِصامِ وَاِذا تَوَلّیٰ سَعیٰ فِی الاَرْضِ لِيُفْسِدَ فِیها وَيُهْلِكَ الحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللّٰهُ لایُحِبُّ الفَسادَ در حق امیرالمؤمنین علی علیه السلام دانند و آیه وَمِنَ النّاسِ مَنْ يَشْرِی

نفسه ابتغاء مرضات الله را در حق عبدالرحمن بن ملجم تاویل کنند اباضیه به فرقه منشعب شده اند فرقه اولی حفصیه اند اصحاب و اتباع حفص بن مقدام که از اصحاب عبدالله بن اباض است و ایشان از دیگر فرق اباضیه امتیاز آنست که گویند میان شرک و ایمان واسطه ایست که آن معرفت است هرکس معرفت خداتعالی حاصل نماید اگرچه دیگر عقاید از معرفت رسول و آنچه بدان تعلق دارد از شریعت و احوال قیامت و ثواب و عقاب جاهل بود و ارتکاب جمله کبایر کند کافر باشد نه مشرک و اگر ویرا معرفت خداتعالی حاصل نباشد مشرک بود فرقه ثانیه یزیدیه اتباع یزید بن ابی انیسه اند و ایشان با دیگر فرق اباضیه باین بدعت قبیح منفرد باشند که گویند خداتعالی از عجم رسولی مبعوث فرماید و از آسمان کتابی دفعه واحده بر وی نازل نماید که تمامت احکام الهیه در آن مندرج است و شریعت محمد مصطفی صلی الله علیه و آله را نسخ گرداند و او مردمان را بشریعت صابئین که در کلام الله مذکور است دعوت نماید نه صابئینی که اکنون در بعضی از بلدان چون حران و واسط موجودند و کسانی را که حد و د الهیه بر ایشان متحتم شده مشرک خوانند و تمامت معاصی را از صغیره و کبیره شرک دانند فرقه ثالثه حارثیه اند اتباع ابی الحارث اباضی این طائفه با اباضیه در سه چیز مخالفت نموده اند یکی آنکه افعال عباد را مخلوق عباد دانند دویم در مسئله استطاعت طریقه اشاعره سپارند استطاعت را مقارن فعل و در حال عمل پندارند سیم عبادتی که خداتعالی در آن مراد و مقصود نباشد باطل دانسته آنرا طاعت نگویند و عبادت بر آن اطلاق کنند

ابوعثمان سعید بن اسمعیل الحیری النیشابوری

بکنیت معروف است و نامش غیر مشهور از معتبرین علما و فقهای اواسط
مائه سیم هجریه و مشاهیر عرفای آن عصر است فضلی بیش از اندازه و علمی
فوق العاده داشته در مجلس افادت صاحب بیانات وافیه و در گاه
موعظت و منبر لسانی موثر داشته در محضر تدریسش جماعتی همواره با شغف
مشغول درک مقامات علیه مینمودند و هنگام وعظ و نصیحت قومی بصراط
مستقیم و طریقه حقه قدم مینهادند و او از کسانی است که شریعت و طریقت
با هم جمع داشته محل رجوع و وثوق هر دو طایفه بوده و بدایت شهرت
و ترقی وی در علوم مقارن است از عباسیان با زمان المتوکل علی الله
عباسی و در خراسان از سلاطین با ملک یعقوب بن لیث صفارو
چنانکه در نفحات الانس مسطور است در زمره عرفا از طبقه ثانیه است
و زیاده بفضل و علم ستوده شده است و هم در آنکتاب مولد و منشای
اورا در ری نوشته اند و چون از ری انتقال به نیشابور نمود و در محله حیره
موافق روایت صاحب معجم البلدان که از محلات معتبر و مشهوره
آنشهر بوده منزل گزید بدان سبب بحیری معروف گشت چنانکه
تفصیل آن در ضمن ترجمه خواهد آمد صاحب تذکرة الاولیا شرح حال
ویرا که مسطور داشته در عنوان آن بدینسان مینویسد ابوعثمان
حیری در فنون علوم شریعت و طریقت کامل بوده و در گاه تدریس بیانی
موزون و هنگام وعظ سخنی موثر داشت دارای اسرار طریقت
و ناظر انوار حقیقت و حاوی علوم شریعت و قطب وقت و شیخ عصر
خود بوده و از معتبرین اهل عرفان و تصوف رفیع قدر و عالی همت

مقبول اصحاب و مخصوص بانواع کرامات و ریاضات و هیچیک از اهالی
فضل و عرفا را در بزرگی و سخن نبود چنانکه بزرگان از اهل طریقت در حق
وی گفته اند که در روزگار سه نفر از اهل طریقت که جامع جمیع رسوم
و آداب آن بودند قدم بعرصه هستی نهادند که ایشانرا چهارمی پدید نیامد
اول ابو عثمان در نشابور دویم جنید در بغداد سیم ابو عبد الله در شام
انتهی شیخ عبد الله بن محمد رازی گفته است بسیاری از مشایخ و بسی از
اهل عرفانرا دیدم خداشناس تر از ابو عثمان حیری کس ندیدم
بهر حال آنچه در کتب معتبره از شرح حال و ترجمه وی مستفاد میگردد چنانکه
اشارتی رفت مولد آن عارف کامل شهر ری بوده پس از صباوت
و دریافت سن رشد و تمیز خیال تحصیلش در ضمیر و هوای اخذ علومش
در سر افتاده و در نزد علمای ری باقتناء فضایل و اکتساب کمالات
همت گماشت تا در فنون ادبیت مقامی بلند یافت سپس بتحصیل فقه
و اخذ حدیث رغبت نمود و از مراقبت در آن علوم نیز رتبتی عالی
یافت چنانکه بر امثال و اقرانش مزیت حاصل گشته و در نزد اهل طبقه
بدانفن مسلم گشت خود حکایت کرده است در آنهنگام که باخذ علوم
ظاهر همت داشتم همواره طالب آن بودم که از علوم باطن نیز خبری
فراگیرم چه در خیالم گذشته بود که باید علوم شریعت را اسرار و تعبیر و
معانی باشد که از آن بعضی نکات بی پرده و مقامات عالیه را ادراک
نمایند چنانکه از شرح حالات وی مستفاد گشت در بدایت امر که در فنون
علوم مقامی بلند پیدا نمود و از تحصیل آنگونه از علوم فراغت حاصل کرد
در صدد تفتیش از حال اهل باطن برآمد و چون در آن اوان شاه شجاع کرمانی

کراز اولاد

که از اولاد ملوک فرس و بمزید کرامت موصوف و معروف بود و در نشابور
توطن داشت و بعضی نوشته اند که در مرو بود و در کرمان توطن ویرا نیز نوشته اند
آوازه خوبی و نیکوئیش گوشزد وی گشته میل بملاقات و مقالات او کرده
بدانسوی روی آورد و پس از درک صحبت و دیدن آنچه باید مصاحبت ویرا
اختیار کرده و بتهذیب نفس و تکمیل اخلاق بکوشید و هم در آن ایام بخدمت
یحیی بن معاذ رازی رسید و از وی نیز آنچه باید از مقامات عرفان
استفادت نمود نقل است که وقتی با شاه شجاع از مرو به نشابور آمد و درک
خدمت شیخ ابو حفص حداد که شرح حالش در اینکتاب مسطور است
نمود و چون شیخ را نظر بر ابو عثمان افتاد بدو گفت ترا مقام در نشابور
بایستی که تو بخواهد رسید آنچه را در مقام طلب آن بر آمده پس اطاعت
مرشد را عزم بر اقامت آنشهر نمود و مقامات عرفانرا در نزد ابو حفص
بکمال رسانید چنانکه نوشته اند مخصوصا از برای وی مجلس افادتی
معین کرد از آنوی نسبت ویرا در عرفان بوی دهند پس از وفات ابو حفص
خود در نشابور مرجع خاص و عام آمد و گروهی کثیر از موائد ارشاد و بیانات
وافیه وی بهره حاصل نمودند تا اینجا بود روایت نفحات الانس و
محبوب القلوب و نیز صاحب تذکرة الاولیا آورده است که ابو عثمان
در بدایت جوانی از آنکه از خانواده دولت بود با تجمل تمام در کوی و بازار
حرکت مینمود وقتی از ری بسمت یکی از قرای آنجا حرکت مینمود و چهار غلام
از رومی و حبشی و کشمیری و ترک با وی بودند جامهای فاخر در بر و اسبی
با ساخته قیمتی در زیر پای داشت در آنحال بکاروانسرائی رسیده
خری دید پشت ریش و لاغر که قوت رفتار نداشت و پرندگان بر زخمهای

وی نشسته و با منقار او را می آزردند پس از دیدن آنحال بر خر عاجز رحم نموده
جامه قیمتی از تن بیرون نمود و بر پشت آنحیوان افکند که پرندگان بر
زخمهایش ننشینند و قوتی فراهم کرده بنزدش بحیث و از آن ترحم که
بر آن حیوان نمود فی الحال حالتی او را روی داد که بسیاری از چیزهای
مجهول معلوم و بیشتری از مخفیات امور بروی ظاهر گشت و همچنان
بمجلس یحیی بن معاذ رازی که هم در آن ایام در ری بود در آمد و از ارشاد
و سخنان آنعارف کامل کار بروی گشاده شد و در نزد آنعارف
کامل بریاضات جسمانی و نفسانی و کسب معارف اشتغال ورزید
تا آنگاه که بنزد شاه شجاع رفت شاه شجاع ابتدای مراورا بنزدیک
خود بار نداد و گفت تو بر قانون یحیی بن معاذ بار جا خو کرده و کسی
که پرورده رجا باشد سیر و سلوک از وی نیاید که بر جا و امید تقلید کردن
کاهلی بار آورد و یحیی بن معاذ را رجا از روی تحقیق است و ترا از تقلید
پس در خدمت مرشد تضرع و زاری بسیار کرده و بیست روز در درب
خانقاه وی مقیم شده تا او را نزد خود خوانده و اجازه داد تا در زمره
مریدانش معدود باشد آنگاه زمانی دراز در صحبت شاه شجاع بگذرانید
تا زمانی که شاه شجاع را میل ملاقات شیخ ابوحفص نیشابوری افتاد
و از کرمان به نیشابور آمد و ابوعثمان را اذون ساخت که همراه باشد
بعضی نوشته اند که شاه شجاع در آن ایام در مرو بود و از آنجا بخیال ملاقات
شیخ ابوحفص افتاد و چون شاه شجاع نزدیک نیشابور رسید و شیخ
ابوحفص از قصد وی اطلاع یافت با جماعت مریدان باستقبال بیرون
رفت در کمال تعظیم و تجلیل بخانقاهش در آوردند شیخ با مریدان کمر خدمت

آنعارف بربست پس از آنکه او را میل معاودت بوطن افتاد در حین وداع
شیخ ابوحفص وی با ابوعثمان کرده و گفت اگر اجازت شاه باشد چند
در نزد ما باشی مرا با وجود تو خوش خواهد بود شاه شجاع ابوعثمان را
گفت اجابت کن دعوت عارف کامل را از آن روی در نزد ابوحفص ماند
و ترقیات بسیار کرد چنانکه در حق وی گفته که وقتی او را اگر یحیی بن معاذ
ارشاد نمودی اکنون صد چون یحیی باید بارشاد وی ترقیات حاصل
نماید و دلیل آن تمیزی و تمکینی که از مرشد داشت خود حکایت کرده است
که وقتی در اوایل ملازمت شیخ را از من تلخی پدید گشت و مرا از نزد خود
براند من هیچ از خوب و بد سخنی نگفتم و همچنان روی بسوی او باز پس
میرفتم و میگریستم تا از نظر او غایب شدم و در منزلی که از برای من در
خانقاه او معین بود بنشستم و هر گاه که شیخ از آنجا عبور مینمود با دب
برمیخواستم و جمالش از زیارت مینمودم پس از زمانی شیخ را بردباری
و تمکین خش پسند افتاد و بنزد خود خواند و زیاده از آنچه باید مراد جوئی
نمود و هم در آن ایام دختر خویش بمن داد و آنچه از مخفیات امور که میدانست
از من دریغ ننمود و بد انسان که با نزدیکان و خاصان خود رفتار
مینمود با من نیز بهمان طریق رفتار کرد در ترجمه وی آورده اند که
ابوعثمان زیاده از حد حلیم و صبور و شاکر و بردبار بود و هر مکروهی
که بوی میرسید روی درهم نمی کشید وقتی یکی از اهالی نیشابور که منکر این طایفه
بود و از منهیات و منکرات روی گردان نبود او را بمهمانی دعوت کرد
وی اجابت کرد و چون بدرب سرای او رسید در بکوفت کسان صاحب
دعوه برحسب گفته وی او را بدرشتی جواب داده گفتند گر اخواهی

گفت صاحب بیت از من دعوت کرده از انکه اجابت بنده مؤمن از
ایمانست برحسب معهود آمده ام انجماعت او را بعنفی باز از در براندند
چون چند روز از آن مقدمه بر گذشت شخصیکه از وی دعوت کرده بود
نزد وی رفت عذر خواسته ثانیاً دعوت نمود و بر طریق اول مرتب منزل
او رفته بارش ندادند و غرض آن شخص توهین و تهجین آن عارف کامل بود تا چند
بار برهمین طریق او را دعوت کرده بقسم اول با او رفتار نمودند در دفعه
آخر آمده بپای وی افتاده بگریست و از آن حرکت قبیح توبه نمود شیخ وی
گفت کار مردان خدای چنین باشد چون برانی بروند و چون
بخوانی بیایند نه از آن راندن ایشانرا انضجاری پدید گردد و نه از آن
خواندن فرحی حاصل در هر صورت ملاحظه میل برادر مؤمن را مینمایند نقل است
که روزی در نیشابور با مریدان از راهی میگذشت شخصی از بام خانه
طشتی خاکستر بر سر وی بریخت شیخ را از آن خجالت تغییری بحالش راه نیافت
مریدان خواستند آن شخص را برنجانند شیخ ایشانرا از آنکار منع نموده
گفت مرا جای شکر است از آنکه سزاوار آتش بودم و خاکسترم بر سر بخشید
و هر لحظه میرفت و از آن خجالت شکر مینمود این حکایت را در اکثری از کتب
باسم ابو عثمان نوشته اند و شیخ سعدی در بوستان باسم بایزید
منظوم نموده است ابو عمرو یکی از اهالی نیشابور بوده گوید در
جوانی بارتکاب محرمات و منهیات اشتغال داشتم وقتی از اعمال
زشت در مجلس ابو عثمان تائب گردیده دیگرباره بوساوس شیطانیه
آلوده ملاهی و مناهی گشتم از خجالت ترک مصاحبت و خدمت
آن شیخ جلیل را نمودم و اگر گاهی در محل عبور از دور او را میدیدم

بجهتی

بجهتی دیگر که مرا نبیند میگریختم تا در آن اثنا روزی در محلی بوی ملاقات
نمودم که هیچ مفری از برای من نماند ناچار در کمال خجلت و شرمساری
بوی سلام کرده سر بزیر افکندم پس از حالت من پرسید و دلجوئی کرده
گفت در اینحال اگر نزد ما آئی نیکوتر باشد که تو بلاهائی را که از برای
خود آماده کرده بجان بخریم و نگذاریم که بکام دشمن گردی ای فرزند
با دشمنان دوست نما منشین که عصمت بباد رود و تقوی را شعار کن تا
دوست شاد و دشمن اندوهگین گردد ابو عمرو گوید بعد از آن خجالت
و سخنان شیخ باندازه‌ای مرا حالت تغییر کرد که ما فوق آن متصور نیست
دلم از معاصی سیر گشت توبه کرده دیگر گرد معاصی نگردیدم نقل است
که روزی جوان قلاش سرمست و ربابی در دست از معبری میگذشت
ناگاه در عرض راه بآن عارف کامل بر خورد از خوف آنکه مبادا شیخ
بحالتش پی برده دست آزارش بر گشاید بگوشه رفته موی سر در
زیر کلاه پنهان نمود و رباب در آستین نهاد و منتظر بود که شیخ با اصحاب
از او بگذرند و او بخیالی که داشت سر خود گیرد و شیخ چون آن
جوان بدید و حالت وی مشاهدت نمود با روی گشاده روی بدو
آورده دست بر سر و رویش کشید و گفت خوف بر خود راه مده که
ما همه از جهتی یکی هستیم و خارج از نوع نیستیم جوان از مهربانی و گشاده
روئی وی تغییری در حالتش پدید گشت و از افعال و اعمال گذشته نادم
و پشیمان شد در دست شیخ تائب گشته همراه وی بخانقاه در آمد
شیخ او را شستشو و غسل بفرمود و خرقه در وی بپوشید و صورتش
ببوسید پس دست بدعا برداشت و گفت خدایا توفیق از وی

سالک بکند و بدین طریق که او را نظر بزرگان همراه گشت برود تا بسر
منزل حقیقت رسد پس از دعای شیخ آنچه از ترقیات حاصل گشته
چنانکه در حق وی گفته آنچه که در مدت عمر طمع میداشتم توفیق رفیق او
گشته یکبار بدو رسید نقل است که یکی از ابو عثمان پرسید که بزبان
ذکر میگوئیم و دل با آن موافق نیست گفت باری جای شکر است باید
که یک عضو در طاعت ترا مطیع گشت باشد که اگر از دست ندهی
قلب نیز موافقت نماید وقتی مریدی از وی پرسید که چگوئی در حق
کسیکه چون او را توقیر و تبجیل نمایند خوش آید و برعکس آن ناخوش
گفت چنین کسی را چیزی از او پرسیدن خوشتر و سزاوارتر است
نقل است که مریدی او را ده سال خدمت کرد و از ادب و فروتنی چیزی
فرو گذاشت ننمود وقتی بخیال رفتن وطنش که مرو بود افتاد و بخدمت
شیخ آمده تا رخصت رفتن بوطن حاصل نماید پس از شیخ تمنا نمود
که در این ده سال خدمت سری از اسرار بمن باز گوی تا چیزی فهمیده
باشیم شیخ گفت چون بمرو رسی بدینقسم پای افزار در پای بکن که
پس دراز و بد هیئت است بعضی از اهل حال که در مجلس او بودند دانستند
که این سخن بقدر فهم او گفته چنانکه وقتی شخصی از شیخ ابوسعید بن ابوالخیر
پرسید که معرفت چیست گفت آنکه کودکانرا گوئید بینی پاک کن
وانگاه حدیث ما کن نقل است که وقتی شخصی از اهل فرغانه بخیال
گذاردن حج افتاد چون بشهر نیشابور رسید نزد وی رفت و سلام
داد شیخ روی از وی بگردانید و جواب سلام نگفت آنشخص با
خود خیال کرد چون خواهد شد که مسلمانی مسلمانی را سلام کند و جواب [illegible]

ابوعثمان

ابو عثمان گفت شرط اسلام همین است کسی که مادر او بیمار باشد او را بگذارد
و بی رضای او اراده حج کند با او بدینقسم باید رفتار نمود آنشخص گوید چون
این حرف از وی شنیدم دست شیخ را بوسه داده ترک عزیمت کرده
بوطن مراجعت نمودم تا در حیات بود از خدمتش تکاهل ننمودم پس از
وفات مادر بعزم حج ثانیا به نیشابور رفته بخدمت شیخ مبادرت نمودم
شیخ چون مرا بدید تبسمی کرده و مرا در آغوش گرفت و گفت حج نیکو دان
بدینقسم است آنشخص گوید پس از گذاردن حج مراجعت به نیشابور
کرده تا وی در حیات بود از خدمتش دوری ننمودم همچنانکه در ضمن ترجمه
اشارتی بدان رفت آن عارف کامل بعد از وفات شیخ ابوحفص در نیشابور
مرجعیتی پیدا کرده خاص و عام را از افادات و بیانات وی بهره
حاصل میگشت و همچنین میبود تا در سنه دویست و نود و هشت بر رسم
مقرر که از آن گزیر و گریزی نیست بنا بر روایت صاحب مرآت
الجنان دار باقی را برای فانی برگزید و بنا بر آنچه در نفحات الانس
مسطور است در نیشابور مدفون گردید موافق تاریخ وفات سی و
سه سال بعد از شیخ ابوحفص زندگانی کرده و گویند متجاوز از نود سال
عمر نمود نقل است که او را پسری بود در کمال نه چون آثار موت در
ناصیه پدر مشاهده کرد جامه بر تن پاره نمود و فریاد برآورد شیخ
چشمان خود باز کرده و گفت ای فرزند بیقراری کردن خلاف سنت است
و خلاف سنت کردن نشان نفاق بود فما قال کل اناء یترشح بما
فیه ای پسر در مصائب صابر باش این بگفت و جان بجان آفرین
تسلیم نمود رحمة الله علیه

و آنعارف کامل را در معارف کلمات نیکوست درین نامه نامی بعضی
از آنها انتخاب و ثبت میکردد کوید الهتادن بالامر من قلة العلم
بالامر یعنی سستی نمودن و بجا نیاوردن اوامر و نواهی الهی از کمی معرفت
و نشناختن امر کننده است و نیز گفته الشوق من ثمار المحبة
شوق از ثمار و آثار محبت است از او پرسیدند که چه طایفه از مردم را
جوانمرد خوانند گفت آنان که خود را نبینند گفت با خدای بحسن ادب و هیبت
و با رسول بمتابعت سنت او و حسن ظاهر و علم و با اولیا بحرمت و خدمت
کردن و با برادران بتازه روئی اگر از اهل معصیت نباشند و با جهال
بدعا و رحمت کردن بر ایشان و هم او گفته هر که را بروز کار در
ابتدای مرادات درست نبود از هیچ طریق چیزی بر او نیفزاید مگر ادبار
و نیز گفته عزیزترین چیز در دنیا سه چیز بود اول عالمی که کردارش با
علم موافق بود و مریدی که مطیع مراد باشد و عارفی که در قولش
غرضی نباشد گفت اصل در طریق حق خاموشی است تا برسد بدان
علم الهی و نیز گفته سزاوار است آنرا که خداوند معرفت عزیز کرد خود را
بمعصیت ذلیل نکند و هم او گفته صلاح دل در چهار چیز است در فقر
بخدا و در استغنای از غیر خدا و تواضع و مراقبت ترک تفکر بسیار
در امر آخرت نماید با آخرتش رغبت پدید کردد از او پرسیدند زهد
چیست گفت زهد پشت کردن بدنیا ست باداشتن و فراهم کردن
دنیا گفت هر که زهد ورزد از نصیب خویش از راحت و عز در یافت
دلی فارغش پدید آید و رحمت بر بندکان خدای کند گفت شکر عام
بر طعام بود و لباس و شکر خاص آنچه در دل ایشان در آید از معانی

و هم او کوید اصل تواضع سه چیز است اول آنکه بنده همواره از جهل خود
یاد نماید دویم آنکه کناهان خود بخاطر آورد سیم آنکه تفویض امر
بخدای کند از او پرسیدند که یقین چیست گفت آن بود که اندیشه کار
فردا نکند از او پرسیدند توکل چیست گفت اعتماد بخدای و وقتی بدو گفتند
سخنی کوی گفت بقدر آنکه بنده را از خدای سروری رسد بدو اشتیاق
پدید آید و بدانقدر که بنده از دوری خدای ترسد ملازمت و طاعت را
از دست ندهد گفت محبت را از آن محبت نام کردند که هر چه جز محبوب بود
از دل محو کرداند از او پرسیدند که تفویض چیست گفت تفویض آن بود
که مر داز علمی که باخبر نباشد بدارنده آن بازگذارد گفت هر که را
تلخی غفلت بخشیده باشند حلاوت انس نیابد گفت علامت سعادت
آنست که در عین طاعت خوفناک از مردود شدن باشی و علامت
شقاوت آنست که با معصیت و نافرمانی امید داشتن قبول حق از او
پرسیدند که عاقل کیست گفت عاقل آنست که از هر چیز ترسد پیش از آنکه
بدان رسد کار آن بسازد گفت چون کار بخدای بازگذاری از متابعت
هوا و شهوات برهی و براحت برسی گفت صبر کن بر طاعت تا فوت
نشود از تو طاعت و صبر کن از معصیت تا نجات یابی از اصرار بر معصیت
گفت صحبت کن با اغنیا به تکبر و با فقرا بتذلل که تکبر بر اغنیا تواضع بود
و تذلل بر فقرا تکبر از او پرسیدند که موافق کیست گفت موافق آنست
که از غیر خدای نترسد و بغیر او امید ندارد و رضای حق بر هوای نفس
خویش برکزنید و هم او گفته است خوف از خدای ترا بحق نزدیک
نماید و کبر و عجب نفس ترا از خدای منقطع کرداند و خوار و حقیر داشتن

آن بیماریست که هرگز دوا نپذیرد و نیز گفته است که آدمیان جمله بر اخلاق
خوش و نیکو هستند مادام که خلاف هوای ایشان کرده نیاید و چون
خلاف هوای ایشان کنند خداوندان اخلاق نیک صاحب سیرت
زشت کردند گفت اصل عداوت در روزگار از سه چیز است طمع در مال
و طمع در گرامی داشتن مردمان و طمع در قبول کردن گفت ادب
سبب عزت فقرا است و آرایش اغنیا از او پرسیدند که اخلاص
چیست گفت اخلاص آنست که نفس را در دنیا حظی نبود در هیچ حال و این
اخلاص عوام باشد و اخلاص خاص آنست که آنچه بر ایشان از مکاره
رود تغییری بدانها راه نیابد و پیوسته در طاعت و عبادت باشند
و از آن طاعات بعجب نیفتند و بچیزی نشمارند و نیز اخلاص صدق
نیت است با حق تعالی و هم روی نداشتن بخلق بود در صورت توجه
بخالق گفت خدای تعالی واجب کرده است بر کرم خویش عفو کردن
بندگان را که تقصیر کرده اند در عبادت که فرموده است کتب
علی نفسه الرحمة نوشت بر نفس خود خدای بزرگ رحمت را
وقتی از او پرسیدند از ارادت گفت چون مرید چیزی شنود از علم این قوم
و آنرا کار فرماید نور آن تا آخر عمر در دل وی بماند و از آن علم منتفع گردد
و هر که از وی از آن علم سخنی شنود او را سود بخشد و هر که چیزی بشنود از علم
ایشان و بدان کار نکند آن علم بروی پایدار نماند و در دنیا و آخرت از آن
نفعی و بهره نبرد از او پرسیدند که معنی خوف چیست گفت خوف پرهیز کردنست
از مناهی الهی بظاهر و باطن و خوف را بخدای نزدیک نماید و عجب از تو دور
کند و صابر کند بمکاره و رنج کشیدن

ابن درید

استاد فن لغت است بر نظم و نثر قدرتی غریب داشته از جید بن
صناعت حظ وافر یافته چنانکه در طی ترجمت او بظهور رسد
نسب وی تا یعرب بن قحطان پدر عرب در طبقات ثبت است
بدین سیاق اَبُو بَکرٍ مُحَمَّدُ بنُ الحَسَنِ بنِ دُرَیدِ بنِ عَتَاهِیَةِ
ابنِ حَنتَمِ بنِ حسن بنِ حَمَامِی بنِ جرو بنِ واسع بنِ
وَهَبِ بنِ سلمة بنِ حاضر بنِ اَسَد بنِ عدی بنِ
عمرو بنِ مالک بنِ فهم بنِ غانم بنِ دوس بنِ عدنان
ابنِ عبد الله بنِ زهران بنِ کعب بنِ الحرث بنِ
کعب بنِ عبد الله بنِ مالک بنِ نضر بنِ الازد بنِ
الغوث بن ثبت بنِ مالک بنِ زید بنِ کهلان بنِ
سبأ بنِ یشجب بنِ یعرب بنِ قحطان جلال الدین
سیوطی در طبقات النحاة از خطیب ابو بکر مورخ بغداد
در مدح ابن درید چنین نقل کرده که کَانَ وَاسِعَ الحِفظِ
جِدًّا یُقرَءُ عَلَیهِ دَوَاوِینُ الأَدَبِ کُلُّهَا اَو اَکثَرُهَا
وَهُوَ یُسَابِقُ اِلَی اِتمَامِهَا یعنی ابن درید بسی وسیع الحفظ
بود جمیع دواوین ادب یا اکثر آنها بر وی قرائت میشد و او
در حمله از حفظ بر شاگردان سبقت می جست ابو الطیب
لغوی در کتاب مراتب النحویین گوید هُوَ الَّذِی انتَهَت اِلَیهِ
لُغَةُ البَصرِیِّینَ وَکَانَ اَحفَظَ النَّاسِ وَاَوسَعَهُم عِلمًا
وَاَقدَرَهُم عَلَی الشِّعرِ مَا ازدَحَمَ العِلمُ وَالشِّعرُ فِی صَدرِ

اَحَلَّاِذْ دِحَامُهَا فِی صَدْدِ خَلَفِ الاَحْمَرِ وَاَبْنِ دُرَیْدٍ
وَتَصَدَّرَ ابْنُ دُرَیْدٍ فِی الْعِلْمِ سِتِّیْنَ سَنَةً یعنی ابن درید
آن دانشوری است که در علما بصره فن لغت باو منتهی گشت در حفظ
اشیاء ونظم اشعار وفنون ادب از جمیع مردم فزونتر بود
علم وشعر در سینهٔ هیچکس آنچنان ازدحام نداشت که در سینهٔ
خلف احمر و محمد بن درید ابن درید مدت شصت سال بر مسند
علم مصدر نشست علی بن حسین مسعودی که با او سمت معاصرت
داشت در مروج الذهب آورده که كَانَ ابْنُ دُرَیْدٍ
بِبَغْدَادَ مِمَّنْ بَرَعَ فِی زَمَانِنَا هٰذَا فِی الشِّعْرِ وَانْتَهٰی
فِی اللُّغَةِ وَقَامَ مَقَامَ الْخَلِیْلِ بْنِ اَحْمَدَ فِیْهَا وَاَوْرَدَ
اَشْیَاءَ فِی اللُّغَةِ لَمْ تُوْجَدْ فِی کُتُبِ الْمُتَقَدِّمِیْنَ یعنی
ابن درید در بغداد در شعر از اقران پیش افتاد و استاد
جمله لغویین گردید و در احاطت لغت بجای خلیل بن احمد
نشست در آن فن موادی اثبات کرد که در مصنفات قدما
از آنها چیزی یافت نشود بالجمله ولادت ابن درید در سکه
صالح از شهر بصره شد بسال دویست وبیست وسه و در آن
بلد نشو کرد و از مدرس ابو حاتم سجستانی و عبد الرحمن بن
عبد الله برادرزادهٔ اصمعی و ابی عثمان سعید بن هرون
اسنادانی صاحب کتاب معانی وگروهی دیگر اخذ
علم وتحصیل کمال نمود وبیشتر از حضرت شیخ ریاشی مستفید
گشت چون فتنهٔ زنج در بصره روی داد وریاشی مقتول

گردید

گردید باتفاق عم خود حسین از بصره مسافرت جست ودر عمان مقام
گرفت وتا دوازده سال در عمان توقف گزید آنگاه
بموطن مألوف بازگشت وزمانی در بصره بسر برد پس دیگربار
از آنجا ارتحال نمود ودر نواحی فارس بارگشود وباشاه
محمد بن میکال و پسرش عبد الله بن محمد وسبطش اسمعیل بن عبد الله
در پیوست وایشان بدانوقت از جانب مقتدر عباسی در ملک
فارس حکم میراندند پس کتاب جمهره برای ایشان تصنیف
نمود ومقصورهٔ خویش که از مشهورات قصاید است در مدح
ایشان بنظم کشید وایشانرا حصافت عقل وبراعت کمال
او خوش آمد لاجرم دیوان قلمرو خویش را بوی بازگذاردند
پس مکتوبات فارس از رای او صدور مییافت وهیچ امری
بدون توقیع وی نفاذ نمیپذیرفت ودر آنزمان اموال
فراوان در دست او میآمد جمله را بذل می نمود چه ملکهٔ سخا بر طبعش
غالب بود مرزبانی از ابن درید حکایت کرده که گفت
در زمان اقامت فارس وقتی از منزلی که داشتم افتادم
واستخوان ترقوه ام شکسته شد واز الم کثیر بسیار متألم
گردیدم چنانکه تمام آنشب نتوانستم خوابید مگر در پایان
شب که لختی چشم بهم نهادم وبخفتم در واقعه مردی را دیدم
که با قامتی دراز وریشی کوسج ورنگی زرد داخل
منزل من شد ودست بر دو سوی در گذارده گفت از جمله اشعار
خویش نیکوتر شعری که در صفت مدام گفته کدام است

انشاد کن گفتم بونواس در این معنی برای کسی چیزی بر جای
نگذارده گفت من از ابونواس اشعرم گفتم تو کیستی گفت
ابو ناجیه از مردم شام پس این دو بیت بخواند

وحمراء قبل المزج صفراء بعده — اتت بين ثوبي نرجس وشقائق
حكت وجنة المعشوق صرفا فسلطوا — عليها مزاجا فاكتست لون عاشق

خلاصه مراد آنکه مادام که اندام می ناب بود رنگ شقایق
داشت و چون بمزاج آمیخته گشت رنگ نرجس گرفت
نخست بسرخی از گونه معشوق حکایت کرد ولی عاقبت
بزردی از چهره عاشق خبر داد ابن درید گوید پس گفتم
یا ابا ناجیه همانا تو را در بیت نخستین قدحی میرسد که مابین دو مصراع
ترک ترتیب نموده چرا که در مصراع اول حمرت را بر صفرت
مقدم داشته و در مصراع ثانی نرجس را بر شقایق با آنکه مراد
از ثوب شقایق لون حمرت است و مقصود از کسوت نرجس
رنگ صفرت کمال حسن شعر در آن باشد که از اینگونه ترک
اولی پیراسته آید چون این بشنید گفت ای بغیض با اینحال این
چه انتقاد بی هنگام است و صرافی بیگاه این قصه بر وجهی
دیگر نیز قریب بدین سیاق از شیخ ابو علی نحوی فارسی فسوی
حکایت شده که گفت ابن درید این دو بیت از اشعار خویش
بر من انشاد کرد و گفت ابلیس در واقعه نزدیک من آمد
و گفت اغرت على ابي نواس یعنی در مضمون این
دو شعر دست غارت بر خمریات ابی نواس دراز کرده

مزاج الشراب
آنچه بوی آمیزند
شراب را
مزاج

گفتم

گفتم آری گفت خوش گفته ولی در اختلاف ترتیب لونین
در مصراعین بد کرده که بر عایت ترتیب بر حسن استعاره
می افزود و کیفکان چون پسران میکال از ولایت فارس
معزول شده بخراسان رفتند ابن درید نیز از آن مملکت
بیرون آمده راه عراق گرفت و در تاریخ سیصد و هشت هجری
ببغداد رسید علی بن محمد خواری او را در جوار خود منزل داد
و با وی بسی احسان و نیکوئی کرد و در حضرت خلیفه عهد المقتدر بالله
مقام او باز نمود و در صفت علم و کمال و شعر و هنرش فصلی
مشبع بپای برد و مقتدر بفرمود تا در دیوان خلافت پنجاه دینار
بصیغه شهریه برای وی برقرار دارند و این عطا تا حین وفات
ابن درید استمرار داشت در متون تذکرات ثبت است
که علما حدیث مرویات ابن درید را اعتبار نگذارند چه او
بشرب خمور و سماع طنبور مشهور بود ابن شاهین گوید
كنا ندخل عليه ونستحيي مما نرى من العيدان المعلقة
والشراب المصفى یعنی بر ابن درید وارد می شدیم و از آن
سازهای آویخته و شراب صافی که در منزلش میدیدیم شرم
میکردیم ابو منصور ازهری لغوی گفته دخلت عليه
فرأيته سكران فلم اعد اليه یعنی بر ابن درید داخل
شدم دیدم مست است پس دیگر نزد او باز نگشتم
یافعی گوید دارقطنی را از حال ابن درید پرسیدند که آیا موثق است
یا غیر موثق گفت تكلموا فيه یعنی نقادان اسناد در وثاقت وی گفتگوی کرده اند

بعضی از محدثین در قدح روایات او گفته إِنَّهُ يَتَسَامَحُ فِي الرِّوَايَةِ فَيُسْنِدُ إِلَى كُلِّ أَحَدٍ مَا يَخْطُرُ لَهُ یعنی ابن درید در اسانید احادیث تسامح می‌نمود و هر خبر بهر سند که بخاطرش میرسید نقل میکرد ازهری میگفته از جمله کسانی که در زمان ما تصنیف کرد و بجعل الفاظ و افتعال عربیت متهم بود ابو بکر بن درید است من خود ابراهیم بن عرفه را از حال وی سؤال نمودم عنایتی بشان او نفرمود و توثیقش نکرد و من خود او را بعهد پیری و کبر سن دیدم برحالی که سکران بود هیچگاه در شرب خمر تساهل نمیورزید جلال الدین سیوطی از خطیب بغدادی حکایت کرده که وقتی سائلی نزد ابن درید آمد و چیزی از وی طلب کرد و او بدانوقت مالک شیئ نبود بجز خمی از شراب گفت این خم از آن تو باشد سائل برداشت و برد یکی از غلامانش این کار ناهنجار بر وی انکار کرد و گفت آیا نبیذ تصدق کنی گفت چون بجز نبیذ چیزی او دست نباشد چه تدبیر باید کرد آنگاه این کریمه قرائت کرد لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا مِمَّا تُحِبُّونَ یعنی بنیکی نرسید تا آنکه از آنچه دوست میدارید انفاق کنید اتفاقاً بعد از این واقعه کسی ده خم نبیذ برای وی بهدیه فرستاد پس آنغلام را بخواند و گفت أَخْرَجْنَا وَاحِدًا فَجَاءَنَا عَشَرَةٌ یعنی یک خم بدادیم و بجزاء ده خم بگرفتیم ابن خلکان گوید ابن درید را از اینگونه حکایات بسیار است

در بغیة الوعاة از یکی شاگردان ابن درید نقل است که گفت ابن درید را از خبط قرائات و غلط عبارات انضجاری عجیب دست میداد هرکه در حضرتش عبارتی بخطا میخواند سخت بروی آشفته میشد وقتی در جمع شاگردانش جوانی صبیح و ملیح مشغول قرائت بود وهمی در طی کلام خبط مینمود و استاد میشنود و هیچ نمی فرمود حاضران از اینمعنی بتعجب شدند یکی از اهل مجلس آهسته اشارت کرد که لَا تَعْجَبُوا فَإِنَّ فِي وَجْهِهِ غُفْرَانَ ذُنُوبِهِ یعنی عجب مدارید که در حسن جمالش آمرزش گناهش باشد چون نوبت قرائت بصاحب اینعذرت رسید استاد گفت هَاتِ يَا مَنْ لَيْسَ فِي وَجْهِهِ غُفْرَانُ ذُنُوبِهِ یعنی ای آنکه آمرزش گناهش در جمالش نیست حالی تو بخوان حضار از صحت سمع ابن درید با کبر سن وی عظیم در عجب شدند یکی در اینباب این دو بیت انشاد کرد

مَنْ يَكُنْ لِلظِّبَاءِ صَاحِبَ صَيْدٍ	فَمَكَانُهُ بِمَجْلِسِ ابْنِ دُرَيْدٍ
إِنَّ فِيهِ لَأَوْجُهًا قَدْ تَنَحَّ	عَنْ طِلَابِ الْعُلَى بِهَا وَتُقَيَّدُ

هرکه را هوای صید آهوان است زنهار بمدرس ابن درید ملازم شود چه در آنجا بسی رویهای نیکو است که مرا در تحصیل معالی بپای طلب قید نهاده اند و از کسب هنر باز داشته اند سیوطی گوید ابن درید در پایان عمر خویش از اعمال ناشایست پشیمان شد و از معاصی توبه کرد اینک سطری معدود از صنعت نظم وی بنگاریم مسعودی در مروج الذهب گوید

وکان یذهب بالشعر کل مذهب فطوراً یجزل وطوراً یرق وشعره اکثر من ان یحصیه | یعنی ابن درید در شعر گوئی طریق بقدم خاطر قادر می نوردید گاه در سنگلاخ میرفت واشعار صعب می آورد وگاه طریق هموار میسپرد وابیات سهل می گفت محدث نیشابوری در رجال خود آورده که محمد بن وراق اشعری می گفته | انّ ابا بکر بن درید اعلم الشعراء واشعر العلماء | یعنی او در سلسلهٔ ارباب طبع بدانش برتر است ودر سلک اصحاب دانش بشعر از جمله فزون تر واورا دیوان شعریست مشحون از اشعار ملیح ومنظومات بدیع منجمله مقصورهٔ مشهوره است که اورا در مدح اولاد میکال نیشابور گفته که اینچند بیت از انقصیده است

إمّا ترى رأسي حاكى لونه	طرة صبح تحت اذیال الدجی
واشتعل المبیض في مسوده	مثل اشتعال النار في جزل الغضا

یعنی عجب مدار اگر بینی که رنگ موی سر من از رنگ پیشانی صبح خبر دهد که از زیر دامنهٔ تاریکی نمودار شد سپیدی موی در سیاه آن افروخته شده بسان شعلهٔ آتش در سطبر هیزم طاق ارباب ادب گفته اند که ابن درید در این قصیده اکثر کلمات مقصوره استقصا کرده واز آنها چیزی برجای نگذاشته الا اندکی پسران میکال در جزای اینمدیح بهمال ده هزار درهم بوی صله دادند از خداوندان طبع موزون بسیار کس در مقام معارضت انقصیده بر آمده منجمله

بالالعالم

ابو القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم انطاکی تنوخی است وابو المقاتل نصیر بن نصر حلوانی که در مدح محمد بن زید داعی حسنی صاحب طبرستان مقصوره بسلک نظم کشیده واز علماء ادب جمعی من المتقدمین والمتاخرین مقصورهٔ ابن درید را شرح نوشته اند از همه مبسوط تر شرحی است که فقیه ابی عبد الله محمد بن احمد بن هشام بن ابراهیم لخمی سبتی ترتیب داده وشرحی که امام ابو عبد الله محمد بن جعفر المعروف بقزاز صاحب کتاب جامع اللغه پرداخته این اشعار ملیح نیز از نتایج خاطر ابن درید است

غراء لو جلت الخدود شعاعها	للشمس عند طلوعها لم تشرق
غصن علی دعص تأود فوقه	قمر تألق تحت لیل مطبق
لو قیل للحسن احتکم لم یعدها	او قیل خاطب غیرها لم ینطق
وکأننا من فرعها في مغرب	وکأننا من وجهها في مشرق

یعنی ماه رویی که اگر پرتو جمالش بگاه تابش بر آفتاب فرو تابد آفتاب جلوهٔ طلوع نیابد ودر تحت شعاع پوشیده ماند همانا انقامت چمان وسرین گران وروی تابان وموی پریشان چنان است که شاخی تر بر فراز تلی ریگ بجمد وبر فراز آن ماهی از نشیب شب تار بدرخشد اگر خود حسن را گویند از خوبان جهان یکی را بانتخاب نام بر از وی نگذرد واگر گویند با دیگری خطاب نمای سخن نگند چون بمویش بنگریم پنداری در شب تاریم وچون برویش بنیم انگاری در روز روشنیم سیوطی در طبقات نحاة

این چند بیت در وصف نرجس از ابن درید است

عُیونٌ ما یُلِمُّ بِها الرُّقادُ	ولا یَمحو مَحاسِنَها السُّهادُ
إذا ما اللّیلُ صافَحَها استَهَلَّتْ	ویَضحَکُ حینَ یَحتَجِرُ السَّوادُ
لَها حَدَقٌ مِنَ الذَّهَبِ المُصَفّی	صِناعَةُ مَن یَدینُ لَهُ العِبادُ
وأجفانٌ مِنَ الدُّرِّ استَفادَتْ	ضِیاءً مِثلُهُ لا یُستَفادُ
عَلی قَصَبِ الزَّبَرجَدِ فی ذُراها	لِأعیُنِ مَن یُلاحِظُها مُرادُ

یعنی دیدگانی است که هرگز خواب در آنها در نیاید و دوام بیداری خوبی آنها نبرد همواره بشب درخشان باشند و بروز خندان حدقهٔ آنها بصنع آفریدگار از زر بی بار صیاغت شده و پلکشان از لؤلؤ شاهوار استنارت نموده و خود بر قامتی از زمرد ایستاده تماشای آنها هوای هر دیده است و هوس هر نظر عالم ربانی ابن شهرآشوب مازندرانی که از اجلاء علماء امامیه است رضوان الله علیهم ابن درید را در جملهٔ شعرای اهل بیت سلام الله علیهم معدود نموده و در ایمعنی اینچند بیت بوی منسوب داشت

أهوی النَّبیَّ مُحَمَّداً ووَصیَّهُ	وابنَیهِ وابنَتَهُ البَتولَ الطّاهِرَهْ
أهلَ الوِلاءِ وإنَّنی بِوِلائِهِمْ	أرجو السَّلامَةَ والنَّجا فی الآخِرَهْ
أرجو بِذاکَ رِضا المُهَیمِنِ وَحدَهُ	یَومَ الوُقوفِ عَلی ظُهورِ السّاهِرَهْ

یعنی پیغمبر و وصی او و دو فرزند و دخترش بتول پاک را که اولیاء حقند همی دوست دارم و از موالات ایشان نجات آخرت امید دارم محدث عاملی در امل الآمل ابن درید را

ساهره

از علمای شیعه انگاشته باین دلیل که ابن شهرآشوب ویرا از شعراء اهل البیت نگاشته میر معاصر در این استنباط قدح نموده که دلیل عام است و مدعی خاص و گفته مجرد حب اهل بیت دلیل تشیع نتواند بود چه بسیار کس از شعراء و علمائی که علی التحقیق از اهل سنت و جماعت بوده اند آل رسول را بشعر مدح نموده اند علاوه آنکه مهاجات و مناقضهٔ ابن درید با محمد بن احمد بن عبدالله البصری النحوی المعروف بمفجع که از متقدمین امامیه است بر تسنن وی دلالت کند چرا که عقیدت تشیع با معارضت او هیچ استوار نیاید اگرچه این سخن از میر معاصر پسندیده است ولی مهاجات ابن درید نیز با مفجع آیت تسنن پنداشتن اشکالی آشکار دارد الا آنکه دعوی خود را برهانی جداگانه دیده باشد که در کتاب روضات ثبت نیفتاده بهر حال چون روزگار ابن درید بنود سال رسید او را مرض فالج پدید گردید نخست آن بیماری را تریاق نافع معالجت کرد و کماکان بتدریس و تصنیف اشتغال جست و چون یکسال بر این بگذشت دیگر بار انعلت عود نمود و از نیمه اندامش الی القدمین بیحرکت ماند و هر دو دستش را نیز فتوری بهم رسید گویند در آنحال چون کسی نزد وی می آمد هنوز ببالین او نرسیده و سخت متالم میشد و چنان فریاد میکرد که گویا بر تمام اندامش سوزن فرو میبردند و از آن مرض در مشاعر و خواطر وی اصلاً قصوری پدید نیامده بود شاگردان کماکان او را از رموز ادب سؤال می نمودند و جواب صواب میشنودند ابو علی اسمعیل بن قاسم

قالی بغدادی که از معاریف تلامیذ ابن درید است گفته چون
استاد را بدان شدت گرفتار دیدم با خود گفتم همانا این بلیت
عظمی عقوبت شعری است که از مقصوره خویش در خطاب
دهر نظم نموده و خویشتن را دلیرانه بجلادت و صبوری ستوده
گوید مارست من لو هوت الأفلاک من جوانب الجو علیه
ما شکی یعنی ای روزگار با کسی در انداخته که اگر افلاک
از هر سوی بر وی فرو ریزد نیروی شکیبش از دست نرود و شکایت
نیارد استاد با این مرض مدت دو سال زندگانی نمود
و من در آن مدت هر مشکلی که در فن لغت داشتم از وی سوال میکردم
و بی درنگ پاسخ می شنیدم وقتی از معنی بیتی پرسیدم رفع
شبهت و حل اشکال نمود و فرمود لئن طفئت شحمتا
عینی لم تجد من یشفیک من العلم یعنی اگر نور این
دو دیده من خاموش گردد و اجل مقدر در رسد کسی را
نیابی که ترا در مسائل جواب شافی دهد آنگاه گفت یا بنی
کذلک قال لی ابو حاتم وقد سألته عن شیء ثم قال
لی ابو حاتم وکذلک قال لی الأصمعی وقد سألته
یعنی ای فرزند وقتی از استاد خود ابو حاتم سوالی کردم
او نیز با من اینچنین گفت و هم ابو حاتم از استاد خویش این چنین
سخن نقل نمود پس تا حال ارتحال همی بسوال اشتغال داشتم
و در آن وقت او را از معنی شعری پرسیدم گفت یا بنی حال
الجریض دون القریض یعنی ای فرزند این کار اندوه است

نه وقت شعر و این آخرین کلامی بود که از وی استماع نمودم از این پیش
بیتی بدین شعر متمثل می جست

فواحزنی ان لا حیوة لذیذة — ولا عمل یرضی به الله صالح

یعنی افسوس که مرا نه روزگار عزیز باقی است که لذت آن یابم
و نه کرداری ستوده که بدان رضای خدا جویم انتهی کلام ابی علی القالی
ابن خلکان گوید ابن درید یوم چهارشنبه هجدهم شعبان سال سیصد و
بیست و یک هجری ببغداد وفات کرد و در مقبره عباسیه از جانب شرقی
پشت سوق السلاح نزدیک شارع اعظم بخاک سپرده شد و در آن روز
ابو هاشم عبد السلام بن ابی علی جبائی نیز که شرح حال وی گذشت درگذشت
مردم گفتند الیوم مات اللغة والکلام یعنی امروز بموت
ابن درید علم لغت برد و بفوت بو علی فن کلام احمد بن جعفر برمکی
المعروف بجحظه در مرثیت ابن درید اشعاری بنظم آورد از آن جمله است

فقدت بابن درید کل فائدة — لما غدا ثالث الأحجار والترب
وکنت ابکی لفقد الجود منفردا — فصرت ابکی لفقد الجود والأدب

یعنی چون ابن درید ثالث خاک و سنگ لحد گشت هرگونه فواید علمی نایاب
شد از این پیش باستیصال نیاکان خویش همی بر فقدان جود میگریستم
اینک هم بر صفت جود گریم و هم بر صنعت ادب ابن درید را چند تصنیف
سودمند است منجمله کتاب جمهره در لغت صاحب طبقات النحاة
گوید مصنف کتاب جمهره را از حفظ نوبتی در فارس بر مردم املا کرد
و نوبت دیگر در بصره و بغداد چون تمام املاءات عن ظهر القلب اتفاق
افتاد در میان نسخ پاره اختلافات پدید گردید ولی از روی

جحظه
بفتح الجیم وسکون الحاء المهملة وفتح الظاء المعجمة وبعدها هاء لقب علیه لقبه عبد الله بن المعتز

یکی عبدالله بن احمد تصحیح کرده و ازابر ابن درید قرائت نموده و از آنجهت
آن نسخه از مجامع سائرین باعتبار فزونتر آمد هم جلال الدین از بعضی
مورخین نقل کرده که ابن درید در سال دویست و نود و هفت کتاب جمهره را
از حفظ املا کرد در حالیکه در تمام آن هیچ کتابی از لغت رجوع نکرد
مگر در باب همزه و لفیف آنگاه آنمورخ گفته ای عجب که عالمی
اینچنین محیط و متدرب از طعن لسان مردم بسلامت نگذشت و در حق

وی گفته شد ابن دُرَیدٍ بقرةٌ وفیه عیٌّ وشرهٌ ویدّعی من حمقه
وضعَ کتابِ الجمهره وهو کتابُ العینِ الّا انّه قد غیّره یعنی

همانا ابن درید گاو ویست گنگ و از مند ازخست و خود لاف آن زند
که کتاب جمهره را او نهاده در حالیکه جمهره همان کتاب عین است
چرا که ترتیب آن دیگرگون ساخته و دیگر کتاب الاشتقاق
کتاب السرج واللجام کتاب الخیل الکبیر کتاب الخیل الصغیر
کتاب الانواء کتاب المقتبس کتاب الملاحن
کتاب رواة العرب کتاب اللغات کتاب السلاح
کتاب غریب القرآن بانجام نبرده کتاب المجتبی کتاب الوشاح
کتاب المقصور والممدود کتاب فعلت وافعلت کتاب تقویم
اللسان کتاب ادب الکاتب کتاب المطر کتاب زوار العرب
درید مصغر ادرد است وادرد کسی را گویند که او را دندان نباشد
از لفظ ادرد بر قانون تصغیر ترخیم حرف زاید را که همزه است
حذف نموده بنای تصغیر کردند چنانکه در تصغیر اسود سوید گویند
و در ازهر زهیر

ابومدین مغربی

نام وی شعیب بن حسین است از کبار مشایخ اهل طریقت بوده با عبدالقادر
جیلانی سمت معاصرت داشته مردم این سلسله ابومدین را شیخ مغرب
میدانند و عبدالقادر را شیخ مشرق ولی شهرت ابومدین تمام شرق
و غرب عالم را فرو گرفته بوده است ترجمهٔ احوالش در مرآت الجنان
یافعی و نفح الطیب مقری و نفحات الانس جامی و انس الفقیر قسمطینی و
تشوف تادلی و نجم الثاقب تلمسانی و غیر آنها مشروح است تادلی

در صفت وی گفته کان من اعلام العلماء وحفاظ الحدیث

خصوصاً جامع الترمذی وکان یقوم علیه ورواه عن شیوخه
عن ابی ذر وکان ملازم کتاب الاحیاء ویعکف علیه و
ترد علیه الفتاوی فی مذهب مالک فیجیب عنها فی الوقت
وله مجلس وعظ یتکلم فیه فیجتمع علیه الناس من کل جهة وتمر
به الطیور وهو یتکلم فتقف تسمع ومات بعضها وکثیرا
ما یموت بمجلسه اهل الحب تخرج علیه جماعة کثیرة من العلماء
والمحدثین وارباب الاحوال وکان شیخه ابو یعزی یثنی علیه
جمیلا ویخصه بین اصحابه بالتعظیم والتبجیل یعنی ابومدین

از بزرگان علما و حافظان اخبار بود بخصوص کتاب جامع ترمذی
که بروایت آن قیام و اهتمام میکرد و آنرا بسند مشایخ خویش از
ابوذر نقل مینمود و پیوسته با مطالعت کتاب احیاء العلوم غزالی
میپرداخت و احکام شرعیه را از وی استفتا میکردند وی در ساعت
بر مذهب مالک بن انس جواب مینوشت مجلسی برای وعظ و ارشاد دا

که مردم از هر سوی در آن انبوه میشدند پرندگان نیز تجمع میکردند و از
سخن کردن ابومدین می ایستادند بسا بود که برخی میمردند بسیار
پیش که اهل دل و احباء الله در مجلس وی میکذشتند از توجه انفاس
فیاض بسی علما و محدثین و مردم سالک تربیت یافتند استادش
ابو یعزی او را عظیم میستود و از دیگر پیروانش بمزید حرمت بر میکزید
ابو محمد یافعی در صدر ترجمهٔ ابومدین این القاب آورده که الشیخ
الکبیر قدوة العارفین واستاد المحققین صاحب الکرامات
الخارقه والانفاس الصادقه والمقامات العالیه والا
حوال السنیه والهمم السامیه والبرکات النامیه والمعارف
الجلیله والمواهب الجزیله والقدم الراسخ والمنهج المحمود
والباع الطویل والمظهر العظیم والمحل الکریم آنگاه بعض شاگردان
ومشاهیر تربیت یافتگان وی را که اجمالاً در ضمن عبارت تا ولی اشارت
رفت میشمارد و میگوید تخرج به جماعة من اکابر المشایخ
الاصفیاء مثل الشیخ ابی محمد عبد الرحیم المغاوی و
الشیخ ابی عبدالله القرشی والشیخ ابی محمد عبدالله الغا
والشیخ اخی محمد الصالح الدکالی والشیخ ابی غانم
سالم والشیخ ابی علی واضح والشیخ ابی الصبر ایوب
والشیخ ابو محمد عبدالواحد والشیخ ابی الربیع المظفر
وغیرهم من العلماء رضی الله عنهم در کتاب نفح الطیب
مسطور است که شیخ ابومدین از اندلس بفاس رسید و خدمت حافظ
ابی الحسن بن حرزهم تلمذ آغاز کرد و چندی نیز شاگردی حافظ علامه

ابی الحسن

ابی الحسن بن غالب نمود وی خود گفته که من در بدایت امر که بر شیوخ قرائت
میکردم همینکه تفسیر آیتی یا معنی حدیثی استماع مینمودم بهمان قناعت
میکردم و بموضعی خلوت در خارج فاس بر میگشتم و مشغول عمل در آن
میشدم پس چون با خویشتن خالی میکردم آهوئی میآمد و مونس من میگشت و هم
درین راه که بر قرای متصله فاس میگذشتم سگها دور من فراهم میشدند
و آنجا که آشنائی را دیده باشند دمها می جنبانیدند و چاپلوسی آغاز
میکردند تا آنکه روزی در فاس یکی از آشنایان سابق من از اهل اندلس
بمن رسید و سلام کرد من علی الرسم قصد مهمانی او کردم جامه داشتم
بده درم بفروختم و با خود گفتم همین درمها را بعینها باو میدهم چون وی را
طلب کردم نیافتم درمها را در آستین گذارده و روانه بیابان شدم
که خلوت کنم و بوظیفه عمل بپردازم همینکه بدان روستاها رسیدم سگها بر
من حمله آوردند و از هر سوی بانگ برداشتند و مرا از گذشتن مانع شدند
تا عاقبت کسی از ده برآمد و مرا از آنها خلاص نمود و چون بمکان معهود
رسیدم آن آهو علی العاده بیامد همینکه نزدیک من شد مرا ببوئید
و برمید و برفت من در سر تعرض کلاب و تنفر غزال حیران شدم
و با خود گفتم همانا این نیست مگر از اثر اینچند درم معدود که از
زخارف دنیا در آستین هست پس در حال آنها از خویش دور ساختم ناگاه
دیدم آن آهو دوان دوان نزد من آمد و همچنان آثار انس اظهار
نمود و چون آهنگ مراجعت فاس نمودم درمها را برداشته مهمان
خود را پیدا کردم و جمله را بوی دادم نوبت دیگر که بر روستاها گذشتم
سگها مانند سابق همی چاپلوسی کردند و هیچ جه متعرض من نشدند

الغرض چندی بدین حال مشغول تحصیل علم و تکمیل نفس بودم و در این مدت
پیوسته حکایات خارق و کرامات فائق شیخ واصل و انسان
کامل ابو یعزی را از مردم میشنودم و ارادت او را در خاطر خویش احساس
مینمودم تا آنگاه که دیدم سراپای او به دل بنور محبت آغشته شد
پس با جمع فقرا احرام حضور وی بربستم و بهنگام در جمله اهل صلاح بخدمت او
رسیدم با همه اظهار ملاطفت و مهربانی فرمود بجز من و چون طعام حاضر
آوردند مرا از خوردن آن منع نمود و سه شبانروز همچنان گرسنه بگذرانیدم
تا آنکه از بی قوتی سخت بی قوت شدم و هم در خاطر خویش برخی خیالات
فاسد یافتم در دل خود گفتم امروز وقتی که شیخ از مجلس برخواست و برفت
من روی خویش را بجائی که نشسته بود خواهم مالید باشد نیروئی
در بدن و ثباتی در خاطر پدید آید در این اثنا شیخ برخواست من روی
بر قدمگاه او سوده بودم همینکه برخواستم دیدم هر دو دیده ام نابینا
شده پس تمام آن شب اگریانه و گریان بسر بردم بامداد حضرت شیخ
مرا احضار فرموده نزدیک بخواند گفتم یا سیدی قد عمیت
و لا ابصر شیئا یعنی ای بزرگوار همانا نابینا شده ام و هیچ
الصبار نمیتوانم کرد شیخ دست مبارک بر دو چشم من مالید در وقت
هر دو روشن شد آنگاه سینه مرا مسح فرمود فی الفور آن خواطر فاسد
و خیالات کاسد از دل زایل شدند و آن الم جوع
و علائم ضعف از زمان از برکات توجه ضمیر و مس کف او پس عجایب بنظرم
متجلی گشت پس بنیت ادای فرض حج استیذان مراجعت بشرق
نمودم دستوری ارزانی داشت راوی گوید پس ابو مدین از آن

خورشید

خورشید از افق مشرق طالع گردید بر حالی که اشعه نور ولایت از جبین وی لامع
بود و بخدمت کاملین اهل دل و واصلین اولیای این اقالیم رسید و
استفاضات و استمدادات فرمود و در عرفه با سید بزرگوار و مرشد
عالیمقدار عارف ربانی عبدالقادر گیلانی ملاقات کرد و در حرم شریف
خدمت وی بسیاری از اخبار قرائت نمود و عبدالقادر بدست خود
خرقه صوفیه بر بالای او راست آورد و گویا آن سالک بجمال الکسوت
اهل طریقت بیاراست و بسی اسرار مکنون در صدف مسمع وی بودیعت
نهاد سپس شیخ ابو مدین همی بصحبت عبدالقادر فخر میکرد و او را افضل مشایخ
خویش میشمرد علامه مقری گوید یکی از معاصرین شیخ ابو مدین گفته است
کسی را بخواب دیدم که با من گفت قل لابی مدین بث العلم ولا
تبال ترتع غدا مع العوالی فانک فی مقام آدم ابی الذراری
یعنی با ابو مدین بگوی که دانش خویش آشکار و پراکنده ساز و باک
مدار بامداد با عوالی خواهی چریدن چه تو در مقام حضرت ابو البشر آدم
علیه السلام میباشی بامداد خدمت شیخ رسیدم و رؤیا باز نمودم فرمود
مرا عزیمت آن بود که برای گوشه گیری و خلوت گزینی از میان مردم
بیرون روم و در کوهستان و بیابان اعتزال جویم این قصه دوشینه تو
مرا از این آهنگ در انداخت و بآمیزش مردم و اختلاط خلق مأمور
ساخت چه عبارت ترتع غدا مع العوالی اشارت است
بحدیث حلق الذکر مراتع اهل الجنة یعنی حلقهای ذکر خدا
که شعار اهل طریقت است از چراگاههای مردم بهشت میباشد
و مراد از عوالی اصحاب علیین خواهند بود و کنیت ابو الذراری کنایت از آنست

که آدم ابو البشر علیه السلام را قدرت مناکحت و قوت تناسل دادند که همی
اولاد و احفاد پدید آورد خواه ذریت او فرمانبردار و مطیع امر پروردگار
باشند یا نی مارا نیز علم ارشاد و معرفت طریق حق ارزانی داشتند
که همی مردم را آئین سلوک و قانون وصول بیاموزیم خواه ایشان
پی سپار راه خداجوئی بشوند یا نی واز جمله دلایل علو مقام و رفعت
مقدار ابو مدین همین بسنده است که مثل محی الدین بن العربی از
شاگردان او بوده و در خدمت وی تلمذ نموده و در مشهورات کتب
و رسائل خویش بسیار جا آن شیخ جلیل را ستوده و بکلمات و معارف
او در چندین مقام از فصوص و فتوحات استشهاد کرده است در
فتوحات میگوید یکی از اولیاء الله را شنیدم که گفت از مردان خدا
یکی حکایت کرد و گفت ابلیس را بخواب دیدم و پرسیدم که حال تو
با ابو مدین چگونه است در توحید و توکل گفت مثل من با وی تا هیچ
چیزی در خاطر او بیندازم مثل آن کس است که در بحر محیط بول کند
و از وی پرسند که چرا بول کردی گوید تا محیط ناپاک گردد و طهارت
با آن نتوان نمود آیا از چنین کس احدی نادانتر خواهد بود و تصرف من
با دل ابو مدین بعینه اینچنین است در فصوص مسطور است که یکی از
ابدال با شیخی گفت وقتیکه بخدمت ابو مدین سیدی سلام من بوی
برسان و بگوی که مرا حیرت است از اینکه بر ما هیچ چیز دشوار نشود
و ترا بسی اشکالها پیش میآید مع هذا با آن مقام که تراست رغبت
داریم و تو بمقامی که ماراست رغبت نمیفرمائی هم در فتوحات آورده
که مردم از جهة تیمن و تبرک دست شیخ ابو مدین فرود میآوردند

و چون پرسیدند از وی پرسیدند آیا تو در خاطر خویش از آن فعل مردم هیچ اثری
میشناسی گفت همانا من همان حجر الاسودم و حکم آنرا دارم که دوام استلام
و مزید احترامش هیچش از حالت حجری بیرون نمیبرد همانا ابنای این سلسله
بل عموم علما در مشکلات فن تصوف و غیره بشیخ ابو مدین رجوع میکرده‌اند
و در نشر مطویات حقایق آیات و کشف مستورات دقایق روایات
و غیرها خود را لسان ظاهر و توجه باطن وی محتاج میدانسته‌اند در بعضی از
منقولات که شاگرد گرامی ابو مدین عبد الخالق تونسی از وی روایت
کرده است که وی خود گفت شنیدم در میان معاصرین من از اولیا
یکی هست که در هوا میپرد و بر روی آب میرود و نام وی موسی طیار است
و مردی بود که هر روز مقارن فلق صبح و سطوع فجر بر من وارد میگشت
و مسائلی میپرسید که مردم هیچیک را فهم نمیتوانستند نمود شبی در دل
من چنان واقع شد که همانا این مرد همان موسی طیار مشهور است پس
بقوت این خیال تمام شب را حتی الصباح در انتظار وی بیدار ماندم
چون هنگام هر روز در رسید در بکوفتند وقتیکه بیرون آمدم دیدم همان
سائل دیرینه است گفتم آیا موسی طیار تو باشی گفت آری آنگاه
مسائلی که داشت بپرسید و بازگشت وقتی با مردی دیگر از اهل طریقت
بر من درآمد و گفت صلینا الصبح ببغداد و قدمنا مکه فوجدناهم فی صلوة الصبح فاقعدنا معهم و جلسنا حتی صلینا
الظهر و اتینا القدس فوجدناهم فی الظهر فقال لی صاحبی
هذا نعید معهم فقلت لا فقال لی ولم اعدنا الصبح بمکه
فقلت لانکذلک کان شیخی یفعل به امرنا فاختلفنا و لکنا

للجواب یعنی ما نماز صبح را در بغداد گذاردیم و از آنجا بمکه آمدیم دیدیم مردم مشغول نماز صبحند پس نماز صبح را با آنکه بجای آورده بودیم با ایشان اعادت دادیم نشستیم تا نماز پیشین را نیز در مکه گذاردیم و از آنجا بقدس شریف آمدیم دیدیم مردم مشغول نماز ظهرند این رفیق من گفت ظهر را با ایشان اعادت میدهیم من گفتم نی گفت پس چرا نماز صبح را با مصلیان حرم عود دادیم بگفتم پیر من اینچنین میکرد و ما را بدین تیره امر فرمود در این باب با هم اختلاف کردیم و داوری نزد تو آوردیم ابو مدین میگوید در جواب گفتم اما اعادة الصبح بمکة فلانها بها عین الیقین و ببغداد علم الیقین فعین الیقین اولی من علم الیقین و صلوا الظهر بمکة وهی ام القری فلذالک لا تعاد فی غیرها یعنی چون نماز صبح را در بغداد منزلت علم الیقین میباشد که عبارت است از مقام اعتقاد قطعی و در مکه منزلت عین الیقین که عبارت است از مقام مشاهده عیانی و درجهٔ عین الیقین فوق درجهٔ علم الیقین میباشد پس آنچه در خارج مکه از عبادات گذارده شود در آنجا بر حکمت احراز ترقی عادت خواهد شد و آنچه خود در آنجا بجای آورده میشود بر احتراز سالک از تنزل موقع معاودت نخواهد داشت ابو مدین گوید موسی و مصاحبش بهمین جواب قناعت نموده برگشتند و دیگر از فیوض علمی ابو مدین که هم از کرامات وی شمرده اند آنست که وقتی طلبهٔ شهر بجایه را در ظاهر این حدیث اشکال افتاد که فرموده اند اذا مات المؤمن اعطی نصف الجنة یعنی چون مومن بمیرد نیمهٔ بهشت بوی داده میشود گفتند بر ظاهر این خبر بموت ده مومن تمام بهشت عطا خواهد شد پس دیگر اموات مومنین را از بهشت

چه خواهد بود حل عقده شبهه را بحضرت ابو مدین آمدند و او مشغول تدریس رسالهٔ شیخ ابو القاسم قشیری بود در حال قبل از سوال آن جماعت فرمود المراد انه یعطی نصف جنته هو منکشف له عن مقعد لا لینعم به تفرعینه ثم النصف الاخر یوم القیامه یعنی معنی حدیث آنست که بموت مومن از بهشتی که وی را بالخصوص تقدیر شده نیمی در وقت عطا میشود و از جایگاه او تا نصف آن مقدار بدیده اش منکشف میگردد که متنعم گردد و نیم دیگر در قیامت داده خواهد شد پس مراد بجنت بهشتی است که خاصه بهرهٔ آن مومن میباشد نه تمام جنت و نوبتی مردم محضر ابو مدین در این مسئله تشاجر کردند که آیا حضرت خضر ولی است یا نبی یکی از معروفین سلسلهٔ اولیا شب خاتم انبیا صلی الله علیه و آله را بخواب دید حضرت با او فرمود الخضر نبی و ابو مدین ولی فاضل ادلی و غیر وی در مطاوی اخبار ابو مدین آورده اند که وقتی یکی از منکران عالم درویشان در جملهٔ ایشان بمجلس ذکر برفت تا بر شیخ ابو مدین اعتراض نماید چون در دور حلقه نشست و صاحب آن دولت که منصب تلاوت قرآن با او است آغاز قرائت نمود شیخ گفت امهل قلیلا یعنی اندکی خاموش باش آنگاه روی بآن مرد بیگانه نموده فرمود اینجا بچه کار آمده گفت برای آنکه از انوار تو اقتباس کنم گفت این چیست که در آستین داری گفت کلام مجید گفت بگشا و از نخستین سطری که برآید برخوان آن مرد قرآن بگشود دید در اول سطر صفحه این آیت است که الذین کذبوا شعیبا کان لم یغنوا فیها الذین کذبوا شعیبا کانوا هم الخاسرین

شیخ فرمود آیا همینقدر ترا کافی نیست آنمرد که در دل تکذیب ابومدین
میکرد که نامش شعیب بود دید تا حال مکذبین شعیب از مردم مدین بوده است
در حال اعتراف کرد و توبه نمود و در سلک اهل سلوک منظوم گردید
و دیگر از کرامات ابومدین که در نفح الطیب و تاریخ یافعی و نفحات
الانس نقل افتاده آنست که روزی بر کنار دریا میگذشت جماعتی
از کفار فرنگ وی را اسیر کردند و در کشتی بردند پیش از وی جمعی از
مسلمانان را نیز گرفته بکشتی برده بودند همینکه شیخ در سفینه قرار گرفت
کافران بادبان برکشیدند تا روانه کردند هر چند جهد نمودند کشتی
از جای نجنبید با آنکه بادهای قوی میجست یقین دانستند که کشتی نخواهد
در حرکت آمد با یکدیگر گفتند غالبا این بواسطه شیخی است که اکنون
گرفته ایم شاید که وی از بزرگان اهل طریق و قسیسان ملت حق باشد.
لاجرم شیخ را اجازت دادند که سر خود گیرد و از کشتی بیرون رود
گفت نخواهم رفت مگر آنگاه که تمام این مسلمانان همراه من باشند
و از اسیری خلاص کردند چون کفار از اجابت ناچار بودند همه را
دستور خروج دادند و فی الحال کشتی روان گشت و هم از مشهورات
خوارق عادات ابومدین یکی آنست که مصنف کتاب روض از شیخ
زاهد ابومحمد عبدالرزاق که از خواص پیروان و مریدان ابومدین بوده
حکایت کرده است گوید نوبتی شیخ ما ابومدین بر بعضی از بلاد مغرب
میگذشت دید شیری شرزه دراز گوشی را از هم دریده و مشغول خوردن است
و خداوند دراز گوش در نهایت درویشی و پریشانی بکناری نشسته

بحسرت نظر میکند شیخ نزدیک رفت و موی پیشانی شیر بگرفت و کشان
کشان نزد آنمرد برد و گفت امسك الاسد واذهب به و
استعمله فی الخدمة موضع حمارك یعنی این شیر بگیر و ببر
و بجای دراز گوش خویش بکار بدار آنمرد گفت یا سیدی
اخاف منه یعنی مرا از آن بیم است فرمود لا تخف لا
یستطیع ان یؤذیك یعنی باک مدار که ترا گزندی نتواند رسانید
پس آنمرد شیر را همچنان آدمی اسیر بکشید و ببرد و مردم همه تماشا
میکردند همینکه آخرهای روز رسید دیدیم آنمرد با شیر بخدمت شیخ
آمد و گفت یا سیدی هذا الاسد یتبعنی حیث ذهبت و
انا شدید الخوف منه لا طاقة لی بعشرته یعنی ای بزرگوار
این شیر هر جای که من میروم از دنبال من میآید و بر اقتضای طبع
بسیار از آن در هراسم و نیروی معاشرت آن ندارم شیخ با شیر فرمود
اذهب ولا تعد ومتی اذیتم بنی آدم سلطتهم علیکم
یعنی برو و پس باز مگرد و هرگاه که از شما سباع ضراری آزاری بآدمیان
فرا رسد ایشان را همچنین بر شما قاهر و مسلط خواهیم داشت عبدالرحمن
جامی میگوید روزی شیخ ابومدین در بعضی از دیار مغرب بدون هیچ
مناسبتی ظاهر گردن خود را پست کرد و گفت اللهم انی اشهدك
واشهد ملائکتك انی سمعت واطعت یعنی بار الها من ترا با
همه فرشتگان گواه میگیرم که براستی شنیدم و بپذیرفتم اصحاب معنی
آن سخن پرسیدند گفت شیخ عبدالقادر امروز در بغداد گفت قدمی
هذه علی رقبة کل ولی الله یعنی گردنهای تمامت اولیاء

عهد در زیر این پای من است و من جمله فائق و قاهرم چندی نگذشت
که بعضی از اصحاب عبدالقادر از بغداد بمغرب زمین رسیدند ایشان را از
دعوی وی پرسش رفت گفتند آری در همان روز فلان ساعت عبدالقادر
این سخن بزبان راند محیی الدین بن الاعرابی در کتاب فتوحات میگوید

كان الشيخ ابو مدين بالمغرب قد ترك الحرفة وجلس مع الله
تعالى على ما يفتح الله له وكان على طريقة عجيبة مع الله
في ذلك الجلوس فانه ما كان يرد شيئا يؤتى اليه بمثل الامام
عبدالقادر الجيلي سواء غير ان عبدالقادر كان انهض في الظاهر
لما يعطيه الشرف فقيل له يا ابا مدين لم لا تحترف ولم لا تقول
بالحرفة فقال الضيف عندكم اذا نزل بقوم وعزم على الاقامة
كم توقيت زمان وجوب ضيافته عليهم قالوا ثلثة ايام
قال وبعد الثلاثة ايام قالوا يحترف ولا يقعد عندهم
حتى يحرجهم قال الشيخ الله اكبر انصفونا نحن اضياف ربنا
تبارك وتعالى نزلنا عليه في حضرة على وجه الاقامة
عنده الى الابد فتعينت الضيافة فانه تعالى ما دل على كريم
خلق بعبده الا كان هو اولى بالاتصاف به قالوا نعم
قال وايام ربنا كما قال كل يوم كالف سنة مما تعدون
فضيافته بحسب ايامه فاذا اقمنا عنده في ثلثة الاف
سنة وانقضت ولا نحترف يتوجه اعراضكم علينا ونحن
نموت وتنقضي الدنيا ويبقى لنا فضيلة عنده تعالى
من ضيافتنا فاستحق ذلك منه المعترض فانظر في هذه النفس

ان كنت

ان كنت منهم وكان ابو مدين قدس سره يأمر اصحابه باظهار الطاعات
فانه لم يكن عنده فاعل الا الله يعني شیخ ابو مدین در مغرب ترک
پیشه و تلاش و تحصیل معاش نموده بود و با خدای خود خلوت کرده بهی
بریاضت اشتغال داشت و در آنحال وی را رسمی عجب و شعاری شگفت
بود چه هرچه او را میآوردند مرد و نمیفرمود و بی هیچ کراهت میپذیرفت
بر آیین شیخ عبدالقادر گیلانی جز آنکه عبدالقادر در لوازم علو نسب
و شئون شرافت گوهر بیشتر از وی رعایت داشت او را گفتند یا ابا
مدین سبب چیست که در طلب روزی از پی پیشه نمیروی باشتغال اسباب
معاش فتوی نمیدهی فرمود چون در میان شما بر کسی مهمانی وارد
آید و قصد اقامت کند آیا میزبان را رعایت حق ضیافت و تحمل
وجوه معیشت وی تا چند روز لازم است گفتند تا سه روز گفت پس از سه
روز چه باید ش نمود گفت البته باید از دنبال روزی خویش رود
و در طلب رزق تلاش کند تا میزبان از وی ریش و نیازمند نسازد گفت اینک
مرا انصاف دهید همانا ما مهمانان پروردگار خویش میباشیم و در حضرت
وی سبحانه بقصد اقامت جاودانی نزول نموده ایم و ایزد سبحانه بهر
صفت شریف و خلق کریم که بندگان را امور میفرماید خود برعایت و اتصاف
آن سزاوارتر است حاضران گفتند آری اینچنین است و پروردگار را
بمقتضای تکلیف اکرام ضیف تا سه روز روزی مهمانان خویش رسانیدن
لازم است گفت روزهای الهی آنچنانکه خود فرموده هر یک هزار
سال میباشد و ضیافت وی در ایام وی خواهد بود پس اگر ما سه هزار سال
در مهمانی خدای متعال بگذرانیم و بعد از انقضای آن مدت که سه روز الهیست

باچیه مشغول نشدیم هرانیه اعتراض شما بر ما وارد خواهد بود و حال آنکه
ما در اثنا راتف روز میمیریم و دنیا میگذرد و هنوز از مدت ضیافت ما
فاضلی نزد آن میزبان کریم باقیست حاضران ازاین جواب بدیع شگفت شد
و آفرین گفتند پس اگر انیطرایعیت میپسندی انیگونه مردم بزرگ بنگر
که بچه کلام الهام میشده اند ابومدین مریدانرا میگفت عبادات خویش
از هیچکس میپوشید این از آن میفرمود که برای آنها فاعلی جز ذات پاک
واجب تعالی معتقد نبود (انتهی) گویند هرگاه که شیخ ابومدین این
آیت شنیدی که وما اوتیتم من العلم الا قلیلا یعنی از دانش چیزی
داده نشده اید مکرراندکی گفتی این اندکی که خدایتعالی ما را از علم داده
نه از آن ماست بلکه عاریتی میباشد نزد یک ما و هنوز به بسیاری از علم
نرسیده ایم پس ما همواره نادان میباشیم ابومدین را مذاق
خود اشعار ساده بوده است از آنجمله اینچند بیت ربیعیه را علامه مقری
در ترجمه وی آورده

بکت السحاب فاضحکت لبکائها … زهر الریاض وفاضت الانهار
وانی الربیع بخیله وجنوده … فتمتعت فی حسنه الابصار
والورد نادی بالورود الی الجنی … فتسابق الاطیار والاشجار
والکاس ترقص والعقار تشعشعت … والجو یضحک والحبیب یزار
والعود للعید الحسان مجاوب … والطار اخفی صوته المزمار
لا تحسب الزمر الحرام مرادنا … مزمارنا التسبیح والاذکار
وشرابنا من لطفه وغناؤنا … نعم الحبیب الواحد القهار
والکون عادات الجمیل وکاسنا … کاس الکبایر والعقار وقار

فاتقوا وتطیبوا واستغنموا … قبل الممات فدهرکم غدار
والله ارحم بالفقیر اذا اتی … من والدیه فانه غفار
ثم الصلوة علی الشفیع المصطفی … ما دغدغت بلغاتها الاطیار

یعنی ابر بگریست و از گریه خود شکوفهای مرغزارها بخنده آورد و رودبارها
سرشار گشت بهار با لشکر خویش بیامد و دیدها از خوشی و نیکی آن
بهره مند گردید گل صلای ورود میوها و اعلام نزول فواکه درداد و مرغکان
و درختان باستقبال بشتافتند جام درخنیا گریست و نی در آمیختگی
و فضای هوا درخنده و یار دیرین درکنار رباب با شاهدان ترانه
ساز هم آواز است و تار با مزمار همراز زنهار مپندارید که مراد ما از آن
بانگ نی است که خدایش حرام فرموده بلکه منظور از مزمار زمزمه اذکار
و مقصود از می لطف تسبیح کردگار و تغنی ما آنکه نعم الحبیب الواحد
القهار و رباب کنایت از عادات جمیل است و اخلاق کریم
و جام ما جام جهان بینی و ساغر فرزانگی و مراد از سکر عقار سکون
و وقار است پس ای حریفان اینچنین بزم و ندیمان اینچنین خلوت جمع
آئید و خوش بنشینید و غنیمت شناسید که روزگار بس بیوفا و غدار
است و ایزد دادگر زیدکار فقرا از پدر و مادر مهربانتر باشد و مادام
که طیور بزبانهای خویش مترنمند درود بر شفیع گناهکاران پیغمبر برگزیده
باد آئینه و بیت را صاحب نفحات در پایان حالات ابومدین
آورده و بوی منسوب داشته

لا تنکر الباطل فی طوره … فانه بعض ظهوراته
واعطه منک بمقداره … حتی توفی حق اثباته

یعنی باطل را نیز در عالم خود منکر مباش که آن نیز برخی از ظهورات حق
و درجه از تنزلات واجب است پس حق باطل را نیز از خویشتن بگذار
تا تمام حقوق اثبات واجب را گذارده باشی اینچهار بیت را نیز یافعی
بشیخ ابومدین نسبت داده است

یا من علی فرای ما فی الغیوب وما	تحت الثری وظلام اللیل منسدل
انت الغیاث لمن ضاقت مذاهبه	انت الدلیل لمن حارت به الحیل
انا قصدناک والامال واثقة	والکل یدعوک ملهوف ومبتهل
فان عفوت فذو فضل وذو کرم	وان سطوت فانت الحاکم العدل

یعنی ای خدای ای انا تورا مقام چندان بلند است که خود در تاری شب بر
حالی که پرده ظلمت فروهشته است تمام عالم غیب وجمله ما تحت
الثری را می بینی آنانرا که در تنگنای طرق گرفتارند تو فریادرسی وآنانرا
که در وجوه تدابیر سرگردانند تو راهنمائی ما جمله تو را میجوئیم و رشته
امید بتو استوار میداریم ومضطر متضرع تو را میخوانیم پس اگر ببخشائی
خداوند فضل وکرمی واگر سخت بگیری حاکم دادگر علامه مقری میگوید
ابومدین در مدینه بجایه وطن داشت ومیگفت انها معینة علی طلب
الحلال یعنی این بلد بر تحصیل روزی حلال معین است پس هم در بجایه
ببود ومراتب کمال نفس وشئون علو مقامش همی روز بروز در ظهور
وبروز می افزود وخداوندان حاجات بدرگاهش روی میآوردند
ومردم با خبار سرایر ووقایع وغیوب پی میبردند تا آنکه یکی از
علما ظاهر آنچنانکه رسم است سعایت وی نزد سلطان عصر یعقوب
منصور نمود وگفت ما از وجود ابومدین بر دولت شما بیمناکیم

که حال او با حال مهدی فاطمی یکسان است در هر بلد پروان جان نثار
دارد واخبار کرامات وخوارق عادات او را مریدانش باطراف
عالم میرسانند سلطان از بیم مخالفت ابومدین اندیشه اختشاد
تا بعانش عظیم درگرفت کس بنبال وی فرستاد وبا حاکم بجایه مکتوب
کرد که شیخ ابومدین را با حرمتی وافر در محملی عالی نشانده روانه حضرت
ما دار چون ابومدین بعزم ان صاحب بجایه جناح حرکت بگشود ارتحال
وی بدان حال بر مریدان گران آمد حال جمله دیگرگون گشت اجتماع
کردند و متفق شدند که شیخ را نگذارند شیخ ایشان را تسکین داد وهمه را
بنصیحت آرام ساخت وگفت ان منیتی قربت ولغیر هذا المکان قدرت
ولابد لی منه وانا شیخ کبیر ضعیف لاقدرة علی الحرکة
فبعث الله تعالی من یحملنی الیه برفق ویسوقنی الیه احسن سوق وانا
لا اری السلطان ولا یرانی | یعنی هما نا مرگ من نزدیک شده
ودر غیر اینخاک تقدیر گردیده است ومرا از مرگ هیچ گزیر نیست واینک
پیری فرتوت وناتوان شده ام ونیروی رفتار ندارم لاجرم
خدایتعالی کسی را برانگیخته که مرا در نهایت آسایش بموضع رحلت من حمل
دهد وتا مقام مدفنم نیک بکشاند وگرنه من پادشاه را خواهم دید
ونه او مرا مریدان چون این بشنیدند بیاسودند ودانستند که خود
این فرمان سلطان از کرامات شیخ ابومدین است یافعی گوید
پس کماشتگان حکومت شیخ را بر وجه احسن همی بردند تا نزدیک
تلمسان چون بدانجا رسید گفت ما لنا وللسلطان اللیلة نزور
الاخوان یعنی ما درویشان را با سلطان چکار است هم امشب برادران

گذشته دیدار خواهم کرد پس روی بقبله آورد و شهادتین بزبان راند
وگفت ها قد جئت ها قد جئت وعجلت الیک رب لترضی
یعنی هان بشتاب آمدم که از من خوشنود گردی این بگفت و درگذشت
مقری میگوید چون مردم تلمسان از فوت وی خبر شد انبوهی عظیم
کردند و در تجهیزش هرگونه تعجیل بجای آوردند یافعی گوید در سال پانصد و
نود برد و در جبانه عباد بخاک رفت مقری میگوید در سال پانصد و
نود و چهار درگذشت و در عباد که مدفن اولیا روات است مدفون
گشت قول اول با تاریخی که در نفحات نوشته مطابق است میگوید
قبر وی قرب تلمسان مشهور و مزار مردم نزدیک و دور میباشد
کلمات وی در معانی عرفانیه بسیار است از انجمله میفرموده
لیس للقلب سوی وجهة واحدة فالی ای وجهة
توجهت حجبت عن غیرها یعنی دیده دل همواره نگران است
پس بهر مقصد که عازم گردی از دیگر مقصد محجوب مانی و دیگر
میگفته ما وصل الی صریح الحریة من علیه من نفسه
بقیة یعنی هر که را فنای کلی نصیب نیفتاده هنوز بآزادی
تمام نرسیده باشد و هم میگفته اذا ظهر الحق لم یبق
معه غیره یعنی چون نور حق بطور دل تجلی کرد از فروغ
وجود سالک هیچ با او نخواهد ماند

ابوالحسن میثمی

از احفاد میثم تمار است که در جمله تابعین صحابه رسول صلی الله علیه وآله
و خواص اصحاب امیرالمؤمنین علی صلوات الله و سلامه علیه
بشمار میرود و بدو واسطه بمیثم میرسد فهو علی بن اسمعیل بن شعیب بن
میثم بن یحیی الاسدی اصلا کوفی است و سکنا بصری در میان
قدمای شیعه امتیازی مسلم و اختصاصی معروف دارد زیرا که او از
متکلمین اثنی عشریه نخستین عالمی است که باب علم کلام مفتوح داشت
و با مخالفین احتجاج فرمود و در مسئله امامت تصنیف پرداخت
چنانکه جمال الدین حلی در صفتش گوید اوّل من تکلم
علی مذهب الامامیة وصنف کتاباً فی الامامة
کان کوفیاً وسکن البصرة وکان من وجوه المتکلمین
من اصحابنا کلّم ابا الهذیل العلاف والنظام
علمای رجال او را در عداد اصحاب حضرت امام ابوالحسن علی بن
موسی الرضا شمارند روایتش مقبول و حدیثش معمول دارند
و اجماعی از وی اخذ خبر نموده اند

علی بن مهزیار محمد بن علی بن محبوب سلیمان بن سلمه
حسن بن راشد صفوان بن یحیی سکونی
عبد البرّ بن عاصم داود بن مهزیار بالجمله در
ذکاء خاطر و حدت فؤاد و فن جدل و آداب مناظرت طرفه
عصر بود و اینخصایص عالی بوراثت داشت چراکه سلسله وی
بیت علم بودند و از بزرگان اهل بصیرت محسوب میشدند

سمعانی در کتاب انساب گفته بنو میثم جماعتی باشند از مشایخ
شیعه مناظرات و مباحثات ابو الحسن میثمی در کتب رجال و تراجم
متکلمین ثبت است از آنجمله اینچند مکالمت بر وجه اختصار
حکایت افتاد روزی در اثبات کمال علم که از شروط
امامت است با ابو الهذیل گفت آیا میدانی که ابلیس از
هر خیر نهی کند و بهر شر امر نماید گفت آری گفت پس ابلیس تمامت
وجوه خیر و طرق شر عالم خواهد بود ابو الهذیل چنین است
گفت آیا امامیکه بعد از حضرت رسالت بوی اقتدا نمائی
بر تمامت وجوه خیر و طرق شر محیط است گفت نی گفت پس
باقرار خود ابلیس را از امام خویش اعلم شناسی پس ابو الهذیل
مبهوت شد و نیز نوبتی با ابو الهذیل گفت آیا چگوئی در شهادت
کسیکه بکذب خویش اعتراف نموده باشد گفت مردود است
و بر شهادتش ترتیب اثر نخواهد شد گفت انصار دعوی
امارت برای خود کردند و گفتند مِنَّا اَمِیرٌ وَ مِنْکُم اَمِیر
آنگاه تکذیب خویش نموده در حضور جمهور باستحقاق ابو بکر
شهادت دادند پس شهادت ایشان بر سزاواری و شایستگی
ابی بکر مسموع نخواهد بود که بکذب خود در دعوی امارت و طلب
خلافت اعتراف آوردند گویند وقتی در مجلس علی بن ریاح
ابو الهذیل با ابو الحسن گفت ترا چه حجت است بر آنکه علی بن ابی طالب
در خلافت رسول اولی از دیگران باشد گفت اجماع اهل
قبله بر آنکه امیر المؤمنین هنگام وفات سید کاینات

مؤمن کامل و عالم بمسائل بود و اینچنین اجماع در بارهٔ ابو بکر
محقق نیست ابو الهذیل گفت در بارهٔ ابی بکر نیز این اجماع
منعقد است کیست که مخالف جسته باشد گفت من با تمامت
اسلاف و جمهور اصحاب خویش سابقاً و لاحقاً گفت پس تو
با تمامت اسلاف و جمهور اصحابت گمراه باشید ابو الحسن گفت
پس اینجا مجلس دشنام است نه مبحث کلام از کتاب
منتقی نقل است که یکی با ابو الحسن میثمی گفت امام تو علی بن ابی طالب
از چه روی بر ابو بکر بن ابی قحافه اقتدا میکرد و در دنبال
آن خلیفه باطل فریضه حق میگذارد ابو الحسن بجدی با هزل آمیخته
گفت حضرت آنجناب محراب نماز بمثابه ستون مسجد می انگاشت
و در پیرامون آن شرط عبادت میگذاشت گفتند اگر علی دیگر
خلفا را مفترض الطاعه نمیدانست چرا ولید بن عقبه را حد شرب
خمر زد گفت از آنکه اقامت حدود وظیفهٔ او بود اگر امام خود
بسیاست عصاة مباشرت فرماید از نهایت عنایت است
و تمام اهتمام گفتند پس حراست حوزهٔ خلفاء از چه میکرد
و ایشان را در مشاورت لشکرکشی و کشورگشائی و سایر
مصالح جمهور و حل و عقد امور ارشاد می نمود گفت
چون حفظ بیضهٔ اسلام و پاس ناموس شرع حق خود
میشناخت از مباشرت صوری دیگران روا نبود که
ثغور مسلمین و حدود ملک برای رزین سد و دنفر باید
امام را لازم است که وظایف منصب خویش بهر تدبیر مهمل نگذارد

هرچند مباشرین آنها اغیار باشند و تتمیم مصالح عامه
و منافع کلیه بهر وسیله جاری سازد و هرچند در ضمن مشاورات
غاصبان و ارشادات بیگانگان باشد چنانکه حضرت
یوسف علی نبینا و علیه السلام خود نیابت ملک مصر طلب کرد
زیراکه صلاح عموم عباد و تعدیل احوال بلاد در دخالت و وزارت
او بر پای بود دیگر پرسیدند چرا علی بن ابیطالب در طلب
حق خویش با خلفاء باطل جهاد نکرد گفت چه حال وی بدان وقت
حال حضرت هارون بود که با سامری قتال نفرمود و با موسی
گفت یَا ابْنَ اُمَّ اِنَّ الْقَوْمَ اسْتَضْعَفُونِی وَ کَادُوا یَقْتُلُونَنِی
یعنی ای پسر مادر من بنی اسرائیل مرا مقهور ساختند
و کشتن من خواستند و حال حضرت نوح که با قوم خویش
جدال نتوانست و عرض کرد رَبِّ اِنِّی مَغْلُوبٌ فَانْتَصِرْ
یعنی پروردگارا امت من بر من چیره شده اند داد من
از ایشان بستان و حال حضرت لوط که با امت خود
فرمود لَوْ اَنَّ لِی بِکُمْ قُوَّةً اَوْ آوِی اِلَی رُکْنٍ شَدِیدٍ
یعنی کاش مرا با شما توان جدال و نیروی قتال بودی
و یا بر رکنی استوار پناهیدن توانستمی و حال حضرت
کلیم که عرض نمود رَبِّ اِنِّی لَا اَمْلِکُ اِلَّا نَفْسِی وَ اَخِی
یعنی الها در جهاد این جماعت جز خود و برادرم هارون
مالک کس نیستم و نیز پرسیدند که چرا امیرالمؤمنین علی
با مردم ناشایست در مجلس شوری داخل گشت

گفت

گفت تا حجت خود بر ایشان ابلاغ نماید چه یقین میدانست که اگر
حاضران شوری در براهین خلافت و حجج امامت وی بدیده
انصاف نظر کنند البته دیگران را بر وی مقدم نسازند
و اگر اعراض میفرمود و ابلاغ حجت نمینمود لازم می افتاد
که در عقیدت اهل بصیرت القاء شبهه تساوی کرده باشد
از اینجاست که آنحضرت در یوم شوری فرمود اَلْیَوْمَ
دَخَلْتُ فِی بَابٍ اِنْ اُنْصِفْتُ فِیهِ وَصَلْتُ اِلَی حَقِّی
یعنی امروز از دری درآمدم که اگر در آن انصاف دیدمی بحق خویش
رسیدمی دیگر با وی گفتند چرا امیرالمؤمنین دختر خود را بعمر بن
خطاب داد گفت عمر بن الخطاب بظاهر موحد و مسلم بود و بشهادتین
لسان اعتراف میگشود و حضرت لوط تکلیف تزویج بنات خود
با قومی میفرمود که در قطار کفار و آیین مشرکین بودند که گفت
هٰؤُلَاءِ بَنَاتِی هُنَّ اَطْهَرُ لَکُمْ فَاتَّقُوا اللّٰهَ وَ لَا تُخْزُونِ فِی ضَیْفِی اَلَیْسَ
مِنْکُمْ رَجُلٌ رَشِیدٌ یعنی ایشان دختران منند و برای شما
از این عمل پلید پاکیزه ترند پس از خدا بپرهیزید و مرا در مهمانم رسوا
مسازید آیا از شما مردی نیست که راه رشد جوید و سبیل صواب
پوید ارباب طبقات و اصحاب تذکرات آورده اند که روزی
ابوالحسن میثمی وارد مجلس حسن بن سهل وزیر مأمون شد حسن یکی از
ملاحده را از در تعظیم بکنار خود جای داده بود و دیگر حاضران
هر یک بر جای خویش جلوس داشتند ابوالحسن از مشاهدت
این حالت برآشفت و در طعن عقیدت الحاد با حسن گفت در بیرون

سرای تو شگفت امری دیدم گفت چه بود یا ابا الحسن گفت سفینه
دیدم که مردم را از جائی بجائی حمل و نقل میکرد بی ملاح و لنگر
محمد چون سخن ابو الحسن بشنید از استبعاد و بی قرار گردید و روی
با وزیر داشت و گفت همانا این مرد را در عقل خفتی است ابو الحسن
گوید گفتم یا هذا این سخن از خفت عقل من چه دلالت است
گفت یا ذا العجب جماد بی حیات و حیلت را که نه تدبیر رفتار داد
و نه رای کردار چگونه بی مدبری بصیر شغل ذهاب و ایاب ممکن
باشد گفتم عجب تر آنکه میاه بحار و انهار و قطرات سحاب
و امطار بی صانعی حکیم بر وجه ارض جریان و نزول کند
و نباتات رنگارنگ و اشجار گوناگون برویاند راوی گوید
فَبُهِتَ الَّذِی کَفَرَ فَکَاَنَّمَا اُلْقِمَ الْحَجَرَ چه دانست که سخن
ابو الحسن میثمی تمهید طرزی بود بر عقیدت ملاحده که وجود
عالم و وقوع حوادث را باقتضای طبیعت اسناد دهند بی موجبی
قدیم و صانعی حکیم از تصنیف ابو الحسن آنچه در کتب رجال
بنظر رسید اینچند مجموع است

کتاب امامت — کتاب مجالس هشام بن حکم
کتاب نکاح — کتاب طلاق
کتاب متعه — کتاب کامل
کتاب استحقاق

شیخ ابو علی بن محمد بن دقاق نیشابوری

نامش حسن است و بکنیت معروف از اجلاء علما و معتبرین فضلا است در سلسله
عرفا بزلاقت و طلاقت لسان معروف و در زمره اهل باطن بفصاحت
و رشاقت بیان موصوف مقامات حقیقت و طریقت و شریعت را باهم جمع داشته
مولد و منشای وی نیشابور بوده و هم در آنشهر علوم ظاهر و باطن را بمقام
کمال رسانید صاحب تذکرة الاولیا مسطور داشته که وی عالم
وقت خود بوده و شیخ عهد و سلطان طریقت و پادشاه حقیقت و در بیان
احادیث یدی طولی و در تاویل و تفسیر آیات شانی وافی داشت و در باب
کرامت نفس و لطایف حقایق بکمال و چنانکه از ترجمه وی مستفاد میگردد
تحصیل علوم ظاهر را در نزد علمای نیشابور نمود و علوم باطن را چنانکه
صاحب نفحات الانس و غیره نوشته اند از شیخ نصرآبادی اخذ نموده و بسی
مشایخ دیگر را نیز خدمت کرده چنانکه یکی از تلامیذ از خود او پرسید
که یا شیخ شما طریقه از که اخذ کردید گفت از شیخ نصرآبادی و او از جنید
و او از سری و او از معروف و او از داود طائی و او از تابعین علیهم
رضوان الله اخذ نمودم و در نزد استاد بجدی رعایت ادب و سایر
چیزها مینمودم که هیچگاه بی غسل بدانجای نرفتم و بی اذن وی بمجلس درنیامدم
چنانکه بزرگان طریقت در حق وی گفته اند که هر طایفه را زبانی باید
و زبان اینقوم ابو علی است و هم گفته اند که در هر عهد نوحه گری است
و نوحه گر آنوقت اواست بهر حال مسکن و موطن وی نیشابور بوده
و هم در آنشهر بتدریس علوم میپرداخت و در مسجد آنشهر بوعظ قیام
و اقدام داشت و جمعی کثیر در هر وقت بپای منبر وی می نشستند

واز بیانات افاداتش فساد امورشان باصلاح می پیوست وزهد
وتقوی وطریقه نیک راپیشنهاد خود میساختند مسطور است که در اواخر
عمر هر روز بجائی رفتی و هر سال بشهری مقام نمودی استاد ابوالقاسم
قشیری که خود از بزرگان عرفا است هم در نزد وی بصفت مصاحبت
اتصاف داشت بیانات ویرا که بر منبر می گفت مینوشت و او را مرتب
کرده کتابی در نهایت جودت و خوبی گردید چنانکه هر یک از اهل
وعظ بنگاه مطالعت از وی مطالب عالیه درک مینمودند آورده اند
که وقتی بطریق عبور او را گذر بشهری افتاد در یکی از معابر مردی از اهل
علم او را دیده بشناخت و شرط ادب بجای آورد پس اهالی آنشهر
خدمت ویرا غنیمت دانسته از وی استدعا نمودند که چند در آنشهر
با فادت و تدریس مشغول گردد و او بمعاذیر بسیاری متمسک گشته
بالاخره متمنی گشتند که چند روز بر منبر برآمده بموعظت پردازد و او
قبول نمود بنابر وعده که کرده بجمعی کثیر از خلایق بجامع ری درآمده
و آنعارف کامل بمنبر بالا رفت و اشارت بجانب راست کرده و گفت
اَللهُ اکبر و روی بقبله کرد و گفت وَرِضوانٌ مِنَ اللهِ اَکبَر
و بجانب چپ اشارت کرد و گفت وَاللهُ خَیرٌ وَ اَبقی خلق از کلمات
وی بهم برآمدند صدای گریه از هر سوی خاست و از کلمات وی
چنان بر خلایق تغییر حالت روی داد که جماعتی بیهوش گشتند
و سایرین انیز حالت تغییر کلی پیدا نمود در اثنای آن حالت و غوغای خلایق
از منبر بزیر آمده همان لحظه از آنشهر بیرون رفته بوطن خویش روی نهاد
روز دیگر هرچند او را جستند نیافتند و زیاده خلایق را از رفتن وی

[illegible]

وادراک

و ادراک نمودن فیض صحبت آنعارف کامل اندوه دست داد از کتاب
کشف المحجوب نقل شده است روزی در اثنای درس پیری بمجلس وی
درآمده در ضمیرش گذشته بود که از مقامات توکل چیزی از وی پرسد
چون بمجلس داخل شد در گوشه بنشست که وی از تدریس فراغت
حاصل نموده مطلب خویش بپرسد چون نظرش بر شیخ افتاد او را دید
دستاری نیکو بر سر داشت بدان میل کرد که کاش آن دستار از من
بود چون مجلس منقضی شد نزدیک نشسته گفت ایها الاستاد توکل چه باشد
شیخ سر بر داشت و گفت توکل آنست که طمع در دستار غیر نکنند پس
دستار خویش نزد پیر بر زمین نهاد پیر زیاده خجلت کشید و بر حالتش
تغییر کلی راه یافت نقلست که یکی از بازرگانان مرید وی بود
وقتی بیمار شده شیخ بعیادت وی رفت پرسید ترا چه شد که بدین علت
مبتلا شدی گفت هنگام سحر از جای برخاستم که وضو گیرم تا بر پشت
من افتاده دردی سخت پدید آمد پس تب در بدن ظاهر گردید و بدین
حالم که می بینید استاد گفت هیچیک از امور دینی و آخرت را بدون
گفته و اذن مرشد نباید کرد چون کردی توقع فیض دینی و آخرت
از و نباید داشت کسی را که در سر رنجی پدید آید معالجه عضو دیگر کنند به
نگردد و چون دست ناپاک شود آستین بشویند پاک نشود یعنی هر خانه را
از در آن باید درآمد و هر مطلبی را از طریق آن اخذ باید نمود تا مرد را
از آن فایدت حاصل گردد و نیز حکایت کرده اند که وقتی شخصی
بمجلس وی درآمد از معنی نزول و نزول از وی پرسید شیخ ساعتی
سر بزیر افکنده باین دو بیت او را جواب داد

خلیلی هل ابصرتما او سمعتما	باکرم من رب تمشّی الی عبد
انی زائر من غیر وعد وقال لی	اصونک من تعلیق قلبک بالوعد

حاصل آنکه آیا دوست مهربانی یا دیده یا شنیده شده است که از روی
کرم و مرحمت خالق و پروردگار خود بسوی بنده برود یا بنده مهمانی
که بیاید بدون وعده و خود گوید که غرض از آمدن من آنست که قلب تو را از انتظار
بیرون آوردم و غرض شیخ ازین حرف آن بود که بدین شعر خود
از تقریر مطالبی که درک آن مطالب سائل را مشکل بود آسوده نماید
و نیز در ترجمه وی آورده اند که آن عارف کامل را در اواخر عمر امراض ظاهره
در بدن یا پدید گشت و او همچنان بر رنج و الم آنها صبر میکرد و چون
صبح میشد و آفتاب برمیآمد بر فراز بام برمیشد و آفتاب را مخاطب کرده
و گفتی ای سرگردان مملکت هیچ اتفاق افتاد که بر چون منی تابی باز
اندوهگین دیگر خبری نیابی و از این کلمات بسیار میگفت تا آفتاب
فرو میشد و در آن ایام در نیشابور بود و هم بدان امراض حیات ظاهره
بدرود کرد در مقام قرب منزل نمود و سال وفاتش چنانچه در
نفحات الانس مسطور است در ذی القعده سنه چهارصد و پنج هجری
بود رحمة الله علیه شیخ جلیل استاد ابو القاسم قشیری پس از وفاتش بخواب
دید زیاده از حد بیقراری کرده و میگریست گفت ای عارف کامل تو را
چه میشود که بدینسان در ناله و بیقراری هستی مگر بازگشتن بدنیا آرزو داری
گفت بلی اما نه از برای آنکه طالب دنیا باشم و نه از برای آنکه دیگرباره
بر منبر برآمده وعظ نمایم بلکه از بهر آنست که عصائی بر دست گرفته و
بهر کوی و برزن روم و گویم نافرمانی حق مکنید که عقوبت آخرت را

نمیدانید با حق براستی و با خلق برأفت رفتار نمائید که خیر شما در اوست
و از کلمات اوست که گفته

درخت خودروی که کسی آنرا نپرورده باشد برگ برآرد ولی بار نیارد و اگر
آورد از هیئت اعتدال و روی بی مزه باشد از او سؤال کردند که اندیشه
معصیت طهارت را هیچ زیان دارد یا نیست گفت طهارت ظاهر را خلل نکند
اما طهارت باطن را می شکند و هم او گفته علم آنقدر تمام است که بدان
کار کنی اما اگر از برای فروختن آموزی هرگزت بکار نیاید و نیز گفته
هرکه جان خود را نتواند در راه معشوق گذارد گو عاشقی را ترک نمای و در آن
طریق قدم مگذار و هم آن عارف کامل در مناجات گفته ای خداوند ما
دیوان خود بگناه سیاه کردیم و تو موی ما را بروزگار سپید کردی
ای خالق سیاه و سپید فضلی بکن و سیاه کرده های ما را در روزگار سپید کن
و هم در مناجات گفته خداوندا مرا رسوا مکن که بسی از تو لافها زده ام
بر سر منبر و اگر رسوا خواهی کرد در نزد مجلسیانم رسوا مکن و در قیامتم از
قرب خود دور منمای و با بزرگان دین محشورم کن الهی بدان حالتم
باز مدار که از گفته بزرگان بیرون روم که نافرمانی آنان نافرمانی تو است
الهی اگر مرا باز گذاری و بکه آورم و اگر توفیق طاعتم ندهی بچه روی
روزگار خود بسر آورم الهی بنده ضعیف چون قدرت بر معصیت
و نافرمانی یابد چکند اگر خوف از عقاب تو او را مانع نشود الهی اگر ترحم
و تفضل تو شامل حال نگردد چه بهره از دنیی و عقبی توان برد الهی نظری
که از آن بتو رسند بر ما روشن نمای الهی هر لحظه محتاجم بنگهبانی
و نگهداری تو چه بنده و مخلوق را آنقدرت نباشد که بخود بازشناسد

الهی آنعاجزم ومسکین که برهیچ کاری قدرت وتوانائیم نبود اگر توان قدرت خواهم در اطاعت صرف کنم نه معصیت شیخ عبدالله هروی معروف بخواجه عبدالله انصاری آنمناجات که از وی معروفست اقتباس از کلمات این کامل نموده وبر بیننده واضح وهویداست وهم گفته است آنکس که خواهد در بدایت امر بمقامی بلند رسد از چهار امر بپیچد اول اطاعت بزرگان دین دویم فروتنی سیم امتثال کلمات استاد چهارم نیکوئی بدوستان ونزدیکان خود ونیز گفته است هرکس ذلت وخواری نخواهد بآنچه اورا رسیده شاکر ودلخوش باشد هرکرا سرافرازی درآخرت باید روی از دنیا درتابد وهرکه دنیارا خواهد از طریق آخرت بدست آرد وهم گفته است که مردرا علم عزیز کند وعلم شریف خواستن وخواندن حق بزبان نیست بلکه بدل وعمل است وهم گفته علوم ظاهر را چون با معرفت ممزوج کنند صاحبش را برنج وخطر عظیم افکند واورا اشعار پارسی وتازی بسیار بوده بجز این رباعی از جمله چیزی بنظر نرسید که ثبت گردد

بگریست اگر چشم زهجران تو خون
نشگفت جز این چگونه پیدا شد چون
آن دل که شده است خون زهجرت همه دم
برجای سرشک آید از دیده برون

وآن عارف کامل صاحب تصانیف بسیار است منجمله کتابی در آداب در وعظ مشتمل برسیصد وشصت مجلس وکتابی دیگر در زهد کتابی دیگر در تاویل بعضی از آیات کتابی دیگر در خلافت

ابن ابی عمیر

ابن ابی عمیر

نامش محمد است وکنیتش احمد از موالی مهلب بن ابی صفره معدود شدی واز این روی اورا ازدی گفتندی وگرنه نسبا از آن قبیله نبود برخی انتساب ویرا بالولاء ببنی امیه گفته اند وخود در عداد آل قحطان بشمار میرود وجاحظ در مفاخرات قحطان وعدنان نام وی مذکور داشته در دارالسلام بغداد می نشست وبحرفت بزازان تکسب میکرد وجامه سابری میفروخت وآن نوعی است از ثیاب رقیق که در ناحیت سابور فارس درست میشود مجملا ابن ابی عمیر حضور امام ابوابراهیم موسی بن جعفر وحضرت ابوالحسن علی بن موسی وحضرت ابوجعفر جواد ادراک نمود در نقل اخبار اهلبیت وروایت احادیث خاصه در جرگ قدماء فقهاء اثنی عشریه ورواة اخبار اهل بیت مقامی منیع ومنزلتی عالی دارد علم وعبادت او در میانه عامه وخاصه مشهور است از رجال شیخ نجاشی نقل افتاده که در ترجمت حال وصفت کمال وی گفته

مُحَمَّدُ بْنُ اَبِی عُمَیْرٍ زِیادِ بْنِ عِیْسَی اَبُو اَحْمَدَ الْاَزْدِی مِنْ مَوالِی الْمُهَلَّبِ بْنِ اَبِی صُفْرَةٍ وَقِیلَ مَوْلَی بَنِی اُمَیَّةَ وَالْاَوَّلُ اَصَحُّ بَغْدادِیُّ الْاَصْلِ وَالْمُقامِ لَقِیَ اَبَا الْحَسَنِ مُوسی عَلَیْهِ السَّلامُ وَسَمِعَ مِنْهُ اَحادِیثَ وَکَنّاهُ فِی بَعْضِها فَقالَ یا اَبا اَحْمَدَ وَرَوی عَنِ الرِّضا جَلِیلُ الْقَدْرِ عَظِیمُ الْمَنْزِلَةِ فِینا وَعِنْدَ الْمُخالِفِینَ الْجاحِظُ یَحْکِی عَنْهُ فِی کُتُبِهِ وَقَدْ ذَکَرَهُ فِی الْمُفاخَرَةِ بَیْنَ الْعَدْنانِیَّةِ

والقحطانيّة وقال في البيان والتبيين حدّثني ابراهيم
ابن داحة عن ابن ابي عمير وكان وجهاً من وجوه الرافضة
شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی در کتاب فهرست فرموده
محمّد بن ابي عمير يكنّى ابا احمد من موالي
الأزد واسم ابي عمير زياد وكان اوثق الناس عند الخاصّة
والعامّة وانسكهم نسكاً واورعهم واعبدهم وقد
ذكره الجاحظ في كتابه في فخر قحطان على عدنان
بهذه الصفة التي وصفناه وذكر انّه كان اوحد
اهل زمانه في الاشياء كلّها وادرك من الائمّة ثلاثة
ابا ابراهيم موسى بن جعفر ولم يرو عنه وروى عن ابي
الحسن الرضا والجواد عليهما السّلام وروى عنه
احمد بن محمد بن عيسى كتب مائة رجل من رجال
ابي عبد الله وله مصنّفات كثيرة ذكر ابن بطّة
انّ له اربعة وتسعين كتاباً ابن ابی عمیر از مشایخ است
که علما ما رضوان الله علیهم اجماع کرده اند بصحت خبر که ایشان
روایت نموده باشند واین جماعت علی اختلاف فی اسامیهم
بیست و یک و بقولی بیست و دو نفرند و در حق ایشان گویند
اجمعت العصابة على تصحيح ما يصحّ عنه ودر معنی
این عبارت ما بین فقها اختلاف است مشهور آنکه اگر رجال
سندی تا اسامی یکی از این جماعت بر شرط صحت مشتمل باشد
الحدیث صحیح است و آثار صحت بران مترتب شود هرچند

درمیان اسامی باقی رجال سند الی المعصوم نامی مجهول و یا ضعیف
موجود باشد و یا اصل سند پس از اسم یکی از ایشان ملغی گردد
که اینچنین حدیث را در عرف علما درایت مرسل خوانند پس ملاحظه
حال روات خبر پس از اسم این جماعت لازم نیست مسانید و مراسیل
ایشان یکسان باشد فقها را در مراسیل ابن ابی عمیر و اجماعی
که در مرویات این جمع نقل افتاده اختلافی است که شرح آن از
مظان خود باید جست اسماء این مشایخ بزرگوار که مورد انعقاد
اجماعند در عنوانی دیگر خواهیم آورد و گرنه اسامی رجال
در این ترجمت با ذکر مشایخ و تلامیذ ابن ابی عمیر که از تسمیت ایشان
گزیر نیست بدرازکشد و سیاق این نامه از اسلوب دیگر مجامات
بیرون افتد شیخ ابو عمرو کشی در نقل عبادت و تقوی وی
گوید از کتاب ابو عبد الله محمد بن احمد بن شاذان که بخط خود
نگاشته بود خواندم که از ابو محمد فضل بن شاذان شنیدم
میگفت وقتی داخل عراق شدم شخصی را دیدم که رفیق خود را
مخاطب ساخته از روی عتاب با وی میگفت تو مردی
باشی عیال دار و برای چه معاش و نفقه عیال از کسب ناچار
بیم دارم که از طول سجود چشمهای تو نابود گردد چون آن مرد
در این باب سخن بدراز کشانید و مبالغت از حد بگذرانید
صاحب او با وی گفت اكثرت عليّ ويحك لو ذهبت
عين احد من السجود لذهبت عين ابن ابي عمير ما ظنّك
برجل يسجد سجدة الشكر بعد صلوة الفجر

یتفق

فَمَا أَنسَهُ الإِذوال الشمس یعنی زیاد گفتی و لی بیهوده
چه اگر از طول سجده دیده کسی را گزند رسد بایستی ابن ابی عمیر
نابینا شده باشد که از فریضه بامداد سر بسجده گذارد و برنداردی
مگر گاه زوال آفتاب نیز در کتاب شیخ ابو عمرو کشی و دیگر
مصنفات خاصه مسطور است که ابن ابی عمیر بسبب عقیدت تشیع
از خلفاء عهد محنتها دید زمانی که حضرت امام ابو ابراهیم موسی
علیه السلام در حبس هرون بود مخالفان از در سعایت
بسمع خلیفه رسانیدند که ابن ابی عمیر اسامی تمامت شیعه
عراق میداند اگر امیر المؤمنین بضرب و سیاست وی فرمان
دهد البته او را باقرار آوریم رشید چون اینسخن بشنید در دم ابن
ابی عمیر را احضار کرد و نام پیروان امام موسی بپرسید وی
انکار نمود پس بفرمود تا او را برهنه کردند و بیاویختند و یکصد
تازیانه بگوفتند خود گفته چون شمار تازیانه بصد رسید از الم
ضرب بر من حالتی رفت که بنیاد صبرم از بیخ برآمد و نزدیک شد
که نامهای یاران مکشوف سازم در اثنای اندیشه آواز محمد بن
یونس بن عبد الرحمن بگوش من رسید که گفت یا مُحَمَّد بن
أبي عُمَير اذكُر مَوقِفَكَ بَينَ يَدَي اللهِ عَزَّ وَجَلَّ
یعنی ای پسر ابی عمیر موقف باز پرس بیاد آر که در حضرت
کردگار خواهی ایستاد من از این سخن قوی دل شدم و شکیب
گرفتم و از گیر و دار آن اقرار سالم ماندم از فضل بن شاذان
روایت است که گفت ابن ابی عمیر را جهة تشیع زیاده

دوصد هزار

دوصد هزار درهم غرامت رسید از پدرم شنیدم که می گفت بعهد
هرون عباسی ابن عمیر را گرفته و بیست چوب زدند و مباشر
ضرب وی سندی بن شاهک بود که توال بغداد پس
بیست و یکهزار درهم تسلیم کرد تا خلاص یافت از پدرم پرسیدم
مگر محمد بن ابی عمیر صاحب ثروت بود گفت آری پانصد هزار
درهم مال داشت چون دور هرون بگذشت و خلافت
بمامون رسید مادام که ایام علی بن موسی صلوات الله علیه در
نشاء شهود بود او و دیگر شیعیان در امان میزیستند همینکه آنحضرت
بعالم جاودانی انتقال فرمود ابن عالم ربانی مغضوب
مامون شد از اینکه میخواست او را منصب قضاوت دهد
و او رضا نمیداد از نضر بن صباح منقول است که مامون
عباسی پس از انتقال حضرت رضا علیه السلام ابن ابی عمیر را
محبوس ساخت و او از ضرب و شکنجه وی محنتی عظیم یافت
و آنچه داشت بدست عدوان مغضوب شد گویند عاقبت
بقضاوت رضا داد و بحکم مامون بر قضاء بعضی از بلاد گماشته
آمد از رجال نجاشی چنین مستفاد میشود که بعهد خلافت هرون
نیز او را در حبس داشتند تا قاضی شود و راضی نمیشد
بالمآل اضطرارا فرمان خلیفه بپذیرفت و منصب حکومت
قبول کرد گویند عدد مصنفات وی تا نود و چهار مجلد
رسیده بود ولی غالب آنها هم بعهد حیاتش نابود
شد جهة آنکه خواهرش در زمان حبس وی تمامت آن

مجامیع از خوف تلف چون گنج در زیر خاک پنهان کرد همچنان
پوشیده ماند تا پوسیده گشت و چون نجات یافت مصنفات
خویش نابود دید از آنجمله چهل مجلد را که از بر داشت از سر نگاشت
و بقولی ابن ابی عمیر آن مصنفات را در غرفه نهاده بود و بسبب باران
ضایع گشت و بقولی تمامت در ضمن سایر اثاث و املاک
وی بدست مامورین مامون تاراج شد و پس از ضیاع
کتب تدریس حدیث و املار روایت گاه عن ظهر القلب
مینمود و گاه از مجامیع معدود که بدست مردم مانده بود
از اسامی تصانیف او در کتب رجال آنچه بنظر رسید
ثبت افتاد

کتاب مغازی   کتاب بداء   کتاب احتجاج در امامت
کتاب مناسک حج   کتاب فضائل حج
کتاب متعه   کتاب استطاعه   کتاب ملاحم
کتاب یوم ولیله   کتاب صلواة   کتاب صیام
کتاب اختلاف الحدیث   کتاب معارف
کتاب توحید   کتاب نکاح   کتاب طلاق
کتاب رضاع

گویند ابن ابی عمیر با آنکه در صحبت مشایخ عامه روزگاری بسر
برده از محدثین آن جماعت هیچ روایت نیاورده
از فضل بن شاذان روایت است که گفت پدرم با ابن ابی
عمیر گفت که تو بسیاری از مشایخ اهل سنت صحبت داشته

چگونه است که از ایشان هیچ استماع خبر نفرموده گفت
قَدْ سَمِعْتُ مِنْهُمْ غَيْرَ اَنِّي رَأَيْتُ كَثِيراً مِنْ اَصْحَابِنَا قَدْ سَمِعُوا
عِلْمَ الْخَاصَّةِ وَعِلْمَ الْعَامَّةِ فَاخْتَلَطَ عَلَيْهِمْ حَتَّى كَانُوا
يَرْوُونَ حَدِيثَ الْعَامَّةِ عَنِ الْخَاصَّةِ وَحَدِيثَ الْخَاصَّةِ
عَنِ الْعَامَّةِ فَكَرِهْتُ اَنْ يَخْتَلِطَ ذٰلِكَ عَلَيَّ فَتَرَكْتُ ذٰلِكَ
وَاَقْبَلْتُ عَلَى هٰذَا   یعنی استماع حدیث از ایشان کرده ام
ولی چون بسیاری از شیعه را دیده ام که علم روایات عامه
و خاصه فراهم داشته اند از در شبهت اخبار فریقین با یکدیگر
آمیخته اند حدیث عامه را از خاصه روایت کرده اند
و حدیث خاصه را از عامه پس احتیاط را ترک روایت
عامه گفتم تا مرویات خویش از وصمت اختلاط صیانت
نموده باشم اسامی ساتید و مشیخه روایات وی
بدین شرح است که از کتب رجال التقاط و استخراج شد
جمیل بن دراج   هشام بن سالم   ابان بن عثمان
هشام بن الحکم   حفص اخی ورام   علی بن یقطین
ابی ایوب   حفص بن البختری   عبد الاعلی مولی آل سام
عبد المؤمن انصاری   زید الشراد   حسین بن عثمان بن
شریک   زید النرسی   خلاد السندی   سدی البزاز
الکوفی   عمر بن اذینه   ابراهیم بن ابی زیاد   ابراهیم
ابن بلال   اسباط بن سالم   اسمعیل بن ساره
اسمعیل بن عبد الله الاعمش   اسمعیل بن محمد   اسحق بن عمار الساباطی

اسحق بن جریر عبد الحمید بن ابی العلا، بن عبد الملک الازدی
صفوان بن یحیی ابو عبد الله زکریا بن محمد
حسین بن عثمان الاحمسی عقبة بن محرز حماد بن
عثمان محمد بن ابی حمزة الثمالی علی بن ابی حمزة البطائنی
معاویة بن وهب معاویة بن عمار رفاعة بن موسی
حفص بن سوقه حسن بن مصعب الهمدانی هرون بن
خارجه شبیب بن یعقوب شعیب بن اعین
علی بن اسمعیل بن عمار سفیان بن صالح محمد بن
طیر بن عبد العزیز محمد بن حمران یحیی بن عمران
الحلبی حسین بن احمد المنقری علی بن زیات
مهران بن محمد مثنی بن راشد عبید بن زراره
عبد الله بن بکیر عبد الله بن فضل منصور
ابن یونس عیسی بن عبد الله القمی سیف بن
عمیره قاسم بن عروه
واسامی گروهی از روات و محدثین که از ابن ابی عمیر اخذ
خبر نموده اند بدین شرح است
ابراهیم بن هاشم کوفی ابو العباس عبد الله بن احمد بن نهیک
ابو عبد الله جعفر بن عبد الله المحمدی یحیی بن کریا بن
شیبان یعقوب بن یزید محمد بن خالد البرقی
فضل بن شاذان معویة بن حکیم ایوب بن نوح
احمد بن هلال محمد بن حسین بن ابی الخطاب

موسی بن القاسم البجلی
حسن بن محمد بن سماعه
علی بن اسمعیل المیثمی
الصقیل الحسینی رضی الله عنه
قاسم بن عروه

عباس بن موسی الوراق
موسی بن عمر
عبد العظیم بن عمر بن یزید
سلیمان بن مقبل
عبد الله بن مسکان

حماد بن عثمان احمد بن محمد بن عیسی
وفات ابن ابی عمیر بعهد مامون افتاد در سنه دویست و
هفده **فائده** صاحب این ترجمت را در کتب
اخبار و مصنفات قوم جز ابن ابی عمیر که اشهر اعلام او است
چندین عنوان باشد برای تفصیل محمد بن ابی عمیر
و محمد بن زیاد و زیاد بن عیسی و محمد البزاز
و محمد بن عیسی بیاع السابری و ابو احمد
و محمد الازدی و محمد بن زیاد الازدی
نص بذلک المحدث النیسابوری

العالم الربانی ابن میثم البحرانی

نامش میثم است و لقبش کمال الدین بانتساب جد بزرگوار اشتهار یافته فهو میثم بن علی بن میثم بن المعلی فیلسوف فقها بود و فقیه فلاسفه درمیان علماء بحرین بکثرت هم کس مانند او جامع معقول و منقول نیامد درفنون شتی از حکمت و عرفان و کلام و اصول و فقه و بیان بل عموم ادبیات و غیرها بدرجه اساتید رسید حکیم اسلام حضرت نصیر الدین خواجه طوسی از مجلس تحقیق وی فیوضات گرفته وکفی بذلک فضلا میر محقق شریف استرآبادی دراوائل شرح فن بیان ازمفتاح سکاکی خودرا درسلک شاگردان او منظوم داشته

بالجمله صنادید ارباب فنون و جهابذه اساتید علوم بتقدم وی دراصول عقلی و نقلی اذعان آورده اند شیخ علامه سلیمان بن عبد الله بحرانی درشرح احوال و اخبار ابن میثم رساله پرداخته مسماة بالسلافة البهیة فی الترجمة المیثمیة و درمدح کمالات و فضایل او عباراتی آورده که بعینها ثبت افتاد فرماید

هو الفیلسوف المحقق والحکیم المدقق قدوة المتکلمین و زبدة الفقهاء والمحدثین العالم الربانی کمال الدین میثم البحرانی غواص بحر المعارف و مقتنص شوارد الحقائق واللطائف ضم الی الاحاطة بالعلوم الشرعیة واحراز قصبات السبق فی العلوم الحکمیة والفنون العقلیة ذوقا جیدا فی العلوم الحقیقیة

والأسرار العرفانیة کان ذا کرامات باهرة و مآثر زاهرة ویکفیک دلیلا علی جلالة شأنه و سطوع برهانه اتفاق ائمة الأعصار و اساطین الفضلاء فی جمیع الأمصار علی تسمیته بالعالم الربانی و شهادتهم له بأنه لم یوجد مثله فی تحقیق الحقائق و تنقیح المبانی والحکیم الفیلسوف سلطان المحققین واستاد الحکماء والمتکلمین نصیر الملة والدین محمد الطوسی شهد له بالتبحر فی الحکمة والکلام ونظم غرر مدائحه فی ابلغ نظام واستاد البشر والعقل الحادی عشر سید المحققین الشریف الجرجانی علی جلالة قدره فی اوائل فن البیان من شرح المفتاح قد نقل بعض تحقیقاته الأنیقة وتدقیقاته الرشیقة وعبر عنه ببعض مشایخنا ناظما نفسه فی سلک تلامذته مفتخرا بالانخراط فی سلک المستفیدین من المستفیدین من حضرته والسید السند الفیلسوف الاوحد الامیر صدر الدین محمد الشیرازی اکثر النقل عنه فی حاشیة شرح التجرید سیما فی مباحث الجواهر والاعراض

از ابن میثم حکایتی طرفه مشهور است و در لؤلؤه و قصص و مجالس و روضات مسطور که او در بدایت امر و عنفوان حال همی در کنج انزوا و گوشه اعتزال بسر میبرد و خودرا بمخالطت ابناء جنس و مراودت مردم سلسله طالع نمیا خت

علماء عراق که از مقام دانشوری و مراتب هنراندوزی
او خبر داشتند بوی نامه نگاشتند که یا ذا العجب چگونه است
حضرت شیخ اجل و فیلسوف اعظم را با آنهمه تدرب و توسع
و مهارت و غزارت که در فنون فضل و شجون کمال
حاصل است صیتی کامل و شهرتی شامل نیست و بسا شیخه
اساطین که نه چون شیخ بر تحقیق معضلات معقول و منقول
قادرند و نه در حل مشکلات فروع و اصول ماهر مع تلک الحال
در اقالیم ارض ذکری مذکور دارند و در آفاق عالم اثری
ماثور چون نامهٔ عراقیان به ابن میثم رسید اینده بیت
در جواب نوشت

طَلَبْتُ فُنُونَ العِلْمِ أَبْغِي بِهَا العُلَى	فَقَصَّرَ بِي عَمَّا سَمَوْتُ بِهِ القُلُّ
تَبَيَّنَ لِي أَنَّ المَحَاسِنَ كُلَّهَا	فُرُوعٌ وَأَنَّ المَالَ فِيهَا هُوَ الأَصْلُ

یعنی انواع علوم بجستم تا مقامی ارجمند گیرم و نامی بلند
یابم ولی درویشی از نیل مامول مانع آمد پس دانستم که
هنر بمال سود بخشد که تمامت محاسن فرعند و مال اصل
افاضل عراق این نکته نپسندیدند و تحاشی کردند و دیگر
نوشتند که ایها الشیخ تورا در اینمعنی زلتی افتاده کمال را
بمال چه حاجت است و آموخته را با اندوخته چه ضرورت
چون مکتوب ایشان بنظر شیخ رسید استشهاد را اینچند شعر
حکیمانه از نتایج خاطر برخی از ارباب تجربت رقم کرد
و بعراق فرستاد

قَدْ قَالَ قَوْمٌ بِغَيْرِ فَهْمٍ	مَا المَرْءُ إِلَّا بِأَصْغَرَيْهِ
فَقُلْتُ قَوْلَ امْرِءٍ حَكِيمٍ	مَا المَرْءُ إِلَّا بِدِرْهَمَيْهِ
مَنْ لَمْ يَكُنْ فِي يَدِهِ دِرْهَمٌ	لَمْ تَلْتَفِتْ عِرْسُهُ إِلَيْهِ

یعنی قومی ندانسته گفته اند که مردی بزبان و دل است و من
بخردانه گفتم که مردی بمال و منال است آنرا که درهم همراه
نیست همخوابه اش با او التفات نیست شیخ اینمکتوب
بفرستاد و خود از دنبال بنیت زیارت ائمه عراق راه آن ملک
گرفت تا پس از وظیفه زیارت صدق سخن خویش بمعاینت
معلوم دارد چون وارد شد تبدیل جامه کرد و ثیاب کهن پوشید
با همان هیئت موهون و لباس زبون یکی از مجالس تدریس
که ارباب فضل و مشیخه فنون مشحون بود درآمد و سلام کرده
در ذیل محفل بنشست حاضران جواب سلامی بتکلف بازدادند
در اثناء مباحثت علمی مشکلی سخت بمیان آمد صدرنشینان درس
از گشودن آن عقده فرو ماندند ابن میثم از صف نعال بزبان
آمد و تا نه جواب لطیف بالبدیهه از آن مشکل سخن کرد مستمعان
غایتی نیاورده اورا شایسته تخاطب ندانستند و یکی
بلسان سخریت و تهکم گفت یا خلیلک طالبُ علمٍ بالجمله
وقت طعام رسید خوان بگستردند و با یکدیگر مشغول تناول
شدند و برای شیخ قسمتی جداگانه در سفالی کردند و فرستادند
چون مجلس بانجام رفت شیخ نیز از مدرس بیرون آمد دیگر
روز جامهٔ دیگرگون ساخت و خود را بثیاب فاخره و البسه نفیسه بیاراست

عمامهٔ عظیم بر سر نهاد و عصائی طویل در کف گرفت و با چندین
تکلف بدان محفل عزیمت فرمود همینکه حاضران هیئت و شکوهٔ وی
دیدند قبل الوقت بپای برخاستند و هرگونه پذیرائی بجای
آوردند و شیخ را در دست اعلی مصدر ساختند چون
گفتگوی علمی افتاد شیخ علی العمد بسخنان فاسد و اقوال کاسد
تفوّه نمود مستمعان از هر سوی بر آن افادات بارد و کلمات
شارد آفرینها گفتند و تحسینها کردند همینکه هنگام طعام شد
و سماط گسترده گشت شیخ آستین خویش در میان ظرف طعام
افکند و فرمود کُلِی یا کُمّی یعنی بخور ای آستین
یاران از آن سخن در حیرت شدند و بیکدیگر اشارت کردند که مگر
دانشوری بدین حشمت را العیاذ بالله علّتی در دماغ است و یا خفّتی
در عقل شیخ چون استبعادی را که از آن قوم مترصد بود دیده
روی بسوی ایشان داشت و گفت هان ای جماعت شما را
از این کردار چه انکار است همانا این اکرام و اطعام حق
این آستین و جامهای قیمتین میباشد نه خود و وجود من چه دیروز
در کسوت فقر و هیأت زهد بر شما وارد شدم و از در خضوع
در پایان مجلس نشستم و تحقیقات عرشی آوردم و جز استهزا
و توهین چیزی ندیدم و امروز با زینت متکبران و زیّ دنیا پرستان
آمدم و سخنان سست گفتم همه را درست انگاشتید غنا و جهل را
بر فقر و علم رجحان گذاشتید منم ابن میثم بحرانی که رتبت انسان را
علم بال منوط دانستم و در اینمعنی بشما اشعاری نگاشتم که سوده

نداشتید و مرا تخطئه فرمودید چون آن جماعت با مقام شهود
مجال انکار نیافتند اقرار آوردند و اعتذار جستند
وفات ابن میثم چنانکه شیخ بهاء الدین محمد در مجلد ثالث کشکول
نوشته در سال ششصد و هفتاد و نه اتفاق افتاده و در قریهٔ هلتا از قرای
ماخوز بحرین مدفون گردید مزار جدّ وی شیخ میثم بن المعلی
نیز در قریهٔ دیگر از قرای ماخوز است مسماة بدونج کبری
از ابن میثم مصنفاتی ماند که همگی متین و نفیسند منجمله شرح
نهج البلاغه است که در دار السلام بنام دستور معظم خواجه
علاء الدین عطا ملک بن بهاء الدین محمد جوینی پرداخته
و اسم آن وزیر هنردوست را بتصنیف این شرح شریف
در جریدهٔ ایام مخلد و مستدام ساخته نسخ آن درین دولت
جاوید آیت بصنعت طبع و فوری تمام دارد براستی هیچ واصف
مُطری از عهدهٔ مدح آن بیرون نتواند آمد همانا در جنب دیگر
شروح نهج آنچنان است که کشاف مابین تفاسیر اگر
وجوه استعارات لطیف و نکات عبارات شریف حضرت
امام علی بن ابی طالب صلوات الله و سلامه علیه که خلاق کلام
و امیر فصاحت است بفکرت عمیق و نظر دقیق شیخ جلوهٔ
ظهور و بروز نیافتی زینهار کس بغور آن نرسیدی
شیخ اوّاه سلیمان بن عبد الله در صفت آن شرح فرموده
وَهُوَ حَقِيقٌ بِأَنْ يُكْتَبَ بِالنُّورِ عَلَى الْأَحْدَاقِ لَا بِالْحِبْرِ
عَلَى الْأَوْرَاقِ و دیگر شرح وسیط نهج که بنظر رسیده

بس جامع ونافع است ودیگر شرح صغیر نهج صاحب سلافه
بهیه گفته من این شرح را در حدود سنه هزار وهشتاد ویک
هجری دیدم بسی مختصر ومفید است ودیگر شرح اشارات
که متن آن از استادوی شیخ جلیل قدوة الحکما علی بن سلیمان
بحرانی است وانیشرح بر مشرب حکما متالهین نگاشته
شده ودیگر کتاب معراج سماوی که میر صدر الدین شیرازی
از فوائد آن بسیاری التقاط نموده در تصانیف خویش گنجانیده است
ودیگر شرح صد کلمه شیخ محدث یوسف بن احمد گوید من
از این تصنیف نسخه داشتم در بعضی از فتنهای بحرین بتاراج رفت
وکتاب در منثور چنانکه شیخ سعید علی بن محمد بن
حسن بن زین الدین الشهید تصریح نموده وکتاب
بحر الخضم وکتاب النجاة فی القیمه فی تحقیق امر الامامه
وکتاب استقصاء النظر فی امامة الائمه الاثنی عشر
ورساله در وحی والهام صاحب لؤلؤه گوید
شیخ سلیمان بن عبد الله در رساله سلافه کتاب الاستغاثه
فی بدع الثلاثه را نیز از مصنفات ابن میثم شمرده
بخطا رفته با خود تفطن جسته از این نسبت رجوع کرده آن کتاب
از مصنفات ابو القاسم علی بن احمد کوفی میباشد از قدماء
شیعه ونام آنکتاب البدع المحدثه است چنانکه کشی
در رجال خویش فرموده ولی در السنه بدان نام
مشهور است

ابو الصباح کنانی عبدی

نامش ابراهیم است پسر نعیم از متقدمین روات امامیه وموثقین
اصحاب ائمه معدود وشود حضور همایون امام ابو جعفر
محمد بن علی وامام ابو عبد الله جعفر بن محمد بل امام ابو ابراهیم
موسی بن جعفر صلوات الله وسلامه علیهم را ادراک نموده
محدث نیسابوری گوید عدّه المفید فی رسالته
الّتی ردّ فیها علی الصدوق من فضلاء اصحاب الصادقین
والاعلام الرؤساء الماخوذ عنهم الحلال
والحرام والفتیا والاحکام الّذین لا یطعن علیهم
ولا طریق الی ذم واحد منهم وهم اصحاب الاصول
المدوّنه والمصنّفات المشهوره

یعنی شیخ محمد بن محمد مفید ابو الصباح را در کتابیکه برد
شیخ محمد بن علی صدوق نگاشته از کسانی معدود داشته
که درمیان اصحاب حضرت امام محمد بن علی الباقر وامام
جعفر بن محمد الصادق علیهما السلام بفصاحت وریاست
ممتاز بودند ومردم از ایشان اخذ احکام وفتوی حلال
وحرام مینمودند وکس در وثاقت آنجماعت جای
قدح وذم نیافته وایشان در تکالیف الهیه واخبار
ائمه اصول صحیح تدوین کرده اند ومصنفات معروف پرداخته اند
عماد الاساطین علامه حلی رضوان الله علیه را در کتاب
خلاصة الرجال عبارتی است ضابط کنیت ونسبت ابو الصباح

وجامع وجوه مدح وعدالت وی گوید ابن نعیم بضم النون
وفتح العین غیر المعجمة وإسكان الیاء المنقطة
تحتها نقطتین العبدی الكنانی ثقة اعمل علی
قوله سماه الصادق علیه السلام المیزان
قال له انت میزان لا عین فیه یكنی ابا الصباح
بفتح الصاد غیر المعجمة وتشدیدها وتشدید
الباء المنقطة تحتها نقطة كان كوفیا ومنزله
فی كنانة فعرف به وكان عبدیا رای ابا جعفر
الجواد علیه السلام وروی عن ابی ابراهیم
موسی علیه السلام ترجمت عبارات باسقاط
ضبط کلمات انکه روایت ابو الصباح موثق وقولش
مقبول است من خود بنقل وی عمل می کنم حضرت صادق
ویرا از اعتدال واستقامت میزان نامید وفرمود
آن میزانی که در کفه اش انحراف واختلاف نیست وی
در کوفه می نشست بمحله بنی کنانه وازاینروی اورا کنانی گفتندی
والا خود از آل کنانه نبود بلکه بقبیله بنی عبد القیس منسوب است
خدمت امام ابو جعفر جواد رسیده واز حضرت ابو ابراهیم
موسی بن جعفر حدیث آورده (انتهی) ظن قوی
بل علم قطعی چنان است که لفظ الجواد بعد ر الجواد
قد یکبو از حضرت علامه بر غلط افتاده وگرنه
از قلم ناسخ ناشی آمده چه از علما رجال وحفاظ روات

کس ابو الصباح کنانی را از اصحاب امام محمد جواد نشمرده واین
اشتباه واز اشتراک کنیت حضرت باقر وحضرت جواد پدید
شده که هر دو را ابو جعفر خوانند شیخ نجاشی در رجال خویش گفته
رای ابا جعفر وروی عن ابی ابراهیم له كتاب
یرویه عنه جماعة مراد آنست که ابو الصباح سعادت
حضور امام محمد بن علی الباقر دریافته واز حضرت امام
موسی بن جعفر کاظم اخذ حدیث نموده اورا در مرویات
خود کتابی است که جماعتی از محدثین آنرا از وی بسند نقل
کنند وشیخ الطایفه ابو جعفر محمد بن حسن طوسی در باب
کنی از فهرست بر اسامی جماعتی که مجموع ابو الصباح را روایت
کرده اند تصریح آورده گوید ابو الصباح له كتاب
اخبرنا به ابن ابی جید عن ابن الولید عن الصفار
عن احمد بن محمد عن محمد بن اسمعیل بن بزیع
والحسن بن علی بن فضال عن محمد بن الفضیل عن
ابی الصباح ورواه صفوان بن یحیی عن ابی الصباح
اسماء معاریف رجالیکه از ابو الصباح اخذ روایت
کرده اند بدین شرح است

عثمان بن عیسی و علی بن حسن بن باط و محمد بن
اسحق خزار و طریف بن ناصح
ابو الصباح بواسطه سه کس از روات از جناب ابو عبد الله
صادق روایت نماید صابر و منصور بن حازم

وابن ابی یعفور شیخ ابو عمرو کشی از محمد بن مسعود نقل کرده
که احمد بن محمد از وشاء او از بعض اصحاب ما روایت نمود
که امام ابو عبد الله صادق با ابو الصباح فرمود اَنْتَ
مِیزَانٌ ابو الصباح عرض کرد جُعِلْتُ فِدَاكَ
اِنَّ المِیزَانَ رُبَّمَا کَانَ فِیهِ عَیْنٌ یعنی بسا ترازو است
که بجفت کفه و ثقل کفه دیگر معیب باشد حضرت فرمودند
اَنْتَ مِیزَانٌ لَیْسَ فِیهِ عَیْنٌ یعنی تو آن میزان مستقیمی که
از عیب ترجیح بری باشد محدث استرآبادی
در منهج المقال و قاضی نور الله تستری در مجالس المؤمنین
و غیرهما فی غیرهما آورده اند که ابو الصباح کنانی گفت روزی
سدیر نزد من آمد و گفت زید بن علی بن الحسین از تو تبری
میکند من از استماع این سخن در خشم شدم و لباس خود
پوشیده راه سرای زید گرفتم چون در آمدم و سلام کردم
گفتم یا ابا الحسین شنیده ام که تو بزعم خویش میگوئی ائمه
چهار اند سه نفر از ایشان درگذشته و چهارمین کسی است که
با شمشیر کشیده خروج نماید گفت آری چنین گفته ام گفتم آیا
بیاد داری که بعهد حیات حضرت امام ابو جعفر باقر علیه السلام
در مدینه با من گفتی اِنَّ اللهَ تَعَالَی قَضَی فِي کِتَابِهِ
اَنَّهُ مَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لِوَلِیِّهِ سُلْطَانًا
وَاِنَّمَا الاَئِمَّةُ وُلَاةُ الدَّمِ وَاَهْلُ البَابِ هَذَا
اَبُو جَعْفَرٍ الاِمَامُ فَاِنْ حَدَثَ بِهِ حَدَثٌ فَاِنَّ فِینَا خَلَفًا

بحر

یعنی خدای سبحانه در کتاب خود حکم رانده که هر که بظلم مقتول
شود ولی دم او را سلطنتی برقرار فرموده ایم تا حق کیفر
بگذارد و همانا امامان اولیاء دم اند و مسلمانانند و گماشتگان
باب حق این ابو جعفر امام وقت است و حجت عصر اگر
او را حادثه درافتد در میان ما کسی باشد که در جای وی
نشیند پس اتمام احتجاج و انجام اعتراض از مجلس زید
بیرون آمدم و ساز سفر مهیا نموده بمدینه رفتم و بر حضرت
ابو عبد الله جعفر صادق علیه السلام وارد شدم و ماجری
باز گفتم فرمود اَرَأَیْتَ لَوْ اَنَّ زَیْدًا ابْتُلِیَ فَخَرَجَ مِنَّا
سَیْفَانِ آخَرَانِ بِاَیِّ شَیْءٍ تَعْرِفُ اَیُّ السُّیُوفِ
سَیْفُ الحَقِّ وَاللهِ مَا هُوَ کَمَا قَالَ وَلَئِنْ خَرَجَ
لَیُقْتَلَنَّ یعنی مرا خبر ده اگر خدای تعالی زید را بخروج
مبتلا سازد و از خاندان ما دو شمشیر دیگر نیز بیرون آید
آیا بچه برهان و حجت تمیز توان داد که شمشیر حق کدام است
و شمشیر باطل کدام بخدا سوگند که حقیقت امر نه آنچنان است
که زید پنداشته چون خروج کند البته مقتول آید
ابو الصباح گوید چون از خدمت آنحضرت مراجعت کردم
و بقادسیه رسیدم خبر قتل زید را شنیدم از برید عجلی
روایت شده که گفت من و ابو الصباح کنانی در خدمت
ابو عبد الله صادق علیه السلام شرفیاب بودیم فرمود
کَانَ اَصْحَابُ اَبِي وَاللهِ خَیْرًا مِنْکُمْ کَانَ اَصْحَابُ اَبِي

وَدِدْنَا لَا شَوْكَ فِيهِ وَأَنْتُمُ الْيَوْمَ شَوْكٌ لَا وَرَقَ فِيهِ
یعنی سوگند بخدا که اصحاب پدر من بهتر بودند تا شما ایشان
جمله برگ بی خار بودند و شما خار بی برگ   ابو الصباح
معروض داشت جُعِلْتُ فِدَاكَ فَنَحْنُ أَصْحَابُ أَبِيكَ
یعنی ما از اصحاب آن بزرگوار بودیم فرمودند کُنْتُمْ يَوْمَئِذٍ
خَيْرًا مِنْكُمُ الْيَوْمَ
یعنی آن روز بهتر از این بودید که امروز

شیخ الطایفه ابو جعفر

محمد بن الحسن بن علی الطوسی رئیس مجتهدین شیعه امامیه و از اعاظم مشاهیر فقهاء الطایفه است کنیتش ابو جعفر و در عبائر علماء از وی بشیخ الطایفه نیز تعبیر کنند و در هر مورد که شیخ بر سبیل اطلاق و بدون قید گویند مراد شیخ ابو جعفر طوسی صاحب این عنوان است ریاست مذهب شیعه امامیه در عصر شریف وی منتهی گردید مخالف و موالف از خاص و عام بتقدم وی در علوم معتقد و معترف بودند و مصنف شریفش تهذیب و استبصار از جمله کتب اربعه اخبار است که فقهاء امامیه در احکام و استخراج فروع بروایات آن کتب رجوع کنند علامه در کتاب خلاصه گوید محمد بن الحسن بن علی الطوسی قدس الله سره شیخ الامامیه و رئیس الطایفه جلیل القدر عظیم المنزله ثقة عین صدوق عارف بالاخبار والرجال والفقه والاصول والکلام والادب وجمیع الفضائل تنسب الیه صنف فی کل فنون الاسلام و هو المهذب للعقاید فی الاصول والفروع الجامع لکمالات النفس فی العلم والعمل   سید اجل سید مهدی طباطبائی در کتاب فوائد رجالیه خویش باین عبارات در ترجمت شیخ ذکر نموده گوید محمد بن الحسن بن علی الطوسی ابو جعفر شیخ الطایفه المحقه رافع اعلام الشریعه الحقه امام الفرقة بعد الائمة المعصومین و عماد الشیعه الامامیة فی کل ما یتعلق بالمذهب والدین محقق الاصول والفروع و مهذب فنون

المعقول والمسموع شیخ الطایفة علی الاطلاق ورئیسها
الذی تلوی الیه الاعناق صنف فی جمیع علوم الاسلام
وکان القدوة فی ذلك والامام حاصل وملخص معنی عبارات
آنکه ابوجعفر طوسی در عصر خویش شیخ طایفه امامیه ورئیس آن فرقه
بود رایات شریعت بوجود وی مرتفع گردید پس از ائمه معصومین
سلام الله علیهم اجمعین ریاست شیعه امامیه بوی مسلم گشت وامامیه
در تمامت آنچه متعلق بمذهب است بوی رجوع مینمودند محقق اصول
و فروع و حافظ اصناف معقول ومسموع بود در هر یک از علوم اسلام
اورا تالیفی منیف ومصنفی بدیع است سید مذکور گوید اما
التفسیر فله فیه کتاب التبیان الجامع لعلوم القرآن
وهو کتاب جلیل کبیر عدیم النظیر فی التفاسیر وشیخنا
الطبرسی امام التفسیر فی کتبه الیه یزدلف و
من بحره یغترف وفی صدر کتابه الکبیر بذلك
یعترف والشیخ المحقق المدقق محمد بن ادریس
العجلی مع کثرة وقایعه مع الشیخ فی اکثر کتبه
یقف عند تبیانه ویعترف بعظم شان هذا
الکتاب واستحکام بنیانه یعنی در فن تفسیر شیخ ابوجعفر را
کتابیست مسمی بکتاب تبیان که جامع وکافل علوم قرآنست
وآن مصنف کتابی بزرگ در جلالت قدر مابین کتب تفاسیر منظر است
شیخ طبرسی که در فن تفسیر امام ومقتدای مفسرین بشمار رود از بحر
فواید الکتاب استخراج کرده ودر صدر کتاب تفسیر کبیر خود بدان

اعتراف

اعتراف نموده وهمچنین شیخ محقق محمد بن ادریس عجلی با آنکه در بارهٔ بسیاری
از مصنفات شیخ زبان تشنیع گشوده در حق الکتاب زبان طعن و
طنز بربسته وبعظم شان ورفعت مرتبت واستحکام بنیان آن اعتراف
نموده سید گوید واما الحدیث فالیه تشد الرحال وبه
یبلغ رجاله منتهی الامال وله فیه من الکتب الاربعة
التی هی اعظم کتب الحدیث منزلة واکثرها منفعة کتاب
التهذیب والاستبصار ولهما المزیة الظاهرة باستقصاء
ما یتعلق بالفروع من الاخبار خصوصا التهذیب فانه کاف
للفقیه فیما یبتغیه من روایات الاحکام عما سواه فی الغالب
ولا یغنی عنه غیره فی هذا المرام مضافا الی ما اشتمل
علیه الکتابان من الفقه والاستدلال والتنبیه علی
الاصول والرجال والتوفیق بین الاخبار والجمع بینهما
بشاهد من النقل والاعتبار یعنی طالبان فن حدیث از هر
بلد شد رحال نموده بمدرس املاء حدیث وی حاضر میشدند ودر تحصیل
از آن فن آنچه مامول ایشان بود استفادت مینمودند ودر حدیث ورا
از کتب اربعه که مابین کتب اخبار بجلالت منزلت وزیادتی فایدت
موصوفند دو کتابست تهذیب واستبصار آن دو مؤلف را
مزیت استقصاء در ذکر اخبار متعلقه بفروع بر دو کتاب دیگر تفضیل
ومزیتیاست خصوصا تهذیب چه الکتاب در غالب احکام فقیه را
از مؤنت رجوع بسیار کتب بی نیاز سازد وجز الکتاب از کتب اخبار
بدین مثابه نباشند باضافت آنچه این دو کتاب بدان مشتمل است

از فقه و استدلال و تنبیه بر اصول و بیان رجال حدیث و جمع ما بین
اخبار از روی نقل و اعتبار در فوائد الرجالیه گوید و اما

الفقه فهو خریت هذه الصناعه والملقی الیه زمام
الانقیاد والطاعه وکل من تاخر عنه من الفقهاء الا
عیان فقد تفقه علی کتبه واستفاد منها نهایة اربه

ومنتهی مطلبه یعنی ابو جعفر طوسی در صناعت فقه و قوانین آن

راهنمائی داناست فقهاء امامیه قول وی را در آن فن شریف مطاع
و مسلم دانند و ربقه اطاعتش بگردن نهند هر یک از متاخرین از
اعیان فقها اصول فقهیه از کتب وی اخذ کنند و بمراجعت مصنفات
شیخ بآمال و مقصود خویش فائز گردند سید اجل آقا سید محمد ابراهیم
القزوینی رضوان الله علیه در کتاب معارج الاحکام از

قدماء
علامه این عبارات در توصیف شیخ ابو جعفر نقل کند که گفته شیخنا الا

امام
والامام الاعظم المستوجب للکرامه والمستحق لمراتب الا
ابو جعفر محمد بن الحسن الطوسی قدس الله روحه الشریفه
فانه الواصل بنظره الثاقب الی اعظم المطالب ولما انتقل
الی جوار الرحمن و نزل بساحته الرضوان درس
هذا العلم بعده و طمست معالمه وامحت مراسمه
ولم یتعلق المتاخرون الا بفوائده ولم یغترفوا الا من بحر
فرائده ولم یستضیئوا الا بانواره ولم یستخرجوا الا درر شوارده
حاصل معنی آنکه شیخ ابو جعفر طوسی در سلک قدماء اصحاب امامیه
منظوم و در عداد روساء الطایفه معدود است سزاوار کرامت

و بزرگواری و شایسته مراتب امامت بود و معانی دقیق و مطالب عظیم
بنظر ثاقب خود فهم مینمود و چون از این دار فانی بسرای جاوید رخت
بربست آثار و رسوم علم مندرس گردید پس از وی متاخرین
از فقهاء در احکام فقهیه از فوائد وی استفادت کنند و از بحر فرائدش
درر مطالب استخراج نمایند و بانوار وی استضائت جویند شیخ یوسف
بحرینی در کتاب لؤلؤه گوید در آخر کتاب عده از مصنفات شیخ بخط
کسی که مرا بوی وثوق و اعتماد است دیدم که نوشته بود مصنف این
کتاب شیخ ابو جعفر محمد بن حسن بن علی طوسی در سال سیصد و هشتاد و پنج
متولد گردیده و در سال چهارصد و هشت وارد عراق شد و شب
دوشنبه از سال چهارصد و شصت در مشهد غروی وفات یافت بنابراین
مدت زندگانی وی هفتاد و پنج سال بود و عمر سید مرتضی پنجاه و
سه سال بود پس شیخ و سید مرتضی مدت بیست و هشت سال
معاصر بودند و شیخ پس از وفات سید مرتضی بیست و چهار سال
زندگانی نمود صاحب لؤلؤه گوید چون شیخ وارد عراق شد
نزد شیخ مفید مدت حیات وی تلمذ نمود پس از وفات شیخ مفید
در محضر افادت سید مرتضی باستفادت مشغول گشت و سید در هر
ماه دوازده دینار برای شیخ شهریه مقرر نموده بود و او را مشایخ
دیگر است مانند ابن غضائری و غیره که اسامی ایشان در کتب رجال مضبوط است
و نیز جماعتی از علماء و مورخین اهل سنت و جماعت
در تراجم خویش شیخ را ذکر نموده اند
منجمله مورخ مصر و قاهره است که در ترجمت شیخ گوید

و چون وارد عراق شد
از سنین عمرش بیست و
سه سال گذشته
بود صح

ان ابا جعفر الطوسی فقیه الامامیه و عالمهم وصاحب
التصانیف منها تفسیر کبیر فی عشرین مجلدا جاور النجف و
مات فیه وکان رافضیا قوی التشیع یعنی ابو جعفر طوسی
فقیه امامیه و عالم آن طایفه بود و او را مصنفات جلیله است من جمله
او را کتاب تفسیری است کبیر در بیست مجلد در نجف اقامت کرد که مجاور
مشهد غروی بود و وفات یافت وی رافضی و قوی التشیع بود از ابن
کثیر شامی منقول است که در تاریخ خود در ترجمت شیخ آورده
انه کان فقیه الشیعه مشتغلا بالافادة الى ان وقعت
فتنة بین الشیعة والسنة سنة ثمان واربعین واربعمائه
واحترقت کتبه و داره فی باب الکرخ فانتقل من بغداد
الى النجف و بقی هناک الى ان توفی فی شهر المحرم سنة ستین
واربعمائه یعنی ابو جعفر طوسی از جمله فقهای شیعه امامیه بود در دار السلام
بغداد با فادت اشتغال داشت تا آنکه فتنه ما بین شیعه کرخ و اهل سنت
در سال چهارصد و چهل و هشت واقع شد بعلت آن فتنه مصنفات
وی و خانه که در باب الکرخ داشت بسوخت پس از خوف فتنه از بغداد
بمشهد نجف انتقال جست بقیت عمر خویش در آنجا بسر برد تا آنکه در
شهر محرم از سال چهارصد و شصت وفات یافت و فتنه که در عبارت
ابن کثیر بدان اشارت شده واقعه ایست که مورخین در حوادث
سال چهارصد و چهل و هشت آنرا ضبط نموده اند ابو الفرج بن جوزی
در کتاب منتظم در حوادث سال مذکور گوید و فی هذه السنة
اقیم الاذان فی المشهد بمقابر قریش و مشهد العتیقه و

مساجد

ومساجد الکرخ بالصلوة خیر من النوم وازیل ما کانوا
یستعملونه فی الاذان حی على خیر العمل وقلع جمیع ما کان
على ابواب الدور والدروب من محمد و على خیر البشر و
دخل الى الکرخ منشد و اهل السنة من باب البصره فانشدوا
الاشعار فی مدح الصحابه و تقدم رئیس الرؤساء
الى ابن النسوی بقتل ابی عبد الله بن الجلاب شیخ البزازین
بباب الطاق لما کان یتظاهر به من الغلو فی الرفض فقتل
وصلب على باب دکانه وهرب ابو جعفر الطوسی ونهبت
داره یعنی در آن سال مقرر شد که در مشهد مقابر قریش و مشهد عتیقه
و هم در مساجد کرخ در اذان الصلوة خیر من النوم گویند و شیعه را
از گفتن حی على خیر العمل در اذان چنانکه ما بین ایشان سابقا معمول
بود ممنوع داشتند و از ابواب خانها آنچه را که شیعه ثبت نموده
بودند که محمد و على خیر البشر محو نمودند و منشدین اشعار از اهل سنت
داخل محله کرخ شده در مدح صحابه اشعار انشاد کردند و رئیس الرؤسا
ابن نسوی را بقتل ابی عبد الله بن جلاب شیخ بزازین مامور نمود چه
در رفض و تشیع غلوی تمام داشت او را بقتل آورده در باب
دکه وی مصلوب نمودند و ابو جعفر طوسی از خوف فتنه از بغداد
بیرون شده سرایش تاراج کردند مع الجمله علمای رجال آورده اند
که ابو جعفر را مشایخ و اساتید که نزد ایشان تلمذ نموده بسیار است
و چون از کثرت فضایل مشایخ وی مرتبه دانش و پایه فضل او
ظاهر گردد لاجرم در این ترجمت بتعداد اسامی مشایخ و اساتید

وی بپردازیم تا پس از احاطه بدانها مراتب فهم و مقامات وی در علوم بر مطالعت کننده اینکتاب مکشوف گردد و همچنین اورا از افاضل اهل علم تلامذه و اتباع بسیار بوده که از رجال حوزهٔ افادت وی معدود و در محضرش باستفادت علوم اشتغال داشتند و از برکات نفس قدسی وی اخذ مینمودند و در مسائل خلافیه نظر بآن وثوق و اعتمادی که بشیخ داشتند اورا موافقت نموده در مسائل مطابق فتوی شیخ فتوی مینوشتند بدین سبب متاخرین از فقها آنجماعت را در عداد مقلدین شیخ معدود دارند اما قبیلهٔ اولی و تعداد مشایخ و اساتید وی بدینشرح است محمد بن محمد بن نعمان المفید ابوالقاسم علی بن الحسین بن موسی الشریف المرتضی احمد بن ابراهیم القزوینی احمد بن عبدون القزاز احمد بن محمد بن موسی الاهوازی جعفر بن الحسین القمی الحسین بن ابراهیم القزوینی الحسین بن عبیدالله الغضائری علی بن احمد بن ابی جید علی بن شبل محمد بن سلیمان الحمرانی ابوطالب بن غزور ابوعبدالله بن شاذان و نیز از علماء اهل سنت و جماعتی که اسامی ایشانرا در کتاب مجالس و غیرآن خود ذکر نموده روایت کند و تفصیل تلامذه وی بدینشرح است ابوابراهیم اسمعیل ابن محمد بن الحسن بن بابویه القمی و برادرش ابوطالب اسحق بن محمد و ابوالخیر برکة بن محمد بن برکة الاسدی و ابوالصلاح تقی بن نجم الحلبی و ابوابراهیم جعفر بن علی بن جعفر الحسینی و حسن الحسین بن بابویه القمی و ابومحمد الحسن بن عبدالعزیز الجهانی

و محیی الدین ابوعبدالله الحسن بن المظفر الهمدانی و موفق الدین الحسین ابن الفتح الجرجانی و ابومحمد زید بن علی بن الحسین الحسنی و السید ابوالصمصام ذوالفقار بن معد الحسینی و سلیمان بن الحسن بن سلیمان الصهرشتی و ابوالصلت محمد بن عبدالقادر و ابوالوفا عبدالجبار بن علی الرازی المقری و علی بن عبدالصمد التمیمی السبزواری الفقیه والشیخ عبیدالله بن الحسن بن بابویه القمی و غازی بن احمد بن ابی منصور الساسانی و کردی بن عکبر بن کردی الفارسی و سید مطهر بن ابی القاسم الدیباجی و ابوعبدالله محمد بن هبة الله ابن جعفر الطرابلسی و ابوالفتح محمد بن علی بن عثمان الکراجکی و محمد بن ابی القسم الطبری و ادم بن یونس بن ابی المهاجر النسفی و سعدالدین عبدالعزیز نحریر بن عبدالعزیز بن البراج مع الجمله شیخ ابوجعفر چنانکه مذکور شد در شهور سنهٔ چهارصد و هشت وارد عراق شد در نزد مشایخی که نام جمله از ایشان مذکور گشت روزگاری بافادت و استفادت بسر میبرد تا انکه پس از شیخ مفید و سید مرتضی مسند تدریس و ریاست طایفه امامیه بوی مفوض گشت در قواعد فقهیه و فن حدیث و اصول عقاید و دیگر فنون شهره آفاق گردید از اقطار و امصار طالبان علم عزیمت خدمت وی مینمودند محضرش محط رحال افاضل و اعاظم اهل علم شد صاحب روضات از بعضی اعاظم که بر ترجمت شیخ تعلیقی نوشته نقل کند که وی در اینجا شیئه در تمجید شیخ اینعبارات آورده گوید کان مرجع فضلاء هذا الزمان و سمعنا من المشایخ و حصل لنا الظن من التتبع ان

فضلاء تلامذته الذین کانوا من المجتهدین یزیدون
علی ثلثمائه فاضل من الخاصه والعامه ما لا یحصی
وان الخلفاء اعطوه کرسی الکلام وکان ذلک لمن کان
وحیدًا فی ذلک العصر حاصل معنی آنکه شیخ ابو جعفر طوسی
مقتدای فضلای عصر خویش بود در مراتب فضل و دانش بر همگان
رتبت تقدم و برتری داشت بعلت استماع از مشایخ و هم از
تتبع و تفحص کتب مارا مظنه حاصل گردید که فضلا تلامذه اش از
مجتهدین شیعه و سنی زیاده از سیصد تن بشمار میرفت و خلفای عباسیه
برای تدریسش تختی بوی عطا نموده بودند بر فراز آن کرسی قرار
گرفته بامر تدریس قیام مینمود و در آنعصر کرسی تدریس از جانب خلفا
بعالمی اختصاص داشت که در عصر خویش وحید و ممتاز باشد
ارباب تراجم در ترجمت شیخ آورده اند که بعضی از معاندین شیخ
وقتی بعرض خلیفه عباسی رسانیدند که شیخ و اصحابش از طایفه
امامیه سب صحابه رسول نمایند و مصباح شیخ که دستور العمل
ادعیه سال متهجدین است بر این دعوی گواهی است زیراکه در
دعای روز عاشورا این عبارت واقعست | اللهم خص انت
اول ظالم باللعن منی وابدأ به اولا ثم الثانی والثالث
والرابع اللهم العن یزید خامسا | خلیفه در حال احضار
شیخ با کتاب مصباح فرمان داد چون شیخ با کتاب وارد مجلس
خلیفه شد خلیفه صورت حال با وی بمیان آورد شیخ منکر سب صحابه
گردید یکی از کتاب خلافت کتاب مصباح گشوده عبارت مذکوره

ثم الثالث ثم الرابع

بوی بنمود شیخ در حال بجواب که موجب خلاص وی از آن مهلکه
بود ملهم گشت و گفت یا امیر المؤمنین مراد از فقرات دعا چنانست
که غمازان و نمامان بعرض خلیفه رسانیده اند بلکه مراد باول
ظالم قابیل قاتل هابیل است زیراکه او نخستین کسی بود که بنیاد
قتل در دنیا نهاد و مراد بثانی قیدار پی کننده ناقه صالح است
و مقصود از ثالث قاتل یحیی بن زکریا است که بعلت زانیه
از بغایای بنی اسرائیل بقتل آن معصوم اقدام نمود و مراد از رابع
عبدالرحمن بن ملجم قاتل علی بن ابیطالب است خلیفه چون این
بیان از شیخ اصغا نمود او را تصدیق کرد و بر شان و مرتبت
شیخ بیفزود و بروایت قاضی نور الله تستری در مجالس المؤمنین
از ساعی انتقام بکشید شیخ یوسف در لؤلؤه نقل کند که شیخ در
آغاز امر بمقاله فرقه وعیدیه قائل و در حق اصحاب کبائر برای
ایشان معتقد بود پس از چندی از آن رای رجوع نمود و وعیدیه
قومی از خوارج باشند که اصحاب کبائر را کافر و مخلد در نار
دانند بالجمله چنانکه از عبائر علمای رجال و ارباب تراجم سابقا مکشوف
گشت وفات شیخ شب دوشنبه بیست و دویم محرم از سال چهارصد و
شصت در مشهد غروی اتفاق افتاد و او را در سرای خویش بخاک
سپردند حسن بن مهدی سلیقی که یکی از تلامذه شیخ معدود است
گوید من و شیخ ابو محمد حسن بن عبدالواحد زالی و شیخ ابو الحسن
لؤلؤئی در آنشب متولی غسل و دفن شیخ شدیم سید مهدی طباطبائی
در فوائد رجالیه گوید شیخ را در سرای خود دفن نمودند واکنون تربتش

مزاری معروفست برای مسجد و آثار آن تا این زمان باقیست
و در حدود سال یکهزار و یکصد و نود و هشت بعضی از صلحای اصحاب را
تجدید آثار مسجد ترغیب نمودیم آنشخص بمرمت و تجدید آن قیام
نمود پس از انجام آنمسجد از جمله مساجد عظیمه غری معدود گشت صاحب
روضات گوید مسجد شیخ در محله که خلف صحن مقدس است واقع شده
و بمسجد طوسی معروفست و هم بابی که از صحن مطهر بسمت آن محله
مفتوح شود بباب طوسی معروف و بدین نسبت مشهور است و مزار
شیخ در صفه قبله مسجد در وسط دو ستون واقع شده و اما مصنفات
شیخ چنانکه خود در کتاب فهرست اسامی آنها را ضبط کرده بدینشرح است
کتاب نهایه در فقه و آن اول مصنفات شیخ است در فقه چنانکه خود
در خطبه کتاب مبسوط بدان تصریح نموده و در آنکتاب از مضامین اخبار
و مناطیق آثار تخطی نموده صاحب روضات در حق آنکتاب حکایتی
بدیع نقل نموده گوید محمد صالح حسینی خاتون آبادی در کتاب حدائق
المقربین گوید در ظهر نسخه عتیقی از نهایه شیخ بخط یکی از افاضل دیدم
که نوشته بود خبر داد مرا جماعتی از ثقات که گروهی از اجلاء شیعه
امامیه مانند حمدانی قزوینی و عبدالجبار بن عبدالله مقری رازی
و حسن بن بابویه در دار السلام بغداد در حق نهایه شیخ و ترتیب
ابواب و فصول آن تکلم نمودند و هر یک از ایشان در باب مسائل
آنکتاب بر شیخ اعتراض نموده گفتند این کتاب از خلل و قصور خالی
نیست صحت عمل باحکام آنکتاب و بر طبق مسائل آن فتوی گفتن محل
تأمل و اشکالست پس تمامت آنجماعت برای ادراک زیارت بنجف اشرف

شدند و اینواقعه در حیات شیخ اتفاق افتاد روزی ماجری گذشته
مذاکره کرده و بایکدیگر معاهده نمودند که سه روز روزه دارند و شب
جمعه غسل نموده داخل حرم مطهر شوند و در آنمکان شریف بنماز
و دعا مشغول شده شاید امر آنکتاب بر ایشان مکشوف گردد پس
هر یک عمل مذکور معمول داشته شب امیر المومنین علی بن ابیطالب علیه
السلام را در واقعه مشاهدت نمودند که ایشانرا مخاطب ساخته فرمود

ما صنف فی فقه اهل البیت علیهم السلام کتاب یحق الا
عتماد علیه والاقتداء به والرجوع الیه مثل النهایة
التی انتم تتنازعون فیها وذلک لان مصنفه قد اخلص
النیة فیه لله سبحانه فلا ترتابوا فی صحة ما ذکر فیه
واعملوا به وافتوا بمسائله فانه مغن من جهة حسن تبویبه
وتهذیبه عن سائر الکتب ومشتمل علی المسائل الصحیحة

وتکلم فیه علی اطرافها یعنی در فقه اهل بیت سلام الله علیهم مانند

نهایه شیخ که مورد نزاع شما گشته کتابی که محل اعتماد باشد تصنیف
نشده چه مصنفش با خلوص نیت و محض تقرب بخدای سبحانه آن کتاب
تصنیف نموده پس در صحت احکام آن شک ننمایید و بر طبق مسائلش
فتوی گویید زیرا که آنکتاب از جهة حسن ترتیب و تهذیب شما را از رجوع
بسایر کتب بی نیاز دارد و شیخ در آنکتاب مسائل صحیحه ایراد کرده
و بر اطراف و متعلقات هر مسئله تکلم نموده چون آنجماعت از خواب
بیدار شدند هر یک بدیگری گفت که من خوابی دیده ام که بر صحت
کتاب نهایه و اعتماد بر مصنف آن دلالت کند پس بدان اتفاق کردند

که برکت صورت منام خویش پیش از حکایت آن مکتوب دارد آنگاه
صورت آن واقعه بار ویای دیگر موازنه نمایند تا موافقت و مخالفت
آنها با یکدیگر مکشوف شود پس از کتابت و مقابلت ما بین آنها بمقدار
کلمهٔ اختلاف نیافتند از این واقعه زیاده متعجب و مسرور شدند بالاتفاق
نزد شیخ شده در تحیت و اکرام شیخ مبالغت نمودند شیخ ایشان را
بگفت اما کنا کما الذی کنا قول لکم فی فضل کتاب النهایه
حتی سمعتم من لفظ امیر المؤمنین فی المنام مثل ما ظهر لکم
یعنی در فضل کتاب نهایه آنچه بشما گفتم کفایت نکرد تا آنکه خود آنرا
از لفظ امیر المومنین علیه السلام استماع نمودید و شیخ صورت منام
ایشان حکایت کرد و این واقعه موجب آن شد که فقها در اعصار متمادیه
بفتاوی نهایه عمل مینمودند حتی آنکه گروهی از علما ذکر نموده اند که
پس از زمان شیخ تا مدت هشتاد سال ما بین شیعه مجتهدی نبود در
تمامت آن مدت متمادیه علمای شیعه بفتاوی نهایه عمل میکردند و بدان
اعتماد داشتند و از جملهٔ کتب شیخ در فقه کتاب مبسوط است
که بر فروع فقه و اصول آن مشتمل است در دیباچه آن کتاب در بیان
سلوک خویش در اینکتاب و کتاب نهایه عباراتی ایراد کرده که
ملخص آنها بدین شرح است که من در قدیم الایام کتاب نهایه را
تصنیف نمودم مسائلی که اصحاب امامیه در مصنفات خویش
روایت کرده اند در آنکتاب مندرج ساختم و در آن از تفریع
مسائل و عقد ابواب و ترتیب آن اعراض نموده بلکه تمامت
احکام یا غالب آنها را بعین الفاظ منقوله از ائمه ایراد کردم تا اصحاب

از الفاظ

از الفاظ آن استیحاش ننمایند و در آن وعده نمودم که کتابی در فروع
خاصه تالیف نموده آنرا بکتاب نهایه اضافه نمایم تا آنکتاب بضمیمت
کتاب نهایه مشتمل باشد بر تمامت احکام مقلدین پس تنبه آن شدم
که چنین کتاب پس از اتمام کتابی ناقص گردد و فهم آن بر ناظرین
صعب و دشوار باشد زیرا دانستن هر یک از فروع بدان موقوف است
که اصل و دلیل آن با فرع ضبط شود لاجرم فسخ عزیمت آن کرده قصد آن
نمودم کتابی که بر تمامت کتب فقه مشتمل باشد تالیف کنم و در آن سبیل
ایجاز و اختصار مسلوک دارم و در این کتاب اقتصار میکنم باحکام
فقهیه و جمله از آن فروع که اهل سنت در کتب خویش ایراد نموده اند ذکر
میکنم و در هر فرع مقتضای مذهب امامیه فتوی گویم و در هر مسئله اصل
و دلیل آن ایراد کنم و هرگاه وجه مسئله یا فرع واضح و ظاهر باشد
در آن بمجرد فتوی قناعت کنم و اگر فرع غریب و محل اشکال باشد
بتعلیل و وجه آن اشارت مینمایم تا ناظر در آن مسئله بدون تعبد و تقلید
آنرا فهم نماید و هرگاه مسئله از مسائلی باشد که اقوال فقها در آن مختلف
و آرای ایشان در آن متفاوت است اقوال مختلفه آن ذکر کنم و تعلیل
هر یک از اقوال و صحیح و اقوای آنرا بیان مینمایم و بر وجه دلیل فیه
کنم نه بر وجه قیاس و در اینکتاب هرگاه فرعی را بفرعی تشبیه نمایم
آن تشبیه از باب تمثیل است نه از باب قیاس و حمل نمودن فرعی را
بفرعی و یا آنکه بر طریق حکایت از اهل سنت است نه مطابق اعتبار
صحیح و هرگاه با هیچ یک از ادله اقوال مسئله مرجحی نباشد و تمامت
آنها در اعتبار مساوی باشند در آن توقف کرده حکم آن مسئله را از باب

تخییراست و این کتاب چون خدای سبحانه اتمام آنرا سهل و آسان
نماید کتابیست که مابین کتب اصحاب ما و هم در میان کتب اهل
سنت کتابی مانند آن تصنیف نشده زیرا من تاکنون از مصنفات
اهل سنت کتاب واحدی مشاهده ننموده ام که اصول و فروع را
جامع باشد و استیفاء مسائل مذهبی نموده باشد بلکه کتب اهل سنت
اگرچه بسیار است ولی کتاب واحدی که مشتمل بر فروع و اصول
مذهب باشد مابین مصنفات آنطایفه یافت نشود و اما اصحاب ما
پس ایشان را در اینمعنی چیزی نیست که بدان اشارت توان نمود بلکه در
فروع مختصراتی نوشته اند از جمله مصنفات شیخ کتاب استبصار است
در جمع اخبار متعارضه   کتاب تهذیب که مشتمل است بر روایات
احکام فقهیه از کتاب طهارت تا کتاب دیات و این کتاب مانند
کتاب استبصار است در اشتمال بر روایات احکام مگر آنکه کتاب استبصار
مقصور است بنقل اخبار خلافیه و متعارضه بر خلاف تهذیب که آن
مشتمل است هم بر اخبار خلافیه و هم بر اخبار وفاقیه و این کتاب را
باشارت بعضی اصدقاء خود در تاویل و جمع مابین اخبار مختلفه تالیف
نموده خود در مفتتح الکتاب گوید بعلت کثرت اختلافی که در اخبار
ما موجود است بر کسانی که در علم قدمی راسخ نداشتند حقیقت
مذهب مشتبه گردید و گروهی از آنجماعت چون از حل شبهه عاجز
و از وجه اختلاف فهم ایشان قاصر بود از اعتقاد حق عدول کرده
مذهب مخالفین اختیار نمودند من خود از شیخ و استاد ما ابو عبد الله
ادام الله استماع کردم که گفت ابو الحسن هارونی علوی بر این امامیه

متدین

و بحقیت مذهب آنطایفه معتقد بود و از اختلاف احادیث امر بروی مشتبه گردید
از مذهب امامیه عدول نموده بغیر آن مذهب متدین گشت و رجوع
اینشخص از مذهب دلالت کند که بدون بصیرت و خبرت در مذهب قدم
نهاده و اعتقادش بحقیت آن محض تقلید بوده و گرنه اختلاف در
فروع مذهب موجب ترک اصول نگردد و هم در دیباچه آنکتاب
گوید آنصدیق مذکور ساخت که چون امر بدینطریق است اشتغال
بشرح کتابی در تاویل و جمع اخبار مختلفه و روایات متعارضه از اعظم
مهمات در دین و اقرب قربات بخدای تعالی خواهد بود و سؤال نمود
که رساله شیخ ما ابو عبد الله که بمقنعه موسوم و بسیاری از فروع را جامع است
شرح نمایم اجابة لمسؤله بشرح آن قیام نمودم و چون ابواب متعلقه
باصول و عقاید از مقصود خارج بود لهذا در شرح کتاب طهارت
ابتدا کردم   کتاب المفصح فی الامامه   تلخیص کتاب الشافی
فی الامامه   کتاب ما لا یسع المکلف الاخلال به   کتاب العده
فی اصول الفقه   کتاب الرجال من روی عن النبی صلی الله علیه و آله
و عن الائمة الاثنی عشر سلام الله علیهم و من تاخر عنهم   کتاب
فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین منهم و اصحاب الاصول
و الکتب و اسماء من صنف لهم و لیس هو منهم   مسائل الخلاف مع
الکل فی الفقه   کتاب ما یعلل و ما لا یعلل   مقدمه فی الدخول
الی علم الکلام   کتاب الجمل و العقود فی العبادات   مختصر
مسئله فی الاصول ملیحه   کتاب الایجاز فی الفرائض
مسئله فی العمل بخبر الواحد   کتاب شرح جمل العلم و العمل ما یتعلق

بالاصول مسئله فی تحریم الفقاع المسائل الجیلانیه اربع وعشرون
مسئله المسائل الرجبیه فی ای القرآن المسائل الدمشقیه
اثنی عشر مسئله کتاب التبیان فی تفسیر القرآن لم یعمل مثله
مسائل الرازیه فی الوعید مسائل فی الفرق بین النبی والامام
المسائل الحلبیه وله النقض علی ابن شاذان فی مسئلة الغار مختصر
فی عمل یوم ولیله مناسک الحج مجرد العمل والادعیه مسائل
ابن البراج کتاب مصباح المتهجد فی عمل السنه المسائل
الالیاسیه مائة مسئله فی فنون مختلفه کتاب انس التوحید
کتاب الاقتصاد فیما یجب علی العباد کتاب مختصر المصباح
فی عمل السنه کتاب اخبار مختار بن ابی عبیده الثقفی المسائل
الحائریه نحو ثلثمائه مسئله کتاب هدایة المسترشد وبصیرة المتعبد
کتاب اختیار الرجال که مختصر رجال ابو عمرو کشی است ابو علی در
رجال خود در ترجمت ابو عمرو محمد بن عمر بن عبد العزیز کشی گوید
جمله از مشایخ ما ذکر نموده اند که چون کتاب رجال کشی بر روایات
شیعه و سنی مشتمل و بعضی را به بعضی مخلوط نموده بود لهذا شیخ الطایفه
ابو جعفر طوسی عنایت واهتمام درباره الکتاب کرده مختلطات
آنرا اسقاط نموده وآنرا باختیار الرجال موسوم کرد واینکتاب رجال
که در این زمان رجال کشی معروف بلکه در زمان علامه وقریب بآن زمان موجود
بوده مختار شیخ ابو جعفر طوسی است نه کشی اصل کتاب المجالس والاخبار
کتاب مقتل الحسین کتاب فی الاصول کبیر خرج منه الکلام فی التوحید
وبعض الکلام فی العدل کتاب الغیبه آنرا در فهرست ذکر نموده واینکتاب در اثبات حجت
امام عصر عجل الله فرجه وشواهد آن وسایر اخبار متعلقه بآن تالیف نموده

ابن شکر مالکی

از عظما علما ملک مصر وکبراء وزراء آل ایوب بود ولقب وی صفی الدین
وکنیتش ابو محمد نامش عبد الله است پسر علی بن حسین بن عبد الخالق بن
حسین بن حسن بن منصور بن ابراهیم بن عمار بن منصور بن علی در ناحیه
دمیره از قرای مصر بتاریخ نهم شهر صفر سال پانصد وچهل وهشت
هجری متولد گشت وعنقریب پدرش علی بن حسین از دنیا درگذشت
ومادر او را وزیر اعز قاضی فخر الدین مقدام بن قاضی اجل ابی العباس
احمد بن شکر مالکی بسلک ازدواج خویش کشید وصفی الدین در کنف
تربیت قاضی فخر الدین که هم پسر عم وهم شوی مادرش بود نمایش
یافت وازاینجهة بفرزندی او اشتهار گرفت وبه ابن شکر معروف
گردید علم حدیث وفقه را بیشتر نزد فقیه ابی الطاهر اسمعیل بن مکی بن
عوف وابی الطیب عبد المنعم بن یحیی تحصیل نمود وپس از تکمیل زمانی در شهر
قاهره ومدتی در ملک دمشق مجلس املاء حدیث واستماع اخبار
تشکیل داد ودر میان مذاهب اهل سنت طریقه مالک بن انس اختیار
نمود ودر فقه مالکیه بسیار مسلط وبر اقران فائق گشت ودر این علم شرح
کتابی نوشت وتمام الکتاب را حفظ نمود وازطفیل آن مصنف محفوظ
بسی در آن بلاد بهرمند ومحظوظ گردیدند الغرض همی در سلسله اهل
علم وسلک ارباب افادت بود تا سالی که سلطان صلاح الدین
یوسف بن ایوب امر کشتیهای جنگی را ببرادرش ملک عادل امیر ابو بکر
مفوض داشت وچندین محل مخصوص از ابواب دیوانیه برای وجوه
مخارج آن شغل تعیین کرد ملک عادل مباشرت دیوان آن وجوه

موفور را شخصی کافی وامینی کاردان طلب نمود تا عاقبت ابن شکر را
براینمنصب برگماشت از این تاریخ که سال پانصد و هشتاد و هفت
هجری بود صیت اعتبار و نام تقرب ابن شکر بالا گرفت و در تمام
کشور مصر و شام بحسن امانت وصفت کفایت مشهور گردید و در خاطر
ملک عادل بکانتی کامل یافت و چون وی در تاریخ پانصد و نود و شش
هجری از شام لشکر بمصر کشید و با برادرزاده خویش ملک افضل علی که
بعد از برادرش ملک عزیز عثمان در ملک مصر متصرف گردیده بود
جنگ نمود و او را شکست و پسر ملک عزیز را که ملک منصور لقب
داشت بملکداری برگماشت و خود بمقام اتابکی وی نشست آنگاه
نقض عهد نموده مردم مصر را بسلطنت خود بخواند و در جمیع الخطه
فرمانروا گشت حل و عقد کلیات امور وقبض و بسط مهمات مملکت را
به ابن شکر بازگذارد و او را بتحقیق بر منصب وزارت که بر عهده
صنیعة بن نجار موکول بود منصوب داشت و او با حشمتی تام و شهامتی
وافر در نواحی مصر و اعمال آن متصرف گردید و چندان سطوت
و مهابت در قلوب مردم پیدا نمود که امراء بزرگ و قضاة سترگ
طاقت مجاورتش نیاورده از بیم بطش و خوف اخذ وی جمله فراری
و متواری گردیدند و هر یک بسلطانی عظیم توسل جستند ارباب قلم
و کتاب دولت را یکایک مصادرات گزاف و مواخذات شدید
از پای درآورد و اموال همه را تصرف کرد قاضی اشرف پسر
قاضی فاضل بیسانی که پدرش از ائمه منشیان دولت اکراد بلکه مقدم
جمیع کتاب بلاد بود و سالهای دراز در دیوان رسائل آل ایوب

بردست

بر دست وزارت خاص جلوس داشت از ترس ابن شکر ببغداد گریخت
و بحضرت خلافت استشفاع کرد ناصر لدین الله عباسی اتوسط نمخت
و توقیع وی نزد ملک عادل حاضر آورد و قاضی علم الدین اسمعیل
ابن ابی الحجاج که وزارت دیوان جیش بوی اختصاص داشت هم
با قاضی اسعد اسعد بن مماتی صاحب دیوان مال بگریختند و بسلطان
حلب ملک ظاهر ملتجی شدند و چندان از آنشهر بیرون نیامدند
تا هردو بمردند و نیز ابن شکر بنی حمدان و آل جباب و بنی جلیس را
باموال فراوان مصادره نمود و از هردو دمان وجوه موفور بستد

علامه مقریزی در ترجمه او میگوید	و قطع فی وزارته الارزاق

وکانت جملتها اربعمائة الف دینار فی السنة وتسارع
ارباب الحوائج والاطماع ومن کان یخافه الی بابه وملؤا
طرقاته وهو یهینهم ولا یحفل بشیخ منهم وهو عالم واوقع
بالرؤساء وارباب البیوت حتی استأصل شأفتهم عن آخرهم
وقدم الاراذل فی مناصبهم وکان اکبر اغراضه ابادة
ارباب البیوت ومحو آثارهم وهدم دیارهم وتقریب الاسقاط
وشرار الفقهاء وکان لا یاخذ من مال السلطان فلسا
ولا الف دینار ویظهر امانة مفرطة فاذا لاح له
مال عظیم اختجنه وبلغ اقطاعه فی السنة مائة الف

دینار وعشرین الف دینار	یعنی ابن شکر در عهد وزارتش

وظائف مردم را قطع کرد و آن مبلغ در سال چهار هزار دینار
بود ارباب وظایف و اهل طمع و کسانی که از وی بیم داشتند

جمله بدرگاه وی انبوه میشدند و رهگذر وی از کثرت پر میساختند و ابن شکر
بدیشان اهانت میکرد حتی بکسیکه شیخی محترم و دانشوری مکرم بود
عنایت نمینمود با جمیع ارکان ملک مصر و خداوندان خاندان بزرگ
در انداخت و ریشه همگان بر آورد مردم نخله را بر مشاغل و مناصب
ایشان برگماشت نهایت عنایت و تمام اهتمام وی باستیصال
منتسبین بیوتات قدیم و محو آثار و تخریب خانواده ایشان و تربیت
مردم فرومایه و ترویج اشرار علما بود از خاصه مال دیوان از یک
فلس الی هزار دینار هیچ طمع نمیکرد ولی همینکه مالی وافر که لایق
تصرف بود از محلی بنظرش میرسید در وقت بچوگان تدبیرش
بجانب خویش میکشید محصول و منافع املاک متصرفه وی در سالی
بیکصد و بیست هزار دینار برسید انتهی یکی از قبایح تعدیات
ابن شکر که در بدایت حال و اوایل زمان تسلط وی واقع شد قصه
ابن وراق فقیه است خلاصه این داستان آنست که چون ملک عادل
در منصب ملک منصور پسر ملک عزیز طمع بست و نام برادرزاده
از سکه و خطبه خطه مصر برانداخت و عروس مملکت را
برای خویشتن خطبه نمود بفرمود تا از اکابر کشور و ارکان رجال
و اعیان قضاة و وجوه لشکر و ائمه قوم مجلسی خاص نمودند
و جمع را به بیعت و قسم مکلف داشتند یکی از بزرگان محفل فقیه
ضیاء الدین بن وراق بود همینکه مردم سوگند آغاز کردند
ضیاء الدین بانک برداشت و گفت ماهذا الحلف بالامس
حلفتم للمنصور فان کانت تلک الایمان باطله فهذه

باطله

باطله وان کانت تلک صحیحه فهذه باطله یعنی آیا این چه سوگند است
دیروز برای ملک منصور سوگندها یاد کردید اگر آنها باطل است
اینها نیز البته باطل خواهد بود و اگر آنها صحیح واقع شده پس اینها نیز
باطل خواهد بود ابن شکر در دل چیزی از این ضیاء الدین داشت
چراکه بگاه ورود محفل نزد او نیامده و بالخصوص بروی سلام
نکرده بود همینکه این سخن بشنید با ملک عادل گفت افسد
علیک الامور هذا الفقیه یعنی تمام تدبیر ترا این فقیه تباه ساخت
ملک در غضب شد و بگفت تا غلامان وی را از میان جمع بیرون
کشیدند و در مقامی مخصوص بحبس داشتند و تمام اموال و املاک
او را تاراج کردند گویند پس از استقرار سلطنت ملک عادل تا چند سال ضیاء الدین
همچنان در حبس بود و قراولان پاس او میکشیدند وقتی پاسبانان را
غافل کرده خود را از آنجا بیرون انداخت و تا دار الوزاره هیچ مقام
نایستاد خبر بملک عادل دادند که فقیه ابن وراق بدار الوزاره آمده
در زمان نزد وی حاضر گشت چون ضیاء الدین را نظر در ملک افتاد
گفت اعلم والله انی لا احاللک و لا ابوأتک انت تتقدمنی
الی الله فی هذه المدة وانا بعدک اطالبک بین یدی الله
تعالی یعنی دانسته باش که من سوگند با خدای تعالی که ترا در ستمی
که از تو بر من رفت بحل نکرده ام و عنقریب قبل از آنکه من بمیرم تو
خواهی درگذشت و من پس از تو در حضرت داور دادگر با تو باز
خواست خواهم نمود این بگفت و بمجلس خود بازگشت و بعد از او
شریف ابو نصر فخر الدین اسمعیل بن حصن الدوله فخر العرب تغلب بن یعقوب

زینبی که از اشراف آل جعفر بن ابیطالب و از صنادید امرای مصر بود و در
دولت آل ایوب منصب امارت حاج مدتی بوی اختصاص داشت
حاضر خدمت ملک عادل گردید دید که ملک بسی متألم و محزونست
سبب پرسید ملک ماجری باز گفت شریف در مقام نصح گفت یا
مولانا چرا خاطر خویش بدین اندوه آزرده میداری و وجود شریف
بزهر غم کاهیده میسازی گفت
یا ابا النضر تو خود آنچه را که غلامان از اموال ضیاء الدین برا کان
برده اند باز پس گیر و با معادل اجرت املاکش نزد وی بر و قلب او
از من خوشنود نمای شریف از پی انجام این امر برفت و اما
ضیاء الدین بامداد آنروز در مدرس خود نشسته و طلبه علم علی العاده
بدورش فراهم آمده بودند قبل از شروع در قرائت گفت دوش
پیغمبر صلی الله علیه و آله را بخواب دیدم فرمود یکون فرجک
علی ید رجل من اهل بیتی صحیح النسب یعنی گشایش کار تو بدست
مردی از دودمان من خواهد افتاد که نسبی درست دارد حاضران
در همین سخن بودند که ناگاه غباری از دور نمودار شد وقتیکه نزدیک
گردید دیدند شریف بن ثعلب است با همه اموال منهوبه و اجرت
املاک مغصوبه ابن وراق مردم مجلس صورت واقعه را با شریف
باز گفتند شریف روی با ابن وراق کرد و گفت یا سیدی
اشهد علی ان جمیع ما املکه وقف و صدقة شکرا
لهذه الرؤیاء یعنی گواه باش که بشکرانه این خواب تمام املاک
من فی سبیل الله وقف نمودا ست الغرض ابن شکر از اینگونه

آزارها بسیار به بزرگان مصر و علماء ملک میکرد و همچنین بستگان
مخصوص و خویشاوندان قریب او نیز رعیت را همی میآزردند و اموال ایشان
میبردند گویند اینکلمه را ابن شکر و اصحاب او بسیار بزبان میآوردند
و هر روز چندین نوبت بگاه انتقام و اذیت مردم بدین لفظ
احتجاج میکردند که اذا کنت دقماقا فلا تکن وتدا یعنی تا مانند
تخماق خود آلت کوبیدنی البته چون میخ همی کوبیده شو همانا
ابن شکر چندان بر اجزاء دایره سلطنت ملک عادل قاهر و مستولی
بود که احدی بی دستوری وی جرات ادراک خدمت و مکالمت
سلطان نمی نمود حتی طبیبان حضور و حاجبان بار و فراشان
درگاه هیچیک فزونتر از یک کلمه یارای سخن کردن با ملک نداشتند
که بر جمله جاسوسان وی زیر گماشته بود و تعداد کلمات ایشان
میکردند و او خود با همه تعدیات فاحش و ظلمهای ظاهر نسبت بخدمت و
ملک عادل نیز حضورا خشمها میگرفت و خشونتها میکرد و او بر
اقتضاء حسن کفایت وی همه را متحمل میگشت و همی طریق مدارات
میسپرد عزل و اخراج او را صلاح دولت خویش نمیدانست تا آنکه
در سال ششصد و هفت نوبتی بر ملک عادل بر آشفت و گفت والله ما
بقیت اخدم یعنی سوگند با خدای که سپس هرگز خدمت دیوان
نکنم ملک عادل دیگر متحمل آنسخن نشد و او را از مسند وزارت براند
و شوی ها در وی قاضی اعز فخر الدین مقدام بن شکر را بصدر دار
الوزاره بر نشاند و ابن شکر را بجلای مصر امر فرمود و بگفت تا جمیع
اموال و حرم و غلامانش از آنکشور اخراج نمودند دشمنان

ویرا از کمین برآمدند و ملک عادل را بضبط املاک و اخذ اموال او
اغرا کردند ولی او نپذیرفت

مع الجمله ابن شکر از آنجا به آمد رفت و با ابن ارتق
در پیوست و همی در آن بلد بود تا ملک عادل در سال ششصد و
پانزده برد و دولت مصر به پسرش ملک کامل منتقل گردید
وی با آنکه ابن شکر را عظیم دشمن میداشت ویرا بموکب خویش
احضار نمود و مقارن آن اوقات سلطان را که بعظم منزلت
و نفاذ حکم و مطاوعت امر و لزوم امتثال در میان ملوک فرنگ
امتیاز داشت تمام سلاطین امت مسیح و امرا ملت نصاری را
فرمان داده بود که متفقا بجنگ مسلمانان مصر و شام حاضر شوند
و بر حسب حکم وی گروهی بی پایان از ایشان با کشتیهای
جنگی حوالی شهر دمیاط را گرفته و انتظار فتح میبردند در آن اثنا
امیر عماد الدین احمد بن علی المعروف با بن مشطوب که در جمله مردان
جنگی و سرداران مصر منظوم بلکه از سایر سالاران عساکر و قواد
جیوش مسلمین بمزید شجاعت و وفور شهامت مخصوص بود با جمعی
از امرا ملک همداستان شد که ملک کامل را خلع و برادرش ملک
فائز را نصب نمایند این خبر بسمع ملک کامل که در مقابل لشکر فرنگ
پاس شهر دمیاط می کشید رسید و در آنوقت منزلت عادلیه که
جانبیست نزدیک دمیاط مضرب خیام او بود ابن شکر آنجا بار دیگر
ملک کامل در پیوست ملک مقدم او را محترم داشت و از حوادث
که متراکما بر وی روی آورده بود از قبیل موت پدرش ملک عادل

و اتفاق ملوک فرنگ بر جنگ او و مخالفت امیر احمد بن مشطوب و طغیان
اعراب اراضی مصر بسی شکایت نمود ابن شکر با وی دلنمودگی آغاز
کرد و قلب ملک را بسخنان شجاعت انگیز قوی ساخت و انجام مهمات
ملکداری وی را از تحصیل اموال و تدبیر امور بر عهده گرفت و از آنجا
ملک عادل جریده بقصد اطفاء نائره ابن مشطوب بقریه اشمیون
طناح نهضت نمود و ابن شکر به نیت امداد وی با اموال و رجال بشهر
قاهره آمد و دست بمال یک تجار و کتاب فرا برد و از هر کس هر چند
توانست گرفت و بر قری و رساتیق خراجات جدید مزید کرد
و بر منال قلمرو ملک کامل بقدر تحمل اضافت آورد و سلطان را
بخزانهای گران مدد رسانید و بدینجهة پیش از عهد ملک عادل
در آستان سلطنت مکانت یافت و سطوتش اضعاف زمان گذشته
گردید و برادران ملک کامل محمد صاحب مصر که یکی ملک معظم عیسی
صاحب شام بود و دیگری ملک اشرف موسی صاحب دیار
جزیره مقارن تقلب فرنگ بر دمیاط با همدیگر اتفاق کردند
و دمیاط را از چنگ اهل فرنگ برآوردند و جمله را از نواحی بلاد
اسلام براندند و این اتفاقی بود که باتفاق مورخین اگر بوقوع
نمی پیوست یکباره رشته ملت حنیف از هم می گسیخت و از این
احمدی نامی جهانی که سایر بلاد مسلمین را تیر تصاحب و خراب نموده
بود و چون پس از فتح ملک کامل بمصر بازگشت ابن شکر را
چندان از خود مقرب ساخت که هیچ وزیر از معاصرین فرش انعام
نداشت چه بجائی که ملک منظره مخصوص خویش می نشست

ابن شکر با وی همزانو بود و در امور ملکی با وی سخن میکرد و در یکی از اعیاد پسران خود ملک صالح نجم الدین ایوب و ملک عادل ابو بکر را گفت تا ابن شکر را در منزلش دیدار کنند و ایشان چونکه وارد مجلس وزیر شدند جلوس نکردند ابن شکر نشسته بود و ملکزادگان ایستاده و در آنحال زکی الدین ابو القاسم عبد الرحمن بن وهیب قوصی قصیده در تهنیت وزیر گفته بود و میسرود و بمقتضای مقام این شعر نیز بخواند که

لو لم تقم لله حق قيامه   ما كنت تقعد والملوك قيام

یعنی اگر تو امر خدا را آنچنانکه باید قیام نکرده بودی اینک جلوس نمینمودی بر حالی که ملوک ایستاده باشند آورده اند که وقتی ابن شکر را مرضی مزمن بهم رسید آنچنان سخت که اطبا از بر آن مأیوس شدند همینکه مرض شدت کرد و او خود را مشرف هلاک دید بگفت تا ده نفر از وجوه ارباب قلم را که در حبس وی بودند حاضر آوردند روی با ایشان نمود و گفت انتم في راحة وانا في الألم كلا والله یعنی شما در آسایش باشید و من در رنج هرگز این نخواهد شد فرمان داد تا معصرها و آلات عذاب حاضر ساختند و بشکنجه ایشان پرداختند و تا صبح ابن شکر از درد مینالید و ایشان از عذاب و پس از سه روز به شد و سوار گشت بسیار وقت می گفت

لم يبق في قلبي حسرة الا كون الكتاني لم تتمرغ شيبته على أعتابي

یعنی هیچ آرزو مرا نماند جز آنکه کاش قاضی فاضل زنده میبود که ریش سفید او بآستانهای من در میغلطید در مکاتبات و منشآت بقاضی فاضل عبد الرحیم تشبه می جست و در کلمات

ومحاضر

و محاضرات بوزیر عون الدین ابن هبیره ولی همه را از دردها و تکرار تحریر و تقریر میکرد نه از روی دانش و بینش و کثیرا این بیت انشاد میکرد

اذا احتقرت امرءا فاحذر عداوته   من يزرع الشوك لم يحصد به عنبا

یعنی چون کسی را خوار داری نهان از دشمنی او بر حذر باش که هر کو تخم خار کاشت هرگز انگور نچید و هم این شعر قرائت می نمود

تود عدوي ثم تزعم انني   صديقك ان الرأي عنك لعازب

یعنی دشمن مرا دوست میداری آنگاه مرا صدیق خود می پنداری همانا راه صواب را گم کرده گویند هر گونه شدت بوی میرسید در مرض و بر ملا هیچ پروائی نمیکرد و اظهار شکستگی نمینمود بلکه همه را بجلادت و دلیری میگذرانید که دشمنان خوشنود نگردند حتی نوبتی در حضور سلطان تبی شدید بر وی عارض شد و بلرزه منتهی گشت و رعشه سخت بر اندامش پدید آمد و او همچنان دلیرانه مشغول کارپردازی و انفاذ اوامر بود و اصلا تغییری بحالت خود راه نداد گویند در اواخر عهد هر دو چشم ابن شکر را ضعفی قوی طاری گشت بدانمثابه که حاضران مجلس را نمیشناخت مع ذا از فرط فطانت و بسیاری هوشیاری چنان گفتار و رفتار می آورد که کسی بنابینائی وی پی نمیبرد چون امرا و اکابر در محفل وی حاضر میشدند و بر خوان طعام می نشستند وزیر با ملازمان میگفت فلان خورش بردار و نزد فلان صدر بگذار و فلان لون را نزد فلان قاضی نقل ده و این تصرفات را بطراری وزیری میکرد و مبدء همه بصیرت بود نه بصر علامه مقریزی در صفت

رتبه وکبری که ابن شکر را در اواخر حالش پیدا شده بود و میگوید

وکان یتغزّر على الملوك الجبابرة وتقف الرؤساء على بابه
من نصف الليل ومعهم المشاعل والشمع وعند الصباح یرکب
فلا یراهم ولا یرونه لانه اما ان یرفع رأسه الى السماء
تیهاً واما ان یعرج الى طریق غیر التی هم بها واما ان
یأمر الجنادرة التی فی رکابه بضرب الناس و
طردهم من طریقه ویکون الرجل قد وقف على بابه
طول اللیل اما من اوله او من نصفه بغلمانه ودوابّه
فیطرد عنه ولا یراه وکان له بوّاب یأخذ من الناس
مالاً کثیراً و مع ذلک یَنهَرهم اهانةً مفرطة

یعنی ابن شکر با جباران ملوک مصر وغیره مناعت وکبریائی میکرد
وبزرگان مملکت از نیم شب با شمع وفانوس بر در سرای وی
می ایستادند که او را در حاجت خویش ببینند واو بامدادی بیرون
می آمد نه وی مردم را میدید ونه مردم ویرا چرا که سر خویش
بر آسمان میکرد ویا از راه دیگر جز آنکه منتظران
ایستاده بودند بیرون میشد و میرفت ویا آنکه جلاوزه و لیساولان
حکم میداد که مردم را از سر راه میزدند و میراندند بسا میشد که رئیسی
بزرگ از اول شب تا نیمه آن با غلامان ومراکب خویش بر در
سرای وی می ایستاد که بامدادش بامداد بضرب وطرد رانده میگشت
وو زیر را نمیدید واو را دربانی بود که از مردم مال بسیار میگرفت
وباالحال همه را توهین مفرط وتخفیف فاحش می آورد با لجمله بیشتر عمر را

با همه بهرهٔ عظیم که از علم وفقاهت داشت بر اینصورت در ظلم وعدوان
وتکبر وطغیان بگذرانید ودر یوم جمعه هشتم شعبان سال ششصد و
بیست و دو درگذشت از آثار نیک وی که بیادگار گذاشت یکی
مدرسهٔ صاحبیه شهر قاهره است اعاذنا الله من علم لا
عمل معه

ابن جنید اسکافی

ابن جنید اسکافی

از قدماء علماء شیعه واز عظماء فقهاء امامیه میباشد کنیتش ابو علی بوده
ونامش محمد پسر احمد بن جنید همانا عبارت شهاب الدین ابو
الدر یاقوت حموی در کتاب معجم البلدان بدانمشعر است که بنی
جنید در اسکاف دودمانی بزرگوار بوده اند ودر آن ناحیت سمت
ریاست داشته اند میگوید إسکاف بالکسر ثم السکون
وکاف والف وفاء اسکاف بنی الجنید کانوا رؤساء
هذه الناحیه وکان فیهم کرم ونباهة فعرف الموضع
بهم و کلمات قوم در تحدید اسکاف بر نحو اختلاف بنظر رسیده
ولی جمله در معنی متقاربند ابن ادریس در سرائر گوید هو اسم
لرستاق عظیم یقال لها النهروانات یعنی اسکاف نام رستاقی
بزرگ که آنجا را نهروانات مینامند محمد بن یعقوب فیروزآبادی در
قاموس گوید هی موضعان اعلى واسفل بنواحی النهروان
من عمل بغداد یعنی اسکاف نام دو موضع است یکی اسکاف
بالا و دیگر اسکاف پائین و هردو در حوالی نهروانند از ملوک بغداد

نزدیک بهمین مضمونست عبارتیکه درینباب از انساب سمعانی نقل
افتاده گوید اسکاف ناحیه ببغداد علی صوب النهروان
من سواد العراق طریحی در مجمع البحرین گوید کانت بین النهروان
والبصره وکانت عامره فانقرضوا لما صادت غامره یعنی
اسکاف جای آباد بود میان نهروان و بصره زمانی که ویران
شد مردم آن منقرض گشتند وکیفکان صاحب این ترجمه را
گاهی اسکافی میخوانند وگاهی بغدادی ازآنکه اسکاف از اعمال
دار السلام بوده و در تصانیف والسنه فقهاء اثنی عشریه رضوان الله
علیهم از ابن جنید اسکافی و ابن عقیل عمانی بلفظ قدیمان تعبیر مینمایند
که هر دو از متقدمان پیشوایان ایشان بوده اند همانا هر دو بزرگوار
زمان غیبت صغری را ادراک نموده اند و ابن عقیل طبقه بالاتر است
از ابن جنید و ابن جنید بزمانی قلیل بعد از وی طلوع کرده
جامع کتاب روضات الجنات میگوید ابن جنید نخستین کسی است
که اجتهاد را اساس نهاد و در ادله احکام و دلالت هر یک
وکیفیت استنباط تکالیف واعمال اصول مقرر بذل جهد نمود و بعلم
اصول فقه اهل سنت منطقی بهم رسانیده گوئی در اینمعنی رهسپار طریقت
حسن بن ابی عقیل عمانی معاصر ثقة الاسلام کلینی بوده چه غالب
آنست که ایشان در فتوی موافقند و مؤدای نظر هر دو یک
حکم میشود ولی ابن جنید بر آئین اجتهاد بر وتیره اهل سنت بیشتر دلیر
بوده حتی صریحا بقیاس که خاص عامه است عمل نموده و بسی
فتاوی که بنا آنرا بر اساس قیاس گذارده و بر آئین حنفیان

رای خویش در استخراج فروع دخیل داشته از علماء امامیه اول کسیکه
ملتفت اینجهت شده و بدان تصریح نموده شیخ الطایفه ابو جعفر طوسی
خداوند تهذیب و استبصار است در فهرست مصنف الشیعه پس از
عنوان نام و نژاد ابن جنید میفرماید کان جید التصنیف حسنه
الا انه کان یری القول بالقیاس فترک لذلک کتبه ولم
یعول علیها یعنی ابن جنید دانشوری نیکو تصنیف بود جز آنکه
بجواز عمل بقیاس عقیدت داشت و از اینروی مصنفات وی متروک
گردید و کس بدانها اعتماد ننمود شیخ نجاشی نیز در کتاب رجالش
این سخن از مشایخ خویش نقل نموده گوید سمعنا شیوخنا الثقات
یقولون عنه انه کان یقول بالقیاس یعنی از استادان
معتمد شنیدیم که میفرمودند ابن جنید بقیاس قائل بود علامه طباطبا
رضوان الله علیه در فواید خود این معنی را سخت منکر است و او را
باور نمی آید که فقیهی اینچنان فحل از مشاهیر مشایخ و وجوه علماء
شیعه در مسئله حرمت عمل بقیاس که در عداد ضروریات مذهب
جعفری معدود میشود خبطی بدینگونه چنین کرده و در ضلالت صریح
افتاده باشد بلکه شاید بقیاسات معتبره از قبیل قیاس منصوص العله
و قیاس بطریق اولی که امامیه نیز تباعت مؤدای آنها می کنند
عمل مینموده اگر گوئیم طریق احتمال این تأویل یکباره منسد است چرا
که مثل شیخ ابو جعفر و شیخ نجاشی طیب الله ثراهما که با او قریب
العهد بوده اند بدین اسناد تصریح فرموده اند بلکه شیخ الطایفه
ردّ او را در اینعقیدت کتابی ساخته و آنرا کتاب النقض علی ابن جنید

فی اجتهاد الرأی نام گذارده وهم خود ابن جنید در اثبات این
معنی رساله پرداخته و آنرا کشف التمویه والالتباس علی اغمار
الشیعة فی امر القیاس نامیده اگر مراد قیاسات معتبره بودی البته
این تصنیف و این تسمیت را وجهی نمودی محل تصحیح عقیدت و اصلاح
طریقت ابن جنید منحصر خواهد شد باگنکه گوییم عمل بقیاس در آن زمان
بسر حد ضرورت نپیوسته بوده و منکر محظوری اعمال آن در احکام
شرعیه در جرگ منکران ضروریات بشمار نرفته چنانکه ابن عصر حسن
پس در مقام تقریب این حمل میگوید فان المسائل قد تختلف
وضوحا وخفاء باختلاف الازمنة والاوقات فکم من
امر جلی ظاهر عند القدماء قد اعتراه الخفاء فی زماننا لبعد
العهد وضیاع الادلة وکم من شیء خفی فی ذلک الزمان
قد اکتسی ثوب الوضوح والجلاء باجتماع الادلة المنتشرة
فی الصدر الاول وتجدد الاجماع علیه فی الزمان الآخر
ولعل امر القیاس من هذا القبیل فقد ذکر السید المرتضی
فی مسئلة له فی اخبار الاحاد انه کان فی رواتنا
ونقلة احادیثنا من یقول بالقیاس کالفضل بن شاذان
و یونس بن عبد الرحمن وجماعة معروفین
یعنی احکام در پوشیدگی و آشکاری بر حسب اختلاف زمانها مختلف
میگردد و بسا حکمی که در عصر اول و زمان قدما ظاهر و هویدا بوده
و در زمان ما از دوری عهد و گم شدن ادله جامه پوشیدگی
پوشیده و بسا حکم که در آن وقت نهان بوده است و در زمانهای

واپین از فراهمی ادله متفرقه و یا از پیدا شدن اجماع متفردین فاش و
روشن گشته شاید حکم قیاس نیز از اینگونه احکام بوده است
شریف علم الهدی در مسئله که در باب اخبار آحاد پرداخته فرموده
که در میان راویان اخبار ما امامیه کسانی بوده اند که بقیاس
عمل مینموده اند مانند فضل شاذان و جمعی دیگر انگاه شریف طباطبائی
رفع الله درجاته برخی از وجوه استحسانیه و دلائل ظنیه در تبری
ذمت رای ابن جنید از عمل بقیاس و رای مذکور داشته و حقا فقره
بنزاع استغرابی بجا فرموده یکی فقره مال و سیف قائم است عجل الله
فرجه چون آیة الله فی العالمین فاضل علامه اعلی الله مقامه در رجال
ابن جنید از خلاصه میگوید قیل انه کان عنده مال
للصاحب علیه السلام وسیفا ایضا وانه اوصی به الی
جاریته فهلک ذلک یعنی بعضی گفته اند مالی و شمشیری از
حضرت حجت عجل الله فرجه نزد ابن جنید بود و او وصیت این
امانت با کنیزش کرد ولی عاقبت امانت آنحضرت از دست
برفت در کتاب ایضاح الاشتباه نیز بهمین معنی تصریح فرموده
از غر انکه بغیری نسبت ده و لفظ قیل بیاورد نجاشی نیز این
نکته منصوص داشته گوید محمد بن احمد بن الجنید ابو علی
الکاتب الاسکافی وجه فی اصحابنا ثقة جلیل القدر
صنف فاکثر وسمعت بعض شیوخنا یذکر انه کان عنده
مال للصاحب وسیف ایضا وانه وصی به الی جاریته
فهلک ذلک اگر چه ما را بقصص فاضل مکابنی عقیدتی استوار نیست

و در حکایاتی که مستند بعیان وی نیست آنرا نسخت ساخته ایم
ولی اگر احیاناً کلمتی نقل نمائیم وصحت آن صریحاً بر عهدهٔ او نهاده ایم
خود بمتانت اخبار این تالیف شریف زیانی نخواهد داشت چنانکه
در مجلد اولی در ترجمهٔ سیدنا الاجل ابراهیم القزوینی چنین کردیم
در اینجا او میگوید برخی گفته اند که ابن جنید دعوی نیابت خاصه
داشته و بر هر تقدیر علامه طباطبائی میفرماید از ملاحظهٔ تاریخ
وفات معزالدوله دیلمی که سال سیصد و پنجاه و شش هجری است
و تاریخ فوت ابی الحسن علی بن محمد سمری خاتم سفراء قائم
علیه السلام چنان مستفاد میگردد که ابن جنید غیبت صغری را
نیز ادراک نموده است چه معاصرت ویرا با معزالدوله هم اهل
تراجم و ارباب معجمات متفقند و جواباتی که ابن جنید از سؤالات
معزالدوله نوشته کتابی شده که در فهرستات مصنفات شیعه نام
آن مینگارند بلکه از قصهٔ مال و شمشیر امری بالاتر از معاصرت ابواب
بدست می آید و چنان بنظر میرسد که شیخ خود از وکلاء ناحیهٔ مقدسه
بوده با اینحال اگر صریحاً مخالفت ضروری مذهب جعفری میکرده
البته بحکم عادت توقیعی در طعن و ذم وی صادر میگشته و از
اهل رجال و رواة اخبار احدی در حق ابن جنید توقیعی نقل
نکرده است لاقدحاً و لامدحاً و تائید دیگر آنکه معزالدوله
بویهی باجماع مورخین سلطنتی آنچنان قاهر داشت که هم در
بغداد تقیه را در جمیع احکام شیعه برانداخت مردم بغداد را روز
عاشوراء بنیاحت و اقامت ماتم امام ابو عبدالله سیدالشهداء صلوات الله

علیه

علیه ملزم ساخت مرد و زن در کوی و برزن جیبها چاک
زدند و بر سرها خاک کردند و شیعیان در یوم غدیر از کبیر و صغیر
رسم تهنیت و تبریک بجای میاوردند و تمام آنروز را بجشن و سرور
بسر میبردند نه خلیفهٔ عهد مزاحم آنگروه میتوانست شد و نه سنیان
مانع آن رسوم بر اینصفت چگونه متصور میشود که یکی از علماء امامیه
منکر ضروری مذهب ایشان گردیده در محضر و مسمع پادشاهی
آنچنان ستیزه جوی بر خلاف جمیع فقهاء شیعه استدلال
کند و از جمهور علماء امامیه در امری معلوم الضروره متفرد گردد
و اصلاً ویرا کسی تعرض نرساند و بر مشی او در مقابل اجماع انکاری
نیاورد پس بظن قوی و علم عادی چنان مکشوف میگردد
که عمل برای و استدلال بقیاس در آن ازمنه بر وجهی نبوده
که علماء زمان واحد در قدح مرتکب آن همداستان گردند
و حال وی در حضرت داور دوران باز نمایند بلکه قیاس با سایر
مسائل اصولیه و مبانی احکام شرعیه همدوش بوده است محتملی
دیگر قوانین متنازع فیها بظاهر معذور مینموده تا اینجا ترجمهٔ کلام
صاحب فوائد بود در اعتذار ابن جنید و انطباق فعل او
بمحمل صحیح بعضی از متاخرین المتبحرین نیز ابن جنید را از عمل بقیاس بر وجهی که
قادح عقیدت او تواند شد مبرا داشته است بدو وجه یکی بهمان
تقریر شریف اجل بحر العلوم طباطبائی که حرمت قیاس از زمان
بمثابهٔ ضروریات مذهب چنانکه اینزمان است هنوز نرسیده بوده
و دیگر آنکه شاید ابن جنید بهر دو طریق هر دو فریق مشی مینموده

هم در استنباط احکام و استخراج فروع بر و تیره شیعه استدلال میکرده است و هم بر و تیره اهل سنت پس کسانی که در سیاقت احتجاج و اسلوب اجتهاد او امعان نظر نموده اند چنان توهم کرده اند که استدلالات او همه بر آئین اهل سنت است و فتاوی وی جمله بر قاعده قیاس آنگاه این حمل ها بر نص و کس از متقدمین فرقه اثنی عشریه معتضد داشته کی شیخ الطایفه در کتاب

عده که در طی مسئله عمل بخبر واحد بمناسبتی گفته ولما کان العمل با

لقیاس محظورًا فی الشریعه عندهم لم یعملوا به اصلا واذا شذ واحد منهم عمل به فی بعض المسائل علی وجه المحاجة لخصمه وان لم یکن اعتقاده ردوا قوله وانکروا علیه وتبرؤا من قوله

یعنی چون عمل بقیاس نزد شیعه در شریعت حرام بوده هیچگاه در مقام استدلال آنرا اعمال ننموده اند و چون یکی از ایشان تنها در برخی از مسائل بر سبیل محاجه خصم را بقیاس الزام میداد بر حالیکه خود معتقد آن استدلال نبود همه اصحاب از در استغراب سخن او حکایت میکردند و بر وی انکار می آوردند و از قولش برائت میجستند شیخ ابو علی این کلمات را با حتجاجات ابن جنید ناظر دانسته و روی عبارت عده را بمثل او اشارت گرفته و دیگر بنص سید سعید محمد بن مسعد آنحمل را معتضد ساخته است علامه حلی در کتاب ایضاح الاشتباه از روی خط آن سید بزرگوار اینکلام را در ستایش کتاب تهذیب الشیعه از مصنفات

ابن جنید نقل فرموده که نوشته بود وقع الیّ من هذا الکتاب مجلد واحد قد ذهب من اوله اوراق وهو کتاب النکاح فتصفحته ولمحت مضمونه فلم ار لاحد من هذه الطائفه کتابا اجود منه ولا ابلغ ولا احسن عبارة ولا ادق معنی وقد استوفی منه الفروع والاصول ذکر الخلاف فی المسائل وتحرّر ذلك واستدل بطریق الامامیه وطریق مخالفیهم وهذا الکتاب اذا امعن النظر فیه وحصلت معانیه وادیم الاطالة فیه علم قدره ومرتبته وحصل منه شیء کثیر لا یحصل من غیره

یعنی از کتاب تهذیب الشیعه جلدی بدست من افتاد که چند ورق از اول نداشت و آنکتاب نکاح از تهذیب بود پس آنرا صفحه بصفحه جستجوی کردم و مطالبش نیک نگریستم دیدم کتابیست که احدی از مصنفین شیعه بتحقیق از آن بهتر و بلفظ بلیغتر و بعبارت نیکوتر و بمعنی باریکتر نپرداخته اند حق استخراج احکام از ادله در آن استیفا نموده و در هر مسئله اقوال اجمله ذکر کرده و محرر ساخته و بر طریق استدلالات شیعه و سنی هر دو سخن رانده و اینکتاب هرگاه که کس در آن امعان نظر کند و مضامینش درست بدست آورد و مواظبت مطالعتش بدراز کشاند قدر آن معلوم گردد و منزلتش پیدا شود و بسی مطالب از مطاویش بچنگ آید که در غیر آن از کتب قوم هیچ مندرج نباشد علامه حلی خود نیز در ذیل اینکلام که از سید صفی الدین بن معد نقل فرموده میگوید

وقع الی من مصنفات هذا الشیخ المعظم الشان کتاب الاحمدی فی الفقه المحمدی وهو مختصر هذا الکتاب جید یدل علی فضل هذا الرجل وکماله وبلوغه الغایة القصوی فی الفقه وجودة نظره وانا ذکرت خلافه واقواله فی کتاب مختلف الشیعة فی احکام الشریعه

یعنی کتاب احمدی نیز از مصنفات ابن جنید که مختصر کتاب تهذیب اواست بدست من امد تصنیفی بود نیکو که بر فضل وکمال اینمرد و رسیدن وی بنهایت مراتب فقاهت وحسن نظر دلالت داشت من در کتاب مختلف که اقوال فقها را ذکر میکنم فتاوی ابن جنید را از اینکتاب نقل مینمایم الغرض براین وجه وجه مخالفت اکثر فقیه در مسئله عمل بقیاس با جمهور علماء شیعه قادح مقام علم وحسن معتقد وی نخواهد بود و هم براین تقریر اعتراض عالم ربانی محمد بن الحسن بن شهید ثانی رضی الله عنهما در حواشی رجال محدث استرآبادی بر علامه حلی در باب توثیق ابن جنید با وصف عمل وی بقیاس البته ساقط میگردد کما لایخفی چنانکه شیخ ابوعلی اصفهانی جامع منتهی المقال فی احوال الرجال استغراب اورا درینباب غریب شمرده بلکه طریق تجهیل آن شیخ جلیل سپرده میگوید واستغرب الشیخ محمد بن الشیخ حسن من العلامة فی توثیقه ایاه مع قوله بالقیاس وهو یوجب دخوله فی ربقة الفسق غریب جداً یوجب ادخاله فی ربقة الجهل

یعنی اینکه محمد بن حسن توثیق علامه را در حق ابن جنید غریب شمرده

بدین اندیشه که وی بقیاس عمل میکرده وقول بقیاس منافی عدالت وموجب فسق میباشد خود غریب است بلکه این سخن منافی مقام علم وموجب نسبت جهل خواهد بود ودر بعضی از کتب اصول وغیرها آمده که همانا ابن جنید در بدایت حال بقیاس استدلال میکرد وعاقبت از این عقیدت بازگشت وطریق عموم علماء خاصه پیش گرفت این سخن نیز یکی از محامل صحت توثیق وعدم تفسیق اواست ولی همینقدر دفع قدح خود از ابن جنید میتواند کرد نه رفع تهمت از مصنفات او ونیز از جمله کسانیکه برجوع ابن جنید از انرای تصریح کرده اند یکی ملا عبدالله تونی است در رساله وافیه ودیگر محقق قمی در قوانین الاصول که در تعریف قیاس میفرماید

وهی فی الاصطلاح اجراء حکم الاصل فی الفرع لجامع بینهما وهو حجة عند العلامة الأول فذهب الاصحاب کافة الا ابن الجنید من قدمائنا فی اول امره وبعض العامة الی حرمة العمل به

از شاگردان ابن جنید یکی ابوعبدالله محمد بن محمد بن نعمان المعروف بالمفید ودیگر ابوعبدالله احمد بن عبدون القزاز المشهور بابن الحاشر واز اینجا استنباط تقدم ابن عقیل طبقةً بر ابن جنید شده چرا ابن عقیل از مشایخ جعفر بن محمد بن قولویه میباشد وابن قولویه استاد مفید بوده است ومفید شاگرد ابن جنید وفات ابن جنید اسکافی بر نقل بحر العلوم از بعضی علماء در سال سیصد وهشتاد ویک هجری در شهر ری از دیار عراق عجم اتفاق افتاد محدث نیشابوری نیز بهمین تاریخ برمز شفا اشارت آورده است ولی جامع وصایت

لا یصار الی الفرع الا مع جامع بینهما ومع ذلک فیه ما فیه

میکوید والظاهر وقوع الوهم فی هذالتاریخ من تاریخ
الصدوق وان وفات ابن الجنید قبل ذلک کما امید

یعنی ظاهر آنست که این تاریخ بتاریخ وفات شیخ صدوق
که در آن سال و هم در آن بلد افتاده اشتباه شده باشد و ابن
جنید پیش از آن زمان در گذشته چنانکه برخی نیز اینچنین گفته اند
و کیفکان این مصنفات بشرح و ترتیبی که در کتاب منتهی المقال
ثبت افتاده از شیخ ابن جنید اسکافی است
کتاب تهذیب الشیعه لاحکام الشریعه کتب هذا الکتاب
کتاب الطهاره کتاب المسح علی الخفین کتاب المیاه
کتاب الاوانی کتاب الانجا والاستطاعه
کتاب الطهور کتاب ما ینقض الطهور کتاب ما ینجس
الثوب والبدن کتاب الغسل کتاب التیمم کتاب
طهر الحایض کتاب الصلوة ابواب هذا الکتاب کتاب
الاوقات کتاب الاذان و الاقامه کتاب لباس المصلی
کتاب استقبال القبله کتاب احکام الصلوة کتاب
عدد الفرض والتطوع کتاب اقامة الصلوة کتاب
الجمعه کتاب السهو کتاب قضاء الصلوة کتاب
صلوة السفر والسفینه کتاب صلوة العیدین کتاب صلوة
الکسوف کتاب صلوة الخوف کتاب صلوة الاستسقا
کتاب حکم تارک الصلوة کتاب احتضار المیت وغسله
کتاب الاکفان کتاب الجنایز کتاب الصلوة علی الجنایز

کتاب

کتاب القبور والنیاحه کتاب الزکوة والصدقه کتاب
معرفة الصدقات کتاب زکوة الفطره کتاب
الصیام کتاب زیادة الصلوة فی شهر رمضان کتاب
الاعتکاف کتاب الحج کتاب الاشربه کتاب
المآکل کتاب الاطعمه کتاب الذبایح کتاب
الصید کتاب الاضاحی کتاب القرعه کتاب
التخییر کتاب النکاح وما یحل منه وما یحرم کتاب الرضاع
کتاب الاولیاء کتاب الطلاق کتاب خطبة النساء
کتاب عشرة النسا کتاب العیب والتدلیس کتاب
نکاح اهل الذمه کتاب الاستبراء کتاب نفقات الازواج
کتاب احکام الطلاق کتاب رجعة النسا کتاب التخییر و
النشوز کتاب الایلاء کتاب الخلع کتاب الظهار
کتاب اللعان کتاب عدة الطلاقات کتاب عدة الوفاة
والسکنی والنفقة ومن احق بالولد کتب الایمان والنذور
والکفالات اربعه کتب کتاب الایمان واخواتها وما
یجری بین الناس منها کتاب النذور کتاب الکفارات
کتاب الوقف والحبس والصدقه کتاب السکنی والعمری
والطعمه کتاب الهبات والنحل کتاب الوصایا
کتاب العتق مفردا ومشترکا کتاب التدبیر کتاب
المکاتب وجنایاته کتاب الولاء کتب البیوع وما
یجری مجراها کتاب احکام البیوع کتاب الشرائط

فیها کتاب الایمان و الارباح کتاب الحیا و الاقراف
کتاب العیوب کتاب السلم کتاب الربا و الصرف
کتاب الشرکة و البضاعة کتاب الاجارة کتاب المزارعة
و المساقاة کتاب الغصب کتاب الشفعة کتاب
الرهون کتاب اللقیط و الضوال و الآبق کتاب
الودیعة کتاب العاریة کتاب امهات الاولاد کتاب الحدود
کتاب الوکالة کتاب الکفالة و الحوالة و الضمان
کتاب احکام السرقة کتاب حد الزنا کتاب القذف
کتاب احکام المحاربین کتاب المرتدین کتاب الساحر
و الساحرة کتاب المشترک فی الحدود کتاب الجنایات
کتاب القسامة کتاب الدیات کتاب القتل
کتاب جراح العمد کتب السیر کتاب الجهاد للمشرکین
کتاب الانفال و الغنایم کتاب الاسری و الجنود
کتاب السبق و الرمی کتاب الشهادات کتاب الصلح و
الهبات کتاب التدلیس کتاب الجحد
کتاب الدعاوی البینات کتاب دعاوی الولد و القافة
کتاب القرعة کتاب الاقرار و الانکار کتاب القسمة
کتاب القضاء و ادبه کتاب المواریث العول العصبة الرد
الصلب الکلالة ذو الارحام الوجه و المفردة الولاء میراث المعتق
بعضه میراث الزوجات کتاب التعیش و التکسب
کتاب احکام الارش کتاب الذخیرة لاهل البصیرة

کتاب

کتاب حدیث الشیعة کتاب الاحمدی للفقه المحمدی کتاب
النصرة لاحکام العترة و کان له نحو الفی مسئلة فی نحو الفین و خمسمائة
ورقة کتاب الایناس بائمة الناس کتاب کشف
التمویه و الالباس علی اغمار الشیعة فی امر القیاس کتاب
اظهار ما ستره اهل العناد من الروایة عن ائمة العترة فی امر
الاجتهاد و مسائل کثیرة جوابات سبکتکین العجمی و جوابات
معز الدولة کتب الکلام کتاب التحریر و التقریر
کتاب الالفة کتاب کشف الاسرار کتاب الاستیقان
کتاب تبصرة العارف و نقد الزائف کتاب الشهب
المحرقة للابالس المسترقة کتاب خلاص المبتدین من حیرة
المجادلین کتاب نور الیقین و نصرة العارفین کتاب
الفسخ علی من اجاز النسخ لما تم نفعه و جل شرعه کتاب
ازالة الران عن قلوب الاخوان کتاب ایضاح
خطأ من شنع علی الشیعة فی امر القرآن کتاب الظلامة
لفاطمة علیها السلام کتاب رسالة البشارة و النذارة
و الاستنفار الی الجهاد کتاب علم النجابة فی علم
الکتابة کتاب الترقی الی المراقی کتاب الوعظ
المشترک کتاب نشر طوبی کتاب المسح علی الخفین
کتاب مناسک الحج کتاب مفرد فی النکاح کتاب
مناسک الحج کتاب اللطیف کتاب اشکال
جملة المواریث کتاب فرض المسح علی الرجلین

کتاب زکوة العروض کتاب الحاسم الشنعة فی نکاح المتعة
کتاب الانتصاف من ذوی الانحراف عن مذاهب الاشراف
فی مواریث الاخلاف کتاب نقض ما نقضه الزجاجی
النیسابوری عن ابی محمد الفضل بن شاذان رحمه الله
مسئلة فی وجوب الغسل علی المرأة اذا انزلت ماءها
فی یقظة او نوم وله مسائل کثیره (انتهی) ما فی کتاب
منهج المقال من فهرست کتب ذلک
الفقیه المفضال نقلاً بصورته وحکایة بعبارته

ابن عباد رندی

ابن عباد رندی

از وجوه علماء مغرب است و از اعیان فقهاء اندلس اسم او محمد و کنیتش
ابوعبدالله بوده پسر ابراهیم بن عبدالله بن مالک بن ابراهیم بن محمد بن
مالک بن ابراهیم بن یحیی بن عباد صورت و معنی را فراهم داشته
شریعت را با طریقت توأم ساخته بوده است از اینجهت در کتب
تراجم رجال مغرب مین غالباً از وی به ابن عباد فقیه صوفی تعبیر
میکنند شرح اخبار او را جماعتی از مصنفین اندلسیین من الاجمال
والتفصیل ضبط نموده اند از انجمله است شیخ ابویحیی بن سکاک
و شیخ اجل احمد بن زروق و شیخ ابوزکریای سراج وابن
خطیب قسطنطنی و علامه مقری ابوزکریا میگوید هو شیخنا
الفقیه الخطیب البلیغ الخاشع الخاشی الامام العالم

المصنف السالک العارف المحقق الربانی ذو العلوم الباهرة
والمحاسن المتظاهرة سلیل الخطباء ونتیجة العلماء
ابوعبدالله محمد بن الشیخ الفقیه الواعظ الخطیب البلیغ
العلم الخطی الوجیه الحسیب الاصیل ابی اسحق ابراهیم بن
ابی بکر بن عباد کان حسن السمت طویل الصمت کثیر الوقار
والحیاء جمیل اللقاء حسن الخلق والخلق عالی الهمة
متواضعاً معظماً عند الخاصة والعامة انتهی میگوید
وی بتاریخ سال هفتصد و سی و سه در بلده رنده از مادر بزاد و بپاکی
و پارسائی برآمد و در هفت سالگی قرآن از بر کرد و پس بتحصیل علوم
رسمیه پرداخت فنون عربیت را خدمت خال خویش قاضی
عبدالله فریسی بخواند و کتاب حرف نافع را نزد خطیب علی بن ابی
الحسن رندی قرائت نمود و هم رساله استاد ابوالقاسم قشیری
بر وی عرضه داشت و جمل خونجی را در تلمسان و فاس از شریف علامه
ابی عبدالله حسنی فرا گرفت و همچنین بسیاری از مختصر فرعی ابن حاجب
و فصیح ثعلب و بعضی از صحیح مسلم را از فقیه فرزانه قاضی ابوعبدالله
مقری و موطأ امام مالک را از شیخ ابومحمد عبدالنور عمرانی و ارشاد
ابوالمعالی را با جمع کتاب اصلی ابن حاجب در سالهٔ عقیده او
از امام ابوعبدالله آبلی و بعضی از کتاب تهذیب را از حافظ ابوالحسن
صرصری و بسیاری از جمل زجاج و تسهیل ابن مالک را از استاد
احمد بن عبدالرحمن محاصی و بسیاری از تهذیب را از قاضی
الجماعه و خطیب الحضره محمد بن احمد قشتالی الی غیر ذلک من الکتب

والمشایخ ابو زکریا سراج آورده که ابن عباد چون از استفادت
وتدریس فراغت یافت ودر افادت وتدریس شروع کرد شهاب
قضاعی ورساله قشیری ومختصرین ابن حاجب وتسهیل ابن مالک
ومقامات حریری وفصیح ثعلب را چندان درس گفت وتکرار نمود
تا جمله این کتب را از بر کرد هر وقت که در یکی از آنها درس القا مینمود
بی حاجت مراجعت نسخه عبارت را همچنان از خارج میخواند وتحقیق
میفرمود من خود بسی نزد او بتحصیل علم وتکمیل نفس پرداخته ام
ودر علوم ظاهر وباطن از محضرش مستفید ومستفیض گردیده ام
ودر مراتب تصوف ومنازل سلوک بزیادت از وی بهره برده ام
از اشعار وخطب خویش بسیاری را از برای من انشاد فرمود ودر
مسائل چند رسائل چند در میان ما مترددگشت ومرا باجازت عام
در مصنفات ومرویاتش مجاز فرمود انتهی فاضل قسطنطینی گوید
پدر ابن عباد از فصحا خطبا وعظا بجا مغرب بود وابن عباد
خود با با بمجلس فقیه ابی عمران عبدوس حاضر میگشت ودر عداد
اکابر اصحاب ابن عاشر واعاظم تلامذه وی معدود میشد
در فن تصوف کلمات نیک دارد ودر آن ابواب چند کتاب نگاشته
مردم آنها را با سایر کتب تذکیر قرائت میکنند الحق در تحریر کلمات
مرشدان وثبت سخنان حکیمان ونگارش مواعظ فقر انگیز
وتعریف نصایح زهد انگیز قلم ابن عباد را احدی نتوانست
برگرفت وهیچکس ابداع مضامین بکر وتلفیق الفاظ رشیق چنو
نتوانست نمود یکی از تصانیف وی شرح کتاب حکم ابن عطاء الله

مرا در یکی از اسفار اتفاق رویت الکتاب وی او بر پشتش این شعر لطیف
مکتوب بود

لا یبلغ المرء فی اوطانه شرفا	حتی یکیل تراب الارض بالقدم

یعنی مرد در وطن خویش باسباب هیچگونه شرف نمیتواند رسید مگر آنگاه
که خاک روی زمین را با پیمانه گام بپیماید از جمله کلمات صوفیانه
ابن عباد است که در آن شرح بالخصوص آورده الاستیناس
بالناس من علامات الافلاس یعنی با مردم الفت و
انس گرفتن از دلائل نیازمندی و درویشی است وهم در آنجا گفته
من لازم الکون وبقی معتکفا علیه ولم تنفتح له طریق
الغیوب الملکوتیة ولا خلص له بسره الی فضاء
شهادة الوحدانیة فهو مسجون بمحیطاته ومحصور
فی هیکل ذاته یعنی هر که در خطه امکان قصد اقامت نماید
وهمت خویش بهمین نشأه کوتاه دارد واز عالم غیب روشنی
بر روی او گشاده نگردد وبفراخنای اقلیم وحدانیت پی نبرد
همانا در مطموره وجود خویش محبوس است ودر قلعه هیکل خود
محصور ابن عباد در لیالی میلاد که از اعظم اعیاد سلاطین
بلاد اندلس بود در حضرت سلطان بسماع می نشست ولی بالکره
لا بالاراده مقام اعتزال وترک اختلاط وی از ایشان بود که
من هیچ وقت ندیدم که با کسی در مجلسی نشسته باشد بهره هر کس از
وجود آن عالم عامل همین انحصار داشت که همان در جائی وراه
باوی توقف کند هر گاه که من از او در حق خویش دعا میطلبیدم

چندان شرم میگرفت که گونه شریفش سرخ میشد آنگاه دعا می‌گفت بیشتر تمتع وی از متاع دنیا بعطریات و بخورات اختصاص داشت لوازم مشاغل دنیوی خودرا انتظام نمیکرد چه نه زنی در حباله ازدواج کشید و نه کنیزی بملک یمین گرفت جامهای او بنهایت ژنده بود گاه بیرون آمدن لباسی سبز یا سفید بر دوش می افکند وآن کهنه‌ها درزیر آن پوشیده میساخت شاگردان ابن عباد همه از اخیار مردم مغرب زمین بودند شنیدم که یکی از ایشان چون بدست شیخ بزرگوار خویش ابن عباد توبه نمود و بشرف انتظام سلک اهل سلوک فائز گردید در وقت شکر این موهبت عظیم ده هزار دینار طلای مغربی فی سبیل الله تصدق کرد ابن عباد در این تاریخ که من خلاصه حال او را مینگارم امامت جامع قروئین از مدینه فاس را با خطابت آنجا ادا دارد و بیشتر قرائتش در صلوة جمعه سوره اذا جاء نصر الله است و غالب خطبه‌اش بر فراز منبر وعظ و تذکیر آری مثل او کسی که از علایق جهان دل و پای تعقیدات دنیا شکسته موعظت و تذکیر را میشاید و مردم را ترک جهان و زهد آن تکلف داشتن میزد خدای سبحانه حضرت مسیح علی نبینا و علیه السلام را بروایت امام غزالی چنین وحی فرستاد که یا عیسی عظ نفسک فان اتعظت فعظ الناس والا فاستحی منی یعنی ای عیسی نخست خویشتن را پند ده پس اگر خود سخن خود پذیرفتی مردم را نیز وعظ فرمای و گرنه از من آزرم کن احمد زروق درشان ابن عباد میگوید که او

درشهر سلا صحبت افضل اهل آن زمان من حیث العلم والعمل احمد بن عاشر را ادراک نمود و از توجه خاطر و شمول نظر آن بزرگوار آثاری در حال او پدید آمد که بهیچکس پوشیده نیست و چون ابن عاشر ازین سرای سپنج درگذشت ابن عباد بشهر فاس عبور داد و در آنجا بمنصب پیشوائی و خطیبی جامع قروئین فارسید کتابهای او شاهد حال و دلیل کمال وی میباشند حکم ابن عطاء الله را استدعاء ابو زکریا یحیی السراج که از خواص اصحاب وی بود شرح فرمود بیشتر رسالهایش نیز بطلب ابو زکریا یحیی و ابو الربیع سلیمان بن عمر پرداخته‌اند این دو بیت آتی است که درشان او نازل گشته

ومن علمه ان لیس یدعی بعالم	ومن فقره ان لا یری یشتکی الفقرا
ومن حاله ان غاب شاهد حاله	فلا یدعی وصلا ولا یشتکی هجرا

یعنی از آثار دانش او است که کس دانشورش نمیخواند و از شئون درویشی شکایت نمی آرد و از شواهد حال او است که یکباره از خود غایب شده نه وصالی ادعا مینماید و نه از هجرانی شکوه میکند وقتی کتابی درباب امامت دیدم بنام تحقیق العلامه فی احکام الامامه از استاد خویش شیخ قوری مصنف الکتاب را پرسیدم و او جمع کتب ابن عباد و ضبط احوال او عنایتی عجیب داشت گفت همانا آن مجموع از تصانیف سیدی ابراهیم است پدر ابن عباد که بگاه آبادی قصبه خطیب آنجا بود خطبهای عظیم الفصاحه و نشآت حسن الموقع بدست است ابو یحیی سکاک در ذکر حال

شیخ ابن عباد رندی شرحی میراند آنگاه میگوید وعلی الجمله
فهو واحد عصره بالمغرب ذکر لی عن قطب المعقول
بالمغرب والمشرق الابلی انه کان یشیر الیه فی حال
قرائتی علیه اعنی الشیخ ابن عباد ویقول ان هنالك
علماً جما لایوجد عند مشاهیر اهل ذلك الوقت الا
انه کان لایتکلم رضی الله عنه وشهد له المقطوعین
بولایتهم بالتقدم واقروا له بالشیخوخة وترکوا به
کسیدی سلیمان الباذعی وسیدی محمد المصمودی
وسیدی سلیمان بن یوسف بن عمر الانفاسی وامثالهم
وکان شیخنا الحجة الورع احمد بن عاشر یشید بذکره
ویقدمه علی سائر اصحابه ویامرهم بالاخذ عنه و
الانتفاع به والتسلیم له ویقول ابن عباد امة واحدة

یعنی ابن عباد بعهد خویش یگانه مغرب بود شنیدم که فاضل ابلی
بگاهیکه در حضرت ابن عباد درس میخواند بجانب استاد همی اشارت
میکرد ومیگفت براستی که آنجا بسی دانشها است که نزد مشهورین
اهل این زمان یافت نشود ولی ابن عباد پیوسته خاموش بود
وسخن نمیکرد که مراتب علمش بروز نماید مشایخ مذکورین که بالقطع
همگان از اولیاء الله بوده اند در حق ابن عباد بتقدم اذعان فرموده اند
استادش ابن عاشر پیوسته تعریف او میکرد و بر دیگر یارانش
مقدم میداشت وجمله را باستفادت وانتفاع از وی امر مینمود
وبا وی سر تسلیم سپردن میفرمود ومیگفت ابن عباد خود تنها امتی است

یعنی

یعنی او نظیر اویس قرن است که در حق او رسیده یبعث یوم القیامة
امة واحدة هم ابن سکاک میگوید از خصایص احوال این شیخ بزرگوار
یکی آن بود که اطفال خورد سالها بهمه ضعف مدارك وقلت مشاعر
در محبت او غلوی غریب میکردند چندانکه او را از آباء وامهات
خویش بیشتر دوست میداشتند بگاه نماز از محلات کنار وکنبهای
دور انبوه میگشتند وانتظار خروج ابن عباد میبردند همینکه برون
میآمد بیکبار ازدحام میکردند وبتقبیل دست شیخ تبرك ویمنت
میجستند وهکذا ملوك آن زمان هم براو ازدحام مینمودند
ودر حضرت وی خضوع ومذلت اظهار میکردند واو بر ایشان عنایتی
نمیفرمود و بر کوچکی هیچ بزرگ باك نمیداشت (انتهی) از کرامات
ابن عباد یکی در کتاب نفح الطیب من غصن الاندلس الرطیب مسطور است
میگوید شیخ ابومسعود هراس گفت روزی در صحن جامع قرویین
بقرائت اشتغال داشتم نوبتیان شریعت بانگ اذان برداشته
بودند ناگاه شیخ ابن عباد را دیدم که از درب خانه خویش برآمد
وبسان طایر در هوا پریدن گرفت ودر آنحال گوئی بچهار زانو
نشسته بود پس بهمان صفت برزمینی که در حوالی صومعه با سنگ
فرش کرده بودند وارد گردید من از دنبال او بشتافتم دیدم
در کنار محراب ایستاده است ونماز میگذارد گویند ابوزکریا یحیی
السراج که از خاصان اصحاب ابن عباد بود او را از مقام ابو حامد
غزالی سؤال کرد گفت هو فوق الفقهاء واقل من الصوفیة
یعنی درجه غزالی برزخی است مابین فقاهت وتصوف در فراز

فقها و نشیب صوفیه واقفشده از فاضل وانشریسی حکایت است که
گفت ابن عباد در حضوص مظلمه نزد ابن درید ه والی میانجیگری
کرد واو نپذیرفت چون روز جمعه رسید و سلطان ابوالعباس
برای نماز بجامع قروین رفت شیخ ایشکلم در میان فقرات
خطبه آورد که من الامور المستحسنه ان لا یبقی الوالی
یعنی از امور یکه سلطنت را در دفع ستم از رعیت نیکو است یکی
آنکه والی خطا تا یکسال منصوب نماند قاضی ابو سعید سلوی گفته
که من بر دیوار جامع قروین این حسنه بخط ابن عباد دیدم
که بانگشت نوشته بود ایتها النفس الیه اذهبی
محبتا المشهور من مذهبی مفضض التغزله نقطه
من عنبر فی خده المذهب ایا أسنی الکوکب من جبه
طلوعه شمسا من المغرب | یعنی ای دل از دنبال دوست برو
که من آئین عشقبازی او بیاشم و برادندانی است سیکون خال
از عنبر که برگونه زر نمونش نشسته مرا از تو به شیفتگی وی آن یا یوس
کرد که خود از طلوع آفتاب و پیش از سمت مغرب بظهور رقابت
یقین کردم ابو سعید سلوی که راوی اینقصه است گوید مرا از
قرائت آنخط این اشکال پدید ارگشت که ابن عباد را مقام بالاتر
از آنست که بتغزل و تشبیب تفوه کند و از عشقبازی و صفت خط
و خال دم زند پس روزی شیخ ابو القاسم ماصیرفی را دیدم و آن
اشکال را او تقریر کردم گفت | مقاملک عندی اعلی من
ان تستشکل مثل هذا هذه اوصاف ولی الله القائم بامر الله

المهدی یعنی منزلت تو بعقیدت من والاتر از آنست که چنین امر را
مشکل شماری همانا صاحب این شعر را منظور ذکر اوصاف صاحب
عصر ولی خدا حضرت قائم علیه السلام است راوی گوید از این
نکته خورسند شدم و ابو القاسم را سپاس گفتم جامع نفح الطیب
مینویسد رایت بخط الوانشریسی اثر هذه الحکایة عن
الشیخ نظر لما احتوت علیه من تعبیر الحسن وقد رد الشیخ
وودعوا علی من هذا یعنی بخط وانشریسی دیدم که از دنبال
اینقصه چنین نوشته بود که من میگویم در صحت این حکایات از شیخ
ابن عباد تامل است چه آن اشعار بر صریح عشقبازی و غزل سرائی
اشعار دارد و با حمل بر اراده شمائل حضرت مهدی عجل الله فرجه
تنافی صریح میرساند و زهد ابن عباد بالاتر از اینها است
گویند این ابیات نیز بخط شیخ ابو عبد الله بن عباد دیده شده
که همانا بترتیب منازل سلوک و مقامات سیر اشارت است

الحزم قبل العزم فاحزم واعزم | واذا استبان لک الصواب فصمم
واستعمل الرفق الذی هو مکسب | ذکر القلوب وجد واجمل واحلم
واحرس وسر واشجع وصل واعدل وانصف وادع واحفظ وادم
واذا وعدت فشد ما تقوی علی | انجازه واذا اصطنعت فتمم

یعنی نخست حزم و هوشیاری باید آنگاه عزم و آهنگ کاری پس اول
حازم باش پس عازم و چون راه صواب بر تو نمودار گشت مصمم آن راه
شو و در طی طریق نیز شرط مدارا بگذار که فراموشی از دلها بردن و ذکر یاد
آوردن را مدارا توان کسب کرد و بجد باش و سیرت ستوده کن و بردبار

یا قصه قانتی فی حضر هذه الحکایة

نامی و پاس بکش و راه بسیار رو و دلیر شو و به پیوند و نیکوئی کن و فراخی
و راستی بورز و داد ده و حق بگذار و مرتبه نگاهدار و مهر بکار بر
و اگر نوید دهی بچیزی ده که از عهدهٔ وفای آن بتوانی برآمد و چون
نیکی نمائی بانجام رسان آورده‌اند ابن عباد از پس آنکه پانزده
سال متوالی در شهر فاس بامامت و خطابت بگذرانید بعد از
نماز عصر روز جمعه چهارم رجب سال هفتصد و نود و دو بدان بلده در
گذشت گویند در حال احتضار سر در کنار ابوالقاسم صیرفی نهاد و
تلاوت آیة الکرسی آغاز کرد ولی از نام الحی القیوم نگذشت و همی گفت
یا الله یا حی یا قیوم حاضران احتضار وی هرچند تلقین مابعد آن خواستند
ابن عباد از تکرار آن اسمار مبارک نایستاد تا نزدیک نزع این
شعر بگفت و جان بداد که

ما عوّدونی احبائی مقاطعة — بل عوّدونی اذا قاطعتهم وصلوا

یعنی مرا دوستان من بهجران و گسستن عادت ندادند بلکه همین آموختند
که هر وقت من از ایشان بگسیختم ایشان به پیوستند پس تغسیل و تکفین
شیخ پرداختند و مردم آنشهر ازدحام عام نمودند چنانکه نزدیک
بود در حمل نعش او جنازه درهم شکنند ابوزکریا یحیی سراج گفته ولم ار

جنازة احفل و لا اکثر خلقا منها و رثاه الناس بقصائد کثیرة

یعنی من هیچ مشایعتی بدان اهتمام و ازدحام ندیدم که حمل دهند
و مردم در مرثیت شیخ قصیده‌های بسیار سرودند دیگری گفته که ابن
عباد در محلی که بنام کدیة البارطل معروفست در داخل دروازه
مشهور بباب الفتوح بخاک سپردند و او حکم ابن عطاء الله را بخز شرح

در هشتصد بیت از بحر رجز نیز بنظم کشید و چند رساله کبری و صغری نیز
یادگار گذاشت علامه مقری میگوید ابن عباد را بمغرب خطبی مدون
و مواعظی مجموع است که مردم غالبا آنها را دارند و آنچه از آن خطب
بمیلاد پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم مخصوص است در حضرت
سلطان بقصد تبرک میخوانند و همچنین در مجامع عامه و مواسم
معهود مانند اول رجب و شعبان و نیمه آن و بیست و هفتم آنها و شهر
رمضان و من در سال هزار و ده در شهر مراکش محروسه در جشن
میلاد نبوی صلی الله علیه و آله که سلطان مبرور شریف احمد المنصور
بالله حسنی رحمه الله بزم تشکیل داده بود حضور داشتم آنجا یکی
از خطب میلادیه شیخ ابن عباد را دیدم و تفصیل عنایات آن مجلس و
تکلفات عظیم آنرا که سلطان مبذول داشته بود در کتاب خود
که بنام روضة الآس العاطرة الانفاس فی ذکر من لقیته من اعلام
الحضرتین مراکش و فاس موسوم است ایراد نموده‌ام و هم چند
قصیدهٔ بارع و موشحات بدیع در صفت آن محفل مبارک در آن
تالیف نگار داده‌ام و قبر شیخ ابن عباد را که روانش شاد باد بکرات
در شهر فاس زیارت کرده‌ام و آن مزار نزد مردم آن بلد چنانست
که مزار امام شافعی نزد اهل مصر و از منتهای ایزد تعالی یکی بر من آنست
که مرا سعادت قیام مقام ابن عباد ارزانی داشت خطابت و امامت
جامع قرویین بضمیمت افتاد بدان سرزمین روزی فرمود و بحسب حال
چند ماه در آن مناصب بسر بردم آنگاه بسمت بلاد مشرق عزیمت
ارتحال تصمیم دادم

شیخ ابو الحسن ششتری

نامش علی و پدرش عبد الله و انتسابش به نمیر است مقری گوید
وی عروس فقها و امام متجردین بوده اصل وی از مردم قریه
ششتر است که در وادی آش از ملک اندلس واقع میباشد سر حلقه
عرفای خرقه پوش و سر سلسله صوفیان نمد فروش بشمار رفته
دایره عرفان گذشتگان و قبه آسمان زهاد از اقطاب بود در تجوید
قراءات قرآنی و قرائت آیات ربانی و معرفت معانی کلمات
الهی جدی وافر و جهدی کامل بکار برده و بوستان علم را با جویبار
عمل شاداب داشت و گلشن عرفان بنهر بصیرت سیراب میکرد
پس بگرد آفاق بگردید و در محضر مشایخ استفادات بسیار نمود از
قید علایق تجرد گرفت و بکمند وحدت بسته شد و در پس زاویه
عبادت اقامت کرد قاضی ابو العباس غبرینی در عنوان درایه
در حق ابو الحسن گوید الفقیه الصوفی من الطلبة المحصلین
والفقراء المنقطعین له علم بالحکمة و معرفة بطریق الصوفیة
و تقدم فی النظم والنثر علی طریقة التحقیق واشعاره وموشحاته
الغایة فی الانطباع اخذ عن القاضی محی الدین محمد بن
ابراهیم بن الحسن سراقة الانصاری الشاطبی وغیره من
اصحاب السهروردی صاحب عوارف المعارف واجتمع
بالنجم بن ابراهیم الدمشقی سنة خمسین وستمائة وخدم
ابا محمد بن سبعین وتلمذ له حاصل معنی آنکه شیخ ابو الحسن
فقیهی بوده بکسوت صوفیان و طلبه بلباس محصلان و درویشی

بزی منقطعان او را بعلم حکمت و دانش طریقه صوفیان بصیرتی بود
در میدان نظم و نثر بر طریق تحقیق داشته اشعار و موشحاتش در
مذاق جان بنهایت مطبوع است از قاضی محی الدین انصاری
و بعضی اصحاب سهروردی اخذ نموده در سال ششصد و پنجاه با نجم
دمشقی ملاقات کرد چندی در خدمت ابن سبعین فرش تلمذ
بگسترد گویند ابن سبعین بسن از شیخ ابو الحسن کهتر و بقدر مهتر بود
و لیکن ابو الحسن در سلک متابعین وی بشمار میرفت و تکیه سلوکش
بدانچیز بوده که ابن سبعین داشته کار ارادت بجائی کشید که در سلک
منظومات و مکالمات خود را عبد ابن سبعین میخواند علامه مقری
گوید زمانی که ابو الحسن در طلب مشایخ می گشت ابن سبعین را
ملاقات نمود ابن سبعین با وی گفت ان کنت ترید الجنة فسر
الی ابی مدین وان کنت ترید رب الجنة فهلم الی یعنی اگر
نعیم بهشت خواهی بجانب ابی مدین قدم نه هرگاه پروردگار
جنت خواهی بسوی من بشتاب پس از وفات ابن سبعین ریاست
و امامت درویشان مجرد بوی اختصاص یافت و آسیای
عرفان بوجود آن قطب گردش یافت پیوسته در اسفار زیاده
از چهارصد نفر با وی همقدم بودند و بر حسب ترتیب بوظایف
خدمت قیام میکردند وقتی در یکی از اسفار در بیابانی عبور
میدادند یکنفر از اصحاب وی بقید اسیری گرفتار شد یکبار
درویشان شنیدند که شیخ همی گوید السنا ما احمد
از وی سؤال شد این احمد که در این بیابان تو اش خوانی

خوانی کیست گفت کسی است که فردا بدیدن جمالش انشاء الله
مسرور گردید چون صبح روز دیگر شد ایشان نیز ببلد قابس در
آمدند در اول دخول بلد آنمرد اسیر را ملاقات نمودند شیخ گفت
که اینست برادر شما که من خواندم مقری گوید در قابس در رباط
صبح چون فرود آمدند شیخ ابو اسحق زرناتی با جمیع مریدان
برسم زیارت بروی درآمدند اتفاقا در حین ورود وی شیخ ابو عبد الله
صنهاجی نیز با تمامت اصحاب خود محض زیارت درآمدند شیخ
ابو الحسن در آن هنگام بخارج مدینه رفته بود تا دمی با خویش
خلوت سازد واردین برای درک ملاقاتش در انتظار بودند
که شیخ برهیأتی بس متفکر و متغیر داخل رباط شده و اصلین را
سلام گفت و بر فقراء روی نمود در حالتی که رشته مروارید
اشک بر صفحه خدش همی فرو میریخت پس گفت مدادی برای
من مهیا سازید مداد پیش روی وی برزمین نهادند لوحی بدست
گرفته آهی عالمسوز از جگر برآورده ابیاتی بر آن صفحه بنوشت
که اینچند شعر از جمله آنهاست

یا قلب واصرف عنک وهم البقاء	وخل عن سرب حمی حاجر
ما السرب والبان وما لعلع	ما الخیف ما ظبی بنی عامر
جمال من ستمته د اشو	ما حاجة العاقل بالدائر

یعنی ای قلب خیال بودن و بقای دنیا از خود صرف کن و خویش
از چریدن قورقگاه حاجر رهائی ده این مکانها که نام برده شد
چکاره است آیه مرآت جمال آنکس که نام بری بزنگ اندوده مانا

عاقلان عاقبت بین را با غافلان خود بین چه حاجت است آورده اند
در آن اوان که شیخ ابو الحسن در بجایه مسکن داشت مردی از مردم
آنجا که اورا ابو الحسن علال میگفتند بروی درآمد و ابو الحسن مردی بود
بامانت و دیانت معروف چون بر شیخ نظر انداخته دید با یکی
از علماء مذاکرت کند آنمرد را از ایراد علم و محاضرت زیاده
مستحسن افتاد شیخوخیت و تقدیمش بر صفحه خاطر نگاشت و آن اعتقاد
در قلب جای داد پس بخاطر گرفت که مبلغ بیست دینار از مال خود محض
تقرب الهی ایثار فقرا کند و ماکولی برای ایشان فراهم سازد
چون جمیع آنها که اراده کرده بود مهیا ساخت خواست که درمیانه
ایشان تقسیم نماید نصفی بایشان عطا کرده نیمه دیگر بگذارد تا آنکه
شیخ اراده انصراف کند بدیشان ایثار نماید تا آنکه فقرا از ادای
باشد شب در خواب حضرت رسول صلی الله علیه و آله را رویت
کرد در حالی که ابوبکر و علی نیز با وی بودند آنمرد گوید چون آنحال
مشاهدت نمودم از شوق بسوی آنحضرت رفتم گفتم یا رسول الله
خدارا برای من بخوان بجانب ابوبکر نظر افکنده فرمود یا ابابکر
اعطه یعنی ای ابوبکر چیزی بوی ده دیدم ابوبکر را غیفی بدست
پس آن کرده نان بدو نیم نمود نیمی بمن داده از خواب بیدار
شدم از شدت آنوجد اهل و عیال خویش بیدار ساخته تمامت
شب را بیدار بودم و همه را بعبادت بپایان بردم همینکه سپیده
صبح بدمید تیغ خورشید از نیام مشرق ظاهر گشت بنزد شیخ
ابو الحسن برفت و بعضی از طعام و آن نیمه نقود که ذخیره کرده بود

برده بشیخ تسلیم نمود شیخ گفت یا ابا الحسن بنزدیک من آی نزدیک شد گفت هر گاه مال تسلیم نموده بودی هر آینه رغیف تمام بر گرفته بودی بالجمله دیوان اشعارش مشهور است و از جملهٔ ابیات وی اینها است

اقد تهت عجبا بالتجرد والفقر	فلم اندرج تحت الزمان ولا الدهر
وجائت لقلبی نفحة قدسیة	فغبت بها عن عالم الخلق والامر
طویت بساط الکون والطی نشره	وما القصد الا الترک للطی والنشر
وغمضت عین القلب غیر مطلق	فالفیتنی من ذاک الملقب بالغیر
وصلت لمن لم تنفصل عنه لحظة	ونزهت من اعنی عن الوصل والهجر
وما الوصف الا دونه غیر اننی	ارید به التشبیب عن بعض ما ادری
وذلک مثل الصور ایقظ نائما	فاصبر ام اجل عن ضابط الحصر
فقلت له الاسماء تبغی بیانه	فکانت له الالفاظ سترا علی ستر

حاصل معنی آنکه براستی که بواسطهٔ تجرد و درویشی عجب نموده شوریده و شیدا شدم نه در تحت محیط زمان گنجیدم و نه در حیز امکان نفحهٔ از نفحات قدس بر قلبم فرود آمده از عالم خلق و امر بدان جهت غایب شدم بساط کون در پیچیدم همانا آن پیچیدن عین پراکندگی است مرا قصدی جز واگذاشتن طی و نشر نیست چشم دل از تمامت اشیا پوشیدم پس یافتم آنکس را که بلفظ غیری ملقب است بدانکس واصل شدم که لحظهٔ از او جدائی نگیرم از آلایش خود مبرا شدم هیچ وصفی نیست مگر آنکه از مدح وی پست تر است از بعضی معلومات خود ارادت تشبیب نمودم و این خود مانند

آوازیست که خوابیده را بیدار سازد پس اموری بیند که وصف آن از حد حصر و شمار بیرون باشد با او گفتم که هر اسمی طالب بیان اوست پس الفاظ بران مطلب مستور پرده ایست بر روی پرده و دیگر زهدیات وی بسیار است گویند ابو الحسن چون از شام بساحل دمیاط رخت میکشود بمرض قبلا بود پس بقریهٔ در ساحل دریای روم فرود آمد پرسید این قریه را نام چیست یکی گفت طینه شیخ گفت حنت الطینة الی الطینة یعنی طینت اصلیه مرا بدین تربت کشید پس وصیت کرد که او را در مقابر دمیاط مدفون کنند برای آنکه آن قریه بمیان بیابانی واقع بوده شهری نزدیکتر از دمیاط بدان مکان نبود پس در سه شنبه هفدهم شهر صفر از سال ششصد و شصت و هشت هجری قالب عنصری را درهم شکست و مرغ روح از بند علایق رها نمود فقرا جثه وی را بر اکتاف و اعناق خود بجانب دمیاط حمل دادند و در مقابر آنجا بجله قبرستان نمودند برخی از مصنفات وی بدین تفصیل است کتاب عروة الوثقی در بیان سنن و احصای علوم و این کتاب مشتمل است بر تمامت آنچه را که بر مسلمین واجب است از عقاید و عملیات از آغاز تکلیف تا پایان عمر کتاب المقالید الوجودیه فی اسرار الصوفیة رسالة القدسیة فی توحید العامة والخاصة مراتب الایمانیة والاسلامیة والاحسانیة

رسالهٔ عملیه

ابو الخطاب بن دحیه

نامش عمر پسر حسین بن علی بن محمد بن فرح بن خلف از کبار حفاظ و
محدثین و اعلام ثقات و معتمدین است اصلش از مردم بلنسیهٔ
اندلس و مذهبش در فروع بطریق اهل ظاهر بوده بنا بر روایت
علامه مقری در ذیقعده سال پانصد و چهل و هفت و یا هشت هجری
شمع جمالش از ظلمتکدهٔ رحم ظاهر گشت در مدارج علمی و مقامات
دانش برتبهٔ کمال رسید در توصیف کمالاتش کلمات بسیار است
جمال الدین سیوطی گوید کان من اعیان العلماء و مشاهیر
الفضلاء متقنا لعلم الحدیث و ما یتعلق به عارفا
بالنحو و اللغة و ایام العرب و اشعارها یعنی ابو الخطاب
ابن دحیه از بزرگان اهل علم و مشهورین دانشمندان بوده پایهٔ علم
حدیث و متعلقات آن محکم نموده در فنون نحو و لغت و اشعار و ایام
عرب بصیرت و خبرت داشته مقری گوید کان من احفظ اهل
زمانه باللغة حتی صار حوشی اللغة عنده مستعملا غالبا
و لا یحفظ الانسان من اللغة حوشیها الا و ذلک اضعاف
اضعاف محفوظه من مستعملها یعنی ابو الخطاب بن دحیه کلبی از
تمامت مردم زمان خود لغت را حافظ تر بود و مقدار حفظش بجائی
کشید که لغات وحشیه در غالب اوقات بنزدش مستعمل بود و انسان
از لغات غیر در خزانهٔ خاطر محفوظ ندارد مگر چندین برابر آن از
لغات مانوس محفوظ داشته باشد همانا خدای عالم از قصد وی
آگاه تر است که شاید خواسته تا خود را بنوعی متفرد دارد و بدان جهت

از تمامت مردم تقدم و اشتهار گیرد چنانکه جماعتی از اد بار را
رسم چنانست که طریق واضح ترک کنند و راه دیگر پیش گیرند چرا
که اگر بر طریق ظاهر مشی نمایند مانند یکی از آحاد ناس باشند
محتمل که ابو الخطاب نیز بنهج ایشان سلوک نموده باشد بالجمله
برای تحصیل علوم بگرد ملک آسیا بگردش آمده در مغرب و مصر و شام
و عراق عرب و خراسان و عراق عجم برای طلب حدیث
و اخذ روایات بگشت در ملک اندلس از ابن بشکوال و ابن زرقون
و جمعی دیگر استماع حدیث کرده در بغداد از ابن جوزی و در
اصفهان از ابو جعفر صیدلانی و غیر او معجم طبرانی بیاموخت
در نیشابور از ابو سعید صفار و منصور بن فراوی و مؤید طوسی
اخذ فوائد کرد و کتب ممتاز و اصول معتبر تحصیل کرد و بدانها حدیث و افادت
نمود از بزرگان علما معدود گشت دو بار بمنصب قضا متولی
شد و بر کرسی حکومت ارتقا جسته از آن منصب عالی روی بتافت در
سال پانصد و نود و پنج هجری در تونس بر عرشهٔ تدریس نشست
پس قصد ادای مناسک حج در خاطر وی جلوه نمود بدان فوز
عظیم رسید بعد از آن رخت بجانب مشرق بست در اصفهان
و نیشابور از جماعتی اخذ و کتابت حدیث کرد بسوی مصر عود داد
ملک عادل چون صیت اشتهار او را باندازهٔ تبحرش استماع کرده بود
وی را برای تادیب ملک کامل گرامی فرزند خود برگزید در قاهره سکنی
گرفت بدان سبب معاش دنیاوی زیاده یافت و از زخارف این
سرای سپنج بسیار فراهم آورد در نزد ملک کامل و یرا قدر همی لا گرفت

وآن سلطان کامل اقبالی عظیم بجانب وی داشت و جودش با خیر
همعنان میدانست و بشخص ابو الخطاب تبرک مینمود مقری گوید
که ملک کامل چندان در احترام وی میکوشید که اگر از جای برخواستی
کفش بر مقابل او بر زمین نهادی فاضل مقریزی گوید ملک کامل
باستماع احادیث نبوی زیاده مایل و مسرور بود و بدین جهت ابو الخطاب
ابن دحیه نزد وی تقدم گرفته بود محض خاطر او در قاهره بین
القصرین برای ابو الخطاب بنای کاملیه گذاشت و او را شیخ و رئیس
انذار حدیث نمود تا نشر احادیث رسول کند گویند ابن دحیه در ابتدای
حال زمان ابو عبد الله بن تومرت در بجایه توطن جست و از آنجا [illegible]
آورد صاحب عنوان الدرایه گوید وی در زمان دولت بنی
ایوب بجانب مشرق رفت و مراتب شأنش نزد ایشان
بالا گرفت و قرب منزلت یافت برای امتحان و اختبار میزان
دانش وی مجلسی فراهم نمودند و علما را حاضر ساختند تا از در
مباحثت با او سخن کنند چون لختی حرف بمیان آمد تمامت
ایشان بر تقدم وی اقرار آوردند و هم اعتراف نمودند که
ابو الخطاب را در ضبط و اتقان و فهم حدیث از جمیع ایشان
اولویت است از در آزمایش احادیثی باسانیدی ذکر نموده متون آنها
تغییر دادند ابو الخطاب با خاطر نقاد متون منحوله حدیث ها را
نموده ایشان را از آن تغییرات خبر داد پس احادیث را با متون اصلیه
نقل کرد آورده اند هر وقت اسم خود خواستی بنویسد بدینگونه
رقم میداد ابن دحیه و دحیه الکلبی است که جبریل و جبرائیل بوی تشبیه شدند

پس تمامت سیزده لغت یا زیاده که در لفظ جبریل ذکر شده مینوشت بعد
از آنها مینگاشت جبرئیل آن کسی است که از جانب آنکه آسمان و زمین
بنا فد تکلم نماید پیوسته ابن دحیه بدین خصوصیت و مزیت از همه
اهل علم انفراد و امتیاز حاصل مینمود رسائل و مخاطبات مغلق
داشت و اشعار رائق و این ابیات در مدح ملک کامل سروده

بقیت لعبد جده دحیة الذی — یشابه جبریل له و یضارع
وجدته الزهراء بنت محمد — علیه السلام الدائم المتتابع
ولا عدمت منک الممالک مالکا — یقرب للآمال ما هو شاسع
ومنک عیون للمهمات یقظ — وعنک عیون الحادثات هواجع

یعنی خدایت برای آن بنده باقی دارد که جدش دحیه کلبی آنچنانی است که جبرئیل
شبیه او است و جده اش زهرای بنت پیغمبر است که درود دائم
بر او فرود آید برای وجود شخص تو این ممالک وسیع از مالکی فاقد مباد
که آرزوهای بعید و آمال دور برای محتاجان نزدیک سازد
از جانب تو عیون و دیده بانها است برای انجام مهمات
که پیوسته بیدارند و از خوف تو چشمهای حوادث بخواب رود
و هم در مدح ملک کامل گفته

لذوی النهی والفهم سر حکومة — قد صار فیها کاهن و منجم
فاقصد مرادک حیث سرت مظفرا — والله یکلأ والکواکب نوم
ولیهنک الشهر السعید لصومه — وتفوز فیه بالصواب وتغنم

یعنی خردمندان و صاحبان فهم را اسرار حکمرانیت که کاهنان
و منجمان در فهم آن متحیر شدند پس بجانب مراد خویش گرای

که بهر طرف بهمت عزم برشتنی طغرا بی خدایت نگاهبانی کند و کواکب افلاک را چشم در خوابست این ماه مبارک تو را بروزه گرفتن تهنیت آورد و تو خود بغنائم صواب فائز شوی گویند در سال ششصد و چهار که متوجه خراسان بود در وقت ورودش بملک اربل کتاب التنویر فی مولد السراج المنیر را تالیف نمود چون ملک اربل مظفر الدین کوکبری را در آنعهد رسم آن بود که در تعظیم ماه ربیع الاول و روز میلاد حضرت رسول زیاده میکوشید ابن دحیه برای تهنیت آنعید سعید کتاب مزبور را بایشان برد و در حضور سلطان خود آنکتاب قرائت کرد و قصیده بس مطول انشاد نمود سلطان ویرا باعطای مبلغ هزار دینار بنواخت بالجمله شب سه‌شنبه چهاردهم شهر ربیع الاول در وقت طلوع فجر از سال ششصد و سی سه از هجرت در قاهره از دنیا درگذشت در دامنه کوه معظم زیر خاک مدفون شد و بقیه کتب و مؤلفات وی بتفصیل است

کتاب علم المشهور فی فضائل الایام و الشهور

کتاب آیات البینات فی ذکر ما فی اعضاء الرسول من المعجزات

کتاب شرح اسما النبی کتاب النبراس فی اخبار خلفاء بنی العباس کتاب اعلام المبین فی المفاضلة

بین اهل

الصفین

ضبط بقیه در شرح حال ابن مواطیر ابو الخطاب شده است

ابو العلا احمد بن عبدالله بن سلیمان التنوخی المعری اللغوی الادیب الشاعر

نه خود منفرداً بحلیه فضل آراسته بود بلکه اجداد و پدر و اعمام و برادرش از سابقین و لاحقین در سمط علما منتظم و قضاوت معره همواره در قبضه اختیار ایشان مسلم بود در روز جمعه بیست هفتم ربیع الاول سنه سیصد و شصت و سه هجری هنگام غروب آفتاب بعرصه ولادت قدم نهاد و در سال سیم یا چهارم بمرض آبله مبتلا شده در سواد دیده ویمنایش جاحظ عارض گشت و هم چشم چپش از شور جدری نابینا شد خود گوید که از اصناف الوان جز سرخی نشناسم چه در سن صبی که از آن مرض علیل بستر بودم جامه که در تن داشتم بصبغ عصفر رنگین بود با قتضای آنکه ماده مرض بود همواره بدان جامه نظر میدوختم آن رنگ در خاطرم جای گرفته چنانکه توانم تصور نمود و چون چند سال از عمر وی بگذشت و در فرحیت خاطر و سلامت ذوق تبت کمال باقیه بتهنید در الفاظ کم بست شاعری فحل و سخنوری ماهر شد علوم عربیه و ادبیه را در معره نزد پدر تحصیل نمود و از آنجا بجانب حلب رخت بربست و در محضر محمد بن عبدالله بن سعد آنچه تحصیل کرده بود برتبه تکمیل برسانید آنگاه بصوب دار السلام تصمیم عزم نمود وارد بغداد شد در آنجا روزگاری بافاده و استفاده بگذرانید گویند مدرس ابو الحسین علی بن عیسی الربعی النحوی را اختیار کرد بدان مدرس در آمد و چون ابو الحسین را نظر بروی افتاد بانگ بر آورد که نابینا جانب بالا گراید ویرا آن سخن بد آمد و برنجید و از آن محضر خارج شد و پس از آنجا قدم ننهاد و بمدرس عبدالله بن حسین بصری حاضر شده علم احادیث را از او فرا گرفت و ابو القاسم علی بن المحسن التنوخی و خطیب ابوزکریای تبریزی و محمد بن احمد بن فوزجه بروجردی و خلقی دیگر از او بیاموختند بالجمله پس از زمانی در علوم عربیت و مراتب ادبیت و انواع معقول و اصناف منقول مجموعه گردید و در آداب شعر و دقایق بدیع بر اقران و اتراب فایق آمد و چون صیت کمالات و فضایل علم الهدی سید مرتضی

کفته علم ... با ابن ... [illegible]

بسامع وی رسیده بود روزی بمجلس شریف که سید المجالس بود قدم نهاد و چون
نابینا بود کسی پای او را لگد کرد و او را از آن صدمت زحمتی رسیده برآشفت و گفت
این سگ کیست ابو العلا گفت این نام را آن کس شایسته باشد که سگ را بهفتاد
اسم نداند چون شریف این کلام شنید او را بخواند و نزد خود نشانید و ابواب عطوفت بروی
گشوده و طریق امتحان سلوک داشت از فضایل آن اعجوبه عصر در تعجب شد سپس همواره
در مجلس شریف حاضر شده و در نزد او مکانی عظیم یافت چنانکه در عداد شعرای مجلس شریف
گویند ابو العلا دیوان متنبی را شرحی جامع و نافع آورده و آن را معجز احمد نامیده و پیوسته
گفتی که گویا متنبی از دیده دور من را دیده و در این شعر مرا منظور داشته که گوید

انا الذي نظر الاعمى الى ادبي	واسمعت كلماتي من به صمم

از آن روی که علو شأن متنبی غلوی تمام داشت اتفاقا روزی در مجلس مرتضی متنبی شاعر
ذکری رفت شریف در معایب و نقایص او زیاده سخن براند ابو العلا را ناخوش آمده
بتعصب و حمایت برخاسته گفت ای سید مولای من اگر متنبی را هیچ شعر نبودی جز
قصیده که مطلعش این است لكِ يا منازلُ في القلوب منازلُ هر آینه در فضل و شرافت
او کفایت کردی شریف از حمایت و جسارت در غضب شد غلامان را امر نمود تا او را
زدند و پایش گرفته کشان کشانش از مجلس بیرون بردند حاضران از آن همه خشم [illegible]
فرمود متنبی را اشعار فریده غرا و قصاید بسیار است غرض آن کور از انتخاب
این قصیده تعریض بوده چه در آن قصیده فریده این شعر مندرج است

واذا اتتك مذمتي من ناقصٍ	فهي الشهادة لي باني كاملُ

حاصل معنی آنکه هر ناقص از معایب و مثالب من سخن براند آن نقیصه جوی بکمال من خود شاهد
عادل و گواه صادق است پس حاضران از آن فرط کاوت و فطانت بدیده تعجب [illegible]
و نیز آورده‌اند که روزی با شریف در حد وی سارق معارضت کرد و این شعر انشاد نمود

يدٌ بخمس مئين عسجدٍ وُديت	ما بالها قُطعت في ربع دينارِ
تناقضٌ ما لنا الا السكوت له	وان نعوذ بمولانا من النارِ

یعنی دستی را که خدای تعالی دیت او را پانصد دینار مقرر فرموده و از مروت دور است که چون
ربع دیناری ببرد حاکم آن را ببرد یک شیئی را گاهی پانصد دینار بها خواهند و گاهی
ربع دینار قیمت نهند این حکم متناقض و از فتوای خرد دور است شریف در جواب آن دو بیت گفت

عز الامانة اغلاها وارخصها	ذل الخيانة فافهم حكمة الباري

یعنی چون دست انسانی عزت امانت منظور دارد بهای آن گران بود و چون ذلت خیانت
درافتد قیمتش نازل و پست شود و هم مردی از اهل مجلس شریف این بیت در جواب انشاد کرد

هناك مظلومة غالت بقيمتها	وههنا ظلمت هانت على الباري

وبرخی آن معنی را بنثر ادا کرده و گفته‌اند لما كانت امينة كانت ثمينة فلما خانت هانت

یعنی چون دست را امانت باشد عزیز و گران بها بود چون خیانت نمود ذلیل و کم
قیمت شود و در نظر مرتبه او پست و خوار گردد و نیز او را با شریف مرتضی در مراتب
توحید و قدم عالم مکالمات و معارضاتی است که از مخافت اطناب از آن در گذشتیم
و اطلاع را بمطالعت کتاب احتجاج طبرسی حوالت کردیم بالجمله مدت یکسال و هفت ماه
در دار السلام بغداد اقامت نمود و از آنجا بمعره که موطن مألوفش بود عزیمت کرد در عرض
راه فضایل شریف را جویا شدند این دو بیت انشاد نمود

يا سائلي عنه لما جئت تسأله	الا هو الرجل العاري من العارِ
لو جئته لرأيت الناس في رجلٍ	والدهر في ساعةٍ والارض في دارِ

یعنی ای کسی که مرا از حالات شریف پرسید و بیان آن شرح دهم وی مردیست که از کسوت
ننگ و عار برهنه است هرگاه او را ملاقات کنی عالمی را در یک شخص و دهر را در یک ساعت
و اقطار زمین را در یک خانه دریافته و چون معره محل اقامت را اختیار

عزلت و انزوا پیشه کرد و اوقات شبانه روز بتالیف و تصنیف میگذرانید و طلاب علوم بجهت
اکتساب معالی شد رحال کرده بحضرتش فوج فوج می آمدند ابو الحسن شاعر مصیصی گوید در شهر
معره مرا با نابینائی درک صحبت اتفاق افتاد بحری دیدم ذخار با طبعی سحار در تمام فنون
چندان احاطت داشت که اساتید فن افاداتش غنیمت میشمردند و از افاضاتش بهرها
میبردند در بازی نرد رندی بود یگانه و در علم شطرنج حریفی فرزانه
و همواره از علت کوری مسرت آغاز مینمود و پیوسته آن علت را نعمت شمرده شکرانه
دهان باز داشت گفت مرا از نابینائی همان سپاس گذاریست که بینایان را از بینائی
و در آن شهر لوای اشتهار برافراخت بدان مثابه که از صیت فضایل خویش اطراف عالم
و اقطار ارض را مملو نمود بزرگان ملت و اعیان دولت از ارتباطش خواستار و بصحابتش
مشتاق بودند و همواره از علما و وزرا و دار الخلافه او را رسایل و ذرایع در رسیدی
و چون همواره در خانه خود متفرد و دیده اش از ابصار ممنوع بود از این روی خود را رهین المحبسین نام
نهاد چه خود پیوسته اسیر منزل و گرفتار عمی بود زمانی که در معره اقامت داشت از فرط اشتغال
و قدرت ضبط وی نوادر و حکایاتی آورده اند چنانکه خطیب ابو زکریای تبریزی که از تلامذه
اوست گوید روزی در مسجد معره در مجلس افاداتش حاضر بودم و مدتی دو سال بود
که از اهالی دیار خود دیاری ندیده و پیوسته ورود قاصد و نیل مقصود را منتظر بودم ناگاه
مردی که با من همسامان و همسایه بود در رسید زیاده مسرور شدم از مسرت ابتهاجم بپرسید
گفتم مرا با این جوان در بلد و سامان مشارکت است و در منازل و بیوت مجاورت
گفت هان برخیز تا از یار و دیار خود نشانی یابی و از کار و روزگار خویش بوی
باز گوئی گفتم مرا افادات سعادت قرین زیاده از آن حظ دهد که دیدن یکنفر
از اهل سامان خود لاجرم تا افاضات بانجام نرسد با وی سخن آغاز نکنم ابو العلا
گفت در این مکان بانتظار نشسته برخیزم تا گردی و هرچه گفتید تمام بیاد گیرم نزد آن جوان رفتم

سوالها کردم جوابها شنیدم و باز گشتم از من بپرسید که این سخنان از چه زبان بود
گفتم این خود لغت ترکانست گفت اگرچه معانی را نیافتم ولی الفاظ را ضبط کردم
و آن جمله را بالفاظها بلهجتی باز گفت و از آن قدرت ضبط و سرعت حفظ مرا زیاده حیرت دست داد
با وجود آنهمه کمالات همواره از ناملایم ایام دلخون بود چنانچه این اشعار هر دو مدعا را ثابت کند

إذا وصف الطائيّ بالبخل مادر ٭ وعيّر قسّاً بالفهاهة باقل
وقال السها للشمس أنت خفيّة ٭ وقال الدجى للصبح لونك حائل
وطاولت الأرض السماء سفاهة ٭ وفاخرت الشهب الحصى والجنادل
فيا موت زر إنّ الحياة ذميمة ٭ ويا نفس جدّي إنّ دهرك هازل

یعنی هرگاه مادر که در لئامت ضرب المثل است حاتم را بخل نسبت دهد و باقل که در فهاهت مشهور است قس بن ساعده را سرزنش کند و ستاره سها که بغایت
پنهانیست آفتاب را بخفا ملامت نماید و تاریکی شب سپیدی صبح را تیرگی خواند و زمین بر آسمان از روی جهالت تطاول گشاید و کهها و سنگها بر ستارگان
فخر کنند ای مرگ بیا آورده اند که ابو الطیب طاهر بن عبد الله طبری ابیات ذیل را بطریق معما پرداخته نزد ابو العلاء فرستاد

وما ذات درٍّ لا يحلّ لحالب ٭ تناوله واللحم منها محلّل
لمن شاء في الحالين حيّاً وميّتاً ٭ ومن رام شرب الدرّ فهو مضلّل
إذا طعنت في السنّ فاللحم طيّب ٭ وآكله عند الجميع معقّل
وخرفانها للأكل فيه كزازة ٭ فما لحصيف الرأي فيهنّ مأكل
وما يجتني معناه إلّا مبرّز ٭ عليم بأسرار العلوم محصّل

حاصل معنی آنکه کدام جسم نامی صاحب روحی است که شیرش دوشندگان احرام است
در هر حال چه هنگامی که خود بحلیه حیات آراسته یا آنکه از زیور زندگانی عاطل باشد گوشت
آنرا مباح شمارند ولی چون از خورد سالی بسالخوردی گراید گوشت او نیکو و پاکیزه شود
و هر کس تناول کند از هوش و دانش بی نصیب گردد و چون در ابتدای نشو و نما آن ادکام(؟)
گذارند ها نزاد هم کشد اینک فاش گویم در بوستان فضل از نهال این معما انگس(؟) بوآمد میوه
مقصود چیند که خود مانند گلستانی بالوان فضایل و از ازهار کمالات مزین و آراسته باشد
ابو العلا مقصود و منظور را باندک تامل ادراک کرده ابیات چند شعر را در جواب سروده نزد وی فرستاد

جوابان عن هذا السؤال كلاهما ⁂ صوابٌ وبعض القائلين مضلَّل

فمن ظنّه كرماً فليس بكاذبٍ ⁂ ومن ظنّه نخلاً فليس بجاهل

لحومهما الأعناب والرطب الذي ⁂ هو الحلّ والدرّ الرحيق المسلسل

ولكن ثمار النخل وهي غضيضة ⁂ تمرّ وغضّ الكرم يجنى ويؤكل

يكلّفني القاضي الجليل مسائلاً ⁂ هي النجم قدراً بل أعزّ وأطول

ولو لم أجب عنها لكنت بجهلها ⁂ جديراً ولكن من يودّك مقبل

حاصل معنی آنکه این لغز و معما را دو جواب صواب است هرآنکس منظور را بوته انگور پنداشته حکمش صائب و در ظن خود صادق است و هرکس نخل انگاشته او نیز بشاهراه علم نزدیک و از طریق جهالت دور است چه گوشت رز و نخل که مباح باشند انگور و رطب است شیر آنها که حرام و ممنوع است شراب سیال خوش گوار است لیکن ثمر را با این مضامین مناسبت بیشتر است چه غوره را گزازت نباشد و چون در دهان گذارند باعث انقباض شود قاضی جلیل القدر مرا مسائلی درانداخته که در علو منزلت مانند ستارگانند بلکه بر ستارگان هم برتری و تفوق دارند و هرگاه نتوانم از آن معما پرده بردارم از آنکه ناشایست ولی دوستی تو اکسیری است که هر نادانرا جوهر علم دهد و هر بیخبر را خردمند کند

مردمانرا درباب اعتقاد او اقاویل و حکایات بسیار است بعضی آورده‌اند که الحاد و زندقه داشته برخی نوشته‌اند اصول مذهبش با شک و ریب آمیخته بود قومی گویند در اوایل حال سوء عقیدت داشته و در اواخر عمر بشرف توبه و انابه فائز گردیده گروهی گویند که در تمام عمر بشرع شریف و دین حنیف آراسته و از فساد عقیدت پیراسته بود و جمیع کلمات و اشعاری که بر فساد مشرب و انحراف مذهبش دلالت کند از نتایج طبع و خیال دیگران است که از حسد بهم بافته و انشاء آنها را بوی نسبت داده‌اند و هر یک را بر اثبات مدعای خود شواهد و دلائل است کسانی که ملحدش دانسته‌اند مانند ذهبی و تفتازانی گویند

اشعاریکه بالاتفاق از نتایج افکار اوست بر صدق مدعی دلیلی ساطع و برهانی قاطع است چنانکه گوید

إذا ما ذكرنا آدماً وفعاله ⁂ وتزويجه بنتيه لابنيه في الخنا

علمنا بأن الناس من نسل فاجرٍ ⁂ وأن جميع الخلق من عنصر الزنا

یعنی هرگاه از آدم ابوالبشر یاد کنیم که دو دختر خود را در قید ازدواج پسران خویش بیاورد ما را معلوم و محقق شود که تمام مردم از نژاد فاجری باشند و اصل ایشان از زنا بوجود آمده قاضی ابومحمد یمنی آن دو شعر ناصواب را بدین دو بیت نغز جواب آورده

لعمرك أما فيك فالقول صادقٌ ⁂ ويكذب في الباقين من شطّ أو دنا

كذلك إقرار الفتى لازمٌ له ⁂ وفي غيره لغوٌ كذا جاء شرعنا

یعنی سوگند با جان تو که آنچه گوئی در حق خودت عین صواب و درباره دیگران خطا و عنت چه در شرع نبوی اقرار مقر در حق خود مقبول و درباره دیگران مردود است و هم ابوالعلا گفته

هفت الحنيفة والنصارى ما اهتدت ⁂ ويهود حارت والمجوس مضلّله

إثنان أهل الأرض ذو عقلٍ بلا ⁂ دينٍ وآخر ديّن لا عقل له

یعنی پیروان شرع انور و تابعان دین حنیف اقدام ایشان از طریق صواب لغزیده و براه خطا منعطف شده‌اند و طائفه نصاری صراط مستقیم هدایت از دست داده در وادی ضلالت و غوایت قدم نهاده‌اند و گروه مجوس در غرقاب فکرت و در ورطه حیرت فرومانده ساحل نجات نشناسند و فرقه یهود از طریق قویم و منهاج مستقیم منحرف و در تیه گمراهی سرگشته و حیران مانده‌اند هرکس که بر ساحت غبرا خیمه اقامت افراشت با نظر تدقیق از این دو گروه بیرون نباشند شطری آنانند که بحلیه دین متحلی و از زیور عقل عاطل مانده‌اند و نیمی آن کسانند که بزیور دین آراسته و از حلیه عقل تهی دست شده و از فضائل

اخیسکتی از این اشعار او را جواب گفته گوید

الدین اخذنه وتارک له رجلان اهل الارض قلت فهل	لم یخف رشدها وغیها یا شیخ سوء انت ایهما

یعنی هرکس بحبل المتین دین معتصم شود و باعروة الوثقی شریعت از دست ننهد طریق نجات و راه هلاک ایشان کسی پوشیده نخواهد بود ای شیخ گمراه باندیش تو خود با حصر عقلی مردمانرا از دو صنف بیرون ندانی هان بگو تا بدانم تو خود در کدام سلک خواهی بود

و هم انچند شعر از اشعار اوست

وما حجی الی احجار بیت اذا رجع الحکیم الی حجاه	کؤوس الخمر تشرب فی ذراها تهاون بالشرایع وازدراها

یعنی چگونه مناسک حج را اقامت دارم و بجانب سنگهای خانه روی آورم و حال آنکه در بتخانه بزم عشرت فراهم آورند و حول وحوش الاشهاد جامهای شراب نوشند در وقتی که حکیم دانشمند عقل خود را حاکم کند و داور خواهد بنیان شرایع است بیند و همه را از دست بنهد

و هم او گفته

قلتم لنا صانع قدیم ثم زعمتم بلا زمان هذا کلام له خبیء	قلنا صدقتم کذا نقول ولا مکان الا فقولوا معناه لیست لنا عقول

یعنی گوئید که ما را صانعی قدیم باشد گوئیم که این سخن عین صوابست و ما نیز در این عقیدت شراکت است پس پنداشته اید که از زمان و مکان منزه و مبراست خوشتر آنکه بگوئید که این سخن در پرده خفا چنان محجوبست که عقول ما را الکشف آن حجاب دسترس نباشد مؤید این قول آنکه یاقوت حموی گوید که در مذهب اسلام قدمی استوار نداشت و سرش با اعتقادات براهمه آلوده بود گوشت حیوانات تناول نمیکرد چهل و پنج سال معتقد نبود در تمام چهل و پنج سال زندگانی نمود حیوانی ذبح ننمود چنانکه از اشعار علی بن همام که در مرثیتش گفته

و در محل خود ذکر میشود مکشوف کردد کسی وی گفت چون گوشت حیوانات نخوری گفت مرا بر احوال ایشان رقت اید گفت پس چگوئی در سباع زیرا که غذای ایشان جز لحوم حیوانات نباشد اگر گوئی ایشانرا خالقی هست و بر حسب اشاره و اجازه خالق بعضی ماکول بعضی شوند همانا تو خود بدینها از خالق و صانع مهربانتر نباشی و اگر طبایع را مؤثر دانی و گوئی آن طعمه جوئی بر حسب اقتضای طبیعت است پس طبیعتی که بر حسب عقیده تو مؤثر مصنوعات است و در صناعت آنها اینهمه حکمت بکار برده البته در این گونه احکام از تو حاذق تر و داناتر است ونیز معاضد این دعوی آنکه قاضی ابو یوسف عبد السلام قزوینی گفته روزی ابو العلا بمن گفت ای قاضی هرگز احدی را هجو نیاورده ام گفتم در غیر انبیا چنانست که گوئی آنگاه رنگش متغیر شد و گفت در میان مردمان جز تو از کسی نترسم و نیز آورده اند که روزی قاضی بروی در آمد از سخنان زشت و طعنهای وی دم با او در میان آورد ابو العلا بر آشفت و گفت مرا چه ربط با مردمان و مردمانرا با من چه کار است من واگذارده ام برای ایشان دنیای ایشان را قاضی گفت و نیز آخرت ایشانرا ابو العلا گفت ای قاضی و آخرت ایشانرا و این کلام مکرر مینمود و از شیخ تقی الدین حکایت شده که در حق ابو العلا میگفت در دین حنیف اعتقاد ثابت جازم و رای قائم و راسخ نداشت صلاح الدین صفدی گفته چون همه آرای مختلفه و اقوال متفرقه مردم را در باره او بنظر دقت بنگری همانا رای صواب قول حق آن باشد که او را در دین حنیف با شک و ریب دانسته اند چه تناقض در کلام او بسیار است چنانکه گفته

خلق الناس للبقاء فضلت انما ینقلون من دار اعمال	امة یحسبونهم للنفاد الی دار شقوة او رشاد

یعنی مردم برای هستی جاودانی خلق شده اند گروهی که پندارند مردمان را فنائی خواهد بود براینه از طریقه عقل مستقیم دور افتاده اند پیوسته از عالمی بعالمی انتقال جویند

چنانکه هر گاه از این عالم رخت بر بندند بعالمی دیگر که سرای جاودانی و دار جزاست بار گشایند
و با آنکه خود آن دو بیت سروده اند و شعر را که سراپا آنهاست نقض دارد نیز میگوید

ضحکنا وکان الضحک منا سفاهة	وحق لسکان البسیطة ان یبکوا
یحطمنا الایام حتی کاننا	زجاج ولکن لا یعاد لنا سبک

یعنی خندیدیم و خنده ما از روی سفاهت بود چه ساکنان خطه غبرا باید بر حال خود گریستند
زیرا که روزگار اجزاء وجود ما را درهم میشکند بدان شبابه که گویا شیشه باشیم که خرد شده باشد
لیکن شیشه بسبک اولی عود کند و ما را صورت اولی حاصل نگردد   گویند وقتی بطرابلس
رفت و در آنجا خزانه از کتب موقوفه بود و چند بمطالعه آنها اشتغال جست و از علوم
حظی وافر یافت و از آنجا بلاذقیه گذر کرد در آنجا راهبی بود که باقاویل فلاسفه اطلاع کامل
داشت نزد او استفادت کرد از آن وی را در اعتقاد تزلزل و ترددی پدید گشت و اشعار
شبهت آمیز میسرود چنانکه ذکر کردیم

سلفی گفته مرا گمان آنست که در اوایل حال فساد عقیده داشته بعد از آن بتوفیقات الهیه سال
حالش گردید بسعادت توبه و انابه فائز شد امارات و علاماتی که بر صدق دعوی دلالت
کند و کلماتی از اتقام تعیین آورد و روایاتی که اصحاب سیر در این باب آورده اند چنانچه
خطیب حامد از قاضی ابو الفتح حکایت کند زمانی که ابو العلاء باقتضای حسب و طبع در معره
اقامت داشت من از پی تحصیل علوم و تکمیل فنون التزام خدمتش اختیار کردم و همواره
محض نیل مقصود با وی مخالطت داشتم وقتی درک خدمتش را عزیمت کردم و در سرای
او در آمدم در حالتیکه او مرا نمیدید و من می شنیدم که این اشعار را با تضرع و ابتهال
بر زبان میراند

کم غودرت غادة کعاب	وعمرت امها العجوز
احرزها الوالدان خوفا	والقبر حرز لها حریز

یجوز

یجوزان تبطئ المنایا	والخلد فی الدهر لا یجوز

یعنی چه بسیار دختر دوشیزه نار پستان سیمین ببی که عجوزه دنیا او را بخاک سپرد و مادرش
چندان زندگانی نمود که پیر و فرتوت شد پدر و مادرش از بیم مکاره ایام همواره
او را در حرز حراست خود نگهبان بودند و اینک تنگنای لحد او را حصن حصین شده است
قلم تقدیر بر لوح قضا چنین نگاشته است که هر نفس شربت مرگ چشد اگر چند روزی
در این سرای فانی دیر تر زیست کند عاقبت از مرگ گریزی ندارد و هیچکس در این عالم جاودان
نماند قاضی گوید بعد از آن از سوز دل چنان آهی برکشید که مرا بر حال وی رقت آمد
و این آیه را تلاوت کرد

اِنَّ فی ذلِکَ لَآیةً لِمَن خافَ عَذابَ الآخِرَةِ ذلِکَ یَومٌ مَجموعٌ لَهُ النّاسُ وَ ذلِکَ
یَومٌ مَشهودٌ وَما نُؤَخِّرُهُ اِلّا لِاَجَلٍ مَعدودٍ یَومَ یَأتِ لا تَکَلَّمُ نَفسٌ اِلّا بِاِذنِهِ فَمِنهُم
شَقِیٌّ وَسَعیدٌ

آنگاه گریه و ناله آغاز کرد و صیحه برکشید و خود را بر زمین افکند از هوش برفت بعد از چندی
سر از خاک برداشت و غبار از صورت بزدود و گفت سُبحانَ مَن تَکَلَّمَ بِهذا
فی القِدَمِ سُبحانَ مَن هذا کَلامُهُ

و من مدتی در حالت او سیر مینمودم آنگاه بروی سلام کردم بعد از رد سلام گفت
چه وقت باین خانه در آمده گفتم اینک بخدمت رسیدم   ای سید و مولای من از جبینت
آثار غیظ و خشم ظاهر و هویداست   گفت آیاتی چند از سخنان
پروردگار تلاوت نمودم بر من یاد اثر کرد از آن وی حالم دگرگون شده
قاضی گوید پس از مشاهده آن حالت بر من روشن گشت که عقیدتی درست و طریقی پسندیده
دارد و چنان در اعتقاد و دین خود ثابت و جازم است که اصلا شک و ریب در او
راه نیافته و شیخ کمال الدین درباره او غلوی تمام داشته و گفته

جَوْهَرَةٌ جَاءَتْ إِلَى الْوُجُودِ وَذَهَبَتْ یعنی همانا دری قیمتی بود که از صدف وجود بر آمد و در جگر عدم پنهان شد ابن العدیم را کتابی است رفع التجری علی المعری نام نهاده و در آن آورده است که ابو العلا را اعتقادی صحیح و درست بود و از شوائب شک و ریب منزه و مبرا بوده و هر شعر که بر فساد طریقش آورده اند محض افترا و تهمت محض است ارباب حسد از راه عناد و لجاج از خود اشعاری قبیح بوی نسبت داده اند چنانچه انچه شعر که بالا از نتایج طبع اوست بر این معنی شاهد صادق و برهان قاطع است گوید

حَاوَلَ إِهْوَانِي قَوْمٌ فَمَا وَاجَهْتُهُمْ إِلَّا بِإِهْوَانِ
وَقَوَّلُونِي بِمَقَالَاتِهِمْ فَغَيَّرُوا نِيَّةَ إِخْوَانِي
لَوِ اسْتَطَاعُوا لَوَشَوْا بِي إِلَى الْمِرِّيخِ فِي الشُّهْبِ وَكِيوَانِ

حاصل معنی آنکه گروهی پی ایذا و اهانت من افتادند پس با ایشان برابر نشدم جز آنکه بخواری من کمر بستند از عقاید باطله و مقالات فاسده خود بر من تهمت نهاده و صفای باطن موافق مرا بکدورت نفاق آلوده کردند بالجمله در هر جا دست رس داشتند در اهانت و آزار من پا نهادند و اگر ایشان را بر آسمان راهی بودی هر آینه بمریخ و کیوان از من سعایت میکردند و اشعاری که بر حسن طویت او اشعار دارد بسیار است چنانکه خود گوید

لَا أَطْلُبُ الْأَرْزَاقَ وَالْمَوْلَى يُفِيضُ عَلَيَّ رِزْقِي إِنْ أُعْطَ بَعْضَ الْقُوتِ أَعْلَمُ أَنَّ ذَلِكَ فَوْقَ حَقِّي

یعنی مرا چه افتاده که در پی تحصیل رزق باشم با آنکه خواجه روزی عبد را میرساند و من بیقین دانم که خدای مهربان هر چه عطا کند زیاده از استحقاق من بوده و هم در کتب معتبره کلماتی بنظر رسیده که بر صفای مشرب او دلالت کند چنانکه مجلسی در کتاب بحار الانوار از ابو یوسف قزوینی حکایت کند که روزی ابو العلا میان جمعی از شعرای قزوین آمدم خامس آل عبا را مرثیه نگفته ای تو هم در مراثی آنحضرت شعری سروده باشی گفت چند شعر که

رَأْسُ ابْنِ بِنْتِ مُحَمَّدٍ وَوَصِيِّهِ لِلْمُسْلِمِينَ عَلَى قَنَاةٍ يُرْفَعُ
وَالْمُسْلِمُونَ بِمَنْظَرٍ وَبِمَسْمَعٍ لَا جَازِعٌ مِنْهُمْ وَلَا مُتَوَجِّعُ
أَيْقَظْتَ أَجْفَانًا وَكُنْتَ لَهَا كَرًى وَأَنَمْتَ عَيْنًا لَمْ تَكُنْ بِكَ تَهْجَعُ
كَحَلَتْ بِمَنْظَرِكَ الْعُيُونُ عَمَايَةً وَأَصَمَّ نَعْيُكَ كُلَّ أُذْنٍ تَسْمَعُ
مَا رَوْضَةٌ إِلَّا تَمَنَّتْ أَنَّهَا لَكَ مَضْجَعٌ وَلِخَطِّ قَبْرِكَ مَوْضِعُ

حاصل معنی آنکه سر مقدس جگر گوشه بتول عذرا و فرزند سید الاوصیا را بر نیزه بلند کردند و کسانی که بر خود نام مسلمانی نهاده اند آن سر مقدس را می بینند و ناله عزیش میشنوند و هیچ کس را در ماتم ایشان جزع و فزعی نیست دیدگانی که در پناه حمایت تو همواره در خواب ناز بودند با خواب الفت نمیگیرند و چشمهائی که از سطوت و حشمت تو با خواب آشنا نبود اینک بخواب استراحت رفته اند هر چشم که بر آن سر مقدس افتاد کوری را کحل بصر کرد و هر گوش که آن فسانه را شنید ناشنوا گردید چون ابو العلا آن اشعار استماع نمود گفت مرا نیز در ماتم آنحضرت اشعاری است از آنها این یک شعر را بروی بخواند

مَسَحَ الرَّسُولُ جَبِينَهُ فَلَهُ بَرِيقٌ فِي الْخُدُودِ أَبَوَاهُ مِنْ عُلْيَا قُرَيْشٍ جَدُّهُ خَيْرُ الْجُدُودِ

یعنی آنحضرت تابندگی و درخشندگی که در جبین مبارکش مشاهدت کنی از آن است که دست مبارک نبوی بر آن جبین مبارک مکرر سوده شده پدر و مادرش در قبیله قریش قدم بجائی نهاده اند که بالاتر از آن متصور نشود و جد امجدش از هر جدی برتر و بالاتر است گویند ابو العلا با حصول امانی و آمال رسم قناعت پیشه کرد و طریق زهد پیش گرفت دامن همت را از آن والاتر دید که از حطام دنیوی غبار آن نشیند و علو طبع را از آن بالاتر دانسته که بایز خارف پست ناچیز علاقه گیرد و از الوان ماکولات بعدس اکتفا نمودی و از ملبوسات و فروش بپشمینه و نمد اقتصار جستی و از حلویات و فواکه بانجیر قناعت داشتی گویند وقتی مستنصر علوی صاحب مصر آنچه از ذخایر و نفایس

و اموال مخصوصه خود در بیت المال داشت مرا و بذل کرد اصلا قبول ننمود بالجمله زمانی
که در معره بود مریض شد و چون سه روز از ابتدای مرضش بگذشت شدت تب و حدت مرض
تزاید گرفت و پیوسته گروهی از خویشاوندان و بنی اعمام و یاران بالینش حاضر بودند
در روز سیم ایشان گفت اینک مدّ دوات و قلم حاضر سازید مطالبی چند میگویم رقم کنید الجاب
المسوله حاضر کردند پس لب بسخن گشود و بعضی خرافات و خرافات بر زبان اند
ابو محمد عبد الله التنوخی گفت این ترهات بر اختلاط عقل و اختلال حواس دلالت کند
چنان دانم که اینک دم و اپسین ساعت اجل موعود در رسد مرغ روحش دم فرو بندد
و بال بگشاید آنگاه بر پای خواست کسان و یارانش را تعزیت گفت و تسلیت داد
و از مجلس برفت و فردا که روز چهارم مرض و دوم یا سیم یا سیزدهم ربیع الاول
سال چهارصد و چهل و نه هجری بود در عهد خلافت القائم بامر الله عباسی وفات یافت
و در فضائی که با منازل خویشاوندانش قرب جوار داشت بخاک رفت

و حسب الوصیت این بیت را بر قبرش ثبت نمودند	هذا جناه ابی علی
و ما جنیت علی احد	یعنی وجود من خود جنایتی بود از پدرم بر من و من جنایت

بر کسی نیاشد و این کلام مبنی بر اعتقاد حکماست چه ایشان را عقیده آنست که ایجاد
ولد و اخراج او باین عالم جنایتی است بر او زیرا که او را در معرض آفات و حوادث
در آورده و نیز دلالت کند که او را اولاد و اعقاب نبوده سلفی گوید از ابو الکرام
که مردی ثقه بود شنیدم می گفت صد و هشتاد شاعر بر مزار ابو العلا گرد آمدند
در یک هفته دویست ختم قرآن برای او بهدیه فرستادند ابو زکریا گوید هشتاد و چهار
شاعر او را مرثیه گفته اند از جمله ایشان علی بن همام است که او را قصیده مرثیه گفته
اینچند شعر از آن ایراد کردیم

ان کنت لم ترق الدماء زهادة	فلقد ارقت الیوم من عینی دما

برت

سیرت ذکرک فی البلاد کانه	مسک فسامعة یضمخ او فما
وادی الحجیج اذا اراد دعا له	ذکراک اخرج فدیة من احرما

یعنی هر چند در حیات خود محض زهد و تقوی باعث ریختن خونی نشدی ولی در ممات خویش
مایه خون ریزی گشتی و در عوض اشک از چشمهای من خونها جاری نمودی جمیع اقطار
زمین را از نشر محامد و ذکر محاسن خود معطر ساختی گویا ذکر تو دهای مشک بوده است
هر کس گوید دهانش خوشبو گردد و هر کس شنود گوشش عطرآمیز شود از این وی هر گاه حاجیان
و محرمان حج اهنداز تو نامی بذ بخت فدیه حاضر کنند پس ذکر تو بر زبان آنند استعمال
عطریات بر محرمان حرام است و چون تقصیر کنند فدیه واجب باشد قفطی گوید در سال
ششصد و پنج هجری بدیدن قبر او شدم در بی داشت داخل شدم دیدم قبرش را خاک و خاشاک
فرو گرفته و منطمس شده و ابو العلا را مصنفات بسیار است گویند کتب مصنفه او فهرستی است
که خود املا کرده و در آن صورت فهرست نوشته است مرا صدیقی بود که ابو الحسن نام
داشت بی آنکه از من ثمنی ستاند عمری بنوشتن مؤلفات من بگذرانید خدایش جزای
خیر دهاد

و اسامی کتب از این قرار است

کتاب المعروف بالفصول کتاب فی القوافی کتاب الایک و الغصون فی المواعظ
کتاب تفسیر الهمزة و الردف کتاب سیف الخطبه کتاب نثر شواهد الجمهرة
کتاب دعاء حرز الخیل کتاب تفسیر رسالة الغفران تعالیق فی فنون شتی
کتاب تفسیر امثلة سیبویه کتاب مجد الامصار کتاب تاج الحرة فی مواعظ النساء
کتاب یعرف بلزوم ما لا یلزم کتاب ذکری حبیب فی غریب شعر ابی تمام
کتاب عبث الولید فیما یتصل بشعر البحتری کتاب یعرف بالریاش المصطفی
کتاب یعرف بالظل الطاهری کتاب مختصر الفتحی کتاب خطب الخیل تکلم فیه

علی السنتها کتاب خطبة الفصیح کتاب راحة اللزوم تفسیر کتاب لزوم ما لا یلزم
کتاب شرح فیه ما جاء فی الذین قبله فی العرب کتاب حماسة الراح فی ذم
الخمر خاصه کتاب مواعظ الست کتاب ثقة الواعظ سقط الزند
ضوء السقط تفسیر سقط الزند کتاب الصاهل والشاحج یتکلم فیه علی لسان الفرس
والبغل کتاب لسان الصاهل والشاحج تفسیر کتاب سابق کتاب
القایف علی معنی کلیله و دمنه کتاب منار القایف تفسیر کتاب السابق
رسالة علی لسان ملک الموت کتاب علی بعض فضائل علی علیه السلام
کتاب شرح سیبویه کتاب الجمل یتصل بکتاب الزجاجی کتاب فی النحو
یتصل بایضاح ابی علی الفارسی کتاب دیوان الرسائل رسائل الملکیة
رساله السندیه رسالة الغفران رسالة الفرض کتاب خادم
الرسائل فیما تضمنته هذه الرسائل کتاب فی المنظوم یعرف بکتاب استغفر واستغفری
کتاب اللامع العزیزی فی تفسیر شعر المتنبی عمله لعز الدوله
کتاب معجز احمد فی شرح دیوان المتنبی

ابن خالویه حسین بن احمد بن خالویه بن حمدان

ابو عبد الله همدانی النحوی امام اللغة والعربیة وغیرهما من العلوم الادبیه
در زمره فقهای امامیه بغزارت فضل وکثرت علم علم و در حوزه علمای ادبیه بجلالت قدر و علو شان
مسلم بود خود از اهالی همدان بلکه از مفاخر آن سامانست در حدود سنهٔ
سیصد و چهارده هجری برای تحصیل علوم عربیه و تکمیل فنون ادبیه ببغداد که محط
رحال علما و محل رجال فضلا بود در آمده و در نزد جمعی از اعاظم استفادت نمود
و فنون ادبیه را از ابن درید و نفطویه و ابو بکر انباری و ابو عمر و زاهد فرا گرفته
و علم احادیث را از محمد بن مخلد عطار و دیگران استماع نموده و علم قرائت
و دقایق ترتیل و حقایق تجوید در نزد ابن مجاهد مقری و ابو سعید سیرافی تحصیل کرد
آنگاه بجانب شام رخت بربست و در حلب اقامت نمود در کل علوم چندان اشتهار
گرفت که نامش در تمامت بلدان انتشار یافت و فضلای آفاق از هر طرف
برای استفادهٔ علوم و اتخاذ فنون بروی وارد میشدند جلال الدین سیوطی
در طبقات النحاة آورده که در مدینه طیبه رحل اقامت انداخت و در مسجد جامع
قامت برافراخت روزگاری دراز بذکر آثار و نشر احادیث مسیکذرانید
گروهی انبوه بروی گرد آمده از مصابیح افاداتش اقتباس مینمودند شرذمهٔ
از آن گروه آنانند که اسامی ایشان بشرح میگذرد معافی بن زکریا
و عبد المنعم بن عبد الله و حسن بن سلیمان و دیگران وایشان از جمیع ترجمه جات را
بوی مستند داشته همی روایت کنند گویند بواسطهٔ اتحاد مذهب و علو قدر
و انشراح صدر همواره صدرنشین بزم آل حمدان و مسندگزین محفل آن دودمان بود
خصوصا در نزد سیف الدوله بن حمدان و اولاد او اختصاصی تمام یافت
چنانچه خود گوید روزیکه سعادت حضور سیف الدوله مرا دست داد بپاس ادب

چند لمحه بپای ایستادم تفقدات مخصوصه بر من ارزانی داشته و فرمود اقعد چون اکثر
اجلس بلفظ اقعد عدول فرمود از آن تعبیر و تقریر دانستم که همانا خود در شاخهای فضل و
و از آن اغصان ثمراتی چیده است بر اسرار کلمات عرب واقف است و بر نکات
عبارات و الفاظ ایشان عارف زیرا که قعود و جلوس اگرچه بمعنی نشستن وارند ولی در مورد
استعمال از یکدیگر جدا شوند چه قعود انحطاط از بلندی است به پستی و جلوس انتقال از پستی است
به بلندی لهذا چون شخص ایستاده را گویند بنشین کلمه اقعد استعمال کنند و چون با خفته
و ساجدی خطاب نشستن بمیان آورند گویند اجلس گوید بعد از ادای شرایط تعظیم نشستم
آن امیر هنر پرور ابواب عاطفت بر من بگشود و انواع تلطف در حقم مبذول فرمود
رفته رفته با وی ندیم شدم و در هر حال محرم شدم چنانچه در هر مجلس جانم فرو نگذاشت
و در هیچ حال از جمایتم مضایقت نفرمود آورده اند که شبی سیف الدوله را
از وجود علما و فضلا محفلی آراسته بود و از ضیاء افادات علمیه شبی روشن تر
از روز و وقتی خوشتر از نوروز داشت مابین ابن خالویه و متنبی در باب مسئله نحو سخن در پیوست
کار بحث و کلام بسقط و دشنام کشید و امر صحبت بفضیحت انجامید بحدیکه در باره یکدیگر
از شناعت فرو گذار نکرد ابن خالویه را حالت دگرگون شده و زیاده بر آشفت
مفتاحی که با خود داشت آلت ضرب کرده چنان بسر و رویش بنواخت که خون
از عروقش بجست و جامهایش بخون ملوث شد ابو الطیب با خاطری افسرده و سری
چون دلش شکسته برخواست و از مجلس رفع بیرون رفت پس بهوای خدمت کافور
اخشیدی در مصر بار گشود گویند سیف الدوله در آن محفل بپاس تکریم ابن خالویه
ابو الطیب را استمالت نکرد و از رفتن ممانعت نفرمود و از این وجه معلوم شود
که ویرا رتبه احترام تا چه حد بوده هم او گوید شبی در محفل انس سیف الدوله
جمعی از فضلا حاضر و از هر جا سخن در میان بود پس از آن جمع پرسید آیا اسم ممدود

در خاطر دارید که چون جمعش بنا کنند مقصور شود همگی یک رای و یک زبان شده بعرض رسانیدند
که ما را بر چنان اسم اطلاع نیست پس بجانب من متوجه شده گفت تو را در این مسئله
چه جوابست بگفتم که اسمی بدین صفت بیاد دارم و وقتی از خزانه خاطر خارج شود
که از خزانه بیت المال هزار درهم در کیسه من داخل گردد تا چنان لولوی لالا گران بها بماند
و هم امیر کالای وستا آن را قدر شناخته گرامی دارد پس اشارت رفت تا صره حاضر کردند
و از بشارت بذل رهین شکر و قرین افتخارم فرمود پس معروض داشتم این دو اسم که بدین
صفت باشد یکی صحراء و دیگری عذراء است که جمع آنها صحاری و عذاری بسته میشود
هم او گوید که بعد از دو ماه بدو اسم دیگر اطلاع یافتم که جرمی نحوی آن دو را در کتاب
تنبیه ذکر کرده بود یکی ضلفاست که ارض غلیظه را گویند و دیگری خبراست
که زمین نمناک را نامند چه جمع آنها ضلافی و خباری است و پس از بیست سال
هم بر چنین اسم واقف گشتم که ابن درید در کتاب جمهره آورده بود و آن سیتاء است
که ارض خشنه را گویند که جمعش سیاتی آمده است آورده اند که مردی بوی گفت
مرا هوای اکتساب علوم عربیه و تحصیل ادبیه در سر افتاده و لی زبانم موافقت و همراهی
ندارد و در آن حسرت و حیرت در مانده ام هرگاه در دردم درمان توانی نمودن مشکل این را
آسان کن گفت من خود پنجاه سالست که تعلیم و تعلم علم نحو نمایم هنوز زبانم همراهی نکرده
اگر عقده خود را گره گشائی یافتی مرا نیز از آن محنت خلاصی بخش و ویرا اشعاری
خوب و نظمی مرغوب بوده و این چند شعر که قطره از آن بحارست ضبط کردیم

إِذَا لَمْ يَكُنْ صَدْرُ الْمَجَالِسِ سَيِّدًا | فَلَا خَيْرَ فِيمَنْ صَدَّرَتْهُ الْمَجَالِسُ
وَكَمْ قَائِلٍ مَا لِي رَأَيْتُكَ رَاجِلًا | فَقُلْتُ لَهُ مِنْ أَجْلِ أَنَّكَ فَارِسُ

حاصل معنی آنکه صدر مجلس کسی را شایسته است که خود بحلیه شهامت و جلالت آراسته باشد
و اگر مجالس که خود از زیور شعور عاطل است کسی را مصدر دارد و صدر نشین اخیری بد

و بزرگی نبخشد مرا پرسیدند که چه باعث شده ترا پیاده می بینیم گفتم برای آنکه ترا سواره دیدم و نیز فرموده

الجود طبعی و لکن لیس لی مال	و کیف یبذل من بالقرض یحتال
فهاک حظی فخذه الیوم تذکرة	الی اتساع فلی فی الغیب آمال

همانا جود و بخشش خصلت ذاتی من است ولی چگونه بخشش نماید کسی که سرمایه جز قرض ندارد پس این است وضع معیشت من و وسعت در این روزگار را در عالم غیب مرا آرزوهاست بالجمله در سال سیصد و هفتاد هجری از این جهان رخت بآخرت بربست ابن خالویه را کتب مصنفه بسیار است از جمله کتابیست که آل نام نهاده و در ابتدای آن لولات لفظ آل را بیان کند و او را به پنج قسم تقسیم نموده و بعد از آن تفصیل اسامی شریفه ائمه اثنا عشر که آل محمد صلوات الله علیهم اجمعین اند با اسامی آباء و امهات و تواریخ ولادت و رحلت ایشان را ضبط نموده و دیگر کتاب لیس و آن کتاب بر طریقه است لیس فی کلام العرب کذا و کذا کتاب المرعش که در لغت نوشته و کتاب اشتقاق و کتاب جمل که در نحو است و کتاب قرآات کتاب سبع در قرآات سبع کتاب اعراب القران که مشتمل است بر اعراب سی سوره از کلام الله کتاب مقصور و ممدود کتاب المذکر و المونث کتاب الالفات کتاب شرح مقصور ابن درید کتاب الاسد کتاب اشتقاق خالویه و غیر ذلک

ابو حاتم سهل بن محمد بن عثمان بن یزید الجشمی النحوی اللغوی

از مشایخ اهل سنت و جماعت است سیوطی در طبقات النحاة گوید ابو حاتم در علوم قران از قرآات و تفاسیر و اسباب نزول و غیره و در فن لغت و صناعت شعر امام عهد بود ابن خلکان گوید وی در استخراج معمیات و حل الغاز یدی طولی داشت و در تقطیع اشعار و تمیز بحور از علما عروض معدود میگشت و قامت قابلیتش با زیور صلاح و پیرایه عفت آراسته بود

و کان یتصدق	
کل یوم بدینار و یختم القرآن فی کل اسبوع	یعنی هر روز یکدینار برسم صدقه

باهل استحقاق میرسانید و در هر هفته یکبار کلام الله مجید را ختم می نمود اصلش از مردم سجستانست در آغاز جوانی بعزم تحصیل علوم و اخذ فنون مسافرت اختیار کرد و روزگاری از در خدمت اساتید و ملازمت مدارس بسر برد فن قرائت از یعقوب مقری بیاموخت و صناعت اعراب از اخفش نحوی فرا گرفت الکتاب سیبویه را من البدو الی الختم دو دفعه نزد وی قرائت کرد و علم حدیث از ابو عبیده بصری و عبد الملک اصمعی و حسین بن فضل و ابو زید انصاری و عمرو بن کرکره و روح بن عباده اخذ نمود چون از تحصیل و استفادت این علوم فراغت یافت خود مرجع محصلین کمالات گردید و باب مدرس تعلیم بگشود شمس الدین احمد در وفیات گوید بسیاری از علما و افاضل عهد ابو حاتم مانند محمد بن درید لغوی و ابو العباس مبرد نحوی و غیرهما شاگردی وی کردند مبرد غالبا در ملازمت حلقه و حضور مدرس دیگران مبادرت میجست و پیش از سایر تلامید بخدمت استاد میرسید و او را در آنوقت هنوز سبزه عذار از صفحه رخسار ندمیده بود عارضی ملیح و لهجتی فصیح و منظری صبیح داشت از این وی خاطر استاد با خط و خال و رنگ و بوی وی علاقتی محکم گرفت

این چند بیت در حسن جمال و طیب گفتار وی بنظم آورده و بر گرفتاری دل و آرزوی خاطر خویش اشارت نمود

ماذا لَقیتُ الیومَ مِن	مُتَمَجِّنٍ خَنِثِ الکلا
وَقَفَ الجمالُ بوجهِهِ	فَسَمَت لَهُ حَدَقُ الانا
حَرَکاتُهُ وَسُکونُهُ	تُجنی بِها ثَمَرُ الاثا
واذا خَلَوتُ بِمِثلِهِ	وَعَزَمتُ فیهِ علی اعتزا
لَم اَعدُ اَفعالَ العَفا	فِ وَذاکَ اَوکَدُ لِلغَرا
نَفسی فِداؤُکَ یا اَبا العبا	سِ جَلَّ بِکَ اعتِصامی
فارحَم اَخاکَ فَاِنَّهُ	نَزرُ الکَری بادی السِّقا
وَاَنِلهُ ما دونَ الحَرا	مِ فَلَیسَ یَرغَبُ فی الحَرا

خلاصه مراد آنکه آیا امروز چه دیدم و چه شنیدم از آن بی باک شوخ چشم که بگاه گفتار همی مانند زنان سخن کند و فنون افسونگری و کرشمه سازی بکار برد کوئی کاروان حسن و قافله ملاحت در صفحه عارض وی بار اقامت کشوده و از این روی چشم خلایق در تماشای جمالش همی حیران مانده در حرکات چندان کرشمه و ناز کند و در سکنات چنان مکار نشیند که دین و ایمان بباید مرا با وی در مجلس انس و هنگام خلوت جز طریق عفت و پارسائی مسلوک نیست و از این راه پیوسته بر آتش محبت و شعله عشق من افزوده گردد یا ابا العباس جانم فدای تو باد بر حال این عاشق شیدا که بذیل محبت چنگ زده رحمت آور که در هوای تو آرام و راحتش برفته و با درد رنجوری گرفتار آمده و از دولت وصل خویش آنچه در ملت حنیف حرام نیست مضایقت مفرمای که من خود هرگز هوای حرام نکنم و در آئین محبت اشتغال

پاک

پاک باشم   علی بن عیسی اربلی در کتاب کشف الغمه در طی اخبار امام ابو الحسن علی بن موسی الرضا علیه السلام از ابو حاتم کلامی نقل کند که بر خلوص وی در موالات اهل البیت و مودت ذوی القربی دلالتی صریح دارد گوید ابو الصلت هروی گفت وقتیکه علی بن موسی وارد شهر نیشابور شد من ملازم رکاب سعادت انتساب و در خدمت آن حضرت بودم همینکه طبقات علما و محدثین بلد فرد فرد آنحضرت اثر شنیدند برای استقبال و پذیرائی مقدم آنحضرت از هر طرف بشتافتند وقتی که موکب همایون رضوی بچهار سوی شهر رسید جماعتی از مشایخ ارباب اخبار و رواه احادیث بر لجام نعله شهبا که حضرت بر آن نشسته بود دست بیاویختند و آغاز التماس و ضراعت نموده عرض کردند ای فرزند رسول تو را بحق آبای طاهرینت سوگند دهیم که بر ما جماعت محدثین منت گذار و از احادیث و اخباریکه از پدر بزرگوار شنیده حدیثی روایت فرمای تا آن حدیث شریف بی توسط اغیار و دخالت رواه از لسان معجز بیان تو روایت کنیم و بدین مزیت عظمی بر جمیع مشایخ و جمهور محدثین افتخار آوریم حضرت مسئول ایشان را قرین قبول ساخت و فرمود

حَدَّثَنی اَبِی العَبدُ الصّالِحُ موسَی بنُ جَعفَرٍ قالَ حَدَّثَنی اَبِی الصّادِقُ جَعفَرُ بنُ مُحَمَّدٍ قالَ حَدَّثَنی اَبی باقِرُ عِلمِ الاَنبیاءِ مُحَمَّدُ بنُ عَلِیٍّ قالَ حَدَّثَنی اَبی سَیِّدُ العابِدینَ عَلِیُّ بنُ الحُسَینِ قالَ حَدَّثَنی اَبی سَیِّدُ شَبابِ اَهلِ الجَنَّةِ الحُسَینُ بنُ عَلِیٍّ قالَ سَمِعتُ اَبی سَیِّدَ العَرَبِ عَلِیَّ بنَ اَبی طالِبٍ قالَ سَمِعتُ رَسولَ اللهِ صَلَّی اللهُ عَلَیهِ وَآلِهِ یَقولُ الایمانُ مَعرِفَةٌ بِالقَلبِ وَاِقرارٌ بِاللِّسانِ وَعَمَلٌ بِالاَرکانِ گوید چون اینحدیث مبارک با همین اسناد عالیه بسمع ابو حاتم سجستانی رسید گفت لَو قُرِئَ هذا الاِسنادُ عَلی مَجنونٍ لَبَرِئَ مِن جُنونِهِ

یعنی این حدیث مقدس را شرافت سند بمقامی است که اگر بر مجنونی خوانده شود البته
از عارضه جنون خلاصی یابد   هم علی بن عیسی گوید عبد الرحمن بن ابی حاتم
سجستانی از پدرش ابو حاتم نقل کرده که من خود این معنی تجربت کردم و این خبر با سند
شریف بر مصروعی خواندم در حال بهوش آمد و از حادثه صرع افاقت یافت
مولانا جلال الدین سیوطی حکایت کرده که ابو حاتم وارد بغداد شد روزی
در یکی از مساجد بغداد نشسته بود و جماعتی از اهل فضل و دانش بر گرد وی مجتمع
بودند از یکی پرسید که در کریمه یَا أَیُّهَا الَّذِینَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَکُمْ وَأَهْلِیکُمْ
نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ کلمه قوا را مفرد چه باشد گفت قِ
گفت تثنیه اش چیست گفت قیا گفت جمعش چگونه است گفت قوا گفت این کلمه را
از واحد تا جمع برای من صرف گفت قِ قیا قوا   قضا را در ناحیه مسجد مردی
نشسته بود و قماشی در کنار خود نهاده بر کلمات و گفتگوی ایشان گوش دادی
همینکه آن کلمات بشنید برفیق خود گفت قماش و ثیاب مرا تا زمانی که باز گردم
مراقبت نمای این بگفت و در حال برخاسته بمنزل صاحب شرطه بشتافت
و گفت بر قومی از زنادقه ظفر یافته ام که کلام الله مجید بصوتی مانند صوت خروس
قرائت کنند ابو حاتم خود گوید زمانی نگذشت که ناگاه اصحاب و اعوان صاحب
شرطه بر ما هجوم آوردند و ما را دستگیر نموده نزد صاحب شرطه حاضر ساختند
در حالتیکه از عوام ازدحام بسیاری برای تماشا بر ما مجتمع بودند
صاحب شرطه از صورت واقعه استفسار کرد من پیش رفتم و ماجرای باز
گفتم چون از حقیقت حال آگاه شد مرا زیاده توبیخ و تعبیر نمود گفت آیا مانند
تو کسی را رواست که در محضر عامه با مثال این کلمات لب گشاید آنگاه گفت
از اصحاب من هر یک را ده تازیانه بکوفتند و از ایشان عهد مؤکد گرفت

که پس در مجمع عوام الناس بچنین الفاظ زبان نگشاید ابو حاتم پس از وقوع
این حادثه بیدرنگ از بغداد بیرون شد و راه بصره گرفت و تا آخر عمر در آن
بلد مقام گزید   محمد بن حسن ازدی از ابو حاتم حکایت کرده که وقتی از جانب
خلیفه عهد یکی از دانشوران کوفه بایالت بصره منصوب گشت چون به بصره وارد شد
من علی الرسم برای تهنیت بمجلسش در آمدم پس از مراسم تحیت گفت ای
سجستانی از حال علمای بصره مرا واقف ساز و مقام فضل و فن هر یک را نیک
بشرح آور گفتم ایها الوالی مازنی در صناعت نحو اشتهار دارد
و هلال الرای در علم فقه فتوای دهد و شاذکونی در فن حدیث مسلم باشد
و زیادی در نقل نوادر و روایات اصمعی بی نظیر است   و ابن کلبی در کتابت
شرعیات و استیفار شروط و نوشتن سجلات یدی طولی دارد و مرا مردم
این ملک بعلوم قرآن منسوب دارند پس با کاتب خود روی کرد و گفت تمام
این جماعت را فردا نزد من حاضر ساز ابو حاتم گوید بامداد آن روز بار جمیعا حسب الامر
در مجلس والی حاضر ساختند چون لختی بگذشت بجانب آن جمع توجه کرد و گفت
ابو عثمان مازنی از شما کدام است ابو عثمان گفت هَا أَنَا ذَا یَرْحَمُکَ اللّٰهُ
یعنی مازنی منم خدایت رحمت کند گفت یا با عثمان آیا شرعا در کفاره ظهار
آزاد کردن غلام اعور کافی باشد گفت مرا از مسائل فقهیه استحضار و اطلاعی
نیست از قواعد عربیت آنچه دل خواهد سوال نماید پس متوجه زیادی شد و گفت
ای زیادی در باب زنی که ثلث صداق خود بر زوج بذل نماید تا اگر او را
بطلاق خلع مطلقه سازد چگونه فتوی نویسی گفت این مسئله فقهیه بیرون فن من است
و جواب آن وظیفه هلال الرای باشد هلال را خطاب نموده گفت آیا ابن عون
چند خبر از حسن روایت آورده گفت از فن حدیث مرا بهری نیست شاذکونی

در این علم معروف است اشباذ کونی روی آورده گفت از قراء سبعه کدام است
که در آیه الا انهم یثنون صدورهم یثنونی بیاء مثناة قرائت کرده گفت علم
قرائت از دانش من خارج باشد جواب اینمسئله بر عهدهٔ ابوحاتم محول است
ابوحاتم گوید بجانب من التفات نمود و گفت یا اباحاتم اگر خواهی در شرح
پریشانی امور و شکستگی احوال بصره و تفصیل آفت سماوی که بر ثمار و زروع
ایشان حادث آمده بمقر خلافت مکتوبی معروض داری و ضمنا در اخذ خراج
و جمع مقاسمات بر تمنای تاخیر و استدعای مهلتی اشارت کنی چگونه
خواهی نوشت گفتم عافاک الله از این صنعت مرا حظی نیست مرا عالم قرآن
و مفسر کلام الله دانند پس روی الی الطبری و نکوهش بر خواست و گفت

ما اقبح بالرجل یتعاطی العلم خمسین سنة لا یعرف الا فنا واحدا حتی اذا سئل
عن غیره لم یحل فیه و لم یمر لکن عالمنا بالکوفة الکسائی لو سئل عن هذا کله لاجاب

یعنی مرد را چه بسیار مستهجن و زشت است که از وقت عزیز و عمر شریف خود پنجاه
سال در تحصیل کمال صرف کند و در این مدت وسیع جز یک صناعت چیزی
نیاموزد اگر احیانا از غیر آن فن مطلبی از وی سؤال کنند یکباره در جواب
فرو ماند و از سود و زیان هیچ گفتن نتواند ولی کسائی که از علمای
ما ست در کوفه اگر جمیع این مسائل گوناگون از وی پرسیده
شود هر یک را از همان صناعت پاسخ گوید و در جواب هیچ
سؤال درنگ ننماید مع الاجمال در زمانی که سلیمان
ابن جعفر بن عیسی بن علی بن عبد الله بن عباس بحکم ولایت
بصره منصوب بود هم ابوحاتم در مجلس ایالت
درآمدی و از سلیمان بسی رعایات دیدی

و هر وقت او را در محضر سلیمان با ابوعثمان مازنی اتفاق ملاقات افتادی از خوف
آنکه مبادا مازنی از نکات نحو و دقایق اعراب چیزی از او سؤال کند خود را
از خوض در مباحث علمیه بامری مشغول میساختی و یا بلطایف حیل و اظهار معاذیر
دستور انصراف گرفته بر خروج مبادرت میجست این حزم و هراس از جهة آن
بود که وی در آن اوان چندان بتکمیل فن لغت عنایت و اهتمام نمودی که مصنفات
نحاة را مراجعت نمودن نتوانستی و از این راه بسیاری از نکات صناعت نحو
از خاطرش محو شده بود در مناقشات و اشکالات اعراب از مقاومت خصم و تمهید
جواب عاجز آمدی یافعی در شرح حال ابوحاتم گوید از ابوحاتم حکایت است
که گفت مردی براهبی گذشت و از او درخواست کرد که مرا موعظتی نمای راهب

اعظکم و فیکم القرآن و منکم محمد صلی الله علیه و آله و سلم | یعنی آیا

با آنکه قرآن مجید در میان شماست و محمد رسول از شما بوده از من اندرز خواهی
گفت آری گفت پس از این یک بیت که هم اکنون بنظم آورده پند گیر که گفته

تجرد من الدنیا فانک انما | خرجت الی الدنیا و انت مجرد

یعنی چنانکه از وادی ارحام در این سرای فانی برهنه درآمدی هم پیوسته از کسوت
علایق و آلایش دنیوی برهنه میباش از تجارب ابوحاتم آنکه اگر خواهی
مطلبی پوشیده بکسی مکتوب کنی که نظر نامحرمان از قرائت آن محروم ماند
بگیر مقداری از شیر دوشیده و خامه خود را مانند مداد در آن فرو بر و مافی الضمیر
بر صفحه نگار و بآن کس که منظور تو است ارسال دار چون هنگام وصول
نامه مقداری کاغذ بسوخته خاکسترش بر صفحه مکتوب بیفشاند تمام آنچه با شیر
مرقوم شده نمودار گردد و بسان سواد مداد قرائت شود طریق دیگر آنکه
بجای شیر دوشیده آب زاج سفید بکار برد و مکنون خاطر با آن آب شرح دهد

چون مکتوب الیه مقداری زمان وی ساینده بر صفحه بپاشد مکتوب ظاهر شود
و مطلوب بدست آید و اگر این عمل برعکس بجا آورند و از آن دو جز هر یک را
بدل دیگری بکار برند هم مقصود حاصل گردد   وفات ابو حاتم در ماه محرم
و بقولی در رجب از سال دویست و چهل و هشت یا پنجاه و چهار هجری در بصره واقع شد
و والی بصره سلیمان بن جعفر هاشمی بروی نماز گذارد و در سرة المصلی مدفون
گشت در جمله متروکات وی آنقدر از کتب موجود بود که معادل چهارده هزار
دینار تقویم یافت چه او بروزگار حیات از طریق تجارت کتاب وجه معاش
بدست کردی   ابن سکیت نحوی کس نزد وارث فرستاد تمام آن
کتب را بهائی کمتر از قیمت مذکور خریدار گشت او را اجابت نمودند ثمن بگرفتند
و جمع آن مبیع بدو سپردند اسامی مؤلفات ابی حاتم بدین شرح بنظر رسیده

کتاب اعراب القران   کتاب مایلحن به العامه
کتاب الطیر   کتاب المذکر والمونث
کتاب النبات   کتاب المقصور والممدود
کتاب الفرق   کتاب القراءات   کتاب المقاطع والمبادی
کتاب الفصاحه   کتاب النخله   کتاب الاضداد
کتاب القسی والنبال والسهام   کتاب السیوف والرماح
کتاب الدرع والفرس   کتاب الوحوش
کتاب الحشرات   کتاب الهجا   کتاب الزرع
کتاب خلق الانسان   کتاب الادغام
کتاب اللبا واللبن والحلیب   کتاب الکرم
کتاب الشتاء والصیف   کتاب النحل والعسل

لغنيز

کتاب الابل   کتاب الغیث
کتاب الخصب والقحط   کتاب اختلاف المصاحف

سجستانی منسوب است بسجستان که معرب سیستان است و آن از بلاد اقلیم
چهارم محسوب میشود بتقسیم قدما یاقوت حموی از ذهبی حکایت کند که زمین
سجستان از تمام بلدان بمحاسنی چند اختصاص دارد منجمله آنکه مردم آنجا
در اجابت مستغیث و اعانت ملهوف خود را بهیچ بهانه معاف نشمارند
و بهیچ عذر تقاعد نجویند و در امر معروف و مواسات فقرا و رعایت مساکین
چندان مواظبت نمایند که مورد هیچ ملامت نیایند

عظیم تر از اینها آنکه در منابر مشرق و مغرب عالم امیر المؤمنین علی را
بحکم بنی امیه ناسزا گفتند مگر در سجستان که مردم آن سرزمین از قبول
آن امر قبیح و تکلیف شنیع استنکاف کردند و آن عار جز یکبار بر منبر
ایشان وارد نیامد سپس در ضمن معاهدات خود با بنی امیه ترک آن گفتار
زشت شرط نمودند   هم گوید از محمد بن یوسف شنیدم که میگفت ابو حاتم
سجستانی از مردم سجستان خراسان نباشد بلکه منسوب است بسجستانه
که قریه ایست از قراء بصره   ولی ابن نصر گفت که از اهل بصره در اینباب
بسی استفسار و استخبار رفت هیچیک از ایشان از چنین قریه در صفحات
بصره اطلاع نبود بعضی از ایشان گفتند که در قرب اهواز قریه ایست
که نام آن با سجستانه شبیه باشد

السید ابراهیم بن السید محمد باقر القزوینی

از اکابر رؤسای متاخرین است در عهد خاقان مغفور فتحعلی شاه قاجار
نور الله مرقده که عنفوان شباب علم و کمال بود وی از طراز اول معدود
میرفت و در دور سلطنت شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی طیب الله
رمسه ریاست تدریس حائر مقدس که محط رحال علمای آفاق بود و یکباره
باو انحصار یافت و صیت فضل و زهدش باطراف مدن اسلام برآمد
از عراق عرب و مملکت عجم الی اقصی بلاد هند مسلم شد و چندان
ریاست عامه و مکانت قبول گرفت که کافه مردم شیعی در وظائف
دینی و تکالیف الهی رسائل و مکاتیب خویش از اقطار و اصقاع باستان
وی اختصاص میدادند و در امر تقلید و ادای حقوق و قضاء وجوه و سایر
احکام اسلام و شئون نیابت امام بدیگر فقهاء عصر و رؤسای عهد کمتر
مراجعت جستند و ضوابط فن اصول و دلائل علم احکام بنتایج افکار
ابکارش چنان استوار داشت که گوئی صناعت مبادی فقاهت
بآن سلسله جلیل انحصار یافت اکنون علم و تقوی بدان دودمان عالی
در عداد ودایع و مآثر آن سید بزرگ بشمار آید که اخلاف آن خاندان
شریف کابرا عن کابر بوراثت برند و بر شرایط پاس شریعت
و حراست حدود ملت و نشر احکام دین و ترویج فنون علم قیام
و اهتمام فرمایند و بدیع دولت جاوید آیت پس از رحلت سید
الفقهاء رضی الدین طاب تربته مسند تدریس و منصب ترویج ازاین
سلسله اصیل بوجود مبارک حجة الحق مجتهد العصر استادنا الاعظم
میرسید علی دام ظله الممدود زینت گرفته و ریاست ملک قزوین

ومضافات آن بالوراثة والاستحقاق بوی اختصاص یافته چنانکه بعون الله
عزّ و جلّ در ترجمت او بباب عین نگارش خواهیم داد و علی الجمله
تمجید و مدح و توثیق و ثنا از سید بسیار باشد اگر کسی خواهد تا شرح
غزارت فقه و احاطت اصول و مقام زهد و رتبت ورع و طیب اخلاق
و کرائم ملکات وی استقصا کند ناچار از سیاق اختصار که بنا و اسلوب
این نامهٔ دانشوران بر آنست بیرون باید پس بهتر آنکه ورقی چند از خلاصه
اخبار و نوادر آثارش بیاوریم و در سند حدیث او بروایت ثقات
تلامیذش اتکال جوئیم و بیشتر حکایاتش از کتاب قصص العلماء تألیف
میرزا محمد تنکابنی و کتاب روضات الجنات تصنیف میر محمد باقر اصبهانی
که هر دو از افاضل شاگردان وی و معتمدین علماء عصرند نقل نمائیم
همانا آن عالم عامل اصلاً از اشراف موسویه خوین است که از مضافات
محال خمسه معدود گردد ولی در بلدهٔ قزوین نشو و نما یافت
و از آنجا در خدمت پدر خویش بشهر قرمیسین ارتحال جست چون پدرش
از هنر و پارسائی بهرهٔ وافی داشت نواب دولت شاه
محمد علی میرزا که حکمران آن ملک بود او را نزدیک خود بخواند و در جوار
خویش بنشاند و فرزندان هنرمند بدست او سپرد تا بلوازم تربیت
و شرایط تکمیل ایشان عنایت ورزد و سید خود بر حسب توطن
و اقامت پدر بمجالس درس علماء آن شهر آغاز مراودت کرد و مبادی
علوم نزد اساتید و مدرسین آن بلد قرائت نمود و پس از چندی
عزیمت آستان مقدس ثالث الائمه صلواة الله علیه نموده در آن تربت
مقدسه رحل اقامت افکند و در خدمت افاضل مجتهدین و اکابر فقهاء

قرمیسین
معرب کرمانشاهان

واصولیین

و اصولیین باقتباس علوم و اقتناء کمالات کمر بست چندی در مدرس
فقیه کامل میر سید علی صاحب شرح کبیر حاضر گشت و زمانی در مدرس
استاد اکمل شریف الدین محمد آملی الشهیر بشریف العلماء رهبر بود
و فن اصول نزد او محکم ساخت و تقریرات آن استاد تدوین
و تألیف نمود و بنام ضوابط الاصول مترجم فرمود آنگاه برای اتقان
مراتب فقاهت از ارض طف بنجف اشرف رحلت گزید و بدرس
شیخ زادهٔ اجل شیخ علی بن الفقیه الاعظم الشیخ جعفر الغروی درآمد و مدت
هفده ماه در حلقهٔ او حاضر شد و هم روزگاری در صحبت برادر وی موسی
ابن جعفر که مانند پدر خویش از حملهٔ عرش فقاهت معدود بود بگذرانید
و رموز استنباط و نکات اجتهاد در آن بقعهٔ مبارک بدید و خواست همی برای
توقف آن ارض بود تا آنکه بر نقل صاحب قصص شبی امیرالمؤمنین علی
علیه السلام را در واقعه بدید و از آنحضرت چنان شنید که با وی فرمود
زنهار بکربلا باز گرد و در آن بلد مقیم باش سید از خواب بجست و در حکم
رؤیای خویش بحیرت ماند و عاقبت بر عدم حجیت منام ذمهٔ خود
از تکلیف امتثال بری داشت و بر اقامت ارض غری کماکان عزیمت
گماشت تا آنکه دو نوبت دیگر نیز او را صورت آن واقعه بنمود و در کرت
واپسین با خطابی آمیخته باعتاب محکوم بمراجعت و مأمور بمعاودت گردید
همین که بیدار گشت بی توقف از نجف روانه گشت و بحائر مطهر بازگشت
و بخدمت شریف العلماء رسید شریف العلماء را اگر در خاطر از مفارقت
و مسافرت او رنجشی پدید آمده بود بدان جهت در محفلی خاص از آن
تلمیذ ارشد آثار کدورت بظهور رسانید و گفت سید را نشاید بود

که در انجام امر و پایان عمر از من جدائی جوید و بدیگر سوی روی نهد
از شاگردان حاضر خدمت یکی چنین اعتذار آورد که چون مدرس
حضرت استاد غالبا از طراز درس فقه عاطل است و پرتو عنایت
خاطر بیشتر بر تاسیس قوانین اصول و تشیید مبانی احکام می فرو تابد
لاجرم طالبان فقاهت و رائدان فروع از محضر معلی روی تابند
و بمجالس فقهاء پراکنده گردند شریف العلما چون این سخن بشنید
تحقیق مشکلات فقهیه و حل معضلات فرعیه را مجلسی عظیم تشکیل داد
و از مسئله بیع فضولی آغاز تدریس فرمود و تا مدت هشت ماه تمام
در آن یک فرع سخن راند و نفایس دقایق و بدایع نکات مراتب
فقاهت خویش باز نمود اتفاقا در آن اوان آن استاد نحریر بمرض
طاعون درگذشت و در جمع کبار تلامیذش کسیکه حق تدریس آن حوزه
واسعه ادا تواند نمود جز سید نبود که هم در عهد شریف العلماء حوزه
درسی داشت مشتمل بر یکصد نفر محصل فلاجرم عرشه افادت
او را مسلم آمد و شئون منصب ریاست بدو مفوض گشت و در مدرسه
حسین خان سردار که در جوار صحن مقدس واقع است مجلس درس بیاراست
فحول افاضل و وجوه محصلین در تحت منبر وی قرار گرفتند و شمار شاگردان
او از هشتصد الی هزار در پیوست و از مدرسش بسی مجتهدین فخام برخاست
که از استفاضت باطن و استفادت ظاهر آن استاد میمون النقیبه
هر یک در صقعی از اطراف از اعلام اسلام و مروجین
دین آمدند مانند فقیه بزرگ الحاج سید حسین ترک که مجاور ارض غری است
و در این عهد جاوید مهد انبوهی عظیم از مسلمانان او را اعلم عصر شناسند و مقلد

میمون النقیبه
یعنی مبارک النفس

تعداد تلامیذ سید

وی باشند و شیخ الاساطین شیخ زین العابدین طبرسی که هم بسیاری از
مردم در استخراج احکام و استنباط تکالیف او را بر دیگران رجحان نهند
و در وظایف دینیه فتوی وی مناط عمل دانند و رئیس المجتهدین الحاج
ملا علی کنی که اکنون در پایه سریر اعلی حامی شریعت و داعی دولت است
و سید الفقهاء میرزا صالح عرب که هم در محروسه دار الملک بحکومات
شرعیه تصدی نماید و سلالة العلماء الحاج سید اسد الله که باصفهان
مرجع مهمات عظیمه بود و درگذشت و شیخ العراقین شیخ عبد الحسین رازی
که بدار الخلافه طهران منزلتی عظیم داشت و در خاطر اقدس اعلیحضرت
همایون خلد الله ملکه مکانت قبول یافت و برحسب امر مطاع برای
تذهیب قبه مبارکه قائمیه زادها الله شرفا و عمارت قبور مقدسه
ائمه عراق صلوات الله علیهم بآنملک برفت و در آنجا درگذشت
والشیخ الاجل الحاج شیخ مهدی کجوری که بکشور فارس قبول عامه داشت
و درگذشت و فحل الافاضل الحاج میرزا محسن اردبیلی که در نواحی
آذربیجان مسلم بود و درگذشت و فاضل کامل میر محمد باقر خوانساری
صاحب روضات که در اصفهان سکنی و اشتهار دارد و نجم الشریعه
سید ابو الحسن تنکابنی که در قزوین بتدریس فقه و فصل قضایا و امامت
جماعت اشتغال داشت و درگذشت و ابو الفضائل میرزا محمد صاحب
التصانیف الکثیره که در ناحیه تنکابن بحمل اعباء شرع رسول و جمع شتات
اطراف علوم مشغول گشته و حاج محمد کریم لاهیجی و مولانا ملا علی محمد
ترک و میرزا محمد حسین ساروی و میرزا رضای دامغانی و شیخ
محمد طاهر گیلانی و مولانا محمد صادق ترک و امثال ایشان که جمله از اعیان

شریعت و ارکان ملت معدودند هر یک مدتی در مدرس سید استکشاف
حقایق فن اصول و استنباط دقایق قواعد فروع فرموده اند چون
تعداد تمامت تلامیذ وی متعسر بود بشمار معارف آن جمع کفایت رفت
گویند سید وقتی صدیقهٔ طاهره صلواة الله علیها را در واقعه بدید که آنحضرت
قلم و محبره بوی داده فرمود ای فرزند فقه بنویس سید چون بیدار شد
صورت واقعه را با استاد خویش سید محمد صاحب مناهل و مفاتیح خلف
میر سید علی صاحب ریاض نقل کرد استادش ورا بمبادرت
تصنیف فقه ترغیب کرد و از کتب فقها آنچه برای انجام آن مهم عظیم
و شغل خطیر ضرور بود مهیا فرمود و او را بران بداشت که کتاب قضا
تصنیف نماید سید در آن باب و سایر ابواب فقهیه چند مجموع مفصل پرداخت
و فاضل اوقات خود در تدریس و افاضت مصروف داشت
میرزا محمد در شرح اخبار او نوشته است که حضرت استاد در روزها دو
درس میفرمود یکی در اصول که عنوان آن نتایج الافکار از مؤلفات
وی بود و دیگر در فقه که شرایع محقق را سطری چند میخواند و در خارج
تقریر مسئله مینمود و کثیرا بهمان ترتیب که فقه را مینوشت درس میگفت
و پس از انجام درس میفرمود اگر کسی را اشتباهی یا ایرادی باقی است
بیان کند و یا اگر بر مسئله دلیلی جز آنکه گفتم میداند مسموع دارد آورده اند
که آن دانشور متبحر چنان بر آداب مناظرت و علم خلاف خبیر بود که هیچگاه
در مجلس مباحثت کس برو غالب نیامد مادام که طرف مقابل بر آیین
انصاف میرفت سید با وی بیانات وافی همراهی میکرد و اگر
از احتجاج بلجاج میگرایید و اندیشه مراء و جدل میکالید خاموش نشست

چنانکه

چنانکه فاضل متقی شیخ محمد حسین صاحب فصول غرویه که ریاست تدریس
اصول در نجف بوی اختصاص یافت و در سبک تأسیسات اصولیه
با شریف العلماء و سید اختلاف بگزاف داشت و از آرزوی اصول کربلا
با اصول نجفیه من الطلبه عرفی جدید کرده در هر جا که با سید ملاقات
میکرد باب مباحثت مفتوح میساخت و در ابواب اصولیه و غیرها با او
آغاز مناظرت میکرد غالبا والعهدة علی الرواة بهوای غلبه و تفوق
و غرض استطالت و استعلا بر راه اعتساف و انحراف میرفت سید
همینکه از مخایل حالات و لوایح مقالات وی بر شوایب جدل و مراء
استدلال میکرد از گفتگو سر میزد و سکوت مینمود تا آنکه شیخ گوری که در عداد
فحول شاگردان وی بشمار رفت بر قصد صاحب فصول تفطن جسته
در موارد اتفاق تلاقی با استاد همی همراه شد و در مباحثه آن محقق
ماهر از استاد نیابت کرد و بر وی تارة بعد اولی و کرة بعد اخری غالب
گشت پس صاحب فصول هرگاه که شیخ در خدمت سید بود از صحبت
علیم مرام فرو میکشید و هیچ نمیفرمود فاضل تنکابنی گوید سید استاد در مجلس
افادت عظیم نیک حالت و خوش محاورت بود و کثیرا مناسب مقام
حکایات مضحک میآورد و شاگردان نیز با او از در طیبت و مزاح در میآمدند
وقتی در باب حل عبارات وصایا و اقاریر بر تقاضا هیئات عرفیه سخن میکرد
گفت تمثیل این مسئله آنکه در یکی از رساتیق مردی دهقان وصیت کرد که فلان را
از ثلث متروکات من نامحروم مدارید چون بمرد وصی او صورت وصیت
بر نظر عالم آن روستا که مردی اصولی بود عرضه نمود او گفت بر حسب
قاعده آن شخص را از میراث باید محروم داشت چه علما گفته اند نفی نفی موجب

اثبات است چون نفی ندارد با نفی نامحروم تکافو نماید لفظ محروم ثبت
ماند و موصی له را حرمان آورد و بر این تقریر مسکین موصی له را هیچ ندادند تا آنکه
فقیهی را بدان بلد عبور افتاد و از حکم عالم اصولی واقف شد و گفت بل باید
با آنمرد چیزی داده باشند زیرا که عبارات و محاورات عامه بر مستفاد هم
عرف باید حمل کرد عبائر مردم عامه را با دقائق ترکیبات فصحا چه کار است
اهل روستا و مردم سوقی بگاه محاورت ما بین کلمه محروم و نامحروم فرق
نگذارند گوئی آنها را از مترادفات الفاظ پندارند پس لازم آید که حسب الوصیه
اقل ما یحصل به عدم الحرمان بموصی له تسلیم گردد و نوبتی این مسئله میان آمد
که اگر زید مالی بعمرو سپارد و او را وکیل کند تا آنمال را بر طایفه خاصه مانند
فقها و یا علما مثلاً انفاق دارد و عمرو وکیل خود نیز از آنطایفه باشد
آیا جائز است نفقه خود را نیز از آنمال اخذ کند که داخل عنوان مصرف است
یا جائز نیست که کلام موکل منصرف بغیر او است استاد بعد از تقریر مسئله
فرمود احوط آن است که وکیل خود از آنمال چیزی اخذ نکند مولانا
علیمحمد از روی ظرافت و مطایبت عرض کردند تا آیا این احتیاط
فتوائی است یا عملی استاد تبسمی نموده فرمود حالی که قضیه سالبه بانتفاء
موضوع است و هم از در مزاح در طعن کتاب مفاتیح تالیف مولانا
محسن کاشانی میفرمود لو سماه الفیض بمختصر المسالک
لکان انسب یعنی اگر حضرت فیض این کتاب را مختصر المسالک نامیدی
از اسم مفاتیح بهتر بودی چه وی در این کتاب مطلبی بل عبارتی زیاده
بر آنچه شهید در مسالک آورده نیاورده پس نام مختصر المسالک
فرو گذاشتن و باسم مفاتیح نامیدن را هیچ ضرورت نبوده

صاحب

صاحب قصص گوید وفور حلم و سعه خلق استاد بحدی بود که از حیز بیان
بیرون است و من در میان علماء عرب و عجم مانند او ندیده ام از
وضیع و شریف و خرد و بزرگ و درویش و منعم هر کس در محضر وی
درآمدی در حال بتعظیمش برخاستی و رسوم اکرام و آداب احترام بجای
آوردی و اگر العیاذ بالله کسی مواجهةً وی را دشنام و ناسزا گفتی
پاسخش نفرمودی و مبالات نیاوردی چنانکه من خود زمانی که غبار
فتنه و فساد ما بین متشرعه و شیخیه سخت ساطع بود و میان مریدان آن
سید بزرگوار و فدائیان سید کاظم رشتی که ارشد تلامیذ و اخص اصحاب
شیخ احمد بن زین الدین احسائی است نائره خصومت و جدال
اشتعال داشت روزی در مجلس درس سید حاضر بودم که عربی
بی ادب از متمردین مریدین سید کاظم مانند مردم محارب با خنجری
تیز منافقةً بمجلس درآمد و آغاز سفاهت نموده بیاوه گوئی و هرزه
درائی لب گشود و نسبت بآن رئیس ملت بسی ناسزاها گفت و آنسرور
سر بزیر افکنده و کوه حلمش بآن عواصف ردیه اضطراب نیافت
تا آنکه یکی از خدام حرم مطهر از جرات آن شوخ چشم جسور آگاه
شده بیامد و گریبانش بگرفت و خواست هم در حضرت سید ش
تعزیر کند سید فرمود از این بدبخت دیوسار دست بدار که خود
دیوانه و از خرد بیگانه است پس او را کشان کشان برد و در میان
صحن مقدس بر زمین افکند و در ازاء آن دلیری کیفری لایق و سیاستی
بسزا در کنارش نهاد هم گوید در سال یکهزار و دویست و شصت
هجری که جمعی کثیر از اشرار و اوباش مردم عرب و عجم از دیار مختلف

و بلاد قشت در شهر کربلا فراهم شده و علم فتنه برپا نمودند و نظم تمدن
برهم زدند و دست تزاحم و تعرض بر نفوس و اموال مجاورین آن حرم
شریف دراز کردند سیدی را که از معارف شاگردان آن استاد
جلیل القدر و عالم عظیم المنزله بود بریاست خود بگماشتند و برای
او محفل درسی مشحون از طلاب و محصلین ترتیب دادند و افاضل مجاورین را
بجبر و عنف بمجلس وی حاضر آوردند تا کار بجائی رسانیدند که حضرت
سید را نیز بحضور درس او محکوم داشتند سید بفرمود من مادامی که آنجناب
بر مسند تحقیق قرار دارد خود بتدریس مشغولم و فرصت استفادت و توفیق
حضور ندارم رؤسا آن جماعت متقاعد نشدند و بر الحاح و اصرار مبالغت
آوردند تا آنکه در اینباب دایره اختیار بر آن فقیه بزرگوار تنگ شد
و در آن حرم مطهر جای قرار نیافت و ناچار ببهانه زیارت کاظمین علیهما السلام
و عمارت بارگاه صاحب عجل الله فرجه بیرون رفت و از آنجانب
نجیب پاشا بحکم خواندکار روم بوزارت بغداد و اطفاء نایره فساد
مامور گردید و چندی اطراف شهر کربلا بمحاصرت گرفت تا آنکه آن بلد مفتوح
داشت و سپاه مسلم مصرف در آن حرم قدس فرمان قتل عام داد
و جماعتی بسیار از رؤسا اشرار اسیر کرد و منجمله آن سید که شاگرد
حضرت استاد بود و میخواست تا آن بزرگوار را در قطار تلامیذ
خویش حاضر آورد در سلسله اسرا اشرار گرفتار شد و ببغداد فرستاده
آمد میرزا محمد گوید اتفاقا من هنگامی که اسرا را وارد بغداد مینمودند
در بغداد بودم و با جمعی از طلبه علم در بغداد عتیق ایستاده نظر میکردم
که ناگاه سید را دیدم با گردن مغلول و کتف بسته و سر برهنه بیاوردند

همینکه

همینکه بمحاذی ما رسید چشمش بیکی از همراهان من در افتاد و او را بشناخت
و نزدیک خویش بخواند و گفت از بغداد که بازگشتی و بحضرت استاد
فارسیدی سلام من با وی برسان و عرضه دار که اگرچه من بد
کردم ولی شما نیکی نمائید و از آنچه گذشت در گذرید و بر جرأت عظیم
و جنایت کبیری که از من افتاد چشم اغماض فرو پوشید و بر حسب
امکان در خلاص و نجاتم از هتک و هلاک بکوشید چون رسول
بحضرت سید رسید و پیغام آن اسیر بگذارد سید از روی رحمت برقت
آورد و در دم نجیب پاشا نامه نوشت که سید را بمن ببخش و تجار
بغداد توقیع کرد که مکتوب من علی الفور بوزیر عراق رسانید و در بهای
سید هرچه خواهد بوی تسلیم دارید همینکه فرستاده ببغداد در رفت تجار
شیعه بمحضر پاشا شدند نامه و پیغام برسانیدند پاشا در جواب نوشت
من این سید گرفتار را بآن سید بزرگوار بخشیدم و از قتل بل سیاست
وی درگذشتم ولی رهانیدن او نتوانم و از فرستادنش بدار الملک
گزیر ندارم در حضرت آن شریف دانشمند پیمان ضمان و وثیقه تکفل بر عهده
صدق میگیرم که چون او را بحضور خواندکار فرستم مورد هیچ زحمت نباید
و همچنان سالم بحضرت افندی بازگردد پس پاشا او را با سلامبول
روانه داشت و بر حسب ملتمس سید در حق او میانجیگری کرد الغرض
شمول شفقت و عموم رحمت و برکت شفاعت استاد او را خلاص داد
گویند پس از آنکه وزیر بغداد شهر کربلا بگشاد و از قتل نفوس و تاراج اموال و هتک
دین و شکنج مجاورین آنچه مقتضای گوهر نجیب و تخمه پاک خود بود بظهور
آورد و از همکیشان خویش شیدبیک نامی را بحکومت آن ارض شریف

برگماشت و خود متوجه ایالت بازگشت رشید بیک با سید ابواب مهربانی و دوستداری
مفتوح داشت و از مراسم احترام و رعایت جانب وی هیچ فرو نمیگذاشت
سید نیز با حاکم طریق مراودت و ملاطفت می سپرد تا کار رشید بیک از شرط
حرمت صوری بخلوص عقیدت معنوی کشید و مجذوب سیرت کریم و مسحور
خلق عظیم آن بزرگوار افتاد و بدانسان که بیشتر در محضر وی بسر میبرد و غالب
لیالی تا نیمه شب جلیس و انیس سید میشد چون سید آثار سعادت و آیات
بصیرت از و نگریست بتدریج گفتگوی مذهبی بمیان آورد و هر شب شطری
از مباحث امامت که متنازع مردم شیعی و اهل سنت و جماعت است
طرح فرمود و راه حق بنمود تا رفته رفته افضلیت امیرالمؤمنین علی سلام الله
علیه از کافه اصحاب رسول که مورد اتفاق جمهور عامه و معقد اجماع
جمیع خاصه است بر وی مبرهن و روشن داشت پس شبی با وی گفت که از تو
سؤالی میکنم و همی خواهم تا بلا تأمل و دون انصاف جواب بگوئی گفت
باز پرس گفت اگر تو در میان جمهور شاگردان من که جمله در علم و تربیت
من محتاجند یکی را در مقابل من بداری و مرا بانزوا و اعتزال ملجأ نمائی
و مردم را باعراض از من و اقبال بوی فرمان دهی آیا کاری عند العقل
قبیح و لدی الخلق ذمیم کرده باشی و یا آنکه امری بر طبق صواب و بر وفق
انصاف نموده باشی رشید بیک لختی تأمل کرد و گفت معاذ الله من
هرگز این کار نکنم و اینچنین خطا نپسندم که بس قبیح و سخت شنیع باشد
سید فرمود اجماع مسلمین منعقد است بر اینکه خلافت ابوبکر بحکم کتاب و نص
سنت نبود بل با بیعت اتفاق افتاد و چون آن جماعت که این کار را انجام
دادند علی را که در میان اصحاب اعلم و افضل و ازهد و اشجع و اسخی و اسبق

در اسلام و اقرب برسول بود در کنج انزوا مهجور و متروک گذاشتند و مرجحی
که در خصایص نفسانیه و کمالات انسانیه در قطار تلامیذ وی جای داشت
بر وی سبقت و تقدم دادند پس البته مرتکب فعل قبیح و مستوجب ذم عقلا
باشند رشید بیک از انصاف نگذشت و گفت آری اینچنین اتفاق مناط اعتقاد
نتواند شد و مایه نجات نخواهد بود پس آئین تقلید از دست بداد و بر جاده اجتهاد
پا نهاد و این ماجری بعراق انتشار یافت و در بغداد بسمع نجیب پاشا رسید
سخت برآشفت و بر فرمان حکومت رشید بیک خط عزل کشید و دیگری را
که بسنی زیاده متصلب و متعصب بود بحکومت فرستاد و سید را با او آشنائی
نیفتاد و از دیدارش کناره گرفت حاکم نیز با آنکه جلالت قدر سید شنیده
بود و مکانت شأنش میدانست از در دوستی بر نیامد گوئی تدارک
کسری که در طریقت ایشان از عقیدت رشید بیک افتاده بود طلب میکرد
از اتفاقات روزی مرد شیعی را با یکی سنی جنگ شد و در میانه نسبت بخلیفه
دویم ناسزائی گفته آمد عوانی از شرطه حکومت حاضر غوغا بود شیعی را
بگرفت و نزد حاکم برد و جرمش ابراز نمود حاکم بحبس وی فرمان کرد
تا ببغدادش فرستد و بسیاست رساند کسان او صورت ماجری بحضرت
سید برداشتند و هرگونه اضطراب و قلق بظهور آوردند که بیم هلاک و خوف
قتل داشتند سید فرمود حالی تدبیری بکار بندید که کس در پرده نزدیک
وی رفته تعلیم او کند که اگر از او پرسند چرا در حق خلیفه بد گفتی گوید
من هرگز اصحاب رسول را بناسزا یاد نکنم و دشنام و سقطی که از لسان من شنیده
شد نسبت بعمر بن سعد قاتل حسین بن علی بود ایشان حیلتی انگیختند
تا این سخن بر آن محبوس تلقین نمودند سید علی الصباح بنیت استخلاص او

از خانه بیرون آمد و بگفت تا از اصحاب و حواشی کس همراه وی نرود
و خود عبا بر سر کشیده تنها متوکلاً علی الله روانه شد و از کارگذاران
بارگاه قدس همی استمداد کرد که در نجات آن مرد شیعی سببی سازند
و وسیلتی انگیزند چه خود با حاکم سابقهٔ معرفتی نداشت تا بهانهٔ ملاقات
نماید و از در شفاعت درآید پس منکراً و متحیراً همی برفت تا عبورش بکوچه
سرای حکومت بیفتاد و از اسباب الهیه حاکم بر منظر نشسته بود و در عابرین
تماشا مینمود که ناگاه چشمش بر حضرت سید افتاد و بحکم کاربر صحبت
آن بزرگوار مایل و شایق گشت و خود از درون منظره سر برآورده
بر وی سلام کرد و گفت هرچند حضرت افندی را اراده دیگر سوی دارد
ولی اگر برخلاف رعایت رسوم از در آشنائی درآیند و در این
کوشک قهوه صرف نمایند از خلق کریم ایشان بعید نباشد سید
همینکه این سخن شنید بالا رفت و حاکم انواع پذیرائی بظهور آورد
و در اثنا صحبت گفت دیروز از همکیشان شما یکی را نزد من آوردند و گفتند
که سب خلیفه ثانی بر زبان آورده و من او را محبوس داشته‌ام تا ببغداد
فرستاده بقتلش آورند سید گفت باید در حق وی گزاف سعایت
نموده باشند چه ما خلیفه ثانی را از وجوه مسلمین و صنادید اصحاب شماریم
و سعه دائره اسلام و حجم دیوان خلافت از رأی رزین و تدبیر گزین
او شناسیم چه وی در حیات رسول اعباء وزارت همی حمل داد
و در دعوت و هجرت با پیغمبر خدای همی همراه شد و بهنگام شدائد
و بلایا از دامن ملازمت آنحضرت دست برنداشت و بهنگامه جنگها و غزاها
از میدان متابعتش پا نکشید گاه در خلوت طرف شوری شد

وگاه در جلوت شرف خطاب یافت گاه در بادیه میثاق بیعت استوار
نمود وگاه در حضر سیف سیاست بر دوش نهاد و پس از رحلت رسول
پاس بیضه اسلام بر هر شغل واجب مقدم داشت و عصای جمعیت
مسلمین از تطرق انشقاق نگهبانی کرد و در عهد خلافت خویش بناء
مملکت چنان بر قاعده سیاست و اساس نظم نهاد که صدور اکابر
اصحاب و مسلمین و انصار و مهاجرین از رعب و صلابت او ممتلی گردید
و سطوت و صولت و بطش و مهابتش در قلوب و عروق مردم نفوذ نمود
بر اطراف ثغور و مسالح لشگرها فرستاد و از بلاد کفر و دیار حرب کشورها
گشود و العجب که اینچنین نگهبان شریعت و پشتیبان ملت را کسی مستحق
طعن و لعن شناسد و مستوجب ناسزا و ناشایست داند همانا آن مرد
شیعی عمر پسر سعد وقاص را سب نموده که آن مخذول تیغ بر آل رسول
کشید و ثانی سبطین امام ابو عبدالله الحسین را در این سرزمین بکشت
و هم جماعتی از خویشاوندان و همراهان و هواخواهان او را بقتل
آورد و از این روی سزاوار سخط و عقوبت پروردگار شده و شایسته
لعن و سب تمام آفرینش آمد حاکم چون آن تقریرات دلربا و کلمات
جانفریب بشنید بر حضرت سید تحسین آورد و گفت آری باید اینچنین باشد
پس فرمان داد که آن مرد را از زندان بکوشک آوردند تا خود کلامی که بر زبان
رانده تقریر و تفسیر کند چون بیاوردند و سؤال نمود بر حسب دستوری که
از حضرت سید بسمع وی رسانیده بودند سخت منکر شد و گفت
من بر خلیفه رسول چگونه لعن فرستم و حال آنکه مقتدای این سید بزرگوار است
و او ما را هرگز اینچنین فتوی نفرموده من عمر بن سعد را بد گفتم و خصم من

از در بهتان بعمر بن خطاب بر بست حاکم همینکه از لسان آن مزدور بر طبق سخن سید
انکار شنید زبان بشکر بگشود و گفت الحمد لله که خون مسلمانی بیگناه
نریختم و مرتکب قتل نفسی بناحق نگردیدم الغرض از خلوص نیت
و صفا سریرت آن عالم عامل و فقیه کامل مسلمانی را بل مردم جهانی را
حیات جدید پدید آمد که و من احیاها فکانما احیی الناس
جمیعا و از بدایع وقایع و غرایب اتفاقات که در عداد اخبار سید
از جمله کرامات و خوارق عادات او بشمار آید آنکه شیعه هند که در حق
سید مزید ارادت و خلوص عقیدت از مردم دیگر بلاد ممتاز بودندی
و او را در استخراج تکالیف و استنباط احکام از سایر فقها بختام اعلم
دانستندی وقتی در ضمن عرایض خویش خواستار رساله عملیه او شدند تا فتاوی
وی بیاموزند و شرط تقلید بر دارند سید نسخه از رسایل خویش
با جوابات مراسلات ایشان برسل آن قوم تسلیم داشت و جمله را مقضی
المرام روانه فرمود چون آن جماعت بکشتی نشستند و تا وسط دریا مرکب
راندند ناگاه باد مخالف بوزید و دریا بهم برآمد و کشتی از تلاطم امواج
مضطرب شد سکان جاریه عظیم در هول افتادند و نزدیک آمد که بکسر در لجه
بحر غرق شوند ناچار تمامت اثقال و اموال در آب ریختند حتی
رساله و مراسلات سید نیز در جوف احمال بدریا انداختند چه فرصت
بیرون آوردن آنها نداشتند تا آنکه بار کشتی سبک شد و خود از
حادثه آن طوفان نجات یافتند و جانی بسلامت بیرون بردند چون
بر زمین هند در آمدند ماجری بخدمت سید عریضه کردند و دیگر بار خواستار
رساله شدند اتفاقا از آن پیش که جواب مکتوب از حضرت سید

صدور یابد روزی چند کس از شیعه هند برای تفرج بکنار دریا رفتند
و جانوری عظیم الجثه از حیوانات بحر در ساحل دریا افتاده دیدند
از آنکه بطن آن حیوان سخت متورم یافتند جوفش با حربه بشکافتند
عدلی شمع از بطن آن بیرون آوردند چون عدل از هم گشودند
رساله سید با جمیع توقیعات وی در میان آن جستند و از این معنی بسیار
خوشحال و خرم شدند رساله را برای همکیشان خویش ارمغان بردند
و جواب مکتوب هر کس بعد الیأس موصول داشتند پس از ظهور این
واقعه عزیب ثانیا بحضرت سید عریضه کردند که هر چند رساله فتاوی
آنحضرت بخت مانند در شاهوار بقعر دریا فرو شد ولی عاقبت چون
یونس نبی از بطن ماهی بیرون آمد گویند فقیه دار الارشاد
میرزا محسن ترک در مجلس درس غالبا با سید در آویختی و از در احتجاج
بر شدی و اعتراض برخاستی وقتی حضرت استاد علی العاده در اثنای
مباحثت با وی فرمود سخن لاطائل از چه گوئی میرزا محسن را اگر طیش
طبیعت ترکی بر رعایت حشمت استادی غالب گشت و گفت
بل لاطائل شنوم سید از وقاحت این پاسخ زیاده دلشکسته شد و سر بزیر
انداخت و مدرس برهم خورد و حاضران برخاستند و هر یک بسرای
خویش گرفتند میرزا محسن را همینکه بمنزل رسید فورا وجعی سخت در کمر
عارض شد بدانسان که آرام از وی بگرفت و هر چند معالجت جست
مفید نیفتاد و آن مرض در اندام وی مزمن گشت و دوام یافت
و در استخلاص خود نذرها پرداخت و پس از فوت استاد برای
اولادش جایزه‌ها فرستاد و هیچیک سودی نبخشید و همچنان مبتلا بود تا در گذشت

میر معاصر مؤلف روضات الجنات در ترجمت سید گوید من در سال پنجاه و سه بعد المأتین و الالف که مجاور عتبات عالیات ائمه عراق بودم در صف شاگردان آن استاد راد همه روزه حاضر میشدم حقا در میان اعیان علما و ارکان فقها بمقام فضل و جودت تقریر و مکارم اخلاق و حسن معاشرت وی کس ندیدم مرا درجمع مردم مستفید که از پرتو افاضات مدرس مشحونش بهرمند شدندی توجهات عظیم اختصاص بخشیدی هرگونه مراسم مهر و لوازم عنایت در حقم مبذول داشتی زمانی که آهنگ مراجعت عجم کردم فرمود من معاودت تو را روا ندارم بلکه مفارقت چون توئی از دار التحصیل حرام مؤکد شمارم ولی پند سودمند آن ناصح مشفق بحکم قضا تغییر نتوانست داد که عاقبت از آنحضرت مقدس مهاجرت افتاد وقتی غصهٔ فراق و قصهٔ اشتیاق را عریضه کرده بودم و بدانجناب محروس روانه نمودم در جواب بتوقیعی رفیع مشتمل بر صنعتی بدیع سرافراز آمدم چه جمیع جواهر الفاظ آن مکتوب خالی از نقطه بود و چنانکه از این چند سطر که خلاصهٔ آن نامه شریف است مشهود افتد

هو المسدد دوام حمد الله الملك العلام والسلام على محمد و آله الاطهار الكرام لاهم المرام والمهم العام دوام سداد الاوداء السعداء الاعلام و آداء الاسلام كالولد الاسعد المكرم الودود المؤمل لكل مسعود دام محروسا طول الدهور الى الصدور لعمر الله كم سرور حصل لدى ما رسولك وصل وما اهدا عودك الى محلك المسعود الى الحال مطلعا

على مدائح الاحوال سائلا الله حل الصمد مأمولا الى لا اطلاع على الامور والحمد لله المسهل للاعداد و عالم الاسرار و داحي الورى على اطوار اعطاك الله علوما علمها اهلها كما علم آدم الاسماء كلها وهو المسئول على كل حال والمأمول لدى كل سؤال ولا اسئله الا وصول وصالك وحصول مالك وهو سامع الدعاء وواسع العطاء والسلام

حاصل معنی آنکه پس از سپاس خدای متعال و درود بر پیغمبر و آل امام مقاصد دوام استقامت دوستاران نیکبخت دانا است که جمله یاد یان دینند و راهنمایان آئین مانند آن فرزند سعادتمند مهربان که محل امید هر نیکبختی است و مورد آرزوی هر رستگاری نظر پرورد گارش ابد الدهر نگهبان باد و لطف کردگارش الی نفخ صور پاسبان بقاء جاوید یزدانی سوگند که بگاه رسیدن فرستاده تو بس خرمیها حاصل آمد در طول مدتی که بوطن مسعود معاودت جسته بودی تا کنون از مجاری احوال حمیده ات اطلاعی نداشتم و از خدای سبحانه گشایش این مشکل همی طلبیدم و بر چگونگی امور تو آگاهی همی خواستم منت خدایرا که آرزو بر آورده گشت و مأمول بحصول پیوست پروردگار بخشاینده ترا علومی که با اهلش ورزی داشته مرزوق دارد چنانکه حقایق اشیاء و معانی اسماء بآدم ابو البشر تعلیم فرمود و از وی غرا اسم جزیل و صال و حصول آمال تو سؤال نکنم او شنونده هر دعا است و بخشنده هر عطا (الحاصل مدایح و محامد آنمحقق معظم بسیار است و تمامت اخبار و آثار وی بشرح آوردن از مقام حاجت بیرون باشد که جمله بین العلما و غیرهم مشهور و بر الواح

صدور مسطورات آن عالم جلیل در سال یکهزار و دویست و شصت و چهار
هجری در جوار حرم سید الشهدا بمرض وبا مبتلا شد و از این دار فانی
بسرای جاودانی ارتحال جست و در شهر کربلا از واقعهٔ وی شورشی عظیم
افتاد گوئی روز وفاتش تالی عاشورا بود بدن شریفش را حرمتی
شایان تجهیز کرده و در روضهٔ سید الشهدا و بقعهٔ عباس بن علی صلوات الله
علیهما طواف دادند و در جنب صحن مقدس در بقعهٔ مخصوص قرب سرای خویش
بخاک سپردند رحمة الله علیه چون خبر رحلت وی در حضرت
سلطان عجم شاهنشاه مبرور محمد شاه غازی انار الله برهانه مذکور افتاد
باقامت لوازم تعزیت فرمان رفت پس در جامع سلطانی فرش عزا
گسترده گشت و مدرسین دار الخلافه ابواب مدارس فرو بستند و همگان
در تحت آن قبهٔ عالی حاضر آمدند و بر بساط تعزیت نشستند و شرط تسلیت
بپرداختند آنگاه اکابر علما و سایر طبقات مجالس عزا برپا داشتند
و همچنین در سایر بلاد از عراق عرب الی اقصی ممالک عجم همه جا رسوم تعزیت
و تسلیت انجام دادند و حق تعظیم شعائر اسلام بجای آوردند
از مصنفات سید یکی کتاب ضوابط الاصول است و آن تألیفی سامی و جامع
مباحث فن اصول محیط باشد چون آن مجموع حافل را هنگام تلمذ شریف
العلماء فراهم فرموده و در طی آن بهمان تقریرات استاد عنایت آورده
جمعی از طلبهٔ علم از مطالعهٔ تشقیقات بسیار و محتملات بی شمار آن که وظیفهٔ
مقام تدریس است نه شایستهٔ شأن تأسیس در پایهٔ تحیر و اندازهٔ
تدرب سید زبان قدح دراز نموده اند که از تصرف بکر و تحقیق جدید
خالی است و مزیتی بر کتب دیگر شاگردان شریف العلماء ندارد

صاحب

صاحب روضات گوید ولی این سخن سید را نقصی و قدحی نیارد چه
آن کتاب را در مبادی امر و اوائل اشتهار تألیف نموده و هنوز نامی
مذکور و صیتی مشهور چنانکه سپس یافت نداشته و از مسطورات زمان
تعلم تحقیقات عهد تسلم توقع داشتن روا نیست اگر کسی خواهد تا حدت
نظر دقیق و غور خاطر عمیق او بنگرد باید در لطایف نکات و شرائف
تحقیقات و رموز اشارات و دقایق بیانات کتاب نتایج الافکار او
تأمل کند که در یکصد و پنجاه فصل مختصر حاصل فکرت اولین و آخرین در گنجانیده
و خلاصهٔ جمیع مطولات و مفصلات دفاتر قوم در آن درج فرموده و در
هر مسئله از قعر خاطر مواج جواهر آبدار استخراج کرده با اسلوبی بدیع
و سبکی لطیف بسلک تحریر کشیده گوئی جامع آموختن نافع خود ملکه صناعت
اصول بوده بل مالک زمام معقول و منقول و دلیل تفوق استاد
بر فحول اکابر عهد از آن تصنیف بظهور رسد و حکمت امتیاز وی از دیگر
معاصرین مدار بدان نموزج وافی مبرهن گردد یکی از موثقین گفت
حضرت استاد آن کتاب را زمانیکه در جوار مشهد عسکریین سعادت
اندوز بود در ایامی اندک بی مراجعت کتب قوم همچنان عن ظهر القلب تصنیف
کرد آنگاه گوید من از روی نسخهٔ اصل که بخط مبارک مصنف بود
نسخهٔ برای خود برداشتم حضرت استاد برای من اجازتی در ظهر
آن نسخه مرقوم فرمود و هرگونه حسن ظنی که در حق من داشت بظهور
آورد و من در ستایش نتایج الافکار باشعاری آبدار از در تقریظ
ملهم شدم که این دو بیت نمونهٔ آنهاست

هذا جمال دفاتر الأحبار — هذا ثمال أفاضل الأدوار

هذا سلافة عصرهم من سرهم	فیه الکفایة عن عنا الاکتساب

یعنی این نامه نامی سپاه نامهای انشوران است و نیای ذریت یافتگان
دوران و این فشرده افکار جمیع علماء عصر است که با وجود
آن کس را برنج ارتحال و شکنج انتقال ضرورت نیفتد و بزحمت
اسفار و طوف امصار حاجت نباشد از محققین تلامید سید
گروهی بر نتایج الافکار شرح نافعه و تعلیقات عالیه نوشته اند
مانند شیخ مهدی کجوری و سید ابوالحسن قزوینی و میرزا محمد
تنکابنی و غیرهم و دیگر از مصنفات سید کتاب دلائل الاحکام است
شرح شرایع الاسلام که دوره فقه را از قوانین عبادات الی
غایات سیاسات بطرز استدلال و آیین اجتهاد در آن کتاب شروح
داشته و چندین مجلد مفصل و دفتر مطول پرداخته آمده در طی احتجاجات
و اشارات استدلالات آن کتاب تحقیقاتی بس غریب تفرد یافته
که در سایر مطولات فقهیه از آن بیانات بدیعه اصلا نشانی نیست
و دیگر کتاب حجیت ظن است که زیاده مبسوط و مطبوع افتاده

و رساله در طهارت   و رساله در صلوة
و رساله در مناسک حج   و رساله در حرمت غیبت و فروع آن
و رساله فارسیه در طهارت و صلوة و صیام

ابراهیم بن سلیمان قطیفی

در سلسله علماء امامیه از اعاظم مجتهدین و فحول شیوخ است در فن فقه و مبادی
آن مقامی عالی و رتبتی رفیع داشت با سلطان خلد آشیان شاه طهماسب
اول از ملوک صفویه معاصر بود و با مجدد مذهب رئیس ملت شیخ معظم ابوالحسن
علی بن عبد العال الشهیر بالمحقق الثانی دعوی همسری نمود اصلش از قطیف
بحرین است ولی زمانی در ارض غری توطن گرفت و مدتی در شهر حله
از اینجهت و برا در کتب رجال و صور اجازات کاه قطیفی یا بحرانی نویسند
و گاه نجفی یا حلی میر معاصر در تذکره روضات در صفت شیخ گوید

کان عالما فاضلا ورعا صالحا من کبار المجتهدین و اعلام الفقهاء

والمحدثین در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر تالیف شیخ یوسف بحرینی
مسطور است که برخی از علما ابراهیم قطیفی را از تلامیذ علی بن هلال جزائری
دانسته اند و گفته اند ابراهیم قطیفی با غیاث الدین ابراهیم و شیخ علی کرکی در حوزه درس
علی بن هلال در سلک اشتراک داشتند ولی از آن صورت اجازتی که شیخ
ابراهیم برای مولانا شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی نگارش داده چنین
مکشوف گردد که شیخ خود از محضر علی بن هلال استفاضت نموده بلکه بواسطه
ابراهیم بن حسن المعروف بابن الوراق مرویات و مصنفات علی بن هلال را
رخصت نقل و اجازت روایت یافته در کتاب لؤلؤة البحرین که هم از مؤلفات
محدث بحرینی است حکایت شده که یکی از ارباب فضل گفت بخط عالمی
خواندم که نوشته بود از مردم بحرین کسی چنین گفت که روزی شیخ ابراهیم
قطیفی در وثاقی نشسته بود ناگاه مردی بشمایل یکی از آشنایان شیخ
بوثاق درآمد و گفت یا شیخ ای الآیات من القرآن فی المواعظ اعظم

یعنی از آیات قرآن کدام در وعظ و زجر عظیم‌تر است شیخ در جواب
گفت کریمهٔ ان الذین یلحدون فی آیاتنا لا یخفون علینا افمن
یلقی فی النار خیر ام من یأتی آمنا یوم القیمة اعملوا ما شئتم انه [بما تعملون بصیر]
یعنی براستی کسانی که در آیات ما آئین ملحدان گیرند و از منهج صواب انحراف
جویند بر ما پوشیده نباشند پس آیا کسیکه در آتش انداخته شود بهتر است
یا کسیکه بروز رستخیز از عذاب دوزخ ایمن باشد بکنید هر چه را که میخواهید
بدرستیکه خدای تعالی بر اعمال و افعال شما بینا است آن شخص
چون اینجواب شنید گفت صدقت یا شیخ این بگفت و از نظر ناپدید
گشت شیخ از وثاق بیرون تاخت و از مردم خانه پرسید که آیا
فلان شخص بیرون رفت گفتند ما کسی ندیدیم نه گاه درون آمدن و نه
حال بیرون شدن شیخ تفطن یافت که همانا حضرت حجت عجل الله فرجه
بوده که او را بسعادت توجه نظر مبارک اختصاص بخشیده و محدث
نیشابوری و دیگران از مصنفین رجال یکی از مشایخ شیخ ابرهیم قطیفی محقق
ثانی را نوشته اند و روایات وی را با آن فقیه جلیل مستند داشته اند
شیخ یوسف گوید با اینکه فقیه قطیفی از اجازت یافتگان محقق کرکی بوده چندان
با او از در تعارض و تنازع در آمده و در مشاهد و محافل با وی در انداخته
که جای شگفتی است زیرا که از حد رد و بحث و اندازهٔ نقض و ابرام قدم
بالاتر گذاشته و بمثل محقق زبان تخطئه و تشنیع دراز کرده من خود کلام او را
در بعضی از مصنفاتش مشاهدت کردم که بر قدح در فقاهت محقق دلالت
داشت والعیاذ بالله بر تجهیل آن عالم جلیل مشتمل بود بالجمله شیخ در معارضهٔ
محقق چندین رسایل در چندین مسایل پرداخته و در هدم بنیان قواعد

احتجاجات و تخریب مبانی استدلالات وی تمام جهد مبذول نموده و نهایت
تثبت معمول داشته ولی بتصدیق ارباب خبرت و خداوندان بصیرت
از عهدهٔ رد دلائل محقق و اثبات فتاوی خویش بیرون شدن نتوانسته
بلکه خود در مهاوی زلات و مهالک عثرات در افتاده یکی از آن دو رساله
سراج وهاج است که در مسئله حلیت و حرمت خراج رقم کرده محقق در اینمسئله
بحلیت فتوی مینوشته و در اینباب رساله مسماة بقاطعة اللجاج فی حل الخراج
نگاشته شیخ بحرمت خراج رفته و در مقابل رساله قاطعه رساله نوشته
و آنرا سراج وهاج لدفع عجاج قاطعة اللجاج نام نهاده و در اینمسئله شارح ارشاد
محقق اردبیلی نیز موافقت شیخ ابرهیم نموده و دیگر در مسئله صلوة جمعه
محقق را عقیدت آن بوده که نماز جمعه در زمان غیبت امام علیه السلام با وجود
فقیه جامع الشرائط واجب است شیخ بر خلاف رفته و صلوة جمعه را در حال
غیبت امام مطلقا حرام دانسته خواه فقیه جامع الشرائط موجود باشد
و خواه مفقود و در اینمسئله نیز رساله قلمی کرده و روی سخن با آن فقیه عظیم القدر
داشته بر حسب فتوی خویش از ادله و اصول احتجاجات نموده و در تضعیف
و توهین رای محقق لجاجات ورزیده و دیگر در مسئله کثیر السفر رساله فراهم کرده
و در آن رساله اینمسئله را عنوان نموده که آیا در عشره قاطعه کثرت سفر توالی
شرط است یا عدم توالی نیز مقیم عشر را از عنوان کثرت سفر خارج خواهد
کرد قول اول را مختار خود گرفته و ثانی را مختار محقق آن رساله را
رساله حائریه فی التحقیق المسئلة السفریه نام گذارده و هم در مسئله قول
بعموم منزلت رساله پرداخته و در ابطال عموم منزلت که مختار محقق است
رایت تحقیق افراخته در چند تذکره از مصنفات معاصرین و غیرهم بنظر رسید

که زمان مجاورت شیخ در مشاهد ائمه عراق سلطان مبرور شاه طهماسب
صفوی شیخ را بجائزتی شایان یاد کرد شیخ عطای شاه را نپذیرفت و گفت
من از خدای بی نیاز بی نیازم و بقبول آن حاجت ندارم وسائط
اتصال نیاز چار آن مال را از پس بردند این بود تا وقتی محقق ثانی علی بن
عبدالعالی بنیت زیارت بعراق وارد شد و با شیخ در رواق روضه
مقدسه ملاقات نمود و در اثنای مکالمات با وی فرمود تو در رد جائزه
سلطان راه خطا پیموده چه در اینباب ارتکاب حرام و گرنه مکروه نموده
زیرا که امام ابومحمد حسن بن علی علیه السلام جوائز معاویه و اتباع او را قبول
میفرمود و در علم اصول مبرهن و ثابت شده که تاسی بامام واجب است
و یا مستحب و ترک تاسی بامام حرام است یا مکروه نه درجه این سلطان
از پسر ابوسفیان فروتر است و نه مقام تو از پسر پیغمبر فرازتر شیخ
بمعاذیر چند متمسک شد و بجواب اقناعی اکتفا نمود همانا این مباحثات
یاد و کرت مابین ایشان اتفاق افتاده و یا راوی حکایت سهوا از مشهد
مولانا علی بن موسی بمشاهد ائمه عراق تعبیر کرده زیرا که شیخ خود
در رساله حائریه صورت مناظراتی را که در سفر خراسان با محقق ثانی نموده
برسبیل اجمال شرح داده و آنچه در مسئله اخذ جوائز سلطان جائر از عبارات
آن رساله مستفاد شود با حکایت سابق منطبق نگردد و توفیق بین
العبارتین جز باحد الوجهین میسر نباشد و کیفکان شیخ خود در آن
رساله گوید از جمله مناظرات ما در سفر مشهد رضوی در اینمسئله
بود که اگر مکلف بوقت نماز ساتری جز جلد کلب ندارد و نزع آن
منافی حکم تقیه است آیا فرض صلوة از او ساقط گردد یا باید با آن

لباس

لباس تکلیف بپردازد و نماز بجای آورد محقق بسقوط صلوة میرفت
و من این فتوی را تخطئه کردم چه در کتب فقهاء باجماع علما تصریح شده که
صلوة بفقد ساتر عورت و اعدام صفت واجبه در حال اختیار ساقط
نگردد و من هرچند در اینباب مبالغت کردم او بعقیدت خویش اصرار
جست نه باجماع مصرح متقاعد گشت و نه بعبارات منصوص عاقبت
این ابرام او را بغفلت و بعد عهد حمل کردم و از مجادلت روی تافتم
و دیگر در مسئله وضوء مجدد گفت از کسیکه غسل جنابت بجای آورد
هم وضوء تجدیدی صحیح است و استحباب آن بر او باقی باشد و من
در مقام انکار برآمدم و گفتم وضوء مجدد مستحب نیست مگر با سبق وضوء
بالخصوص نه طهارت مطلق گفت غسل جنابت متضمن وضوء میباشد گفتم
غسل جنابت بچه معنی متضمن وضوء است اگر مراد آنست که از وضوء کفایت
میکند و در صحت صلوة با وجود آن بوضوء حاجت نیست این را بالبداهة
تضمن وضوء نتوان گفت چه اجزاء غیر تضمن است و اگر غیر این بیان معنی
دیگر اراده نموده تقریر کن تا فهم کنم وی بفتوای خود اصرار کرد و من
از مباحثت و اعتراض جستم و دیگر روز بداخل حرم حضرت رضا شدم
دیدم او نیز مشرف است رفتم نزد وی نشستم اتفاقا در آنحال مولانا
جمال الدین در آمد محقق در حضور او با من از در اعتراض درآمد و گفت تو
جائزه حکام از چه قبول نکنی گفتم تا از ارتکاب مکروه مأمون
مانم گفت جوائز حکام پذیرفتن نه مکروه است بلکه خود واجب و گرنه
مندوب است گفتم بچه دلیل گفت بدلیل فعل معصوم چه حسن بن علی
علیهما السلام جوائز معاویه را قبول میفرمود و تاسی معصوم واجب یا مستحب باشد

علی اختلاف المذهبین در جواب گفتم شهید اول در کتاب دروس فرموده

ترک اخذ ذلک من الظالم افضل ولا یعارض ذلک اخذ
الحسن جوائز معاویة فان ذلک من حقوقهم علیهم السلام

یعنی ترک قبول جوائز از ظالم افضل است و فعل حسن بن علی این فتوی را
معارض نباشد زیرا جوائز معاویه خود بالاصاله حقوق ائمه علیهم السلام
بوده و معاویه بر سبیل غصب و عدوان در آنها تصرف مینمود گفت در دروس
چنین عبارتی نیست من عبارت شهید بروی کشوف داشتم و عاقبت
بر حجیت قول جوازش الزام نمودم پس در امکان شریف با خدا تعالی عهد نمود
که پس بهنگام مباحثت در حال سؤال جز خیال استفادت نماید و گاه
جواب جز قصد افادت نجوید و هیچوقت در مقام صحبت علمی از این ونیت
صحیح تعدی ننماید اگر کراهت تطویل نبودی هر آینه بسیاری از آن
مباحثات که مابین من و او اتفاق افتاده بود شرح دادمی الگاه
من از او مفارقت کردم و بارض غری معاودت نمودم و آنزمان
که در آن بلده مبارکه اقامت داشتم از وی امورکیه لایق ذکر نیست
بر سبیل تواتر از ثقات و غیر ایشان بمن فرا رسید و من در تمامت آنها
مخالفت وی جستم و در مقابل فتاویش سالها نوشتم تا آنکه مسموع شد که گاه
دعاوی بی مقامی پیوسته که مقام فقاهت را دانش نجوید و اختصاص ده
و از دیگر معاصرین نفی علم فرماید من بعد از شنیدن این دعوی مستدعی
مباحثت و محاورات شدم و در این باب انواع مساعی مبذول داشتم
او رضا نداد و از مناظرت من ابا نمود چون این رساله حائریه انجام
یافت بنقض رساله خراجیه وی پردازم و از مباحث اقناعیه که در آن

محن

مندرج ساخته ایراد و التباس کردم محدث بحرینی گوید انتخاب از شیخ قطیفی
سخت عجب است چه او را بنقض عبارتی که از علامه مجلسی نقل شد و
انچنان فضل و هنر نبوده که با مانند محقق سر همسری بردارد و اینگونه
کلمات ناسزا آغازد چنانکه یکی از متمیزین تلامیذ مجلسی گفته مشافهة
از استاد خود شنیدم که در علم و فضیلت بلکه در تدین و عدالت شیخ قدح
نمودی و فرمودی که خود مجموعه بخط شیخ ابراهیم مطالعت کردم که در آن
نسبت افتراها و بهتانها بر شیخ علی کرکی بسته بود و حال آنکه فضل شیخ کجا است
از تبحر محقق و او را چگونه سزا است که با چنان فحلی عظیم برابری جوید و در مقابل
تحقیقات او ترهات گوید محدث بحرینی پس از نقل این کلام گفته هرکه
رساله حائریه بگشاید و این کلمات که من آوردم و باقی عبارات آن
بنگرد با آنچه از علامه نقل افتاده اذعان نماید و آنچه خود راهی است
که مابین معاصرین هر عهد مسلوک بوده و از ابنا صناعت کمتر کسی است
که این طریق نپیموده و کثیرا کار سخن را بهنجار کشیده و از قدح در علم
بطعن در عدالت انجامیده چنانکه اینمعنی از ملاحظه تراجم احوال جمعی
از رؤسا کبار بظهور رسد مانند شیخ علی محشی اللمعتین خلف الصدق
شیخ محمد بن شیخ حسن بن شهید ثانی که رساله در رد مولانا محمد باقر سبزواری
مؤلف کتاب کفایه و ذخیره نگاشته و در آن رساله از مطاعن و مقادحات
عبارات و کلماتی درج نموده که ذکر آنها مستهجن و مستقبح است شیخ مفید
و سید مرتضی در مسئله جواز سهو معصوم بر صدوق اعتراضاتی که مشعر
بر تجهیل او است ایراد نموده اند علامه حلی و محقق اول بر محمد بن ادریس
مصنف کتاب سرائر چندان رد و تعریضات نوشته اند که در بسیاری از موارد

یکباره تشریف فقاهت از او خلع نموده کسوت جهل بقامتش راست
کرده اند هم محدث بحرینی در کتاب انیس المسافر و جلیس الحاضر گوید مرا لیاقت
وشایستگی آن نیست که فیمابین این دو دانشمند بزرگ محاکمت کنم
ولی تحقیق مقام بر وجه اجمال آنست که در مسئله اخذ جوایز سلطان جائر
بر کلام محقق آثار مغالطت ظاهر است بچند دلیل نخست آنکه حسن بن
علی جوایز معاویه را از آن اخذ میفرمود که جمله جوایز حقوق ایشان بود
چه دنیا و جمیع ما فیها از آن ائمه معصومین است تا چه رسد بدان
زخارف قلیل که در قبضه تصرف معاویه طاغی باغی بود پس در قبول
جوایز بفعل حسن بن علی تمسک نتوان جست و حکم تأسی در انتقام جاری
نتوان ساخت چه وجوب یا استحباب تأسی در فعلی است که جهة
اختصاص آن بامام معلوم نباشد و دیگر آنکه در قبول جوایز معاویه
باب تقیه و ضرورت در حق آنجناب مفتوح بود چه آنحضرت با معاویه
کار مصالحت است فرمود تا شیعیان و دوستاران خویش از بی اعتدالی
و ستمکاری وی ایمن دارد و خون ایشان از شمشیر طغیانیان شریر
محقون نماید پس اگر آنحضرت جوایز معاویه را مسترد میداشت معاویه
چنان می سگالید که او از صلح و عهد خویش روی تافته و هوای خلافت
و آهنگ خروج نموده لاجرم بقتل شیعیان و استیصال ایشان
میپرداخت پس با این احتمال بفعل آنحضرت استدلال نتوان نمود
که از قانون مناظرت بیرونست و دیگر آنکه خدای سبحانه فرماید
وَلَا تَرْكَنُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا فَتَمَسَّكُمُ النَّارُ یعنی بسوی ستمکاران
میل مکنید که شما را آتش دوزخ بسوزاند قبول جوایز قطعا مستلزم رکونست
چه بر فحوای الانسان عبید الاحسان از نیکی پذیرفتن بنده شدن

پدید

پدید آید تا چه رسد بآرمیدن و اخذ جوایز مقدمه رکون محرم باشد و مقدمه
حرام در صورت استلزام حرام حرام است از عموم کریمه موارد مخصوص
از قبیل عمل معصوم بدلیل خارج شده و سایر افراد در تحت نهی عام
باقی خواهد بود زیرا که دلیل تخصیص در محل نزاع قائم نیست چه بالضروره
احتمال ضرورت در حق شیخ مرتفع بوده پس تجویز اخذ جوایز چنانکه
محقق رای داده وجهی ندارد و دلیل وی اثبات مدعا نتواند انتهی
شیخ ابراهیم قطیفی بچند کس از شاگردان و معاصرین خود اجازت داده
از جمله سید معز الدین محمد بن تقی الدین محمد حسینی اصفهانی است که در
کتاب شرایع را بر سید مستجیز رقم نموده و آن اجازه را در مشهد غرویه در سال
نهصد و بیست و هشت نوشته است گویند از این اجازه چنین معلوم شود
که شیخ علی بن هلال جزایری عم شیخ ابراهیم است و دیگر سید شریف الدین
حسینی مرعشی تستری است والد قاضی نور الله مؤلف کتاب مجالس المؤمنین
چنانکه قاضی خود در حواشی کتاب مجالس المؤمنین بدین اجازت تصریح
نموده و تاریخ آن یازدهم شهر جمادی الاولی از سال نهصد و
چهل و چهار است و قاضی گوید شیخ در این اجازه تحقیقاتی شریف و فوایدی
سودمند در علم درایه و رجال و غیر آن گنجانید و در تمجید و تبجیل شریف الدین
عباراتی آورده حتی آنکه نوشته در اینجا که سید در نزد ما بفنون علمیه
اشتغال داشت استفادات ما از او زیادتر از افادات ما بود با او
و دیگر شمس الدین محمد بن ترکی است اجازه که شیخ برای او نوشته
تقریبا دو جزو است بر فواید و تحقیقات مهمه اشتمال دارد و این اجازه را
بعد از دو سال از ورود وی بعراق عرب نگاشته تاریخش

سال نهصد و پانزده هجریست و دیگر شمس الدین محمد بن حسن استرآبادی است
و تاریخ آن سال نهصد و بیست هجری است در این اجازه گوید جماعتی
از فضلا مرا اجازت روایات داده‌اند او ثق ایشان شیخ ابراهیم
ابن حسن است که با بن ورّاق اشتهار دارد و او از علی بن هلال جزائری
روایت کند و از مشاهیر تلامیذ وی سید نعمت الله حلی است و در حق
او اجازتی از شیخ بنظر نرسید شیخ را مؤلفات مفیده و تصانیف
نافعه بسیار است آنچه از تصانیف وی ضبط شده علاوه بر آن
رسائلی که در اثنا شرح حال اشارت رفت بدین شرح است
کتاب الهادی الی الرشاد فی شرح الارشاد کتاب الاربعین
مجلسی در کتاب بحار الانوار از احادیث این کتاب روایت کند
مجموعه فی نوادر الاخبار الطریفه رساله فی ادعیه سعة الرزق و قضاء
الدین رساله در شرح عدد محرمات ذبیحه رساله صومیه
که فاضل اردبیلی در کتاب صوم از شرح ارشاد آن رساله را بوی
نسبت داده و بعضی از فتاوی آن نقل نموده شرح الفیه شهید اول
تعلیقات بر شرایع حاشیه بر ارشاد که قاضی نور الله تستری در کتاب
مجالس المؤمنین در شرح احوال خواجه نصیر الدین آن را بشیخ ابراهیم نسبت
داده کتاب فرقه ناجیه رساله در شکیات
کتاب نفحات الفوائد و مفردات الزوائد که بصورت سؤال و جواب است
شرح اسماء الله الحسنی که در سال نهصد و سی و چهار از تالیف آن فراغت
یافته

ابن ابی لیلی محمد بن عبد الرحمن بن ابی لیلی الانصاری

از مردم کوفه و از اجله فقها و وجوه قضاة عراق است پدرش عبد الرحمن
در عداد تابعین صحابه معدود شود و از امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السلام
و عثمان بن عفان و ابی ایوب انصاری اخذ احادیث و روایات نموده
و جدش ابو لیلی در سلک اصحاب پیغمبر منظوم است قاضی ابن خلکان گوید
ابو لیلی در وقعه جمل رایت با سعادت علی بن ابیطالب را حامل بوده در آن
جنگ بفیض شهادت فائز گشت مع الجمله ابن ابی لیلی در سال هفتاد و
چهار هجری در کوفه متولد شد احکام شرعیه و سنن نبویه را از شعبی آموخت
و در عداد اعلام علمای عصر خویش معدود آمد سفیان ثوری در وی تلمذ نمود
و اخذ روایات از او کرد ثوری میگفت فقهاؤنا ابن ابی لیلی و ابن شبرمه
یافعی از احمد بن یونس روایت کند که گفت ابن ابی لیلی افقه مردم روزگار
بود ابن ابی لیلی خود گوید وقتی بر عطا بن ابی رباح که از فحول علمای سنت
و جماعت است درآمدم وی از مسائل شرعیه همی از من سؤال کردن گرفت
بعضی از حاضران از آن معنی زیاده شگفت آمد عطا چون از حالت ایشان
اطلاع یافت روی بدیشان داشته گفت عجب مدارید که وی را رتبت علم از من
برتر است بهر حال وی در سال صد و پانزده که چهل سال از عمرش گذشته بود
بروزگار خلافت بنی امیه در کوفه بر مصطبه حکومت و مسند قضاوت
مستقر گشت پس در تمام ایام برای انجام مهام و فصل خصومات خاص
و عام مسجد کوفه را برای خود محل و مقر گزیدی و همی امور مسلمانان را
قطع و فصل نمودی و نقد عمر خویش بدان مصرف شریف بذل داشتی
وقتی غبار وحشت و گرد کدورت در میان وی و ابو حنیفه برخاست

رباح
بباى موحده و تحتانى
و حاى بى نقطه

و بر خاطر هر یک از وجود آن دیگر زنگ ملالت پدید آمد از آن روی هر دو
با هم طریق خلاف می پیمودند چنانکه قاضی ابن خلکان حکایت آورده
که روزی ابن ابی لیلی از محکمه قضا برخاسته راه خانه خویش گرفت
در بین راه شنید که زنی مردی را مخاطب داشته گفت یا ابن الزانیین
یعنی ای پسر دو زناکار قاضی بمحض شنیدن آن کلام در غضب شده
بجانب محکمه عود نمود و باحضار آن زن فرمان داد چون آن زن حاضر نمودند
حکم کرد تا همچنان ایستاده دو حد قذف بروی زدند ابو حنیفه را چون
از آن واقعه خبر افتاد گفت اخطأ القاضی فی هذه الواقعة فی ستة
اشیاء فی رجوعه الی مجلسه بعد قیامه منه ولا ینبغی له ان یرجع بعد ان قام منه
فی الحال وفی ضربه الحد فی المسجد وقد نهی رسول الله عن اقامة الحدود فی المساجد
وفی ضربه المرأة قائمة وانما تضرب النساء قاعدات کاسیات وفی ضربه ایاها
حدین وانما یجب علی القاذف اذا قذف جماعة بکلمة واحدة حد واحد
ولو وجب ایضا حدان لا یوالی بینهما بل یضرب اولا ثم یترک حتی یبرأ
الم الضرب الاول وفی اقامة الحد علیها بغیر طالب
حاصل ترجمه آنکه در این یک واقعه قاضی را شش خطا حاصل آمده نخست
در عود او بسوی محکمه خویش بعد از آنکه از آن محل بپا خواسته بود
دویم در اقامه حد در مسجد چه حضرت رسول نهی فرمود از اقامه
حدود در مساجد سیم در اقامه حد زن در حال قیام با آنکه زنان را
باید نشانند و گلیمی برایشان بپوشند پس حدود والی جاری نمایند
چهارم اجرای دو حد برای قذفی زیرا که اگر کسی جماعتی را بیک کلمه قذف
نماید جز یک حد براو وارد نیاید پنجم آنکه اگرچه بالفرض مستحق دو حد باشد

جایز نیست که بیکبار آن دو حد را جاری سازند بلکه باید اول یک حد براو
واقع ساخته او را رها نمایند چندانکه الم ضرب اول به شود پس از آن
حد دیگر جاری نمایند ششم آنکه بدون طلب اقامه حد کرده
چون تمامت این کلمات بسمع ابن ابی لیلی رسید بسیار در غضب شد
و نزد والی کوفه شتافت گفت جوانی در این شهر معروف بابی حنیفه در اجرای
احکام با من طریق معارضت میپیماید و بخلاف حکم من فتوی می دهد
و بر من تشنیع می آورد و مرا بخطا نسبت میکند از امیر خواهشمندم
که وی را در معرض زجر و منع در آورد تا از اینگونه حرکات قبیحه و اقوال سخیفه
دست بدارد پس والی کس بجانب ابو حنیفه فرستاد و او را از ذکر فتاوی
و بیان احکام منع نمود ابو حنیفه بعد از آن از فتاوی لب بربست
بدانسان که وقتی وی با زن و دختر خویش نشسته بودند دخترش با وی گفت
من امروز روزه بوده ام و از میان دندانهایم خونی بیرون آمده
پس من بسی آب دهن بیرون ریختم تا آنکه دیگر اثر خونی بر آن ظاهر نبود
و آب دهنم بحالت اول عود نمود حال اگر آب دهن فرو برم آیا افطار
نموده باشم یا خیر ابو حنیفه گفت ای دخترک من امیر مرا از بیان فتاوی
منع نموده تو این مسئله از برادرت حماد سؤال نمای علمای سنت
و جماعت این حکایت را از جمله مناقب ابو حنیفه معدود داشته اند
الغرض طبرسی در کتاب احتجاج از سعید بن ابی الخصیب روایت نموده
که گفت وقتی باتفاق ابن ابی لیلی وارد مدینه طیبه شده و با یکدیگر
بمسجد رسول صلی الله علیه وآله وسلم در آمدیم و در گوشه نشستیم ناگاه
خورشید جمال حضرت امام جعفر صادق علیه السلام در مسجد طالع گشت

ما برای تعظیم آنجناب بپا خواستیم نخست روی مبارک با من داشت
و از حال من و عیالم پرسید پس فرمود این مرد کیست گفتم ابن ابی لیلی قاضی
مسلمین پس آنحضرت روی با وی داشته فرمود آیا تو مال کسی بگیری
و بدیگری میدهی زنان را از شوهران جدا سازی و از کسی اندیشه نداری
ابن ابی لیلی گفت آری حضرت فرمود بچه چیز در میان مردم حکم نمائی
گفت بدانچه از پیغمبر رسیده است و از ابی بکر و عمر روایت شده گفت آیا
شنیده که رسول الله فرمود بعد از من علم قضا و دانش داوری علی از همه
کس را سزاتر است گفت بلی فرمود پس چگونه حکم نمائی در میان مردم
بغیر حکم علی با حال آنکه حدیث رسول شنیده باشی ابو الخصیب گوید از شدت
انفعال و فرط خجلت روی ابن ابی لیلی زرد شد و روی با من داشته گفت
رفیق و ردیفی دیگر برای خود پیدا نمای که من سپس هیچوجه با تو سخن نکنم
ورام بن ابی فراس حلی بسند خود نقل کرده که بحضرت صادق خبر دادند
که عمار دهنی در نزد ابن ابی لیلی قاضی کوفه در قضیه ادای شهادت نمود
قاضی شهادت وی قبول ننمود و گفت قم یا عمار فقد عرفناک
لا نقبل شهادتک لانک رافضی یعنی برخیز ای عمار که شهادت تو
در نزد ما مقبول نیفتد چه تو رافضی باشی و ما خود تو را میشناسیم عمار با خاطری
افسرده و کمال اندوه و ناله از جای خویش برخاست برحالیکه از شدت
غضب رگهای گردنش پر شده بود ابن ابی لیلی گفت یا شیخ تو
مردی باشی از اهل علم و حدیث هرگاه از شنیدن لفظ رافضی تنگ
داری پس از طریقه و مذهب انجماعت بازگرد و از ایشان بیزاری
جوی و در سلک برادران دینی ما منظوم و مکرم باش عمار گفت یا هذا

بخدا سوگند که گریه من از آن نیست که تو گمان کرده بلکه برای تو و برای خود میگریم
اما برای خود از آنکه تو مرا برتبه عظیم نسبت نمودی که من قابلیت انتساب
آن رتبه بخویشتن گمان ندارم چه رافضه جماعتی باشند که از مکروهات و منهیات
کناره کنند و اوامر خداوندی بجای آورند چنانکه صادق آل محمد مرا خبر داد
که اول مردمی که بدین نام موسوم گشتند سحره بودند که چون آیت و برهان موسی
از عصا مشاهدت کردند از پیروی فرعون کناره نموده امر او باز گذاشتند
و بر نبوت موسی اذعان نمودند و تابع وی شدند و آنچه از موسی آورده بود
تسلیم و تصدیق کردند پس فرعون ایشان را از آن روی رافضه خواند که فرمان
وی ترک نمودند و پیرویش از دست بگذاشتند و من همی چنان کنم
که از فرمان فرعون عصر سر نزده باشم و لایق مقام رفض نیایم
و از اینجهة خدای سبحانه که بر ضمیرم واقف و بر عقیدتم عالم است مرا
بلاف این درجه کبری مورد عتاب فرموده گوید یا عمار اکنت رافضا
للاباطیل عاملا للطاعات کما قال لک و مرا جوابی
نباشد و اما گریه من تو برای دروغی است که بمن نسبت نمودی مقامی که لایق
آن نیستم اسناد کردی من از فرط شفقتی که بتو داشتم از بیم مؤاخذت این
بهتان عظیم بر تو گریان شدم شیخ ابو عمرو کشی از ابی کهمش روایت کند که گفت
وقتی فیض حضور حضرت صادق علیه السلام ادراک نمودم فرمود یا ابا کهمش
آیا محمد بن مسلم ثقفی قصیر در محضر ابن ابی لیلی ادای شهادت نمود و او شهادت
محمد از میزان قبول دور نمود و گفتم بلی یا بن رسول الله پس فرمود
ای ابا کهمش چون بجانب کوفه باز گردی نزد ابن ابی لیلی در آی و با او
بگوی که سه مسئله از تو سؤال نمایم جواب هر یک بازگوی مشروط آنکه قیاس

سخن نرانی و باقوال اصحاب خویش تمسک بجوئی پس بگو اول آنکه اگر مردی
در دو رکعت اول از نماز خود شک نماید تکلیفش چیست دیگر آنکه اگر جامه یا بدن
کسی بنجاست بیالاید چگونه آنرا پاک کند و هرگاه کسی در حین رمی جمره
یکعدد از آن جمرات سنگ از وی ساقط گشت چه کند چون وی از جواب
گفتن عاجز آید آنگاه بگوی که جعفر بن محمد گفت که با تو بگویم آیا چه باعث شد
و ترا جرأت آن داشت که رد کنی شهادت کسی را که احکام الهیه را از تو شناساتر
و بسنن نبویه از تو داناتر است ابو کهمش گوید چون رخصت انصراف یافتم
و در کوفه بازگشودم قبل از آنکه بخانه خویش در آیم راه خانه ابن ابی لیلی
گرفتم و بنزد وی در آمدم گفتم اینک سه مسئله از تو سوال نمایم و با تو شرط کنم
که در هیچیک از آنها بقیاس سخن نگوئی و هم جواب آنها را بیکی از اصحاب خود نسبت ندهی
گفت قبول دارم مسائل خویش بیان کن نخست مسئله اولی از وی سوال
کردم لختی سر بزیر افکند پس سر بلند کرده گفت در اینمسئله چیزی بخاطر ندارم
پس از دو مسئله دیگر سوال نمودیم از جواب عاجز آمد بعد از آن پیغام آنحضرت
بگذاردم گفت یا ابا کهمش آیا کیست آنکس که من شهادت او رد نموده ام گفتم
محمد بن مسلم ثقفی قصیر گفت ترا بخدا سوگند که آیا جعفر بن محمد با تو چنین گفته گفتم آری
بخدا آنحضرت بمن فرمود که با تو چنین بگویم پس کس بجانب محمد بن مسلم فرستاده
او را نزد خویش بخواند و آن شهادت از وی اصغا نموده پذیرفت پس
ایشانرا با یکدیگر باب مراوده مفتوح گشت ثقة الاسلام محمد بن یعقوب
کلینی بطریق خود از ابن ابی لیلی روایت کرده که مردیکه با وی طریق خصومت
می پیمود وقتی بروی در آمد و گفت شخصی این جاریه را بمن بفروخت
چون عورت وی مکشوف نمودم و بر اطراف فرج وی نگریستم در حوالی

وزهارا و موئی نیافتم و گمانم آنست که هرگز موئی از آن موضع نرسته
باشد ابن ابی لیلی گفت مردم حیلها می کنند تا آن موضع از موی پاک
سازند زیاده تعجب دارم از اینکه آن مطبوع ترا مکروه آید آن مرد گفت
ایها القاضی اگر آن عیب است با من بگوی ابن ابی لیلی از جای خویش
بپا خاست و گفت تو در اینجا باش تا من برگردم و جواب مسئلت ترا بگویم
چه اینک آثار دردی از شکم خود احساس میکنم پس داخل خانه خود شد
و از در دیگر بیرون رفته راه خانه محمد بن مسلم پیش گرفت و بنزد وی
در آمده گفت در مسئله کنیزیکه بر زهارش موی نرسته باشد هیچ روایتی
از مولای خود جعفر بن محمد داری محمد بن مسلم گفت من در اینمسئله مخصوص
نصی و حکمی ندانم ولی جعفر بن محمد صادق از آبا کرام خویش و ایشان
از پیغمبر روایت نموده اند که آنجناب فرموده آنچه از اصل خلقت
زیاده و ناقص باشد آن عیب است ابن ابی لیلی گفت همینقدر مرا کفایت
کرد پس بمنزل خود عود نموده حکم آنمسئله را با آنمرد بیان نمود
شیخ صدوق علیه الرحمه در کتاب من لا یحضره الفقیه روایت کند وقتی ابن
ابی لیلی از حضرت صادق علیه السلام پرسید که ای شیء احلی مما
خلق الله عز و جل یعنی آیا کدام یک از خلق خدا در مذاق جان از همگان
شیرین تر است حضرت فرمود الولد الشاب یعنی پسری که بسن جوانی
رسیده باشد پس ابن ابی لیلی گفت ای شیء امر مما خلق الله
یعنی کدام یک از خلق خدا از تمامت آنها تلختر است حضرت فرمود
فقده یعنی فقدان همان پسر ابن ابی لیلی گفت شهادت
میدهم که شما حجتهای خدائید بر اهل او نوادر اخبار و طرائف آثار

وی بسیار بوده از آنجمله ابن ابی لیلی گوید در یکی از اسفار با مردی شامی همسفر بودم در یکی از منازل دیدم آن شامی بچه اناری از کسی بگرفت پس از لمحه انار بدو پس بخشید گفتم ای مرد آیا این چه انصاف است که بعف از یکی مال بستانی و بدیگری بکمال میل بخشی گفت مگر این آیه از قرآن قرائت ننموده که

مَنْ جَاءَ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمَنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يُجْزَى

إِلَّا مِثْلَهَا یعنی اگر کسی یک حسنه بیاورد ده برابر جزا یابد و اگر اتیان گناهی کند جز مثل آن جزا داده نشود و اینک بصریح این کریمه گناه خود مرا در مقابل گناهی ده حسنه باشد یک حسنه بصاحب انار داده و نه جزو دیگر برای خویش ذخیره نمایم محدث نیشابوری در ذیل ترجمت وی گوید آنچه از فحاوی اخبار و تتبع کتب بوضوح انجامیده آنست که وی از سلسله سنت و جماعت و از اهل رای و قیاس بشمار رود و لی سینه اش از محبت اهل البیت خالی نبوده از ابن ابی عمیر نقل است که میگفت ابن ابی لیلی بحلیه صدق و امانت آراسته بود و لی شدت کم حافظه بود القصه بعد از آنکه سی و سه سال بر مسند قضا برقرار بود و دولت عباسیه در کف بوده دست حوادث طومار قضای وی در پیچیده در سال یکصد و چهل و هشت هجری سفر آخرت در پیش گرفت گویند وی را کتابی است معروف بعرد و مانند مسند احمد بن حنبل که علمای حدیث از آن کتاب روایت میکنند

ابن سریج احمد بن عمر

پسرزاده سریج بن یونس بن ابراهیم بن حارث مروزی است که از معارف زهاد و اصحاب کرامات بشمار میرود ابن سریج خود در پیش شافعیان و مروج مذهب ایشان بود و طریقت محمد بن ادریس بوجود او رونق گرفت و فقه آن امام باهتمام وی استحکام یافت در مدت یکصد سال که مابین طلوع ریاست ابن ادریس و جلوس فقاهت ابن سریج فاصله بود از ائمه شافعیه هیچیک بقدر وی موازین استدلال آنقوم مستقیم نتوانست کرد و قوانین استنباط مخالفین سقیم نتوانست نمود ارباب طبقات آورده اند که ابن سریج از حدت فطانت و سرعت انتقال باز اشهب لقب یافت و از فرط فقاهت و سعه اطلاع شافعی ثانی موسوم گشت ابو اسحق شیرازی در کتاب طبقات الفقها و فاضل فخر دیهی در شرح مقامات علیه الرحمة و استائش نموده اند و در مدحش اشعار سروده اند ابو اسحق گوید کان من عظماء الشافعیین

وائمة المسلمين وبفضل على جميع اصحاب الشافعي حتى على المزني وفهرست كتبه يشتمل على اربعماة مصنف وقام بنصرة مذهب الامام الشافعي ورد على المخالفين وفرع على كتب محمد بن حسن الحنفي

یعنی ابن سریج را که از بزرگان شافعیان و پیشوایان مسلمانان بوده بر جمیع اصحاب شافعی حتی بر مزنی که ارشد شاگردان او است ترجیح می نهادند وی در انتصار مذهب شافعیه و دیگر فنون علمیه چهارصد مجلد تصنیفات پرداخت و بر کتب سه مذهب دیگر نیز رد و اعتراضات نگاشت فاضل فخر دیهی

گوید احمد بن عمر بن سریج امام اصحاب الشافعی علی الاطلاق ومن لا نعرف ذات دریمثله فی الآفاق حجه فی احکام الشرع

او صحّ الحجج وافقهها وامتنها علی مرور الایام والحجج وکان یلقّب
بالباز الاشهب و بالشافعی الثانی لتبحّره فی استنباط المعانی من
غوامض الاخبار والمثانی | یعنی از تمام اصحاب شافعی هیچکدام
بر ابن سریج مقدم گشت و از زنان جهان هیچیک فرزندی چنان نیاورد
دلائل و حججی که او در فقه شافعیه اقامت کرده چندان استوار است
که فقهاء امصار و اعصار را نباز آنها نتوانند آورد و وی را باز اشهب و شافعی
ثانی از آن گفتندی که در فهم اخبار و آیات فراستی بدیع و تبحری وسیع داشت
شیخ ابو محمد قاسم بن علی حریری در مقامهٔ عاشره در حکایت منازعت
و تشاجر که ابو زید سروجی با غلام خویش در محضر والی نموده بدلائل
ابن سریج بر سیاق ضرب مثل تلمیح آورده و ادلهٔ ابی زید را بدان وی
تشبیه نموده گوید فلمّا رأیتُ حجج الشیخ کالحجج السریجیّة
علمتُ انّه علم الرجیّة شیخ ابو حامد اسفراینی می گفته نحن نجری
مع ابی العباس فی ظواهر الفقه دون دقائقه
یعنی مادام که ابن سریج در دروس مسائل فقه و ظواهر فروع شرع
سخن راند ما با وی همراهی توانیم کرد ولی جائیکه کمیت فکر در دقایق نکات
احکام و اسرار کلمات اعلام بجولان آورد ما دم درکشیم و قدم واپس
گذاریم از اینگونه سخنان و ستایشهای شایان در بارهٔ وی چندان
نوشته اند که استقصاء جملهٔ آنها بیرون سیاق ترجمت است
عبدالله بن اسعد یافعی در کتاب مرآة الجنان و عبرة الیقظان از ابو علی بن
خیران حکایت آورده که گفت از ابن سریج شنیدم که گفت شبی در واقعه
دیدم که از آسمان کبریت احمر همی بارش کند و من آستین و کنار خویش

ازآن

ازآن آکنده و سازم چون از خواب برخاستم صورت رؤیا با معبری
در میان نهادم گفت همانا ترا علمی روزی شود که در شرافت و عزت
بمثابهٔ کبریت احمر است آورده اند که او علوم ظاهر و سلوک باطن باهم
تحصیل و تکمیل نمود نخست چنانکه مطرزی گفته بمدارس مشایخ شریعت
درآمد فن حدیث از علی بن اشکاب و حسن زعفرانی و ابو داود سجستانی
و عباس ترقفی و جمعی دیگر فراگرفت و علم فقه از ابو القاسم
انماطی و ابو القاسم بن ابرهیم مزنی اخذ نمود و سپس چنانکه جامی در نفحات
آورده بصحبت جنید بغدادی رسید و علم طریقت بارشاد وی بیاموخت و دیری
در حلقهٔ [illegible] گوید هرگاه که شیخ ابو العباس بن سریج در اصول و فروع نکتهٔ نغز و کلامی
بدیع میگفت که حاضران از استماع آن بشگفت آمدندی گفتی میدانید
این سخن مرا از کجا است از برکت مجالست ابو القاسم جنید است صاحب
نفحات آورده که وقتی عبد العزیز بحرانی بکنار مجلس ابن سریج شد
و از در طریقت با وی سؤالی راند و جوابی نیکو شنید نعره بزد و از هوش
بشد چون بهوش باز آمد شیخ با او گفت من با پیر شما جنید روزگاری
قدم زده ام و صحبت داشته ام اکنون این فقهاء مرا مشغول داشته اند
اگر خواهید از ایام افادت روزی را معین کنم که در آن جز بلسان تصوف
سخن نرانم کسانیکه بشاگردی وی مقامی یافتند بسیارند از انجمله است ابو اسحق مروزی و ابو علی
ابن خیران و ابو عبدالله زردوحی و محمد بن احمد بن عبدالله نودلی
و غیر ایشان که همگی از مشاهیر فقها و اعیان محدثین بودند شیخ ابو العباس
احمد بن عبد المؤمن شریشی گوید قاضی ابو العباس احمد بن سریج شیرازی
در مقام گفتگوی علمی بس خوش مناظره و حسن الاحتجاج بود بگاه بحث جوابهای

نغز گفتی و سخنان شیرین آوردی وقتی با ابوبکر محمد بن داود اصفهانی
طریق مباحثت می پیمود و سؤالهای پیاپی ایراد می نمود ابوبکر گفت
أَبْلِعْنِي رِيقِي یعنی مرا مقداری فرصت ده که آب دهن فرو برم گفت
قَدْ أَبْلَعْتُكَ دِجْلَةَ وَالْفُرَاتَ یعنی چندانت فرصت بخشیدم که رود دجله
و نهر فرات فرو بری و هم نوبت دیگر ابوبکر با وی گفت أَمْهِلْنِي سَاعَةً
یعنی مرا ساعتی مهلت ده گفت أَمْهَلْتُكَ مِنَ السَّاعَةِ إِلَى أَنْ تَقُومَ السَّاعَةُ
یعنی از این ساعت تا ساعت قیامت تو را مهلت دادم هم روزی
ابوبکر در اثنا مجلس مجادلت با وی گفت أُكَلِّمُكَ مِنَ الرِّجْلِ وَتُجِيبُنِي
مِنَ الرَّأْسِ یعنی من از پای با تو سخن رانم و تو از سر پاسخ من گویی گفت
كَذَلِكَ الْبَقَرُ إِذَا حَفِيَتْ أَظْلَافُهَا دُهِنَتْ قُرُونُهَا یعنی با گاو نیز اینچنین کنند
که چون سم آن ساییده گردد شاخش را روغن بمالایند در بدیهه گویی
و حاضرجوابی وی آورده اند که وقتی کسی بدو گفت از طلبه علم و محصلین
فقه جمعی کثیر با تو اشتراک داشتند از چه شد که تو از همگان پیش افتادی
و بریاست رسیدی و ایشان واپس ماندند و رتبتی نیافتند بدیرنگ گفت تُسْقَى
بِمَاءٍ وَاحِدٍ وَنُفَضِّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأُكُلِ عَلَى الْحَصَادِ نَمَاءُ
النَّبَاتِ بِمَائِهِ وَلَكِنْ عَلَى الْأَذْوَاقِ فُنُونُ الْكَمَالِ ثَمَّ مراد آنست
که تلاش و کوشش در آموختن دانش امری است و قبول عامه و شهرت
آفاق امری دیگر آن وظیفه بنده است و این کار خداوند چنانکه پروردگار
بیک باران تخم هر گیاه سیراب کند ولی بر حسب اختلاف طبایع برخی را
بر برخی تفضیل بخشد هکذا طالبان علم جمله بر یکنسق استفادت نمایند
اما خدای حکیم بر حسب تفاوت قابلیات بعضی را بر بعضی ترجیح دهد

پس

پس اشتغال و تحصیل از خلق است و امتیاز و تفضیل از خدا چنانکه صاحب
آن بیت گفته ابر آذار است که جمیع نباتات شاداب کند ولی خود شکافتن
غلاف شکوفها وظیفه باد باشد مختصر گویند ابن سریج مردی منصف بود
و در حق مخالفان نیز اغماض می نمود وقتی شنید که مردی درباره ابوحنیفه
ناسزا می گوید فرمان کرد تا ویرا حاضر آوردند و گفت یا هذا در حق
کسی بغیبت سخن کنی که علماء اسلام از چهار قسمت فقه سه بهره با وی گذاشتند
تا خود بیک بهره اختصاص جویند و او در آن یک نیز با ایشان سهیم گشت
آن مرد گفت معنی این سخن چگونه است گفت علم فقه نیمی سؤالات است
و نیمی جوابات وضع سؤالات و ابتکار آنها بالتمام بوحنیفه نمود پس نیم
فقه از آن اوست آنگاه جمله را جواب گفت مخالفین وی جمیع جوابات
او را بر باطل ندانند بلکه برخی صواب و برخی خطا شناسند چون
مورد اختلاف با مورد اتفاق مقابل کنیم یک نیم بالاتفاق مورد
اتفاق باهم پس سه ربع خاص وی باشد و یک ربع با وی و سایر
فقها بالاشتراک ماند همینکه آن مرد از ابن سریج که خود مذهب شافعی
داشت در حق بوحنیفه اینچنین تقدیر شنید عقیدت خویش بگردانید
و از طعن و غیبت وی توبه کرد جماعتی از ارباب طبقات و اصحاب
تذکرات چنین نوشته اند که ابن سریج را رتبت علم و مقام ترویج بجائی
انجامید که در سلک مجددین دین انتظام یافت و مجددین اعاظم و یا
سلاطینرا گویند که عهد وی بر راس یکی از مآت هجری مقرون افتد
و از دشمنان اسلام و یا محزبان دین گروهی را براندازد و یا انبوهی
مطیع شرع سازد و از اینجهت مذهب حق را قوتی جدید پدید گردد

و ملت حنیف را رواجی کامل حاصل آید و این از طرق عامه بروایت
و از فریق خاصه بتجربت ثابت شده که چون سنین تاریخ هجری
یکی از عقود مآت بر آید بر سر مائه جدید بی تخلف عالمی مؤید و گرنه سلطانی
منصور قواعد آئین حق را استحکامی تمام بخشد و اصول کیش باطل را استیصالی
بکمال فرماید چنانکه در کتاب آثار البلاد که از نفایس تصانیف فن جغرافیا است
در ذیل شرح اخبار شیراز آورده که ولید بن حسان گفت روزی در مجلس
قاضی ابو العباس بن سریج دیدم از حاضران محفل دانشمندی کهن
سال از جای خواست و روی سوی ابن سریج داشت و گفت
حضرت قاضی را بشارت باد که خدای عز اسمه بر سر هر صد سال از هجرت
مردی بزرگ همت در دولت اسلام برانگیزد و او را سخت قوی دست و عظیم
مبسوط الید نماید تا اساس ضلال از بیخ منهدم سازد و بنیاد رشاد
از نو مستحکم کند چنانکه در مائه اولی عمر بن عبد العزیز را بینگیخت تا بدعتهای
آل امیه را یکباره برانداخت و آئین سنت رسول را آذینی تازه بربست
و در مائه ثانیه محمد بن ادریس شافعی را فرستاد تا اساس قیاس نایاب
داشت و گلزار اخبار شاداب نمود و در مائه ثالثه تو را مبعوث
فرمود و تایید تجدید دین و رواج شریعت سید المرسلین با تو همراه کرد
تا در تشیید مبانی ملت احمدی مساعی جمیله مبذول داشته طبقات مردم را
از بیغوله ضلالت نجات بخشی و بسرچشمه سعادت ارشاد فرمائی راوی گوید چون
آن عالم ثنای منثور بپرداخت بدیع موزون لب گشود و این سه شعر
بسرود

عمر الخلیفة ثم حلف السودد	اثنان قد مضیا فبورک فیهما

الشافعی

خیر البریة وابن عم محمد	الشافعی الألمعی المرتضی
من بعدهم سقیا لتربة احمد	ارجو ابا العباس انک ثالث

یعنی از مجددین دین و مروجین آئین دو کس درگذشت نخست عمر بن عبد العزیز
که خلیفتی مسلمان داشت و دیگر نژاد بزرگواری امام شافعی که پسر
عم رسول بود یا ابا العباس ارجو که ثالث ثلثه تو باشی و بازار
ملت رسول مختار را رونقی دیگر بخشی یافعی پس از این روایت گوید
در تاریخ چنین یافته ام ولی آنچه حافظ ابو القاسم بن عساکر در تعیین
مجددین در آورده برخلاف این است گوید عقیدت مختار و رای استوار
بر آن رود که در راس ثلثمائه مروج مذهب امام ابو الحسن اشعری بوده
چه در زمان او رؤسای بدع و کبرای حدث در اصول اسلام و مباحث
فن کلام بسی عقاید فاسده و آرای کاسده رواج داده بودند و مردان
ایشان بر حسب اهوای باطله خویش انکار سخن میکردند از این روی مبانی
ملت و شریعت و آثار سنت و جماعت علائم اندراس و اضمحلال روی داد
و مردم را باقامه اساطین حق و نسخ اساطیر باطل بیشتر از معرفت فروع
و حفظ تکالیف حاجت افتاد پس خدای تعالی ابو الحسن اشعری را برانگیخت
تا بنیروی براهین مستقیم و اتقان قوانین قویم بحفظ و صیانت مذهب قیام
نمود و طریقه پیروان سنت انتصار کرد و اقاویل مبتدعین را برانداخت
و ترهات ایشان بدلائل قاطعه و حجج لامعه مردود ساخت لاجرم ابو الحسن
اشعری سزاوارتر است برآنکه او را در راس ثلث مجدد دانیم و از زمره
کسانی که در حدیث نبوی بر وجه ابهام بدانها اشارت رفته مروج شناسیم
و کیفکان مصداق این موضوع در راس آن مائه مخصوص خواه ابن سریج

قاضی باشد چنانکه مصنف آثار البلاد گفته و خواه ابو الحسن اشعری چنانکه
مؤلف مرآة الجنان آورده و خود در این باب استان ترویج و تجدید مسلم و مجرب است
و میر سید شریف استرابادی در مکتوبی که در اینباب بامیر تیمور گورکان
فرستاده بر این معنی جماعتی مسلمین ادعا نموده
بلکه از طرق اهل سنت و جماعت چنانکه اشارت رفت حدیث
نبوی مروی افتاده که ابو هریره گفت از رسول خدا شنیدم که فرمود
إِنَّ اللهَ يَبْعَثُ لِهٰذِهِ الأُمَّةِ عَلَى رَأْسِ كُلِّ مِائَةِ سَنَةٍ مَنْ يُجَدِّدُ لَهَا دِينَهَا
پس اگر در مصادیق اختلافی باشد بر عنوان ثانی نرسد با آنکه دانشوران
متتبع و تاریخ نگاران متدرب بر تحقیقی که فاضل طیبی در شرح مصابیح نبوی
آورده و ما بین عبارات مختلف توفیق داده اند و ما بین کلمات متشتت جمع
نموده اند طیبی در شرح این خبر گوید ارباب فنون و اساتید علوم هر یک
در تاویل این حدیث سخنی گفته و هر کدام بر حسب صناعت خویش از مجددی
نام برده ولی تحقیق آنکه این خبر مبارک بر عموم باید حمل نمود زیرا که لفظ
مَن چنانکه در کتب ادب و علم اصول مبرهن شده از کلمات عموم است
پس حدیث شامل هر گروه از بزرگان اسلام خواهد بود و اختصاص
بفرقه دون اخری نخواهد داشت چه همچنانکه احتیاج مسلمین بفقها و انتفاع
مکلفین از مجتهدین بسیار است احتیاج و انتفاع ایشان باولو الامر
و سلاطین و وعاظ و محدثین و زهاد و مقرئین نیز بسیار باشد از آنکه
سلطانها پاس شریعت کشد و محدثان نشر اخبار کنند و واعظان نظم تهدید
دهند و مقریان ضبط تنزیل نمایند و قس علی هذا پس بحکم اشارت و انتباه
این خبر بایستی بر سر هر صد سال سلطانی مروّج و فقیهی مجدّد و محدثی محیط

امورا

و مقری کامل و واعظی عامل قائم باشد که جمله در اعلاء کلمهٔ اسلام و اطفاء
نائرهٔ ضلال از دیگر ابناء جنس خویش که در طول آن مائه گذشته اند
امتیازی بنهایت یابند و اختصاصی بکمال جویند آنگاه طیبی مجددین
مذهب را از هر فرقه شمردن گیرد و گوید بر راس مائهٔ نخستین از اولو الامر
عمر بن عبد العزیز اموی بود و از فقها امام محمد بن علی الباقر صلوات الله علیه
و از قراء عبد الله بن کثیر و از محدثین ابن شهاب زهری و بر راس مائهٔ
دویم از اولو الامر مأمون عباسی بود و از فقها شافعی و از رواة حنفیه
لؤلؤی و از علماء مالکیه اشهب و از ائمهٔ امامیه علی بن موسی الرضا علیه السلام
و از قراء یعقوب حضرمی و از محدثین یحیی بن معین و از صوفیه معروف
کرخی و بر راس مائهٔ سیم از اولو الامر مقتدر بالله و از فقها ابن سریج
شافعی و طحاوی حنفی و ابن جلال حنبلی و کلینی امامی و از متکلمین ابو الحسن اشعری
و از قراء ابو بکر احمد بن موسی بن مجاهد و از محدثین ابو عبد الرحمن
نسائی و بر راس مائهٔ چهارم از اولو الامر قادر بالله بود و از فقها
ابو حامد اسفراینی شافعی و ابو بکر خوارزمی حنفی و ابو محمد عبد الوهاب
مالکی و ابو عبد الله حسین حنبلی و علم الهدی شریف امامی
و از متکلمین قاضی ابو بکر باقلانی و از محدثین حاکم بن بیّع و از قراء
ابو الحسن حمامی و از صوفیه ابو بکر دینوری و بر راس مائهٔ پنجم
از اولو الامر مستظهر بالله بود و از فقها ابو حامد غزالی شافعی و قاضی
محمد مروزی حنفی و ابو الحسن زاغونی حنبلی و از محدثین رزین عبدری
و از قراء ابو العز قلانسی اینجماعت از ملوک و غیرهم هر یک بر سر این پنجصد
در شعار و شغل خود مشار الیه بودند و از شرع شریف و دین حنیف

ترویجی نیز نمودند تا بدینجا ترجمت عبارت طیبی بود حالی که سیاق سخن
واسلوب کلام کمیت کلک بدین مقام راند بار داعی تناسب بنگارش نامه
سید شریف بخواند هر چند مضمون آن مکتوب چنانکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم [illegible] سابقا
تفطن یافته بود وبگاه تسطیر اینمقام اعلام فرمود باسایر کتب سیر موافق
نیاید وتاریخ ترویج چند کس از مجددین سلاطین که میر نام برده بارو
آیات مصادف نگردد ولی تکمیل مرادرا از ایراد آن گریزی نیست که از شجون
این اصل وفنون این قول است میرخود در سرمایه هشتم صیتی مشهور ونامی
مذکور داشت ومعاصر امیر صاحب قران تیمور گورکان بود چون اکثر
ممالک آسیا از ترکستان وایران ودشت قبچاق وهندوستان
وروم تسخیر کرد در جمیع ممالک محروسه بساط ترویج شرع گسترانید ودر
نشر احکام بر پای ایستاد بهر معموره دانشمندی کامل فرستاد وبهر دانشمندی را
رتبتی لایق بر نهاد فلاجرم رؤسای شریعت به ثنای وی لب گشودند
وبزرگان طریقت بامدادش همت نمودند منجمله میر سید شریف که در فنون
دانش بر علمای آفاق تفوق داشت بر تصدیق تجدید وتحقیق ترویجش
مکتوبی متقن نگاشت امیر از قرائت آن سجل عظیم خوشدل گشت ومحض
مباهات تمام آن عبارات در تزوک بنوشت چنانکه خود گوید اول
تزوک که از مشرق دلم سر زد رواج دین وتقویت شریعت محمدی
صلی الله علیه وآله بود که در ممالک واقطار وامثال عالم دین اسلام
وشریعت خیر الانام را رواج دادم وسلطنت خود را بشریعت آراسته ساختم
وتزوک رواج دین مبین چنین کردم که یکی از سادات عالیقدر را بصدارت
اهل اسلام مقرر کردم که ضبط اوقاف نماید ومتولیان تعیین کند

بهر شهر

وبهر شهری وبلدی اقضی القضاة ومفتی ومحتسب معین سازد وسیورغال
ووظایف از برای سادات وعلما ومشایخ وارباب استحقاق مقرر
گرداند وقاضی از برای عسکر ورعیت نصب نمودم وبهر مملکتی شیخ الاسلام
فرستادم که اهل اسلام را از معاصی باز دارد وامر معروف نماید وامر
کردم که در هر شهری مساجد وخانقاهها تعمیر نمایند وبر سر راهها رباطات
بنا کنند وبر سر نهرها پل بربندند وعلما ومدرسین بهر شهری تعیین کردم
که اهل اسلام را مسائل دینی وعقاید شرعی تعلیم دهند وعلم دین از تفسیر
وحدیث وفقه بمسلمانان درس گویند وامر نمودم که صدر وقاضی مهمات
شرعی ممالک محروسه را بعرض من رسانیده باشند وامیر عدل تعیین نمودم
که مرافعات عرفی سپاه ورعیت را بعرض رسانند چون تزوک این
نمودم ودر بلاد اسلام شریعت را رواج دادم وآوازه رواج دین
واسلام بمسامع صغار وکبار اهل اسلام رسید علمای اسلام فتوی
نوشتند که چون تنگری تعالی در هر صد سال مروجی ومجددی از برای
رواج وتجدید دین محمدی صلی الله علیه وآله وسلم بر می انگیزد
ودر این صده هشتم تجدید دین امیر صاحبقران نموده پس مجدد دین محمدی
ایشان باشند ومیر سید شریف که از فحول علمای زمان بود در اینباب
مکتوبی بمن نوشت که اتفاق علمای خلف وسلف بر این رفته
که در سر صد سال بعد از حضرت رسالت پناه الله تعالی از برای
رواج دین محمدی صلی الله علیه وآله مجددی می انگیزد چون در این
سر هشتصد سال امیر صاحبقران این دین مبین را رواج داده اند در اقطار
وامصار عالم دین واسلام رواج یافته تحقیق رسید که مروج دین

صاحبقران است و صورت مکتوب این است اللهم انصر من نصر
دین محمد واخذل من خذل دین محمد چون از زمان هجرت
حضرت رسالت پناهی الی یومنا هذا هشتصد سال گذشته و در سر
هر صد سال الله تعالی و تقدس از برای رواج دین رسول و حبیب خود
مروجی و مجددی برانگیخته که تجدید دین و ملت آنحضرت نماید الحمد لله
که در سر صد هشتم الله تعالی امیر صاحبقران را مجدد و مروج دین اسلام
برانگیخته که دین محمد را در بلاد و ممالک رواج داده اند و از آنچه علمای
سلف از احوال مجددان دین تتبع نموده اند و در تصانیف خود نوشته
این اثری از آن است در سر مائه اول از هجرت مجدد دین عمر بن عبدالعزیز است
که چون دین اسلام بواسطه لعن و طعن که خوارج در منابر بحضرت علی می گفتند
ضعیف شده بود برطرف ساخت و بغض و عداوت که میان اهل اسلام بوجود
آمده بود چنانکه گروهی خلفای راشدین را بلعن و طعن مخصوص میداشتند و جمعی
دیگر بر امیر المؤمنین علی و حسین و عباس لعن میکردند رفع نمود و تجدید
دین کرد در سر مائه دویم مجدد دین مامون الرشید است که بغداد
و دو مذهب باطله را برطرف و منسوخ ساخته مذهب برحق سنت و جماعت را رواج
داد و علی بن موسی بن جعفر را رضی الله عنهم بخراسان طلب نموده وی را
ولیعهد گردانید و باذن وی در مملکت تصرف مینمود در سر مائه سیم
مروج دین محمدی مقتدر بالله عباسی است که چون قوم قرامطه
که رئیس ایشان ابو طاهر بود بر مکه معظمه مستولی شد و سی هزار محرم را
در روز عرفه قتل نمود و بدرجه شهادت رسانید و حجر الاسود را
از ارکان برکند و بلاد اسلام را خراب کرده قتل و غارت مینمود

و بنتیجه

و بنتیجه دین اسلام ضعیف شد مقتدر بالله تیغ بر آن قوم کشید و ایشان را بر انداخت
و دین اسلام و شریعت را رواج داد و در سر مائه چهارم از مروجان
دین محمدی صلی الله علیه و آله و سلم عضد الدوله دیلمی است که چون
بواسطه فسق و فجور مطیع لامر الله عباسی و ظلم توابع و لواحق وی دین
اسلام ضعیف شده بود و در بلاد اسلام انواع فسق و منهیات شیوع یافته
بود عضد الدوله وی را از خلافت معزول و پسر وی طائع را ولیعهد ساخت
و عضد الدوله خود متصدی رواج دین شد و رفع و دفع بدعت
و نامشروعات و ظلم و جور نموده شریعت محمدی را رواج داد در سر مائه
پنجم مروج دین و شریعت سلطان سنجر بن ملکشاه است که شیخ احمد
جامی و حکیم سنائی معاصر وی بوده اند و بدیشان مرید بود
در آن ایام ملاحده و جهال دین اسلام را ضعیف ساخته بودند و وی
بقتل و قمع ملاحده مبادرت نموده و مرتبه را طاعت و متابعت
دین محمدی مبالغه مینمود که خلاف شریعت از وی امری سر نمیزد
در سر مائه ششم مجدد دین غازان خان بن ارغون خان بن هلاکو خان است
که چون دین اسلام بواسطه استیلای کفره ترکستان ضعیف شد الله تعالی
غازان خان را با صد هزار ترک برانگیخت که همگی بیکمرتبه در صحرای لار
بدست شیخ ابراهیم حموی مسلمان شدند و زبان بکلمه طیبه لا اله
الا الله محمد رسول الله گویا ساختند و آثار کفر و بدعت برانداختند
و شریعت را در بلاد و امصار رواج دادند در سر مائه هفتم الجایتو
سلطان بن ارغون خان است که ملقب بسلطان محمد خدابنده است
که در سنه مذکور بعد از برادرش غازان خان بر تخت سلطنت نشست

چون بمسامع وی رسید که دین محمدی برتبه ضعیف شده که در نماز بعد از تشهد
صلواة بر محمد وآل محمد نمیفرستند خود برخواسته بمسجد جامع سلطانیه حاضر
آمد و حکم باحضار علمای اسلام نموده و از فضایل در باب صلواة فرستادن
بر محمد وآل محمد سوال کرد علما باتفاق گفتند که بحکم خدایتعالی صلواة
بر محمد وآل محمد باید فرستاد و درانوقت جمعی از علما گفتند که امام شافعی
نماز را بدون صلواة بر محمد وآل محمد فاسد شمرده و جمعی گفتند که امام
اعظم ابوحنیفه فرمود نمازی که صلوات بر محمد وآل محمد مقرون نباشد
مکروهست انگاه از علما سوال کرد که چرا بر هر پیغمبر آل وی در صلواة
ذکر نمی کنند و در صلواة بر خاتم انبیا ذکر میکنند چون علما در جواب
فروماندند سلطان گفت مرا در جواب این سوال دو دلیل بخاطر میرسد
اول انکه چون دشمنان وی ابتر خواندند ایزد تعالی ابتری را برایشان
انداخت که نسل ایشان منقطع شده و اگر باشد هم ایشان را کسی
نشناسد و نام نبرد و ذریت آل پیغمبر انقدر رسیدند که تعداد ایشانرا
جز خدایتعالی دیگری نداند و در صلواة بمتابعت پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم
برایشان درود میفرستند و دیگر انکه ادیان جمیع انبیا و
رسل و علل ایشان در معرض نسخ و تبدل بود و امضای احکام دین
ایشان علی الدوام لازم نبود بخلاف دین محمدی که تا قیامت تبدیل
و تغییر در آن راه نخواهد یافت پس بر متابعان آنحضرت لازم است
که در صلواة بمتابعت نام مبارک آنحضرت را که ذکر می کنند اولاد را
نیز ذکر کنند تا بر امت معلوم شود که حامیان
دین محمدی و مفسران وحی الهی حافظان شریعت احمدی ایشانند

ابتر
بی عقب را گویند

تا وارثان علوم انبیا و مرسلین علوم دین و فرائض اسلام را از ایشان
فراگیرند و متابعت و حرمت ایشان را از لوازم شمارند چون سلطان
اینکلمات را بر زبان آند زبان بر صلواة پیغمبر و آل پیغمبر گشادند انگاه
سلطان گفت که چون اول آل محمد علی و آخر ایشان محمد مهدی موعود است
پس ما راست که در ملک محمد بدون اذن اولادش تصرف نمائیم و اگر
نمائیم غاصب باشیم چون کلمات سلطان محمد بمسامع خواص و عوام
رسید همه علما اذعان نمودند و بعد از اذعان علما سلطان امر نمود
که چون حقیقت برین منوال است باید که خطبه بنام تمام اهل بیت بخوانند
و سکه بنام ایشان بر زنند و آنچه علما درین وقت فتوی نوشته اذعان
نموده اند اینست که الجایتو سلطان مروج دین و شریعتند
در سر مایه هشتم امیر صاحبقرانست که در امصار و اقطار عالم شریعت را
رواج او علما را اعزاز و احترام نموده و باذن ذریت آل رسول الله
در ملک او تصرف کردند چون مکتوب میر سید شریف بمن رسید حق تعالی را
شکر گفتم و بمحمد وآل محمد التجا بردم که مرا تجدید دین و شریعت حاصل آمد
و مکتوب را بجنبه نزد پیر خود فرستادم ایشان در حاشیه همان مکتوب
نوشتند که مروج دین و شریعت تیمور صاحبقران ایده الله تعالی معلوم
نماید که این موهبتی است عظمی و تاییدیست کبری که آن قطب السلطنه را
الله تعالی توفیق تجدید دین و رواج شریعت ارزانی داشته بنفر اما بعز اند
چون مکتوب موشح بخط پیر بمن رسید تعظیم و احترام سادات و علمای اسلام
بجای آوردم و در رواج شریعت بیشتر از پیشتر سعی کردم و امر کردم که صورت
این مکتوب را در دفترخانه وقایع ثبت نمایند کلام صاحبقران گورکان

درانمقام بپایان رفت واکنون که از تاریخ هجرت رسول یکهزار و دویست و
نود و پنج سال برآمده و تا راس مائه جدیده پنجسال کامل بمانده و علمای اقطار
و عرفای آفاق باتفاق فال ترویج و قرعه تجدید بنام همایون صاحبقران
عهد ابوالمظفر ناصرالدین شاه قاجار خلد الله تعالی ملکه زده اند و بصفای
باطن و فراست ایمانی از سعادت طالع و یمن اقبال این پادشاه اسلام
پناه که روزگارش بکام و دولتش مستدام باد چنان استنباط فرموده‌اند
که بر سر این مائه آتیه بمساعی مشکور آن سلطان منصور دولت اسلام قوی
و بساط ضلال منطوی گردد و قواعد شرع شریف استحکامی دیگر گیرد
و بازار ملت حنیف رواجی از سر پذیرد بل نوبنو که روزگار این عهد مسعود
الی ظهور مهدی موعود ممدود آید و ایام این ترویج بایام دولت آل
رسول موصول گردد اللهم حقق بفضلك ظنوننا واقرر بذلك
عیوننا ویرحم الله عبدا قال آمینا قاضی ابن خلکان اربلی در ذیل
ترجمت ابن سریج گوید در جزوی خوانده ام که سریج نیای قاضی ابوالعباس
احمد مردی عجمی بود و زبان عرب نمیدانست وقتی باری تعالی را
در خواب دید با وی سبحانه بپارسی سخن گفت و در انجام مکالمت
خطاب آمد که ای سریج طلب کن او در جواب سه بار گفت یا خدا سر بسر
صاحب وضات گوید گویا مثلی که در نظیر اینمقام مابین مردم عجم معروفست
که گویند رحمن سربسر ازین کلام ناشی شده بالجمله ابن سریج همی بعزت
و ریاست ببود تا در ماه جمادی الاولی از سال سیصد و شش بمرض موت
مبتلا گشت در بیست و سیم آنماه در واقعه دید که روز رستخیز برپای شده
واز حجاب جلال خطاب کبریائی رسید که این العلماء پس بیدرنگ

علما را در موقف بازپرس حاضر داشتند ندای خدای عز و جل بانبوهم آمد که
ماذا عملتم بما علمتم یعنی از آنعلم که آموختید کدام عمل نمودید ایشان
در جواب گفتند یا رب قصرنا واسأنا یعنی بارالها در عمل کوتاهی نمودیم
و بد کردیم پس دیگر باره آن خطاب در رسید بدانسان که گوئی جوابی دیگر
میطلبید خود گوید من زبان ضراعت گشودم و عرض نمودم یا رب
اما انا فلیس فی صحیفتی الشرك وقد وعدت ان تغفر ما دونه
یعنی ای پروردگارا نامه عمل من از شرك خالی است و تو خود وعده
فرمودی که از گناهان آنچه مادون شرك است ببخشائی همینکه من اینسخن
بموقف عرض رسانیدم خطاب آمد که اذهبوا فقد غفرت لکم یعنی
بروید که جمله را بیامرزیدم ابن سریج بعد از اینواقعه سه روز بماند و در بیست و ششم
آنماه در گذشت و در حجره که قرب محله کرخ در سویقه غالب از جانب
غربی بغداد داشت مدفون گشت سریج بضم سین مهمله و فتح را
مهمله و سکون یاء مثناة تحتانیه و جیم معجمه است

ابو هاشم

عبد السلام بن ابی علی جبائی بن عبد الوهاب بن سلام بن خالد بن
حمران بن ابان هاشم پدر از علمای علم کلام و از روسای
صناعت اصول است در علم ادب مهارت کامل و بصیرت وافی
داشت جدش ابان از موالی عثمان بن عفان بوده در سنه دویست و
چهل و هفت هجریه از نشاء ارحام بعالم ولادت قدم نهاد و چنانکه
از مطاوی کتب تواریخ و کلمات ائمه سیر مستفاد میشود تولد او در بلده
بصره اتفاق افتاده و در همانجا که مولد او بود نشو و نما یافت و چون
بحد رشد و مقام تمیز برآمد در تکمیل مراتب علمیه و تحصیل قواعد کلامیه
جد وافی و جهد کافی مرعی داشت در علوم ادبیه از مقام پدر
برتری گرفت و در علم کلام بر امثال و اقران مزیت
و سروری جست و در آن عصر که بازار کلام را رواجی بود کلمات
او را گرانبها می شمردند تحقیقات او مسرح انظار علما و مطرح
افکار عقلا گردیده و دانشمندان آن عهد باعتقادات او اعتماد تمام
داشتند الغرض در عداد بزرگان فرقه معتزله و پیشوایان
آن طایفه معدود گشت نتایج افکار او در قلوب بدانسان راسخ
شد که گروهی جمیع عقاید او را صواب دانسته قلاده تقلید او
بر گردن نهاده خود را بدو منسوب داشته اند و از آن روی
در میان فرق اسلامیه بفرقه بهشمیه موسوم و ملقب شده اند
آن پدر و این پسر در اکثر مسائل با اغلب طوایف مخالفت کرده
تاسیس اساس جدید و بسط بساط تازه نموده اند و با آنکه اندوفا
حنبل

در مخالفت دیگران موافقت کرده‌اند در میان خود ایشان نیز اختلافی
چند اتفاق افتاده و ما برحسب رسم دیرین خویش در پایان این
عنوان عقیدت و کیش فرقه بهشمیه را با مشترکات و متفردات هر یک
از آن طایفه و فرقه جبائیه بشرح نگارش دهیم گویند چنانکه ابو هاشم اسم پدر خود
ابو علی را در صفحه روزگار ثبت نمود فرزندی که ابو علی کنیت داشت
رسم علم و نام کلام را از آن خاندان محو کرد زیرا که عمر عزیز را باطل کرد
و وجود شریف را از علم عاطل گذاشت رنج طلب نبرد و گنج ادب
نیافت در علم و کمال از حسب و نسب اختصار کرد و در فضل و هنر بنام
پدر اکتفا نمود روزی بمجلس صاحب بن عباد که منبع فضایل و مجمع
افاضل بود درآمد صاحب برای آن نتیجه علم مقدمات تعظیم فراهم
کرد و شرایط تکریم بجای آورد و بتجلیلش برخاست و بر صدرش نشاند
و چون رسوم پذیرائی برگذار شد گفتگوی علمی میان آمد صاحب گمان
آنکه وی در هنر و کمال وارث پدر و جد است بجانب او متوجه گردید و مسئله
آغاز کرد و کشف مقال را از وی سؤال نمود ابو علی مضطرب شد
و خوشتر از لا اعرف و لا ادری پناهی ندید در جواب گفت لا اعرف
نصف العلم یعنی نمیدانم نصف دانش است صاحب دانست
که او را از آن نیمه دیگر هیچ بهره و نصیب نیست گفت صدقت یا ولدی
الا ان اباک تقدم بالنصف الآخر یعنی ای فرزند راست گفتی
ولی پدرت بجهت آن نیمه دیگر بر مردم مقدم گشت و در محافل بر صدر
نشست مع القصه ابو هاشم روزگاری دراز با ریاست علمیه بسر
برد تا عمرش بسر آمد و در روز چهارشنبه هجدهم ماه شعبان از سنه

سیصد

سیصد و بیست و یک هجریه در بغداد بمرد و در جانب شرقی مقابر
بستان نجاک رفت و در همان روز ابو بکر محمد بن درید لغوی نیز وفات
یافت مردم عراق گفتند الیوم مات اللغة و الکلام یعنی علم
لغت و فن کلام امروز بمرد از رؤس معتقدات بهشمیه برخی بدین
شرح است که گویند روا بود که کسی مستحق ذم عقلا و عقاب الهی گردد
اگر چه از وی معصیتی بظهور نرسیده باشد و اگر کافری مسلمانی
گیرد و از دنیا برود در حالتیکه ذمه او بر یک دینار از مظالم مشغول
باشد علی الابد در دوزخ خواهد بود و میان وی و اسود نخواهد بخشید
و اگر کسی توبه کند از گناهی که بجای آورده و بگاه توبه بر مثل آن
گناه قادر نباشد توبه وی قبول نیفتد پس اگر کسی دروغ گفت و بعد از آن
لال شد یا زنا کرد و بعد از آن عنین گشت توبه اش از کذب و زنا
مقبول نگردد و طهارت خود واجب نیست بلکه مکلف مأمور است
بصلوة بر حالی که متطهر باشد پس طهارت به آب مغصوب مجزی
و نماز در مکان مغصوب محرم است کلام الله عبارت است
از اصوات مقطوعه و حروف منظومه چون اصوات و حروف
حادث باشند و ذات واجب محل حوادث نیست پس معنی اینکه
گوئیم خدای سبحانه متکلم است آنست که در اجسام ایجاد کلام فرماید
نه آنکه کلام بذات وی قیام نماید و ارباب لغات مختلف را مانند
زنجیان و هنود و اتراک قدرت آن هست که مانند این قرآن
از نزد خود بیاورند و از غرائب متفردات بهشمیه اثبات معدوماتست
که برای تصحیح علم واجب معتقد شده‌اند زیرا که در مسئله علم قبل الایجاد

مابین اهل کلام اختلاف بسیار است در اینکه شیء معدوم چگونه معلوم
گردد و اضطراراً علم قبل الایجاد را انکار کرده اند و بعضی بارتسام صورت
قائل شده اند و بعضی از ارباب انواع اثبات نموده اند ابوهاشم
و پیروانش بر اثبات معدومات رفته اند و گفته اند که اشیا قبل از
وجود کونی یک نحو ثبوتی در عالم خود دارند که نه موجودند و نه معدوم
و بدان ثبوت معلوم واجب گردیده اند و هم از متفردات بهشمیه مسئله
اثبات حال است چون درباره از صفات واجب که خود مغایر ذات
مانند سمیع و بصیر متکلمین را عقایدی است بعضی معنی آنها را ارجاع بعلم
کرده گویند معنی سمیع و بصیر آن است که عالم بمسموعات و دانا بمبصرات است
برخی گویند سمیع و بصیر یعنی حی و بلا آفت است ابوهاشم از برای تصحیح
اینگونه صفات احوالی قائل شده و تا این صفات را ثابت نماید
و از ایراداتی که بر اشاعره وارد گردد سالم ماند گوید معنی سمیع است
که واجب تعالی صاحب حالی است که آنحال در حد ذات خود
نه موجود است نه معدوم و نه مجهول است نه معلوم و نه قدیم است
نه حادث و از آنحال اثر سمع بظهور میرسد و همچنین عالمیت و قادریت و غیر
اینها را جمیعا از جمله احوال میداند عمید الدین اسعد زمانیکه بحکم اتابک
ابوبکر بن سعد بن زنگی در قلعه اشکنوان محبوس بود قصیده نظم کشیده
در آن قصیده به این بیت بمذهب ابوهاشم اشارت نموده و هم بمذهب
نظام تلمیح آورده گوید

کم طفرة طفر النظام عن حججی — جعلت حالیه حال ابن جبائی

یعنی چه بسیار طفره زد نظام از حجج و براهین من و من حالت او را مثل حال ابن جبائی نمودم

یعنی حالتش را بی اثر انگاشتم مثل حالی که ابن جبائی بدان اعتقاد
کرده است بهشمیه و جبائیه متفقا معتقدند بر اینکه رؤیت خدا تعالی
در آخرت نیز محال است بر خلاف اشاعره که تجویز رؤیت کنند و گویند
مؤمنین خدا را در بهشت مشاهدت نمایند ولی بروجهی که از جهة
و مکان و مقابله منزه و مبرا باشد و هم بر خلاف اشاعره افعال
عباد را مخلوق عباد دانند و گویند خیر و شر طاعت و معصیت مستقلا
بخود عبد مستند و از او صادر است و گویند استطاعت صفتی است زائد
بر سلامت بنیه و جوارح و قبل از فعل حاصل گردد بر خلاف بشریه
از معتزله که استطاعت را عبارت از همان سلامت جوارح و بنیه
شناسند و بر خلاف اشاعره که استطاعت را مقارن فعل شمارند
و در مسئله شریعت عقلیه گویند معرفت حق و شکر منعم و تمیز حسن و قبح
از واجبات عقلیه است که عقل خود در ادراک آنها استقلال دارد
و محتاج بارشاد شرع نیست و وجوب این عقاید و معارف بر عهده
رسول باطن موکول است نه عقل ظاهر و تبلیغ احکامی که عقل را
بآنها راه نیست بلسان رسول انحصار دارد مثل وجوب محرمات
و استحباب مندوبات و توقیت طاعات موقته و حلیت و حرمت
اشیاء مقرره پس عقل که شریعت باطن است بالاستقلال ادراک
میکند که ثواب مطیع و عقاب عاصی واجب است ولی خلود عاصی را
در نار باید تعبدا از شرع شریف که عقل ظاهر است قبول
کرد و گویند اگر کسی مرتکب گناه کبیره شود فی الحال از ایمان
بیرون رود و در آنحال نه مؤمن است نه کافر بلکه خود فاسق و برزخ

مابین این دو طبقه باشد و اگر بدین حال بدون توبه بمیرد در آتش مخلد خواهد بود
جبائیه و بهشمیه در مسئله مقتول نیز در قول بتوقف متفقند و با عموم عامه مخالف
توضیح آنکه علمای اهل سنت و متکلمین ایشان در باب مقتول بدو فرقه شده‌اند
گروهی گویند که مقتول را اجل محتوم همان بوده است که بقتل رسیده
اگر کشته نمی‌گشت ناگزیر با موت طبیعی در آن وقت خاص میگذشت زیرا که جایز نیست که حضرت
حق در لوح محفوظ و علم ازلی خود اجلی معین کند و هنوز آن وقت نرسیده
آنرا مخترم و منقطع سازد و از برای اثبات آن مدعا بآیه شریفه استدلال کنند

لو كانوا عندنا ما ماتوا وما قتلوا قل فادرؤا عن انفسكم الموت ان كنتم صادقين

زیرا که حق سبحانه درین قول منافقین را توبیخ و تشنیع آورده
که می‌گفتند اگر مقتولین بجهاد نمی‌رفتند و در نزد ما می‌نشستند نمی‌مردند و کشته
نمی‌گشتند میفرماید اگر ایشان این سخن راست میگویند چرا نمی‌توانند مرگ را
از نفس خود دور نمایند پس آیه دلالت کند بر اینکه اگر شهدا مسلمین بجهاد
هم نمی‌رفتند از موت حتمی محروس نمی‌ماندند فرقه دیگر گویند ما یقین داریم
اگر مقتول کشته نمیشد زنده میماند چه اگر چنین باشد قصاص در محل و
قاتل را گناهی نماند و هم بایستی در ذبح گوسفند که مال غیر است ذابح را
ملامتی نباشد زیرا که او خدمتی بخداوند گوسفند کرده جبائیه و بهشمیه
گفته‌اند واجب است که درین مسئله توقف نمائیم و بهیچ طرف متیقن نشویم
و احتمال هر دو وجه از دست ندهیم زیرا که چنانچه احتمال حیات در حق
مقتول هست احتمال ممات نیز میرود و هیچیک از محتملین را بر دیگر
ترجیحی نیست

ابن قر

ابن قریه نامش ایوب و کنیتش ابوسلیمان است

مردی بود از مردمان بنی هلال بوده است خود در آسمان فصاحت و بلاغت بدر تمامی
شده و بیانش در انشاء نظم و نثر سحر حلالی گشته با آنکه در اکتساب علوم کتابی ندیده و از معلمان
سخنی نشنیده لوح خاطرش از نقش کمالات قرین بود و هرچند از خط حظی نداشت همی الکن
دیگران گوهرهای بدار بسلک آورد گویند در زمانی که حجاج بن یوسف از جانب خلفای
بنی امیه در عراق عرب والی بود و از طرف ایالت حاکمی در عین التمر منصوب بود در آن
اوان آتش قحط و غلا زبانه کشید بشدتی که از دود آتش دیده هر فقیر اشک آلود گردید
ابن قریه از رنج قحط و بلای غلا کارش بجان و کاردش باستخوان رسید از وطن مهاجرت جسته
طریق مسافرت پیش گرفت بحکم تقدیر وارد عین التمر شد حاکم آنولا که خود بحلیه جود آراسته
بود هر روز از مطبخ احسان مائده ترتیب داده سفره نعمت گسترانیدی و بینوایان را
از انعام عام نواختی و بخشیدی ابن قریه چون صلای عام شنید او نیز در آن مضیف حاضر گشت
و چون همگی از طعام دست کشیدند و آن بساط بر چیدند کسی را پرسید که این بساط طی شده
یا بسطی در پی خواهد داشت گفتند دیرگاهی است که خاص و عام ازین خوان احسان
قسمت میبرند و روزی میخورند و مستقبل را از ماضی میتوان قیاس گرفت پس وی
بهوای طعام مستمر در آن سرزمین رحل اقامت انداخت در آن اثنا از جانب
حجاج بحاکم آنولا نامه در رسید چون مهر برداشت و مطالعت کرد از فهم مطالب
آن عاجز ماند و چون رسول در تحصیل جواب عجلت داشت و در آن نواحی دبیری نبود
که مقصود در انجام دهد لاجرم حاکم در حیرت و فکرت فرو مانده از ترتیب ماکول و مشروب
غافل گشت روز دیگر ابن قریه بعادت دیرینه بمضیف در آمد سفره که بر عادت مستمره
گسترده بودند ندید سبب پرسید از وصول نامه و لزوم جواب و نیافتن دبیر شرح گذرانیدند
گفت اگر مرا نزد حاکم برند خاطرش از آن همه در خشنود کنم پس حاکم را

ازآن خبر فرستاده داوند در ساعت او را خواسته مکتوب را بر وی بخواند ابن قریه مطلب و مقصود
درک نموده بر وی عرضه داشت حاکم خشنود شده برقیم جواب از وی طلب کرد
گفت چنانچه مرا از مطویات کتب حظی نیست در فن خط نیز ربطی نباشد پس حاکم نویسنده
خواست در برابرش نشاند ابن القریه از دریای طبع لآلی نابی که مکنون خاطر حاکم و مقصود
حجاج بود در گنجینه آن دفتر مخزون کرده مصحوب رسول نزد حجاج فرستادند چون
حجاج جواب نامه برخواند نظر نمود تا مکاتیب سابقه حاکم را آوردند با این آنها تفاوتی فاحش
دید از آن فصاحت و بلاغت در شگفت ماند و فوراً حاکم را نامه کرد که دبیر را با عجلتی تمام
نزد من بفرست که بلقایش مشتاقم پس حاکم وی را خواسته و شرح فرمان را برا و بخواند
ابن قریه از قبول آن کار انکار بلیغ کرد حاکم بر رنجید و وعد و وعید و پاره بیم و نوید در کارش
کرد تا بدان قضا رضا داده روانه گشت و چون بر حجاج وارد شد از نامش پرسید گفت ایوب
گفت این نام پیغمبری بوده است از آن قیافه و هیأت چنان دانم تو خود امی باشی و از رنج
تعلیم آسوده بوده و اینهمه فصاحت و بلاغت از جوشش طبعت نه از کوشش و کسب گفت
تا او را در منزلی پسندیده جای دادند و بهمی تربیت و مساعی جمیله مرعی داشت تا صیت
کمالش بالا گرفت و بعبد الملک رسید پس حجاج او را نزد عبد الملک بفرستاد در بارگاه
خلافت نیز مکانت تقرب یافته رتبتی عظیم بهم رسانید و چون لختی بگذشت هوای عراق
و لقای حجاجش در سر افتاده رخصت انصراف یافته بجانب حجاج برگشت و روزگاری
دراز در سلک ندما و خاصان منظوم بود و بهر کارش محرم و هر حالش همدم بود
و هر زمان که از مهمات ملکی خاطر پرداختی با لطیفه رانی و بذله گوئی وی میگذرانید مسعودی
در مروج الذهب گوید که وقتی حجاج با ابن القریه صحبت زنان در میان داشت از وی پرسید
که از زنان کدام یک محبوب تر است گفت زنی که ولود باشد و در هر حمل پسری بوجود
آرد و چون با تو نشیند پسری در شکم و پسری در دامن و پسری در کنار داشته باشد گفت از زنان

کدام یک شریرتر باشند گفت زنی که زیاده آزار رساند و بی نهایت شکایت کند و هر چه دانی
مخالفت نماید گفت کدام یک را در جمال مطبوع تر دانی گفت زنی سیمین بدن نیکو طلعت
تمام خلقت کشیده گردن فربه اندام معتدل قامت که ابواب ملاطفت گشوده و از لوح
خاطر زنگ غم و اندوه ببرد گفت کدام یک را زشت تر شناسی گفت زنی ترشناک و کوتاه
قد که از فرط فربهی جیبات کعبش در پا مستور باشد و ترکیب مرفقش در دست مخفی ماند
از بلندی قامت بهیچ مرتبه نایستد و در کوتاهی قد در هیچ حد نشیند موهای پیشش مجعد و گیسوانش پریشان
با خشونت باشد و مفاصل انگشتانش چنان دقیق بود که گویا دندانهای شانه است
و چون بقفا آید پنداری ستونی در حرکت آمده است بالجمله ویرا نوادر و حکایات بسیار است
و ما خود از مخافت تطویل نیاوردیم ارباب سیر آورده اند در آن وان که عبد الرحمن بن
اشعث لوای مخالفت افراخته و طریق جدال پیش گرفت حجاج را انجام رسید که چند نفر
ناصح امین نزد وی روانه دارد که او را از آن غرور و ضلالت باز گردانید و بجاده
اطاعت و انقیاد در آورند از جمله ایشان ابن قریه بود که خود برای آن امر نامزد گردید
آن امر را وجهه همت ساخته راه سیستان پیش گرفت چون بمحل مقصود بار گشود و از رنج
سفر آسوده گشت بمجلس ابن اشعث در آمد از آن پیشتر که سلام گذارد یا کلامی گوید ابن اشعث
تیغ از نیام برکشید و بروی روی آورده گفت قسم با خدا هر گاه با من مخالفت کنی
و آنچه گویم نپذیری با این شمشیر آتشبار دمار از روزگارت بر آورم مگر آنکه در مسجد رفته
و بر منبر بر آئی و عبد الملک مروان را از امارت مؤمنین خلع کنی و از طعن و لعن حجاج
فضیحت آوری هر گاه بدین امر قیام نمائی از ذلت برادری و در نعمت برابر و گرنه
اینک آماده قتل باش ابن قریه هر قدر در استعفا الحاح نمود ابن اشعث در اصرار
مبالغت آورد و چون جد عبد الرحمن از حد بگذشت ابن قریه بان امر تن در داده
بمسجد رفته و در طعن عبد الملک و لعن حجاج داد فصاحت داد و حق فصاحت ادا کرد

پس ابن القریه را از شرم آن کردار روی معاودت نمانده بناگزیر نزد ابن اشعث اقامت
گزیده و در آن فتنه در ارسال فرایع و رسایل از زبان و بیان او بسیار او را معاونت مینمود
و از جمله مکاتیب آن نادرهٔ ایام این رسیله است که بسوی حجاج فرستاده است
و چون صحاف اوراق از آن نسخهٔ بدیعه عقیم بود لاجرم این در یتیم را
بی کاهش در این درج لآلی درج کردیم

بسم الله وبحمده والصلوة على نبيه من نعلم من عبد الرحمن الرحيم الى عبد الشيطان
الرجيم لا سلام عليك يا كلب بن كلاب ويا قايد اهل النار الى العذاب ويا بايع
العقبى الباقية والجنان العالية بالدنية المشهودة بثمن بخس دراهم معدودة
يا ايها الحجاج ما غرك بربك الكريم بل ما سرك يغرك اللئيم لا ابا لك ثم لا ابا لك
ارضيت بالنزل اللئيم عن الرب الكريم وبالفاجر الفاسق عن البارئ الخالق ام زعمت
ان ابن البغية هو رب البرية وان خيمهم جنة من كل بلية اما والله لقد
ركبت الغواية وارتكبت الفحشاء وتركت حلة الحياء وآثرت الغدر على الوفاء
ونقضت عهد سيد الانبياء ويل لك ثم ويل لك حين اتخذت ابن مروان الها
وابن عائشة رسولا والشام قبلة والبيضاء كعبة والبدعة دينا فوحق من
بعثني عليك وسيرني من اقصى خراسان اليك وجعلني حتفا لنفسك وسيفا سلطه
على رأسك لينقذ عباده من سوء تجبرك وتغشمرك وتعدلك عن الحق وركونك
الى الباطل وعدولك عن العدل وولوعك بالظلم والجور لئن لم ترجع عن
ظلمك ولم تنته عن فسادك وبغيك لنسفعا بالناصية ناصية كاذبة
وسنلحقك بمن سبقك الى النار ورودا نودع الشيطان والاشرار وسيعلم الذين
ظلموا اي منقلب ينقلبون وقد بلغنا ان بعض القوم يطرون في القول ويموهون
بالباطل والزور فيجد ربك من الاعجاب الى شدة الغرور والخروج من الظلمات

الى النور كما قال عز من قائل يعدهم ويمنيهم وما يعدهم الشيطان الا غرورا يقولون
ان الرجوع من الامة الى بني مروان كبدعة عار على ذيل الامير بل نار في بطون
تعيب وتج تقتوا لذلك الامير يا كلب بعد النعوت من دعف الجيران والضجيج
بعواء الصبيان ولا يصلح امثال الملوك الغر الحجاج لامارة الناس وكفاية

ابني كليب ان الهزال ... وتغلبهم سورة الكوثر
ورغيف له نكهة لا ترى ... وآخر كالقمر الازهر

انسيت ام تل البطراء التي كانت دمنة من عنز خضراء وقد تركها العابرون
بعدما قضوا منها الاوطار وضلوا في العيون والاوبار وطاحوا في الغياض
والآباد فوجدها رجل بائر عنود غير بائر ووجدها سوداء كجنح الليل فوهاء
كبيرة الويل ضخمة الشافر غليظة المشافر فكادت تجود بالنفس وتعمر تمر الظفر
وقبلها من قذره بوضاء وتعفره وقضاء طائفة حول قبة البيوت
الجوع وكسب القوت حائرة الهام حافية الاقدام فوقها الصفعاء ومحتها الرمضاء
وفراشها الارض وقناعها السماء حبيث الغث في نبذة الخبز واللحم وعرف العبر
التمر والخل من الخمر واشتغلت بتكثير الاكل وتعمير البطن حتى ولدها الاجل ذات يوم
عند اسفرار الصبح حيلا في يديها فقال اني اكلت قبل طلوع الشمس فهذا ولد
تغلب من الباحة فعدد به مطلقها ثلاثا وعلقها من برغم قوم اخر ابوك عرضا
واللعنة عليهم صدق الله العلي العظيم الخبيثات للخبيثين فخرجت منها نكدا
وجئت الادمي صيدا حتى اتخذك بعض فتيان بني روح بن زنباع فجعلهم جزاء
ومن دنلجبه فصاحب المنية اني لعباد آل مروان وآل امية ويا عجبا من بطر
في المدينة حماما فيصير الدائن اماما ولو لم تعود بالمراء واللجاج وجرت
على وفق الاستدلال والاحتجاج لعلك يا ماذون الكلب الابتر في خلافة مروان

حکیم ام اوصی نبی الله صلی الله علیه و آله وسلم ام بلغکم حدیث فی ذلک عن الشیخین ام
عهد به قبل الحق و الوصی المطلق ان امسی طریدا مهینا یصلح ان یصبح اماما
ولعمری قد علمنا انه هو الحبیب الذی یحبه الدعی بن زیاد فطعن جوده فی البلاد و اکثر
فیها الفساد والله بریٔ منهما و رسوله فلم تتعض عینیک عن الحق بعد ما جاءک من العلم
فانتبه من نعسة الغفلة وافق من سکر الجهل وادخل فی حزب الله العظیم و حصن
وجعل حرج الجحیم ان الحساب یذهب البیان فان لم تنته لنرجمنک بالشهب الثاقبة
جند قاهر وسیف شاهر یعلو الهامات و یفتح الشامات و ینفی اهل النفاق
فتنفر ارض العراق لیحق الله الحق و یبطل الباطل فالیوم طعن باللسان وغدا الطعن
بالسنان ان شاء الله تعالی من صد عن ترا منها فانا ابن قیس لا ابراح والسلام

حاصل معنی از نامه ابن قریه برین شرح است

نام نامی یزدان سپاس آفرید کار را طغرای نامه نمایم و درود پیمبر هاشمی را زیب دیباچه کنم
پس فاش گویم این نامه ایست که بنده از بندگان حضرت رحیم بسوی بدو از بردگان شیطان
رجیم نوشته که همی پیکرت از سلامت دور و جانت از تسلیم بی بهره باد ای سگ ناچیز نادرست
که از پشت سگهاروی این عالم نهادی ای سرگروه جیش ضلالت که داد گمراهی دادی
وای دهنده سرای جاودانی بمتاع فانی وای فروشنده بهشت موعود بدراهم ناچیز معدود
ای حجاج چه چیز ترا بر نافرمانی پروردگار جری و گستاخ کرده و کدام دانش ترا بدان
حقارت غرت نا خوشحال نموده است ای بی پروای ننگ هر دو دمان از همت
دون بکاسه لیسی دونان از موائد الطاف الهی گذشتی و عطایا و مواهب خداوندی را پشت
گردی بنجاست فاجر روی آوردی آیا چنین پنداری که زنازاده خدای دمان است
و دوستی آل مروان از هر بلایت نگهبان قسم با خدا که شهوات نفسانی ترا از جاده عقل
منحرف ساخته و وساوس شیطانی براه باطلت در انداخته خصلت حیا از دست دادی

بدایره وقاحت پا نهادی از درستی کناره گرفتی شکست پیمان نمودی امیان آوردی
وای تو پس وای تو پسر مروان را خدای خود داشتی و فرزند عایشه را پیمبر گرفتی
شام را قبله شمردی کاخ زیاد را کعبه پنداشتی و بدعت را دین خود قرار دادی
قسم بحق خدائی که مرا بر تو برانگیخت و از اقصی بلاد خراسان توفیق نصرتم بخشید و هلاک ترا
بدست من مقرر فرمود و زندگانیت پامال سطوت من کرد و مرا بر سرت شمشیر قاطعی گماشت
تا مگر بندگان خدا را از آن کبر و پلید و از آن کفر و باطل گوئی و ستم و کینه جوئی و ظلم و آزار
پسندی ها کنم اگر بجای خود نشینی و از حد خویش قدم بیرون نهی و از تعدی و فساد دست
نداری بهمت خویش لازم شمارم که با تو دروغگو در ستیز و آویز شوم و موهای پیشانیت بدست
پیچیده کشان کشانت بآتش دوزخ در اندازم تا با سابقین خود لاحق شوی و در جهنم جاودان
بمانی ای حجاج اندکی نگذرد که شراب ناگوار هلاکت خواهی چشید و رود با وجلاد را
وداع خواهی گفت و همانا گروهی که ظلم پیشه کرده اند بزودی ایشان را معلوم شود
که بازگشت آنان کجا خواهد بود منهیان بسمع ما رسانیده اند که برخی مردم بر سبیل مباهات
ترا می ستایند و از آثار خائی و یاوه گوئی ترا خوشنود میسازند و همی ممانعت کنند
که از تقبیل سده سنیه ما سعادت اندوز شوی و از وادی ضلالت بسر منزل هدایت بازآیی
این آیه کریمه بسیار مناسب مقام افتاده است یعدهم و یمنیهم و ما یعدهم الشیطان
الا غرورا گروهی نصیحت دولتخواهی با تو درمیان آورده اند که از دامان آل امیه دست
کشیدن و در اعقاب شاهان کنده پا نهادن بدامان حجر تو میسر غبار ننگ و عار
نشاند بلکه خیانتیست که خرمن نام و نشان دودمه تعقیب را آتش در اندازد خدایم رحمت کند
که همی بی پرده سخن گویم ای سگ ناچیز نادرست با همه بی انصافی انصاف ده با آنکه سالهای
بیشمار شکم را از پاره نان همسایگان سیر داشتی و مشام جان از فسوه اطفال دبستان
معطر ساختی اینک خود را امیر خوانی و اولاد شاهان را که همواره بزرگی و امارت داشته اند

لایق سلطنت مدانی

ابکی کلیب زمان الهزال	و تعلیمه سورة الکوثر
دعیت له فلکة لا توی	و آخر کا القمر الازهر

آیا کلیب که اینک بنام حجاجش خوانند روزگار معیشت خویش افراموش کرده
که از پریشانی و درویشی کسوت لاغری پوشیده و خود بر بوریای مکتب داری
نشسته کودکان را سوره کوثر تعلیم میداد هر روز و او را از سفره شاگردان گرده‌ای
نانی بود که پاره در رفت خوردی نانش فلکه دوک و برخی در غلظت و بزرگی چون قرص قمر بود
از تنگی خرج تو گشادی فرج مادرت چنان یاد کنم که در برابرت ممثل گردد گویا مادر
دراز قد خود را فراموش کرده که خود مانند فربه بود چه بسیار تخمها در آنجا بکار برد
و از خبث محل گیاهی سبز میکرد روزگاری در از فاق نا کارش در آن بلد قضاء
حاجت مینمودند و در آن مغاره پرپشم سرگشته و حیران مانده بودند و از آن کهنه قنات
سهمگین در بیم بودند و در آن مغوله ترسناک واله و سرگردان ماندند عاقبت جلکی
بناگزیر از آن عجوزه عفریت در گریز شدند و مدتی از مراوده فاق محروم ماندند
پس میگیری گرفتار نامردی بی ننگ و عار تر داو شد زنی دید با پیکری سیاه
و دهانی گشاد بمانند حلقه چاه اطراف فرجش درشت و خشن و لبهایش ترش بسطبر
مانند لبهای پیرزن آمدنا چیز و آن نابلد نادانرا از دیدن آن مغاره و دیدار آن
عفریت مکاره هراسی در دل و لرزه در اندام و نفرتی در طبع پدید گشت که نزدیک شد
روحش از بدن دور شود فاش تر گویم هلاکت بر آن عجوزه کاوهیات و آن بلند قد
کوتاه گردن و آن سیاه اندام پر برص که سر و پا برهنه با ذلت گدائی اطراف خانها
پیوسته با سری مکشوف و موی ژولیده طواف میگرد تا مگر لب نانی بروی تصدق کنند
که خود سد جوع و قوت تن ناتوان نماید همه دانند که آن مکاره سالیانی جز آتش افتاده

وآن عجوزه غداره با پای برهنه و پر آبله موزه جز حرارت ریگهای گرم نداشت و زمینش
فرش و بستر بود و آسمانش چادر و معجر روزگاری دراز بر این منوال میگذرانید
و در آن اثنا خودی بخانه فاسقی در انداخت و چون جمال آن دیده روشن کرد و از طعام و
گوشت خورسند گردید مزاجش قوت گرفت صاحب عقل و تمیز شده خوره را از تمر و بکر را
از خمر شناخت آن معیشت را غنیمت شمرده در مراتب اکل ترقی گرفت و از تعمیر بطن
استاد و قابل شد همواره فکر اسفل در کار داشت وقتی شوهرش بروی نظر انداخته
دید که هنگام سحر خلال در دست دارد و همی بن دندان از تقایای غذا و ریزهای طعام
پاک می کند از روی تعجب با حیرت بدو گفت خلالی که اینک بکار میبری هرگاه از غذای است
که دوشبینه تناول شده است سخت پلید و کثیف بوده هرگاه از خوراکی است که اینک پرداختی
چه بسیار حریص و شکم پرست باشی پس طبعش از آن متنفر شد جزای آن عمل و سزای آن
دغل را در آن دید که او را از آن معیشت باز دارد و خود را از آن زحمت آزاد سازد
وی را به طلاق رها کرد پس آن عجوزه بیچاره و پیوسته بچهره گشائی فاسق طلبیدی و حریف
خواستی تا آنکه بخیال محل علاقه شخصی شد که مردمان پندارند آنها مردید و تو است
و بال آن تهمت بر عهده ایشانست و اگر گمان ایشان درست رفته است مصداق
الخبیثات للخبیثین باشد پس تو از آن صلب رزالی و آن بدان خبث بوجود آمدی
در حالیکه با قدم شوم و دست تهی سعلو و پکار زمین می پیمودی و از مایه معیشت بی بهره بودی
نه حرفه داشتی نه صنعتی دانستی نزد بعضی خویشان ابن روح بن زنباع بکارگری مشغول شدی
در ازای نیکیهای ایشان از خبث فطرت بدیها کردی الحق احسانهای ایشان را همانطور پاداش دادی
که نعمان ابن منذر سنمار معمار را بعد از اتمام قصر خورنق آوردند. بلی هر کس مار را یار گیرد
و در کنار خویش پرورد همانا مرگ خود را بدست خویشتن در میان آورده است
اف باد بندگان آل امیه و آل مروان را از غیرت ایشان بس شگفت دارم

چگونه خاموش نشسته‌اند و دم نمی‌زنند او باشی که در مدینه کبوتر باز بود اینک در شهرها
امامت و پیشوائی آغاز کرده ای پسر کلیب هر گاه از راه لجاج کناره جوئی و قانون
استدلال میان نهی بر آید این چند سؤال خطای ترا آشکار کنم احیانا ای بارق از روی
انصاف در آیات قرآنی تأمل نما آیا در کدام سوره بر خلافت مروان حکمی رسیده
و در آثار نبوی تتبع کن آیا در کدام حدیث بر آن مطلب وصیتی یا اشارتی رفته آیا در خبایا
حدیثی از شیخین رسیده است یا آنکه ولی حق و وصی مطلق در این باب عهدی گرفته یا توقیعی
نگاشته هرگز هرگز مردود خدا و مطرود رسول که همواره خار و ذلیل بوده امامت
و ریاست را لایق نباشد سوگند با جان خود که تو خود دانی مروان لذا از آن تابعی بود که پسر
زیاد به تیشه مکر و غدر از برای دم بر تراشید و چون آن بت بزرگ تباه و نابود
گردید تو لاش بمکان مر برآرا امکان و قرار داده در کریاس خلافت بسط ذراع کرد
بچنگ مکاید و تزویرات غبار فتنه بر انگیخت محرک فساد و منشأ طغیان شد خدای
و رسول از کردار آن مرد و رفتار این پسر بیزارند ای حجاج اگر حق را بچشم دل مشاهده نکنی
چگونه اعمش خود را وادار اکنون از خواب غفلت بیدار و از مستی جهالت هشیار باش
از اطاعت شیطانی خارج و در لشکر رحمانی داخل شو و رخ خویش از آتش جهنم نگاه دار
هر گاه آنچه گفتم بگوش هوش نیوشی بصوب صواب رفته باشی و این کردارهای ننگ
آنچه اعمال زشت ببرد و این حسنات جمله آن سیئات محو نماید و هر گاه از آنچه
نهی فرمودم باز نایستی و امر مرا نپذیری برآینه بسوی تو تیر بلائی پرتاب کنم که چون شعله
افروخته بسوزاند و لشکری جرار با شمشیرهای بران بسوی تو حرکت دهم که فرقها
بشکافند و شهرها بگیرند و بوم ملک عراق از لوث وجود مخالفین پاک کنند تا مگر
دین خدای با ثبات تمام بر جای بماند اگر خدای خواهد امروز روز گفتار است فردا
هنگام منازعت و پیکار بر آنکس که از شعله نیران جنگ بگریزد من خود که فرزند پدر خویشم

هرگز هراسی نکنم انتهی بالجمله گویند که چون آن نامه بحجاج رسید و مهر از آن برگرفته سطری چند
بر خواند گفت همانا عبارات این نوشته از منشآت ابن قریه است کجا ابن الاشعث میتواند
بر این اسلوب مکتوبی نویسد پس این دو شعر از قصیده اعشی که در مدح عامر بن طفیل و قدح علقمة بن علاثه
بنظم آورده بر پشت آن کتاب بنگاشت

أُنظُر إلى كفٍّ وأسرارِها — هل أنتَ إن أوعدتني ضائري
أقولُ لمّا جاءني فخرُه — سُبحانَ مِن علقمةَ الفاخرِ

آورده اند که چون کار گفتار به پیکار انجامید و طعن لسان بطعن سنان کشید مصاف کارزار صفوف
فریقین آراسته شد عبدالرحمن و لشکریانش رایت دلیری افراشته و شمشیرها آختند در آن معرکه داد
مردمی و مردی دادند یافعی گوید در ظرف مدت صد روز هشتاد و چهار نوبت مابین ایشان
قتال شد در هشتاد و سه وقعه آتش جنگ چنان بالا کشید که خرمن عمر لشکر حجاج را بکلی بسوخت
پس حجاج با اضطراب تمام بعبدالملک نامه کرد که واغوثاه ثم واغوثاه از شجاعت و جلادت
ابن اشعث کار بر ما سخت شده است پس عبدالملک سفیان بن ابرد کلبی را با لشکری که از مجال
خیال از تعداد آن عاجز آمدی روانه کرد و هر دو لشکر را او بخشید و همی در کشش و کوشش
بودند و در آخر روز که آفتاب اقبال عبدالرحمن قریب بغروب رسیده بود لشکر
عراق در هزیمت شدند عبدالرحمن بکوفه رفت حجاج از پی او روانه گشت لاجرم از آنجا
بطرف بصره و بگریخت همواره از شهری بشهری شد و تا آنکه مقتول گشت
و چون حجاج از مهم ابن اشعث خاطر پرداخت حکم داد تا اسرای ایشان را بحضور
آوردند گویند هر یکی بارتداد و کفر خویش اقرار نمود دست تعرض از وی
کوتاه داشتی از سر خونش میگذشت و هر کس در اظهار ایمان خویش اصرار
میکرد وی را عرضه شمشیر مینمود و چون از هلاکت اسیران آسوده خاطر
گشت کس باطراف و اکناف فرستاد و در هر شهر و هر بلد منادیان ندا

در دادند که هر کس از متابعان ابن اشعث نشانی جوید بحکم وجوب میباید بحجاج برساند وگرنه عمارتش سرنگون و بنیان حیاتش منهدم و اموالش ضبط بیت المال خواهد شد پس هر کس را یافتند دستگیر کرده بوی میرسانیدند و هر یک بمکافات خود میرسیدند صاحب کامل التواریخ گوید ابن قریه بعد از هزیمت عبد الرحمن بکوفه رفت و در ظل حمایت حوشب بن یزید را که عامل حجاج بود مامن گزید پس حجاج آگاه گشته ویرا طلب کرد ناگزیر اورا نزد حجاج بفرستاد و چون بر وی درآمد بدو گفت مرا چند سوال است که باید جوابهای نیکو و درست گوئی گفت هر چه خواهی بپرس که جز براستی پاسخ ندهم پس حجاج از طبایع قبایل و خصال مردمان و خصایص بلدان از وی بپرسید و بیدرنگ بعباراتی فصیح و مضامین شیرین جواب شنید نخبه جوابهای وی بدین نگونه است اما اهل عراق حق و باطل را از هر مردم بهتر تمیز دهند و مردم حجاز در فتنه انگیزی هر گروه را سبقت جویند و از همگان زودتر عاجز شوند و اهل شام در اطاعت خلفای خویش از هر فرقه پیشترند و مصریان ابن الوقت باشند هر کس خواجه شود بندگی کنند و هر کس سلطان گردد رعیت باشند و اهل موصل از هر سوار دلیرترند و با مبارزان از همه بهتر روباروی شوند و مردمان یمن همواره جانب جمع و طاعت نگهدارند و از پریشانی و تفرق کناره جویند و قبیله قریش در رای و دانش بر همگان برتری دارند و در منزلت و مقام از هر گروه گرامی ترند و طایفه ثقیف را در نجابت اسلاف و کثرت اضیاف مانندی نباشد و تیره بنوزبید پیش از گروه علمها بر فرازند و کینه کشان خویش بکشند و قبیله قضاعه را در بلندی منزلت و اصالت نژاد نظیری نشناسم و انصار را در ثبات قدم و حسن اسلام و کرامت روزگار مانندی نبینیم و فرقه بنی تیم از همه چالاکتر و در شماره از هر زمره بیشترند ایل بکر بن وائل هنگام کارزار از هر گروه قدمها سخت‌تر و شمشیرها

تیزتر دارند و بطن عبد القیس در میدان جلادت و دلیری از همگان گوی مسابقت بربایند و پای ثبات بفشرند و بنی اسد در شماره انبوه باشند و در شداید چالاکی ورزند و در معیشت با عسرت و تنگدستی می گذرانند پس حجاج گفت در جاهلیت و روزگار فترت کدام قبیله از دیگر قبایل بیشتر تطاول و تعدی از خویش دور نمودندی و از ذلت و زیر دستی سرباز زدندی گفت ایها الامیر همانا که قبیله قریش در رفعت و مناعت در مقام بلندی بودند که هیچکس نتوانستی بر زبر آن ارتقا جوید و چون تل عظیمی بودند که احدی را یارای آن نبود که بر فراز آن قدم گذارد و در سرزمینی مبارک منزل گزیده بودند که خدای تعالی حامی آن بود و هر کس بدان مکان پناه بردی از هر گروه حراست میفرمود چون از ذکر قبایل و خصایل ایشان و از بلدان و آثار آن شرح راند حجاج گفت ای پسر قریه مادر در غرایب فرش ماتم گستراند اگر مردمان عراق پیروی نمیکردی و سخنان ایشان بسمع قبول اصغا نمودی اکنون از چنگ من خلاصی و رهائی داشتی انگاه بسیاف اشارت کرد که از دم شمشیر گذرانند پس ابن قریه گفت مرا در ساحت خاطر سخنانی چند آماده است که مانند سواران مستعد بیک اشارت در حرکت و جولان درآیند اینک در بارگاه امیر عرضه دارم تا پس از مرگم مثل سایر باشند پس حجاج گفت باز گو گفت لِکُلِّ جَوادٍ کَبوَةٌ وَلِکُلِّ صارِمٍ نَبوَةٌ وَلِکُلِّ حَلیمٍ هَفوَةٌ یعنی هر خنگی را روزی لغزشی باشد و هر تیغ بران را وقتی تخلفی پیش آید و هر دانشمند را روزی خطائی دست دهد حجاج گفت حال هنگام مزاح نباشد ای غلام گردن او را بزن گردنش زدند و بعضی گویند وقتیکه حجاج عزم قتل او کرد گفت شنیده ام که عرب را عقیدت چنانست که هر چیز را آفتی است گفت آری چنانست که شنیده آفت بردباری خشمگینی است و آفت خردمندی خود پسندی و آفت دانش فراموشی و آفت بخشندگی منت نهادن و آفت بزرگواری با سفلگان در آمیختن و آفت دلیری ستم کردن و آفت عبادات فرو سستی است

و آفت اعتبار سخن دروغگوئی و آفت مال تبه پرید و آفت مرد تمام عیار درویشی است
پس حجاج گفت آفت هر خیر بر شر دی نیک بازگوی که آفت حجاج بن یوسف چیست
گفت اصلح الله الامیر آنرا که نژاد ارجمند و اصل پاک و فرع ستوده است آفتی نباشد
و دولت اقبالش هیچ آفت زوال نپذیرد حجاج گفت ای طرار غدار همانا از بغض و عداوت
من خاطر خویش مشحون ساخته و برسم منافقان ظاهر را بر خلاف باطن جلوه داده‌ای جلاد بزن
گردن ویرا چون شمشیر از رگهای گردنش در گذشت و حجاج او را کشته دید پشیمان شد
و بر فصاحت کلام و طلاقت لسان وی حسرت و افسوس اظهار کرد و قتل او در سنه
هشتاد و چهار هجری بود و این کلمات از سخنان حکمت آمیز اوست که مردمان
سه گروهند عاقل و احمق و فاجر عاقل آنست که دین حنیف را کیش خود گیرد
بردباری و رای نیک را خوی خود کند اگر سخن کند راست گوید و چون بوی گفتگو ابتدا
نمایند جواب دهد و اگر دانشی را بیاموزد در خزانه خاطر جای دهد و چون علم ربانی
بشنود دیگران را از آن آگاه کند احمق آن باشد که اگر با وی سخن گویند بی تامل
جواب گوید و اگر او را حدیثی روایت کنند طریق جهالت پیش گیرد و چون وی را بکردار زشت
وا دارند قبول کند و اما فاجر آنست که اگر نزد وی ودیعت گذاری خیانت کند و اگر
با وی همراهی کنی مایه ننگ و عیب بود و چون سری با وی میان آوری پرده از آن بدارد و اگر
دانشی او را بیاموزی فرا نگیرد و اگر خبری گوید تصدیقش نمایند و چون خواهی او را چیزی
بفهمانی فهم نکند از طالبان فضل و ادب هر که خواهد که بر تفصیل عبارات نمکین ابن قریه
واقف شود باید بکتاب لطیف و مرآت الجنان یافعی و تاریخ قاضی احمد بن خلکان شافعی [illegible]
مراجعه نماید تا یقین داند که آن اعجوبه دهر واحد و نادره روزگار در ابداع معانی و خلق
سخن بمقامی بوده که منکرین وجود
ویرا اقوان مغلوب شد و روا

ابن دهان

ابن دهان مبارک بن سعید بن ابی السعادات

از علمای نحو و اهل واسط است مردی پنا و بیهوده سرا و حریص الطبع و کثیر التلاوه بوده و ولادت
در سنه پانصد و سی و دو یا سی و چهار هجری در بلده واسط از کنذ گاه ارحام بسرای ولاد
اشتغال گزید و هم در آنجا که مولد و موطنش بود نشو و نما یافته تحصیل علوم و اکتساب فنون را
نصب العین همت ساخته بصیرت کامله در علم نحو و لغت و تصریف و عروض و معانی و اشعار
و تفسیر و اعراب و تعلیل قراآت بهم رسانید و هم در علم فقه و طب و نجوم و علوم اوایل
از اعلام عصر ممتاز گردید و با جمله در اوایل رشد و مبادی تحصیل قرآن از قرائت کرده
و تمام آن از فروغ خاطر ساخت و چون از قرائت و حفظ آن پرداخت بمدرس ابو سعید نصر بن
محمد بن سالم ادیب و ابی الفرج العلاء ابن علی معروف بابن سوادی شتافته طرق قراآت
و وجوه اختلافات آنرا در نزد ایشان تکمیل نموده و بعد از آن اشتیاق کسب علوم و تحصیل فنون
ویرا محرک گردیده از موطن مألوف بساحت بغداد مسافرت و مهاجرت کرد و در مدرسه
مظفریه بغداد اقامت گزید بمجلس ابا محمد ابن خشاب نحوی که از جمله اساطین علم نحو بوده حاضر آمد
و از افاضات وی مستفیض گردید و در اندک زمانی از جمله اعیان تلامذه او گشت و نیز با کمال
ابن البرکات انباری مجالست و مصاحبت جست و شرط ملازمت بجای آورد
تا اینکه بسیاری از فنون و جمله از علوم را در خدمت وی استفاضت کرد و هم در محضر ابی
طاهر بن محمد بن طاهر مقدس روزگاری بسر برد تا آنکه علم حدیث را از او فرا گرفت
و در عداد اساطین معدود و در زمره مشایخ محسوب گردید و جمعی از افاضل علما که از جمله
ایشان سالم بن ابی الصقر و عبد اللطیف بن یوسف بغدادی و ابو البرکات ابن زید
التکریتی است در نزد او بر بقیه تلمذ در آمدند و در مجلس افاده و افاضه وی بهره‌ها بردند
و از خصایص و مآثر وی آن بود که مطالب علمیه را با بیانات شافیه و ابیات وافیه و گوشزد
مستحسن باذهان تلامذه خود القا مینمود و آورده‌اند که از طرف تلامذه خود بسیار کم حظ وی بهره بود

وهمواره با وی مخاصمت میکردند و اشعار هجو در ابدی قبیح و مذموم میشمردند و در ازا تعلیمات او بایذا خاطرش انواع صدمات بکار میبردند و با اشعار ملیحه هجوش را روا میداشتند
الغرض ابن دهان را انشاط و انبساطی بود که دقیقه بی فرح و بشاشت نمی نشست حلمی بدیع و تحملی عجیب داشت گویند که خلیفه عصر از اشتهار این حلم عظیم و شیوع این خلق کریم تعجب کرده بسی اندیشید که از ایصال مکاره و القاء شداید خیال او را آشفته سازد هر تدبیر بکار برد و هر اذیت ببار آورد اصلا بحر حلمش از تموج غضب متلاطم نگشت ولی درباب مذهب زیاده تجدد رای داشت چنانکه مدتی در مذهب ابن حنبل منسوب و بعد از آن مذهب حنفی را شعار خود ساخت و هنگامیکه تدریس مدرسه نظامیه مفوض بوی شد نظر بشرط واقف که شافعیت از شرایط تدریس بود مذهب شافعی را اختیار نمود ابوالبرکات ابن زید التکریتی که از جمله تلامذه اوست در مذمت و ملامت او گفته

ومن مبلغ عنی الوجیه رسالة	وان کان لا تجدی الیه الرسائل
تمذهبت للنعمان بعد ابن حنبل	وذلک لما اعوزتک المآکل
وما اخترت قول الشافعی تدینا	ولکنما تهوی الذی منه حاصل
وعما قلیل انت لا شک صائر	الی مالک فافطن لما انا قائل

یعنی کیست که از من بجانب وجیه رسالت برد و پیغام گذارد با آنکه میدانم این رسایل و توبیخات سودی ندهد و حاصلی نبخشد باو بگوید که تو خود که قلاده تقلید احمد بن حنبل از گردن برداشته و بطوق طاعت ابوحنیفه نعمان بن ثابت تن در دادی نه از بابت رشاد و سداد بود بلکه بواسطه آنست که راه معاش بر تو تنگ بوده است انتقال از مذهبی بمذهبی وسیله معیشت خود دانسته و اینکه قدم در طریقه شافعی نهادی نه از بابت دین و حق جوئی بوده است بلکه از جهة آنست که شرط تدریس مدرسه نظامیه شافعیت بوده ا

قبول آن مذهب را وسیله کام خود قرار دادی و شکی نیست که عنقریب بمذهب مالک رجوع خواهی نمود پس اقوال مرا متفطن شده نکتهای سخن را دریاب که آن همه انتقالات از روی بصیرت و تدین نبوده بلکه کاشف است از سوء عقیدت و خبث سریرت تو در هر مذهبی که صلاح دنیای خود دیدی قبول کردی الغرض مدت دو سال بتدریس مدرسه نظامیه پرداخته و عاقبة الامر جماعتی از شاگردان وی که رئیس ایشان سالم بن ابی الصقر و عبداللطیف بن یوسف بغدادی بود طریق مخالفت پیموده و بروی خروج نمودند سیوطی در طبقات النحاة گوید بچشم عبرت بنگرید و به بینید محض حب دنیا شاگردان که پرورده نعمت تعلیم استادند با او چگونه رفتار مینمایند و طریق خلاف می پیمایند وبالجمله صاحب روضات در ترجمه ابن دهان گوید که چون ابراهیم بن مسعود الرصافی البغدادی النحوی را وجیه صغیر میگفتند مبارک بن سعید را که اینک شرح حالش یاد کردیم وجیه کبیر نامیدند تا امتیاز حاصل گردد و او را طبعی دلکش و اشعاری خوش بوده است و این دو فرد که از جمله اشعار متینه اوست معلوم نیست که در مدح کی انشاء کرده است نگاشته آمد

لئن استقبح اقتضاءک بالوعد	وان کنت سید الکرما
فالله السماء قد ضمن الرزق	علیه و یقتضی بالدعاء

یعنی با وجود اینکه تو سید بزرگان و بزرگ کریمان هستی در خلف وعده نمیتوانی من قبیح میدانم آنچه را وعده نموده مطالبت و درخواست نمایم پس خداوند آسمان با وجود اینکه برزق عباد ضامن است رزق را از او با دعا و تضرع مطالبه کنند
بالجمله در شب یکشنبه بیست و ششم شهر شعبان در سال ششصد و دوازده هجری وفات یافت و صبح آن شب در مقبره وردیه بغداد مدفون گردید و او را در نحو کتابی است که نامش درست معلوم نیست

ابوسعید بن ابوالخیر

درعصر خویش بفنون فضایل و انواع علوم ممتاز و آراسته و در زمرهٔ ارباب حال به زهد و تقوی متشتی و پیراسته بود گرامی پدرش ابوالخیر در علم صیدنه که معروف بنباتاتست احاطتی تمام داشت و در شهر غزنین که موطن مالوفش بود بآن حرفه معیشت میکرد بیشتر اوقات با ارکان دولت محمودی انیس و گاهی در بزم قرب سلطانی جلیس گشتی در آن اوان سعادت نشان از اقبال بلند بوجود آن فرزند ارجمند مستسعد و مفتخر گشت و آن فرزند را در دامان کنار خویش پرورید تا خلعت رشد بپوشید پس شور علم در سر و سوز عشق در دلش افتاده بتحصیل فنون کمالات کمر بست و در طریق فضایل صوری و معنوی قدم نهاد و در علم تفسیر و احادیث رتبتی یافت که گوئی وی را بدیل و عدیلی نبود و در فن فقاهت منزلتی گرفت که نظیر و شبیهی نداشت در جمیع فنون چنان علامهٔ دهر شد که خداوند هر فن او را از اساتید آن فن دانسته و در تمام علوم چنان نادرهٔ عصر گردید که دارای هر علم وی را از اساطین آن علم شمرده است بالجمله چون ابوسعید از کل علوم بهره گردید از طریق شریعت بشاهراه طریقت قدم واز آن صراط مستقیم بسر منزل حقیقت رخت بربست بذوق محبت طعم هر لذت فراموش کرد و از شوق آشنا رمیده از خویش و بیگانه گردید از هر راه جویای دولت وصل بود و از هر جهة شهود حقیقت واصل خواست گویند ابوالخیر را سرائی منیع و کاخی عالی بود و در صحن و حجره و در و سقف و دیوار آن کاخ صورت سلطان محمود و اعیان و ارکانش نقش کرده بود و میخواست تا بدان وسیلت قلوب ایشان بمحبت وی نقش پذیرد و بطراز مانند سازی مهرش در دل ایشان جای گیرد روزی ابوسعید پدر را گفت که مرا خانه در کار است ابوالخیر فراخور گفت برای وی خانه بخرید خود از سرای پدر بدانجا منزل گزید پدر بعد از چندی باشتیاق دیدن پسر بدان سرای در آمد ناگاه چشمش بنقوشی افتاد که بیشتر از هوش برفت چه هر سمت نظر کرد کلمهٔ لا اله الا الله دید و هر سو الثعات نمود

یا هو یا من لیس الا هو بنظر درآورد پس از روی حیرت و تعجب بدو گفت مگر آرایش
دیگر ندانی که این سرای از نگارش این کلمات نگار داده گفت کدام زیب و زیور در مقابل
و منظر خوشتر از نام دوست باشد تو در خانهٔ خود صورت سلطان محمود و چاکران
نقش کرده که وقتی بدان وسیله شرط دوستی بجای آرند من نیز در این سرای محقر این کلمات
تأثیر بخشیده نوشتم تا نام خدای معبود در دلم نقش گیرد و هم روزی بحالت من التفاتی کند
پدر از کردار آن پسر در عرق و از کرده پشیمان شد در آن روز همه نقشها که در سرای
خود کرده بود محو نمود و دل بر تربیت و کار شیخ نهاد پس حسب اقتضای جبلت
و اصرار پدر محض کسب معالی و اکتساب معارف مسافرت اختیار کرده بمرو رفت
و پنج سال در نزد عبدالله حصیری و قفال فقیه باستفادت بگذرانید و چون از مطالعت
و مباحثت فارغ گشتی بعبادت مشغول میشد در آن مقام نخل امیدش چنانکه
خواستی بثمر رسید و از کمالات صوری در صفای وجود اثری ندید لاجرم بسرخس بار گشود
در نزد ابوعلی فقیه بتحصیل تفسیر و فقه رغبت کرده لیلاً و نهاراً مشغول بود روزی
بر تل خاکستری بگذشت که لقمان مجذوب بر آن تل نشسته چون از دور ویرا بدید نزدیک خود
خواند گوید دیدم که پوستین خود افکنده و همی پاره بر پاره میدوخت اندکی در نزد وی ایستادم
پس بمن نگاهی کرد گفت یا باسعید ترا اخر من خود مینی سوختم و با این رقعه بر پوستین دوختم
آنگاه برپای خواسته دستم بگرفت با او همراه شدم تا بمکانی رسیدیم که خانقاه پیر ابوالفضل بود
لقمان بدان پیر بانگ برزد که هان از خانقاه قدمی بیرون گذار چون آمد گفت این جوان را نگاه
کن که از شماست این بگفت و مرا بدو سپرد و برفت پیر ابوالفضل دستم بگرفت بخانقاهم برد
و مرا نزدیک خود بنشاند و کتابی بدست گرفت و نظر همیکرد مرا دغدغهٔ خاطر در آزار انداخت بعادت
ارباب فضل همی خواستم بدانم در آن کتاب چیست بصفای باطن دریافت و گفت پیغمبران که مبعوث
برسالت گشتند بجز این کلمه نگفتند الله و لا سواه تا مرد از تجردی حاصل نکرد از آن بهره

دبحق وصل نشود شیخ گوید چون اینحال و این مقال از پیر شنیدم مرا حالتی دست داد شب نخفتم
علی الصباح برسم معهود و عادت مستمره بدرس ابوعلی فقیه حاضر گشتم چون بنشستم و تلامیذ
حاضر شدند ابتدا این آیه را برخواند قُلِ اللّٰهُ ثُمَّ ذَرْهُمْ فِي خَوْضِهِمْ يَلْعَبُونَ
چون این آیه را شنیدم حالم دگرگون شد ابوعلی بمن نگاهی کرد حالتم نوعی دیگر دید بعد از
فراغ و رفتن تلامیذ از کار روزگارم پرسید گفتم دوش بخانقاه پیر ابوالفضل بودم
گفت برخیز و به آنجا شو که ترا در اینجا خیری نیست در آن مقام رو که ترا مقامات حاصل آید
برخواسته نزد پیر رفتم چون مرا بدید این شعر برخواند

حیران شده همی ندانی پس و پیش ‌‌ ‌‌ ‌‌ هان گم نکنی تو این سر رشتهٔ خویش

گفتم اکنون پیرا منتظر فرمانم گفت بخانقاه در آ و بنشین و این آیه را که شنیدی در آموختن
و بحثش در خانقاه متفکر باش شیخ گوید مدتی در خانقاه پیر ابوالفضل بودم و هرچه فرمود
اطاعت مینمودم روزی نزد من آمد گفت اکنون مقام یقین تو حاصل گردید باید بمیهنه روی
و خلوتی طلب کنی برحسب فرموده بمیهنه باز آمدم و در کنجی هفت سال بنشستم پنبه در گوش
نهاده بعبادت مشغول گشتم هرگاه خوابی یا غفلتی بر من طاری میگشت کالبد سیاهی با حربهٔ
آتش از پیش محراب پدید آمد و بانگ بر من زده گفتی قل الله گویند در مدت انزوا
جامهٔ غیر از پیراهن پشمین نداشت در ایام جذبه هر وقت بدریدی پاره بر پاره دوختی
و همواره روزه داشتی و شب بیک گرده نان جوین روزه گشادی شب و روزی
الا قلیلی و پیوسته با طهارت بودی ابوالخیر گوید که من او را در سرای مقید کردمی
و منتظر مینمودم تا آنکه بخوابد چون سر خویش بر زمین مینهاد گمان میکردم که او را خواب
در ربوده آنگاه بخفتیم وقتی در نیمه شب بیدار شدم ابوسعید را در جای خود ندیدم
برخواسته طلب کردم در خانه نبود چون صبح شد او را برسم معهود در مکانش دیدم
شب دیگر بیدار نشسته گوش فرا داشتم نیمه شب بخیر از خود برداشته بیرون آمد

واز خانه بیرون شد من بر اثرش رفتم برباطی کهن رسید در انجای مسجدی بود در فراز
کرده بدرون مسجد رفت چوبی در پیش نهاد من از روزن نگاه میکردم در گوشهٔ آن
مسجد تا صبح بعبادت مشغول بود چون چنین دیدم بخانه مراجعت کردم و بهجوم صبح
بر عادت سابقه در منزل او چند شب مواظبت کردم چنان میکرد که هر شب کردی
چون دیدم که بر قید او ثمری مترتب نیست قید را از وی برداشتم و بحال خویش
گذاشتم گویند در آن ایام اگر او را مشکلی روی دادی شهر سرخس را وجههٔ همت ساخته زمین
در تحت قدامش نوردیده شدی و بحضور پیر شتافتی یکی از مریدان شیخ آن معنی را دریافته
از آن از پرده بداشت آن سر مکتوم را علانیه بشیخ بازگفت ویرا ناخوش آمده
از مرید برنجید دیده کاتبش را به تیر نفرین نابینا کرد و هم در آن ایام پیر ابوالفضل ابوسعید را
از میهنه بخواست و بنزد ابوعبدالرحمن سلمی فرستاد و چند در نزد او بماند مراتب تسلیم
و مقامات رضا را بجائی رسانید که مورد الطاف پیر شد خرقهٔ خویش را بروی ارزانی
داشت بر تن بپوشید بحضور شیخ مستعد گشت پس او را رخصت انصراف بخشید
بنزد پیر ابوالفضل آمده برحسب فرموده بمهنه معاودت نمود باز جذبهٔ شوق حالت او را
دگرگون کرد روی بصحرا نهاد هفت سال در پا با نهاد جز گیاه صحرا نخوردی و هیچ عینی از
سباع و حیوانات نداشت و چنان محو جلال و جمال و از خود بیخود بود که سرما و گرما در او
اثر نمیکرد روزی بادی سرد وزیدن گرفت و از شدت سرما بدن شیخ در لرزه
افتاد بحدی که نتوانست تاب بیاورد لاجرم روی بآبادی نهاده بقریه وارد شد
در آنجا مرد پیری دید که آتشی افروخته و طعامی ترتیب داده است
شیخ بعد از ادای سلام بایشان گفت ناخوانده مهمانی درین سرای آمده
چه شود او را با طعام و اکرام نوازش کنید پس در نزد ایشان بماند و با ایشان طعام
بخورد و بیاسوده بخواب رفت در عالم واقعه پیر را دید که با وی در میان آورد

از خلق کناره کردن کافی شد و اینک در طریق مخالطت قدم نه و مایهٔ استراحت
طلب کن بیاران و مردم رو تا از تو آسایشی بدلی رسد پس بیدار شده و برحسب
اشارت مرشد بمهنه باز آمد ابواب مخالطت و مراودت بر مردم بگشود خلقی
زیاد بر او گرد آمدند ارادت و اطاعتش را کمر بستند و از یمن انفاس قدسیه او گروهی
از اهل ملاهی و مناهی از معاصی دست کشیده و در دایرهٔ طاعت پا نهاده در اندک زمان
بمقامات عالیه ارتقا جستند و هم تدریس علوم ظاهر بر بساط بگسترد و قومی در خدمتش استفاده
مینمودند تا آنکه ثانیا باشارت پیر ابوالفضل بساط علم ظاهر در نوردید بهوای شیخ ابوالعباس
بآمل رفت و مدت یکسال در خانقاه شیخ مقیم گشت و هر روزش لطفی مخصوص و مجلسی جداگانه
مینواخت و هیچ گاه در حقش امر و نهی نمی فرمود گویند شیخ ابوالعباس وقتی فصد
کرده ناگاه عرق مفصود گشوده شد و ساعد شیخ بلوث خون آلوده گشت محض
تطهیر از صومعه بیرون شد ابوسعید را طلب کرد بفرمود تا ابریقی حاضر نمود و شیخ را در غسل
و طهارت معاونت کرد و چون جامهٔ شیخ نیز آلوده بود از تن بیرون کرده جامهٔ
ابوسعید بپوشید پس ابوسعید آستین برزده جامهای شیخ از قذارت خون پاک
کرده و خشک نموده در نوردیده نزد شیخ نهاد شیخ فرمود آنچه در تن من است بمن لایق
و آنچه ترا زیب بدن گردیده بتو شایسته تر است پس ابوسعید با جامهٔ شیخ که در تن
داشت بزاویه خود رفت بامداد که مریدان برخواستند جامه ویرا در تن ابوسعید و جامهٔ
او را در بر شیخ دیدند زیاده در تعجب شدند شیخ بصفای باطن از طویت ایشان مطلع
شده حاضران را گفت دولت وقت نصیب این جوان میهنگی بود و مبارکش باد
ابوسعید گوید چون یکسال در نزد ابوالعباس ماندم روزی بمن گفت اکنون بمهنه
رو که ازین پس میباید نوبت بشادی بر در سرای تو زنند پس برحسب اشارت
بدانجا شده و آنچه فرموده بود بپا داشت و هم از آنجا به نیشابور انتقال جست

نقل شده است از مشایخ ماوراءالنهر پیری در مرو بود نام وی محمد حسینی و هیچگاه
ابوسعید را ندیده وقتی خواجه ابوبکر خطیب که از ائمه مرو بود و در مدرس قفال
شیخ را دیده بود بجهة شغلی قصد نیشابور کرد محمد حسینی نزد وی آمد و گفت مرا سؤالی است
خواهم از شیخ بپرسی ولی ندانم که آن مسئله از جانب من بوی رسیده است چون بوی
رسی از او بپرس که آیا آثار را محوی بود یعنی آثار طبیعت آیا بالکلیه زایل گردد گفت بیم دارم
از خاطرم محو شود بنوشت و بوی داد خواجه ابوبکر خطیب گفت چون نیشابور رسیدم
در رباطی فرود آمدم در آن اثنا دو کس به انجا در آمدند و فریاد کردند امام ابوبکر
خطیب که در کاروان و بوده کدام است من خود آواز داده ایشان را بجانب
خود خواندم گفتند شیخ ابوسعید سلامت میرساند و میگوید باید در نزد ما منزل گزینی
از ان سلام و پیام حالی عظیم بر من رخ نمود و یقین کردم از احوال من کسی
او را خبردار کرده حالی در گرمابه شدم و چون بیرون آمدم آن دو تن را دیدم عود
و گلاب در دست گرفته بپای ایستاده اند گفتند دیده شیخ بانتظار بر در است در صحبت
ایشان بحضور شیخ شتافتم و چون مرا بدید گفت

اَهْلاً لِسُعْدیٰ وَالرَّسُولِ وَحَبَّذا	وَجْهُ الرَّسُولِ لِحُبِّ وَجْهِ الْمُرْسِلِ

آنگاه گفت تو خود هرگاه رسالت آن پیر را خوار میداری تر دیک ما زیاده عزیز است
از آن زمان که بیرون آمده ای منزل بمنزل شمردیم اینک باز گو آن پیر چه گفته است
از هیبت شیخ سؤال از خاطرم محو شد کاغذ را بیرون آوردم بدو دادم گفت اگر جواب
اکنون بگویم بر تو لازم است که باز گردی انجام کارها بده در وقت رفتن جواب
بستان گوید همه شب در نزد شیخ بضیافت بودم چون خیال رفتن پدید گشت جواب
آن سؤال طلبیدم گفت آن پیر را بگوی لَا تُبْقِي وَلَا تَذَرُ عین نمیماند اثر
از کجا میماند سر در پیش افکندم و گفتم که مفهوم نشد گفت بسخن و سپان

آن مطلب در نیابد این دو بیت یاد گیر و باو بگو

جسمم همه اشک گشت و چشمم بگریست	در عشق تو بی جسم همی باید زیست
از من اثری نماند این عشق از چیست	چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

گفتم شیخ بفرماید تا بر جائی ثبت کنند حسن مؤدب را فرمود آن دو بیت بنوشت
چون برو آمدم همان لحظه پیر محمد حسینی بیاید قصه را جمله بوی گفتم و آن دو بیت را بر خواندم
و چون بشنید نعره بزد و بیفتاد و از مجلس بیرونش بردند و هفتم روز در خاک رفت
شیخ را پرسیدند از معنی این خبر که تفکر ساعة خیر من عبادة سنة شیخ گفت اندیشه
یکساعت در نیستی خود بهتر است از عبادت یکساله در هستی بعد از آن گفت

ما روی ترا بدیدم ای شمع طراز	نه کار کنم نه روزه گیرم نه نماز
چون با تو بوم مجاز من جمله نماز	چون بی تو بوم نماز من جمله مجاز

روزی یکی از تلامیذ شیخ گفت فلان بر روی آب رود گفت سهل است وزغ
نیز رود گفتند فلان صوفی در هوا پرد گفت مگس نیز پرد گفتند فلان عارف در یک لحظه
از شهری بشهری رود گفت کمالی نباشد چه شیطان در یکدم از مشرق تا مغرب سیر کند
بدانکه مردان حق گروهی باشند که با خلق مخالطت کنند و معامله نمایند و زن
خواهند و فرزند آورند و یک لحظه از خدا تعالی غافل نباشند شیخ را پرسیدند
که تصوف چیست گفت هوای نفسانی که در سر داری بنهی و حقوق الهی که بر ذمه داری

بدهی و هر کرده که بر تو آمد از خود نبینی	و هم شیخ گفته مابین خالق و مخلوق عرش

و کرسی نتواند حجاب شد بلکه پندار و خود بینی حاجب و حایل شود اگر از میان گیر
تا بخدا رسی و یک شوی و هم شیخ قدس سره در تفسیر کریمه و لذکر الله اکبر فرموده
بایستی خدا را چنان یاد کنند که خداوند بندگان را هر آینه ذکر خداوند بزرگتر است
فرموده که جوانی مرید پیری شد گفت مرا سخنی گوی گفت هر چه غیر حق است شایسته

انکار منیت و هرچه حق است بسخن در نیاید ان الله تعالی اجل من ان یوصف بو
اویذ گزیدگر مردی مدت دراز نزد شیخ ابوسعید بود خواست تا جانب بغداد
روانه شود گفت چون بغداد آیی و ترا پرسند در خراسان چه دیدی و چه فایده بردی
سوال ایشان را چگونه جواب دهی گفت هرچه فرمائی همان کنم گفت هرگاه جویا
شوند این ابیات تازی را انشاد کن

قالوا خراسان اخرجت شیخا ... لیس له فی جماله ثانی
فقلت لا تنکروا محاسنه ... فطلع الشمس من خراسان

و هرگاه زبان عربی ندانند این رباعی پارسی خوان

سبزی و بهشت نوبهار از تو برند ... آنی که بخلد یاد کار از تو برند
هم جنتیان نقش و نگار از تو برند ... ایران همه فال روزگار از تو برند

نوشته اند که شیخ را ریاضت تا چهل سالگی بود بعد از آن زن گرفت و فرزندان
بیاورد و در روزگار خویش مرجعیتی بنهایت داشت و جمیع طوایف را با وی
مراوده و اتحاد بود و از سلاطین عصر تحف و هدایا نزدش می آمد و فضلا و حکمای
زمان را بروی وثوقی تام بود و مصنفات و مولفات خود را نزد وی میفرستادند هر گونه
تصرفی که مینمود مطبوع خاطر فضلا میگردید گویند خواجه ابوسعید را با شیخ الرئیس
مباحثتی اتفاق افتاد و خواجه نظر بآنکه در زمرهٔ اصحاب کشف و اشراق بود بر شیخ که از زمرهٔ
اهل استدلال و مشائیین است انکار آورده گفت مدار براهین شما در دریافت و قبول
مطالب بر شکل اول از اشکال اربعه منطق است و آن شکل خود مستلزم دور باشد زیرا که
علم به نتیجه موقوفست بکلیه کبری و کلیت کبری بدون علم به نتیجه تمام نگردد مثلا اگر
کسی خواهد از رهگذر استدلال عالم شود بآنکه انسان جسم است قیاسی بدین صورت
تالیف کند که انسان حیوانست و هر حیوان جسم است پس هر انسان جسم است

در این استدلال علم به نتیجه بالضروره موقوف بکلیه کبری است و تا بر جسمانیت انسان
که خود نوعی از حیوانست مطلع نباشیم نتوانیم حکم نمود بآنکه هر حیوان جسم است
و این خود دور مصرح است شیخ در جواب گفت آری چنین است که گفتی تا کسی احراز
جسمانیت انسان نکرده باشد نتواند بر سبیل کلیت بگوید که هر حیوان جسم است ولی
فرق است میان علم اجمالی و تفصیلی علمیکه در نتیجه مطلوبست و موقوف بر علم بکلیه
کبری است علم تفصیلی است و علمیکه در کلیه کبری بکار است و موقوف به دخول
اصغر در تحت اکبر است علم اجمالی است و این علم غیر تکرر ندارد پس در قیاسی که خود
در بیان آن تالیف نموده حد وسط مکرر نشده پس خواجه ابوسعید کاسه بر داشت بهوا
انداخت فیما بین هوا و زمین معلق بایستاد آنگاه روی بشیخ کرده گفت شما در علم طبیعی گوئید
اجسام بالطبع مایل مرکزند چگونه است این کاسه که خود از اثقال میباشد فرود نیاید
و بمرکز میل نکند گفت ما این مقدمه را در صورتی گوئیم که مانعی از میل نباشد اینک
توجه تو مانع از میل اوست و چون شیخ الرئیس از نزد او بیرون شد مریدان
حال شیخ را از وی پرسیدند گفت هر جا که من با دیده نگران و چراغ فروزان رفتم
آن کور عصا کوبان خوش خرامان اثر ما همی نهاد آورده اند که چون زمان لقای دوست
او را نزدیک شد و دانست وقت آنست که رخت از دار فانی بسرای باقی کشد
بمریدان و خاصان خود گفت اینک آثار مرگ در من ظاهر است چهار چیز را بودیعه
در نزد شما میگذارم رفت و روی و شست و شوی گفتگوی جستجوی پس از آن
ساعتی سر در پیش انداخت و بگریست آن جمع نیز بگریستند و بر استری نشست
و در هر خانقاهی که داشت میرفت و وداع میکرد و این دو شعر را میخوانده اند

خوبتر اندر جهان ازین چه بود کار ... دوست بر دوست رفته یار بر یار
آن همه اندوه بود و این همه شادی ... آنهمه گفتار بود و این همه کردار

وهم در آن ایام رنجور گشته در شب جمعه چهارم شهر شعبان چهارصد و چهل هجری وفات کرد در آنوقت از عمر شش هزار ماه گذشته بود و در نشابور مدفون گردید در بعضی کتب نوشته اند که در ایام وفات در میهنه بوده و بعضی از اشعار او که دلیلی باهر بر فضایل و معالی اوست درین کتاب ثبت میکردد

ولــه فی الغزلیات

نه محبت نه مروت نه حقیقت داری — من ندانم که تو بدخو چه طبیعت داری
دل ربودی ز من و ترک محبت کردی — بمحبت که بگو با که محبت داری

وله

بسکه جستم تا بیابم من از آن دلبر نشان — ما کمان اندر یقین کم شد یقین اندر کمان
تا که میجستم ندیدم چون بدیدم کم شدم — کم شده کم کرده را هرگز کجا یابد نشان

وله

طوطی لب او سر منقار فرو برد — این سرخی از آن بستد و آن طوطی بن داد

وله

مردم بدید که جگر سوخته خندان بودا — نه همانا که چنین مرد فراوان بودا

وله

تو از مهر زرد و من از مهر زرد — تو از مهر ماه و من از مهر ماه

وله

امشب مباش از من جدا گر من بیایم پیش تو — زینت بگیر کوی من ای قامت زیبای تو

وله

دفتر بدبستان بود و نقل ببازار — وین باده بجائی که خرابات خراب است

وله

سر زلف بتی بدست دارم — بدوران هرچه گوئی هست دارم

بازدید

وله فی الغزل

بزیر قبهٔ تقدیس مست مستانند — که هرچه هست همه صورت خدادادند

وله ایضا فی الغزل

چیست از این خوبتر در همه آفاق کار — دوست برد یک دوست یار نزدیک یار

وله فی الرباعیات

جسمم همه اشک گشت و چشمم بگریست — در عشق تو بی جسم همی باید زیست
از من اثری نماند این عشق از چیست — چون من همه معشوق شدم عاشق کیست

وله ایضا

سرتاسر دشت خاوران سنگی نیست — کز خون دل و دیده در او رنگی نیست
در هیچ زمین و هیچ فرسنگی نیست — کز دست غمت نشسته دلتنگی نیست

وله

سیمابی شد هوا و زنگاری دشت — ای دوست بیا و بگذر از هرچه گذشت
گر میل وفاداری اینک دل و جان — ور عزم جفا داری اینک سر و طشت

وله

آن روز که آتش محبت افروخت — عاشق روش عشق ز معشوق آموخت
از جانب دوست سر زد این سوز و گداز — تا در نگرفت شمع پروانه نسوخت

وله

راه تو بهر قدم که پویند خوش است — وصل تو بهر سبب که جویند خوش است
روی تو بهر دیده که بینند نکوست — نام تو بهر زبان که گویند خوش است

وله

غازی بره شهادت اندر تک و پوست — غافل که شهید عشق فاضلتر از وست

در روز قیامت این بدان که ما	کاین کشته دشمن است وآن کشته دوست

ولہ

از کعبه رهی است تا بمقصد پیوست	وز جانب میخانه رهی دیگر هست
لیکن ره میخانه ز آبادانی	راهی است که کاسه میتوان داد بدست

ولہ

پی در کاو است و کاو در کهسار است	ماهی سپریشمی بدریا بار است
بز در کوه است و توز در بلغار است	زه کردن این کمان بسی دشوار است

ولہ

ای برهمن آن عارض چون لاله پرست	رخسار نگار چارده ساله پرست
گر چشم خدای بین نداری باری	خورشید پرست شو نه گوساله پرست

ولہ

فردا که زوال شش جهت خواهد بود	قدر تو بقدر معرفت خواهد بود
در حسن صفت کوش که در روز جزا	حشر تو بصورت صفت خواهد بود

ولہ

دل خیره عشق تو نپوید هرگز	جز محنت و درد تو نجوید هرگز
صحرای دلم عشق تو شورستان کرد	تا مهر کسی در آن نروید هرگز

ولہ

آنان که بنام نیک میخوانندم	احوال درون بد نمیدانندم
گر زانکه درون برون بگردانندم	مستوجب آنم که بسوزانندم

ولہ

ای روی تو مهر عالم آرای همه	وصل تو شب و روز تمنای همه

گر با دگران

گر با دگران به از منی وای من	ور با همه کس همچو منی وای همه

ولہ

در کوی خودم منزل و ماوی دادی	در بزم وصال خود مرا جا دادی
القصه بصد کرشمه و ناز مرا	عاشق کردی و سر بصحرا دادی

ولہ

در کوی تو میدهند جانی بجوی	جانی چه بود که کاروانی بجوی
از وصل تو یکجو بجهانی ارزد	زین نقد که ماراست جهانی بجوی

ولہ

بردارم دل گر از جهان فرمائی	برهم زنم ار سود و زیان فرمائی
بنشینم اگر بر سر آتش گوئی	برخیزم اگر از سر جان فرمائی

ولہ

نازار دلی را که تو جانش باشی	معشوقه پیدا و نهانش باشی
زان میترسم که از دل آزاری تو	دل خون شود و تو در میانش باشی

ولہ

آنی تو که حال دل نالان دانی	احوال دل شکسته بالان دانی
گر خوانمت از سینهٔ سوزان شنوی	ور دم نزنم زبان لالان دانی

این چند رباعی نیز از رباعیات آن جناب است که بجهة انجاح مطالب خواندن آنها تجربه رسیده است

یا من بِکَ حاجَتی و رُوحی بِیَدَیک	اَعرَضتُ عَنِ الغَیرِ و اَقبَلتُ اِلَیک
مالی عَمَلٌ صالِحٌ اَستَظهِرُ بِه	قَد جِئتُکَ راجِیاً تَوَکَّلتُ عَلَیک

ولہ

حمداً لک رب نجّنی منک فلاح	شکراً لک فی کل مساء و صباح
من عندک فتح کل باب و فتوح	افتح لی الابواب فتوحا و فتاح

ولہ

ای زلف مسلسلت بلای دل من	وی لعل لبت گره گشای دل من
من دل بتو داده ام برای دل تو	تو دل بکسی مده برای دل من

ولہ

ایدوست کسی باخبر از دردم نیست	اگاه ز حال چهره زردم نیست
ایدوست براه دوستیها که مرو	باز آی که چون میسنگری گردم نیست

ولہ

نقاش اگر موی بپرگار کند	نقش دهن تنگ تو دشوار کند
از تنگی و نازکی که دارد دهنت	ترسم نفسم لب تو افگار کند

ولہ

از چهره عاشقانه ام زر بارد	از چشم ترم همیشه آذر بارد
در آتش عشق تو چنان بنشینم	گر ابر محبتم سمندر بارد

ولہ

چون باز سپید در شکاریم همه	با نفس هوای یار داریم همه
چون پرده ز روی کارها بر دارند	معلوم شود که در چه کاریم همه

ولہ

من کیستم از خویش بتنگ آمده	دیوانه با خرد بجنگ آمده

دوشینه بکوی دوست از شکم گرد
مالیده پای دل بسنگ آمده

ابراهیم بن سهل اسرائیلی

اگرچه در فنون ادب و شجون فضل بعهد خویش امتیازی تمام داشت ولی اشتهارش بانشاء نثر و ابداع نظم بیشتر است هنگامی که در شهر اشبیلیه که بلاد مغرب را سواد اعظم بود اختر کمالش از مشرق هنر طالع گشت دیگر نامداران ادب را کواکب آثر بغروب رفت و در تمام جزیره اسپانیول که از قسمت اروپاست گردش آسیای فضل بوجود وی اختصاص یافت علامه مقری و صلاح الدین کتبی خلاصه اخبار و سلالهٔ اشعار وی از مصنفات ابن بار و مولفات ابوحیان و غیر بهار روایت آورده اند گویند یکی از شعراء مغرب یمن که او را هیثمی گفتندی قصیده در ستایش محمد بن یوسف بن هود که یکی از ملوک اسپانیول بوده و المتوکل علی الله لقب داشت بنظم آورد و آن پادشاه را با خلفاء بغداد طریق یکرنگی و اتحاد مسلوک بود و از این روی در شرفات دار الملک علمهای نیلگون نصب مینمود و سرهنگان سپاه را رایات سیاه عطا می کرد روزی هیثمی آن قصیده و در مجلس یکی از یاران خویش قرائت میکرد و ابن سهل که هنوز در سن صغر بود در آن مجلس حضور داشت چون لختی از آن اشعار استماع نمود روی با هیثمی کرد و گفت در اشعار فلان بیت و بیت سابق آن این یکشعر درج کن

اَعلامُهُ السُّودُ اَعلامٌ لِسُؤدُدِهِ	کَاَنَّهُنَّ بِخَدِّ المُلکِ خِیلانُ

یعنی علمهای سیاه وی علامات مهتری و بزرگواری اوست گوئی هر یک از آن اعلام مشکین فام خالی است که صفحه جمال ملک را حسنی بکمال بخشد و همینکه هیثمی این بیت بدیع از ابن سهل بشنید سخت در عجب شد و گفت ایجوان آیا این بیت برطبق روی این قصیده از کس روایت آوردی یا خود بنظم کشیدی گفت لا و لله نه از شاعری شنیدم و نه ار فشدی بلکه اینک خود بطبع موزون ارتجال نمودم

هیمی وی را حاضران کرد و گفت اِنْ عاشَ هذا لَیَکُونَنَّ اَشعَرَ اَهلِ الاَندلُس
یعنی همانا اگر این جوان از عمر نصیب کرد البته وی از ملک اندلس در صناعت سخن
گستری همتا وری نماند و سرامد اقران خویش گردد آورده که ابن سهل نخست
مانند اسلاف خویش بمذاهب جهودان میرفت و بر شریعت موسی بن عمران
علی نبینا و علیه السلام عمل مینمود ولی با پیروان آیین اسلام در مدارس علم
و مجامع تکمیل داخل میشد و در رسالت و اساتید قوم فواید محضر خود از وی دریغ
نمیداشتند چنانکه ابو علی شلوبین و شیخ ابن الدباج و غیرهما تنها و برادر اسلک
تلامذه خویش منظوم داشته در تربیت تعلیم او بذل جهد می نمودند و آن سخن سنج
فصیح ارکان فن ادب و قواعد لغت عرب در خدمت آن مشایخ بزرگوار استوار
ساخت و در غالب آن صناعات بر مبتنی بلند ارتقا جست و بر نظم تغزلات
بدیع و ترکیب قصاید بلیغ اقتداری بنهایت یافت و اشعار وی بعذوبت
معانی و سلاست الفاظ بسی ممتاز گشت یکی از ظرفا مغرب اگفته سبب جیبت
که غزلیات ابن سهل مع یا سهل الترکیب و رقیق النظم افتاده گفت لِاَنّهُ اِجتَمَعَ
فیهِ ذُلّانِ ذُلُّ العِشقِ وَ ذُلُّ الیَهودِیّةِ یعنی در ابن سهل ذلت عاشقی و
جهودی ضمیمت یافته و آن رقت انتظام و سهولت انجام از آن انضمام پدید آمده
در کتاب نفح الطیب مسطور است که ابن سهل را قائد توفیق عنان گیر گشته زمام
عقیدتش از کیش موسوی بآیین احمدی تافت و سراپرده ضمیرش بنور اسلام روشن
گشت و شرایع دین حنیف بقدم راسخ یقین در نوشتن گرفت برخی از اعیان علما
و ارکان فقها در تصدیق اسلام و تحقیق بصیرت وی تشکیک نموده اند و اقرار
او را در دعوی ایمان معرفت حق بصورت صرف ظاهر محض اختصاص داده اند
چنانکه گروهی از حریفان ندیمان وی گفته اند ما در مجلس عیش و محفل انس از حقیقت

اسلامش پرسش نمودیم گفت لِلنّاسِ ما ظَهَرَ وَ لِلّهِ ما استَتَرَ یعنی آنچه بظاهر
فاش کنم برای خلق است و آنچه در باطن نهفته دارم برای خداست از راعی
روایت است که گفت از علی بن سمعه اندلسی شنیدم که میگفت شَیئانِ
لا یَصِحّانِ اِسلامُ اِبراهیمَ بنِ سَهلٍ وَ تَوبَةُ الزَّمَخشَرِیِّ مِنَ الاِعتِزالِ یعنی دو امر است
که بدرجه ثبوت و رتبت صحت نپیوندد یکی انابت ابراهیم بن سهل از ملت یهود و دیگری
توبه جارالله زمخشری از مذهب اعتزال انکار کرده ولی این سخن علی بن سمعه بر دیک
من نیک استوار نباشد اما اسلام ابن سهل بحسب قرائن علامی که بمن رسیده
راجح بر عقیدت و غالب بر ظن صحت ایمان و است و اما توبه علامه زمخشری حکم
آن مجله که در بلاد مشرق موجود باشد بشهادت جمعی از جلۀ اعلام و ائمۀ اسلام
ثبوت پیوسته انتهی ابو عبدالله بن مرزوق در حاشیه الغیبه که از مصنفات
محمد بن عمر بن رشید فهرست بتصحیح اسلام ابن سهل تصریح نموده گوید حَدَّثَنا
مَن اَدرَکناهُ مِن اَشیاخِنا اَنّهُ ماتَ عَلی دینِ الاِسلامِ یعنی از استادان
و مشایخ هر که را دریافتیم همگی بر مسلمانی ابن سهل گواهی داده اند و بالصراحه گفتند
که وی بر شریعت رسول درگذشت و هم این دو بیت که بالاتفاق از نتایج طبع
موزون او ست بر درستی آیین و پاکی عقایدش شاهد عادل باشند گوید

تَسَلَّیتُ عَن موسی بِحُبِّ مُحَمَّدٍ — هُدِیتُ وَ لَولا اللهُ ما کُنتُ اَهتَدی
وَ ما عَن قِلیً قَد کانَ ذاکَ وَ اِنَّما — شَریعَةُ موسی عُطِّلَت بِمُحَمَّدٍ

یعنی بدوستی محمد صلی الله علیه خود موسی را فراموش کردم و از تیه ضلالت بشاهراه
هدایت پی بردم اگر توفیق پروردگار مرا رهنما نشدی البته بدین حنیف نگرویدمی
و نه آنست که شریعت جهود العیاذ بالله برای انحراف از حضرت کلیم ترک گفتم بلکه
برای آن بود که آیین محمدی ناسخ مذهب موسوی آمد و ملت پیغمبر قرشی مبطل

طریقت اسرائیلی گشت بعضی گویند ابن سهل دراین شعر صنعت ایهام و حسن توریه بکار برده و مقصود و تحقیقت انتقال از عشق جوانی ست یهودی که موسی نام داشت بهوای جوانی دیگر که باسم محمد مسمی بود چه در دیوان شعر وی که در مابین مغرب زمین اشتهار دارد بسی تغزلات عاشقانه بنام محبوب خود موسی موجود است و در بسیاری از اشعار باسم آن جوان تشبیب نموده و در وصف جمال و حسن طلعت او مضامین لطیف و معانی بدیع بنظم کشیده و ما برای استشهاد باین قطعه که بغایت ترکیب و حلاوت عبارات موصوف است اکتفا نمائیم

وأرقني بالثوب المحزن جد لابس	وموسى لثوب الحزن احسن مرتد
تأمل لظى شوقي وموسى يشبها	تجد خير نار عندها خير موقد
اذا ما رنا شزرا فاقتل لحظه	وان يلو اعراضا فصفحته اغيد
وعذب بالي انعم الله باله	وسهدني لا ذاق طعم التسهد
شكوت فجاء بالطبيب وانما	طبيب سقامي في لواحظ مسعدي
فقال هل الايس بجنبك حاضر	فقلت نعم لو انه بعض عودي
بكيت فقال الحب مرقا اتشتري	بماء جفون ماء ثغر منضد
تعلمت منه السحر حتى تشيما	فاقبلت امشي مثل مشي المقيد
وجاء لتوديعي فقلت له اتئد	مكنت لك دمعي في الزفير المصعد
جعلت يميني كالنطاق لخصره	وصاغت جفوني حلي ذاك المقلد
وجدت بذوب التبر فوق صدوده	وضن بذوب الدر فوق مورد
ومسح اجفاني ببرد بنانه	فالف بين المزن والسوسن الندي

فيا امة العقل الحصيف وصبوة العفيف وتقى الناسك المتعبد

دعت لحاظي في جمالك آمنا	فاذهلني عن مصحفي حسن موردي

وكان الهوى ما بين عينيك كامنا	كمون المنايا في الحسام المهند
اظل ويومي فيك فجر وعشية	ويومي بحمد الله احسن من غد
وصال التاشمي من صبا وده الرضي	واطيب من عيش الزمان الممهد
عليك قطعت العيش من لذة الكرى	واخرجت قلبي طيب النفس من يدي

حاصل مضمون پارسی آنکه

مرا جامه غم و کسوت حزن پوشیدن همی شاید و موسی را قامت سرو باروای حسن آراستن همی زیبد در این آتش عشقی که موسی مجمر سینه‌ام افروخته نظر کن که شعله بانهایت زیبائی و اخگر افروزی‌ها گونه آذرگونی بنگری چون موسی از در خشم بر تو خیره نظر نماید چشمی کحول و دیده دلفریب بیادر کنی و اگر صفحه روی از روی تعرض با عارضی بس نازک و نرمی معاینت نمائی عشق این جوان مرا بعذاب سخت مبتلا ساخته خدایش همواره دلشاد دارد و چشم گریانم بیدار کرفتار نموده خدایش ذائقه بیماری نچشاند چون چشم نزار و اندام لاغر مرا نگریستند پندار رنجوری طبیبی برم حاضر آوردند بر حالتیکه مرا علاج درد و شفای علت در نظر حبیب مفارقت طبیب حاذق همینکه طبیب از حقیقت حالم آگاه شد از در انس و محرمی گفت دوای درد تو بسی با تو نزدیک است گفتم آری ولی بشرطی که بپای عیادت بوثاقم آید و بر کنار بسترم بنشیند از عشق موسی ارزار بگریستم همینکه سرشک ریزان من بنگریست از در استهزاء و سخریت گفت آیا خواهی این آب چشم گریان با آب دندان معاوضت کنم و در بهای این متاع ارزان چنان کالای گرانبها ارزانی دارم این بگفت و متابعت من وانه شد من قدوم وی غنیمت شمردم و بسان مردم پای بسته مشی نمودن گرفتم چون آن آفت خرد بشرط وداع دست گشود گفتم ای محبوب دیرین نارم وصال امیدواری منای کم شید ای خود را

جان عزیز از کالبد بدن مفارقت جست آنگاه برای برود کردن دست راست مانند
کمربندی بمیانش استوار کردم و روی بر رویش نهاده ناله و داع برکشیدم
و از دانهای اشک خود آن گردن افراخته را با پیرایه قلاده وار آستن گرفتم هر چند من
بریختن رسنح بر رخساره زرد جود نمودم آن یار دلسخت از پاشیدن شاداب
برگونه ارغوانی بخل ورزیده ولی از روی تسلیت و اظهار شفقت دستی بر صورتم کشید
و قطرات اشک با سر انگشت نرم پاک نمود و از ابر دیده کام شبنم باران با سوسن
تر بزدود الا ای آفت عقل و بلای عفت وای بنیاد فریب و شعله تقوی سوز
یک لمحه مردم دیده از در تماشا بگلستان جمالت در آید بگوفه خط و سنبل موی
و شقایق گونهات چنان فریفته گشت که راه بازگشت یاد ننمود و سبیل صدور
از طریق ورود باز نشناخت همانا داعی عشق در میان و نرگس شهلاییت
چنان نهفته است که مرگ در شمشیر هندی مرا همواره روزگار تنهایی هجران
همی گذشتی ولی سپاس خدای را که بدین اقبال وصال امروزم بر افزوده است
حلاوت حضور و لذت دیدار در مذاق روان من از مراحت روزگار جوانی
گواراتر باشد و شادابی چمن وصال در دیده جانم از طراوت عیش مهنا و عشرت
مهیا خرمتر آید و رهوی تو طایر خواب از آشیانه دیدگان آواره ساختم و طبیب
نفس تمام دل از کف اختیار بنهادم × مع الجمله ابن سهل هر چند در تصدیق
شرع رسول متهم بود و زلال عقیدتش برد شبهات و آلایش اختلاف اتصاف
داشت ولی بالاتفاق در ستایش ختم رسالت صلی الله علیه و آله قصیده
بارع و مدیحه فائق بنظم کشیده که استادان بلاغت گستر و سخنوران فصاحت
پرواز از جودت سبک و حسن اسلوب و لطف ترکیب آن حیرت آیند
ابو حیان گفته وَقَفْتُ عَلَيْهَا وَهِيَ مِنْ أَبْدَعِ مَا نُظِمَ فِي مَعْنَاهَا یعنی مرا

بران

بدان مستوره خدر بلاغت وقوف افتاد الحق از بدایع مدایح و نفایس قصایدی است
که خداوندان طباع موزون در مناقب حضرت رسول سروده اند ابن سهل آن بحر را
علی التحقیق قبل از قبول اسلام بسلک انتظام کشیده و گذشته از تصریحات ارباب
طبقات در مطاوی مضامین آن بتنمیق اشارت رفته صلاح الدین گوید آن قصیده
فریده از طوال قصاید است و این چند بیت از آن مطول مختصری از آن مفصل انموذجی
باشد که در صفت محرمان سوی زوار آن تربت مقدس گفته

وَرَكْبٍ دَعَتْهُمْ نَحْوَ طَيْبَةَ نِيَّةٌ ... فَمَا وَجَدَتْ إِلَّا مُطِيعًا وَسَامِعَا
يُسَابِقُ وَخْدَ الْعِيسِ مَا شُئُونُهُمْ ... فَيَقْفُونَ بِالنُّوقِ الْمُلِي الْمَدَامِعَا
إِذَا انْعَطَفُوا أَوْ رَجَّعُوا الذِّكْرَ خِلْتَهُمْ ... غُصُونًا لِدَانًا أَوْ حَمَامًا سَوَاجِعَا
تُضِيءُ مِنَ التَّقْوَى خَبَايَا صُدُورِهِمْ ... وَقَدْ لَبِسُوا اللَّيْلَ الْبَهِيمَ مَدَارِعَا
تَكَادُ مُنَاجَاةُ النَّبِيِّ مُحَمَّدٍ ... تَنُمُّ بِهِمْ مِسْكًا عَلَى الشَّمِّ ذَائِعَا
تُلَاقِي عَلَى وَجْدِ الْيَقِينِ قُلُوبُهُمْ ... خَوَافِقَ تَذْكُرْنَ الْقَطَا وَالْمَشَارِعَا
قُلُوبٌ عَرَفْنَ الْحَقَّ فَهْيَ قَدِ انْطَوَتْ ... عَلَيْهَا جُنُوبٌ مَا عَرَفْنَ الْمَضَاجِعَا
سَقَى دَمْعُهُمْ غَرْسَ الْأَسَى فِي نُفُوسِهِمْ ... فَأَنْبَتَ أَزْهَارَ الشُّجُونِ الْفَوَاقِعَا
فَدًا لَهُمُ الْبَاكِي الصَّدِيقُ مَحْضًا الْغَرَامَ ... وَحَرَّمَ تَفْرِيطِي عَلَيَّ الْمَرَاضِعَا

× حاصل مراد آنکه
عزیمت مقدس نبوی نیت زیارت آن تربت مطهر صلای رحیل درداد
و ندای کوچ برداشت پس انجماعت آن داعی سعادت را لبیک اجابت گفتند
و باستماع و اطاعت مبادرت جستند و در طول آن مسافت بهم تاختن شتران
و ریختن اشکها کار بمسابقت و مجارات گذشت و آنقوم سعادتمند سرشک دیدگان را
بنیت اختصاص داده چون از شعله شوق برخود بپیچیدند و قصه اشتیاق بر زبان راندند

تو را از پیچ و خم شاخهای نرم و بانگ کبوتران خوش آهنگ بیاد آید هر چند
آن قوم را بظاهر بزراعه قیرگون از قماش شب تار مظلم باشد ولی باطن خورشا
بفروغ ورع و ضیاء تقوی منور است شمیم یاد رسول کونین سراپای وجود
ایشان بشکناب انقلاب بخشیده و جهانیان را دماغ جان معطر نموده خم اطار
قلوب ایشان چنان بسرچشمه یقین پی برده که مرغ قطا بآبخور بیابان تمام قلوب
حق شناس که جز بلی بر آنها مشتمل و منطوی است که هرگز بستر راحت نشناسند
و بر فراش آسایش نخسبند نهال حزن که در خاک غم نشانیده اند همی با جویبار
اشک آبیاری کنند تا شکوفه اندوه از آن بدمد گروه از پستان دایه صدق
شیر محض ننوشیده اند و از فرط شقاوت از کنار مرضعه سعادت محروم ساخت
آورده اند که چون ابن سهل را آوازه فضل در اطراف و اکناف اندلس منتشر گشت مراتب
هنرمندی و سخن پروری وی در حضرت والی شهر سبته که او را ابن خلاص گفتندی مکشوف
افتاد وی را بمرکز حکومت طلب داشت و برحسب استعداد و لیاقتش دیوان
انشا را بدو تفویض نمود و آن شغل بزرگ و منصب جلیل همی بر عهده قابلیت وی محول بود
تا آنکه در سال ششصد و چهل و نه در خدمت ابن خلاص کشتی نشسته از آب عبور میداد
همینکه آن مرکب بمحوجه دریا رسید صرصر حوادث شوریدن گرفت و امواج بلا چندان
برهم برآمد که سفینه حیات هر دو را بیکبار در گرداب اجل غرق شد نه خود
ابن خلاص خلاصی یافت و نه ابن سهل بساحل نجات رسید و در آنحال چهل و
اند سال از عمر آن ادیب بیهمال گذشته بود یکی از اکابر عهد چون خبر غرق وی
شنید گفت عَادَ الدُّرُّ اِلیٰ وَطَنِهِ یعنی لؤلؤ بوطن خود بازگشت

ابن نحاس بهاء الدین محمد بن ابراهیم بن محمد بن ابی نصر

از مشایخ علمای عربیت و اعاظم فضلای ادبیت است ارباب تراجم
در طبقه نحاتش نگارند و صاحبان تذکرات عامه از زمره ثقاتش دانند
محمد بن شاکر کتبی گوید وی در سلخ جمادی الآخره از سال ششصد و بیست و
هفت هجری در شهر حلب ولادت یافت و در همان بلد بتحصیل علوم
قیام نمود فن عربیت از جمال الدین بن عمرون اخذ کرد علم قرائات را
بر ابو عبدالله فاسی و کمال ضریر قرائت نموده از جمعی مشایخ دیگر
مانند ابن مُثنی و موفق بن یعیش و ابو القاسم بن رواحه و ابن
خلیل فوائد لطیفه و نکات بدیعه فراگرفت چون بملک حلب خرابی روی
نمود ابن نحاس بصوب مصر رحلت کرده از بقیه شیوخ آنجا استفادت
نمود وی را در علم منطق و اقلیدس خبرتی کامل بود و فنون ادبیت را
برتبت بلند رسانیده در علم تفسیر بصیر شد پس در ملک مصر بر کرسی
افادت بنشست جماعتی از ائمه ادب از وی کسب علوم نمودند از آنجملت
ابو حیان غرناطی و شمس الدین ذهبی آورده اند که در زمان خلافت
مستنصر بالله علوی بواسطه غلای شدید که در مصر روی داد در جامع
احمد بن طولون که از بناهای قدیم بود و اطراف آن از اجتماع
و سکنای مردم عاطل گشت همی از آبادی روی بویرانی نهاده روز
بروز خرابی دست میداد تا در سال ششصد و نود و سه کسی در آنجا مسکن
نمیگرفت چون در آنسال لاجین منصوری از مصاف بگریخت و در
آنجا مختفی گشت بتنهائی در آنجا مختفی گشته بتنهائی در آنجا
راه میرفت از حسن عمارت و خوبی بنای آن زیاده در حیرت آمده

در آنحال با خدا تعالی عهد نمود که هرگاه از این محنت برهم و در دنیا تمکنی
یابم عمارت این جامع تجدید کنم و جمیع لوازم ساکنین آن فراهم آورم
پس از آنجا مع برآمده بقرافه درآمد چندی در آنجا اقامت داشت
عاقبت چنانکه در کتب سیر مشروح است در آنملک فرمانفرمائی و سلطنت
یافت و بملک المنصور ملقب گشت وفای عهد و ادای نذر را مصمم
گشته بتجدید ضیاع و آبادی عقار آنجا مع همت گماشت جمیع
خرابی آن مرمت نمود موقوفه زیادی برای سکنه آن معین داشت
چهار مدرسه برای تعلیم فقه بر حسب چهار مذهب اهل سنت و جماعت که
معمول آن بلد بود معین شد درسی دیگر برای القای تفسیر و مدرسی
برای بیان احادیث نبویه و مدرسی محض تدریس فن طب مقرر نمود
محصلین علوم و مدرسین فنون در آنجا مع جمع آمدند علامه مقریزی
گوید اجاره مستغلات آنجا مع سالی به بیست هزار دینار رسید
بالجمله ابن نحاس در آن محل شریف بشغل تدریس تفسیر منصوب گشت چون
مدرسه منصوریه که بقبه منصوریه معروفست در بین القصرین باتمام
رسید تدریس آن مدرسه بوی مفوض شد محمد بن شاکر کتبی در فوات
الوفیات و جلال الدین سیوطی در طبقات النحات در سیرت وی
آورده اند که ابن نحاس به بینداری و راست گوئی و عدالت
و طرح کلفت مشهور بوده شبانگاه پیراهنی میپوشید و طاقیه بر سر
مینهاد و در میان قصرین مشی میکرد خلقی نیکو و روئی گشاده داشت
مانند دیگر نحات مردی ظریف بود عمامه کوچک بر سر می بست
در قلوب مردم از وی مهابتی بزرگ بود هرگز مزاح اختیار نکرد

مواظب طاعات و ملازم عبادات بود اوراد مخصوص و اذکاری
معین داشت در مصالح عباد مساعی جمیله بجای میاورد و در حل مشکلات
و رفع معضلات معروف است کتبی نفیس اندوخته داشت صلاح
الدین کتبی از قطب الدین عبد الکریم روایت کرده که وی در کثرت
صلوة و زیادتی تلامیذ و بسیاری فکر از همه مقدم بود و هیچگاه
چیزی نمی اندوخت جمعی از طلبه علم و اصحاب تحصیل پیوسته در سفره
وی حاضر میشدند در حل غوامض مسائل نحو بلغت عوام تکلم نمودی
و مانند ایشان لحن و ناصواب سخن کردی و رعایت اعراب نمیکرد
سیوطی گوید چندان قضاة را به بینداری وی اعتماد بود که در هر امری
بشهادت وی تنها اکتفا نموده حکم میدادند و هرگز انگور نمیخورد
میگفت من مخیر شدم در خوردن آن در عالم فانی و دار باقی پس
قسمت خود در بهشت بگذاشتم و هم فاضل کتبی از شیخ اثیر الدین
ابو حیان غرناطی که در سلک شاگردان او است روایت کند
که گفت شیخ بهاء الدین بن نحاس و شیخ محیی الدین محمد مازونی از شیوخ
منند بملک مصر کسی را در علوم ادب کثیر السماع تر از ابن نحاس ندیدم
و بسماع کتاب صحاح جوهری منفرد بود ثلث آن کتاب را در خزانه خاطر
محفوظ داشت خطی خوش و کتابتی منسوب مینوشت مردی کثیر
العبادات و مروت بود هرگاه معرفت بحال کسی پیدا نمودی
زیاده ویرا ترحم میکرد هرگز تنهائی غذا نمیخورد همیشه مردم را از غوص
بحر عقاید باز میداشت هر کس را که بخیرات مایل میدید با وی طریق
وداد مسلوک میداشت وقتی با وی در بین القصرین مشی می نمودم

طفلکی جمال نام که از حسن جمالش خورشید جهانتاب در نقاب بودی و در میدان مصارعت وکشتی گیری گردان گردنکش را بر زمین سوکی بر ما بگذشت شیخ گفت من و تو هر یک در وصف این جوان چیزی بسته نظم کشیم پس این دو بیت خود انشا کرد

مصادع تصرع الاساد سمرته — یتیها فکل ملیح دونه همج
لما غدا داجها فی الحسن قلت لهم — عن حسنه حدثوا عنه ولا حرج

یعنی کشتی گیریست که قوت ملاعبش شیران شرزه بخاک افکند ملیحان جهان همگی جزوی قدر و مایه اند چون صبح کند بغرور حسن با ایشان گفتم از حسن وی حدیث نمائید ابو حیان گفت

سبانی جمال من ملیح مصارع — علیه دلیل للملاحة واضح
لئن عز منه المثل فالکل دونه — وان خف منه الخصر فالردف راجح

یعنی لشکر حسن جمال کشتی گیر بر من غارت آورد همانا حسن و نمکش را آیتی واضح اگر مانند وی نایاب باشد پس تمامت خوب رویان نیز از و پست ترند و اگر میانش باریک است سرینی کلان دارد چون شیخ شهاب الدین فزاری اند و نظم نغز بشنید ابیاتی سروده و این یک بیت از تمامت آنها نوشته آمد

هل حکم ینصفنی من هوی — مصادع یصرع اسد الشری

یعنی آیا داوری باشد که دادم از عشق آنجوان کشتی گیر بدهد که با شیران وادی شری بکشتی گیری در آویزد و هم از نتایج فکرت ابن نحاس این دو بیت است که در زهدیات سروده

انی ترکت لذی الوری دنیاهم — وظللت انتظر الممات واقب

وقطعت فی الدنیا علائق لیس لی — ولد یموت ولا عقار یخرب

حاصل معنی آنکه بدرستیکه من دنیا را بخلقش باز گذاشتم در تمامت روز انتظار مرگ میبرم جمیع علایق دنیوی قطع نموده ام چه مرا اولادی نیست که غصه مرگ او خورم و مزرعه نباشد تا از خرابی آن ملول باشم

بالجمله ابن نحاس را در وجه انحصار کلمه باقسام ثلثه که اسم و فعل و حرف باشد سخنی است خارق اجماع نحات و خارج اتفاق اهل عربیت شرح آن بیان و توضیح الکلام بر سبیل ایجاز و اختصار بدین وجه است که اجماع علمای نحو در باب وجه انحصار کلمه باقسام ثلثه یعنی اسم و فعل و حرف چنین انعقاد یافته که کلمه اگر دلالت بکند بر معنی فی نفسه و مقترن نباشد بزمان ماضی و حال و استقبال آنرا اسم گویند و اگر دلالت بر معنی نماید و مقترن باشد بیکی از زمانهای ثلثه آنکلمه را فعل خوانند و اگر دلالت بر معنی بنفسه نکند و بیکی از زمانهای ثلث نیز اقتران پیدا نکرد آنرا حرف دانند پس بنابراین بیان حرف کلمه باشد که بنفسه دلالت بر معنی ندارد سید میر شریف استرآبادی و سید جرجانی تصریح نموده اند که حرف را اصلا معنی نباشد نه فی نفسه و نه فی غیره بلکه در وقت انضمام حرف بکلمه دیگر احداث معنی میشود سید شریف گوید حرف مانند مرآتست که جز در حین مقابله در آن احداث رویت نمیشود جمال الدین سیوطی در کتاب همع الهوامع فی شرح جمع الجوامع گفته که شیخ بهاء الدین بن نحاس در تعلیقه خود بر کتاب مقرب ابن عصفور گوید حرف نیز مانند اسم و فعل دلالت بر معنی میکند بنفسه هرگاه کسی در حین تخاطب حرفی از حروف فهم موضوع لغوی آن نکند دلیل نمیشود

که حرف را معنی نبوده بسبب آنکه اگر منطق باسم و فعل نشود و فهم موضوع لغوی آنها ننمایند لازم نیاید که آنها را معنی نبوده چنانکه شخصی موضوع بل که استفهام است بداند در حین تکلم آن لفظ مخاطب فهم معنی آن خواهد نمود و اما حرف را از اسم و فعل فرق چنان باشد که فهم معنی حرف در حال انضمام اتم است از آن معنی که از حرف در صورت انفراد فهمیده میشود لیکن از اسم و فعل در حین انضمام همان معنی ادراک شود که در حال انفراد از آنها مفهوم شده بود علمای عربیت را در این قول ادلهٔ محکم و براهین متقن است که شرح آن از سبک این نامهٔ مبارک بیرون است باتفاق ارباب تراجم ابن نحاس در سه‌شنبه هفتم جمادی الآخره از سال ششصد و نود و هشت هجری از دنیا درگذشت و از وی کتابی در املاآت وی بر کتاب مقرب ابن عصفور که از ابتدای الکتاب است تا باب الوقف چیزی بر جای نمانده

ابوالفرج اصفهانی

از رجال دنیا است در فنون ادب و علوم منادمت خاصه در ایقاعات موسیقی در ستایش وی همین میگوئیم که او است خداوند کتاب اغانی که از آغاز طلوع دولت اسلام تاکنون احدی مانند آن پرداختن نتوانسته ما معاشر مباشرین این تالیف حافل از دقائق اشعار و نفایس اخبار و بدایع ماجریات و نوادر حکایات و مجاهیل شعراء و اقاصیص قدما و ملاحم عرب و لطایف ادب و مآثر افاضل و تراجم اوایل هرچه بکار نیایم از آن مجموع محیط بدست آریم و بنگاریم تقریظ این مصنف و تمجید مصنف آن در کلمات ارباب معجمات بسیار است چنانکه اشارت خواهد شد همانا ابوالفرج از بنی امیه است و نژادش بمروان الحمار که واپسین خلیفه آل عبدشمس بود میرسد و سلسلهٔ اسلاف او بروجهی که در وفیات و غیرها ثبت افتاده بدینسیاق است علی بن الحسین بن محمد بن احمد بن الهیثم بن عبدالرحمن بن مروان بن عبدالله بن مروان بن محمد بن مروان ابن الحکم بن ابی العاص بن امیة بن عبدشمس بن عبدمناف

قاضی احمد بن خلکان میگوید کان اصبهانی الاصل بغدادی المنشاء کان من اعیان ادبائها و افراد مصنفیها و روی عن کثیر من العلماء یطول تعدادهم و کان عالما بایام الناس والانساب والسیر یعنی اصل ابوالفرج از سپاهان است و در بغداد نمایش یافته از اساتید ادبا و یکی از مصنفین آن سرزمین بود از بسیاری از مشایخ اخذ روایت کرد که شمار ایشان بدراز میکشد بوقایع انساب و تواریخ نیک دانا بود بالجمله ابوالفرج

درسال دویست وهشتاد وچهار هجری که سنه وفات ابوعباده
بحتری است بوجود آمد ودر بغداد بتحصیل علوم پرداخت وجمعی کثیر
از اساتید فنون را تلمذ کرد ودر اصول عقاید وفروع احکام مذهب
زیدیه از فرق شیعه اختیار نمود از اینجهة علامه دهر شیخ الکل حسن
مطهر حلی رضوان الله علیه او را در قسم ثانی از کتاب خلاصه ذکر نموده
وفرموده ابوالفرج الاصفهانی زیدی المذهب شیخ طوسی
اعلی الله مقامه را در کتاب فهرست براینعبارت اضافتی است گوید
له کتاب الاغانی الکبیر وله مقاتل الطالبیین وغیر ذلک من الکتب
وله ما نزل من القرآن فی امیر المومنین واهله وکتاب فیه
کلام فاطمة فی فدک اخبرنا عنه احمد بن عبدون بجمیع
روایاته محمد بن شهرآشوب در رجال خویش گفته ابوالفرج علی بن
الحسین الاصفهانی زیدی له الاغانی شیخ حر عاملی
در ترجمت وی از امل الآمل گوید کان عالما روی عن کثیر من
العلماء وکان شیعیا خبیرا بالاغانی والآثار والا
حادیث المشهوره این کلمات مشایخ شیعه بود برآنکه وی
مذهب زیدیه داشته از علماء عامه نیز تصریحات چند بنظر رسید
از قاضی تنوخی منقول است که گفته ومن المتشیعین الذین
شاهدناهم ابوالفرج الاصفهانی کان یحفظ من الشعر
والاغانی والاخبار والآثار والاحادیث
المسندة والانساب ما لم ارقط من یحفظ مثله ویحفظ
دون ذلک من علوم اخر منها النحو واللغة والخرافات

والسیر والمغازی ومن آلة المنادمه شیئا کثیرا مثل علم
الجوارح وعلم البیطره ونتفا من الطب والنجوم والاشربة
وغیر ذلک وله شعر یجمع اتقان العلماء واحسان
الظرفاء والشعراء وله المصنفات المستملحه منها کتاب الاغانی
الذی وقع الاتفاق علیه انه لم یعمل فی بابه مثله
خلاصه معنی از کسانی که بآئین تشیع میزیستند وما خود مشاهدت کردیم
یکی ابوالفرج اصفهانی است که از اشعار وایقاعات واخبار وحکایات
واحادیث با اسناد وقبایل ونژاد چندان از بر داشت که من هرگز
مانند وی ندیدم وبجز این فنون چندین هنر از صناعات وصنایع
نیز نیک میدانست چون علم اعراب ولغت تازی ومجاحیل قصص و
تفاصیل سیر وایام ملاحم وطیور شکاری وحرفه بیطاری وفن پزشکی
وستاره شماری ومعرفت مشروبات ومیگساری وغیر اینها او را
اشعاریست استوار ونغز چه خود هم استاد بوده وهم ظریف ومصنفات
نمکین فراهم ساخته از آنها است کتاب اغانی که دانشمندان آفاق
بالاتفاق گفته اند که احدی در اینمعانی مانند اغانی نپرداخته
جامع روضات الجنات بر سبیل ارسال از صاحب تاریخ مصر نقل
کرده که وی در صفت ابوالفرج اینعبارات آورده الامام
العلامه ابوالفرج الاصفهانی الکاتب مصنف کتاب
الاغانی سمع الحدیث وتفقه وبرع واستوطن بغداد
من صباه وکان من اعیان ادبائها کان اخباریا نسابة
ظاهر التشیع یعنی ابوالفرج منشی علم حدیث وفن فقه وا کرفت

واز همکنان پیش افتاد واز کودکی در بغداد توطن جست وی علی الجهار
بر آیین تشیع میرفت یافعی گوید علی بن الحسین القرشی الاموی
المروانی الکاتب الاخباری کان ادیبا علامة کثیر التصانیف
قال بعض المؤرخین ومن العجائب انه مروانی شیعی یعنی برخی
از علماء سیر گفته اند از غرائب است که ابو الفرج با آنکه از نژاد مروانست
بر مذهب شیعه میرفته قاضی نور الله تستری در ذیل اخبار ابو الفرج از مجالس
المؤمنین میگوید اکثر آنچه در ترجمة ابو الفرج از یافعی نقل شد در تاریخ ابن خلکان
وابن کثیر مسطور است وزیادتی که در تاریخ ابن کثیر واقع شده آن است
که گوید دارقطنی وغیر او از محدثین اهل سنت روایت حدیث از او کرده اند
آنگاه از روی تعصب اظهار تاسف نموده که چرا ابو الفرج با آن همه فضایل
و کمالات مذهب شیعه داشته همانا ابو الفرج ندیم ابو محمد مهلبی وزیر معز الدوله
دیلمی بود ودر حضرت آن خواجه هنردوست تقربی تمام داشت حاشیه
محفل وی از وجود آن دانشور یگانه عاطل نمیماند وزیر بر حسب خصایص و
وفضائلی که ابو الفرج را نصیب و نسیب افتاده بود بس امور ناشایست
و احوال ناگوار در صحبت او تحمل مینمود چه وی با همه آراستگی در فضل و هنر
بپاکیزگی هیچ عنایت نمیکرد همی تبلویث و قذارت بسر میبرد و باک
نمیداشت گویی بر اینصفت ردیه مجبول بود دراعه که میپوشید چندان
بیرون نمیآورد تا یکباره کهنه و پاره میگشت و از فضول آن هیچ پرهیز
نمیکرد و بدست خود مباشرت اموری مینمود که طباع عامه را از آنها
نفرت است و اصلا منفعل نمیگردید گویند وقتی گربه را که داشت مرض
قولنج بهم رسید او بدست خود باحتقان آنحیوان میپرداخت که در خلال

الحال

آنحال کمی از رو ساذق الباب نمود ابو الفرج پس از انجام شغل با همان
دستهای آلوده در بگشود و تاخیر حضور را معذرت خواست که با حقنان
گربه مشغول بودم وزیر مهلبی تمامت اینگونه مکاره برای منادمت
او بر خود هموار میساخت چنانکه دبیر تحریر هندو شاه کیرانی در تاریخ
تجارب السلف بدینعبارت آورده ابو الفرج اصفهانی که مصنف کتاب
اغانی است ندیم ابو محمد مهلبی بود و در دل او جائی داشت و اصفهانی
خود را پاک نداشتی و جامه او غالبا وسخ و چرکین بودی روزی با وزیر
از یک کاسه چیزی میخورد ناگاه بسرفید واز آب دهان او قطره
در کاسه افتاد وزیر هیچ انکار نیاورد و استکراه ننمود اما بفرمود تا آن
کاسه را برداشتند و دیگری آوردند جامع فوات الوفیات در نقل
اینحکایت میگوید آزون وزیر با ابو الفرج آش سکباش میخورد که ناگاه
او را سرفه درگرفت واز دهانش قطعه بلغمی بجست ودر وسط قدح افتاد
مهلبی چون این بدید گفت اذهبوا بهذا وهاتوا من هذا اللون فی غیر
هذا الصحن یعنی این قدح برگیرید و هم از این آش باورید اما در غیر
این قدح آنگاه میگوید ولم یبن فی وجهه استکراه
ولا داخل ابا الفرج حیاء ولا انقباض یعنی از اینحال نه وزیر
کراهتی بر روی آورد و نه ابو الفرج را آزرمی پدید گشت ومن العجب
که وزیر با آنکه در نظافت رسومی خاص و آدابی غریب داشت
اینگونه ناملائمات از وجود ابو الفرج احتمال مینمود و همی حضورش غنیمت
میشمرد چه هم صاحب فوات صلاح الدین کتبی حکایت کرده که
ابو محمد را رسم بر این بود که اگر میخواست هریسه یا حلوائی رقیق خورد

میگفت تا غلامی با قرب سی معلقه رجاجین از یمین وی می ایستاد
و غلامی دیگر از یسارش پس معلقه از غلام میگرفت و لقمه بدان
تناول میکرد و آنرا بغلامی که در یسارش بود میداد در لقمه دیگر
معلقه دیگر می‌ستد تا یک معلقه را دوبار در دهان خویش نبرده باشد
پس هرچه از آنخورش میخواست براین آئین میخورد و تا انجام معلقه
که هم خود آنرا آلوده بود در غبت نمی‌نمود با این تکلف که در پاکیزگی مینمود
بر منفرات احوال ابوالفرج همی دل می نهاد و توطین خاطر میفرمود
تا آنکه بروز اینگونه موجبات استبشاع طبع و استکراه نفس از وی
بسیار شد و از اندازه تحمل درگذشت وزیر ناچار با خوانسالار گفت
سپس در محفلها دو سماط بگستر بزرگ و کوچک و دو گونه مائده حاضر ساز
عامه و خاصه پس خود با هر اکیل که می پسندید بر سماط خورد از مائده
خاص میخورد ابوالفرج از اینحال خاطر رنجیده گشت و در پرده
هجو وزیر بنا نهاد و با این دو شعر ظاهرا با وزیر خطاب کرد و باطنا
با خود عتاب

أَبِعَينِ مُفتَقِرٍ إِلَيكَ نَظَرتَني ... فَأَهَنتَني وَقَذَفتَني مِن حالِقِ
لَستَ المَلومَ أَنا المَلومُ لِأَنَّني ... أَنزَلتُ آمالي بِغَيرِ الخالِقِ

یعنی آیا مرا بچشم نیازمند دیدی و خوار شمردی بدانسان که گوئی
از کوهم افکندی آری بر تو نکوهش نیست بلکه بر من است که آرزوها
و حاجات خود را در غیر دربار آفریدگار فرود آورده‌ام کندی این
دو بیت را به متنبی نسبت داده و کیفکان خود هجاء ابوالفرج را در حق
ابومحمد منکری نیست مصنف تجارب السلف در طی اخبار ستوده

کا ابومحمد را

کا ابومحمد را بوده میگوید روزی اصفهانی با وزیر شراب میخورد چون
مجلس خالی شد و همه ندما و جلسا برفتند اصفهانی توقف کرد وزیر
با او گفت من میدانم که تو مرا پنهان هجو میگوئی میخواهم که از آن
هجوها چیزی بر من خوانی ابوالفرج اصفهانی گفت همانا که وزیر
از من ملول شده است و این سخن بر این معنی دلیل روشن است
و من بفرمانم و بعد از این از حضرت او منقطع شوم و تخفیف زحمت کنم
مهلبی گفت این سخنها بگذار که من از تو ملول نشده‌ام و هرگز از صحبت تو
ملول نشوم اما ناچار است از آنکه بعضی از هجوها بر من خوانی و الحاح
عظیم نمود اصفهانی مصراعی بخواند و مهلبی مصراع دیگر آن اصفهانی
گفت اگر این بیت بجز وزیر هیچ آفریده از من شنیده است یا شنود
یا این بیت را دومی هست یا باشد زن من از من بطلاق باشد
از اینحکایت بر مکارم اخلاق مهلبی رحمه الله پی توان کرد انتهی
ابوالفرج را در ستایش وزیر مهلبی قصائد و قطعات بسیاریست
از آنجمله است این دو شعر

فَلَمّا انتَجَعنا عائِذينَ بِظِلِّهِ ... أَعانَ وَما عَنّى وَمَنَّ وَما مَنّا
وَرَدنا عَلَيهِ مُقتِرينَ فَراشَنا ... وَرَدنا نَداهُ مُجدِبينَ فَأَخصَبنا

یعنی چون در طلب آب و علف بسایه وی پناه بردیم یاری نمود
و رنجانید و نعمت داد و منت ننهاد بر روی نیازمند در آمدیم و
توانگر شدیم و بر عطایش قحط زده وارد شدیم و فراوانی دریافتیم
همانا وقتی وزیر ابوالفرج را بعطائی نوید داده انجاز وعدش بطول
انجامیده بود ابوالفرج قصیده در تذکره معروف موعود و طلب عطا

معهود بنظم آورده که این اشعار مختار آن است

فدا ؤک نفسی من الحادثات ... ودَیبِ المنون وحلّ الحذر
تعالیت تکبر عن موعد ... ووعدک لیس بقاً ان ینتظر
اذا عاقک الشغل عنی ولم ... اُذکرک نفسی خوف الضجر
تورّطتُ فی حیرة لا احود ... منها الی عصرا و ود ر
وهذا الشتاء کما قد تری ... عسوف علی قبح الاثر
وسکان دارک ممن اعو ... دیلقین من برده کلشر
فهذی تحن وهذی تأن ... وادمع هاتیک تجری درر
تؤملن عودی بما ینتظرن ... کما یرتجی آئب من سفر
فانعم بانجاز ما قد وعدت ... فما غیرک الیوم من ینتظر

یعنی از بلاهای زمانه و حوادث دهر جان من ترا فدا باد خدایت
چندان رفعت داده که خود از وعده دادن بزرگتر افتاده و وعده
تو را انتظار همی پیش گیرد چون مرا مشاغل از یاد تو ببرد و من از بیم
ملالت خود را بیاد تو نیندازم البته در ورطه حیرتی افتم که بهیچکس
نتوانم پناهید این فصل زمستان است که مینی بر من ستم کند و مردم
خانه که بحقیقت از تو است و من خدمتگذار ایشانم از سرما هر گونه
رنج میکشند یکی آه کشد و یکی ناله کند و دیگری اشک ریزد همی آرزوی
مراجعت من از حضور تو میبرند چنانکه کس بازگشت مسافر خود امید برد
پس بوعده خویش وفا کن که امروز بجز تو از هیچکس چشم داشت ندارم
هم این اشعار خلاصه ایست از قصیده ابو الفرج که در ستایش ابومحمد
مهلبی بنظم کشیده و بعید فطرش تهنیت نموده

اذا ما علی فی الصدر للنهی والامر ... وبثّهما فی النفع منه وفی الضر
واجری ظبا اقلامه وتدفقت ... بدیهته کالمستمد من البحر
رأیت نظام الدر فی نظم قوله ... ومنثورة الرقراق فی ذلک النثر
ویقتضب المعنی الکثیر بلفظة ... ویأتی بما تحوی الطوامیر فی سطر
ایا غرة الدهر التقت غرة الشهر ... وقابل هلال الفطر فی لیلة الفطر
بایمن اقبال واسعد طائر ... وافسح ما ترجوه فی اطول العمر
مضی منک شهر الصوم یشهد قائلا ... بطهرک فیه واجتنابک للوزر
وقبضک کف البطش من کل مجرم ... وبسطکها بالعرف فی الخیر والبر
وقد جاء شوال فشالت نعامة الصیام ... وابدلنا النعیم من الضنی
وضجت جلیس الدن من طول حبسها ... ولامت علی طول التجنب والهجر

یعنی چون وزیر برای حل عقد امور و رتق و فتق ممالک در دست صدارت
قرار گیرد و امر و نهی خویش در هر گونه خیر و شر انفاذ دارد و سنان
کلک بکار برد و بدیهه سخن مانند خلیج فرو ریزد در رشته مروارید در نظمش
بینی و ریزش آب در نثرش معنی بسیار در لفظی ارتجال کند و مضامین
رسائل در سطری آورد ای غره روزگار غره ماه را نگر و هلال شوال را
در شب عید بین با اقبالی خوش و فالی نیک و امیدی با گشایش
و عمری دراز ایام صیام از تو در گذشت بر حالی که گواهی داشت
بپاکی و پرهیز تو و شهادت میداد بر اینکه تو در آن ماه سخت گیری از
هر گناهکار بر گرفتی و دست عطا بسوی هر درویش دراز فرمودی
شوال در آمد و رمضان برد و ما را آسایش در عوض رنج در رسید
و می خم نشین از طول زمان حبس خروش همی کند و آشنایان دیرین را

برتمادی مدت فراق نکوهش همی آورد این بیت نیز از خمریات ابو الفرج است که رنگ باده را ستوده

اذا قام مبیض اللباس یدیرها ... توهمته یسعی بکم مورد

یعنی چون ساقی سپید پوش باده را دور دهد از پرتو پیاله پنداری که جامه سرخ پوشیده ابو منصور ثعالبی میگوید اصل این معنی در لون خمر از ابن شیص شاعر است که گفته

سقانی بها واللیل قد شاب رأسه ... غزال بحناء الغزالة مختضب

یعنی در شبی که ستارها از هر سوی درخشان بودند ساقی آهو چشمی را از آن می بنوشانید که پنجه خویش [برنگ باده چون آفتاب] خضاب نموده بود هم این غزل از تشبیب قصیده ایست ابو الفرج را

فما انس لا انس اقبالها ... تمیس کغصن سقته الدیم
وقد بددت مثل بدر الدجی ... سما فی السماء علوا و تم
علی رأسها معجرا ازرق ... وفی جیدها سبحة من بقم
ولم ترتقب لطلوع الرقیب ... ولم تحتشم من حضور الحشم

یعنی چون چیزی فراموش کنم هرگز این از یاد نبرم که محبوبه من بسوی من مانند شاخه شاداب خمیدن گرفت و بسان ماهی طلوع کرد که خود بدر شده و از بساط گردون برصدر نشسته باشد بر سرش معجری کبود بود و بر گردنش عقدی از شکوفه نه از برآمدن رقیب باک مینمود و نه از بودن اغیار شرم میداشت وقتی ابو محمد مهلبی را از کنیزی رومیه پسری آمده بود ابو الفرج ویرا باین اشعار تبریک گفت و تهنیت نمود

اسعد

اسعد بمولود اتاک مبارکا ... کالبدر اشرق جنح لیل مقمر
سعد لوقت سعادة جائت به ... ام حسان من بنات الاصفر
متشرف فی ذروتی شرف العلی ... بین المهلب منتماه و قیصر
شمس الضحی زفت الی بدر الدجی ... حتی اذا اجتمعا اتت بالمشتری

یعنی باین فرزند که چون بدر که در ماهتاب همی بتابد طالع نیکبخت باش مولودی مسعود مانند اختر ماه دری عفیفه از بنی الاصفر همانا شرف گوهر از دو سر یافته چه نژاد از پدر بمهلب میرساند و از مادر بقیصر خورشید با ماه قران افتاد و ستاره مشتری در میانه بزاد از ابو الفرج بعضی اشعار دیگر نیز در خطاب شیخ ابو سعید سیرافی و قاضی ابو القاسم تنوخی و غیرهما بنظر رسید و بهمین قدر اکتفا شد و او چندانکه از نثر یادگار گذاشته در نظم ابتکار نموده و از انجمله است که ابو منصور ویرا در باب ثامن از یتیمة الدهر آورده که برای ثبت خلاصه احوال و زبده اشعار متقلین از اهل بغداد و غیرهم منعقد است صلاح الدین صفدی و غیر وی آورده اند که ابو الفرج کتاب اغانی را در مدت پنجاه سال تصنیف کرد و چون آن مجموع مطبوع بازپرداخت نسختی از آن برسم تحفه نزد سیف الدولة بن حمدان برد سیف الدوله هزار دینار بوی بخشید و بسی عذر طلبید گویند صاحب بن عباد وزیر آل بویه این واقعه بشنید گفت لقد قصر سیف الدوله وانه لیستاهل اضعافها یعنی همانا سیف الدوله در ادای حق وی کوتاهی نموده چه او چندین برهزار دینار را شایسته بود آنگاه گفت ولقد اشتملت خزانتی علی مائتی الف مجلد وسبعة عشر الف

مجلد مَا مِنها ما هُوَ سَمِيري غيره ولا ذا قني منها سواه یعنی کتابخانهٔ
من بر دویست و هفده هزار مجلد مشتمل است در میان همهٔ این کتب یکی که
همه شب مسامر من باشد و مرا با عجاب آورد غیر اغانی ابیت نقل است
که صاحب در ایام سفر سی شتر بار از کتب ادبیت برای مطالعت
با خود حمل میداد چون اغانی با او رسید از دیگر کتب مستغنی شده پس در
اسفار بهمان کتاب اغانی اکتفا مینمود صلاح الدین صفدی گفته از ابن
عرس موصلی منقول است که گفت ابی تغلب بن ناصر الدوله بمن مکتوب
کرد تا نسخهٔ از اغانی ابو الفرج برای وی ابتیاع نمایم من از الکتاب
یک نسخه بده هزار درهم خریدم و نزد ابی تغلب بردم چون در آن
نسخه تأمل نمود گفت لَقَدْ ظُلِمَ وَرّاقُهُ المِسْكِينُ وَإِنَّهُ لَيُساوِي
عشرة الآف دينار ولو فقد ما قدرت عليه الملوك
الا بالرغائب یعنی بخدا که
درباره کاتب این نسخه ستم شده و ده هزار دینار بهای ابیت اگر
این نسخه نایاب شود ملوک عالم بمانند آن نتوانند دست یافت
مگر بیذل نفایس و کوششها بفرمود تا از روی آن دیگری انتساخ نمایند
علامه مقریزی در ضمن ترجمهٔ ابو علی قالی تبقری مستنصر بالله
حکم بن عبد الرحمن از ملوک امویهٔ اندلس ستوده و گفته وکان
الحکم كريماً معتنياً بالعلم وهو الذی وجّه الی الحافظ
ابی الفرج الاصفهانی الف دينار على ان يوجّه له نسخة
من كتاب الأغاني یعنی مستنصر اموی بدانش عنایتی داشت
او همانست که هزار دینار از اندلس بعراق نزد ابو الفرج انفاذ

داشت

داشت تا نسخهٔ از اغانی برای وی بفرستد از این مستفاد می شود
که اشتهار اغانی هم در زندگی ابو الفرج مشرق و مغرب را گرفته
بوده و اکابر ملوک و اعاظم وزرا با نتساخ و ادخار و قرائت
و مطالعت آن اهتمام مینموده اند از یاقوت خطاط نقل است
که گفت كتبت منه نسخة بخطی فی عشر مجلدات یعنی من نسخه
از اغانی بخط خویش در ده مجلد نگاردم میگویند ابو الفرج را در
پایان حال اختلالی در عقل پدید گشت و خود در یوم چهارشنبه
چهاردهم شهر ذی الحجه از سال سیصد و پنجاه و شش و بقولی پنجاه
شش و بقولی پنجاه و هفت در بغداد وفات یافت ابن خلکان
گفته در آنسال موت دو نفر از فحول علما و سه کس از اساطین سلاطین
اتفاق افتاد دو عالم یکی ابو الفرج اصفهانی بود و دیگری ابو علی
قالی که شرح اخبار وی انشاء الله سبحانه نگارش خواهد یافت
و آن پادشاه یکی سیف الدوله بن حمدان بود فرمانگذار موصل و غیره
و معز الدوله بن بویه سلطان عراقین و کافور اخشیدی حکمران مصر
و ابو الفرج را جز کتاب اغانی مصنفات بسیار بوده آنچه از اسامی
آنها بنظر رسیده بدین شرح است

کتاب القیان کتاب الا ماء الشواعر کتاب الدیارات
کتاب دعوة الاطباء کتاب مجرد الاغانی کتاب اخبار
جحظة البرمکی مقاتل الطالبیین کتاب الحانات
و اداب الغرباء از این تصانیف دو نسخه که بمزید نفع از دیگران
ممتازند از کتابخانه ملکزاده دانشمند وزیر علوم در دست است

یکی اغانی که اشارت شد و دیگری مقاتل الطالبیین که از
نوادر نسخ و اعلاق کتب است ابوالفرج این تصنیف را بذکر اخبار
مقتولین آل ابی طالب اختصار داده از کیفیت شهادت ذوالجناحین
جعفر طیار علیه السلام که نخستین قتیل این سلسله کریمه است در اسلام
شروع کرده و بترتیب زمان آثار اخبار هر یک را از نسب آباء
و امهات و کیفیت مغازی و شهادات شرح داده و بوقایع مقتولین
ایام مقتدر ختم نموده که از ایشان است اسحق بن عباس بن اسحق
المعروف بالمهلوس قتیل ارمن در پایان کتاب گفته قال ابوالفرج
علی بن الحسین الاصبهانی هذا ما انتهی الینا من اخبار من
قتل من آل ابی طالب رضوان الله علیهم ورحمته منذ عهد
رسول الله صلی الله علیه وآله وسلم الی الوقت الذی
جمعنا فیه هذا الکتاب وفرغنا منه فی جمیدی الاولی
من سنة ثلثة عشر و ثلاثمائة علی ان بنواحی الیمن وطبرستان
فی هذا الوقت جماعة من آل ابیطالب قد ملکوها وغلبوا
علیها الا ان اخبارهم منقطعة عنا لقلة من ینقلها الینا
بالعبدهم یعنی انجه از اخبار اعقاب ابو طالب که از آغاز
عهد رسول تا زمان ختم کتاب که ماه جمادی الاولی از سال سیصد و
سیزده هجری است کشته اند و بما رسیده این است که پرداخته
آمد و بجز این گروه برخی دیگر نیز از طالبیین در یمن و طبرستان حکم میرانند
ولی ما را از مجاری حالات ایشان خبر نیست تا سیرت مقتولین ایشانرا
نیز نگارش دهیم باجمله ابوالفرج در اینکتاب داد خبرت بداده

بسیار

بسیار جا در انساب مقتولین اسامی جماعتی کثیر از امهات را نیز متصلا
رقم کرده و این دلیل تمام اطلاع و نهایت بصیرت او است مثلا در
ترجمت حضرت امام ابو محمد حسن بن علی سلام الله علیهما میگوید
وامه فاطمه بنت رسول الله صلی الله علیه وآله وکانت
تکنی ام ابیها ذکر ذلک قعیب بن محرز الباهلی وامها خدیجة
وتکنی ام هند بنت خویلد بن اسد بن عبدالعزی بن قصی و
امها فاطمة بنت زایدة بن الاصم بن هرم بن رواحة بن
حجر بن عبد بن معیص بن عامر بن لوی وامها العرقه وهی
بنت سعید بن سهم بن عمرو بن هصیص بن کعب بن لوی
وانما سمیت العرقه لطیب عرقها وعطرها وامها عاتکة
بنت عبدالعزی بن قصی وامها الخطبا وهی ریطة الصغری
بنت کعب بن سعد بن تیم بن مرة بن کعب بن لوی وامها
مادیة ویقال قیله بنت حذافة بن جمح وامها لیلی
بنت عامر الخباذ بن غبشان واسمه الحرث بن عبد عمرو بن
عمرو بن لوی بن ملکان بن افصی من خزاعه وامها سلمی
بنت سعد بن کعب بن عمرو من خزاعه وامها لیلی بنت عابس
ابن الظرب بن الحرث بن فهر بن مالک بن النضر بن کنانه
وامها سلمی بنت لوی بن غالب وامها لیلی بنت محارب
ابن فهر وامها عاتکه بنت مخلد بن النضر بن کنانه وامها الوادشه
بنت الحرث بن مالک بن کنانه وامها مادیة بنت سعد بن
زید مناة بن تمیم اینگونه احاطت درصناد ید نسابین عرب

کمتر یافت میشود فضلاً عن غیرهم از مطالعت مقاتل الطالبیین من الفاتحة
الی الخاتمه صحت انتساب مصنف بعقیدت زیدیه نیک روشن میشود
ملکزاده دانشمند را باین کتاب بارع تعلیقاتی است بسیار نافع از استدراک
مافات و مؤاخذت زلات و شرح اشعار و توضیح اخبار و غیر ذلک
منجمله در تعیین یوم عاشورا تحقیقی دقیق بر خلاف قول ابو الفرج نموده
او گفته و قتل یوم الجمعه لعشر خلون من المحرم سنه احدی
و ستین و کانت سنوه یوم قتل ستا و خمسین و شهورا
و قیل ان مقتله کان یوم السبت دوی ذلک عن ابی نعیم
الفضل بن دکین والذی ذکرناه اولا اصح فاما ما تقوله
العامه انه قتل یوم الاثنین فباطل هو شیئ قالوه بلا روایة
و کان اول المحرم الذی قتل فیه یوم الاربعاء اخرجنا
ذلک بالحساب الهندی من سائر الزیجات و اذا کان
ذلک کذلک فلیس یجوز ان یکون الیوم العاشر من المحرم
یوم الاثنین قال ابو الفرج و هذا دلیل صحیح واضح تنضاف
الیه الروایة یعنی سید الشهداء ارواحنا له الفداء روز آدینه
دهم ماه محرم سال شصت و یک هجری مقتول گشت و بدانوقت
پنجاه و شش سال و چند ماه از میلادش برآمده بود برخی گفته اند
شهادت وی روز شنبه افتاده و این از ابونعیم فضل بن دکین
روایت شده و آنچه ما در نخست گفتیم صحیح تر از این قول است ولی
آنچه مردم عامی میگویند که او بروز دوشنبه سعادت شهادت
یافت هیچ درست نیست و بر آن روایتی نرسیده چه غره محرم

انسال

انسال روز چهارشنبه بوده و ما این را بحساب هندی از دیگر زیجها استخراج
نمودیم چون غره بچهارشنبه افتد بالبدیهه روا نیست که دهم دوشنبه
باشد و این دلیلی است درست و روشن بر طبق آن روایت نیز رسیده
ملکزاده دانشمند در اینمقام نوشته و اما آنچه ابو الفرج بیان نموده
که روز عاشورا بنابر استخراج از زیج هند نباید دوشنبه باشد چنانکه
مردم عامی میگویند سخنی است تمام و منشأ شبهه یکی عبارت زیارت
منجمه است که دارد المقتول فی یوم الجمعة او الاثنین
دیگر خطبه حضرت زینب علیها السلام که در کتاب لهوف
فی قتلی الطفوف مذکور است و فرموده بابی من عسکره فی
یوم الاثنین نهبا بابی من فسطاطه مقطع العری
و اگر محققین شیعه برای اینگونه عبارات تاویلات نمایند سخنی
بر عامه و متوسط الناس وارد نیست و آن تاویل این است که
مقصود از یوم الاثنین روز سقیفه بنی ساعده میباشد که دوشنبه بوده
و ابوبکر بخلافت نشسته یعنی شهادت آنحضرت در آن روز واقع گشته و همین
مطلب را قاضی ابی بکر محمد بن قریعه بغدادی در قصیده فائیه خویش آورده و گفته

یا من یسائل دائبا عن کل معضلة سخیفه ... لا تکشفن مغطّا فلربما کشفت جیفه
ولرب مستور بدا کالطبل من تحت القطیفه ... ان الجواب لحاضر لکننی اخفیه خیفه
لولا اعتداء رعیة القی سیاستها الخلیفه ... و سیوف اعداء بها هاماتنا ابدا نقیفه
لنشرت من اسرار آل محمد جملا طریفه ... تغنیکم عما رواه مالک و ابو حنیفه
و اریتکم ان الحسین اصیب فی یوم السقیفه ... و لای حال لحدت باللیل فاطمة الشریفه
و لما حمت شیخیکم عن وطی حجرتها المنیفه ... اوه لبنت محمد ماتت بغصتها اسیفه

وبایستی لفظ او در عبارت زیارت معنی بل باشد چنانکه عرب بسیار
استعمال کرده اند مانند آنکه در شعر ابو نواس است

ماذا ترى في عيال قد برمت بهم ... لم احص عدتهم الا بعداد
كانوا ثمانين او زادوا ثمانية ... لولا رجاؤك قد قتلت اولادي

صاحب عوالم و مؤلف مناقب نیز قریب بکلام ابو الفرج بیان کرده اند
باینعبارت وکان اول المحرم الذی قتل فیه یوم الاربعاء
اخرجنا ذلک بالحساب الهندی من سائر الزیجات
واذا کان ذلک کذلک فلیس یجوز ان یکون العاشر من المحرم
یوم الاثنین ولی فرقی که میان دو عبارت است این است
که ابو الفرج در اول بیان میگوید قتل یوم الجمعه لعشر خلون
من محرم سنة احدی وستین پس میگوئیم اگر قائل شویم
که شهادت آنحضرت در سال شصت و یک ناقصه هجریه واقع شده و استدلال
از استخراج کنیم که بنیان او براهین هندسی و ادله حسابیه است که برای
هیچکس محل شبهه و درنگ نیست از هر زیجی باشد از ایران و هند و فرنگ
لا بد روز عاشورا چهارشنبه میشود چنانکه مکررا استخراج شده و در نمره
چهارم روزنامه علمیه دولت علیه که محرم یکهزار و دویست و هشتاد و
یک چاپ شد مفصل این مقاله را بدسایرها متکفل است و اگر شهادت
آنحضرت را در شصت ناقصه هجریه گوئیم چنانکه در مقتل عوالم مذکور است
و دمیری در حیوة الحیوان روایت کرده و ابن عبد البر در بهجة المجالس
وانس المجالس حکایت نموده عاشورا جمعه بوده و تردید ما بین جمعه
و شنبه نیز درست است چنانکه در آن روزنامه مرقوم افتاده

پس

پس ما بین دو کلام ابو الفرج تضادی نخواهد بود و باید گفت المجداد
قد یکبو والصادم قد ینبو و هر کرا در استخراج اندک تجربتیست
داند آنچه مذکور شد بیان واقع است و مطابق نفس الامر انتهی
ترجمه اشعار قاضی در شرح اخبار وی از مجلد نخستین گذشته خود
ابیات هم تماما برای حفظ ترتیب حاشیه نقل افتاد و گرنه در ترجمت
ابی بکر بن قریعه ثبت شده است گویند ابو الفرج بر جامعه
عبشمیت کتبی چند برای ملوک بنی امیه که در اندلس حکم میراندند تصنیف
کرد و در خفا آنها را بنزد آنسلسله ارسال داشت و ایشان نیز
پنهانی در جزای وی جوائز گرامند انفاذ نمودند از آنجمله است
کتاب نسب بنی عبد شمس کتاب ایام العرب که بر تفصیل
هزار و هفتصد جنگ از حروب عرب اشتمال دارد کتاب
التعدیل والانتصاف فی مآثر العرب ومثالبها کتاب
جمهرة النسب کتاب نسب بنی شیبان کتاب
نسب المهالبه کتاب نسب بنی تغلب و نسب بنی کلاب
کتاب الغلمان المغنین در فهرستات شیعه این سه تصنیف نیز بوی
مضاف است کتاب ما نزل فی امیر المؤمنین واهله
کتاب فیه کلام فاطمه علیها السلام فی فدک
کتاب تفصیل ذی الحجه

ابن شهاب زهری

نژادش بزهرة بن کلاب میرسد که آمنه بنت وهب مادر پیغمبر
صلی الله علیه وآله وسلم وعبدالرحمن بن عوف وغیروی از صحابه
اعقاب او باشند بدین سیاق محمد بن مسلم بن عبید الله بن عبد الله
ابن شهاب بن عبد الله بن الحرث بن الزهرة بن کلاب بن مرّه
از اکابر فقهاء قریش ومشاهیر علماء تابعین است در سنن شرع شریف
واحکام دین حنیف خبرت کامل داشت احادیث نبویه وروایات
صحابه را نیک حافظ بود مصنفین معجمات ونقادین رجال علی الاختلاف
بین التفصیل والاجمال اخبار وی را شرح داده اند ودر صفت علم و
اعتبارش عبارات آورده اند با مکحول بن عبد الله مفتی شام گفتند
مَن اَعلَمُ مَن رَأیتَ یعنی درمیان علمائی که تو دیده کدام از جمله اعلم است
گفت ابن شهاب گفتند ثُمَّ مَن یعنی سپس کدام گفت ابن شهاب گفتند
ثُمَّ مَن گفت ابن شهاب عمر عبد العزیز بآفاق مملکت خویش نوشت
که علیکم بابن شهاب فانکم لاتجدون احداً اعلم بالسنة الماضیة منه
یعنی بر شما باد که دانش از ابن شهاب بیاموزید چراکه بر آیین رسول
وصحابه از وی دانا تر نتوانید یافت سعد بن ابراهیم میگفت ما اری
احداً بعد رسول الله جمع ما جمع الزهری یعنی پس از پیغمبر
صلی الله علیه وآله کسی دیده نشد که چندین خصایص در وجود فراهم
ساخته باشد چنانکه زهری ابن خلکان میگوید وکان یحفظ
علم فقهاء السبعة یعنی ابن شهاب علم هر هفت فقیه از بر نموده
بود ومراد از فقهاء سبعه در عرف علماء عامه هفت کس از تابعین اصحاب

رسولند که اصول احکام وشرایع ملت را بروایت صحابه از پیغمبر فرا
گرفته بودند وجمله در جوار حرم رسالت زادها الله کرامة بسر میبردند
وپس از انقضاء دور صحابه قضاة آفاق ومفتیان اسلام در فروع
ملت ووظایف حلال وحرام بدیشان رجوع میکردند واز ایشان
اخذ مینمودند علم اسماء الجماعت از توابع موضوع اینکتاب است
فلذا ثبت افتاد خارجة بن زید بن ثابت انصاری ابو محمد
سعید بن مسیب قرشی ابو ایوب سلیمان بن یسار ابو بکر بن
عبد الرحمن قاسم بن محمد بن ابی بکر وعروة بن زبیر بن عوام
وعبید الله بن عبد الله بن عتبه ابن خلکان برای سهولت حفظ اسامی
ایشان نظم آورده

اَلا کُلُّ مَن لایَقتَدی بِاَئِمَّةٍ	فَقِسمَتُهُ ضیزی عَنِ الحَقِّ خارِجَة
فَهُم عُبَیدُ اللهِ عُروَةُ قاسِمٌ	سَعیدٌ اَبو بَکرٍ سُلیمانُ خارِجَة

ابن شهاب روایات وفتاوی جمله اینگروه را از حفظ میداشت
واو در سال پنجاه ویک وبقولی پنجاه ودو از هجرت در وجود آمد
ودر حضرت علماء یثرب تلمذ کرد منجمله ده کس از صحابه رسول را ملاقات
نمود که یکی از ایشان انس بن مالک بود پس سیرت پیغمبر واخبار
صدر اول ورؤس احکام ملت وامهات وظایف شرع را از ایشان
وجمعی کثیر از تابعین وغیرهم استماع کرد از آنجمع است امامان
همامان ابو محمد علی بن الحسین وابو جعفر محمد بن علی صلواة الله
علیهما ودیگر حنظلة بن قیس بن عمر والانصاری وعبد الله بن
محمد بن حنفیه وعلی بن عبد الله بن عباس ومالک بن اوس

ونافع مولی ابن عمر و عبدالله بن کعب انصاری و علقمة بن ابی
وقاص و سعید بن المسیب و عروة بن الزبیر و عبدالله بن عتبه
و ابو سلمة بن حکم بن عبدالله ازدی و ابو یزید یونس بن یزید
ابن ابی النجار و ابو خالد عقیل بن خالد القرشی مولی عثمان
ابن عفان و ربیع بن سبره و ابن حزم و معمر بن راشد
اوزاعی و محمد بن اسحق و ابو بشیر بن ابی طالب کندی و مالک
ابن انس گویند عمرو بن دینار که از علمای مکه بود خود را بر ابن
شهاب رجحان میداد و بگاه دعوی میگفت ای شیء عند
الزهری انا لقیت ابن عمر و لم یلقه و انا لقیت ابن عباس و
لم یلقه یعنی ابن شهاب را از علم چه بهره است من عبدالله عمر را
دیده ام و او ندیده و من خدمت عبدالله عباس رسیده ام و او نرسیده
قضارا پس از این دعوی ابن شهاب عزیمت بیت الله الحرام کرد
و بدانوقت عمرو را آزاری در پای پدید آمده بود و راه نیتوانست
رفت چون شنید که ابن شهاب بمکه رسیده با اصحاب خود گفت
احملونی الیه یعنی مرا بجانب ابن شهاب حمل دهید او را بنزد
ابن شهاب بردند راوی گوید یاران عمرو پس از یکشب بنزد وی
بازگشتند و پرسیدند که چگونه یافتی ابن شهاب را گفت والله
ما رأیت مثل هذا القرشی قط یعنی بخدا سوگند که هرگز این قرشی را
مانند ندیده ام همانا از وی بزخارف عاجل و فضول دنیا غباری
بطهور نمیرسید و غالبا خود را بمطالعت کتب از مهمات دنیوی
مشغول میساخت یافعی و غیر او گفته اند که ابن شهاب در سرای خویش

فارغ

فارغ می نشست و کتابها بگردش مهیا میکرد و بنظر و قرائت
آنها خاطر از دیگر امور منصرف میداشت زوجه اش میگفت والله
لهذه الکتب اشد علی من ثلاث ضرائر یعنی بخدا که این کتابها بر من
از سه وسنی سخت ترند عمرو بن دینار گفتی ما رایت الدینار
والدرهم عند احد اهون منه عند الزهری کانها عنده
بمنزلة البعر یعنی زر و سیم را نزد هیچکس آنچنان خوار ندیدم که نزد
زهری گوئی دینار و درم نزد وی بسان پشک بودند اهل سیر و
علماء خبر گفته اند که پدر ابن شهاب مسلم بن عبیدالله از اصحاب
مصعب بن زبیر بود و نیای بزرگش عبدالله بن شهاب در جنگ بدر
با مشرکین حاضر گشت و در جرگ جماعتی درآمد که با یکدیگر عهد بستند
بر آنکه رسول الله صلی الله علیه و آله را ببینند البته بقتل آورند و یا
خود بقتل آیند از ابن شهاب پرسیدند که هل شهد جدک بدرا
یعنی آیا نیای اعلای تو عبدالله در غزوه بدر حاضر بود گفت نعم و لکن
من ذلک الجانب یعنی آری حاضر بود ولی از آنسوی کنایت
از آنکه در صف مشرکین ایستاده بود و این از جوابات ملیحه است
ابن شهاب خود همی با ملوک بنی مروان میبود در عهد عبدالملک
با او بسر برد و در خلافت هشام بسیار با حرمت و احتشام زیست
عبدالله بن اسعد یمنی در ترجمت وی از مرآت گفته کان معظما وافر
الحرمة عند هشام بن عبدالملک اعطاه مرة سبعة آلاف
دینار یعنی ابن شهاب در نزد هشام بسیار با احترام بود و
هشام یکبار او را هفت هزار دینار عطا داد از اینجا است که مجوزین

اخذ جوائز سلطان بعمل وی استدلال میکنند منجمله ابن عبد البر صاحب کتاب
استیعاب چون در شهر شاطبه شنید که قومی از معاصرین او را در
اکل طعام سلطان طعن زده اند شرحی در اینمسئله پرداخت و اسامی
محللین جوائز سلطان را از فقهاء سلف و زهاد قدیم تفصیل داد در آنجا
میگوید وکان ابن شهاب یقبلها ویتقلب فی جوائزهم
وکانت اکثر کبیر یعنی ابن شهاب نیز عطایای خلفای بنی امیه را
می‌پذیرفت و بخواست خویش در جوائز ایشان دست می‌انداخت
و بیشتر استفادتش از سلاطین اعصر بود در تاریخ ابن خلکان مسطور است
که نوبتی ابن شهاب بمحضر هشام بن عبد الملک باریافت بر حالیکه
ابو الزناد عبد الله ذکوان در نزد هشام بود هشام با ابن شهاب
خطاب کرد که ای شهر کان یخرج العطاء فیه لاهل المدینه
یعنی مرسوم مردم مدینه در چه ماه داده میشد گفت لا ادری
یعنی نمیدانم ابو الزناد گفت فی المحرم یعنی موسم پرداختن مرسوم
ماه محرم بود که مبدء سال هجری است هشام با ابن شهاب گفت
یا ابا بکر هذا علم استفدته الیوم یعنی اینمسئله ایست که امروز
اموختی ابن شهاب در جواب گفت مجلس امیر المؤمنین اهل
ان یستفاد منه العلم یعنی بارگاه امیر المؤمنین شایسته است
که از آن علم در اندوزند چون ایام هشام بسر آمد و دور یزید بن عبد الملک
در رسید وی ابن شهاب را متقلد حکومت ساخت و قضایا نا حیتی
از قلمرو خویش با او گذارد علماء رجال را اختلاف است در آنکه ابن
شهاب زهری صاحب این ترجمت شیعی بوده یا سنی در جمله اقوال

و اخبار وی از امارات هر دو عقیدت اموری بدست میآید که
برای هر یک از فریقین شاهد مدعی توانند شد اما امارات آنکه وی
از علماء عامه بوده نه خاصه گذشته از ظاهر عنوانات ارباب معجمات
و اشعار ارتباط اکید بل اختلاط شدید وی با بنی امیه چند خبر است که
روایت قدحی که او در حق امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه الکبار
میکرده عز الدین عبد الحمید بن ابی الحدید از شرح نهج البلاغه در
مقام تعداد کسانی که از آنحضرت انحراف داشتند میگوید وکان
الزهری من المنحرفین عنه علیه السلام دوی جریر بن عبد الحمید
عن محمد بن شیبه قال شهدت مسجد المدینه فاذا
الزهری وعروة بن الزبیر جالسان یذکران علیا
فنالا منه فبلغ ذلک علی بن الحسین فجاء حتی وقف علیهما
فقال اما انت یا عروة فان ابی حاکم اباک الی الله فحکم
لابی علی ابیک واما انت یا زهری فلو کنت بمکه ارتیک
کرامتک یعنی جریر بن عبد الحمید از محمد بن شیبه روایت کرده
که او گفت بمسجد پیغمبر صلی الله علیه و آله حاضر شدم ابن شهاب زهری
و عروة بن زبیر را دیدم که باهم نشسته اند و یاد علی بن ابی طالب
میکنند پس بسی ناسزا درباره آنحضرت بزبان آوردند خبر بعلی بن
الحسین رسید بمسجد آمد و بر فراز ایشان بایستاد و گفت اما تو ای
عروه پس پدر من علی با پدر تو زبیر داوری بنزد خدا بردند پس خدا
برای سود پدر من بر زیان پدر تو حکم فرمود و او را بروی چیره
ساخت واما تو ای زهری پس اگر در مکه میبودی کرامت تو

بر تو مینمودم و دیگر روایت حدیث مجعول و خبر منحول در طعن امیر المؤمنین علیه السلام هم ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه میگوید شیخ معتزله ابوجعفر اسکافی در حق علی بن ابی طالب تولائی داشت از روی اجتهاد و تحقیق اگرچه ما بین اصحاب ما معشر معتزله بغداد امر تفضیل شایع است ولی اسکافی از جمهور بغدادیین بمزید رسوخ و خلوص عقیدت در اثبات تفضیل امتیاز یافته بود می گفت معاویة بن ابی سفیان با چند صحابی و زمرهٔ از تابعین مواضعه نموده بود که دربارهٔ علی بن ابی طالب مطاعنی جعل کنند و مثالبی وضع نمایند و آن احادیث شنیع میان مسلمین منتشر سازند تا مردم از استماع آن اخبار منحول بر حسب استدراج ببغض آنحضرت مجعول گردند برای هر یک از این گروه جعالهٔ خطیر قرار داده بود پس ایشان روایات مصنوع و احادیث موضوع که معاویه را راضی میساخت اختلاق کرده بر مردم املاء نمودند از صحابه یکی ابو هریره بود و دیگر عمرو بن العاص و دیگر مغیرة بن شعبه و از تابعین عروة بن زبیر از ابن شهاب زهری منقول است که گفت عروة بن زبیر مرا روایت آورد و گفت عایشه مرا حدیث کرد و گفت روزی در حضرت رسول بودم که علی بن ابی طالب و عباس بن عبد المطلب نمودار شدند پیغمبر فرمود یا عایشه اِنَّ هٰذَیْنِ یَمُوتَانِ عَلیٰ غَیْرِ مِلَّتِی یعنی این دو کس بر غیر ملت من میمیرند و بروایتی عَلیٰ غَیْرِ دِینِی و در رجال شیعه علی غیر سنتی ثبت است و هم ابوجعفر اسکافی از عبد الرزاق و او از معمر نقل کرده که گفت نزد ابن شهاب دربارهٔ علی بن ابی طالب دو روایت بود از عروه که از عایشه حدیث می آورد من

وقتی از ابن شهاب در اینباب سؤال نمودم گفت مَا تَصْنَعُ بِهِمَا وَ بِحَدِیثِهِمَا اللّٰهُ اَعْلَمُ بِهِمَا اِنِّی لَاَتَّهِمُهُمَا فِی بَنِی هَاشِمٍ یعنی عروه و عایشه را و حدیث ایشان را چه میکنی خدا بهر دو داناتر است و من ایشان را دربارهٔ بنی هاشم متهم میدانم راوی گوید اما آندو روایت نخستین از آنها همانست که نقل افتاد و دیگر آنکه ابن شهاب از عروة ابن زبیر و او از عایشه خبر میدهد که گفت روزی در حضرت رسول خدا بودم که علی بن ابی طالب و عباس بن عبد المطلب نمودار شدند پیغمبر فرمود یا عایشه اِنْ سَرَّكِ اَنْ تَنْظُرِی اِلیٰ رَجُلَیْنِ مِنْ اَهْلِ النَّارِ فَانْظُرِی اِلیٰ هٰذَیْنِ قَدْ طَلَعَا یعنی اگر خواهی دو کس از اهل نار را ببینی باین دو که پیدا شدند نظر کن من نظر کردم دیدم علی است و عباس ابوجعفر میگوید و اما عمرو بن العاص پس وی خبری را که بخاری و مسلم در صحیحین اخراج کرده اند روایت نمود و گفت از پیغمبر خدا که میفرمود اِنَّ آلَ اَبِی طَالِبٍ لَیْسُوا لِی بِاَوْلِیَاءَ اِنَّمَا وَلِیِّیَ اللّٰهُ وَ صَالِحُ الْمُؤْمِنِینَ یعنی فرزندان ابو طالب ناصر من نیستند بل مرا خدا و صالح اهل ایمان یاری دهند و اما ابو هریره داستان خواستگاری دختر ابو جهل را جعل کرد و گفت علی در عهد رسول دختر ابو جهل را خطبه نمود و پیغمبر این بشنید و در خشم آمد و بر منبر شد و اینچنین خطبه کرد که لَا هَا اللّٰهِ لَا تَجْتَمِعُ ابْنَةُ وَلِیِّ اللّٰهِ وَ ابْنَةُ عَدُوِّ اللّٰهِ اَبِی جَهْلٍ اِنَّ فَاطِمَةَ بَضْعَةٌ مِنِّی یُؤْذِینِی مَا یُؤْذِیهَا فَاِنْ كَانَ عَلِیٌّ یُرِیدُ ابْنَةَ اَبِی جَهْلٍ فَلْیُفَارِقِ ابْنَتِی وَ لْیَفْعَلْ مَا یُرِیدُ یعنی لا والله دختر دوست خدا

و دختر دشمن خدا با هم گرد نمیتوان کرد فاطمه پاره ایست از پیکر من
آنچه ویرا برنجاند مرا رنجانید پس چنانچه علی دختر ابو جهل را خواستار
باشد باید از دختر من جدا گردد آنگاه هرچه خواهد بکند ابن ابی
الحدید میگوید این حدیث را نیز مسلم و بخاری در هر دو صحیح آورده اند
شریف اجل سید مرتضی در کتاب تنزیه الانبیا والائمه از این خبر جواب
داده که سند آن بحسین کرابیسی میرسد و او بنصب اهل بیت و انحراف
از آل محمد معروفست و روایتش بر عترت رسول مقبول نیست
مروان بن ابی حفصه علیه ما علیه نیز در قصیده که رشید عباسی را مدح میکند
و بنی فاطمه را قدح داستان این حدیث بنظم آورده و در حق امیر المؤمنین
علی سلام الله علیه جرأتی شنیع نموده اولاد بتول را خطاب نموده
می گوید

عَلِیٌّ ابوکم کان افضلَ منکم   اَباهُ ذَوُوا الشُّوری وکانوا ذوی فضل
وساءَ رسولَ الله اذ ساءَ بنتَهُ   بخطبتِهِ بنتَ اللعینِ ابی جهلِ
فذَمَّ رسولُ الله صهرَ ابیکم علی منبرٍ   بالمنطقِ الصادعِ الفصلِ
وحکّمَ فیها حاکمینِ ابوکم   هما خلعاهُ خلعَ ذی النعلِ للنعلِ
وقد باعَها من بعدِهِ الحسنُ ابنُهُ   فقد ابطلا دعواکم الرثّةَ الحبلِ
وخلّیتموها وهی فی غیر اهلها   وطالبتموها حین صارت الی اهلها

یعنی ای بنی فاطمه پدر شما علی در فضل از شما فزونی داشت و اهل
شوری که جمله خداوندان فضل بودند ویرا بخلافت نپذیرفتند
و او خود رسول را بیازرد بگاهی که دختر بوجهل را خطبه کرد و فاطمه را
اندوهگین ساخت پس آنحضرت بر سر منبر بلسان فصیح داماد ویرا

نکوهش

نکوهش آورد و پدر شما در خصومت معاویه دو کس را بداوری برگماشت
و ایشان آنجناب را از خلافت خلع کردند که خداوند پای افزار پای
افزار را همانا پس از علی پسرش حسن خلافت را بمعاویه بفروخت
و آنرا و این دعوی پوسیده رسن را ناچیز نمودند زمانی که خلافت در
تصرف نا اهلش بود واگذار دید و چون بسوی اهلش گرائید بازجستید
تا اینجا از شارح نهج نقل افتاده و محل استشهاد داستان و روایت
احادیث مصنوعه است که ابن شهاب از جاعلین جاهلین اخذ میکرده
و انتشار میداده و اینها بالبداهه از آثار انحراف میباشد اما امارات
تشیع وی بسیاری از اخبار است که در کتب خاصه بل عامه روایت
شده و جمله را یا خود از امام ابو الحسن علی بن الحسین علیه السلام گرفته
و یا در منقبت آنحضرت آورده چنانکه بشرح نگارش پذیرد از کتاب
یواقیت تصنیف ابو عمر مطرز زاهد که از فحول لغویین بوده و خلاصه
اخبارش در عنوانی جداگانه پرداخته شده منقول است که مردم شیعه
میگویند علی بن الحسین را برای آن سید العابدین مینامند که ابن شهاب
زهری در واقعه دید که گویا دستش بخضاب نگار دارد معبرین را
از تأویل آن و یا سؤال نمود گفتند همانا خداوند این خواب از در
خطا نفسی محترم بقتل خواهد آورد و ابن شهاب در آنوقت عامل
بنی امیه بود اتفاقا مردی را عقوبت کرد و آنمرد بمرد ابن شهاب سخت
سراسیمه شد و از وحشت فرار اختیار نمود و در غاری متواری گردید
و از خوف الهی دست از لذائذ دنیوی و شهوات نفسانی بشست و آئین
رهبانیت گرفت و چندان سرش نسترد تا مویش دراز شد قضارا

مقارن آنحال امام علی بن الحسین بر عزیمت حج راه مکه گرفت چون آنجا
در رسید با وی گفتند هل لک فی الزهری یعنی آیا ترا در دیدن
زهری رغبتی است فرمود ان لی فیه یعنی آری پس آنحضرت نزد
ابن شهاب آمد و فرمود انی اخاف علیک من قنوطک ما لا
اخاف علیک من ذنبک فابعث بدیة مسلمة الی اهله
واخرج الی اهلک ومعالم دینک یعنی من از گناه قتل نفسی
که بخطا از تو سر زده آنچنان بیمناک نیستم که از وبال نومید شدنت
از رحمت خدای اینک خونبهای این کشته نزد اولیای دم بفرست
و بر سر کسب و کار خویش باز گرد ابن شهاب بدین کلم خوشوقت شد و
گفت فرجت عنی یا سیدی والله اعلم حیث یجعل رسالته
یعنی ای بزرگوار غم از دلم برگرفتی همانا خدای سبحانه از هر کس دانا
تر است بر اینکه رسالت خویش را بکدام خانواده گذارد راوی میگوید
ابن شهاب پس از این ماجری همی گفتی ینادی مناد فی القیامة
لیقم سید العابدین فی زمانه فیقوم علی بن الحسین
یعنی روز قیامت منادی صلا برکشد که سید عابدین برخیزد
پس علی بن الحسین بپای ایستد میر معاصر میگوید در کتاب مناقب
اینعبارت را از روایت مزید است که ان الزهری رجع الی
بیته بعد ما قراه من الکرمیة ولزم خدمة علی بن الحسین
وکان یعد من اصحابه ولذلک قال له بعض بنی مروان
یا زهری ما فعل نبیک یعنی زهری پس از
تلاوت آیه بسرای خویش باز گشت و خدمت علی بن الحسین را

ملازم گردید و در سلک اصحاب آنحضرت انتظام یافت از اینروی
کی از آل مروان با وی بطنز خطاب نمود که ای زهری پیغمبر تو چه کرد
و مرادش علی بن الحسین بود این خبر را امیرزاده ورام بن ابی
فراس نیز که از ثقات محدثین امامیه است با اختلافی یسیر در مجموع
خویش ایراد کرده و کلام امام علیه السلام چنین آورده که لانا علیک
من یأسک من رحمة الله اشد خوفا منی علیک مما انت
فیه آنگاه فرمود اعطهم الدیة ابن شهاب گفت قد فعلت
فابوا یعنی خونبها دادم نپذیرفتند فرمود فاجعلها صررا ثم
انظر مواقیت الصلوة فالقها فی دارهم یعنی دیه را در چندین
همیان کن آنگاه اوقات نماز نگران باش پس در آنحال همیانها
در خانه ایشان انداز و کیفکان در عبارت یواقیت مسامحتی افتاده
چه مجرد قول زهری وجه تسمیت آنحضرت بسید العابدین نتواند شد
و هم او خود از روز قیامت خبری نتواند داد همانا باید این منقبت را
بسند خویش از پیغمبر روایت نموده باشد چنانکه در حدیث عمران
ابن سلیم که هم از ابن شهاب است بر اینصفت رسیده علامه مجلسی
در اول باب اول از ابواب تاریخ سید الساجدین صلوات الله
علیه بدا الحدیث افتتاح کرده سلسله سند و عبارت متن آن اینچنین است
عبد الله بن النضر بن سمعان عن جعفر بن محمد المکی عن عبد الله
ابن محمد بن عمر الاطروش عن صالح بن زیاد عن عبد الله
ابن میمون عن عبد الله بن معن عن عمران بن سلیم قال کان
الزهری اذا حدث عن علی بن الحسین علیه السلام قال

حدثنی زین العابدین علی بن الحسین فقال له سفین بن عیینه لم
تقول له زین العابدین قال لأنی سمعت سعید بن المسیب
یحدث عن ابن عباس ان رسول الله صلی الله علیه واله
قال اذا کان یوم القیمه ینادی مناد این زین العابدین
فکانی انظر الی ولدی علی بن الحسین بن علی بن ابیطالب
یخطر بین الصفوف یعنی عمران بن سلیم گفت که ابن شهاب که از
علی بن الحسین روایت کردی گفتی حدثنی زین العابدین
علی بن الحسین پس سفیان بن عیینه گفت علی را چرا زین العابدین
گوئی گفت از آنکه سعید بن مسیب را شنیدم که از ابن عباس روایت
میکرد که خواجه کاینات فرمود چون روز قیامت شود منادی
آواز بردارد که در کجاست زین العابدین پس گوئی فرزندم علی
ابن الحسین بن علی را مینگرم که در میان صفوف میخرامد مقصود
استظهار تشیع ابن شهاب است از خبر بواقیت بضمیمه ذیلی که از
مناقب نقل افتاده و دیگر از شواهد صدق این دعوی حدیثی است
که از کتاب کفایة الاثر فی النصوص علی الائمة الاثنی عشر حکایت شده
که ابن شهاب زهری گفت بحضرت علی بن الحسین در مرض موتش درآمدم
طبقی نزد وی آوردند که در آن مقداری نان بود و بختی کاسنی
پس تکلیف اکل فرمود گفتم قد اکلت یابن رسول الله یعنی
غذا خورده ام ای فرزند پیغمبر گفت انه الهندباء یعنی آن کاسنی است
گفتم و ما فضل الهندباء یعنی آن گیاه را چه فضیلت است فرمود
ما من ورقة من الهندباء الا و علیها قطرة من ماء الجنة فیه

شفاء من کل داء یعنی از کاسنی هیچ برگی نیاشد مگر آنکه از آب بهشت
قطرهٔ بر آن چکیده و در این گیاه تندرستی هرگونه درد است گوید آنگاه
طعام را برگرفتند و روغنی آوردند فرمود ادهن یا ابا عبدالله
تکلیف استعمال روغن فرمود گفتم ادهنت یعنی روغن بر بدن
مالیده ام فرمود انه هو البنفسج یعنی آن روغن بنفشه است گفتم وما
فضل البنفسج علی سائر الادهان یعنی روغن بنفشه بر دیگر روغنها
چه فزونی است فرمود کفضل الاسلام علی سائر الادیان
یعنی آنگونه فزونی که اسلام را بر سایر ملتها است آنگاه محمد بن علی علیهما
السلام داخل شد پس حضرت با فرزند خویش زمانی دراز ازهمی گفت و
در پرده سخن کرد من در جمله همین شنیدم که میگفت علیک بحسن الخلق
یعنی بر تو باد به نیکوئی خوی از اینکلم دانستم که علی بن الحسین از گذشتن
خویش خبر میدهد گفتم یابن رسول الله ان کان من امر الله ما لابد
لنا منه فالی من نختلف بعدک یعنی از فرمان حق آنچه ما را از آن
گزیر نیست اتفاق افتد ذهاب و ایاب ما پس از تو بسوی که باید باشد
به پسرش محمد اشارت نمود و فرمود الی هذا انه وصیی و وارثی
و عیبة علمی و معدن العلم و باقر العلم یعنی آمد و شد نزد این
باید نمود که وصی من است و وارث من و گنجور دانش من و خود کان
علم باشد و باقر علم گفتم یابن رسول الله ما معنی باقر العلم
یعنی معنی اینکه وی باقر علم است چیست فرمود سوف یختلف الیه
خلاص شیعتی و یبقر العلم علیهم بقرا یعنی عنقریب شیعیان پاک
عقیدت نزد وی آغاز مراودت می کنند و او علم را بر ایشان میگشاید

وگشاده میسازد آنگاه آنحضرت محمد را در ضرورتی ببازار فرستاد چون باز
گردید گفتم یا ابن رسول الله هلا اوصیت الی اکبر اولادک
یعنی ای فرزند رسول چرا مهتر فرزندانت را خلیفه خویش نساختی گفت
یا ابا عبد الله لیست الامامة بالصغر والکبر هکذا عهد الینا
رسول الله وهکذا وجدنا مکتوبا فی اللوح والصحیفة
یعنی امامت بکهتری و مهتری نیست پیغمبر با اینچنین وصیت فرمود
و در لوح و صحیفه نیز اینچنین نگاشته یافتیم گفتم فکم عهد الیکم
نبیکم ان یکون الاوصیاء من بعده یعنی پیغمبر تا چند کس شما
وصیت کرده که پس از وی جانشین وی باشند فرمود وجدنا
فی الصحیفة واللوح اثنا عشر اسامی مکتوبة باسمائهم
واسماء ابائهم وامهاتهم یخرج من صلب محمد ابنی
سبعة من الاوصیاء منهم المهدی صلوات الله علیهم
یعنی دوازده کس با نام خود و والدین هر یک در صحیفه و لوح مکتوب
یافتیم از نژاد پسر من محمد هفت نفر از اوصیا خواهند بیرون آمد که یکی
از ایشانست مهدی موعود عجل الله فرجه در تفسیر امام که بحضرت امام
ابو محمد عسکری علیه السلام منسوبست مکتوبست که ابن شهاب
در عرفات حاضر خدمت علی بن الحسین بود آنحضرت متوجه وی
شده فرمود کم تقدر ههنا من الناس یعنی مردم اینجا را تا چه
اندازه می بینی گفت اقدر اربعمائة الف او خمسمائة الف کلهم
حجاج قصدوا الله باموالهم ویدعونه بضجیج اصواتهم
یعنی تا چهارصد هزار یا پانصد هزار که جمله در حول حریم حق با هر گونه ارزو

آهنگ درگاه وی کرده اند و او را بابانگ آواز خویش میخوانند فرمود
یا زهری ادن لی وجهک یعنی روی خود با من نزدیک نمای
ابن شهاب نزدیک رفته علی بن الحسین دست مبارک بر روی وی بسود
و فرمود انظر یعنی در مردم نگر ابن شهاب گوید رایت الخلق کلهم
قردة لا ادمی فیهم انسانا الا فی کل عشرة الاف واحد من الناس
یعنی در اهل عرفات نظر کردم دیدم همه بوزینه اند در میان آنها هیچ از
مردم نمی بینم مگر از ده هزار یکی حضرت علی بن الحسین دیگر باره فرمود
ادن یا زهری یعنی نزدیک شو چون نزدیک شدم بار دیگر دست
بر روی من مالید گفت انظر نظر کردم دیدم همه گرگ اند مگر همان مردم
معدود گفتم بابی انت وامی یا ابن رسول الله قد ادهشتنی
ایاتک وحیرتنی عجائبک یعنی ای پسر پیغمبر پدر و مادرم تو را فدا
باد از این خوارق عادات مرا دهشتی عظیم روی داد گفت یا زهری
ما الحجیج من هؤلاء الا النفر الیسیر الذین رایتهم من هذا الخلق
الجم الغفیر یعنی در میان این جمع محدود احدی حاج بیت الله نیست مگر
همان جماعت معدود و آنگاه فرمود امسح یدک علی وجهک یعنی
دست خود بر روی بمال چنان کردم مردم را همچنان بر صورت
آدمی دیدم محدث نیسابوری این حدیث در کتاب رجال روایت کرده
و آنگاه گفته ویظهر من هذا الخبر کونه من حملة اسراره علیه السلام
یعنی از این حدیث چنین ظاهر میشود که ابن شهاب از محرمان راز و حاملان
سر آنحضرت بوده در فضایل ابو السعادات و مناقب ابن جوزی
و حلیة الاولیاء ابو نعیم و کشف الغمة علی بن عیسی و غیرها بعبارات متقارب

از ابن شهاب زهری منقولست که گفت روزیکه علی بن الحسین علیه السلام را
بحکم عبد الملک بن مروان زنجیری گران برگردن نهادند و قیدی
آهنین برپای و موکلان چند بوی برگماشتند و از مدینه بشام
روانه داشتند من حاضر بودم نزدیک پاسبانان آنحضرت رفتم
و از ایشان رخصت خواستم که بروی سلام کنم و شرط وداع بگذارم
دستور دادند درآمدم دیدم هر دو پای آنحضرت مقید بود و هر دو
دستش مغلول از مشاهدت آنحال گریستم و گفتم وددت انی مکانک
وانت سالم یعنی کاش من بجای تو گرفتار بودمی و تو بسلامت همی
زیستی فرمود یا زهری او تظن هذا مما تری علی و فی عنقی
مما یکربنی اما لو شئت ما کان وانه وان بلغ منک و بامثالک
ما بلغ لیذکرنی عذاب الله یعنی آیا چنان پنداری که مرا ازین قید
و زنجیر که بر دست و پای منست رنجی بخاطر میرسد هان ای زهری
اگر بخواهم در حال این گرفتاری نابود خواهم نمود و هرچند این مصیبت
ترا و مانند کان ترا اندوهی سخت میرساند ولی خود مرا عذاب
خدای بیاد میاورد ابن شهاب گوید حضرت این بگفت هر دو دست
از غل برون آورد و هر دو پای از قید و فرمود یا زهری
ما جزت معهم علی ذا منزلتین من المدینة یعنی بر اینحال
تا دو مرحله با اینقوم نخواهم سپرد پس چهار شب بیش نگذشت که پاسبانان
وی سراسیمه بمدینه درآمدند و در طلب آنحضرت شدند و پیدا ننمودند
من از کسانی بودم که ایشان از حال آنحضرت سؤال میکردند یکی با من گفت
همانا پریان پیروان ایزد بوده اند و فرمان او را اطاعت مینموده اند

چه ما همگان بمنزل رسیدیم و او فرود آمد و ما گرد او بگرفتیم و بحراست
بنشستیم و تمام شب را هیچ نخفتیم همینکه صبح شد در محمل نظر کردیم بجز
غل و زنجیر چیزی ندیدیم ابن شهاب گوید پس از چندی نزد عبد الملک
رفتم علی بن الحسین از من پرسید من ماجری بگفتم گفت در همان روز
که موکلان او را نیافته بودند نزد من آمد و گفت ما انا و انت یعنی دوست
نمیدارم این بگفت و روی بتافت و برفت سوگند با خدای که سراپای
اندام من از مهابت وی پرشده بود ابن شهاب گوید گفتم کما
تظن انه مشغول بنفسه یعنی علی بن الحسین را سودای خلافت
در سر نیست چنانکه تو پنداشته بلکه او بعبادت مشغول است عبد الملک
گفت حبذا شغل مثله فنعم ما شغل به یعنی خوشا حال آنکو
مردم که بکاری نیک اشتغال دارند شیخ صدوق در کتاب امالی
بسند خود از سفیان بن عیینه روایت کرده که ابن شهاب گفت روزی
در حضور ابو محمد علی بن الحسین بودم یکی از اصحاب وی وارد شد
آنحضرت از حال او سؤال کرد و فرمود ما خبرک ایها الرجل
آنمرد در جواب گفت خبری یا ابن رسول الله انی اصبحت و
علی اربعمائة دینار دین لا قضاء عندی لها ولی عیال
ثقال لیس لی ما اعود علیهم به یعنی ای پسر پیغمبر بامداد
کرده ام بر حالتیکه چهارصد دینار وام بر ذمه منست نی استطاعت
ادای آن و عیالی گران در حیطه کفالت من بی مؤنه معیشت ایشان
ابن شهاب گوید علی بن الحسین از استماع اینکلمات بگریست گریستنی
شدید گفتم ما یبکیک یا ابن رسول الله یعنی ترا چه میگریاند ای فرزند

ما انا و انت یعنی مرا با تو چه کار است
گفتم اقم عنده یعنی در پیش او مقیم باش
گفت نعم

لیس علی بن الحسین ثم

رسول فرمود وهل يعدّ البكاء الا للمصائب والمحن الكبار
یعنی آیا نه این است که گریه برای مصیبتهای بزرگ آماده داشته میشود
اصحاب گفتند کذلک یا بن رسول الله یعنی اینچنین است فرمود
فاية محنة ومصيبة اعظم على حرّ مومن من ان يرى باخيه
المومن خلّة فلا يمكنه سدّها ويشاهده على فاقة فلا
يطيق دفعها یعنی پس کدام مصیبت بر مومن آزاده بزرگتر از آنست
که در ام برادر ایمانی خویش رخنه نگرد وآنرا هم نتواند آورد واورا
نیازمند ببیند واز عهده حاجتش بر نتواند آمد ابن شهاب گوید
پس مردم مجلس برخواستند وپراکنده شدند یکی از مخالفین نسبت
بآنحضرت در مقام طعن برآمد وگفت عجبا لهولاء يدّعون مرّة
ان السماء والارض وكل شيئ يطيعهم وان الله لا يردّهم
عن شيئ من طلباتهم ثم يعترفون اخرى بالعجز عن اصلاح
حال خواص اخوانهم یعنی شگفتا که این سلسله یکبار دعوی
آن میکنند که آسمان وزمین وتمامت اشیا طریق اطاعت ایشان می‌پیمایند
وخدای در هیچ حاجت روی نجاح از ایشان نمیتابد وبار دیگر بعجز
اقرار مینمایند واز عهده ساختن کار یکی از خاصان برادران خویش
بر نمی‌آیند اینخبر بسمع آنمرد مسکین رسید بخدمت علی بن الحسین بازگشت
وگفت یا بن رسول الله بلغني عن فلان كذا وكذا وكان ذلك
اغلظ عليّ من محنتي یعنی شنیدم که فلان مخالف در حق تو چنین و
چنان گفته وسخن او از این محنت بر من ناهموارتر است فرمود
فقد اذن الله في فرجك یعنی اینک از خدای در گشایش کار تو

دستور رسید پس با یکی از جواری فرمود احملي سحوري وفطوري
یعنی خورش سحر وافطار من بیاور وآنجاریه دو قرص نان حاضر نمود
علی بن الحسین بآنمرد فرمود خذهما فليس عندنا غيرهما فان الله
يكشف عنك بهما وينيلك خيرا واسعا منهما یعنی این دو گرده
نان برگیر که نزد ما جز اینها چیزی نیست وخدای باینها غم از خاطر تو
بردارد وبچیزی وافر فراز ساند آنمرد آندو قرص بر داشته روی
سوی بازار نهاد سرگشته وحیران نمیدانست که آنها را چکند همی در بینوائی
قرض وسنگینی عیال اندیشه مینمود وشیطان در دل وی وسوسه میکرد
که این دو گرده نانرا کجا بهای آنست که پریشانی تو بردارد وتمام
وام تو بگذارد زهی سودای خام وبی خیال باطل در این اندیشه
بسماکی گذشت که یک ماهی بوی برگشته داشت باو گفت
سمكتك هذه البائرة عليك واخذني قرصتي هاتين
بائرة علي فهل لك ان تعطيني سمكتك البائرة وتاخذ قرصتي
هذه البائرة یعنی این ماهی تو بر تو کاسد است ویکی از این دو
گرده من بر من آیا میخواهی تا این متاع کاسد خویش بدهی واین
متاع کاسد من بستانی سماک گفت نعم پس ماهی بمسکین داد
ویک قرص نانی بگرفت مرد مسکین از آنجا روانه شد وبدیگری رسید
اندکی نمک داشت واز او انمیخواست باو گفت هل لك ان تعطيني
ملحك هذا المزهود فيه بقرصتي هذه المزهود فيها
یعنی ترا در این نمک رغبتی نیست ومرا در این گرده آیا میخواهی
تا این دو را مبادله نمائیم گفت نعم پس نان بداد ونمک بگرفت

و ماهی را بانمک بخانه آورد و با خود گفت اُصْلِحُ هٰذِهِ بِهٰذِهِ
یعنی رایحهٔ این ماهی بدین نمک اصلاح میکنم همینکه ماهی را شکم
بشکافت دو مروارید فاخر در جوفش بیافت در حال زبان حمد
بگشود و خدای را بدان نعمت ناگهانی شکر نمود در آنحال در بکوفتند
بیرون آمد دید مرد سماک است با صاحب نمک پس هریک از ایشان جداگانه باو
گفت یا عبدالله جهدنا ان ناکل نحن و احد من عیالنا هذا
القرص فلم تعمل فیه اسناننا وما نظنک الا وقد تناهیت فی
سوء الحال ومرنت علی الشقاء قد رددنا علیک هذا الخبز
وطیّبنا لک ما اخذته منا یعنی ای بنده خدا ما و عیال ما هرچند سعی
کردیم که این گردهٔ نان بخوریم دندان کس در آن کار نکرد همانا چنان
مظنون افتاد که تو در فقر بنهایت رسیده و بسختی عادت نموده پس این
نان بتو بازگردانیدیم و بهای آن نیز بر تو حلال نمودیم مرد مسکین هر دو
قرص بگرفت و بخانه درآمد در وقت صدای قرع باب شنید بیرون شد
دید فرستادهٔ علی بن الحسین است داخل سرای گردید و گفت امام میفرماید
ان الله قد اتاک بالفرج فاردد الینا طعامنا فانه لا یاکله
غیرنا یعنی خدای تعالی تو را گشایش آورد اکنون خورش ما بما بازگردان
که کس از اینجز ما نمیتواند خورد آنگاه مرد شیعی آن دو مروارید به بهای
گزاف بفروخت و تمام وام خویش بداد و حال عیالش اصلاح کرد
بعضی از مخالفین چون این قصه بشنید گفت شگفت امریست علی بن الحسین
در حالی که پریشانی خود فراهم آوردن نتواند درویشی را توانگر میکند
و محتاجی را بی نیاز میسازد هرگز این درست نیاید که مرد خود غرقه گرداب

باشد

باشد و دیگری را بساحل نجات رساند ابن شهاب میگوید خبر علی بن الحسین را
که یکی از مخالفین در حق تو اینچنین گفت گفت هکذا قالت قریش
للنبی صلعم کیف یمضی الی بیت المقدس ویشاهد ما فیه من آثار
الانبیاء من مکة ویرجع الیها فی لیلة واحدة من لا یقدر
ان یبلغ من مکة الی المدینة الا فی اثنی عشر یوما وذلک حین
هاجر منها جهلوا والله امر الله وامر اولیائه معًا ان المراتب
الرفیعة لا تنال الا بالتسلیم لله جل ثناؤه وترک الاقتراح
علیه والرضا بما یدبرهم به ان اولیاء الله صبروا علی المحن
المکاره صبرًا لم یساوهم فیه غیرهم فجازاهم الله عز و جل بان
اوجب لهم نجح طلباتهم لکنهم مع ذلک لا یریدون منه
الا ما یریده لهم یعنی قریش نیز در حق رسول بعد از هجرت اینچنین گفتند
که آیا کسیکه مسافت ما بین مکه و مدینه را در کمتر از دوازده روز نمیتواند نمود
چگونه در یکشب از مکه تا بیت المقدس میرود و در آنجا آثار پیغمبران سلف را
مشاهدت نموده هم در آنشب بمکه باز میگردد آری مردم بخدا که از کار
خدا و اولیاء خدا آگاه نیستند چه کس بمراتب بلند نمیرسد مگر بسلب اختیار
و تسلیم امر آفریدگار و ترک مشیت خود و رضا بتدبیر خدا بتحقیق اولیاء
پروردگار بر محنتهای روزگار چندان صبوری پیشه کردند که کس در
شکیب همآورد ایشان نتوانست شد و خدای عز و جل بپاداش آن رنج
استماع کلمات و استجابت دعوات ایشان بر خود واجب ساخت
ولی ایشان با این صفت از خدا نمیخواهند مگر آنچه را که او خود خواسته
الغرض این روایات امارات تشیع بل آیات اثنی عشریت ابن شهاب میباشد

ووجه تقریب درنهایت وضوح است واخبار دیگر نیز از وی وارد شده
که حادثه از عقیدت امامیت انفکاک نپذیرد ولا محاله مؤید مطلوب
ومرجح مدعی میباشند منجمله میرمعاصر حرسه الله مرسلا از بعضی مصنفین
شیعه از ابن شهاب نقل کرده که گفت مرا برادر دینی بود که بسی دوست
میداشتم وقتی با مجاهدین اسلام بغزا رفت ودر جنگ کشته گشت
پس من همواره بحال وی غبطه میبردم وتمنی میکردم که کاش من نیز
با او شهید شده بودم نوبتی او را در واقعه دیدم پرسیدم که خدا تعالی
با تو بر چه نحو معاملت فرمود گفت غَفَرَ اللهُ لی بِجِهادی وبِحُبّی
محمداً وآلَ محمدٍ فَزادَنی فی الجَنّةِ مَسیرةَ الفِ عامٍ من کلِّ جانبٍ
من المَمالِکِ بشفاعةِ علیّ بن الحسین یعنی مرا بپاداش جهاد و بدوستی
محمد وآل وی بخشود و بشفاعت علی بن الحسین مسافت هزار سال راه
بر اطراف ملک من از بهشت بیفزود گفتم ای برادر مرا پیوسته بحال
تو غبطه است و همی آرزو میبرم که کاش با تو بجهاد رفته و بفیض شهادت
رسیده بودم گفت اِغْتِباطی بِکَ اکثرُ من اغتباطِکَ بی
یعنی غبطه من بحال تو فزونتر است از غبطه تو بحال من گفتم تو با این مرتبت
بلند و ملک ارجمند چگونه بر من غبطه بری گفت اَلَسْتَ تَلْقی علیَّ بنَ
الحسینِ فی کلِّ جُمعةٍ مرّةً وتُسلِّمُ علیهِ وتُصلّی خلفَهُ فاذا رأیتَ
وجهَهُ الکریمَ صلّیتَ علی محمدٍ وآلِ محمدٍ ثم تَروی عنه
وتذکرُ فی هذا الزمانِ النَّکِدِ زمانِ بنی امیّة فتتعرّضُ
للمکروهِ ولکنَّ اللهَ یَقیکَ فاذا دُمتَ علی هذه الیَّ الی
یومِ الموتِ کنتَ فوقی من مسیرةِ الفِ الفِ سنةٍ یعنی آیا نه

انست که تو هر روز آدینه علی بن الحسین را زیارت مینمائی و بروی سلام
میکنی واز دنبال وی نماز میگذاری وچون در جمال همایون او بنگری
بر محمد وآلش درود میفرستی آنگاه از آنحضرت احکام اسلام می آموزی
ودر چنین روزگار ناهنجار که عهد بنی امیه است روایات از علی بن الحسین
منتشر میسازی و خود را در معرض مهالک همی افکنی ولی خدای سبحانه ترا
از شر ایشان نگاه میدارد چون مدت زندگانی بر این صفت بسر بری
مقام تو باندازهٔ هزار هزار ساله راه فراز مقام من خواهد بود ابن شهاب
گوید از خواب بیدار شدم و متذکر رؤیای خویش گردیدم گفتم همانا
این واقعه از اضغاث احلام است بار دیگر بخواب رفتم همان دوست در
گذشته را دیدم که می گفت اَشَکَکْتَ لا تَشُکَّ فانَّ الشکَّ کفرٌ
ولا تُخبِرْ بما رأیتَ احداً فان علیّ بن الحسین یُخبِرُکَ بمنامِکَ
هذا یعنی آیا در آنچه بخواب دیدی شک نمودی بهار شک مکن
که آن موجب کفر است وصورت منام با کس مگوی که علی بن الحسین
ترا خبر میدهد ابن شهاب میگوید از خواب بیدار شدم و درود بر رسول
فرستادم در وقت فرستادهٔ علی بن الحسین در آمد بخدمت آنحضرت شدم
گفت یا زهریّ رأیتَ البارحةَ کذا وکذا صورت هر دو منام
بشرح بیان فرمود علامه مجلسی در مجلد یازدهم بحار آورده که سفیان
ابن عیینه گفت با ابن شهاب گفتم هل لقیتَ علیَّ بن الحسین یعنی
آیا علی بن الحسین را دیده باشی گفت نعم لقیتُه وما لقیتُ احداً افضلَ
منه والله ما علمتُ له صدیقاً فی السرّ ولا عدوّاً فی العلانیة
یعنی دیده ام واز او بهتر نیافته ام سوگند با خدای که ندانستم برای او

دوستی که فی الحقیقه با او دوست باشد و نه دشمنی که بالعلانیه با وی دشمنی
نماید راوی گوید ابن شهاب را ازین سخن شگفت سبب پرسید گفت
لانی لم ارَ احداً وان کان یحبه الا وهو لشدة معرفته بفضله
یحسده ولا رأیت احداً وان کان یبغضه الا وهو لشدة
مداراته یداریه یعنی از آنکه من کسی را ندیدم مگر بر این صفت که اگر
علی بن الحسین را دوست میداشت از معرفت خصایص وی در باطن بر وی
رشک میبرد و اگر آنحضرت را دشمن میداشت از حسن مدارای وی بظاهر
عداوت نمیورزید در علل الشرایع مسطور است که سفیان بن عیینه گفت ابن شهاب
در شبی سرد و بارانی علی بن الحسین را ملاقات کرد در حالیکه جوالی آرد
و هیزم بر دوش حمل میداد گفت یا ابن رسول الله ما هذا یعنی این
چه کار است فرمود ارید سفراً اعد له زاداً احمله الی موضع حریز
یعنی عزیمت سفری دارم و ساز آن آماده میسازم و بجائی محفوظ حمل میدهم
ابن شهاب گفت هذا غلامی یحمله عنک یعنی این غلام من است که
این بار از جانب تو حمل میکند آنحضرت نپذیرفت ابن شهاب گفت
انا احمله عنک فانی ارفعک عن حمله یعنی و اگر از من خود این بار
بر میدارم و حمل آن شایسته شان تو نمیبینم فرمود لکنی لا ارفع
نفسی عما ینجینی فی سفری ویحسن ورودی علی ما ارد علیه
اسألک بحق الله لما مضیت لحاجتک وترکتنی یعنی من خود
حمل بار را که مراد سفر سبب نجات شود و در منزل موجب راحت منافی
شان خویش نمیبینم ترا به پروردگار میخواهم که مرا بگذاری و از پی کار
خود بروی ابن شهاب بناچار راه خود گرفت و برفت و پس از ایامی

علی بن الحسین را ملاقات نمود و گفت یا ابن رسول الله لست اری
لذلک السفر الذی ذکرته اثراً یعنی از آن سفر که فرمودی هیچ اثر
نمی بینم فرمود بلی یا زهری لیس ما ظننت ولکنه الموت وله
استعد انما الاستعداد للموت تجنب الحرام وبذل الندی فی
الخیر یعنی مراد از آن سفر که گفتم سفر مرگ است نه آنکه تو پنداشتی من زاد
آن سفر همی میسازم و زاد آن آنست که از حرام اجتناب جوئی و در نیکی
بخشش نمائی در کتاب فتح الابواب هم از سفیان بن عیینه نقل افتاده
که ابن شهاب گفت در حضرت علی بن الحسین بودم که بر عبدالملک مروان
درآمد عبدالملک در پیشانی وی نگریست و از اثر سجود دید که بر جبین مبین وی
بود تعجب نمود و آن را امری بزرگ شمرد گفت یا ابا محمد لقد بین
علیک الاجتهاد ولقد سبق لک من الله الحسنی وانت بضعة
من رسول الله قریب النسب وکید السبب وانک لذو فضل عظیم
علی اهل بیتک وذوی عصرک ولقد اوتیت من الفضل والعلم
والدین والورع ما لم یؤته احد مثلک ولا قبلک الا من مضی
من سلفک یعنی اثر رنج تو در عبادت بظهور رسیده با آنکه نوید حسن
عاقبت و نجات آخرت درباره تو پیش گذشته تو پاره هیکل نبوتی
و با پیغمبر نژادی نزدیک و پیوستگی استوار داری و در میان این
دودمان و غیرهم فضل تو بر همگان فزونست خدایت از مزیت و دانش
و پرهیزکاری و پارسائی چندان نصیب فرموده که از پایندگان
و گذشتگان کسی را روزی نشده مگر کسانی را که هم از اسلاف و اجداد
تو بوده اند ابن شهاب گوید عبدالملک از اینگونه خصایص آنحضرت

بسیاری بر شمرد واو را عظیم بستود علی بن الحسین فرمود کلما ذکرته
ووصفته من فضل الله سبحانه وتأییده وتوفیقه فاین
شکر ما انعم علی یا امیر المومنین کان رسول الله صلی الله علیه
واله وسلم یقف فی الصلوه حتی ترم قدماه ویظمأ حتی یعصب
فوه فقیل له یا رسول الله الم یغفر لك الله ما تقدم من ذنبك وما
تاخر فیقول افلا اکون عبدا شکورا الحمد لله علی ما اولی
وابلی وله الحمد فی الاخرة والاولی والله لو تقطعت اعضائی
وسالت مقلتای علی صدری لن اقوم لله جل جلاله بشکر
عشر العشیر من نعمة واحدة من جمیع نعمه التی لا یحصیها العادون
ولا یبلغ حد نعمة منها علی جمیع حمد الحامدین لا والله او یرانی
الله لا یشغلنی شیء عن شکره وذکره فی لیل ولا نهار ولا
سر ولا علانیة ولولا ان لاهلی علی حقا ولسائر الناس
من خاصهم وعامهم علی حقوقا لا یسعنی الا القیام بها
حسب الوسع والطاقة حتی اؤدیها الیهم لرمیت بطرفی
الی السماء وبقلبی الی الله ثم لم اردهما حتی یقضی الله علی نفسی
وهو خیر الحاکمین یعنی ای امیر المومنین آنچه بیان کردی و وصف
نمودی جمله از نعمتهای خدای سبحانه بود آیا شکر این نعمتها نباید نمود و
سپاس آنها نباید گذارد پیغمبر صلی الله علیه وآله وسلم چندان در نماز
می ایستاد که هر دو پایش آماس میکرد و چندان بروزه تشنه میشد که آب
دهانش میخشکید اصحاب گفتند یا رسول الله آیا نه آنست که حضرت آمرزگار
از گناه آینده وگذشته تو درگذشته پس این رنج از چه بر خود می نهی

فرمود

فرمود تا شکر نعمت آمرزش بگذارم آیا خدای غفور را بنده شکور نباشم
سوگند باخدای اگر اندام من جمله از هم جدا گردد و هر دو دیده ام بر سینه
سیلان پذیرد البته شکر یک قسمت از عشر یک نعمت را نگذارده باشم
از آنهمه نعمتهای خدای سبحانه که نه تعداد محاسبان بشمار جمله کفایت
دهد ونه حمد شاکران بسپاس یکی وفا نماید لا والله از شعار خویش
هرگز باز نایستم تا آنکه خدای تعالی ببیند که مرا در تمام شب و روز در پرده
و آشکارا از شکر و ذکر او هیچ شغل باز نمیدارد اگر نه آن بود که مردم را
از خویشاوندان و بیگانگان بر من حقوقیست که باندازه توان خویش
از قیام آنها ناگزیرم هر آینه در تمام عمر همی دیده بر این چرخ گردون
دوختمی و دل بحضرت یزدان بیچون تا آنگاه که فرمان حق در رسد
وزندگانیم بپای رود ابن شهاب گوید پس علی بن الحسین زار زار
بگریست و عبد الملک نیز گریه آغاز کرد و گفت شتان بین عبد طالب
الاخرة وسعی لها سعیها وبین من طلب الدنیا من این جائته
ما له فی الاخرة من خلاق یعنی بسی فرق است ما بین بنده که عقبی را
میجوید و در راه آن میکوشد و بنده که دنیا را میطلبد که از چه رهگذر بدان
فرا رسد و از آخرتش هیچ نصیب نیست آنگاه روی سوی آنحضرت نمود
و از حاجاتش بپرسید و شفاعاتش بپذیرفت و مالی بخدمتش
تقدیم کرد در کتاب احتجاج علی اهل اللجاج تالیف شیخ اجل ابو منصور
احمد بن علی بن ابی طالب طبرسی رضوان الله مسطور است که امام
ابو جعفر محمد بن علی الباقر صلوات الله وسلامه علیهما روایت نموده
روزی ابن شهاب زهری داخل مجلس پدرم علی بن الحسین شد

بر حالی که محزون و غمگین بود پدرم فرمودند مابالك مغموما یعنی تورا
چه افتاده که اندوهناکی گفت یا بن رسول الله هموم و غموم تتوالی
علیّ لما امتحنت به من جهة حساد نعمتی والطامعین فیّ
وممن ارجوه وممن احسنت الیه فیخلف ظنی یعنی مرا اندوه و غم
از دنبال هم بر خاطر متوارد است مجملا از ابتلا کسانی که بر من رشک
میبرند و طمع میبندند و کسانیکه بدیشان جا صدق و حسن ظن داشتم
وانیک خلاف عقیدت خویش میکنم حضرت فرمود احفظ علیك
لسانك تملك به اخوانك یعنی زبان خود از سخنان ناهنجار نگاه
تا مالک رقاب مردم باشی ابن شهاب گفت یا بن رسول الله انی
احسن الیهم بما یبدر من کلامی یعنی اگر گفتاری ناملائم و سخنی ناهنجار
با ایشان میرانم خود احسانی است که با ایشان میکنم کنایت از آنکه
بوادر لسان من در مصالح امور ایشان است لاغیر حضرت فرمود
هیهات هیهات ایاك وان تعجب من نفسك بذلك وایاك
ان تتکلم بما یسبق الی القلوب انکاره وان کان عندك
اعتذاره فلیس کل من تسمعه نکرا یمکنك ان توسعه عذرا
یا زهری من لم یکن عقله من اکمل ما فیه کان هلاکه من ایسر
ما فیه یا زهری اما علیك ان تجعل المسلمین منك بمنزلة
اهل بیتك فتجعل کبیرهم منك بمنزلة والدك وتجعل صغیرهم
منك بمنزلة ولدك وتجعل تربك منهم بمنزلة اخیك
فای هؤلاء تحب ان تظلم وای هؤلاء تحب ان تدعو علیه
وای هؤلاء تحب ان تهتك ستره وان عرض لك ابلیس

لعنه الله بان لك فضلا علی احد من اهل القبلة فانظر ان
کان اکبر منك فقل قد سبقنی بالایمان والعمل الصالح
فهو خیر منی وان کان اصغر منك فقل قد سبقته بالمعاصی
والذنوب فهو خیر منی فان کان تربك فقل انا علی یقین من ذنبی
وفی شك من ذنبه وامره فمالی ادع یقینی وان رأیت المسلمین
یعظمونك ویوقرونك ویجلونك فقل هذا فضل اخذوا
به وان رأیت منهم جفاء وانقباضا عنك فقل هذا لذنب
احدثته فانك اذا فعلت ذلك سهل الله علیك عیشك
وکثر اصدقائك وقل اعدائك وفرحت بما یکون
من برهم ولم تأسف علی ما یکون من جفائهم واعلم ان
اکرم الناس علی الناس من کان خیره علیهم فائضا وکان
عنهم مستغنیا متعففا واکرم الناس بعده علیهم من کان
عنهم متعففا وان کان الیهم محتاجا فانما اهل الدنیا
یعشقون الاموال فمن لم یزاحمهم فیما یعشقونه کرم علیهم ومن
لم یزاحمهم فیها ومکنهم من بعضها کان اعز علیهم واکرم
یعنی اینکه ارتکاب حدت و خشونت را با مردم از جهة اشتمال نفع
والتزام صلاح روا پنداشته بسی از طریق صواب بدور است زنهار
بدین پندار مغرور مشو و بدین زعم معجب مباش و از گفتاریکه بر دلها
ناگوار است بپرهیز هرچند تورا در آن عذری باشد چراکه عذر هر کرده
نمیتوان خواست و هر منظور معلوم نمیتوان ساخت ای زهری هر که
عقلش از کاملترین قوی و مشاعر او نباشد البته هلاکش از آسانترین

واکرم الناس بعده علیهم من کان عنهم مستغنیا متعففا صح

یشکی م

حالات وی خواهد بود همانا وظیفهٔ تو آنست که مسلمانان را بجملهٔ بیان
کسان خود انگاری پس آنان را که بزرگترند بمنزلهٔ پدر پندار و آنان که
کهترند بمرتبهٔ فرزند و آنانکه همزاد تواند بمنزلهٔ برادران آیا از پدر و فرزند
و برادر در حق کدام ستم کردن دوست میداری و یا نفرین نمودن
روا میشماری و یا پرده دریدن جایز میدانی یا ابن شهاب اگر ابلیس بخاطر
تو دراندازد که تو را بر یکی از اهل قبیله فضیلتی است در علاج این وسوسه
اینچنین بیندیش که او اگر بسال از تو بزرگتر است با خود بگوی وی با یمان
از من سبقت جسته و در عمل صالح بر من فزونی گرفته پس او بدینجهة از من
بهتر خواهد بود و اگر بسال از تو خوردتر است بگوی من در ارتکاب معاصی
و اقتراف ذنوب بر او مبادرت جسته‌ام پس لامحاله او را بر من مزیت
خواهد بود و اگر همزاد تو است بگوی من در گناهان خود بر یقینم و در
گناهان وی در شک پس چگونه خود را بر او راجح پندارم و بوسیلهٔ شک
از یقین خویش دست بدارم ای پسر شهاب اگر بینی مسلمانان
ترا بزرگ میشمارند و حرمت میگذارند بگو این خود فضلی است ایشان را
که بدان درگرفته اند و اگر بینی در حق تو جفا میکنند و بار وی گرفته
در تو مینگرند بگوی همانا این جهة گناهیست که از من سرزده چون
اینچنین کنی زندگانی بر تو هموار شود و همی بر دوستانت بیفزاید
و از شمار دشمنانت بکاهد و پیوسته باحسان مردم خشنود باشی
و بر اسائهٔ ایشان افسوس نخوری بدانکه مردم در غوت نزدیک
مردم بر سه درجه اند گرامی ترین مردم بنزدیک مردم آنکسانند که
خیر ایشان بدیشان فائض آید و خود از همه بی نیاز باشند و بر هیچکس

طمع در نبندند پس از اینگروه گرامی تر از سایرین آنکسانند که اگر فائدتی
نرسانند لامحاله خود هم بی نیاز باشند و هم بی آزار و پس از اینگروه
گرامی تر از باقین آنمردم باشند که اگر سودی نمی توانند رسانید و توانگر
نیستند لامحاله زبان سئوال فروبسته و چشم طمع برهم دوخته باشند
اینست لاغیر که مردم زمانه بمال دنیا عاشقند پس هر که در وصال معشوق
ایشان را مزاحم نگردد البته نزدیک جمله گرامی باشد و هر که زیادتر ترک
مزاحمت کند و شرط معاونت نیز بگذارد البته گرامی تر خواهد بود
الغرض ابن شهاب از معاریف اصحاب حضرت امام ابو محمد علی بن الحسین علیه
السلام بود و اخبار بسیار از آن بزرگوار روایت نمود از اینجمله آنچه را
که دلیل تشیع و گرنه مقوی مدعی توانست کرد بیاوردیم محققین علماء
امامیه مابین آثار عامیت و امارات امامیت وی چنین جمع نمایند
که همانا ابن شهاب در نخست مذهب اهل سنت و جماعت داشته و از اعوان
بنی مروان بوده و در سلک قضات و عمال ایشان بشمار میرفته آنگاه
بر داستان آن قتلی که بخطا از وی صدور یافت مستبصر گشته ملازمت
علی بن الحسین اختیار نمود و در عداد خلص شیعه و خواص اصحاب آنجناب
درآمد چنانچه صاحب روضات پس از نقل اقوال و اختلاف اخبار
در حال ابن شهاب گوید والذی هو الراجح فی النظر فی حق
هذا الرجل بعد الاستقصاء الکامل فی کلمات المادحین
له والقادحین والتامل التام فی سبب کل منهما
وما هو طریق الجمع بین الادلة انه کان فی مبتداء امره کما عرفته
من عبارة تاریخ ابن خلکان من جملة علماء اهل السنة ثم ان

علمه واوداکه اذ دکاه واذ شداه الی الحق المبین فصیّره
فی اواخر عمره من الراجعین الی الامام زین العابدین وفی زمرة
المستفیدین من برکات انفاسه الشریفه والمستندین الی
کلماته الطریفه یعنی آنچه پس از تأمل تمام در عبارات قوم وتحری کامل
در اختلاف اخبار بنظر مرجح جان پذیرفت آن است که ابن شهاب در بدایت
امر بر عقیدت عامه بوده چنانکه از تاریخ وفیات استنباط می‌شود
آنگاه دانش وفضل وی رهنمون او شده بمذهب امامیه گرائید و بحضرت
سجاد گروید واز اصحاب وی گردید وعلم از آن امام همام اندوخت
وکیفکان ابن شهاب در عصر خویش بقبول عامه واشتهار تامه امتیاز
تمام داشت با ملوک امویه پیوسته مراودت میکرد ودر نزد ایشان
بسیار متقرب بود لاسیما نزد عبدالملک بن مروان که اخبار او با وی
در کتب طبقات مسطور است ودر معجمات وغیرها مأثور دمیری در حیوة
الحیوان از رحله ابن صلاح نقل کرده که ابن شهاب زهری گفت نزد عبدالملک
ابن مروان رفتم گفت ای زهری از کجا آمده گفتم از مکه گفت سیادت
اهل مکه راکه دارد گفتم عطا بن ابی رباح گفت عطا از عرب است یا موالی
گفتم از موالی گفت بچه سبب بزرگ ایشان شده گفتم بدیانت وروایت
گفت آری اهل دیانت وروایت باید بزرگی مردمان بکنند گفت سید
اهل یمن کیست گفتم طاوس بن کیسان گفت از عرب است یا موالی
گفتم از موالی گفت بچه سبب ایشان را سید گشته گفتم بدانچه که در عطا
عرضه داشتم گفت آری هرکه چنین بود باید که سید مردمان باشد
پس گفت سید اهل مصر کیست گفتم یزید بن ابی حبیب گفت از عرب است

یا موالی گفتم از موالی چنانکه در عطا وطاوس گفته آمد در یزید هم همان
وتیره مکالمت افتاد آنگاه گفت سیادت اهل شام راکه دارد گفتم مکحول
دمشقی گفت از عرب است یا موالی گفتم از موالی است وزنی از اهل
هذیل او را آزاد ساخته چنانکه در پیش بگذشت سخن درگذشت پس گفت
سید اهل جزیره کیست گفتم میمون بن مهران گفت از عرب یا موالی است
گفتم از موالی مقالت سابق اعادت داده شد بعد از آن گفت
سید اهل خراسان کیست گفتم ضحاک بن مزاحم گفت از عرب است
یا موالی گفتم از موالی بر آئین گذشته گفتگوی افتاد پس گفت سید
اهل بصره کیست گفتم حسن بن الحسن گفت از عرب است یا موالی گفتم
از موالی آنگاه گفت وای بر تو سید اهل کوفه کیست گفتم ابراهیم
نخعی گفت از عرب است یا موالی گفتم از عرب گفت وای بر تو ای
زهری کرانده را از من دور کردی سوگند بخدای که موالی بر عرب
سیادت کنند تا آنکه برای ایشان بر منبرها خطبه بخوانند وعرب در تحت
تصرف ایشان باشد گفتم یا امیرالمؤمنین این امر در فرمان و دین خدا است
هرکه آنرا محافظت نماید بزرگ شود وهرکه آنرا ضایع سازد از منصب
خویش فرود آید وفات ابن شهاب در شب سه شنبه هفدهم رمضان
سال یکصد وبیست وسه وبقولی بیست وچهار وبقولی بیست وپنج
هجری اتفاق افتاد وهفتاد ودو یا سه سال زندگانی یافت ودر
ضیعه که ادامی یا ادمی نام داشته دفین شد وآن ضیعه در پشت شغب
وبدا واقع است که دو وادی یا دو قریه میباشند مابین حجاز وشام
از کتاب تمهید نقل است که ابن شهاب در خانه که بقریه نعف داشت

نزدیک شغب و بدا برد و ام حزره زن جریر شاعر نیز در آنجا در گذشته
در کلام شیخ شهاب الدین ابو الدر یاقوت حموی تصریح است براینکه
ابن شهاب خود در شغب مدفون گردید و شغب ضیعه ایست که ملک ابن
شهاب بوده و در ترجمه شغب از کتاب معجم البلدان میگوید هو ضیعة
خلف وادی القری کانت للزهری و بها قبره یعنی شغب نام
مزرعه ایست پشت وادی القری از ابن شهاب بود و قبر وی در انجاست

ابن شنبوذ ابو الحسن محمد بن احمد بن ایوب بن الصلت بن شنبوذ المقری البغدادی

در خلافت الراضی بالله عباسی از ائمه ادب و در سلک مشاهیر قرا انتظام داشت
گویند وی بیداری و ساده لوحی معروف بود مورخین آورده اند ابن شنبوذ در علوم
عربیت معرفتی کامل نبوده و از آن روی در محاورات بلحن نا صواب تکلم مینمود قاضی احمد بن
خلکان گوید وی از وجوه قرائات قرائت شاذه را اختیار کرده روزها در محراب
جامع می نشست و کلام الله مجید را بقراآت غیر متعارفه قرائت می نمود عموم الناس
بر قرائاتش زیاده انکار آورده او را تشنیع و توبیخ مینمودند رفته رفته این سخن در دار السلام
بغداد انتشار یافت تا آنکه خبر آن بسمع محمد بن علی بن مقله که منصب وزارت راضی
بدو مفوض بود رسانیدند که ابن شنبوذ مقری حروف کتاب الله را تحریف کرده
بر خلاف آن وجه که نازل شده قرائت کند پس در غره شهر ربیع الاول از سال
سیصد و بیست و سه هجری وزیر او را احضار ساخته در سرای خود چندی او را محبوس
داشت تا آنکه روز یکشنبه هفتم شهر مذکور مقرر داشت که قاضی ابو الحسین عمر بن محمد
و ابا بکر احمد بن موسی بن عباس بن مجاهد مقری و جماعتی از قراء در حضرت وزیر حاضر
شوند و در باب قرائات ابن شنبوذ با وی مکالمت نمایند پس از احضار
آن جماعت وزیر امر نمود ابن شنبوذ را در محضر ایشان آورده آن گروه با وی آغاز
مناظرت و مباحثت نمودند ابن شنبوذ در مخاطبت نسبت بوزیر و آن جماعت
طریق ادب از دست داده راه غلظت و خشونت مسلوک داشت و ایشان را بعدم
معرفت و قلت دانش نسبت داده و بر آنها تشنیع و انکار آورده گفت تمامیت
شما راحت و آسایش وطن را اختیار کرده هیچگاه برای تحصیل علم و تکمیل نفس رنج
مسافرت نکشیده اید پس بجانب قاضی ابو الحسین عتاب آورده گفت تو هنوز
در زمره اطفال معدود بودی که من از مردان سخن سنج و ادبا با فرهنگ

روی مخاصمت و مناظرت آورد زیرا جسارت و سوء ادب او زیاده در غضب
شد و نخست امر نمود تا او را تازیانه رنجه سازند موکلین ابن شنبوذ را از مجلس بردند
و در محضر وزیر پیش پا داشتند و هفت تازیانه بر او زدند آن هنگام که در شکنجه عذاب
گرفتار بود دست به دعا برداشته گفت خدایا دست وزیر مقطوع و جمعیت او را
پراکنده و متفرق ساز تیر دعایش بهدف اجابت مقرون آمده پس از چندی
بحکم خلیفه دست ابن مقله مقطوع گردید چنانکه در پایان این شرح حال بر وجه اختصار
بدو اشارت کنیم سپس از آن قرائات شاذه که از وی منقول بود استفسار
کردند از آن قرائات آنچه را که زیاده مستهجن و شنیع بود انکار آورد و گفت بدین
قرائات قرائت ننموده ام و بر غیر آنها اعتراف کرده و گفت من بدین الفاظ قرائت
کنم و نیز گروهی از مشایخ قرا چنین قرائت کرده اند و برابر این داشتند که از قرائات
غیر متعارفه تائب گشته بقرائات مشهوره متعارفه قرائت کند پس از توبه گفت
دیگر جز مصحف عثمان بن عفان قرائت نکنم و از قرائات شایعه ما بین الناس
تخطی نجویم آنگاه وزیر محضری در آن باب نوشت آنچه را که ابن شنبوذ بدان اعتراف
کرده بود در آن محضر ثبت نمود و ابن شنبوذ را مقرر داشت که در آن ورقه بخط خویش
صورت حال را مکتوب دارد و او در آن محضر عبارات چندی که بر توبه اش اشارت
داشت ایراد کرد و نسخه محضر این است

سئل عن محمد بن احمد المعروف
بابن شنبوذ عما حکی انه یقرؤه وهو اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة
فامضوا الی ذکر الله فاعترف به وعن وتجعلون شکرکم انکم تکذبون
فاعترف به وعن تبت یدا ابی لهب وقد تب فاعترف به وعن وکان
وراءهم ملک یأخذ کل سفینة صالحة غصبا فاعترف به وعن
کالصوف المنفوش فاعترف به وعن الیوم ننجیک ببدنک فاعترف به

وعن

وعن فلما خر تبینت الانس ان الجن لو کانوا یعلمون الغیب ما لبثوا حولا
فی العذاب المهین فاعترف به وعن واللیل اذا یغشی والنهار اذا تجلی
والذکر والانثی فاعترف به وعن فقد کذب الکافرون فسوف یکون
لزاما فاعترف به وعن ولتکن منکم فئة یدعون الی الخیر ویأمرون
بالمعروف وینهون عن المنکر ویستعینون الله علی ما اصابهم اولئک هم
المفلحون فاعترف به وعن الا تفعلوه تکن فتنة فی الارض وفساد عریض
فاعترف به وتاب عن ذلک

ملخص ترجمه محضر آن است که از محمد بن احمد که بابن شنبوذ معروف است استفسار شد
از آن قرائات غیر متعارفه که از وی حکایت کنند و بدو نسبت دهند بر آن قرائات
اعتراف کرده و از آنها تائب گشت پس از اتمام محضر جماعتی که حضور داشتند
هر یک گواهی خود بدان نهج که از وی استماع کرده بودند در آن ورقه ثبت نمودند
و خود بخط خویش در آن محضر عباراتی ایراد کرد که صورت آن این است

یقول محمد بن احمد بن ایوب المعروف بابن شنبوذ ما فی هذه الرقعة صحیح
وهو قولی واعتقادی واشهد الله عز وجل وسائر من حضر علی نفسی بذلک
فمتی خالفت ذلک او بان منی غیره فامیر المؤمنین فی حل من دمی وسعة
وذلک یوم الاحد لسبع خلون من شهر ربیع الاول سنة ثلاث وعشرین
وثلاث مائة فی مجلس الوزیر ابی علی محمد بن علی بن مقلة ادام الله توفیقه

یعنی محمد بن احمد بن ایوب که بابن شنبوذ معروف است گوید آنچه درین ورقه ثبت
گردیده صحیح و آن قول و معتقد من است و بدین قول خداوند عز و جل و حضار را
گواه گیرم و هر گاه آنچه را که درین محضر نگارش یافته مخالفت نمایم یا آنکه
از من چیزی غیر از آن ظاهر شود خونم بر امیر المؤمنین مباح و در اقدام من

در وسعت است و این سجل روز یکشنبه نهم ربیع الاول از سال سیصد و بیست و سه
هجری در محضر وزیر محمد بن علی بن مقله ادام الله توفیقه نگارش یافت مع الحجه
حضار مجلس متفرق شدند ابو ایوب سمسار در باب ابن شنبوذ بحضرت وزیر
لب بشفاعت برگشود و رهائی او را خواستار گردید و بر رای وزیر مکشوف
ساخت که هرگاه در اثنا روز ابن شنبوذ بمنزل خود رود بیم آن باشد که عوام
الناس بروی ازدحام آورده او را مقتول سازند مستمنی از حضرت وزیر
آنکه او را در تاریکی شب بمدائن فرستاده روزی چند در آنجا ببرد آنگاه مخفی
ببغداد آمده در منزل خود قرار گیرد بحضر مردمان ظاهر نشود شاید فتنه و غوغای
عامه تسکین یابد وزیر مامول و را قرین انجاح ساخته ابن شنبوذ را بمدائن فرستاد
پس از چندی از مدائن ببغداد معاودت کرده در سرای خود مخفی بماند اما بر ارباب
بصیرت وکسانی را که بر وجوه قراءات مختلفه معرفت است پوشیده نیست
که غالب قراءات ابن شنبوذ با قراءات اهل البیت سلام الله علیهم مطابق بود و فی
آن قراءات شاذی است که از مشاهیر علما و اعیان قراء روایت شده
و ما بر هر یک از آن قراءات بوجه اختصار اشارت کنیم در کریمه سوره جمعه مشهور
اذا نودی للصلوة من یوم الجمعة فاسعوا الی ذکر الله | قرائت نموده اند
ابن شنبوذ مکان فاسعوا فامضوا قرائت کرده و اینگونه قرائت از علی بن
ابیطالب و ابو جعفر باقر و ابو عبدالله صادق و ابن عباس و عمر بن الخطاب
و ابی بن کعب و عبدالله بن مسعود منقول است و در شریفه سوره واقعه مشهور
وتجعلون رزقکم انکم تکذبون | قرائت کرده اند ابن شنبوذ
بدل رزقکم شکرکم خوانده و این قرائت از جناب علی بن ابی طالب
و ابی عبدالله صادق مروی است علی بن ابراهیم قمی روایت کرده

الهمز

که حضرت امیر المؤمنین سوره واقعه تلاوت فرمودند و در کریمه وتجعلون رزقکم
وتجعلون شکرکم قرائت فرمود پس از اتمام سوره فرمودند همانا خود دانم
زود است مردمان در باره من گویند از چه سبب علی بن ابی طالب از قرائت
متعارفه عدول کرده من خود چنین قرائت نمودم زیرا که از حضرت رسول استماع
کردم که بدین طریق تلاوت میفرمودند و در سوره تبت یدا ابی لهب وتب
قرائت مشهور است ابن شنبوذ تبت یدا ابی لهب وقد تب قرائت کرده
و این طریق از ابن مسعود و ابی بن کعب نقل شده و کریمه سوره کهف را مشهور
وکان وراءهم ملک یاخذ کل سفینة غصبا قرائت نموده اند و ابن شنبوذ
سفینة صالحة تلاوت کرده و این قرائت از علی بن ابی طالب و جناب باقر و صادق
روایت شده و در سوره قارعه مشهور وتکون الجبال کالعهن المنفوش
قرائت نموده اند ابن شنبوذ کالصوف المنفوش خوانده و این قرائت از ابن مسعود
منقول است و در کریمه سوره یونس فالیوم ننجیک ببدنک قرائت شایع است
ننجیک بتخفیف ننحیک بحاء مهمله قرائت شده و مکان ببدنک بابدانک
قرائت شده ولی بر طریق قرائت ابن شنبوذ که ننحیک خوانده و از تفاسیر بنظر
نرسیده و در کریمه سوره سبا چنین قرائت نموده اند فلما خر تبینت الجن
ان لو کانوا یعلمون الغیب ما لبثوا فی العذاب المهین ابن شنبوذ فلما خر
تبینت الانس ان الجن لو کانوا یعلمون الغیب ما لبثوا حولا فی العذاب المهین
قرائت کرده و اینگونه قرائت بدون اضافت کلمه حولا از علی بن الحسین
زین العابدین و ابو عبدالله صادق و ابن عباس و ضحاک روایت شده
در کتاب تفسیر صافی علی بن ابراهیم قمی از امام روایت کند که فرمود چون
حضرت رب العزه بطریق وحی سلیمان را آگاه ساخت که زندگانی تو

درین سرای فانی بآخر رسیده و عنقریب اجل محتوم ترا فراگیرد سلیمان شیاطین را
مامور ساخت که برای وی خانه از شیشه بنا کرده و او را در قعر دریا گذارند
روزی حضرت سلیمان داخل آن بنا گردید و بر عصای خود تکیه داده بقرائت
زبور اشتغال جست و طوائف جن در اطراف وی ایستاده همی بدو نظر میکردند
و هیچیک را جرات و جسارت آن نبود که از مکان خود زائل شود در آن اثنا قابض
ارواح بصورت مردی مهیب بروی درآمد سلیمان چون نظر برو افتاد از دیدار
او زیاده مضطرب و خائف گشت پرسش نمود که تو کیستی گفت من آن کسی هستم
که هرگز رشوت قبول نکنم و از ملوک و سلاطین روی زمین مرا بیم و هراسی نباشد
آنگاه بهمان حالت که سلیمان بعصا متکی بود او را قبض روح نمود و شیاطین را
گمان آن بود که سلیمان زنده است از آن روی مدت یکسال باعمال مقرره خود
اشتغال می جستند تا آنکه خداتعالی ارضه را امر فرمود که عصای وی را خورده سلیمان
بر زمین افتاد آنگاه فرمود فلما خر تبینت الانس ان الجن لو کانوا یعلمون الغیب
ما لبثوا فی العذاب المهین این کریمه چنین نازل شده و زیرا که آدمیان را
عقیدت آن بود که شیاطین مغیبات دانا باشند چون سلیمان بر زمین افتاد
ایشان را ظاهر و مکشوف گردید که هرگاه شیاطین بامورات مخفیه و مغیبات
دانا بودند وفات سلیمان بر ایشان معلوم گشته و مدت یکسال برای او عمل
نمی نمودند و در کریمه سوره واللیل مشهور و ما خلق الذکر و الانثی قرائت
کرده اند ابن شنبوذ و الذکر و الانثی قرائت کرده در این کریمه قرائتی
مطابق قرائت ابن شنبوذ بنظر رسیده است ولی از حضرت رسول و علی بن
ابی طالب و جناب صادق و ابن عباس و ابن مسعود و ابی الدرداء و خلق
الذکر و الانثی بدون ضمیمت کلمه ما روایت شده و در کریمه سوره فرقان

معروف لولا دعاؤکم فقد کذبتم فسوف یکون لزاما قرائت کرده اند
ابن شنبوذ لولا دعاؤکم فقد کذب الکافرون فسوف یکون لزاما تلاوت
نموده و این قرائت از عبدالله بن زبیر و ابن عباس منقول است ولی در باب
قرائت کریمه و لتکن منکم فئة و کریه الا تفعلوه آنچه از کتب تفاسیر ملاحظه
گردید بر طبق قرائت ابن شنبوذ قرائتی نیافتیم مع القصه در منتصف شوال
از سنه سیصد و بیست و شش هجریه نتیجه دعای ابن شنبوذ ظاهر گردیده دست
راست و زبان ابن مقله وزیر را قطع نمودند و تفصیل این اجمال بر وجه
اختصار آنست که چون وزیر ابوالفتح بن جعفر بن فرات از وزارت خلیفه الراضی
بالله استعفا نمود و بجانب شام نهضت کرد خلیفه مرتبه سیم ابوعلی بن
مقله را بوزارت نصب فرمود اما مدار مهمات مملکت و رتق و فتق امور خلافت
بر عهده ابوبکر محمد بن رائق که امیرالامرا بود استقرار داشت و ابن مقله را
از وزارت جز نامی بیش نبود بعلاوه ابن رائق دست تعدی بر املاک و ضیاع
ابن مقله دراز نموده تمام آنها را ماخوذ داشت ابن مقله در باب رد املاک
خویش هر قدر با ابن رائق اظهار تذلل و ضراعت نمود مفید نیفتاد و چون حال
بدینمنوال دید در صدد دفع ابن رائق برآمده مکتوبی به بجکم ترک که یکی از غلامان
مرداویج پادشاه دیالمه بود نوشت و او را تطمیع آن کرد که اگر ببغداد آید
خلیفه او را بجای ابن رائق امیرالامرا سازد و هم مکتوبی باین مضمون بوشمگیر
که در ری اقامت داشت نوشت و بر خلیفه اشارت کرد که بجکم ترک را
ببغداد خواسته منصب ابن رائق بوی تسلیم دارد و گفت هرگاه خلیفه ابن رائق را
بمن حوالت فرماید سه هزار دینار از وی تحصیل نمایم راضی بظاهر ابن مقله را رضا
داده و در باطن از آن امر زیاده کراهت داشت ابن مقله تعجیل نموده

مکتوبی به حکم نوشت ضمناً اشارت نمود که خلیفه آنچه دلخواه من بود اجابت فرمود
اینک تو را لازم است بر سبیل استعجال حرکت کرده در آمدن بغداد به هیچ وجه
مسامحت و تعلل نورزی آنگاه از خلیفه درخواست کرد که از کاشانهٔ خود به سرای
خلافت انتقال نموده در دار الخلافه اقامت کند تا آنچه را که در باب ابن رائق
اتفاق نموده اند ظهور یابد خلیفه ورا اذن داد پس برای نقل به سرای خلافت شب
آخر از رمضان را که بنابر عقیدت اهل تنجیم تحت الشعاع و امور مستوره در آن مناسبت معین گرد
و چون در امر خود بر غیر خدا اتکال جست از آن روی سرش فاش گردیده به عقوبت گرفتار
آمد چون به سرای خلافت رسید راضی ورا رخصت نداده بحبسش فرمان داد و او را در حجره
محبوس داشتند صباح آن روز خلیفه ابن رائق را احضار نموده صورت حال بر وی
شرح داد و آن مکاتیب که ابن مقله در باب ابن رائق سعایت نموده بود ظاهر
ساخت ابن رائق شکر خلیفه بجای آورده پس همواره در باب ابن مقله مابین خلیفه
و ابن رائق ابواب مکاتبات و مراسلات مفتوح بود تا آنکه در منتصف شهر شوال
از سنه سیصد و بیست و شش هجری ورا از محبس برون آورده دست راستش مقطوع
ساختند و پس از چندی بسبب سعایت مردم بد اندیش بقطع لسانش فرمان رسید زبان
او را نیز قطع کردند و شرح احوال ابن مقله در ترجمهٔ خویش بعون الله تعالی مفصلاً نگارش
خواهد یافت مع الجمله ابن شنبوذ روز دوشنبه شهر صفر از سال سیصد و بیست و هشت
هجری سرای خود از عالم خاک بجهان پاک انتقال نمود و برخی آورده اند که وفاتش
در مجلس سلطان اتفاق افتاد و شنبوذ بفتح شین معجمه و نون و ضم باء موحده
و سکون واو و بعد از واو ذال معجمه است

ابن سمعون محمد بن احمد بن اسمعیل

از افاضل وعاظ دولت عباسیه است کلمات حکمت آموز و عبارات عبرت آمیز
وی اشتهار تمام دارد در ابتکار مضامین دقیق و اختراع معانی بدیع خاطری
وسیع داشت چون بر کرسی ارشاد قرار گرفتی و بر فنون مواعظ و زواجر لب
گشودی از آیات بیم و امید و احادیث وعد و وعید سخن راندی قلوب قاسیه را
مانند موم بگداختی و از عیون جامده چشمهای اشک جاری ساختی در تأثیر کلام
و کیفیت تصرفات و تفننات او عبارات بسیار بنظر رسیده حافظ ابو بکر خطیب
در تاریخ بغداد وی را چنین ستوده که كَانَ وَاحِدَ دَهْرِهِ وَفَرْدَ عَصْرِهِ فِي الْكَلَامِ
وَلِسَانِ الْوَعْظِ وَدَوَّنَ النَّاسُ حِكَمَهُ وَجَمَعُوا كَلَامَهُ یعنی ابن سمعون در فنون
سخن و گفتار مواعظ یگانهٔ زمان خویش بودی مردم کلمات بزرگانه و عبارات
حکیمانهٔ وی را گرد آورده ضبط نمودندی احمد بن عبد المؤمن شریشی این عبارات را
در مدح او گفته كَانَ وَحِيدَ عَصْرِهِ وَفَرِيدَ دَهْرِهِ فِي الْأَمْجَادِ عَمَّا هُمْ فِي الْأَنْكَادِ
وَلِيًّا مِنَ الْأَوْلِيَاءِ الْأَخْيَارِ كَلَامُهُ فِي الْوَعْظِ نَافِعٌ وَنُصْحُهُ فِي الْقُلُوبِ
نَاجِحٌ وَمَجَالِسُهُ فِي تَصَادُفِ الْكَلَامِ عَلَى الْخَوَاطِرِ حُجُبٌ نَاسِخٌ حاصل معنی آنکه
آن یگانه سخن آفرین از اخبار از ما فی الضمیر خاطری الهام پذیر بود
و در مراتب وارستگی و مقامات سلوک یکی از اولیای گزین شمار میرفت
وقتی که بر عرشهٔ موعظت قرار گرفتی سخنانی بس بلند گفتی و کلماتی سودمند
سرودی و چون یکران لسان را در میدان نصایح بجولان در آوردی
و از اخبار رجاء و خوف فرو خواندی و وصف درجات و قصور و نوید غلمان
و حور دلهای حاضران بودی و بشرح شدت نزع و سکرات و تفصیل کیفیت
برزخ و عقبات در قلوب سامعان لرزه افکندی و جمال الدین ابن الجوزی

پس از القاب چند گوید وَكَانَ يُقَالُ لَهُ الشَّيْخُ النَّاطِقُ بِالْحِكْمَةِ یعنی او را
بر حکمت پرداز گفتندی ولادت او در انجام مائه سوم و اغاز چهارم
از تاریخ هجری اتفاق افتاد گویند هم در زمان طفولیت و صبا آثار خیر و علامات
صلاح از ناصیه او نمودار بود و ارباب بصیرت و بزرگان طریقت از شمائل
و مخائل وی تفرس اهبت نموده بعلو شان و انتشار فضلش خبر می دادند ابو المظفر محمد بن
علی المطرزی و غیروی از ابو بکر اصفهانی که خادم شیخ شبلی است حکایت کنند
که گفت وقتی شبلی در جامع بغداد نشسته بود و من نیز در خدمت وی حضور داشتم
ناگاه ابن سمعون بر مسجد وارد شد و او در آن روز هنوز زمان بلوغ در نیافته
بود و مانند اطفال قلنسوه بر سر داشت وقتی که از محاذی شبلی عبور داد
هی خیره بنگرید و بهیچ وجه بسلام و شرط احترام مبادرت نجست پس شبلی
نظر بروی دوخته لختی تامل کرد انگاه روی با من نمود و گفت یا ابا بکر
مَا تَدْرِي أَيْشٍ لِلَّهِ فِي هَذَا الْفَتَى مِنَ الذَّخَائِرِ یعنی ای ابا بکر ندانی خدا را در وجود
این جوان چه ذخیرها است این سخن پیوسته مرا در یاد بود تا آنگه آثار صدق
و علائم حقیقت آن بظهور پیوست دانستم که شبلی سخنی بفراست ایمان گفته
و کلامی بلسان غیب سروده اصحاب طبقات آورده اند که ابن سمعون
تحصیل معارف و اخذ علوم در بغداد نمود و از پرتو افادات مدرسین و شیوخ
آنملک ترتیب یافت فن حدیث از عبد الله بن ابی داود سجستانی و ابو عبد الله
محمد بن مخلد دوری و احمد بن محمد بن سلم مخرمی فرا گرفت و عهد ارشاد
استاد طریقت ابو بکر شبلی را ادراک کرد و از فیض توجه آن شیخ بزرگوار
از صفای مرآت ضمیر و انعکاس حقایق امور بهره وافر یافت چنانکه
بنوادر اخبار انید و عوی عنقریب اشارت رود و پیوسته در مجالس و محافل

و مجامع واعظان دار الخلافه حاضر شده نکات فصاحت و وعظ و رموز فن
خطابت نیک بیاموخت تا آنکه در آخر فوشریف بمقامی عالی رسید بلکه خود
در آن معنی ضرب المثل گردید چنانکه جمال الدهر و امام الادب ابو القاسم بن
علی الحریری در مقامه رازیه گوید لَمَّا حَلَلْتُ بِالرَّيِّ وَقَدْ حَلَلْتُ حُبَى الْغَيِّ وَعَرَفْتُ
الْحَقَّ مِنَ الْغَيِّ رَأَيْتُ بِهَا ذَاتَ بُكْرَةٍ زُمْرَةً إِثْرَ زُمْرَةٍ وَهُمْ مُنْتَشِرُونَ انْتِشَارَ الْجَرَادِ
وَمُسْتَنُّونَ اسْتِنَانَ الْجِيَادِ وَمُتَوَاصِفُونَ وَاعِظًا يَقْصِدُونَهُ وَيُحِلُّونَ ابْنَ سَمْعُونَ
دُونَهُ یعنی چون بشهری در آمدم بر حالتیکه بند ضلالت از گردن و زانوی
خویش بر گرفته حق از باطل شناخته بودم و عنان نفس سرکش از بیغوله هوا
و هوس تافته بمنهج صلاح و صواب میداشتم ناگاه بامدادی مردم آنملک
دیدم که بسی گروه از پی گروه شتابند بر صفتیکه مانند ملخان پراکنده و از هم
باشند و چون اسبان تندرو در تک و دو باشند در وصف واعظی با یکدیگر
سخن رانند و ابن سمعون را در صناعت وعظ از و کمتر انگارند صاحب مرآت الجنان
حکایت کند که ابن سمعون در بدایت حال بنهایت فقر مبتلا بود و یکی از درویشان
پریشان و مساکین بی سامان بشمار میرفت و از پیشه وراقت و کتابت
وجه معاش بدست میکرد و با مزد استنساخ و اجرت حرفه خویش روزگار
میگذرانید و او را مادری بود سالخورده که در قضای حقوق زحمت و ادای جزای اجرت
آن پسر هر گونه تکلفات و شدائد تحمل مینمود و در هیچ باب از فرمان او سر بپیچید
و مخالفت میل خاطرش اصلا روا نمیداشت روزی نزدیک مادر نشسته بود
و بشغل مقرر و عمل موظف خویش میپرداخت و بسی با آن عجوز رحمیده صحبت
میداشت در اثنای سخن گفت ای مادر هوای زیارت بیت الله و لقای جمال
کعبه خاطر من سخت پریشان دارد اگر بر این کمین فرزند رئوف بذل عطوفت فرموده

رخصت مفارقت میدادی بهر نحو که توانستی راه مکه پیش گرفتی و در هر مکان مقدس
و مشهد مبارک تو را بشرط نیابت یاد آوردمی مادر ابن سمعون همینکه این تمنا
از وی شنید زیاده انکار آورد و گفت ای پسر چگونه بدین عزیمت توانی کرد
بر حالتی که نه ترا استطاعت آنست که ساز رحیل و زاد مسافرت فراهم کنی
و نه مرا مایه معیشت است که تا هنگام بازگشت تو زنده مانم ابن سمعون از بیم
تکدر مادر لب فرو بست و از شرح اشتیاق ضمیر خاموش نشست مقارن
این حال آن ضعیفه را خواب در ربود چون لختی بگذشت ناگهان برجست و گفت
ای فرزند از پی عزم خویش بگذر و بر طی طریق حج همت گمار که از جانب
من ترا هیچ ممانعت نباید ابن سمعون گفت هان ای مادر ترا چه افتاد
که از صرف خیال من منصرف گشتی و بفراق فرزند و تنگی معاش دل بنهادی
گفت ای پسر همین ساعت رسول خدا را بخواب دیدم با من فرمود یا امة الله
چرا فرزند خویش از آن دولت جاوید که عزیمت گماشته بود محروم ساختی
و از سعادت زیارت بیت الله باز داشتی زینهار ابن سمعون را از پی خیال
خویش روانه دار که خیر دنیا و آخرت وی در ضمن این سفر مندرج است ای فرزند
سعادتمند حالی که حضرت نبوی مرا چنین نوید دلخوش داشته پس ترا
چگونه مانع توانم شد ابن سمعون را از تقریر این رؤیای صادق وجدی بی حد
و نشاطی بی اندازه حاصل گشت و در دم از جای برجست و از مکتوبات خود
نسختی چند که حاضر داشت ببازار برده بفروخت و ثمن آن را بی نفقات مادر
بگذاشت و با قافله حاجیان راه مکه پیش گرفت اتفاقا در اثنای طریق
جمعی از دزدان بادیه بناگاه تاختن آوردند و دست تعدی از آستین تطاول بر آورده
تمام زوار بیت الله برهنه ساختند و جمیع احمال و اثقال کاروانیان

بتاراج

بتاراج بردند ابن سمعون را چنان عریان نمودند که جمله اندام وی حتی العوره
مکشوف ماند خود گوید پس از وقوع این حادثه عظیم در میان بیابان برهنه
و عریان ایستاده بودم و از غم انکشاف عورت و ظهور سوءت خویش
چنان انفعالی داشتم که از عهده شرح آن توانم بیرون شد در آن میانه
مرا بیکی از همراهان نظر افتاد و دیدم عبائی در دست دارد که گوئی باندازه
قامت من بریده اند پس پیش او رفته گفتم ای برادر بحال من بنگر و این عبا
از من دریغ مدار آن شخص بمضایقه عبا بمن داد من آن را دو نیمه ساخته
نیمی بمیان بستم و نیم دیگر بر دوش افکندم و دیدم در گوشه از آن نوشته بود

بارب سلّم و بلّغ رحمتک یا ارحم الراحمین	این مکتوب بسی تفأل نیک

گرفتم و گفتم امید میرود که عاقبت حال بخیر و صلاح پیوندد و سعادت
سلامت و دولت رحمت مرا مرزوق افتد در آن ایام بهنگام التهاب
شعله جوع در میان مردم قافله همی طواف میکردم تا آنگاه که در جائی سفره
طعامی گسترده و یا خوان غذائی نهاده میافتم پس در گوشه نشسته پیوسته
بدست و دهان خداوندان خوان و دیگر حاضران نظر میدوختم تا آنکه پاره
قرص و لب نانی بجانب من می افکندند بدان قوت قلیل سد جوع مینمودم
و خود را از مهلکه مجاعت خلاص میدادم بهمین وتیره قطع مراحل نمودم تا بمیقات
مردم عراق فرا رسیدم پس آن ساتر دوش و عورت خود را آنک تغسیل
داده بجای لباس احرام بخویشتن بر بستم و مشغول مناسک شده
وظائف حج و عمره بپای بردم و شکرانه توفیق آن عبادت بجای آوردم
آنگاه روزی نزدیکی از بنی شیبه که مفاتیح بیت اقدس بدست او بود
رفتم و از عسرت حال و پریشانی روزگار خود شرحی با وی باز گفتم و داستان

غارت اعراب و دیگر شدائدی که بر من گذشته بود در میان آوردم چندانکه ویرا به تنگدستی و بیماشی من رقت آمد آنگاه گفتم حالی که بر سوء حال من تو را آگاهی افتاد برحسب اختیاری که داری مرا بدرون خانهٔ مبارکه در آور تا در آنجا با خدای خود خلوت گزینم و عرض حاجت و نیاز نموده انجاح مقاصد و اصلاح مفاسد خویش التماس کنم باشد که بمین این خجسته مقام معنی رحمت واسعه و فضل عمیم مرا شامل گردد آنمرد تمنای من بپذیرفت و بعد از خروج مردمان مرا داخل بیت نموده در بروی من ببست پس من در آنمکان قدس و خلوت انس با حضرت رب العزه گرم راز و نیاز شدم و آغاز تضرع و ابتهال نمودم و در طی مناجات این کلمات بر زبان آوردم که | اللهم انک بعلمک غنی عن اعلامی بحالی اللهم اذ ذقنی معیشةً استغنی بها عمن سواک | یعنی بار خدایا علم تو بر حقیقت حال من چنان محیط است که شرح مسکنت و اعلام فاقتم اصلا نیاز نباشد الها از مائدهٔ انعام عام خویش مرا قسمتی نصیب کن که بسبب نعیم تو ام حاجت نهفته واز تمام ماسوی بی نیاز گردم خود گوید همینکه این دعا بر زبان راندم ناگاه آواز گوینده را شنیدم که از ورای من همین دعا آواز برداشت که

اللهم انه ما یحسن ان یدعوک اللهم اذقه عیشا بلا معیشة

یعنی الها ابن سمعون تو را نیکو تواند خواند و سود و ضرر از خزان غنا نیز تواند داد کردگارا ویرا عمری فراتر از فقر بخشای و فواید نیازمندی و ارزانی دار همینکه این آواز شنیدم سخت در حیرت شدم و بهر طرف نگریستم کسی نظر نیامد و با خود اندیشیدم که این قائل خضر نبی یا یکی از ملائکه مقربین است پس دیگر باره بدعای خود لب گشودم و هم آن هاتف قول خویش اعادت داد تا سه بار حال بدینمنوال گذشت پس وداع نموده از حرم همایون برون آمدم

و جادهٔ عراق در زیر قدم آوردم اتفاقا در آن ایام الطائع لله عباسی یکی از جواری حرم را بوجهی بر خود حرام نموده بود و لیکن بیم آن داشت که اگر ویرا از مجاورت دیگر جواری براند و همچنان مطلق العنانش از درون حرمسرای بیرون نماید مبادا بر اندام عفافش آسیبی فرا رسد در اینباب با چندی از محرمان خویش مشورت کرد یکی گفت ابن سمعون واعظ عنقریب از سفر حج مراجعت نموده صلاح آنست که امیرالمؤمنین آنخادمه را بشرط زنی بدو بخشد تا مکنون خاطر مبارک با حفظ ناموس کنیزک مقرون آید و هر دو غرض بحصول پیوندد و دیگر حاضران مجلس برین رای صواب آفرین گفتند و خلیفه رخصت داد تا آن امر سرانجام دهند پس حسب الامر مرا با جمعی از عدول در آستان خلافت احضار نموده آنجاریه بر من عقد بستند و با امتعه و اموالی بیرون حساب و اقمشه و اثقالی افزون شمار برای من فرستادند گویند پس از آنکه ابن سمعون از تنگدستی رهایی یافت در و استجابت دعای خویش برأی العین مشهود افتاد همواره علی صدور المجامع و رؤس المنابر شرط سپاس بجای آوردی و از آن نعمتهای نهانی پیوسته حدیث کردی و در ترغیب مردم بانقطاع از ماسوی و اقبال بمبدا بدان داستان شگفت احتجاج جستی در شرح خصایص او حکایات بسیار و نوادر فراوان آورده اند یافعی گوید هر وقت قاضی ابوبکر و شیخ ابوحامد که خود از رؤسای زمان و اکابر دوران بشمار میرفتند ابن سمعون را ملاقات مینمودند بتقبیل دستش و مبادرت میجستند و اینمعنی را دلیل سعادت و مایهٔ مباهات میگرفتند جمال الدین ابوالفرج واعظ گوید یکی از زهاد حکایت کرد که نوبتی در واقعه دیدم که حضرت

متقدس نبوی در جامع خلیفه نشسته و در یکسوی وی مردی جلیل القدر قرار گرفته
از یکی پرسیدم این کیست که در حضرت رسول چنین مقرب افتاده گفت این
کلمة الله عیسی بن مریم است همینکه حضرت مسیح را شناختم گوش فرا داشتم تا گفتار
او با خاتم رسل درست فهم کنم پس شنیدم که در مقام افتخار چنین بعرض رسول
رسانید که أَلَيْسَ مِنْ أُمَّتِي الأَحْبَارُ أَلَيْسَ مِنْ أُمَّتِي الرُّهْبَانُ أَلَيْسَ مِنْ أُمَّتِي
أَصْحَابُ الصَّوَامِعِ یعنی آیا دانشمندان ترسا و رهبانان نصاری خداوندان
کلیسا نه از امت من میباشند در آن اثنا ابن سمعون داخل مسجد گردید همینکه حضرت
او را دید بجانب مسیح توجه نموده فرمود أَفِي أُمَّتِكَ مِثْلُ هٰذَا یعنی آیا در میان
امت خود مانند این مرد نشان داری عیسی از جواب فروماند و من از خواب
بیدار شدم بر ارباب خرد مستور نیست که صورت این واقعه خود از موضوعات
و مجاعیل نماید و گرنه از اضغاث احلام معدود آید چه عیسی بن مریم بر حسب
ظاهر شرع هرگز در حضرت رسول چون پاپهای فرنگ و کشیشان ارمنی
افتخار نجوید و دیرانیان ناقوس زن و صومعه نشینان زنار بند را مایه مباهات
نشناسد و هم لفظ احبار که علمای یهود را موضوع است بدانشوران
ترسا اطلاق نیاورد و با افصح عرب بچنین استعمال غلط سخن نکند
مع الجمله مردم عراق را درباره ابن سمعون عقیدتی بگزاف بود بدانسان
که او را در سلک اولیاء الله منظوم میداشتند و بسی کرامات و خوارق عادات
بدو اسناد میکردند و بدعوی علم مغیبات و کشف ضمایر در حقش لب میگشودند
و ما از غرائب این عنوان چند خبر حکایت کنیم و صدق و کذب آنها بر عهده رواة
حوالت نمائیم ابن جوزی گوید رصاص زاهد را رسم چنان بود که هر وقت
ابن سمعون را ملاقات کردی بیدرنگ پای وی بوسه دادی سبب پرسیدند گفت

وقتی در پای دختری که بخانه من بود علتی که آنرا شوکه گویند ظاهر گشت و من
درمان آن علت نمیدانستم شبی در واقعه حضرت رسول را دیدم و شفای
شوکه آن دختر از آنحضرت سؤال و التماس کردم فرمود علاج پای وی در پای
ابن سمعون است بدان واعظ متعظ بگوی که پای خود بدان موضع بمالد که البته
او را بدین سبب بهبودی حاصل گردد صبحگاه بنزد ابن سمعون شتافتم دیدم
بپوشیدن لباس مشغول است و اراده آن دارد که از منزل بیرون آید سلام
کردم جواب داد گفت بسم الله و روانه راه گردید با خود گفتم شاید او را حاجتی است
در صحبتش میروم و در اثنای راه خبر رؤیا بمیان آورده پیغام رسول میگذارم
همی طی طریق نمود تا بدرب خانه من رسیده گفت بسم الله من سرای دیده
آن جاریه علیل نزد او حاضر ساختم بر حالتی که جامه بر روی وی انداخته بودم
پس پای خویش بر سر شوکه مالید و بمنزل خود عود نمود و جاریه در حال از جای بجست
بدانسان که هیچ آفتی بر پای نداشت و من از آنوقت تا کنون هر نوبت
بملاقات ابن سمعون فائز گردم بیاد آن کرامت پایش ببوسم و آنرا
مایه سعادت شناسم قریشی از محمد بن علی علاف حکایت کند که روزی
در مجلس وعظ ابن سمعون حاضر بودم و او بر کرسی نشسته بزبانی فصیح و بیانی صریح
از هر باب سخن راندی و در انذار و وعید و زجر و تهدید کلمات جانسوز گفتی
و عبارات دلگداز آوردی و ابو الفتح قواس در یکسوی کرسی وی نشسته بود
و در اثنای موعظت ابو الفتح را خواب در ربود ابن سمعون در دم از سخن فرو بست
و همی خاموش نشست تا ابو الفتح از خواب بیدار گشت پس متوجه وی گردید
گفت یا ابا الفتح الساعة رسول خدای در خواب دیدی ابو الفتح گفت آری
چنین است گفت چون حقیقت واقعه بر من مکشوف بود از سخن امساک نمودم

تا تو را بهره وعظ از فیض صحبت سول محروم ندارم و کلامت با آن بزرگوار
مقطوع نسازم — هم شرح شیخ ابن جوزی از ابو علی هاشمی نقل کرده‌اند
که گفت یکی از خدام طائع لله حکایت نمود که روزی طائع مرا امر کرد
که ابن سمعون واعظ را در آستان خلافت حاضر سازم و من از وجنات
احوال خلیفه آثار خشم و علائم غضب تفرس نمودم و او در میان آل عباس
بشدت سورت و فرط طیش ممتاز بود پس حسب فرمان مطاع از پی ابن سمعون
فرستادم و او را حاضر ساخته خلیفه را آگاه نمودم چون خلیفه از آمدن او
واقف گشت در مجلس خویش نشست و ابن سمعون را بار داد و وقتیکه او بحضور
درآمد طائع را بخلافت سلام کرده لب بنصایح و مواعظ بگشود و گفت
رُوِیَ عَنْ أمیرالمؤمنین علیّ بن ابی طالب رضی الله عنه آنگاه از اخبار
مرتضوی حدیثی روایت کرد چون آن خبر بانجام برد هم روایتی دیگر از آنحضرت
آغاز کرد الفقه در تمام زمان موعظت منقولات خویش بکلمه رُوِیَ
عن أمیرالمؤمنین علی بن ابی طالب افتتاح نمود و چندین بار نام گرامی
آنجناب عنوان کرد و در ضمن حکایت واقعات امم و قصص گذشتگان
چندان از نصایح شافیه و عبارات مبکیه و کلمات محرقه درج نمود که طائع را
حالت دگرگون شده گریه بروی مستولی گردید و عویل بکا برداشته بقدری
گریست تا دستاری که بدستا و بود از آب چشمش تر شد ابن سمعون از کلام
امساک نموده حقه از طیب آگنده بمن داد که بطائع دهم من آن حقه نفیس
در نزدیک خلیفه بر زمین نهاده مراجعت کردم دیدم ابن سمعون از مجلس معاودت
نموده پس تا خارج سرای خلافت ویرا بدرقه کردم و شرط تکریم و احترام
نیک برداختم آنگاه بحضور خلیفه عود کرده معروض داشتم که ای سید و مولای من

قبل

قبل از دخول ابن سمعون حرارت و اشتعال غضب از گونه مبارک مشاهده میشد
و پس از ورود او بر خلاف آن حالت بخرافت خاطر و عطوفت قلب چیزی
بظهور رسید آن حدت را جهت چه بود و این رقت را سبب چه آمد گفت همانا
نامهای بکمال بسمع ما رسانیده بودند که ابن سمعون در حق امیرالمؤمنین علی بن
ابیطالب زبان قدح دراز کرده همواره درباره آنحضرت سخنان ناشایست
و کلمات ناسزا میراند او را احضار نمودم تا از طرز تکلم و کیفیت وعظش حقیقت این
اسناد استنباط کنم اگر العیاذ بالله علامات انحراف ضمیر و سوء عقیدت از او
بظهور پیوست کیفری سزا در کنارش نهم چون در مجلس حاضر شد و لب بموعظت
بگشود نخست چنانکه شنیدی بعبارت رُوِیَ عَنْ امیرالمؤمنین علی بن
ابیطالب افتتاح کرد و دیباچه و خاتمه مواعظ خویش باسم آنجناب
انتساب نمود و حال آنکه ممکن بود از روایات آنحضرت اعراض جسته اخبار
از دیگر صحابه رسول رضوان الله علیهم در میان آورد پس چنان دانستم که آن
اسناد قبیح از در سعایت بوده نه از روی حقیقت و او از ذیل عقاید آلایش
اینگونه مفاسد منزه است و یمکن که عزم مستور ما بر خاطر او مکشوف افتاده
اندیشه اختبار و آزمون خویش بنور ایمان دریافته باشد — در کتب مغازی
و تواریخ مسطور است که در سال سیصد و شصت و هفت هجری عضدالدوله دیلمی
پس از فوت پدرش رکن الدوله با لشکری انبوه عزیمت تسخیر عراق تصمیم داده
متوجه بغداد گشت و عزالدوله بختیار بن معزالدوله از آهنگ آن یورش
آگاه شد سلامت خویش مغتنم شمرده از دارالسلام بغداد بیرون تاخت
و راه موصل پیش گرفت و وقتی که عضدالدوله وارد بغداد شد و از فرار
بختیار واقف گشت قصد موصل نمود و هرچند طائع لله خواست که با او در آن

ایلغار همراه شود عضدالدوله رضا نداده خود با حاضران رکاب بختیار را تعاقب کرد
و در حوالی موصل تلاقی فریقین افتاده جنگی عظیم در پیوست و بختیار را بختیاری
نموده بدست عضدالدوله مقتول گشت و چون عضدالدوله از آنهم فراغت
یافت برابی تغلب بن ناصرالدوله تاختن برده قلمرو او در حیطه تصرف آورد
تمام آنملک با سعدالدوله بن سیف الدوله باز گذارد و خود بدارالخلافه مراجعت
جست و خلیفه او را بتشریفات لایقه و احترامات شایان امتیاز داد و طوقی
مرصع که بدان زمان سلاطین در گردن میکردند با چند پرایه دانه نشان
که بر هیات دست برنجن بود و پادشاهان در دست می نمودند بدو فرستاد
و رایتی که در آنعهد جز بولیعهد داده نمی شد بر وی موهبت کرد الغرض چنانکه
عضدالدوله با کمال استقلال بر عرصه حکمرانی عراق استقرار یافت فرمان
داد تا در تمام کوچه و بازار بغداد ندا در دادند که پس از این وعاظ و قصاصین
کس بنقل اخبار صحابه و فضایل یاران رسول لب نگشاید و هرکه از نیت استحقاق
اجر و قصد احراز ثوابست بقرائت کلام الله توسل جوید و رضای حق
سبحانه و تقرب رسول در ضمن آن عبادت بی ریا طلب کند و چنانچه کسی بهوای
تعصب طریقت و حمیت مذهب راه مخالفت پوید و از مناقب انصار
و مهاجرین حدیثی گوید البته کیفر آن نیت فاسد بشمشیر سیاست حوالت شود و خرمن
عمر آن آشوب جوی بدست دژخیمان آتش خوی بسوزد و این ندا را موجب
آن بود که قبل از استیلای وی بر عراق در میان شیعه و سنی محض عناد
مذهبی غبار فتنه بالا گرفته کار به پیکار کشید و جمعی کثیر از طرفین مقتول آمده و دیار بسیار
سوخته شد و از اموال و اثاث و سامان آنقدر بتاراج رفت که از قید ضبط
بیرون بود عضدالدوله از ماده نزاع و منشا فساد استفسار نمود معروض داشتند

کا اصل

کا اصل باعث و حقیقت مورث اینهمه شکست ها و اتلاف نفوس واعظان مساجد و منابر
و قصه خوانان کوی و بازارند که از طرفین بر حسب عقاید خویش نقل مناقب صحابه
بعضا من دون بعض نمایند و در میان صدر اول از اکابر سلفین و صنادید
اصحاب دعوی تضاد و معادات کنند و سفهای عوام بر هم بشورانند و ایشان را
بقتل و غارت یکدیگر دلیر سازند عضدالدوله بر حسب مصلحت ملکی منادی در کوچها
در انداخته آنجماعت را از صعود منابر و استجماع معابر نهی فرمود و در آن باب
چنانکه اشارت رفت تاکید و تهدید آورد اتفاقا در آن ایام نوبتی ابن سمعون در جامع
بغداد بر کرسی نشسته جمعی کثیر و جمی غفیر بر وی انبوه شدند و آن خطیب فرزانه بمواعظ
حکیمانه لب گشود و حق تبلیغ ادا نمود و شرط نصایح بپرداخت وقتی که این
مخالفت صریح با آن منع شدید بسمع عضدالدوله رسید عظیم غضبناک شد
و ابوالشنا را که یکی از مقربان بارگاه عضدی بود مامور داشت تا ابن سمعون را
احضار نماید ابوالشنا گوید من بر حسب فرمان از دنبال وی کس فرستاده
او را بمنزل خود خواندم وقتی که بوثاق من وارد شد او را مردی با هیبت و نیک
منظر دیدم و بی اختیار از پی تعظیمش بپای ایستادم و در کنار خویش جائش معین ساختم
او نیز بی پروا در آنمقام قرار گرفت و دلیرانه بزانوی من نشست پس مقدمات
احضار در میان آورده گفتم ایها الشیخ ترا در حضرت شهنشاه بمخالفت
امر و ترک طاعت متهم داشته اند و خاطر وی از تو سخت آشفته و خشمگین ساخته اند
و البته خشونت خلق و غلظت خوی و شدت بطش وی شنیده و مقام جبروت
و سطوتش را چنانکه باید دانسته پس هنگامیکه در حضور او درآئی بتخت بتقبیل آستان
مبادرت نمای پس در مکالمات انواع خضوع و تملق بظهور آور و از رعایت
آداب حضور و اعمال رسوم مقرره هیچ فرو مگذار و هم تمام توجه قلب بدرگاه

پروردگار کن و حراست خون خویش از خدا الطلب باشد نظر رحمت حق ترا
دریافته از چنگ این چنین شیری غضبناک نجات بخشد ابوالشنا گوید همینکه
این مراتب بشنید گفت الْخَلْقُ وَالْأَمْرُ لِلّٰهِ ملک و ملکوت و غیب و شهود بدست
خدای تعالی است بی فرمان او هیچ امری بوجود و ظهور نپیوندد انگاه بپای
خواسته با وی رفتم تا بقرب حجره عضد الدوله رسیدم گفتم تو در اینمقام
لختی بیاسای تا من دخول را رخصتی حاصل کنم هان ای شیخ بهوش باش
و طریق حزم از دست مگذار و از جای خویش حرکت منمای تا من نزد تو
مراجعت کنم و سخنان گذشته دیگرباره بروی اعادت دادم برحالتیکه
بیم آن داشتم که مبادا دست من آن هنرمند یگانه را آسیبی رسد چون بحضور
درآمدم و اراده استیذان نمودم ناگاه دیدم ابن سمعون بپهلوی من ایستاده
آنهمه تقریرات که در خیرخواهی و صلاح اندیشی وی رفت جمله را یاوه انگاشته
پس در حضرت عضد الدوله لختی روی بجانب سرای بختیار نموده این آیت قرائت کرد

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِيمِ وَكَذَلِكَ أَخْذُ رَبِّكَ إِذَا أَخَذَ الْقُرَى وَهِيَ ظَالِمَةٌ إِنَّ
أَخْذَهُ أَلِيمٌ شَدِيدٌ | حاصل مفهوم آنکه چون قهر خدای سبحانه بر ستمکاران
قریه گیرد اینچنین کند همانا شکنج بطش گرد کار بس دردناک و شدید است
انگاه متوجه جانب عضد الدوله گردیده این کریمه بخواند | بسم الله الرحمن الرحیم
ثُمَّ جَعَلْنَاكُمْ خَلَائِفَ فِي الْأَرْضِ مِنْ بَعْدِهِمْ لِنَنْظُرَ كَيْفَ تَعْمَلُونَ

یعنی پس از آن جماعت شمارا جانشینان ایشان فرمودیم تا چگونگی کردار شما
بنگریم پس بوعظ و زجر شروع نموده از اخبار غفلت زدای و آثار قساوت
پیرای و نصایح راحت سوز و سوانح عبرت آموز آنقدر نقل کرد که عضد الدوله را
با همه غلظت قلب و فظاظت طبع رقتی غریب دست داد

روی خویش باستین جامه بپوشانید و من آنچنان حالت از سالیان دراز تا بدانوقت
از و ندیده بودم از تأثیر سخن و گرمی نفس ابن سمعون بسیار در عجب شدم
پس آن سحرپرداز سخن آفرین بحجره من مراجعت نمود و عضد الدوله مرا گفت
همین دم به بیت المال رو و سه هزار درهم مأخوذ داشته با ضمیمت ده جامه فاخر
از البسه قیمتین نزد ابن سمعون بر و جمله را بوی تسلیم دار اگر از قبول آنها امتناع
جست بگو شهنشاه فرموده که این اموال بر فقراء اصحاب خویش متفرق سازی
و اگر آن خلعت و انعام بپذیرفت در حال ورا گردن زن و سرش نزد من
حاضر کن ابوالشنا گفت از شنیدن اینکلمات خوف و رعب بر من مستولی
گشت و زیاده در بیم شدم که مبادا هلاک آن واعظ متعظ بدست من جاری
گردد پس بالصفت که عضد الدوله مأمور داشته بود نزد ابن سمعون شتافتم
و با او گفتم که مولای تو ترا اسلام رساند و گوید این درهمها را در نفقه خویش
مصروف نمای و بدین جامها اندام شریف مستور دار گفت یا ابا الشناء
مرا بدین دراهم و اثواب هیچ حاجت نیست چه این لباسها که اکنون من
پوشیده ام مدت چهل سال است که پدرم برای من بریده و وقتی که از بر
خود بیرون آیم آنهارا در پوشم و چون بخانه انصراف جویم آنهارا نیک
بپیچیده در موضعی محفوظ گذارم چنان پندارم که این البسه مرا تا سرانجام عمر
کفایت کند و بدیگر اثواب و اقمشه دنیا نیاز نیفتد و هم از متروکات پدر
خانه مرا بمیراث رسیده که پیوسته بکرایه مسکون است و اجرت آن دار
مرا برای نفقات یومیه و رفع حاجات اتفاقیه کافی باشد با این بی نیازی
دائم و غناء قناعت با انعام و تشریف سلطانم چه حاجت است گفتم
یا شیخ حالی که خود بدینها محتاج نیستی پس بحسب امر شهنشاه آنهارا در میان فقرا

ومستحقین اصحاب خویش تقسیم نمای گفت میان اصحاب من کسی مستحق این اموال نیست
خود اصحاب شهنشاه بدانها محتاج ترند خوشتر آنکه این موهبت فیما بین اتباع
موکب و ملتزمان رکاب تقسیم شود ابو الشار گوید چون پیغام و غنیمت بگذاردم
و پاسخ بر طبق ارادت شنیدم با انبساطی تمام و نشاطی وافر بحضرت عضد الدوله
بازگشتم و صورت ماجری بی کم و کاست بعرض رسانیدم عضد الدوله نیز از آن معنی
خورسند و خوشحال گشته بلسان شکر گفت | الحمد لله الذی سلمه منا وسلمنا منه
یعنی سپاس خدائی را که او را از سیاست ما جراحت فرمود و ما را از جنایت وی
سلامت بخشید ابن سمعون را کلمات حکیمانه و نصایح واعظانه بسیار است
مردم قصار عبارات و انواع حکم از دهان وی التقاط کرده در کتب و خواطر خویش
درج و ضبط مینمودند منجمله گفتی | رأیت المعاصی نذالة فترکتها مروّة فاستحالت دیانة
یعنی ارتکاب گناهان را فرد ناپاکی و ناکسی یافتم پس محض مردمی گرای
طبع آنها را ترک کردم و آنحالت بتقوی و دیانت انجامید گویند چون
فصل بهار میرسید میگفت | مرحبا بمن ثوب لباسه حریر وانفاسه عبیر کله
وعظ و تذکیر | یعنی خوش آمد کسی که جامه وکسوتش از پرنیان و نسیم و بویش
عنبر و بان و خود سراپا موعظت رطب اللسان است در شرح مقامات
حریری این کلمات از سمعان نقل افاده | ان القلب بمنزلة المرآة
فاذا اصابتها الطخة عولجت بالزیت فان زادت زید فیها من خشاش
الآجر فان زادت جلیت بالحدید فان زادت علی ذلک حتی رکبها
الصداء لم یکن لها بد من عرضها علی النار حتی یتم جلوها یعنی دل
بمنزله آئینه است پس اگر اندک آلایشی در آن پدید گردد بار و غن زیت باید
معالجت نمود و اگر زیاده باشد باید سائیده آجر بر زیت افشانده اکتفا کرد

واگر بیشتر باشد باید با آهنش صیقلی ساخت و اگر چندان زنگ گرفته باشد که بدین معالجات
زدوده نگردد ناچار باید بعرضه آتش ساخت تا از آنهمه کدر و آلایش صافی گردد
مراد آنست که اگر قلب را از غبار علایق و تیرگی شواغل حجابی طاری نگردد حقایق امور
و عکوس اشیا در آن تجلی کند و اگر آنرا از قبول انعکاس حاجبی عارض شود علاج آن جز بصیقل عبادات
و اعمال ریاضات صورت نبندد پس باندازه کثرت موانع و معاصی بشدت ریاضت و زحمت
افزودن باید و اگر غلظت و قسوت بدان پایه رسد که بهیچوجه رفع نگردد البته علاج آن بدست
غلاظ و شداد حوالت رود ابو الحسن شهرزوری گوید وقتی از وزیر مهلبی پسرکی خوردسال
برد وزیر از فوت او بسیار افسرده و غمگین گشت و از شدت حزن و اندوه هیچ آرام گرفتن
نمی توانست مردم دسته دسته برای تعزیت بحضرت وی می آمدند و تسلیت گفتندی تا آنکه
ابن سمعون وارد شد و بدین کلام نفیس با وزیر خطاب کرد که | صبراً ایها الوزیر عن الجهالة
التی اخذها الله لک المثوبة علیها علی الاستمتاع بها | یعنی ای وزیر صبور و شکیبا باش
در مصیبت آن بچه که خدا سبحانه برای تو ثواب در ارجیات وی برگزید و بر حسب حکمت بالغه
در عزای او جزای صبر بخشید نه برتمتعات وجود وی منت نهاد وزیر را آن سخن مطبوع و مؤثر افتاد
زیاده خورسند شد و تسلی گرفت از کافی الکفاة صاحب بن عباد نقل است که گفت
ابن سمعون را شنیدم که در موعظت گفتی سبحان من انطق باللحم و بصّر بالشحم و اسمع بالعظم
یعنی پاک و منزه است خداوندیکه خلق را با گوشت گویا ساخت و با پیه بینا نمود و با استخوان
شنوا فرمود همانا ابن سمعون این حکمت عالیه و کلام قدسی را از منبع علم و مصدر کمال بجود انتحال نموده
و در اینباب بحکم علویه و منحولات مرتضویه دست بداوری آورده چه این جمله گوهر کیمی فروغ
علی التحقیق از لسان حقایق بیان امیر المؤمنین علی صلوات الله علیه سمت صدور یافته و اکنون در سلک
کلمات قصار از کتاب نهج البلاغه بدین ترتیب منظوم است که اعجبوا لهذا الانسان ینظر بشحم
و یتکلم بلحم و یسمع بعظم اما تکلم بعضو لحمانی خود محسوس و مشهود است و مراد از شحم

چنانکه ابن ابی الحدید معتزلی تصریح نموده رطوبت جلیدیه باشد که شعاع بصری از آن
خارج شده با اعیان مرئیات اتصال جوید و احساس حاصل گردد و یا اشباح
مبصرات بتوسط هوای شفاف در آن انطباع یافته ادراک میسر شود و مراد از عظم شعوانیها
چهار رکانه لطیفی است که در وراء پرده صماخ در فضای بطن ثانی از بطون ثلاثه اذن واقع شده
و هر یک را در السنه اطبا بمشابهت نامی معین گشته و آن اسامی در کتب تشریح بنیکوئی مشروح است
عظم مطرقی عظم سندانی عظم رکابی عظم عدسی یکی از افاضل عصر شنیدم که می‌گفت
از این عظام در کتب مشرحین اسلام بهیچ‌وجه نام نبوده اطبای اروپا که در صناعات حسیه
نهایت مهارت و کمال حذاقت پیوسته اند این عظام را با آلت ذره‌بین تعیین نموده اند
و علیهذا کلام امیرالمؤمنین را در باب آن عظام یکی از کرامات عظیم توان شمرد در تاریخ وفیات
الاعیان مسطور است که ابن سمعون در منتصف شهر ذی القعده از سال سیصد و هشتاد و
هفت هجری در بغداد از دار فانی بعالم جاوید رخت بست در جامع منصور بر او نماز
گذارده در خانه اش مدفون ساختند و در یوم پنجشنبه یازدهم شهر رجب از سال چهار
صد و بیست و شش هجری نعش او را از آن موضع نقل داده در باب الحرب نزدیک مقبره
احمد بن حنبل بخاک سپردند گویند با آنکه از هنگام دفن او تا روزیکه نقلش را
بگشادند قریب چهل سال گذشته بود از اعضا و جوارح و اکفان وی اصلا تغیری مشهود
نیفتاد و این معنی نزد معتقدانش مزید کرامات محسوب گشت از وی تصنیفی جز کتاب
مجالس یافت نشد نوشته اند که تمام احادیث و روایات و اخباریکه در آن کتاب
ایراد کرده از ضعف مسند اند و اصلا خبری مرسل در آن مندرج نیست لفظ سمعون
که نام نیای وی بوده متغیر اسمعیل است او را نخست اسمعیل تسمیت کردند رفته رفته
تحریف و تکثیر در آن کلمه راه یافته تا صورت آن بهیئت سمعون بوزن فعلول درپیوست

ابوعلی فارسی حسن بن احمد بن عبدالغفار بن محمد بن سلیمان

از مردم شیراز و در طبقه نحاة و زمره محدثین مضبوط است شیخ ابوعلی طبرسی در کتاب
مجمع البیان در تفسیر کریمه «یا ایها الذین امنوا شهادة بینکم اذا حضر احدکم الموت» گوید
«هذا کله ماخوذ من کلام ابی علی الفارسی و ناهیک به فارسا فی هذا
المیدان نقابا یخبر عن مکنون هذا العلم بواضح البیان» یعنی تمامت این
بیانات از متفرعات کلام ابی علی فارسی است و آن بیانات تو را کافی است
چه وی در میدان نحو سواری بی‌نظیر و عالمی نحریر است که با سر انگشتان فکرت
پرده خفا و نقاب حجاب از روی مستورات آن علم برگیرد قاضی احمد بن خلکان
گوید در سال دویست و هشتاد و هشت هجری در شهر فسا که از توابع شیراز است
از تنگنای رحم بفضای عالم قدم نهاده بسی در آنجا تعیش یافت تا آنکه سنین عمرش
با سیصد و هفت هجریه مطابق گشت گوهر نهاد و جوهر بنیاد دانش وی را بدان داشت
که از رنج غربت بر گنج علم واقف شود و از رفع علائق بر فتح آن باب قادر آید
پس شهر بغداد را نصب العین همت ساخت و عنان عزیمت بدان صوب معطوف
نموده بهمی طریق انسانان در نوردید تا آنکه از زحمت حرکت براحت سکون رسیده
بساط تحصیل بگسترانید فنون اعراب و شجون تصریف را از مدرس افادت و محضر افاضت
ابن سراج و مبرمان و زجاج تکمیل نمود آورده اند که وی در تحقیق نکات و دقائق
آن دو علم شریف چندان نقد عمر مصروف داشت که جمعی از اعیان تلامذه و افاضل
شاگردان وی چون پایه علم و مایه فضلش بمیزان معرفت سنجیدند بسی از ابوالعباس
مبرد برتر و فزونتر یافتند و از مدرس افادتش برخی چون ابن جنی و علی بن
عیسی الربعی بمدارج علمیه ارتفاع جسته رتبتی ارجمند یافتند ابن جوزی در کتاب
منتظم آورده که جوهری و تنوخی از وی استماع حدیث نموده روایت کنند

ابن جنّی گوید شنیدم از ابو علی که می گفت من در صد مسئله لغویه راه خطا پیمایم
و هیچگاه و در یک مسئله قیاسیه بحر فکرتم را موج لغزش در نیابد جلال الدین
سیوطی در کتاب طبقات النحاة آورده است که قبل از آنکه ابو علی را در علم
عروض نظری و از مصطلحات آن فن خبرتی حاصل آید وی را از خرم متفاعلن سؤال
افتاد لختی بفکرت فرو شد و در بحر محفوظات غوص نموده جوابی از قواعد نحویه
انتزاع کرده گفت لا یجوز الابتداء بالساکن چون شرح این سؤال و تبیین
این جواب منوط است بذکر بعضی از مسائل علم عروض لهذا در اینمقام شرحی از مصطلحات
آن فن مقدمه بیاوریم سپس بسوی انجام مقصود گرائیم بر ارباب شعور و دانش
مستور نماند که شعر در لغت ادراک معانی است بحدس صائب و دانستن آن
بفهم ثاقب و در معنی اصطلاحی آن اندک اختلافی است چه بعضی از علماء عروض
در مقام تعریف گفته اند که شعر عبارت است از کلام موزون مقفی و جمعی دیگر قیدی
بر آن زیادت نموده گفته اند شعر کلامی است موزون و مقفی که متکلم در نظم
آن کلام قصد شعریت داشته باشد پس تعریف اول بر بعضی از آیات کریمه و احادیث
شریفه نبویه که مطابق است باوزانی از اوزان بحری از بحور صدق آید و از تعریف ثانی
موزوناتی که از کلام حق و لسان صدق صادر شده خارج باشند
چنانکه ملکزاده دانشمند وزیر علوم اعتضاد السلطنه دام الله اقباله در رساله
که اندر فن عروض و قافیه تألیف نموده فرماید اگر کلمات چند یافت شود
که موزون باشد نباید از قبیل شعر شمرد مثل آنکه در سوره مبارکه بقره است
ثُمَّ اَقْرَرْتُمْ وَاَنْتُمْ تَشْهَدُونَ ثُمَّ اَنْتُمْ هٰؤُلَاءِ تَقْتُلُونَ و آیه مبارکه لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ
حَتّٰی تُنْفِقُوا و هم کریمه بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیمِ موزونست چنانکه نظامی گنجه
در اول مخزن الاسرار گوید بسم الله الرحمن الرحیم هست کلید در گنج حکیم

و آیه مبارکه رَبَّنَا اَنْزِلْ عَلَیْنَا مَائِدَةً نیز موزونست چنانکه مولوی
رومی علیه الرحمه در مثنوی گوید ربنا انزل علینا مائده مائده از آسمان شد عائده
اگر چه این شعر در نسخ مثنوی مختلف است و اینگونه کلمات موزون گاهی در محاورات
و خطب جاری میشود مثل آنکه وقتی حضرت خاتم الانبیاء صلی الله علیه و آله برای
تمثیل فرمودند کفی الاسلام و الشیب للمرء ناهیا ابو بکر عرض کرد شاعر گفته
کفی الشیب و الاسلام للمرء ناهیا
اینک شهادت میدهم که پیغمبر خدائی و اینکه وقت دیگر فرمودند
انا النبی لا کذب انا ابن عبد المطلب
بدون قصد وزن و شعری بوده است بالجمله شعر مرکب است از اجزاء و ارکان
اما اجزاء عبارت است از حروف متحرک و ساکن که باهم ترکیب شوند و آن
منقسم بر دو نوع باشد اول سبب دویم وتد چه اجزاء یا مرکب از دو حرف باشند
و یا سه حرف زیرا که کمتر از دو حروف ترکیب متحقق نگردد و زیاد از سه حرف ترکیب
دو دو و یا سه سه منحل شود پس مؤلف دو حرفی را سبب و سه حرفی را وتد گویند
و هر یک از اینها نیز بر دو قسم است چه حرف اول از هر ترکیبی ساکن نتواند بود
پس حرف دویم از سبب اگر متحرک باشد آن مرکب را سبب ثقیل و اگر ساکن باشد
سبب خفیف گویند و اگر حرف دویم از وتد متحرک باشد و سیمش ساکن آن
مرکب را وتد مجموع و عکس آن را وتد مفروق گویند و دو حرف ساکن اجتماع نیابند
و هم سه حرف متوالی متحرک نتواند بود زیرا که در صورت اتصال آن وتد بسبب
و یا وتدی دیگر توالی و تتابع حرکاتی که مورث ثقل است میشود اما ارکان
مرکب شوند از سبب و وتد و رکن گاه خماسی است یعنی مرکب از سببی و وتدی مانند
فعولن و فاعلن و گاه سباعی یعنی مرکب از دو سبب و وتدی چون

مفاعیلن و مستفعلن و فاعلاتن و مفاعیلن و متفاعلن و مفعولات
و این هشت رکن را اصول و متغیرات از اینها را فروع گویند پس اگر این ارکان
چند بار باعتدال تکرار یابند وزن مصراعی حاصل شود و از دو مصراع بیتی
و از ابیات قصیده و یا غزلی و یا مسمط و یا قطعه و بغیر آنها منظوم آید و در یک
مصراع این ارکان را دو بار یا سه بار یا چهار بار تکرار توان نمود که هر بیت یا مرکب
از چهار رکن یا شش رکن و یا هشت رکن باشد علمای این فن رکن اول از مصراع
اول را صدر و رکن آخر از همان مصراع را عروض و رکن اول از مصراع دویم را
ابتدا و رکن آخر از آن مصراع را ضرب و باقی ارکان را حشو خوانند و هر گونه تغییر که در اصول
شعر در آید آنرا زحاف نامند و زحاف بر دو گونه است یکی مفرد و دیگری مرکب
مفرد آنست که در یک رکن جز یکنوع تغییر نباشد و مرکب آنست که در رکنی
زیادت از یکنوع تغییر حاصل شود و تغییر مفرد یا بنقص باشد و یا بزیاده
اما تغییر مفرد بنقص چه حرکت و چه باسقاط حرف بر دو نوع است
یکی عام یعنی آن رکن در هر موضع چه در ابتدا و عروض و چه در غیر آنها واقع
شود آن تغییر در آن رکن ممکن باشد و دیگری خاص یعنی تغییر آن رکن موقوفست
بوقوع همان رکن در اول و یا آخر مصراع بهر حال زحاف از چهار قسم خالی نیست
چه آن یا در سبب خفیف واقع است و یا در سبب ثقیل و یا در وتد مجموع و یا
در وتد مفروق اول زحافاتی که در سبب خفیف صورت وقوع یابد
یا عام است یا خاص اما تغییر عام اسقاط حرف ساکن است از سبب خفیف
پس اگر در حرف دویم واقع شود آنرا خبن و رکن را مخبون خوانند چنانکه الف فاعلاتن
و سین مستفعلن را بیفکنند فعلاتن و متفعلن شود و اگر در حرف چهارم باشد
آن رکن را مطوی گویند چنانکه در مستفعلن فا را بیفکنند مستعلن شود چون آن لفظ

خبن بفتح الخاء وسکون الباء

خود

چون آن لفظ خود مستعمل نیست مفتعلن بجای او نهند و واو مفعولات را بیفکنند
مفعلات شده بفاعلاتش نقل کنند و اگر در حرف پنجم از رکن باشد آنرا
مقبوض خوانند چون فعولن و مفاعیلن که نون و یا بیفکنند فعول بضم لام و مفاعلن
شوند و اگر در حرف هفتم واقع شود آنرا مکفوف باشد چون فاعلاتن که نونش را
ساقط نموده فاعلات بضم التا خوانند اما تغییر که منحصر برکن آخر مصرع است
بر دو گونه باشد اول آنکه ساکن سبب خفیف ساقط و متحرکش را ساکن کنند
و رکن را مقصور خوانند چنانکه نون از مفاعیلن و فعولن بیفکنند و لام را ساکن
کنند مفاعیل و فعول شوند دویم آنکه سبب خفیف را از آخر رکن بیندازند پس
رکن را محذوف گویند مثل فاعلاتن و فعولن که بعد از اسقاط سبب از آخر اینها
فاعلا و فعو شوند فاعلن و فعل بر جای اینها نهند دویم زحافات واقعه
در سبب ثقیل و آن از یکنوع زیادت نباشد و در عداد زحافات عامه معدودات
گاه باشد که متحرک دویم از سبب ثقیل را ساکن نمایند پس هرگاه آن متحرک
حرف دویم از رکن آخر باشد آنرا مضمر گویند چنانکه تای متفاعلن را ساکن نموده
متفاعلن بسکون تا شده بسوی مستفعلن نقلش نمایند و اگر حرف پنجم باشد آن
رکن را معصوب خوانند مثل آنکه لام مفاعلتن را ساکن کرده مفاعیلن بجای
آن بگذارند سیم زحافاتی که در وتد مجموع حاصل شود بر دو نوع است
اول مخصوص صدر و ابتدا دویم مخصوص عروض و ضرب اما آنکه خاص باول
مصراع است عبارت از ساقط کردن حرف متحرک اول از وتد مجموع است
پس اسقاط را خرم بخاء معجمه و راء مهمله و رکن را مخروم گویند و آنرا بر حسب
عروض اعتبارات اسامی دیگر نهاده اند مثلاً هرگاه خرم در رکن خماسی سالم باشد
آنرا اثلم گویند چنانکه فای فعولن را ساقط کرده عولن شود و فعلن بسکون عین

بجای او نهند و اگر در سباعی سالم مجرد از فاصله باشد آنرا اخرم داعی
چنانکه میم مفاعیلن بیفکنند فاعیلن شود و مفعولن بجای او بگذارند و هرگاه در سباعی
مشتمل بر فاصله باشد رکن را اعصب گویند مثل مفاعلتن که بعد از اسقاط میم
فاعلتن گردد و مفتعلن بجای او بگذارند سید عطاء الله مشهدی در بدایع الصنایع
و رضی الدین محمد در کتاب مطلع و دیگران اقسام خرم مزیدی آورده اند و تمامت
آنها را از زحافات مفرده شمرده اند سلطان المحققین خواجه نصیر الدین طوسی علیه الرحمه
در کتاب معیار الاشعار اقسام خرم را در سه قسم منحصر داند و باقی آنها را از زحافات
مرکبه معدود دارد و ما نیز در انتظام متابعت وی از دست ندهیم و بدانچه
فرموده مزیدی نیاوریم اما آنچه خاص با واخر ارکان است دو نوع باشد
اول آنکه ساکن وتد مجموع را افکنده متحرکش را ساکن کنند و آنرا مقطوع خوانند
چنانکه در مستفعلن و متفاعلن نون ساقط کنند مستفعل و متفاعل بسکون لام شوند
پس مفعولن و فعلاتن بجای آنها نهند دوم یکحرف متحرک وتد مجموع را حذف کنند
آنرا مشعث خوانند چنانکه در فاعلاتن لام را بیندازند فاعاتن شود و یا عین را
ساقط ساخته فالاتن گردد و مفعولن بجای او بگذارند چهارم در زحافات وتد
مفروق است و آن یکنوع بیش نیست و خاص باشد بوقوع وتد در آخر رکن پس اگر
متحرک دوم از وتد مفروق را بیفکنند تا دو ساکن ملاقات کنند آنرا موقوف
خوانند چنانکه در مفعولات بضم التاء تا را ساکن کنند مفعولات بسکون شود
و مفعولان بر محل آن نهند و هرگاه متحرک دوم از وتد ساقط کنند رکن را
مکسوف خوانند چنانکه تا مفعولات ساقط و مفعولن بجای او ثابت دارند
و گاه تمامت وتد مفروق از آخر رکن بردارند و آنرا اصلم خوانند چنانکه در مفعولات
که بعد از اسقاط وتد مفعو شود و فعلن بجای آن نهند اما تغییر زیادت بر دو قسم است

اعصب بالعین و الصاد المهملتین

اول خاص با اول مصراع دوم مخصوص آخر مصراع است پس آن زیادت
که در اول مصراع باشد آنرا خزم بخا و زاء معجمتین خوانند و آن عبارت است
از زیادت چیزی در اول بیت که در معنی معتبر و در لفظ غیر معتبر باشد پس چون وجود
آن زیادت وزن را افزون کند لاجرم در تقطیع بیت آنرا اعتبار نکنند تا وزن درست آید
و زواید اغلب یکحرف و یا دو حرف باشد مانند واو عاطفه و هل استفهامیه محقق طوسی
در معیار الاشعار فرموده که نهایتش کلمه مرکبه از چهار حرف است مثل این شعر که منسوب
بحضرت علی بن ابی طالب علیه السلام است

اُشدُد حیازیمک للموت فانّ الموت لاقیکا		و لا تجزع من الموت و ان حلّ بوادیکا

که کلمه اشدد در این بیت زیادت است و هم او فرماید که این تغییر را با ارکان و اجزا
هیچ تعلق نباشد پس اولی آنکه این تغییر را از احوال ابیات شمرند نه از احوال ارکان
آملی در کتاب نفایس الفنون آورده است که علمای عروض تا هفت حرف زیادت
روا داشته اند یکیکان اما آنکه خاص با واخر مصراع است دو نوع باشد اول آنکه
یکحرف ساکن در آخر رکن زیادت کنند پس اگر در آخر آن رکن سببی خفیف بود
رکن را مسبغ خوانند چنانکه در فاعلاتن الف زیادت کنند فاعلاتان شود
در اینصورت بعضی با و الف بدو یا تبدیل نموده فاعلیان بتشدید یا و ادغام
خوانند و اگر وتدی مجموع باشد مذال گویند چنانکه مستفعلن را مستفعلان خوانند
دوم آنکه یک سببی خفیف زیادت کنند تا آن رکن را مرفّل خوانند چنانکه در آخر مستفعل
الف و تا زیاد نموده مستفعلاتن شود گویند هر رکن که در آخر آن زیادت ممکن
بود و از آن خالی از امری خوانند و رکنی که خود در آن ممکن و از آن سالم باشد
آنرا موفور گویند بر صرافان الفاظ و نقادان معانی پوشیده نماند که جوابی
که ابوعلی فارسی در باب الخرم داده است بجهاتی چند از ساحت قبول مردود

مسبغ بالغین المعجمة

واز طریق اعتدال خارج است اما اولا آنکه بر حسب بیان سابق خرم اسقاط
حرف اول از وتد مجموع است که در اول رکن واقع شده باشد واین جزو
واضح است که متفاعلن مشتمل است بر دو سبب که اول از آنها ثقیل وثانی
خفیف ووتدی که در آخر آن رکن واقع است اما ثانیا آنکه بر فرض تسلیم
اسقاط حرف اول ابتدا بساکن نشود چه مابعد حرف اول که تا است
مفتوح است وتوهم حمل کلام ابو علی بر زحاف مرکب نتوان نمود چه سؤال
از خرم است وآن از زحافات مفرده میباشد وزحافات مرکبه هر یک
بلقبی دیگر معروفند که ذکر هر یک از مقصود بیرونست گویند پس وی در تحصیل
آن فن بکوشید وحظی وافر حاصل داشت چنانکه از ابو القاسم ابن احمد اندلسی
روایت شده که گفت در مجلس ابو علی حاضر بودم که از دقایق شعر گفتگو میان آمد وی گفت
با آنکه مرا در تحقیق علومی که مبادی شعری را بمنزله ماده اند زیاده بصیرت وخبرتست
هیچگاه خاطرم در نظم کلمات وگفتن اشعار با من موافقت ننموده واز روی
شمار رشک وغبطه برم مردی از آنجماعت پرسید آیا هرگز شعری پرداخته باشی
ابو علی گفت بیاد ندارم تاکنون بنظم اشعار اقتدار یافته باشم جز این سه شعر که در صفت
پیری وسپیدی موی گفته ام

خَضِبتُ الشَّيبَ لمّا كانَ عَيبًا	وخَضبُ الشَّيبِ أَولى أن يُعابا
ولَم أَخضِب مَخافةَ هَجرِ خِلٍّ	ولا عَيبًا خَشِيتُ ولا عِتابا
ولكنَّ المَشيبَ بَدا ذَميمًا	فَصَيَّرتُ الخِضابَ لهُ عِقابا

حاصل معنی آنکه چون سپیدی موی عیبی ظاهر بود بحجاب رنگش مستور داشتم اگرچه
خضاب خود عیبی دیگر است ولی بمیزان دانش اولویت از آنست وخضاب
موی از جهت ترس هجران دوستان وعیب جوئی وسرزنش مردمان بوده

بل

بلکه چون سپیدی مو با هیات ناپسند آشکار گشت بعقوبت رنگش گرفتار نمودم
گویند ابو علی از بغداد عزیمت بلاد شام کرده چندی در اقطار آنمملکت ونقاط آن ولایت
بگردید تا آنکه در سال سیصد وچهل ویک هجری بشهر حلب که در آنزمان زیر سلطنت
سیف الدوله ابن حمدان فروغی تمام داشت درآمد وچندگاه در ظل عاطفت آن سلطان
بزیست واورا با ابو الطیب متنبی مباحثاتی بمیان آمد که تمامت آنها را در شرح
حال متنبی نگارش دهیم پس قصد فارس نموده ورخت بدانجا کشید وبدرک فیض
حضور عضد الدوله دیلمی فائز گشت گویند وی چندان بمزید مکانت وعاطفت مخصوص
آمد که وقتی عضد الدوله در حق وی بدین عبارت لب گشود أنا عبدٌ من عبيدِ أبي
عليٍّ الفَسَوي في النحوِ آورده اند که ابو علی کتاب ایضاح را در علم نحو باسم عضد الدوله
تالیف کرده ودر آن ها بر کاهش جلوه ظهور بخشید چون عضد الدوله آن کتاب
مطالعت نمود با کمال استخفاف وحقارت روی با ابو علی داشت وگفت یا شیخ
از این کتاب چیزی بر معلومات ما زیادت نساختی همانا اطفال دبستان را در خور است
ابو علی بعرق انفعال مستغرق شده راه منزل در پیش گرفت پس همت در تالیف
کتاب تکمله که در علم تصریف است صرف کرد بعد از انجام تقدیم حضور عضد الدوله
داشت چون عضد الدوله لختی از آن کتاب بر خواند گفت گوئی شیخ از کلمات ما
در خشم شد وتالیف کتابی پرداخت که نه خود بر فهم آن قادر ونه مارا ادراک آن
ممکن است آورده اند روزی ابو علی با عضد الدوله بعزم تفرج در میدان شیراز
سیاحت میکردند عضد الدوله گفت ای شیخ در مثل قامَ القومُ الّا زيدًا
ناصب مستثنی چیست واز چه روی نصبش خوانی گفت استثنی تقدیر کنم وزیدا را
مفعول آن محذوف دانم عضد الدوله گفت چه باعث است که امتنع تقدیر نکنی وزید را
مرفوع وفاعل آن فعل ندانی ابو علی سخت در فکرت شد گفت هذا الجواب میدانی

چون بمنزل باز گردم جواب شایان بموقف عرض رسانم قاضی احمد بن خلکان گوید چون بمنزل خود عود نمود بر اثبات دعوی خویش کلامی پرداخت عضد الدوله را زیاد دلپسند افتاد ولی شیخ ابو علی را در کتاب ایضاح عقیدتی دیگر است گوید در اینصورت نصب مستثنی بفعل مقدم است بتقویت الا پوشیده نماند که علما را در ناصب این مستثنی هشت قول است که شرح تمامت آنها در مظان خود مضبوط است و آنچه را که ابو علی گفته است یکی از اقوال آن مسئله است جلال الدین سیوطی آورده است چون عضد الدوله برای جنگ عم خویش عز الدوله بختیار بن معز الدوله بسمت بغداد تصمیم عزم نمود ابو علی بروی در آمد عضد الدوله گفت آیا تو را در ملازمت و مصاحبت ما چه رای باشد

ابو علی گفت أَنَا مِنْ رِجَالِ الدُّعَاءِ لَا مِنْ رِجَالِ اللِّقَاءِ فَخَارَ اللهُ لِلْمَلِكِ فِي عَزِيمَتِهِ وَأَنْجَحَ قَصْدَهُ فِي نَهْضَتِهِ وَجَعَلَ الْعَافِيَةَ زَادَهُ وَالظَّفَرَ تُجَاهَهُ وَالْمَلَائِكَةَ أَنْصَارَهُ

یعنی من از مردان دعایم نه از مردمان پیکار خداوند ملک را اسباب عزم جمع دارد و بر مقصود حرکت و قیامش برساند و عافیت را توشه و پیروزی را رو بارو و ملائکه را یاور و معین وی کناد پس این دو شعر انشاد نمود

وَدَّعْتُهُ حَيْثُ لَا تُوَدِّعُهُ … نَفْسٌ وَلٰكِنَّهَا تَسِيرُ مَعَهُ
ثُمَّ تَوَلَّى وَفِي الْفُؤَادِ لَهُ … ضِيقُ مَحَلٍّ وَفِي الدُّمُوعِ سَعَهُ

یعنی وداع کردم او را در مقامی که هیچ نفسی دست از وی ندارد ولی نفس با وی بسفر میرود پس بازگشت کند در حالیکه در دل جایش تنگ و در سرشک چشم مکانش وسیع است عضد الدوله گفت خدا برکت و زیادت کناد تو را چه مرا بحسن طاعت تو اعتماد و بصافی ضمیرت یقین است القصه ابو علی را در مسائل نحویه و قوانین صرفیه اقوالی خاص و عقایدی مخصوص است از الجمله

در مسائل تمرین که از غصون اشتقاق است رای منفرد داشت پس ناچار نخستین از آن باب سخن کنیم پوشیده نماند که تمرین در لغت عود و الفت دادن کسی است بر چیزی و علمای تصریف این باب را وضع نموده اند برای آنکه متعلمین و مشتغلین آن فن را بر قواعد ممهده و قوانین مقرره آن علم رجوع دهند تا تمامت آنها را در خزانهٔ خاطر متمکن و برقرار سازند علما را در جزئیات مسائل آن علم اختلافات که منشأ و مبنای تمامت آنها اختلافی است که در بیان معنی این عبارت نموده اند ابْنِ مِنْ كَذَا مِثْلَ كَذَا اینک ما بعون الله نخست باصل و منشأ اختلاف پرداخته سپس بموارد اختلافات اشارت کنیم باید دانست که آن کلام بدان ماند که با صائغی گوئی ازین شوشهٔ طلا مانند این انگشتری بساز پس جمهور علمای اشتقاق بر آنند اصول کلمات که بمنزلهٔ فلزند بر جای خود باید گذارد و صور حالیه آنها را تغییر داد و آنچه را که قیاس صرفی و قواعد زرگری اقتضا کند چنانکه باید نمود از حذف و اثبات و قلب و هرگاه از اصل چیزی حذف شده باشد چه بر قانون قیاس و چه بر خلاف آن در فرع اعتبار نکنند ابو علی فارسی را عقیدت بر آنست که اگر از اصل چیزی بقیاس صرفی حذف شده باشد در فرع نیز باید حذف نمودن و اگر بدون موجب از اصل حذف شده بود در فرع حذف نبایست کردن برخی دیگر از علمای تصریف گویند آنچه از اصل حذف شده بود چه بر وفق قیاس صرفی و چه خارج از قیاس باید در فرع نیز حذف نمود مثلاً هرگاه از کلمهٔ دم صیغتی بر وزن اسم اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور که محذوف از اصل را در فرع اعتبار نکردند چه بر وفق قیاس و چه خارج از قیاس و بنا بر مذهب ابو علی که محذوف بر خلاف قیاس را

در فرع اعتبار ندانند دعوی مکبر باشد چه اسم در اصل سمو بوده است حذف
لام الفعل و اسکان سین و ازدیاد همزه جمله بر خلاف قیاس صرفی است
اما بنا بر مذهب دیگران که تغییر اصل را مطلقا در فرع بیاورند گویند اِدْعٌ
و هرگاه از ضرب بر وزن متول اشتقاق دهند بنا بر مذهب جمهور مضرب
باشد و بنا بر مذهب ابو علی و دیگران مضوب است چه عین الفعل از اصل
بقیاس حذف شده است و در فرع نیز حذف نمایند و هم علما را در این باب
اختلافی دیگر است چه برخی را عقیدت بر آن است که جائز نباشد لفظی را بر بنائی
بنا کنند که آن ماده را در کلام عرب با آن هیئت معنی نباشد مثلا از ضرب
بر وزن شریف صیغتی نتوان بنا کرد چه ضریب در کلام عرب موضوع از برای
معنی مثبت سیبویه گوید از لفظ عربی هر هیئتی که در کلام عرب ثابت باشد
توان بنا کردن پس از ضرب مثلا صیغتی بر وزن جعفر و شرنبث بنا کنند
و گویند ضربب و ضرنبب اگر چه آن دو صیغت را در کلام عرب معنی نباشد
ولی مقصود که ریاضت نفس و امتحان فهم طالب است حاصل باشد
اما از ضرب بر وزن جالینوس و فیثاغورس که غیر اوزان عربند بنا نتوان
نمود ابو الحسن اخفش را گمان آن است که از مواد کلمات عرب بر اوزان
غیر عربی نیز صیغتی توان بنا کردن مثلا از ماده ضرب بر وزن جالینوس بنا
کرده گوئیم ضاربیوب یا ضاربیوب و علما را اتفاق است بر آنکه
دو صیغه اصل و فرع ناچار باید از هم در هیأت متخالف باشند پس از ضرب
بر وزن خرج نتوان صیغتی بنا نمودن بالجمله وقتی از ابو علی سؤال افتاد
که از اولق چگونه صیغتی بر وزن ما شاء الله بنا کنی ابو علی بیدرنگ گفت
ما اَلَقَ الالاق مستور نماند که این جواب مبنی است بر آنکه اولق بر وزن

فوعل و واو زاید باشد نه بر وزن افعل پس الق بر وزن شار باشد و آنکه
الله مشتق از اِلٰه و اصل آن الاله باشد نقل حرکت همزه بسوی لام تعریف
و حذف همزه و ادغام لام در لام بنا بر مذهب ابو علی تمامت آنها از قیاس
صرفی خارج است پس بملاحظت این اصل گفته الالاق بر وزن الله است
گویند روزی ابو علی با ابن خالویه گفت از آره که اسم درختی است صیغتی
بر وزن مُسطار بنا نمای ابن خالویه سر بجیب فکرت فرو برده در حیرت بماند
چه وی را گمان آن بود که مُسطار بر وزن مفعال و مشتق از سطر است و ندانست
که آن اسم مفعول از استطار یستطر است ابو علی گفت مُستآر چه آره در اصل
اَوَره بوده است برای آنکه سیبویه گوید هرگاه در عین الفعل کلمه الف واقع شود
و ندانی که اصل آن واو بوده است یا یا چون اجوف واوی در کلمات عرب بیشتر است آن را
بر واوش حمل نمائیم پس از آره صیغتی بوزن مستفعل بنا کنند گویند مستاوَر واو متحرک
ما قبل مفتوح منقلب بالف شود و تا را بدان قیاس که در مسطار حذف شده بود
حذف کردند مستار شد و مسطار بلغت روم اسم شراب است گویند بجهة خفتی که در آن
بدین نامش بخواندند آورده اند که وی را باعتزال متهم ساختند و نود و اند
سال عمر یافت عاقبت در سنه سیصد و هفتاد و هفت هجریه در شهر بغداد از دنیا
کناره گرفت و روی آخرت نمود در مقبره شونیزیه بزیر خاک مستور ماند
قاضی احمد بن خلکان گوید که در سال ششصد و چهل و هشت هجری در شهر قاهره
مسکن داشتم شبی در عالم رؤیا دیدم که گویا بسمت قلیوب که قصبه ایست نزدیک
بقاهره بیرون رفتم که ناگاه در روضه در آمدم که از حسن بنا و محکمی بنیاد آن
زیاده در شگفت شدم و آن عمارتی بس قدیم بود پس سه نفر دیدم که در آن
روضه بهیه مجاور و مقیم بودند روی با ایشان داشته گفتم که این بنای عالی

ازآن کیست جوابی نگفتند پس مردی ازایشان گفت ابو علی فارسی چندین سال مجاور
این مشهد شریف بوده ودر حدیث وی شریک بودیم پس گفت ویرا با تمامت
آن کمالات و فضایل اشعاریست که بجزالت لفظ و طراوت معنی موصوفند
گفتم بیاد ندارم که ویرا بدین صفت که تو گفتی شعری باشد گفت اینک گوش فرا ده
تا از اشعار وی انشاد کنم پس آواز بر داشته و سه بیت چنان بسرود که چون
از خواب بیدار شدم گویا لذت آن آواز در سمع من جای داشت و جز این که شعر
از آخر آن ابیات در خزانه خاطرم جای نداشت و آن شعر این است

النَّاسُ فِي الخَيرِ لا يَرضَونَ مِن أحَدٍ	فَكَيفَ ظَنُّكَ سِيمُوا الشَّرَّ أو سامُوا

حاصل معنی آنکه مردمان در وقت رسیدن خیر از کسی رضا و خوشنود نباشند
پس چگونه گمان کنی در زمانی که بشر تکلیف شوند وی را مصنفات بسیار است
واز آنجمله است کتاب تذکره وکتاب مقصور و ممدود
کتاب ایضاح در نحو کتاب تکمله در صرف کتاب حجه در قرآات
کتاب اغفال در معانی که زجاج از آنها غفلت کرده کتاب عوامل
کتاب مسائل الحلبیات کتاب مسائل البغدادیات کتاب مسائل
الشیرازیات کتاب مسائل المجلسیات کتاب البصریات
کتاب مسائل العسکریه کتاب البصریه کتاب مسائل العسکریات
کتاب مسائل الکرمانیات کتاب درابیات عرب و تعلیقه بر الکتاب سیبویه

شیخ ابو اسحق شیرازی

از مشاهیر علماء سنت و اعیان فقهاء شافعیه است سلسله نسب مجدالدین محمد بن یعقوب
فیروزآبادی صاحب قاموس بچند فاصله باوی متصل گردد چنانکه در ترجمه
او یاد کنیم در چندین صناعت از فنون علمیه استاد عهد خود بود جماعت
متکلمین ویرا بدقت نظر و علو خیال و جولان فکرت موصوف دارند و ارباب
حدیث ویرا در مراتب وثاقت و صحت روایات و اتقان اسانید یکی از اساتید
شمارند علماء اصول از افادات و تحقیقاتی که در مصنفات او مندرج است بهرها
برند فرقه فقها در استنباط احکام و استخراج تکالیف و تفریع فروعش مسلم
دانند سلسله صوفیه ویرا از مشایخ و اکابر خود معدود دارند و گویند
شیخ ابو اسحق هم برکوت فقر دست یافت و هم بر مسند فقه پا نهاد طریقت
و شریعت را جامع شد ظاهر و باطن آراسته کرد وظایف شرع بریاضات
سلوک فراهم نمود مناقب و مدایح وی در عبارات مصنفین و کلمات افاضل
بسیار است مصنف کتاب مستظهری گوید شیخنا ابو اسحق حجة علی
أئمة العصر موفق خنفی گوید الشیخ أبو إسحق أمیر المؤمنین فیما بین
الفقهاء محب الدین بن نجار در ذیل تاریخ بغداد گوید هُوَ إمامُ أصحابِ
الشافعي ومَن انتَشَرَ فَضلُهُ فِي البِلادِ وفاقَ أهلَ زَمانِهِ بِالعِلمِ والزُّهدِ
وأكثَرُ عُلَماءِ الأمصارِ مِن تَلامِذَتِهِ یعنی ابو اسحق شیرازی شیوای
کسانی است که از مذاهب اربعه بر طریقت شافعیه روند فضل و دانش
او در اقطار بلاد و آفاق عالم انتشار یافت و در مراتب علم و معرفت
و مقامات ورع و زهد بر تمامت معاصرین خویش فایق گشت و بیشتر علما
آن عهد شاگردان وی بودند واز پرتو افاضات و افادات او تربیت یافتند

در سال سیصد و نود و سه یا نود و پنج یا نود و شش هجری علی الاختلاف
در فیروزآباد از مادر بزاد و در مولد خود نمایش یافت و چون بر حسب مشیت الهیه
دواعی کسب هنر و بواعث تکمیل وجود در خمیره سرشت و بنیاد نهادش
نهاده بود همینکه زمان تمیز و رشد ادراک نمود در طلب علم و تحصیل کمال
از موطن اصلی ارتحال جسته در سال چهار صد و ده هجری وارد دار العلم شیراز
گردید و پس از تمهید مقدمات ادبیه و انجام مبادی فقهیه برای اکتساب نوامیس
شرع و معرفت افعال مکلفین در مجامع خداوندان فقاهت و مدارس دانشوران
فروع آغاز مراودت کرد زمانی در تحت منبر تحقیق و تدریس ابو عبدالله محمد بن عبدالله
بیضاوی نشست و مدتی در جمع مستفیدین و تلامذه ابی احمد عبد الوهاب بن
رامین درآمد تا آنکه ویرا در استنباط حکم الله از ادله تفصیلیه و استخراج فتوی
از مدارک مقرره خبرتی لایق و بصیرتی وافی حاصل گشت و خود را از مدرسین
شیراز و فقهاء آن ملک بی نیاز یافت پس ببلده بصره هجرت نموده چندی
در آنجا اقامت جست و در آن مدت پیوسته بخدمت مدرس خرزی که مرجع
طلبه علوم و محصلین فضائل بود میرسید و مشکلات مسائل و معضلات مطالب
برای ثاقب آن استاد فرزانه عرضه میداشت و از فروغ خاطر وقاد
وی تیرگی شبهات بر او منجلی می شد آنگاه راه دار السلام گرفت در سال
چهار صد و پانزده بدان ملک وارد شد و در آنجا از اساتید هر صناعت
و مشایخ هر فن بر حسب مأمول حاضر یافت پس در انواع علوم در خدمت
اعیان افاضل تلمذ کرد و هیچگاه از تحصیل سر نتافت و هر گونه ریاضت
و زحمت بر خود هموار می ساخت در اقتناء مآثر و اخذ فضائل چندان
حریص آمد که هر روزه چون از مدرس استاد مراجعت کردی درس آن روز

یکصد بار

یکصد بار تکرار نمودی غالب استفادت و تربیت وی ببغداد در محفل قاضی
ابو الطیب طبری بود زیرا که بر ملازمت مدرس و مواظبت خدمت آن
دانشمند ماهر بیش از دیگر مدرسین دار الخلافه اهتمام نمود چنانکه یافعی در مرآت الجنان
گوید که ابواسحق در کتاب طبقات الفقها که از تالیفات اوست ده نفر
از مشایخ و اساتید خود نام برده ولی آنکس که انتساب ابواسحق باو
اشهر و اشتغالش در محضر او بیشتر بوده قاضی ابو الطیب طبری است
ابن خلکان در وفیات الاعیان آورده که ابو اسحق در مدرس ابو الطیب نیابت
می نشست و بر اصحاب وی درس استاد اعادت میداد و تمام فوائد
و رموزی که از لسان وی آموخته بودی نکاتش تقریر میکرد
بالجمله پس از سنین چند که در شدائد غربت و مشقت تکمیل بسر برد در بسیاری
از علوم مانند فقه و اصول و کلام و حدیث و تصوف مهارتی تمام یافت
و بر دقایق مسائل و نکات مباحث و نفایس مطالب خبیر و آگاه گشت
و ریاست مذهب در آنعهد بر وی مسلم شد و آستان آن فقیه دانشمند محط
رحال رجال گردید فقرا و مرتاضین متصوفه و سالکین از اقطار بلاد اسلام
و اکناف ممالک محروسه در حلقه وی گرد آمدند سمعانی از او حکایت
آورده که گفت وقتی در عالم واقعه بفیض مشاهدت و سعادت زیارت حضرت
مقدس نبوی صلی الله علیه و آله و سلم فائز شدم در حالیکه دو نفر از اصحاب
در خدمت آنجناب حاضر بودند پیش دویدم و معروض داشتم که ای رسول
اکرم پدر و مادرم فدای تو باد اخبار بسیار بوسایط صحابه و روات تابعین
از لسان مبارک بمن رسیده و تمام آنها را فروغ سینه و ضیاء خاطر
قرار داده ام و در بازار دین حنیف در انتشار و ترویج لآلی اخبار بی انباز بوده ام

و طالبان نوامیس شرع مطهر و سالکان طریقهٔ حقه را بروایت و نقل آنها هدایت
و ارشاد نموده ام مأمول و مسئول آنکه رحمت عالمیان برین کمین خادم
آستان نبوی منت آورده و از مکنونات حکم ربانیه بحدیثی از شرایف آثار لب
گشاید تا آن حدیث را بی دخالت اغیار و توسط بیگانگان از زبان معجز بیان
اصغا نموده روایت آنرا وسیلهٔ مباهات و مایهٔ افتخار قرار دهم و در میان
سلسلهٔ محدثین بدین موهبت عظیم امتیاز یابم همینکه آنحضرت التماس و تضرع
من نگریست مرا باین مضمون حقایق مشحون مخاطب ساخته فرمود

یا شیخ مَن اَرادَ السَّلامَةَ فَلْیَطْلُبْها فی سَلامَةِ غَیْرِهِ مِنْهُ

یعنی هر آنکس طالب سلامت باشد و خود را همواره آسوده خواهد سلامت
خود را در سالم بودن دیگران از و طلب کند و کس را از خود نرنجیده ندارد
و بکس آزار نرساند تا بهرهٔ روزگار براحت گذراند و در بستر سلامت آسوده
بخوابد گویند ابو اسحق از این واقعه همواره مسرور و مبتهج بود و پیوسته بیان
فخر و مباهات اظهار میکرد که رسول الله مرا شیخ نامیده و بخطاب یا شیخ
سرافرازم داشته صاحب آثار البلاد در عداد اخبار ورع و تقوی
وی گوید نقل است که ابو اسحق وقتی دو گرده نان بکسی داد تا در بهای
دو مرغ مصروف دارد و مقرر داشت که فلان قرص مخصوص را ثمن مرغی
از فلان صنف معین قرار دهد و همچنین قرص دیگر را در قیمت طیری از صنف دیگر
بکار برد وکیل شیخ را وقتی که ببازار در آمد اشتباه و التباسی در آن باب
حاصل گشت که آیا سفارش وی بچه نحو گذشت و تعیین هر قرص در ازای
کدام مبیع بود پس بهر قسم که اتفاق افتاد دو مرغ بخرید و بخدمت شیخ معاودت
نمود شیخ گفت آیا رعایت آن تعیین که سفارش رفت در بیع نمودی

گفت لا والله آن معنی از خاطرم محو شد و هرچه تأمل کردم بیاد نیاوردم
و این دو مرغ کیفما اتفق ابتیاع نمودم شیخ چون از وقایع معامله
آگاه شد گفت ای فلان همین ساعت ببازار شو و مرغها بصاحب آنها
رد نموده بهای بستان و بازگرد زیرا که از آنچه من بتو مقرر نموده بودم
مخالفت ورزیده و اینگونه مبیع بر من مباح نباشد چه در خصوصیات
معین و قیود مشخص آن خیانت رفته و عقد برحسب ارادهٔ مالک واقع نگشته
و ازین راه در صحت معامله و حلیت مبیع اشکال رود ونیز حکایت
کنند که ابو اسحق روزی با یکی از اصحاب خود از راهی عبور میداد و در معبر
ایشان سگی خوابیده بود مصاحب شیخ بدان حیوان بانگ زد که از راه
برخیز و از معبر مردم دور شو ابو اسحق بروی عتاب کرد و گفت یا هذا
ترا نرسد که آن حیوان را منع کنی و از جائی که خفته است بخرانی زیرا
که شوارع مشترک و معابر عام خاص مردمان نباشد بلکه انسان و غیر انسان
در آنها با هم شریکند و هر فرد از افراد حیوانات و اشخاص مردمان را
بر سبیل اشاعه در آن طرق حقی مقرر است و از اینجهت هیچیک دیگری را
از عبور و مرور و استیفاء انتفاعات مخصوص دفع نتواند نمود
نقل است که شیخ ابو اسحق از خصلت انصاف نصیبی وافر داشت و چنانکه
دیگر معاصرین و ابناء بضاعت را رسم دیرین بر تعصب و اغماض است
او بر خلاف عادت کهن در هر سخن داد انصاف دادی و از جادهٔ حق و منهج
صواب انحراف نجستی چنانکه وقتی از وی مسئله استفتا نموده بودند و او
جوابی بسابقهٔ تأمل و تقدیم مراجعت مرقوم داشته بر خطا رفته بود
اتفاقاً مکتوب شیخ بدست امام ابو نصر بن صباغ در افتاد و او را

همواره در شئونات پیشوائی و رسوم ریاست با ابو اسحق سر همسری بودی
و در میزان اعتبار با آن شیخ بزرگوار هم سنگ و هم عیار آمدی همینکه
ابن صباغ بر لغزش و خطای شیخ واقف شد با صاحب رقعه گفت نزد آن
مفتی باز گرد و بگوی که در آنچه نوشته تجدید نظر کن و دیگر باره در این مسئله تأمل
نمای پس آن مرد برحسب دلالت ابن صباغ بخدمت شیخ برگشت و ماجری
باز گفت شیخ بمجرد وقوف بر خبط خود خامه برداشت و در ذیل فتوای سابق
نوشت که الحق ما قاله الشیخ ابن الصباغ و ابو اسحق مخطئ یعنی حکم حق
و فتوای صحیح آنست که ابن صباغ گفته و ابو اسحق در این باب بر خطا بوده
ارباب سیر آورده اند که شیخ ابو اسحق در محضر خواجه نظام الملک بمزید
تقرب و علو منزلت امتیاز تمام یافت و در حضرت آن وزیر هنرپرور
زیاده محل وثوق و اعتماد گردید چون در سال چهارصد و پنجاه و نه از هجرت
نبویه مدرسه نظامیه عمارت کرد و بنیاد آن بنای عظیم بانجام رسانید
تدریس آنجا را بعهده شیخ ابو اسحق حوالت نمود و آن استاد بزرگ را برای
تعلیم محصلین و تربیت مشتغلین بگماشت نخستین روز در ساعتی سعد و زمانی
و زمانی میمون بساط تدریس بگستردند و منبر تعلیم بنهادند و ساکنان
مدرسه و طلبه علم از هر گوشه و کنار در آن مجمع حاضر گشتند و بگرد یکدیگر نشستند
و هم جمعی کثیر از اعیان دولت و امرای بغداد محض تهنیت و ادای رسوم در نظام
تلامذه منظوم آمده هر یک بمقامی معلوم قرار گرفتند و جملگی چشم انتظار
بر باب مدرسه دوخته همی مترصد بودند تا کی حضرت شیخ در آید و بر عرشه
منبر قرار گیرد پس مدتی مدید و زمانی دراز بانتظار گذشت و از قدوم ابو اسحق
اثری پدید نگشت و مردم مجلس از آمدن او یکباره مایوس شدند

وگفتند

وگفتند مگر شیخ از قبول این منصب امتناعی پیش آمده و از جلوس این مسند
کراهتی پدید گشته چون نقض عزیمت و صرف نیت وی بفراست دریافتند
ابو منصور بن یوسف و عمید ابو سعد که مشرف مدرسه بود با کید مکرر متفق و همداستان
شدند که امر تدریس بذمت امام ابو نصر بن صباغ موکول دارند و
در ساعت وی را بمدرس حاضر آورده نگذارند تا مردم انجمن بدون درس
پراکنده شوند که اینمعنی در نظر وزیر و دیگران یاد مستنکر و ناپسند باشد بلکه
نشان تطیر و سوء تفال گردد و دلیل قلت مبالات و عدم کفایت مباشرین
آید پس ابو منصور در حال نزد ابن صباغ رفته او را از صورت واقعه آگاه
ساخت و هر گونه اطمینان قلب و استحکام عهد بظهور رسانید که امر تدریس
مدام بر وی استقلال یابد و هیچگاه از وی منتزع نگردد و احدی در امضای نظام الملک
رخنه اخلال انداختن نتواند ابن صباغ بضمان و میثاق ابو منصور اعتماد
کرده به مدرس در آمد و القای درس نموده لختی از هر باب سخن براند آنگاه از منبر
فرود آمده و اهل مجلس متفرق شدند اما فسخ عزیمت شیخ ابو اسحق را گویند
سبب آن بود که بوقت موعود از خانه خود بیرون آمده آهنگ نظامیه کرد
چون اندکی راه در نوشت در اثنای طریق کودکی از پیش روی وی بر آمد و گفت
ایها الشیخ کیف تدرس فی مکان مغصوب یعنی ای شیخ آیا
در زمین غصبی چگونه درس خواهی گفت شیخ همینکه این سخن شنید عنان
عزیمت برتافته روی از طریق مدرسه بگردانید و خود را در کنجی مختفی و مستور
داشت تا مگر ثقل آن تکلیف نامشروع از عهده وی بگیرند و روزانه دیگر در مسجد
خود که در باب المراتب بود مجلس افادت و تدریس بیاراست و بر آن شد که جمع
شاگردان و تربیت یافتگان وی هر روزه در آن مسجد فراهم شده تحقیقات ادرا

اصغا نمایند ولی آن جماعت را غالباً خاطر از شیخ برنجیده بر ترک درس نظامیه خشم گرفتند و استاد را پیغام فرستادند که اگر در فسخ عزم خویش بجد ایستاده پای در این بساط ممهد و منبر آماده نگذاری البته همگی در حوزهٔ ابن صباغ درآییم و در جملهٔ اتباع و مستفیدین وی داخل شویم و هم از آن طرف چون خبر اعراض شیخ و تدریس ابن صباغ در حضرت نظام الملک معروض افتاد سخت در غضب شده و زبان تشنیع بر عمید ابوسعد دراز کرد و گفت همانا از در حسد و سابقهٔ بغضی که او را با ابواسحق بوده وی را از تدریس باز داشته و ابن صباغ را بمقام او گماشته عمید ابوسعد همینکه این شنید از پی ترضیهٔ ابواسحق بخانهٔ وی رفت و انواع ضراعت و التماس بظهور آورد و قضیهٔ اتهام خود را در نزد وزیر بر وی مکشوف داشت و گفت اگر در اندیشهٔ خود دیگر رای باشی ملتمس من اجابت نمائی هم از آنست که وزیر نظام الملک در سیاست این واقعهٔ گذشته از مال و جان آسیبی رساند زنهار در صرف خیال و مخالفت آهنگ نخستین ابرام مفرمای و تقبول زحمت تدریس بر من منت گذار و خاطر خواجه با جمعی از چاکران خدمت و انبوهی از طالبان علوم مسرور دار پس ابواسحق زمانی تامل کرد و پشت در روی آن سخنان نیک بنگریست و نیز مرجحات و مصالح دیگر بنظر آورده اقدام آن امر دیگر بار در عهده گرفت و پس از بیست روز که ابن صباغ وظائف تدریس و تکالیف آن شغل بپای برده بود معزول شده و ابواسحق بجای وی منصوب گشته و خواجه نظام الملک از عمید ابوسعد شاکر و خشنود شده وی را بحسن کفایت و رزانت رای بستود آورده اند که ابواسحق را عقیدت بر غصبیت بعضی از آلات آن مدرسه راسخ بود و از این روی همینکه از زبان شرع بانگ اذان برمیداشتند و هنگام ادای فریضهٔ نماز و قضای حق عبادت میرسید

شیخ بیدرنگ از فضای نظامیه بیرون شدی و در مسجد یکه بقرب مدرسه بود فریضه ادا نمودی آنگاه بمدرسه عود کردی مورخین در شرح اخبار و بیان سیرت خواجه نظام الملک آورده اند که خواجه مردی پاکیزه اعتقاد و رقیق القلب بود و غم آخرت بیش از اندوه دنیا داشت نوبتی بخاطرش رسید که در وضع رفتار و کیفیت سلوک خویش نسبت برعایا و زیردستان محضری نویسد و با نقوش اسامی صلحا و علما ملت و خطوط اعیان و اشراف امت آن را مطرز گرداند و پس از وفات وی آن محضر در کفنش درج نموده در قبر نهند پس ائمهٔ دین و قضاة مسلمین هر یک اسامی و گواهی خویش در حسن سیره و ترویج سنن و کرائم اخلاق خواجه در آن محضر ثبت نمودند چون آن ورقه نزد ابواسحق بردند در مقام شهادت این کلام نفیس و عبارت شریف مرقوم داشت که خَیْرُ الظَّلَمَةِ حَسَنٌ یعنی نظام الملک بهترین ستمکاران است آنگاه در ذیل این کلمهٔ لطیفه نوشت کتبه اَبُو اِسْحٰق همینکه خواجه بمحل شیخ مطالعت کرد آغاز ناله نموده زار زار بگریست گفت هیچیک از علما چون ابواسحق از روی صدق و راستی نگاشته و گواهی خود از شوائب خطرات و آلایش دواعی نپیراسته گویند پس از رحلت نظام الملک او را در واقعه دیدند و از کیفیت مآل حالش پرسش نمودند گفت خدای تعالی بواسطهٔ آن کلمهٔ صدق و شهادت حق که ابواسحق دربارهٔ من نوشته بود بر من رحمت آورد و از تمام معاصی و گناهان من درگذشت عبدالله بن اسعد یمنی در تاریخ مرآت الجنان آورده و العهدة علی الراوی که چون القائم بامر الله عباسی از فانی بدرود کرد مردم دار الخلافه اتفاق نمودند که تعیین خلیفه بر عهدهٔ شیخ ابواسحق موکول باشد هر کس را که او شایستهٔ خلافت داند و پاس حدود اسلام و حراست ثغور شرع

برعهده وکفالت وکفایت آن حوالت کند همگی او را خلیفه برحق دانسته قلاده طاعتش برگردن نهیم ابواسحق برای اصلاح احوال جمهور ورعایت رعایای ملک مقتدی بامرالله را از هرکس شایسته تر یافته ویرا بر حسب لیاقت واهلیت اختیار کرد مقتدی بامرالله بانصفت که در تاریخ ابن کثیر شامی مسطور است در روز آدینه سیزدهم شهر شعبان از سال چهارصد وشصت وهفت هجری پیراهن سفید پوشیده وعمامه سفید برسر نهاده در موضعی که بدار الشجره معروف بود بر سریر خلافت جلوس نمود نخستین کسی که از اعیان با او بیعت کرد شریف ابوجعفر ابی موسی الحنبلی بود ودر وقت بیعت این مصراع از قصیده رثائیات سمول

ابن عادیا یهودی انشاد کرد	اذا سید منا مضی قام سید

از شکوه آنمجلس عالی ومهابت آن انبوه عظیم مصراع ثانی فراموش کرد واز این سبب آثار اضطراب وانفعال بروی ظاهر شد خلیفه یعنی دریافت آنچه شریف از یاد برده بود او خود بزبان آورد وگفت

قؤول بما قال الکرام فعول	واین تفرس خاطر وحدس ثاقب از مقتدی

موجب وقعی عظیم گردید ودر قلوب حاضران بیعت بر مکانت قبولش افزوده گشت پس هریک از رجال دار الخلافه وارکان ملک محروس مانند مؤید الملک ابن نظام الملک وفخر الدوله ابن جهیر وپسر او عمید الدوله شرط بیعت ورسم پیمان استوار کردند واز اعیان علما وفحول مشایخ شیخ ابواسحق شیرازی وشیخ ابونصر بن صباغ شافعی وشیخ ابومحمد حنبلی دست بیعت در کف مقتدی نهادند ورقبه امتثال اوامر وطاعت وی در عهده گرفتند آنگاه شیخ ابواسحق ودیگر اعیان علما وقضاه واشراف بالتمام بر مقتدی اقتدا نموده نماز پسین بگذاردند یافعی گوید چون ابواسحق در تعیین مقتدی

خبرت انتقاد وحسن اختیار بکار برد وبر حسب مأمول مردم رفتار نمود یکی از شعرا عصر او را ببدیهی بلیغ ستایش گفت که این دو بیت از آن است

لله ابراهیم ای محقق	صلب اذا ذاب البصیرة لا نا
فتخاله من زهده ومخافته	لله قد نظر المعاد عیانا

یعنی ای شگفت که ابواسحق چه خداوند نظری دقیق وصاحب فکری عمیق است که هرگاه ارباب بصیرت را در عنصر هنر سستی وفتوری پدید آید ویرا گوهر کمال باسختی وصلابت آراسته باشد چون در پایه ورع وزهد وخوف وخشیتش تأمل کنی چنان پنداری که او هنگامه روز بازپرس بچشم خود نگریسته وکیر ودار نشور خلایق برأی العین مشاهدت نموده شیخ عز الدین ابن اثیر جزری ودیگر مورخین در مؤلفات خود آورده اند که مقتدی بامرالله از ابوالفتح بن ابی اللیث که او را عمید عراق گفتندی رنجشی عظیم در خاطر پدید آمد چه از وی بر اصحاب وحواشی مقتدی وحاضران موقف خلافت آزار بسیار ومکروه بیشمار میرسید وپیوسته کار در میان آنجماعت وعمید بخصومت ومعادات میرفت خلیفه صلاح وقت در آن دید که در اینباب بر سلطان ملکشاه سلجوقی ووزیر او خواجه نظام الملک مکتوبی نوشته بصحابت رسولی فرزانه وسفیری چرب زبان نزد سلطان گسیل دارد در میان رجال دولت وائمه ملت کسی که درخور انجام اینخدمت بزرگ وشایسته کفایت این مهم عظیم باشد جز شیخ ابواسحق بنظر نیاورد پس فرمان داد تا او را در خلوت انس حاضر ساخته ومحمل از وجود نامهربان پرداختند آنگاه مکنون ضمیر آشکارا نمود واو را از رموز سفارت ورسوم رسالت آگاه ساخت ومطالبی که در نظر داشت تماما شرح داد یافعی در اینمقام کلامی آورده که از حلیه قبول

بلکه درایة و روایة از درجهٔ صحت نازل است گویند همینکه مقتدی داستان
سفارت با شیخ در میان آورد شیخ موجب خرم و تیقظ شرط فرزانگی
و هوشمندی بجای آورده گفت مرا که از آستان خلافت بیارگاه سلطنت
پیام گذاردن پیش آمده نخست شناختن شخص همایون امیر المؤمنین باید

آنگاه مراتب مطالب بالمشافهت اصغا نمودن	و ما یدرینی انک امیر المؤمنین
ولم ارک قبل هذا قط یعنی	از کجا دانم که تو خود امیر المؤمنین باشی برخاصه

تاکنون تورا هرگز ملاقات نکرده ام مقتدی را این احتیاط و تثبت خوش افتاده
بتبسم لب گشود و از حاضران درگاه و مقربان حضرت چند کس که شیخ را با ایشان
و اشخاص ایشان معرفت بود احضار داشته همگی خلیفه را معرفی نمودند
و گواهی دادند که او خود مقتدی بامر الله امیر المؤمنین است چون شیخ
ازین رهگذر خاطر مطمئن ساخت بر وظایف تکالیف سفارت پرداخت
و گفته اند شیخ ابو اسحق در تاریخ چهارصد و هفتاد و پنج هجری از دار السلام
بیرون آمده راه ملک عجم گرفت و در آن سفر جماعتی از اعیان افاضل بغداد
و اکابر ارباب علم با شیخ همراه گشتند و محض مزید حشمت و جلال و فر شوکت
و شکوه بملازمت رکاب او مأمور آمدند مولانا قاضی زاده تتوی
در تاریخ الفی گوید که شیخ ابو اسحق در اثناء طریق بهر شهر از بلدان اسلام
نزدیک می شد اهالی آن بلد از بزرگ و کوچک و مرد و زن باستقبال
او بیرون می آمدند و رکاب ویرا می بوسیدند و خاک پای استرش برای
تیمن و تبرک بر میداشتند و در وقت عبور او ببازارها اهالی سوق از مردم
صنایع و اهل حرف آنچه مقدور ایشان بود بر شیخ نثار میکردند چنانکه
در هنگام ورود ساوه جماعت خبازان قرصهای نان و میوه فروشان

اقسام فواکه و حلوائیان الوان حلواها بر محفهٔ او نثار مینمودند هر چند شیخ ایشان را
از اینمعنی منع میفرمود اصلا ممتنع نمیشدند و چون گذارش ببازار کفشدوزان
افتاد ایشان کفشهای کوچک که با کمال زیبائی و نزاکت برای اطفال میدوختند
چندان از اطراف و جوانب محفه بریختند که از حد حساب بیرون بود گویند علما
و فقهای آن بلد هر یک تمنا داشتند که ابو اسحق در وثاق وی قدم گذارد و او را
بدین اختصاص امتیاز بخشد پس یکان یکان عرض سرای نمودند و خواستار
نزول شدند شیخ محض اظهار تسویت و اجتناب از ترجیح مسئول هیچیک قرین
قبول نساخت و در منزلی جداگانه ورود نمود شیخ عز الدین ابن اثیر
در کامل التواریخ آورده که چون ابو اسحق بشهر بسطام رسید سهلکی که امام مشایخ
صوفیه بود باستقبال بیرون آمد همینکه ابو اسحق خبر قدوم وی بشنید با پای پیاده
او را پذیره نمود وقتی که سهلکی شیخ را بدید فی الحال خود را از اسب در انداخته
بتقبیل دست شیخ مبادرت کرد و ابو اسحق در دم پای سهلکی را بوسه داد
و بر جای خود نشانید و خود بزانوی ادب پیش روی او نشست پس از ساعتی
که در مراسم اظهار خوشوقتی و خورسندی گذشت سهلکی ابو اسحق را بقدری
از گندم که بقول او از شیخ طریقت بویزید بسطامی باقی مانده بود ضیافت
کرد ابو اسحق از آن رزق مبارک و طعام طیب بسیار اظهار بشاشت و خوشحالی
نمود و از آنجا برنشسته طریق نیشابور در نوشت وقتی که بآن سواد اعظم که در آن
کرسی ممالک محروسه و پایه سریر سلطنت بود راه نزدیک نمود و خبر وصول
بسمع امام الحرمین ابو المعالی جوینی رسید محض تعظیم شعائر اسلام و تشریف مقدم
شیخ با شکوهی بی اندازه و کثرتی غیر محدود به پیشباز برآمد و در تکریم و توقیر
وی زیاده مبالغت جست چنانکه غاشیه مرکب شیخ بر دوش افکنده

پیشاپیش او می‌شتافتی و هرگونه مباهات بدینمعنی بظهور آوردی ابواسحق
نیز جانب امام الحرمین مرعی داشته در ملاء مردمان او را بدین مضمون شایان
مخاطب داشت که یا مفید اهل المشرق والمغرب انت الیوم امام الائمة
الغرض چون بار دوم سلطان ملکشاه درآمد سلطان کمال تجلیل و تعظیم
در حق وی مرعی داشت و تمام مقاصد و مطالبی که از جانب خلیفه رسالت
نمود بحسن انجاح مقرون ساخت خواجه نظام الملک نیز از شرایط احترام
و لوازم تشریف هیچ فرونگذاشت و در مجلس خواجه ابواسحق را با ابوالمعالی
مکرر صحبت افتاد و سخن بمباحثات علمیه انجامید طرفین در حضرت وزیر داد
فضل و هنر بدادند ولی در هر مجلس عاقبت ابواسحق بر امام الحرمین غالب آمد
و این فیروزی و زبردستی را جهة آن بود که شیخ را بر خلاف ابوالمعالی در علم
جدل و آداب بحث یدی طولی بود و در فن معارضت و صناعت مناظرت
خبرتی تمام و بصیرتی بکمال داشت ولی امام الحرمین خود با ابواسحق گفتی بخدا سوگند
که در این مباحثات و مشاجرات بعمق نظر و غزارت علم بر من فائق نگشتی
بلکه بنیروی صلاح و قوت ورع مرا الزام دادی بالجمله ابواسحق پس از زمانی رخصت
انصراف یافته از نیشابور برآمد و بهنگام خروج در ترویج و تعظیم امام الحرمین
با مردم آنملک چنان گفت که تمتعوا بهذا الامام فانه نزهة هذا الزمان
یعنی از وجود این پیشوای خویش بهره گیرید که او بدین عهد پیراسته معایب و آراسته
مناقبست زمانی که بدار الخلافه معاودت نمود مقدمات سفارت وی
با لتمام نتایج سودمند بخشید و آن مقصود که از ارسال و انفاد وی منظور بود
حاصل آمد و دست تعدی عمید عراق از تسببین و متعلقین خلافت کوتاه گردید
وسپس در هیچ باب از هوای خاطر و میل باطن خلیفه تخلف نتوانست ورزید

همانا ابواسحق را طبعی سخن سنج و لسانی شعرپرداز بود در فنون نظم ابیات ملیح و اشعار
فصیح دارد و این دو بیت در ندرت ارباب وفا و قلت اخوان الصفا پرداخته

سألت الناس عن خلٍّ وفيٍّ — فقالوا ما الى هذا سبيل
تمسّك ان ظفرت بذيل حرٍّ — فانّ الحرّ في الدنيا قليل

یعنی مردم را از دوستی‌ها پرسیدم که رسم اخوت و صدق شناسد و شرط فتوت
و وفا بجای آرد گفتند زنهار بیهوده سؤال مکن که هرگز بدین مقصد راه نیابی
و اگر احیانا در تمام جهان بجوانمردی دست یافتی دامنش از کف مگذار که جوانمرد
در عالم زیاده کمیاب و عزیز الوجود است و این دو بیت در طعن و تعریض یکی
از ارباب احکام و اصحاب تنجیم بنظم آورده

حكيم يرى ان النجوم حقيقة — ويذهب في احكامها كل مذهب
يخبّر عن افلاكها وبروجها — وما عنده علم بما في المغيّب

یعنی همانا دانشوریست که دعوی اخترشناسی و لاف ستاره شماری بطراز صدق
و نقش حقیقت مقرون میدارد و در استخراج احکام و استنباط حوادث امعان
نظر بکار برد و از جانب افلاک و بروج آسمانی ترهات گوناگون و خرافات
رنگارنگ لب گشاید بر حالتی که او را از علم غیب که خاص واجب الوجود است
نصیبی نباشد و در حجاب مغیبات هیچ راه پی بردن نتواند شیخ ابوبکر محمد بن ولید طرطوسی
گوید در بغداد شاعری بود که عاصم نام داشت و این دو بیت در مدح
شیخ ابواسحق سروده

تراه من الذكاء نحيف جسم — عليه من توقّده دليل
اذا كان الفتى ضخم المعالي — فليس يضرّه الجسم النحيل

حاصل مضمون آنکه ابواسحق را لاغری اندام و گداختگی جسم از شعله ذکاء و فروختگی ذهن است

خود حدت فطانت و توقد خاطرش برین دعوی گواهی بس چون مرد را کالبد مآثر کلان باشد و هیکل معالی سطبر نماید باریکی جوارح و نازکی اندامش چه زیان رساند ابن جوزی واعظ در تاریخ منتظم گوید زیاده محل شگفتی و جای حیرت است که شیخ ابواسحق را با آنهمه قبول عامه و علو پایه جلال و وسعت دائره ریاست مکنت مسافرت حج فراهم نیامد و استطاعت زیارت بیت الله الحرام نیافت و از سعادت آن عبادت عظمی محروم ماند محمد بن اسعد از قاضی محمد بن محمد حکایت کند که گفت إمامان ما اتفق لهما الحج الشیخ ابواسحق الشیرازی والقاضی ابوعبدالله الدامغانی اما ابواسحق فکان فقیراً ولکن لو اراده لحمل علی الاعناق واما الدامغانی فلو اراد الحج علی السندس والاستبرق لامکنه یعنی از ائمه عظام و پیشوایان اسلام دو کس را توفیق احرام حج و شرافت ادای مناسک مرزوق نیفتاد یکی شیخ ابواسحق شیرازی است و دیگری قاضی ابوعبدالله دامغانی اما ابواسحق را فقدان استطاعت و عدم قدرت مانع آمد ولی اگر با آهنگ آن سفر عزیمت نمودی مردم وی را از کوچک و بزرگ از ملک عراق تا خاک حجاز بر دوش و گردن خود سوار نموده حمل دادندی و اما قاضی دامغانی را وفور ثروت و فرط مکنت بدان اندازه بود که اگر خواستی تا تمام آن مسافت را پرند و پرنیان و دیبای ملون بگسترده و بر روی آن طی طریق کند هر آینه قادر و توانا بودی وفات شیخ ابواسحق در شب چهارشنبه بیست و یکم شهر جمادی الاولی از سال چهارصد و هفتاد و شش اتفاق افتاد و اینواقعه در سرای ابوالمظفر ابن رئیس الرؤسا که در جانب شرقی بغداد بود روی داد و ابوالوفا بن عقیل که از مشاهیر علمای عصر بود بوظایف تغسیل و تکفین او قیام نمود و تقدیم امر الله

در نماز او حاضر شد و دو نوبت بر او نماز گذاردند نخست در باب الفردوس و دیگر در جامع قصر و تکرار صلوة آن فقیه بر آن بود که در دفعه اولی بسیاری از اکابر ملک و اعیان بغداد در تشییع جنازه حضور نداشتند و وقتی که همگی اجتماع و احتشاد نمودند محض ادراک آن فیض بزرگ و ذخیرت آن فوز عظیم سریر از دوش مردم برگرفته ثانیاً صفوف صلوة راست کردند و استدراک مافات بجای آوردند آنگاه جنازه بر اکتاف حمل داده در باب ابرز بر زمین نهادند و نعش شیخ را در آنجا بخاک سپردند ابوالقاسم بن عبدالله ناقیا او را بدین اشعار عالی مرثیت گفت

اجری المدامع بالدم المهراق	خطب اقام قیامة الآماق
ما للیالی لا تؤلف شملها	بعد ابن بجدتها ابی اسحق
ان قیل مات فلم یمت من ذکره	حی علی مر اللیالی باق

خلاصه مراد آنکه این واقعه عظیم و نازله موحش سیلاب سرشک خونین جاری ساخت و قیامت مجاری دموع برپای نمود آیا روزگار را چه رسید که پس از یگانه خویش ابواسحق پریشانی آن جمع نگردد و اختلاف حالش به الفت نپیوندد اگر گویند این انقلاب دهر و تشویش روزگار از آن است که ابواسحق بمرد مرا این سخن باور نیاید چه آنکس را که نام بر جریده دوام ثبت است و نشانش از صفحه روزگار محو نگردد هرگز مرده نباشد آورده اند که اصحاب و تلامذه ابواسحق در مدرسه نظامیه سه روز علی الرسم بتعزیت نشستند و در آن ایام تمام اهل بغداد از وضیع و شریف بدان مکان برآمده شرط ترحم و تسلیت بجای آوردند بعد از قضای مراسم سوگواری مؤید الملک بن خواجه نظام الملک ابوسعد عبدالرحمن بن مأمون متولی را برای تدریس معین نمود چون اینخبر بسمع

نظام الملک رسید زیاده انکار آورده گفت همانا مؤید الملک در این باب
کاری نه برطبق صواب کرده زیرا که برحسب تکریم شان و تبجیل جانب ابو اسحق
و رعایت حقوق وی در حراست حدود اسلام و پاس نوامیس شرع مناسب
آن بود که تا یکسال ابواب حجرات نظامیه مسدود باشد و کس در مدرس شیخ
قدم نگذارد حالی که برخلاف مراسم ادب ابو سعد را در بساط وی راه داده اند
و منصب آن شیخ جلیل القدر بر وی تفویض نموده اند باید بگیر این کار نشایست
وی را از آن مقام معزول داشته ابن صباغ را منصوب دارند که هم در علم و فضل
تالی ابو اسحق است و هم در زهد و تقوی   یافعی حکایت کند که از اهل علم
یکی ابو اسحق را بعد از وفات در واقعه دید بر حالتیکه او را جامهٔ سفید در بر و تاجی
مکلل بر سر بود گفت یا ابا اسحق این جامهٔ زیبا و افسر پربها ترا از کجاست گفت
این یک تشریف کرامت است که در جزای طاعتم پوشانیدند و این دیگر دیهیم
عزت که بپاداش فقاهتم بخشیدند   وی را تصانیف و مؤلفات بسیار باشد
از جمله کتاب تنبیه است که در علم فقه پرداخته   یافعی گوید در زمان ابو اسحق
کتاب تنبیه مابین اهل علم انتشاری تمام گرفت و رواجی بکمال یافت
فقهاء معاصرین همگی بتعلیم و تدریس آن اشتغال می جستند و آن صدف پربار
چندان جامع لآلی فتاوی و حاوی فرائد فروع بود که ابو اسحق پس از
تالیف آن بدین دعوی شگفت لب گشود که پس هر کس از من هر سؤال کند
جوابش از کتاب تنبیه گویم و در هیچ باب بهیچ کتاب مراجعت نمودن
نخواهم   صاحب آثار البلاد آورده که چون شیخ از تالیف کتاب تنبیه
فراغت یافت بسپاس آن موهبت بیهمال و شکرانهٔ آن نعمت بی زوال العبد
هر درزی که در آن درج پرگوهر درج نموده بود دو رکعت نماز بگذارد و در حق

کسانی که بشرح معضلات و توضیح مبهمات آن پرداختند بدعای خیر لب گشود
ابن عساکر گوید یکی از شعرای اهل فضل این اشعار در وصف آن کتاب و مدح
مصنف وی بنظم کشیده

سقیاً لمن صنّف التنبیه مختصراً	ألفاظه الغرّ واستقصی معانیه
إنّ الإمام أبا اسحق صنّفه	لله والدین لا للکبر والتیه
له علوم عن الأفهام شاردة	فحاذها ابن علیٍّ کلّها فیه
لازال للشرع والإسلام منتصراً	تذبّ عنه أعادیه وتحمیه

حاصل معنی آنکه ابر رحمت گرد کار تربت آن فقیه بزرگوار سیراب کناد که کتاب
تنبیه تصنیف کرد و هر گونه معانی عالی در ضمن الفاظی مختصر مندرج ساخت
براستی که امام ابو اسحق آن تصنیف شریف محض رضای حق و رواج دین حنیف
پرداخت نه از روی تکبر و اظهار هنر و در این مجموع مطبوع کشف رموز و حل
دقائقی منطوی داشت که از هر نظر دور اندیش بدور باشند و هر فکرت نکته
سنج از فهم کردن آنها عاجز آید   طوبی لک ای ابو اسحق که همواره ناصر
اسلام و حامی ملت بودی و دشمنان دین را از حمای شریعت همی دفع
میدادی   و دیگر از تصنیفات شیخ کتاب لمع و شرح آن است که در فن
اصول فقه ترتیب داده   و کتاب التلخیص که در علم مناظرات و آداب
جدل پرداخته   و کتاب النکت   و کتاب التبصره
و کتاب طبقات الفقهاء   همانا در این کتاب اسامی و مراتب فقهاء اسلام
ذکر نموده و ترجمهٔ هر یک از اکابر ائمه در رسالت شرح داده اصحاب
تذکرات و ارباب طبقات در تفصیل اخبار فقهاء از آن تصنیف روایات آورده
در بغداد آن گروه سودمند بهنگام تشکیل این دفتر همایون بدست نیفتاد

ولی آنچه شیخ ابوعبدالله بن اسعد یمنی و شریف ابومحمد بن حسن قرشی و قاضی
احمد بن خلکان شافعی و غیرهم احیاناً از آن کتاب روایت نموده اند
در استقصا نقل آنها بهیچوجه تسامح نرود و هر چیز در مقامی لایق و محلی مناسب
ایراد کردد ودیکر از تالیفات ابواسحق کتاب مهذب است در فقه
که بر نفایس مسائل و شرائف احکام اشتمال دارد یافعی کوید شنیدم که بعضی
از متعصبین معاصرین را عقیدت چنانست که آن کتاب از مسائل فقهیه خالی
و از احکام تکلیفیه عاطل باشد و بر طبق زعم خویش از روی جهل و عناد زبان
قدح و ایراد دراز نموده در طعن و انکار مبالغت نماید و سوکندهای مغلظه یاد
کند در این باب از من سؤالی نمودند و از این تاکید مدعی ایمان موکده استفتا
کردند من برغم آن متعصب عنید پاسخی شدید نوشتم و سزای آن جاهل مرکب
در کنارش نهادم و در ملامت و نکوهش وی هیچ فرو نکذاشتم و در این باب
قصیده طویل بسلک بیان کشیدم که اینچند بیت در ذیل آن منظوم است

عذاری المعانی قد زهت فی خدورها	علی غیر کفو لازمات التحجب
فدادنی ابی نحو اکرم سید	امام نجیب للبعید مقرب
بمدح علاه لا اقوم و انما	اذب مقال الطاعن المتعصب
تصانیفکم من امام و طالب	بها انتفعا فی شرق ارض و مغرب
وما ذاک الا من عطاء عنایة	و تخصیص فضل لا ینال بمکسب

یعنی مطویات کتاب مهذب خیالات بکر و معانی دوشیزه باشند که همی
در پرده الفاظ بر خود بالند و از همتائی و همسری پیوسته از تصرف
اذهان در حجاب عبارات مستور مانند آن افکار ابکار زادکان خاطر شیخ
ابواسحقند همان مهتر کرامی کوهر و پیشوای دانش که مردم دور صحبت هنر نزدیک

ناید بدین اشعار هر چند داد ستایش و مدح وی توانم داد ولی سزای خصم
بداندیش و دفع طعنش توانم نمود از آنچه ابواسحق بیادکار کذاشته عالی
و دانی مبتدی و منتهی سودمند کردند و در مشرق و مغرب بتعلیم و تعلم آنها
همت کارند اینکونه قبول عامه را کس بجد و کوشش نخواهد رسید و بی مساعدت
فیض قدسی و امداد عنایت ازلی نتواند دریافت هم او کوید که از کبار
علما و اعاظم فقها پنج کس بشرح آن کتاب عنایت ورزیده اند
نخست ابواسحق ابراهیم بن منصور که او را خطیب عراقی نامند آن تصنیف نفیس را
در ده جزو شرحی بنرا نوشته دوم امام ضیاءالدین عثمان بن عیسی
که قرب بیست مجلد تا کتاب شهادات شرح کرده و از آن کتاب الاستقصا
لمذاهب الفقها نام نهاده سوم ابوالذبیح اسمعیل بن محمد حضرمی چهارم
ابوزکریا محیی الدین نوادی پنجم امام علامه قاضی القضاة تقی الدین
سبکی و هیچیک از این شراح جز عراقی و حضرمی شرح تمام کتاب بانجام نرسانیده

خاتمه کتاب نامه دانشوران

شکر و سپاس و منت و عزت خدا ایرا که مجلد اول از نامه دانشوران
و جمع و تالیف و تصحیح آن بخوبی و خرمی انجام یافت و چنین تالیف
بی مانند و تصنیف دلپسند انجام پذیر نبود الا باقبال و تایید پادشاه
دین پناه سایه اله خسرو بحر و بر و ملک عدالت سیر و خاقان علم پرور

شهنشاه دین‌پرور دادگر — خدیو نکوکار نیکوسیر
سر خسروان زیب تخت عجم — که بر درگهش بنده صد همچو جم
خداوند شمشیر و تاج کیان — که بر اوست فخر ملوک جهان

و هو السلطان الاعظم و الخاقان الاکرم السلطان بن السلطان بن السلطان
السلطان بن السلطان و الخاقان بن الخاقان بن الخاقان بن الخاقان
ابو النصر ناصر الدین شاه قاجار خلد الله ملکه
و دولته و سلطنته و اینک شروع خواهد گشت باقبال خسرو بحر و بر
بمجلد دویم از این کتاب مستطاب و جمع و تألیف آن و از خداوند جهان
فزونی عمر و سلامت شاهنشاه اسلام پناه را خواهیم که در زیر
سایه توجه و مرحمت بندگان اعلیحضرت پادشاه جهان پناه مجلد دویم
و سایر مجلدات تألیف و ترتیب کرده و باید دانست این مجلد ا

که مخصوص آنست از لحاظ انور همیونی بگذرد نسخه اول است
که کاتب آن از مسوده اصل پس از رفتن به بیاض نگاشته اگر ترتیب اسامی
آن با نسخه چاپ تغییری داشته باشد چون بدین ترتیب تألیف یافته و در مخزن
کتب همیونی مرتب گشته بود مجلد گردید و ترتیب اسامی نسخه چاپ بوضع
دیگر است بدین ملاحظه که تراجم اشخاصی که دارای هر علمی بوده‌اند اگر
بیک نظم و ترتیب باشند مثل اینکه فقها در یک رشته باشند یا طوایف دیگر
طبع را از خواندن کسالت و ملالت پدید خواهد گشت چنانکه در ایام سنه
اگر تغییر و تغیری بر حسب فصول و غیره نمود ابدا از آثار آن هیچ پدید نگشت
و درین ایام سعادت انجام که سال هجرت بر یکهزار و دویست و نود و
شش است باین تربیت یافته دولت جاوید آیت ابو الفضل بن فضل الله الساوجی
که نگارنده این خاتمه است از حیثیت خط و انشا و از مؤلفین این نامه نامی است

خاتمه کتاب

اشارت رفت که ثانیاً بمراجعه تراجم این اجزا و مقابله آن پردازد
و مجلد گشته در مخزن کتب شاهنشاه ضبط نمایند و اطاعت را چنانچه بایست شد
که فرمایش رفته بود و پوشیده نماند از بدایت امر که بحکم پادشاه
دین پناه بنای جمع و تألیف این کتاب مستطاب آمد بخوبی و خرمی پرداخته
گشت لا بحسن اهتمام و مراقبت افتخار اهالی فضل و علا خداوندان
دانش مرجع مهام الدوله بالرای الرزین و مصدر امور الممالک بالعقل
المتین صاحب الخصایل الرضیه البهیه و حاوی المخایل السنیه الزکیه
منظور نظر سلطان و مقرب حضرت خاقان امین الملک میرزا علی خان
دام اقباله و افضاله امید که از مواظبت و مراقبت ان قدوه اهل دانش و بینش
مجلدات دیگر این کتاب بر رشته تألیف مطبوع تر در آید

هو الله الموفق و المعین

